

HADTÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK

Az alapítás éve
1888

E számunk a

Nemzeti Kulturális Alap támogatásával jelent meg

126. ÉVFOLYAM

•

BUDAPEST

•

2013. 2. SZÁM

A HADTÖRTÉNETI INTÉZET ÉS MÚZEUM FOLYÓIRATA

E SZÁMUNK MUNKATÁRSAI

Stefan Albrecht, PhD, egyetemi docens (Johannes Gutenberg-Universität Mainz); *Bárány Attila*, PhD, egyetemi docens (Debreceni Egyetem, Bölcsészettudományi Kar); *Csikány Tamás*, az MTA doktora, ezredes, tanszékvezető egyetemi tanár (Nemzeti Közszolgálati Egyetem, Hadtudományi és Honvédtisztképző Kar); *Farkas Gyöngyi*, PhD, főtanácsos (Hadtörténelmi Levéltár); *Andrea Gardi*, történész, egyetemi tanár (Università di Udine); *Germuska Pál*, PhD, tudományos munkatárs (Hadtörténelmi Intézet); *Illik Péter*, PhD, tanár (Szent Benedek Óvoda, Általános Iskola és Két Tanítási Nyelvű Gimnázium); *Írásné Melis Katalin*, PhD, ny. régész (Budapesti Történelmi Múzeum); *Kemény Krisztián*, levéltáros (Hadtörténelmi Levéltár); *Kincses Katalin Mária*, kandidátus, felelős szerkesztő (Hadtörténelmi Közlemények); *Nagy Levente*, PhD, tanszékvezető egyetemi docens (Eötvös Lóránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar); *Négyesi Lajos*, PhD, ny. alezredes, egyetemi docens (Nemzeti Közszolgálati Egyetem, Hadtudományi és Honvédtisztképző Kar); *Pálmány Béla*, kandidátus, ny. igazgató (Magyar Országgyűlés Irattára és Levéltára); *Sánta Ákos*, PhD hallgató; *Számvéber Norbert*, PhD, őrnagy, levéltárvezető (Hadtörténelmi Levéltár); *Tóth Sándor László*, kandidátus, egyetemi docens (Szegedi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar); *Tóser Márton*, PhD; *Tulipán Éva*, PhD, tudományos munkatárs (Hadtörténelmi Intézet); *J. Újváry Zsuzsanna*, kandidátus, egyetemi docens (Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar); *Veszprémy László*, az MTA doktora, alezredes, igazgató (Hadtörténelmi Intézet)

A tartalomjegyzékeket *Bognár Katalin* (angol), *Márkus Andrea* (francia), *Zachar Viktor Kristóf* (német) és *Cinkóczi Botondné* (orosz) fordította.

A Szerkesztőség kéziratot nem őriz meg és nem küld vissza!

HADTÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK

A Hadtörténelmi Intézet és Múzeum folyóirata

Az MTA IX. Osztály Hadtudományi Bizottsága által „A” kategóriába sorolt, referált folyóirat

Főszerkesztő: *Hausner Gábor*

Felelős szerkesztő: *Kincses Katalin Mária*

Szerkesztő: *Schubert Katalin*

Szerkesztőbizottság:

Ágoston Gábor, Balla Tibor, Bona Gábor, Bonhardt Attila, Czigány István, Csikány Tamás, Dombrády Lóránd, Hajdu Tibor, Hermann Róbert (a szerkesztőbizottság elnöke), Horváth Miklós, Kedves Gyula, Kovács Vilmos, Lenkefi Ferenc, Markó György, Okváth Imre, Pálffy Géza, Pollmann Ferenc, Erwin A. Schmidl, Vladimír Segeš, Szakály Sándor, Székely György, Tóth Ferenc, Urbán Aladár, Varga J. János, Veszprémy László

Szerkesztőség és kiadóhivatal:

1014 Budapest I., Kapisztrán tér 2–4. Postacím: Budapest, Pf. 7., 1250
Telefon: 325-16-44, 325-16-45, Fax: 325-16-46, E-mail: hkszerk@gmail.com
Elektronikus változat: www.epa.oszk.hu/hk

Kiadja: a HM Hadtörténelmi Intézet és Múzeum.

A kiadásért felel a HM Hadtörténelmi Intézet és Múzeum parancsnoka.

Szerkesztőség és kiadóhivatal:

1014 Budapest I., Kapisztrán tér 2–4. Postacím: Budapest, Pf. 7., 1250
Telefon: 325-16-44, 325-16-45, Fax: 325-16-04, e-mail: hkszerk@gmail.com
Megjelenik negyedévenként. Előfizetési díj: egy évre 3000,- Ft, negyedévre 750,- Ft

Előfizetésben terjeszti:

a Magyar Posta Zrt. Hírlap Üzletág. Előfizethető közvetlenül a postai kézbesítőknél, az ország bármely postáján, Budapesten a Hírlap Ügyfélszolgálati Irodákban és a Hírlapterjesztési Központban (1089 Budapest VIII., Orczy tér 1., Postacím: 1900 Budapest, tel.: 06-1-477-64-06).

További információ: 06-80-444-444; hirlapelofizetes@posta.hu

Egyes példányok megvásárolhatók a nagyobb budapesti és vidéki hírlapüzletekben, valamint a Hadtörténelmi Múzeum könyv- és ajándékboltjában.

TANULMÁNYOK

TÓTH SÁNDOR LÁSZLÓ

A KAVAROK (KABAROK) KATONAI ÉS POLITIKAI SZEREPE

Bevezetés

A honfoglaló magyar törzsek, az ún. Hétmagyar (az anonymusi Hetümoger) mellett kevesebbet foglalkozott a történeti kutatás a honfoglalás előtt csatlakozó kavarok/kabarok népével, a történeti köztudat is kevésbé ismeri őket. Jóllehet valóban kevesebbet tudunk róluk, mégis több vonatkozásban érdemes figyelmet fordítani rájuk. Egyfelől a fontos történeti szerepet betöltő Kazár Birodalomból érkező a kazár történelem részét is képezik és Kazária gazdasága, politikai szervezete, hadakozása és nyelvei megértéséhez járulhat hozzá a kavarok jobb megismerése. Másrészt a magyarokhoz csatlakozván közvetíthették ezt a kazár örökséget. Végezetül a magyar törzsszövetséghez kapcsolódva fontos szerepet játszottak annak honfoglalás előtti, majd honfoglalás utáni életében, hadjárataiban. Igaz ez annak ellenére, hogy a kavarok kimutatható, önálló története rövid volt, ami kazáriai felkelésükkel kezdődött, magyarokhoz való költözésükkel folytatódott és a magyarokhoz való, meg nem határozható időben történt teljes asszimilációjukkal végződött. Ennek az idegen etnikumnak a katonai és politikai szerepét vizsgálom a tanulmányban. Nem vagy csak nagyon kevésbé térek ki nyelvi vagy régészeti kérdésekre. Jelen munka bizonyos értelemben újragondolása a kavarokról írt korábbi tanulmányaimnak,¹ és egyben része egy kavarokról szóló teljesebb tanulmánynak s fejezete a magyar törzsszövetségről készülő szintézisnek, könyvnek.

Források a kavarokról

Mindössze két bizonyosan hitelesnek mondható korabeli forrásunk őrizte meg a kavarok nevét és adott hasznos információkat történetükről. Az időben korábbi forrás a *Salzburgi Évkönyvek* folytatása (*Continuatio Annalium Iuvavensium Maximorum*), amely 1921 óta ismert a történeti kutatásban, korábban inkább *Admonti Évkönyvként* említették.² Ez a fontos forrás a 881-es évnél beszámolt egy napfogyatkozásról, majd két háborúról (bellum) vagy inkább csatáról Ostmark (a mai Ausztria) területén, amely a keleti frank birodalomhoz tartozott. A feljegyzés szerint „Az első csatát a magyarokkal [cum Ungris] vívták Wenia-nál, a második csatát a kabarokkal [cum Cowaris] Culmite-nél.”³ Ez a for-

¹ Tóth Sándor László: Kabarok (kavarok) a 9. századi magyar törzsszövetségben. *Századok*, 118. (1984) 92–113. o. (A továbbiakban: Tóth 1984.); vö. még Tóth Sándor László: Levediatól a Kárpát-medencéig. (Szegei Középkortörténeti Könyvtár 14.) Szeged, 1998. (A továbbiakban: Tóth 1998.) 61–78. o., valamint e munka második, némileg átdolgozott kiadását: Tóth Sándor László: Levediatól a Kárpát-medencéig. (Második, javított kiadás.) Budapest, 2011. (A továbbiakban: Tóth 2011.) 53–65. o.

Jelen tanulmány kapcsolódik a szegei egyetemen megtartott 2012. február 22-i tudományos habilitációs előadásomhoz, amely „A kavarok csatlakozása, történeti szerepe a magyar törzsszövetségben” címet viselte.

² Klebel, E.: Eine neu aufgefundenene Salzburger Geschichtsquelle. *Mitteilungen der Gesellschaft für Salzburger Landeskunde*, 61. (1921) 123–143. o. (A továbbiakban: Klebel 1921.)

³ „Sol obscuratus est a tercio usque ad sextam horam. Primum bellum cum Ungaris ad Weniam, secundum bellum cum Cowaris ad Culmite.” A Salzburgi Évkönyv és folytatása kiadására vö.: *Continuatio Annalium Iuvavensium Maximorum*. Red. H. Bresslau. (Monumenta Germaniae Historica. Scriptores XXX/2.)

rás a magyarokkal azonosítható Ungri nép és kavar/kabar szövetségeseik kalandozásáról számolt be. A hadjárat során a két szövetséges nép külön fronton és külön egységekben harcolt a keleti frankok ellen, vélhetően Szvatopluk morva fejedelem szövetségében.⁴

A második forrás a X. század közepén (948–952 között) egybeszerkesztett monumentális görög nyelvű munka, a VII. Konsztantinosz (944–959) bizánci császárhoz kapcsolt mű, amely magyarul *A birodalom kormányzása*, latinul *De administrando imperio* (rövidítve: DAI) címen ismeretes a történeti kutatásban.⁵ A 38–40. fejezet foglalkozik részletesen a türköknek nevezett magyarokkal, és ezen belül külön kisebb fejezet, a 39. caput tárgyalja a kabarok (kavarok) népének történetét. Az elmaradhatatlan és elfogadott álláspont szerint külön forrást jelentő „tudnivaló, hogy” bevezető⁶ követően a 39. fejezet a következő információkat adja: „Az úgynevezett kabarok a kazárok nemzetségéből valók. És úgy történt, hogy valami pártütés támadt közöttük a kormányzat ellen, és belháború ütven ki, felülkerekedett az előbbi kormányzatuk, és közülük egyeseket lemészároltak, mások pedig elmenekültek, és elmenvén letelepedtek a türkökkel együtt a besenyők földjén, összebarátkoztak egymással és holmi kabaroknak nevezték el őket. Ennek következtében a kazárok nyelvére is megtanították ezeket a türköket, és mostanáig használják ezt a nyelvet, de tudják a türkök másik nyelvét is. Mivel pedig a háborúban legerősebbeknek és legbátrabbaknak mutatkoztak a nyolc törzs közül, és háborúban elől jártak, az első törzsek rangjára emelték őket. Egy fejedelem van náluk, azaz a kabarok három törzsében, aki máig is megvan.”⁷ Ezt a rendkívül érdekes, bár kétségtelenül tömör

Hannoverae–Lipsiae, 1934. (A továbbiakban: MGH SS XXX/2.) 742. o.; *Klebel* 1921. 37. o.; *Schünemann, K.*: Neue Nachrichten über die Ungarn der Landnahmezeit. *Ungarische Jahrbücher*, 2. (1922) (A továbbiakban: *Schünemann* 1922.) 221–222. o. A magyar fordításra lásd: *Tóth Sándor László*: Salzburgi Évkönyv. In: A honfoglalás korának írott forrásai. Szerk. *Kristó Gyula*. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 7.) Szeged 1995. (A továbbiakban: HKÍF) 209. o.

⁴ *Vajay, Szabolcs*: Der Eintritt des Ungarischen Stämmebundes in die europäische Geschichte (862–933). München, 1968. (A továbbiakban: *Vajay* 1968.) 16. o.; *Székely György*: Törzsek alkonya – népek születése (Közép- és Kelet-Európa a magyar honfoglalás után). *Századok*, 110. (1976) 3. sz. (A továbbiakban: *Székely* 1976.) 416. o.; *Györffy György*: A kabar kérdés. *Forrás*, XV. (1983) (A továbbiakban: *Györffy* 1983.) 20. o. Lásd továbbá kevés módosítással ugyanez (amit idézni fogok): *Györffy György*: A kabar kérdés. (A továbbiakban: *Györffy* 1990a.) In: *Györffy György*: A magyarság keleti elemei. (A továbbiakban: *Györffy* 1990.) 84. o.; *Czeglédy Károly*: A IX. századi magyar történet főbb kérdései. (A továbbiakban: *Czeglédy* 1985a.) In: *Uő*: Magyar őstörténeti tanulmányok. Budapest, 1985. (A továbbiakban: *Czeglédy* 1985.) 55. o.; *Bowlus, C. R.*: Franks, Moravians, and the Magyars. The Struggle for the Middle Danube, 788–907. University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 1995. (A továbbiakban: *Bowlus* 1995.) 237–238. o.; *Kristó Gyula*: Levedi törzsszövetségétől Szent István államig. Budapest, 1980. (A továbbiakban: *Kristó* 1980.) 149. o.; *Kristó, Gyula*: Hungarian History in the Ninth Century. Translated by *Novák, György*. Szeged, 1996. (A továbbiakban: *Kristó* 1996.) 150. o.; *Kristó Gyula*: Honfoglaló magyarok, magyar honfoglalás. Budapest, 1996. (A továbbiakban: *Kristó* 1996a.) 85. o.; *Tóth Sándor László*: A honfoglalás előtti magyar kalandozások. *Hadtörténelmi Közlemények*, 109. (1996) 4. sz. (A továbbiakban: *Tóth*: HK 1996.) 8–10. o.; *Bóna István*: A magyarok és Európa a 9–10. században. Budapest, 2000. (A továbbiakban: *Bóna* 2000.) 13.; *Vékony Gábor*: Magyar őstörténet – magyar honfoglalás. Budapest, 2002. (A továbbiakban: *Vékony* 2002.) 184. o.; *Makk F.*: Vom mythischen Vogel Turul bis zum Doppelkreuz. Übersetzen von Schäfer, T. Gabriele Schäfer Verlag, 2012. (A továbbiakban: *Makk* 2012.) 17. o.

⁵ A bizánci mű elemzésére vö.: *Bury, J. B.*: The treatise De administrando imperio. *Byzantinische Zeitschrift*, 14. (1906) (A továbbiakban: *Bury* 1906) 517–577. o.; *Moravcsik, Gyula*: Byzantinoturcica I–II. Berlin, 1983.³ (A továbbiakban: *Moravcsik* 1983.) II. k. 356–389. o.; *Constantine Porphyrogenitus*: De administrando imperio. Vol. 2. Commentary. Ed. *Jenkins, R. J. H.*, London, 1962. (A továbbiakban: Commentary.)

⁶ Minden új információt ez a kifejezés előz meg, „tudnivaló, hogy”, (görögül: „jsteon oti” vagy „oti”), vö.: *Bury* 1906. 538–539. o.; *Grégoire, H.*: Le nom et l’origine de Hongrois. *Zeitschrift der Deutschen Morganländischen Gesellschaft*, 91. (1937) (A továbbiakban: *Grégoire* 1937.) 630–642. o.; *Deér József*: A IX. századi magyar történet időrendjéhez. *Századok*, 79–80. (1945–1946) (A továbbiakban: *Deér* 1945.) 11–12. o.; *Moravcsik* 1983. I. k. 211. o.

⁷ A DAI 39. fejezetére, görög szövegére és magyar fordítására vö.: *Biborbanszületett Konstantin*: A birodalom kormányzása. A görög szöveget ford. *Moravcsik Gyula*. Budapest, 1950. (A továbbiakban: DAI 1950.) 174–175. o.; újabb kiadása, amit idézni fogok, *Olajos Terézia* bevezető tanulmányával jelent meg. Budapest, 2003. (A továbbiakban: DAI 2003.) 174–175. o. Vö.: még *Moravcsik Gyula*: Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai. Budapest, 1984. (A továbbiakban: AMTB.) 46. o.; angol és görög nyelvű kiadására vö.: *Constantine Porphyrogenitus*: De administrando imperio. Greek text edited by *Gy. Moravcsik*. English

híradást a bizánci császár megismételte sűrített formában a 40. fejezetben, amely *A kabarok és türkök törzseiről* címet kapta. Ebben megemlítette, hogy „első a kabaroknak a kazároktól elszakadt előbb említett törzse.” Majd a törzsnév-lista után és a bolgárok ellen bizánci szövetségben vezetett háború leírása előtt azt olvashatjuk, hogy „így egymással összeolvadván, a kabarok a türkökkel a besenyők földjére telepedtek le.”⁸ Ezt követi a Bölcs Leó bizánci császárral (886–912) szövetségben vezetett, 894–896-ra keltezhető bolgár háború, majd a bolgár–besenyő szövetség támadása a magyarok ellen és a magyarok letelepedése (honfoglalása) a morvák földjén. E két forrás, a latin nyelvű *Salzburgi Évkönyv* 881-es híradása, és a DAI 948–952 közt lejegyzett, de zömében korábbi időre vonatkozó részletesebb, de kronológiai és más szempontból is bonyolultabb tudósítása jelenti a kazár-kavar (nép)csoporthoz vonatkozó primér forrásbázist, amelyre következtetéseinket alapozni lehet. Ezekon kívül a történeti kutatás más forrásokat is próbált felhasználni a kavarok/kabarok története kapcsán, illetve azonosította őket más néven szereplő népekkel. Ezeket a forrásokat azonban nem tekinthetjük primér kútfőeknek, és a hozzájuk kapcsolódó feltevések sem jártak biztos eredménnyel. Számbavételük, felsorolásuk alól bizonyos fokig felment Uhrman Iván kitűnő tanulmánya,⁹ illetőleg a kabar törzsekről szóló részben majd röviden kitérek ezekre.

A kazáriai polgárháború, a kavar felkelés lehetséges okai

Első fontos kérdés, hogy mi váltotta ki a kavar népcsoport felkelését, amely rövidnek tűnő „önálló” történetük kezdetét jelentette. Egyetlen forrásunk e vonatkozásban is Konsztantinosz, aki a DAI már idézett 39. fejezetének legelején közölt egy tömör tudósítást erről. Eszerint „úgy történt, hogy valami pártütés támadt közöttük a kormányzat ellen, és belháború ütven ki, felülkerekedett az előbbi kormányzatuk, és közülük egyeseket lemészároltak, mások pedig elmenekültek, és elmenvén letelepedtek a türkökkel együtt... ”¹⁰ A problémát az okozza, hogy bár a DAI beszámol röviden a kazáriai belháborúról és kimeneteléről is, de nem közli okát. A bevonható források közül sem a kazárokról szóló muszlim tudósítások, sem pedig az ún. kazár levelezés József kazár kagán és Ibn Saprut hispániai zsidó előkelő között nem utaltak semmiféle felkelésre. A történeti kutatás hitelt adott Konsztantinosz szövegének a kazáriai felkelést illetően. Csak egy kutató kérdőjelezte meg ezt az információt. James Howard-Johnston nézete szerint Konsztantinosz magyar vonatkozású híradásaiból csak egyetlen dolog vitatható, hogy „a kavarok lázadók és nem pedig a kaganátus ügynökei voltak.”¹¹ Nézete szerint ez egy „hihetetlen történet, tekintve az egyértelmű tanúbizonyságot, hogy a kazárok az eseményeket irányították mindkét csoport egyesülése előtt és után, és minden okuk meg volt arra, hogy ellenezzék a birodalmukhoz közeli területen a legyőzött és bizonytalanságban álló lázadók által kiépített hatalmat.”¹² Szerinte a lázadás történetét akkor találta ki a kazár/kabar eredetű magyar

translation by Jenkins, R. J. H. Washington DC, 1967. (A továbbiakban: DAI 1967.) 174–175. o.; HKÍF 126–127. o.; A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. S. a. r. Györffy György. Budapest, 1975.² (A továbbiakban: MEH) 120. o.; a fejezet értelmezésére összefoglalóan lásd: Commentary, 149–150. o.

⁸ A 40. fejezet híradására: DAI 40/3–4, és 40/6–7, vö.: DAI 2003. 174–175. o.; HKÍF 127–128. o.; értelmezésére: Commentary 150. o.

⁹ Uhrman Iván: IULUS REX. A gyula-dinasztia, a kabarok és Szent István intelmei. *Hadtörténelmi Közlemények*, 116. (2003) (A továbbiakban: Uhrman 2003.) 270–273. o.

¹⁰ DAI 39/3–6, vö.: DAI 2003. 174–175. o.

¹¹ Howard-Johnston, J.: Byzantine sources for Khazar history. (A továbbiakban: Howard-Johnston 2007.) In: The world of the Khazars. New perspectives. Selected papers for the Jerusalem 1999. International Khazar Colloquium hosted by the Ben Zvi Institute. Eds. Golden, P. B. – Ben-Shammai, H. – Róna-Tas, A. Leiden–Boston, 2007. (A továbbiakban: Golden – Ben-Shammai – Róna-Tas 2007.) 187. o.

¹² Howard-Johnston 2007. 188. o.

uralkodó dinasztia, miután a IX. század végén kiszabadult a kazár ellenőrzés alól.¹³ Előtte a kazár népszervezés eszközeiként a kavarok a kazár birodalom által kétféle osztott magyarság nyugati csoportjának élére kerültek.¹⁴ Ez az egyébként logikusnak tűnő vélemény ellentmond azonban az egyetlen rendelkezésünkre álló forrásunknak, ami világosan szól egy lázadásról vagy felkelésről (ἰκποστασία), amit levertek. Így Howard-Johnston szkeptizise nem tűnik kellőképpen indokoltnak. Várady László elfogadta a konsztantinoszi híradás felkelésre vonatkozó információit, de hagyományos értelmezését megkérdőjelezte. Várady szerint a belviszály dimenzióját szűkebben kell értelmezni, a bizánci császár szövege nem egész Kazáriára kiterjedő és a kagánnal szembeni felkelésre vonatkozik, hanem csak egy kisebb kazár közösségre, a későbbi kabarokra értendő. Tehát egy relatíve kisebb közösségen, a kazár-kabarokon belül, viszonylag kisebb mértékű viszályról van szó és nem a Kazár Birodalom makro-közösségen belüli lázadásról. Álláspontja szerint a IX. század második felének kazár nagyhatalmával szemben – a kabarok aligha idézhették volna elő a fennálló kagáni kormányzat bukását és az előző kormányzat újbóli hatalomra jutását.¹⁵ Várady úgy vélte, hogy a félreértés abból eredt, hogy a kabarokat Konsztantinosz a kazárok nemzetségéből eredeztette, s bár a felkelésre vonatkozó kijelentései nem a kazárokról és a kagánról, hanem a kabarokról szóltak, a kutatást ez félrevezethette.¹⁶ Várady hipotézise értelmében Kazária egy részén, a kabar közösségen belül két párt közötti viszály folyt. Az ellenzék magához ragadta a hatalmat, mire a régebbi rendszer, az előző vezetés hívei polgárháborút robbantottak ki, de a véres küzdelemben alulmaradtak. A kagán és Kazária többi törzse semleges maradt ebben a 'kabar' belháborúban, amelynek végén a vesztes párt elhagyta Kazáriát, és a magyarokhoz csatlakozott.¹⁷ Míg Várady Kazárián belül egy helyi belvillongásnak, belviszálynak tekintette a kabar felkelést, addig Golden nagyobb, birodalmi dimenziót és jelentőséget tulajdonított a kabar polgárháborúnak és feltételezen több belviszályt is feltételezett. Szerinte más nomád és félnomád birodalmakhoz hasonlóan „voltak belső feszültségek, amelyek tükröződtek néhány nemzetség és törzs centrifugális tendenciáiban.” Kazária „elbukott, a kabar polgárháború, és talán más feljegyzetlen belső viszály eredményeképpen.”¹⁸ Úgy vélem, hogy a kazáriai felkelés megkérdőjelezése vagy leszűkítése egy kazáriai népcsoporton belüli küzdelemre nem indokolt, akkor sem, ha a konsztantinoszi szöveg az utóbbi értelmezésre ad némi lehetőséget.

A felkelés okainak vizsgálatakor a kutatók próbálták Kazária történetéből, a kazár berendezkedés sajátosságaiból megfejteni a kabarok megmozdulását.¹⁹ Leggyakrabban a valóban érdekes és unikumnak számító vallásváltáshoz kapcsolták a kazáriai belháborút.²⁰ A kazár vezetőréteg – vélhetően politikai okokból is – a muszlim Arab Birodalom és a keresztény Bizánci Birodalom között, azok politikai befolyásának elkerülése miatt

¹³ Uo. Megjegyzendő, hogy a hasonló nézetet valló Várady Lászlóra hivatkozik a szerző az Árpád-dinasztia kazár/kabar eredete kapcsán.

¹⁴ *Howard-Johnston* 2007. 190. o.

¹⁵ *Várady, László*: Revision der Ungarn-Image von Konstantinos Porphyrogenetos. Textanalysen und Reinterpretation zu den Aussagen des Konstantinos Porphyrogenetos über die Politikgeschichte der Ungarn. *Byzantinische Zeitschrift*, 82. (1989) (A továbbiakban: *Várady* 1989.) 33. o.

¹⁶ Uo.

¹⁷ *Várady* 1989. 32–34. o.

¹⁸ *Golden, P. B.*: The Khazars. In: *Uő*: The Peoples of the South Russian steppes. In: *The Cambridge History of Early Inner Asia*. Ed. by *Sinor, D.* Cambridge, 1990. (A továbbiakban: *Golden* 1990.) 269. o.

¹⁹ A kazáriai felkelés okainak rövid áttekintésére vö.: *Tóth Sándor László*: Birodalmak, államok és népek a IX. századi Kelet-Európában. *Életünk*, 1996/6–7. sz. (A továbbiakban: *Tóth*: *Életünk*, 1996.) 578–579. o.

²⁰ Legutóbb összefoglalóan, további irodalommal *Golden, P. B.*: The Conversion of the Khazars to Judaism. (A továbbiakban: *Golden* 2007.) In: *Golden – Ben-Shammai – Róna-Tas* 2007. 123–162. o.

egy harmadik vallást, a zsidó vallást választotta.²¹ A kutatók többsége szerint a zsidó hitre való áttérés válthatta ki a kazáriai polgárháborút. Árnyaltabb megfogalmazás szerint ugyan József kagán vitatott hitelű levele alapján az első áttért kazár uralkodó Bulan volt, de a hitet harmadik leszármazottja, Obadiah (Abdiás) erősítette meg.²² Ennek alapján feltételezték, hogy közvetlen vagy közvetett módon a judaizmus felvétele vagy Obadiah kagán tevékenysége, hogy államvallássá tegye a zsidó vallást, kiválthatta a kazáriai polgárháború kitörését.²³ E hipotézisen belül jobbra elfogadott az álláspont, hogy nem a szigorúbb karaim/karaita irányzatot (amely csak Mózes öt könyvét, a Tórát fogadta el), hanem az orthodox rabbinista/talmudista irányzatot fogadta el a kagán és Kazária uralkodó rétege.²⁴ A kazár áttérést, amely esetleg több szakaszban ment végbe, XI. századi héber források alapján vagy 740–760-ra²⁵ vagy 760–770-re²⁶ tették. Felmerült az arab Maszúdi (al-Masudi) alapján 800 körüli időpont, mivel szerinte Harun al-Rasid (786–809) kalifa uralkodása alatt történt a kazároknál a zsidó vallás felvétele.²⁷ Az áttérés kapcsán többen is a 830-as évekre gondoltak. Újabbban ezt az iszlám mintára vert kazár, Mózes feliratú dirhemek erősíthetik, amelyeket 837/838-ra kelteztek.²⁸ Legkétségtelenebbre a keresztény források, a Konstantin-Cyryll legenda alapján 860–861-re datálták. Ekkor a bizánci követség tagjaként Konstantin-Cyryll egy hitvitáról számolt be, melynek alapján feltehető, hogy ekkortájt térhettek csak át a kazárok, pontosabban a kagán és egyes vezérei a zsidó hitre.²⁹ A kutatásban a kavarakat pogányoknak tartották, akik éppen a zsidó vallás felvétele miatt lázadtak fel a zsidó uralkodóosztállyal szemben.³⁰ Más nézet a kavarakat karaita irányzatot követőknek tekintette, akik fellázkodtak az ortodox, talmudista hitű kormányzat el-

²¹ A kazárok áttéréseinek okaira *Vásáry István*: A régi Belső-Ázsia története. (Magyar Őstörténeti Könyvtár 7.) Budapest, 1993. (A továbbiakban: *Vásáry* 1993.) 144. o.; *Tóth*: Életünk, 1996. 576–577. o.

²² *Кокочов П. К.*: Еврейско-хазарская переписка в X веке. Ленинград, 1932. (A továbbiakban: *Кокочов* 1932.) Főleg: 80. o. Az ún. kazár levelezés német nyelvű fordítására: *Pletnjowa, S. A.*: Die Chasaren. Mittelalterlichen Reich an Don und Wolga. Leipzig, 1978. (A továbbiakban: *Pletnjowa* 1978.) 147–162. o. Főleg: 159–160. o.; a forrás értékelésére vö.: *pl. Golden, P. B.*: Khazar Studies. A historico-philological inquiry into the origins of the Khazars. I–II. Budapest, 1980. (A továbbiakban: *Golden* 1980.) 133–134. o.; *Róna-Tas, András*: Hungarians and Europe in the Early Middle Ages. An Introduction to Early Hungarian History. Central European Press, 1999. (A továbbiakban: *Róna-Tas* 1999.) 232. o.

²³ *Артамонов, М. И.*: История Хазар. Ленинград, 1962. (A továbbiakban: *Артамонов* 1962.) 324–330. o.; *Dunlop, D. M.*: The History of the Jewish Khazars. Princeton, New Jersey, 1954. (A továbbiakban: *Dunlop* 1954.) 116–170., 203. o.; *A. P. Новоселцев*: Хазарское государство и его роль в истории восточной Европы и Кавказа. Москва, 1990. (A továbbiakban: *Новоселцев* 1990.) 144–154. o.

²⁴ *Róna-Tas* 1999. 232. o.

²⁵ *Артамонов* 1962. 324–334. o.

²⁶ *Schönebaum, H.*: Zur Kabarenfrage. In: Aus der byzantinischen Arbeit der DDR. Bd. I. Hrsg. von *Irmscher, J.* Berlin, 1957. (A továbbiakban: *Schönebaum* 1957.) 143–144. o.

²⁷ 740-re tette az áttérés első szakaszát, 800-ra a rabbinikus irányzat felvételét. Vö.: *Dunlop* 1954. 170. o.; *Pletnjowa* 1978. 128. o.; *Róna-Tas* 1999. 232. o. Az áttérés első két szakaszát, 730-ra és 799–809-re tette: *Pritsak, O.*: The Khazar Kingdom's Conversion to Judaism. *Harvard Ukrainian Studies*, II. (1978) (A továbbiakban: *Pritsak* 1978.) 278–280. o.

²⁸ Az áttérés harmadik, polgárháborúhoz vezető fázisára 837–843 között: *Pritsak* 1978. 278–280. o. 835–840 közé tette az áttérést: *Ludwig, D.*: Struktur und Gesellschaft des Chazaren Reiches im Licht des schriftlichen Quellen. Westphälischen Wilhelms-Universität zu Münster, 1982. (A továbbiakban: *Ludwig* 1982.) 160–163. o., az áttéréssel kapcsolatban, a „Mózes, Isten küldötte” feliratú, 837/838-ra keltezett kazár dirhemekre legújabbban vö.: *Golden* 2007. 156. o.

²⁹ A 860/61 körüli áttérésre vö.: *Gyóni Máttyás*: Kalizok, kazárok, kabarok, magyarok. *Magyar Nyelv*, 34. (1938) (A továbbiakban: *Gyóni* 1938.) 161–163. o.; *Györffy* 1990a. 86. o., 850/860-ra tette: *Hosocelev* 1990. 144–154. o., legújabbban: *Zuckerman, C.*: On the Date of the Khazars' Conversion to Judaism and the Chronology of the Rus Kings Oleg and Igor. *Revue des Études Byzantines*, 53. (1995) (A továbbiakban: *Zuckerman* 1995.) 252–253. o.

³⁰ *Hóman Bálint – Szeffü Gyula*: Magyar Történet I. Írta *Hóman Bálint*. Budapest, 1935. (A továbbiakban: *Hóman* 1935.) 69. o.; *Hóman Bálint*: Szent István. Budapest, 1938. (A továbbiakban: *Hóman* 1938.) 41. o.; *Fodor István*: Néhány régészeti észrevétel Kelet-Magyarországról. In: Régészeti tanulmányok Kelet-Magyarországról. Farkas József közreműködésével szerk. *Németh Péter*. Debrecen, 1986. (A továbbiakban: *Fodor* 1986.) 106. o.; *Fodor István*: Magyarország története I. Őstörténet és honfoglalás. Budapest, 2009. (A továbbiakban: *Fodor* 2009.) 57. o.

len.³¹ Egy másik radikális hipotézis éppen a kavarakat vélte zsidó vallásúaknak, akiknek konfliktusai voltak a pogány kazárokkal, illetőleg Obadiah talmudista irányzatú vallási reformjával.³² A vallási magyarázatok között szerepelt az is, amelyik szerint a kavarak muszlimok voltak vagy „legalábbis muszlim katonai arisztokrácia irányítása alatt álltak.” Ez a teória a polgárháborút a judaizmust valló uralkodó osztály és a kazáriai muszlimok közötti viszályhoz, valamint Kazária és a muszlim Kalifátus közötti 850-es évekbeli viszályhoz kapcsolta.³³

Más, nem vallási magyarázatok is születtek a kazáriai polgárháborúra. Az egyik etnikai konfliktust keresett a kavár felkelés hátterében. A kavarakat bolgároknak vagy khorezmieknek tekintették, akik fellázadtak az uralkodó etnikum, a kazárok ellen.³⁴ Macartney feltételezte, hogy „a kavarak magyarakhoz való csatlakozását a hadsereg és a helyi hatóságok közti versengés eredményezte”. E teória szerint a kavarak türk zsoldosok voltak a kagán szolgálatában, akik fellázadtak és vereségük után a határokon túl menekülve a magyarakhoz csatlakoztak.³⁵ Egy érdekes, bár túlságosan is merész hipotézis a kazár kettős királyság intézményével hozta kapcsolatba a kavár elszakadást. Eszerint konfliktus alakult ki a szakrális kagán és a tényleges uralkodó, a bég között. E küzdelemben a kavarak „a kagán párthívei voltak, akinek hatalmát a bég megnyirbálta, és aki vissza akarta állítani hatalmát, de veszített.”³⁶ Végül azt az elméletet kell megemlítenünk, amelyik talán legközelebb állhat a történeti valósághoz és a kazár birodalom szerkezetéből indul ki. Golden nézete szerint „a nomád birodalmak, mint amilyen a kazár, konglomerátumok, és gyakrabban centrifugális erőkből állnak. A császár [Konsztantinosz: T. S. L.] által megrajzolt kép tipikus, egy nomád államból törzsek kiválása. A vesztes fél eltávolodik a törzsszövetségből és egy másikhoz csatlakozik.”³⁷ Golden más művében úgy fogalmazott, hogy a „kazár törzsszövetség belső nehézségeket tapasztalt”, és ennek „egyetlen biztos tanúsága a kavarok felkelése és elszakadása a IX. század elején.”³⁸ Golden szerint Kazária meggyengülésének egyik látható jele volt a kavar felkelés.³⁹ Golden nézetét elfogadva Kristó Gyula is hangoztatta, hogy a „nomád birodalmakon belül gyakoriak a pártütések, kiválások, ilyenek kell tekinteni a kavarak kiválását is, s ennek okát a belső hatalmi viszonyokban kell keresni.”⁴⁰ Róna-Tas András szerint a kagán képviselte központi hatalommal szemben a kavarak a gyengülő törzsszövetségi érdekeket védelmezték, és „vereségük után elhagyták a birodalmat.”⁴¹ Ahogy arra már utaltam,

³¹ *Vékony Gábor*: A kazár kérdés. A kazárok és a zsidóság I–II. *Életünk*, 30. (1992) 915–938., 1034–1046. o. (A továbbiakban: *Vékony* 1992.)

³² *Tolszov, Sz. P.*: Az ősi Khorezm. Budapest, 1950. (A továbbiakban: *Tolszov* 1950.) 226–233. o.; *Schönebaum* 1957. 143–144. o. Bírálataikra vö.: *Golden* 1980. 138. o.

³³ *Boba, Imre*: Nomads, Northmen and Slavs. Eastern Europe in the Ninth Century. Wiesbaden, 1967. (A továbbiakban: *Boba* 1967.) 115–117. o.

³⁴ A kavarakat bolgároknak tekintette *Fodor István*: A magyar–bolgár–török kapcsolatok történeti hátteréről. In: Bolgár tanulmányok. Szerk. *Darkó Imre*. (Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Közleményei 37.) Debrecen, 1980. (A továbbiakban: *Fodor* 1980.) 20. o. Khorezmiekre lásd: *Tolszov* 1950. 226–233. o.; *Schönebaum* 1957. 143–144. o.

³⁵ *Macartney, C. A.*: The Magyars in the Ninth Century. Cambridge, 1930. (A továbbiakban: *Macartney* 1930.) 1930. 133. o. Hasonlóan: *Bálint Csanád*: A honfoglaláskori lovastemetkezések. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyvei, 1971/2. (A továbbiakban: *Bálint* 1971.) 100–102. o.

³⁶ Ezt a teória alapvetően A. Krymskij nevéhez fűződik. Nem publikált elméletét hivatkozással kifejtette: *Pritsak, O.*: Yowär und Käpar Käwar. *Ural-Altäische Jahrbücher*, 36. (1965) (A továbbiakban: *Pritsak* 1965.) 383. o., az elmélet elvetésére és kritikájára: *Golden* 1980. 138. o.

³⁷ *Golden* 1980. 135–136. o.

³⁸ *Golden* 1990. 268. o.

³⁹ *Golden, P. B.*: An Introduction to the History of the Turkic Peoples. Ethnogenesis and State-Formation in Medieval and Early Modern Eurasia and the Middle East. Wiesbaden, 1992. (A továbbiakban: *Golden* 1992.) 243. o.

⁴⁰ *Kristó* 1996a. 54. o.

⁴¹ *Róna-Tas András*: A honfoglaló magyar nép. Budapest, 1996. (A továbbiakban: *Róna-Tas* 1996.) 295. o.

Várady László szintén hatalmi harcból vezeti le a polgárháborút, két „párt” viszályából, csak ez szerinte a soknemzetiségű Kazár Birodalom kabar népségén belül zajlott le, arra korlátozódott.⁴²

A kazáriai polgárháború okaira vonatkozó feltevések kapcsán hangsúlyoznám, hogy elsődleges forrásunk, Konsztantinosz császár nem tért ki arra, miért tört ki a felkelés. Kézenfekvő az a felfogás, amit Golden képvisel, hogy „ha a polgárháborút, amely előidézte a kabarok menekülését a magyarokhoz, vallási viszály váltotta volna ki, valamelyik forrásunk említette volna.”⁴³ A források hallgatása azonban nem egyértelmű bizonyíték a vallási motívum ellen. Így Róna-Tas András megfogalmazása szerint „nem zárható ki az a lehetőség sem, hogy „a kavarak csatlakozása nem volt független a kazár vezető rétegnek a zsidó hitre való áttérésétől”, de „csak áttételesen lehetett köze” ennek a „kavarok kiválásához”, mert a „fordulat hatalmi és politikai érdekeket sértett.”⁴⁴ Hasonlóan óvatos álláspontot foglalt el Fodor István is, aki szerint a kabarok a „vallási és politikai reformok ellen léphettek fel,” illetve elsősorban a „központi hatalom megerősítése, a törzsi vezetők hatalmának megnyirbálása készítette őket lázadásra.”⁴⁵ Ibn Ruszta kortárs híradása fontos ebben a kérdésben, amely szerint zsidó vallású a kagán, az j.sad és „azok, akik a vezérek és a nagyok közül hajlandók erre”, míg „a többiek vallása hasonló a türkökéhez.”⁴⁶ Ez alapján feltehető, hogy Kazária vezető rétege, vagy inkább csak egy része zsidó vallású volt, de a többség a pogány türk ősvallást követte. Tudunk továbbá muszlim és keresztény kisebbségről is.⁴⁷ Így, ismervén a nomád birodalmak struktúráját, a vezetőréteg, az uralkodó törzsek/nemzetségek áttérése nézetem szerint aligha járhatott olyan súlyos következményekkel, amelyek önmagukban elégséges lehettek volna egy polgárháború kiváltásához. A felkelés etnikai okai sem bizonyíthatóak, mert Konsztantinosz szerint „a kavarak a kazárok nemzetségéből [genea] valók.”⁴⁸ Ez a passzus utalhat arra, hogy a kavarak kazárok voltak, ugyanakkor arra is, hogy a kazár birodalomhoz tartozván viselték a kazár nevet. Kétségtelen, hogy Kazária steppei birodalomként sok népet, etnikumot, illetve törzset foglalt magában (bolgárok vagy onogurok, szabírok, alánok, kaukázusi hunok). Így voltaképpen majdnem lehetetlen meghatározni, hogy vajon a kavarakat azért hívták-e kazároknak korábban, mert a Kazár Birodalomhoz tartoztak, vagy pedig ’valódi’ kazárok voltak.⁴⁹ Egyetérthetünk azzal a Golden által is megfogalmazott állásponttal, hogy a bizánci híradásból „úgy tűnik, hogy a kabarok nem különböztek a többi kazártól a felkelés előtt.”⁵⁰ Nem tartom tehát valószínűnek azt a Pritsak által megfogalmazott feltevést, hogy a kavarak egy meghatározott csoportot alkottak volna a kazár törzsszövetségén belül, amelynek már ekkor saját neve (Pritsagnál: Yubar/Yuwar) is lett volna.⁵¹ Az

⁴² Várady 1989. 32–34., 55. o.

⁴³ Golden 1980. 135. o.

⁴⁴ Róna-Tas 1996. 273–274. o.; Róna-Tas 1999. 329., 348. o.; Róna-Tas, András – Berta, Árpád: West Old Turkic Loanwords in Hungary I–II. Wiesbaden, 2011. (A továbbiakban: Róna-Tas – Berta 2011.) I. k. 35. o.

⁴⁵ Fodor István: Kazárok és kabarok. (A továbbiakban: Fodor 1988.) In: Magyarára lett keleti népek. Szerk. Szombathy Viktor – László Gyula. Budapest, 1988. 92. o., ehhez hasonlóan: Fodor 1986. 106. o.

⁴⁶ Ibn Ruszta híradására vö.: Kmoskó Mihály: Mohamedán írók a steppe népeiről. Földrajzi irodalom I/1. (Magyar Östörténeti Könyvtár 10. Szerk. Zimonyi István.) Budapest, 1997. (A továbbiakban: Kmoskó 1997.) 204. o.; MEH 90. o. (Czeplédy Károly)

⁴⁷ Czeplédy Károly: Az Árpád-kori mohamedánokról és neveikről. (A továbbiakban: Czeplédy 1985b.) In: Czeplédy 1985. 101–102. o.; Tóth 1984. 110. o.; Tóth 2011. 55. o.

⁴⁸ DAI 39/2, vö.: DAI 2003. 174–175. o.; az angol fordítás szerint „the Kabaroi were of the race [genea] of the Khazars”, vö.: DAI 1967. 174–175. o.

⁴⁹ Kazária soknemzetiségű voltára és népeire lásd: Togan, Z. V.: Völkerschaften des Chazarenreiches im Neunten Jahrhundert. In: Kőrösi Csoma Archivum III. Budapest, 1941–1943. (A továbbiakban: Togan 1943.) 40–76. o.; Ludwig 1982. 69–111. o.; a kavarak feltehető etnikai tarkaságára vö.: pl. Fodor 2009. 61. o.

⁵⁰ Golden 1980. 135. o.; hasonlóképpen: Kristó 1980. 150. o.; Kristó 1996a. 54. o.

⁵¹ Pritsak 1965. 381–382. o.

a hasonlóképpen radikális és kevésbé alátámasztott hipotézis sem igazolható, amelyet Krymskyi fogalmazott meg és Pritsak elfogadott, ti. hogy a kavarok a tényleges uralkodó (bég) ellen léptek fel a szakrális uralkodó, a kagán érdekében. Konsztantinosz császár leírása értelmében a felkelés a 'vezetés', 'kormányzat' (ἀρχή), vagy 'korábbi kormányzatuk', 'korábbi vezetésük' (πρώτη ἀρχή) ellen irányult. Ludwig jogosan jegyezte meg, hogy „nem világos, mit értett Konstantinos császár” a 'próté arkhé' kifejezésen, és voltaképpen „minden további interpretáció spekulációkhoz vezethet.”⁵² E jogos szkepszis ellenére úgy vélem, hogy értelmeznünk kell, milyen hatalom (arkhé) ellen irányulhatott a felkelés. Ha ezt Kazárián belül értelmezzük, akkor sem következtethetünk két külön, egymással szemben álló hatalomra. Az 'arkhé' vagy 'próté arkhé' ugyanis véleményem szerint ugyanarra a kormányzatra vonatkozik, a hierarchia csúcsára. Ebből a szempontból a 'korábbi kormányzat' fordítás, értelmezés félrevezető lehet. Itt a kifejezés nem feltétlenül időbeliséget jelölhet, hanem a 'hatalmat', illetve az 'első hatalmat' a kazár törzsszövetségben belül. Ezért a kifejezés Kazária első méltóságára, magára a kagánra vonatkozatható. Tehát a kagán uralmával szemben tört ki a felkelés, ebben a vonatkozásban a felkelést a zsidó vallás felvételével összekapcsoló kutatóknak igaza volt. A kagán mellett a második méltóság, a tényleges uralkodó, a bég (J.sad) is beleérthető a megfogalmazásba, hiszen ez a két méltóság együttesen jelentette a kazár birodalom vezetését ebben az időszakban.⁵³ Utóbbi igazolhatja, hogy éppen a IX. század 30-as éveiben, 838 táján e két kazár vezető, a kagán és a bég küldött követet Theophilosz császárhoz (829–842), hogy megkérjék őt egy vár felépíttetésére (Sarkel) a Don mellett.⁵⁴ Kevésbé valószínű Várady László már idézett szellemes kombinációja, hogy a kazár törzsszövetségben belüli csoport, a kavarok vezetésére vonatkozna ez a passzus és a kavarok első méltóságára vonatkozó beharcról lenne szó.⁵⁵ E hipotézis leszűkíti pusztán filológiai alapon a passzus értelmezését. Tény, hogy a konsztantinoszi szöveg más passzusaihoz hasonlóan bizonytalan a vonatkozási rendszer; ti. hogy ki tekintendő a kazár kavarok szempontjából az 'első hatalomnak': a Kaganátus feje vagy saját kabar törzseik feje(i). A kérdésre az a legvalószínűbb válasz, hogy a magyarokhoz való csatlakozásuk előtt Kazáriában Kazária arkhónja, a kagán lehetett a három kavar/kabar törzs számára is az 'első hatalom', és csak a Kazáriából való emigráció után, a magyarokkal való letelepedés után válhatott számukra 'első hatalom-má' a három kavar törzs közös fejedelme, a kavar arkhón.

Mi lehetett tehát a kavar felkelés oka? Véleményem szerint a kazáriai polgárháború legvalószínűbb oka politikai jellegű volt, tipikus és általános felkelés egy nomád birodalmon, törzsszövetségben belül. Ennek konkrét okát a bizonyosság igényével nem lehet kideríteni források hiányában. Úgy gondolom, hogy mind a vallási, mind az etnikai magyarázat erősen vitatható. A felkelés célját illetően is csak feltevéseink lehetnek. Lehetségesnek tartottam és tartom, hogy a kavarok törekedhettek a hatalom megszerzésére, nem pusztán valamilyen sérelmek (vallási, etnikai) által kirobbant polgárháborúra gondolhatunk. Ha ez a feltevés helyes, komoly mozgalomról beszélhetünk, hiszen legalább három „igazi”, előkelő (Adelstämme) kazár törzs részvételét valószínűsíthetjük.⁵⁶ Értelemszerű-

⁵² Ludwig 1982. 109. o.

⁵³ Golden 1980. 138. o.; Tóth 2011. 56. o.

⁵⁴ DAI 2003. 182–183. o.

⁵⁵ Várady 1989. 133–135., 155. o.

⁵⁶ Pritsak megkülönböztet négy fokozatot a törzsszövetségben belül: első szinten vezértörzset (Führerstamm) és nemes törzseket (Adelstämme), második szinten rokon törzseket (Rassenverwandten Stämme), akik szabadon csatlakoznak és megtartják vezetőjüket, harmadik szinten vazallus népeket, akik adót fizetnek (Vasallen Völker) és végül negyedik szinten a szolgatörzseket (Sklavenstämme). Vö.: Pritsak, O.: Stammesnamen und Titulaturen der Altaischen Völker. *Ural-Altäische Jahrbücher*; XXIV. (1952) (A továbbiakban: Pritsak 1952.) 52–53. o.

en a fennálló kormányzat, a kagán és a bég képviselte hatalom megdöntése lehetett a cél. Feltehető, hogy a kavar felkelés sikere esetén radikálisan új Kaganátust hozott volna létre új vezértörzsekkel.

A kazárai polgárháború hadtörténeti vonatkozásai

A kazárai polgárháborút, a kavarak felkelését lényegében csak politikatörténeti szempontból vizsgálták, fentebb említett okait keresték, illetve – ahogy arra majd kitérek – kronológiailag is próbálták behatárolni, de szinte egyáltalán nem elemezték hadtörténeti szempontból. Most a hiányt igyekszem pótolni, amennyire szűkös forrásaink ezt megengedik.

Mindenekelőtt kísérletet kell tennünk arra, hogy meghatározzuk, milyen erőviszonyokkal számolhatunk a „pártütés” (□ποστασία) miatt kitörő kazár „belháborúban” (πολέμου □μυφλίου),⁵⁷ milyenek voltak az erőviszonyok a kazár vezetés és a felkelők között. A nagyhatalmú és hosszú ideig fennálló kazár birodalom esetében sem könnyű ezt meghatározni, ellentmondó adatok állnak rendelkezésünkre különböző időszakokból.⁵⁸ Mivel a kazárai polgárháború és a kavarak csatlakozásának felső időhatára a *Salzburgi Évkönyv* tudósítása alapján 881, ezért elsősorban a IX. század második felére vonatkozó adatok jöhetnek szóba. Ludwig is a IX–X. századi muszlim forrásokat tekintette megbízhatónak, hitelesnek ebben a vonatkozásban. A 870–880 körüli időszakra vonatkozó Dzsajháni-hagyományt képviselő Ibn Ruszta szerint a kazár fejedelem, az isad „10 ezer lovassal vonul ki, akiknek egy része katonaköteles és zsoldot kap, a másik részét pedig a gazdagok állítják ki.”⁵⁹ A valamivel későbbi Al-Balhi-hagyományhoz tartozó Isztakhri (al-Istahri) szerint a kazár „királynak tizenkétezer főből álló hadserege van.”⁶⁰ Ugyanezt állítja Ibn Haukál (Hauqal) is, aki azt írta, hogy Kazáriának „tizenkétezer főből álló, állandó, fizetett hadserege van.”⁶¹ Maszúdi (al-Masudi) híradása szerint a Kazáriába beköltöző, muszlim vallású khorezmi zsoldosok közül „a királlyal jelenleg mintegy hétezer nyilas harcol vértben, sisakban és páncélingben, vannak közöttük dárdások is.”⁶² Maszúdi ugyanakkor megemlítette, hogy egy ruszok elleni háborúban (912 körül) a kazárok muszlimokból álló serege 15 ezer fő volt.⁶³ A muszlim források alapján Hóman azt állította, hogy a „kagán főerege tiz-tizenötezer mohamedán zsoldosból” állt.⁶⁴ Zimonyi István

⁵⁷ A 'pártütés' és a 'belháború' kifejezésekre vö.: DAI 39/3–4.; vö.: DAI 2003. 174–175. o.

⁵⁸ Összefoglalóan a kazár birodalom fejére vonatkozóan forrásadatokkal vö.: Ludwig 1982. 211–223., 286–293. o.; vö. még Zimonyi István: A honfoglaló magyar haderő száma. (A továbbiakban: Zimonyi 2004.) In: Fegyveres nomádok, nomád fegyverek. Szerk. Balogh László – Keller László. Budapest, 2004. 103–105. o.; Zimonyi István: Muszlim források a honfoglalás előtti magyarokról. A Gayhānī-hagyomány magyar fejezete. Budapest, 2005. (A továbbiakban: Zimonyi 2005.) 84–86. o.; Torma Béla Gyula: A 907. évi pozsonyi csata katonapolitikai háttere és hadművészeti modellezése. (A továbbiakban: Torma 2008.) In: Torma Béla Gyula – Veszprémy László: Egy elfeledett diadal. A 907. évi pozsonyi csata. Budapest, 2008. 66–68. o.; legújabban Szabados György: Magyar államalapítások a IX–XI. században. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 26.) Szeged, 2011. (A továbbiakban: Szabados 2011.)

⁵⁹ MEH 90. o. (Cseղgedy Károly); vö.: még Kmoskó 1997. 205. o. „Kinyargalása tízezer lovas élén történik, részben olyanokból, akik után a gazdagokra vet ki adót.”; vö.: még Ludwig 1982. 290. o.; Zimonyi 2004. 103. o.; Zimonyi 2005. 84. o.; Torma 2008. 66. o.

⁶⁰ Isztakhri híradására 'A birodalom útvonalainak könyve' c. művében, vö.: Kmoskó Mihály: Mohamedán írók a steppe népeiről. (Földrajzi irodalom 1/2.) Szerk. Zimonyi István. Budapest, 2000. (A továbbiakban: Kmoskó 2000.) 28. o.; vö.: még Ludwig 1982. 290. o.; Zimonyi 2004. 103. o.; Zimonyi 2005. 84. o.

⁶¹ Ibn Haukál híradására vö.: Kmoskó 2000. 75.; vö.: még Zimonyi 2004. 103.; Zimonyi 2005. 84. o.; Torma 2008. 66. o.

⁶² Maszúdi „Aranybányák és drágakőbányák” c. művének fordítására vö.: Kmoskó 2000. 171. o.; vö. még: Zimonyi 2004. 105. o.; Zimonyi 2005. 84. o.; Torma 2008. 67. o.

⁶³ Maszúdi e híradására vö.: Kmoskó 2000. 176. o.; vö. még: Zimonyi 2004. 105. o.; Zimonyi 2005. 84. o.; Torma 2008. 67. o.

⁶⁴ Hóman 1935. 65. o.

ügy vélekedett, hogy a kazár uralkodónak rendelkezésére állhatott „egy 10, majd később 12 ezer főre becsült, ijjal, nyillal, páncélzattal és lándzsával felszerelt nehézlovas sereg.” Ebből 4 ezerre, majd a későbbi időszakban 7 ezerre becsülte a testőrséget, a többit szerte feltehetően „a kazár előkelők kíséretének tagjai tették ki.”⁶⁵ Nézete szerint ez csak a kazár hadsereg központi alakulatait tette ki, ugyanis a kagán uralma alá tartozó népek hadi kontingenseit is be kell számítani a teljes kazár haderőbe. Ezért számol a burtaszok 10 ezres, a volgai bulgárok minimum 10 ezres, a kaukázusi alánok 30 ezres hadával, továbbá a sarir-ok jelentős erőivel is. Sőt ideszámítja a magyarok 20 ezres kontingensét is. Véggkövetkeztetése az, hogy „hatalmas hadsereggel kell számolni,”⁶⁶ illetőleg „jelentős számú haderővel lehet számolni, ami elérhette a forrásokban is szereplő 40 ezres létszámot.”⁶⁷ Róna-Tas András hasonlóképpen magas létszámmal, 50 ezer kazár harcossal számol.⁶⁸ Torma Béla úgy értelmezte a muszlim források adatait, hogy 7 ezer fős folyamatosan fegyvert viselő zsoldossal („békelétszám”), és „10–12 ezer fős mozgósítással feltöltött” állománnyal számolhatunk.⁶⁹ Szerinte „ezt a haderőt egészíthette ki a burtaszok és a szerirek 10–10 ezres serege a kagán parancsára.”⁷⁰ Torma nem látott lényegi különbséget saját és Zimonyi István említett kalkulációi között. Valójában nemcsak a szóhasználatban van jelentős különbség, hanem a kazár hadsereg nagyságának megítélésében is. Zimonyinál 10–12 ezres központi seregről (azon belül 4–7 ezres zsoldos testőrségről) és azt valójában jelentősen felülmúló (70 ezret is meghaladó), a katonai segédnépek által kiállított kiegészítő alakulatokról van szó. Torma ugyanakkor egy kisebb 7 ezres békelétszámot, egy ennél nagyobb, 10–12 ezres mozgósított sereget és egy 20 ezres segélyhadat feltételez. A különbség abban rejlik, hogy Zimonyi jóval nagyobb létszámmal (50 ezer illetve 70 ezer) számítja a katonai segédnépek hadát, mint Torma. Szabados György okkal mutatott rá arra, hogy egyrészt számítási hibák vannak a kazárok hadierejét 40 ezer főre taksáló elméletben (valójában 50 ezer fölötti létszám jön ki), másrészt Zimonyi a magyarok 20 ezres hadierejét a kavar elszakadás dacára is a kazár létszámhoz vette.⁷¹ Helyesen mutat rá arra, hogy csak azt a „központi” létszámot kell figyelembe vennünk a kazárok esetében, amelyet a muszlim források említenek, tehát a 10 ezres adat tekinthető hitelesnek.⁷² A katonai segédnépek hadierejének ideszámítása bizonytalan, nemcsak létszám tekintetében, hanem koronként változik, hogy melyik népet mennyire tudta katonai segédnépi szolgálatra kötelezni a kagán. Hasonlóképpen 10–12 ezres, muszlim zsoldosokból álló hadsereggel számolt Ludwig a IX. század vége és a X. század közepe közti időszakban.⁷³ Nézetem szerint a 870–880 tájára vonatkoztatható Ibn Ruszta tudósítás 10 ezer kazár harcosa azért is tűnhet hitelesnek, mert ekkorra már elszakadhattak a kavarok, így ebben a létszámban már nem lehetnek benne. Nem bizonyítható, de nem is tűnik valószínűnek, hogy lett volna mód bármelyik segédnép mozgósítására a felkelők ellen. A kazáriai polgárháborúban a kormányzat, a kagán és a bég (vagy isad) oldalán részt vevő katonai erő tehát hozzávetőlegesen 10 ezer főre becsülhető.

⁶⁵ Zimonyi 2004. 104. o.; vö. még: Zimonyi 2005. 85. o.

⁶⁶ Zimonyi 2004. 104–105. o.

⁶⁷ Zimonyi 2005. 85. o. Zimonyi e munkájában valóban csak a segédnépek katonai ereje meghaladja az 50 ezret (burtaszok 10 ezer, magyarok 20 ezer, volgai bulgárok minimum 10 ezer és az alánok és sarírok meg nem nevezett létszámú katonasága), ehhez jön még a kazár központi erő 10–12 ezer fővel.

⁶⁸ Róna-Tas 1996. 277. o. Számítását egy 567 körülre vonatkozó perzsa forrásra alapozza.

⁶⁹ Torma 2008. 68. o.

⁷⁰ Uo.

⁷¹ Szabados 2011. 107–108. o.

⁷² Uo. 110. o.

⁷³ Ludwig 1982. 291. o.

A kazáriai beháborúban résztvevő felkelők, három kazáriai törzs hadierejét még bizonyultabb számításokkal határozhatjuk meg. Ehhez először a magyar törzsszövetség katonai erejét kell meghatározni, és ezen belül a már csatlakozott kavár/kabar kontingens létszámát megbecsülnünk. A Dzsjaháni-hagyomány 870–880 táján a magyarok katonai erejére vonatkozóan is szolgáltatott adatot, amit a történeti kutatás jobbra elfogadott, bár hangoztatta időnként kételyét a toposzszerű információ kapcsán. Ibn Ruszta híradása szerint kündü (K.d.h) nevű főnökük „20 ezer lovassal vonul ki.”⁷⁴ Ugyanezt írja Gardízi is: „20 ezer lovassal [vonul ki] a kündü nevű nagyobb királyuk.”⁷⁵ Ez a 20 ezres létszám szerepel még a Dzsjaháni-hagyományt fenntartó többi szerzőnél is; al-Marwazi tudósításában,⁷⁶ Auhfínál,⁷⁷ és a Hudūd al-Alām című munkában is.⁷⁸ A hadtörténeti kutatás tehát erre az adatra építhetett, ami legalábbis nem tűnik irreálisnak.⁷⁹ A XIV. századi krónikakompozícióban és Kézai Simon krónikájában a hét vezér alatt, a 108 nemzetségben 210 ezer, illetve 216 ezer harcos szerepelt, ami ugyanakkor kétségtelenül erősen túlzó adatnak tűnt a kutatók számára.⁸⁰ A hadtörténeti kutatásban kezdetben a magasabb létszámok domináltak. Rónai Horváth Jenő a honfoglalás előtt 40 ezer főre tette a magyar harcosok számát, mert úgy vélte, hogy az Ibn Ruszta által említett 20 ezer fős kivonuló erőn kívül ugyanennyi maradt hátra az etelközi szállásterület védelmére.⁸¹ Hasonlóképpen vélekedett Marczali Henrik is, aki elfogadta Ibn Ruszta 20 ezres adatát, „bár nem abszolút értékben, de összehasonlítás alapjául.” Szerinte „feltéve, hogy a magyar fejedelem 20 000-nyi haddal ment a csatába, a fegyverfogható férfiak száma körülbelül 40–50 000-nyi lehetett.”⁸² Breit (Bánlaky) József még nagyobbra, 50–60 ezer főre taksálta a honfoglalás előtti magyar lovasság létszámát, mivel túlságosan is magasnak tartotta a krónikák létszámadatait, ugyanakkor alacsonynak tekintette Ibn Ruszta 20 ezer főről meglemező híradását.⁸³ A későbbiekben előtérbe kerültek a muszlim forrásokra építő realisabb feltevések a magyar haderő létszámát illetően. Hóman Bálint szerint a kazár uralom alól felszabadult magyarok a IX. század végén húszezer harcost küldtek hadba.⁸⁴ Ez megfelelt két tízezred, azaz két tümen (tömény) haderőnek.⁸⁵ Györffy György szerint 870 táján a magyarok vezére, a gyula 20 000 lovassal vonult hadba, így a hét magyar és a három kabar törzs összesen 50 nemzetsége egyenként átlagban 400 lovast tudott kiállítani.⁸⁶ Borosy András hangsúlyozta, hogy a 20 ezres adat elfogadható. Értelmezése szerint azonban a magyar törzsszövetség hivatásos, rendszeresen hadakozó harcosait jelentheti ez a létszám, a teljes mozgósítás által kiállítható haderőt szerinte inkább 30 ezerre

⁷⁴ MEH 86. o. (Czeglédy Károly); HKÍF 32. o. (Czeglédy Károly); *Kmoskó* 1997. 207. o.; *Zimonyi* 2005. 35. o.

⁷⁵ HKÍF 35. o. (*Zimonyi István*); *Zimonyi* 2005. 37. o.

⁷⁶ *Zimonyi* 2005. 45. o.

⁷⁷ Uo.

⁷⁸ Uo. 43. o.

⁷⁹ A korábbi hadtörténeti kutatás összegzésére vö.: *Borosy András*: Hadsereg létszámok a X–XV. században. *Hadtörténelmi Közlemények*, 105. (1992) 4. sz. 15–30. o.

⁸⁰ Kézai és a krónikakompozíció adataira vö.: *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*. Ed. *Emericus Szentpétery*. I–II. k. Budapestini, 1937–1938. (A továbbiakban: SRH.) I. k. 165., 287. o.; HKÍF 352., 359. o. (Kristó Gyula)

⁸¹ *Rónai Horváth Jenő*: Magyar hadi krónika. I. rész. A honfoglalástól a mohácsi vészig. Budapest, 1895. (A továbbiakban: *Rónai Horváth* 1895.) 9. o.

⁸² *Marczali Henrik*: A vezérek kora és a királyság megalapítása. In: *A Magyar Nemzet Története I. Szerk. Szilágyi Sándor*. Magyarország a királyság megalapításáig. Budapest, 1895. 58–59., 66–67. o.

⁸³ *Doberdói Breit (Bánlaky) József*: A magyar nemzet hadtörténete. I. rész. A honfoglalás. Budapest, 1929. (A továbbiakban: *Bánlaky* 1929.) 14. o.

⁸⁴ *Hóman* 1935. 65. o.

⁸⁵ *Zimonyi* 2005. 89. o.

⁸⁶ *Györffy György*: István király és műve. Budapest, 1977. (A továbbiakban: *Györffy* 1977.) 17., 450. o.

becsülhetjük.⁸⁷ Máshol azt említette, hogy „az arab történetírók a magyar törzsszövetség fegyveres erejét 20 000 lovasra becsülték, de ha erre szükség volt, a köznépi harcos elemek lényegesen megnövelhették ezt a létszámot.”⁸⁸ Nagy Kálmán úgy értelmezte a muszlim források 20 ezer lovasról szóló tudósítását, hogy ez „a katonai főparancsnok, a gyula-fejedelem közvetlen rendelkezésére álló, azonnal mozgatható és alkalmazható katonai erőt határozza meg, amelybe a közvetlen katonai kíséret és a testőrség is beletartozik.”⁸⁹ Ezt a „készenléti haderőt” Nagy Kálmán véleménye szerint háborús időben kiegészíthették, akár 40–48 ezer főre is.⁹⁰ Legújabbán Szabados György is központi magyar hadsereglétszámként értelmezte a 20 ezer főt, és rámutatott arra, hogy a muszlim források szerint nem a gyula, hanem a kündü vezette ezt a lovassereget. Utalt arra, hogy ez éppen kétszerese volt a központi kazár hadseregnek. Felvetette azt is, hogy talán „egy tágabb fejedelmi kíséret” írásos nyomát láthatjuk a 20 ezer főre vonatkozó muszlim tudósításokban.⁹¹ Felmerült az a lehetőség is, hogy kisebb lehetett a magyarok hadipotenciálja a toposzszerű két tümennél, 20 ezer főnél. Zimonyi István szerint a tümen későbbi, XIII. századi analógiák alapján lehetett kisebb létszámú is: ismerünk nagy (legalább 7 ezres), közepes (legalább 5 ezres) és kis (legalább 3 ezres) tüment.⁹² Így voltaképpen felvetette azt a lehetőséget is, hogy a két tümen haderő a magyarok esetében nem feltétlenül jelentett 20 ezer lovast. Ezzel szemben Szabados György joggal hangsúlyozta, hogy ugyan gyanúsán kerek sereglétszámok vannak a muszlim forrásokban, de ebben az esetben nemcsak a magyar, hanem a kazár sereglétszámot is lejjebb lehetne szállítani, ha a tümen (tömény) nem 10 ezer harcost jelentett volna.⁹³ Fodor István valószínűnek tartotta, hogy függetlenül a tümen (tömény) létszámától „a magyar haderő háborús helyzetben valóban 20 000 fő körül lehetett.”⁹⁴ Nézetem szerint a muszlim források 20 ezres létszáma, ami megfelelhet a korabeli, IX. századi két tümennek (tízezred), elfogadhatóan adja meg a honfoglalás előtti, 870–880 körüli teljes magyar haderőt, amelynek csak egy része (néhányezer fő) vett részt egy-egy kalandozó hadjáratban.⁹⁵

Györffy idézett feltevése alapján lehetőség nyílik a kavarak haderejének becslésére is, hiszen a fentiek alapján a három kavar törzsben – besenyő analógia alapján egy törzsben öt nemzetséget tételezve fel – 15 nemzetséggel számolva, egy-egy nemzetségben 400 lovast feltételezve, összesen 6000 lovas lehetett. Ugyanerre az eredményre jutunk, ha a 20 ezres létszámot a magyarok és a kavarak tíz törzsére vetítjük át, és egy törzsre kétezer lovast számítunk. Ebben az esetben is a kavarak három törzse hatezer fős kontingenst jelenthetett a kündüvel kilovagló, kivonuló 20 ezres magyar seregen belül. Természetesen más a helyzet, ha abból indulunk ki, hogy Konsztantinosz nyolc törzset említett, a kavarak törzsét egynek is számítva. Ebben az esetben egy törzsre kb. 2500 főt számíthatunk, így a kavarak kontingensét lényegesen leszállítva csak kb. 2500 főre tehetnénk.

A fenti, hangsúlyozottan becslésszerű adatok alapján a kazár kormányzat legalább 10 ezer harccsal, a felkelő három kazár törzs pedig legalább 2500, legfeljebb 6000 fővel vehette fel a harcot. A felkelés csatát vagy csatákat hozott a kormányzat és a lá-

⁸⁷ Borosy 1992. 29. o.

⁸⁸ Borosy András: Magyarország hadügye és háborúi a honfoglalástól az Árpád-ház kihalásáig. In: Magyarország hadtörténete két kötetben. Főszerk. Liptai Ervin. I. k. A honfoglalástól a kiegyezésig. Szerk. Borus József. Budapest, 1984. (A továbbiakban: Magyarország hadtörténete I.) 16. o.

⁸⁹ Nagy Kálmán: A honfoglalás hadtörténete. Budapest, 1998. (A továbbiakban: Nagy 1998.) 30. o.

⁹⁰ Uo. 31. o.

⁹¹ Szabados 2011. 110–112. o.

⁹² Zimonyi 2005. 90-91. o.; erre utalt: Fodor 2009. 64. o.

⁹³ Szabados 2011. 107–108. o.

⁹⁴ Fodor 2009. 64. o.

⁹⁵ Tóth: Eletünk, 1996. 580., 583. o.; Tóth Sándor László: A honfoglalástól az államalapításig. A magyarság története a X. században. Szeged, 2010. (A továbbiakban: Tóth 2010.) 51., 218. o.

zadók között, amelyekben a felkelő kazár törzsek alulmaradtak, a kagán és a bég mellett álló törzsek, illetve katonai erő győzedelmeskedett. Ahogy erre egyetlen forrásunk, Konsztantinosz utal, egyes felkelők életüket vesztették a harcban, mások (a többség!) elhagyták a szállásterületüket és a szűkebb értelemben vett kazár birodalom területét. A fennálló hatalom, vezetés ellen lázadó törzsek a Kaganátus nyugati részein élhettek, legalábbis erre utalhat vereségük utáni menekülésük iránya, hogy a magyarokhoz csatlakoztak, illetve velük együtt telepedtek le a közös szállásterületen.⁹⁶ A távozó kazár törzsek a magyarokhoz költöztek, velük egy szállásterületen, vélhetően a Don és a Duna közötti Etlközben telepedtek le.⁹⁷ A kavarok távozása, ami három kazár törzset érintett, bizonyára gyengítette a Kaganátust, és ugyanakkor növelte a magyar törzsszövetség erejét, befolyását.⁹⁸ Már Hóman Bálint megfogalmazta, hogy a kagán „legjobb harcosait, a kabarokat és magyar szövetségeseit elvesztette.”⁹⁹ Véleményem szerint talán a kavarok elszakadása ellensúlyozásával is magyarázhatjuk a kagán szokatlannak tűnő gesztusát, amellyel alárendelni igyekezett a magyar törzsszövetséget. Konsztantinosz szerint a kagán magához hívatta Levedit és fejedelmi (arkhón) tisztséget kínált neki. Levedi udvarias elhárító gesztusa után a kagán követeket küldött a magyarokhoz, és ezek jelenlétében a Levedi által javasolt Álmos és Álmos fia, Árpád közül az utóbbit választották meg kazár szertartással, pajzsra emeléssel fejedelemnek.¹⁰⁰ Deér József ezzel ellentétes álláspontja szerint ugyanakkor a fejedelemválasztásban megnyilvánuló kazár barátság a lázadók befogadásával véget ért, ezek befogadása ugyanis „casus belli-t, vagy legalábbis szakítást” jelentett.¹⁰¹

A történeti kutatásban két álláspont fogalmazódott meg a kazár disszidens csoport nagysága kapcsán. Egyesek, alábecsülve ezt, kifejezetten kazár törzstörödékekről emlékeztek meg, amelyeket aztán egy törzssé szerveztek, vagy szerveződtek.¹⁰² Ez az álláspont kimondva-kimondatlanul arra épülhet, hogy egyrészt a kazáriai polgárháborúban meggyengülhettek a vereséget szenvedő kazár törzsek, másrészt egy jelentősebb, hét törzsből álló alakulathoz csatlakoztak. Más álláspont szerint létszámban is jelentős kazár csoport jelenhetett meg a magyar törzsszövetségben.¹⁰³ Ludwig helyesen utalt arra, hogy az a szerep, amelyet a magyar törzsszövetségben játszottak a kavarok, éppen hogy nem jelentéktelen, és létszámuk sem lehetett csekély.¹⁰⁴ Ez a felfogás arra alapozódik, hogy három kazár törzs kelt fel s csatlakozott a magyarokhoz. Ez a törzslétszám önmagában elég lett volna egy új törzsszövetség megalakításához (vö. Üç-Karluk = ’három-Karluk’). Véleményem szerint az utóbbi álláspont állhat közelebb az egykori történeti valósághoz. Jelentéktelen törzstörödékekből álló népről aligha emlékezett volna meg relatíve ilyen részletesen a bizánci császár, és beolvadásuk a befogadó törzsszövetségbe gyorsabban ment volna végbe, nem őrizhettek volna meg semmit önállóságukból.

⁹⁶ Boba 1967. 117. o.

⁹⁷ Kristó 1996. 150. o.; Tóth 2011. 56. o.

⁹⁸ Boba 1967. 115–116. o.; Tóth: Életünk, 1996. 578. o.; Tóth 2011. 117. o.

⁹⁹ Hóman 1935. 72. o.

¹⁰⁰ DAI 2003. 172–173. o.

¹⁰¹ Deér 1945. 16. o.

¹⁰² A kagán népének lázongó törödékeit említette Hóman 1935. 69. o.; törzstörödékekre utalt Gyóni Máttyás: A magyar nyelv görög feljegyzéses szórványemlékei. Budapest, 1943. (A továbbiakban: Gyóni 1943.) 61–62. o.; Dienes István: A honfoglaló magyarok. Budapest, 1978. (A továbbiakban: Dienes 1978.) 9. o.; Szűcs Jenő: A magyar nemzeti tudat kialakulása. Két tanulmány a kérdés előtörténetéből. Szerk. Zimonyi István. (Magyar Östörténeti Könyvtár 3.) Budapest, 1992. (A továbbiakban: Szűcs 1992.) 287–288. o.; összefoglalóan erre a kabarok szerepét csökkentő álláspontra vö.: Uhrman 2003. 273–278. o.

¹⁰³ Összefoglalóan erre, a főleg a külföldi szakirodalomban megjelenő álláspontra lásd: Uhrman 2003. 278–280. o.

¹⁰⁴ Ludwig 1982. 209. o.

A kazáriai polgárháború és a kavár csatlakozás kronológiája

A következő probléma a kazár polgárháború, illetőleg a kavár csatlakozás időpontja.¹⁰⁵ A kutatásban legkorábbra, 780 tájára azok tették, akik azonosították a khorezmieket a kavárokkal.¹⁰⁶ Mivel ez az azonosítás bizonytalan alapon nyugszik és a magyarok jelenléte a Fekete-tengertől északra – ahol a csatlakozás megtörténhetett – a 830-es évek előtt nem bizonyítható írott forrásokkal, ez a többszörös feltételezésen alapuló teória kevésbé fogadható el. Egy másik hipotézis a kazár polgárháborút és a kavár elszakadását és csatlakozását 800 körülre tette.¹⁰⁷ Az elmélet bázisa az arab Maszúdi tudósítása, aki a kagán zsidó vallásra való áttérését éppen Harun al-Rasid (786–809) kalifa uralkodásának időszakára tette. A feltevés nem pusztán Maszúdi hitelességét érinti a kazár konverzió idejét illetően, hanem az áttérés és a pogány tömegek közti feltételezett ellenreakcióra épít.¹⁰⁸ Ebben az elméletben is sok az egymásra épülő hipotézis, és a magyarok bizonyítható feltűnése előtti időpontra teszi a kazáriai polgárháborút és a kavár csatlakozását. Általánosságban a kora IX. század merült fel a kavár elszakadása kapcsán.¹⁰⁹ A kavár kiválását keltezték a IX. század második évtizedére, a 810-es évekre is, mivel régészeti keltezés szerint Kazária régebbi erődeit ekkor érthette támadás, ekkortájt rombolhatták le őket. A keltezés ebben az esetben a lerombolt erődökben fellelt dirhemleletekre épít, a legutolsó pénzlelet Amin kalifához (810–813) kapcsolódik.¹¹⁰ Ez a pénzlelet ugyanakkor szerintem csak a terminus ante quem-et adja meg, ez után kerülhetett sor az erődök pusztulására. A legtöbb kutató a kazáriai polgárháborút a 830-as évekre tette.¹¹¹ Ekkortájt ugyanis a már említett bizánci történet szerint a kagán és a bég követet küldött Theophilosz császárhoz, hogy építtesse meg számukra Sarkel várát.¹¹² Erre sor is került, Petronasz kapott erre megbízást, aki teljesítette ezt, felépítette Sarkel. Visszatérése után javaslatot tett a bizánci kézen levő Krím-félszigeti Kherszón megerősítésére, közigazgatási-katonai körzette, themává szervezésére is, melynek élére éppen őt nevezte ki Theophilosz császár.¹¹³ A történethez kapcsolta a kutatás jelentős része Ibn Ruszta tömör híradását arról, hogy a kazárok „körülzárták magukat a magyarok és más népek támadásaival szemben.”¹¹⁴ Felmerült a két forrás (Konsztantinosz és Ibn Ruszta) kombinációja révén, hogy Sarkel a magyarok támadásai ellen épült.¹¹⁵ Így a fellázadó, majd vereséget szenvedő

¹⁰⁵ A kavár csatlakozás időpontjával kapcsolatos nézetek összegzésére vö.: Tóth 2011. 56–58. o.

¹⁰⁶ Tolszov 1950. 233–234. o.; Schönebaum 1957. 144. o.

¹⁰⁷ Róna-Tas András: Kis magyar őstörténet. Budapest, 2007. (A továbbiakban: *Róna-Tas* 2007.) 43. o.; vö. még: Uő: The Khazars and the Magyars. (A továbbiakban: *Róna-Tas* 2007.) In: *Golden – Ben-Shammai – Róna-Tas* 2007. 274–275. o.

¹⁰⁸ *Róna-Tas* 1999. 232., 348–349. o.; *Róna-Tas – Berta* 2011. I. k. 35. o.

¹⁰⁹ *Golden* 1990. 268. o.

¹¹⁰ Az arab dirhemekkel való keltezésre és a 810-es évekre vö.: *Bartha Antal: A IX–X. századi magyar társadalom*. Budapest, 1968. (A továbbiakban: *Bartha* 1968.) 99. o.; *Harmatta János: A honfoglalás mai szemmel. Magyar Nyelv*, 94. (1998) (A továbbiakban: *Harmatta* 1998.) 144. o.

¹¹¹ A 820–30-as évekre, 830 körülre tette a kazár polgárháborút, és a kavár elszakadást: *Артамонов* 1962. 327–328., 339–340., 343–344. o.; *Bartha* 1968. 99–100. o.; *Fodor István: Verecke híres útján. A magyar nép őstörténete és a honfoglalás*. Budapest, 1975. (A továbbiakban: *Fodor* 1975.) 192. o.; *Dienes* 1978. 9. o.; *Fodor* 1980. 28. 32. o., 21. jegyzet; *Révész László: Emlékezetek utatok kezdetére... Régészeti kalandozások a magyar honfoglalás és államalapítás korában*. Budapest, 1999. (A továbbiakban: *Révész* 1999.) 27., 144. o.; 837–843 közé: *Pritsak* 1978. 278–280. o.

¹¹² DAI 2003. 182–183. o.

¹¹³ Uo. 184–185. o.

¹¹⁴ Ibn Ruszta híradására vö.: HKÍF 34. o.; *Kmoskó* 1997. 209. o.; *Zimonyi* 2005. 35. o.

¹¹⁵ *Pauler Gyula: A magyar nemzet története Szent Istvánig*. Budapest, 1900. (A továbbiakban: *Pauler* 1900.) 14., 132. o., 30. jegyzet; *Marquart, J.: Osteuropäische und Ostasiatische Streifzüge*. Leipzig, 1903. (A továbbiakban: *Marquart* 1903.) 28. o.; *Macartney* 1930. 74–75. o.; *Györffy György: Tanulmányok a magyar állam eredetéről. A nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az országig*. Kurszán és Kurszán vára. Budapest, 1959. (A továbbiakban: *Györffy* 1959.) 79. o.; *Kristó* 1980. 20–21. o.; *Róna-Tas* 2007. 275. o.; e teória megkérdője-

kavarak csatlakozhattak Kazária akkori ellenségeihez, a magyarokhoz.¹¹⁶ Ebben az esetben a kavarak letelepedhettek a talán ekkor felbukkanó magyarokkal együtt az új hazában, Etelközben, a Don és a Duna folyók közti hatalmas térségben. A magyarok letelepedését a fentiek alapján a 830-as évekre, 838 körülre,¹¹⁷ vagy a kherszóni thema létesítésével összhangban 840/841-re¹¹⁸ tehetjük, amikorra Sarkel felépítését is keltezzük. Ha a kavarak és magyarok együttes letelepedéséről szóló konsztantinoszi kifejezést szó szerint értelmezzük, a 820–830-as évek szóba jöhetnek.¹¹⁹ Lehetséges érvként még a 821–824 közti Szláv Tamás felkelés kapcsán bizánci forrásokban szereplő 'Kabeiroi' névre utalhatunk, amely feltételelesen kapcsolatba hozható a kabarokkal.¹²⁰ Ugyanakkor a kavarak megőrizték autonómiájukat a magyar törzsszövetségben belül, így továbbra is valószínűbbnek tűnik számomra, hogy a kazáriai polgárháborúra és a kavarak csatlakozására később kerülhetett sor.¹²¹ Czeglédy Károly és Boba Imre szerint a kavarak elszakadása 850 körül, illetőleg 854–855-ben történt. Az elmélet arra alapozódik, hogy egyes források konfliktusról számolnak be a kazár–arab határ közelében, a Kaukázusban. A kazár fenntartóság alatt levő 'sanariyah' nevű nép és Arménia arab kormányzója között voltak összecsapások. Arménia kormányzója kazár családokat telepített át Kazáriából a Kalifátus területére, Arméniába. Mindezekből a 854–855 körüli sporadikus adatokból azt a következtetést szűrték le, hogy a vallási okokból történt áttelepítés és a határvidéki háborúskodás hátterében egy nemrég lezajlott kazáriai polgárháborút kereshetünk.¹²² Kristó Gyula ezt a kavar felkelést összekapcsolta egy magyar–besenyő háborúval a Volga mellett, amely a magyarok távozását eredményezte feltételezett Volga-melléki szállásterületükről és együttes letelepedésüket a kavarakkal együtt a Don folyótól nyugatra, Etelközben.¹²³ Hasonlóan a 850-es évekre helyezte a kangar-besenyőkkel való harcokat, a magyarok egy részének Etelközbe vonulását, és a kavarak csatlakozását Makk Ferenc.¹²⁴ Véleményem szerint a 850-es évekből származó elszórt utalások a kazár–arab határmenti csatározásokra, és egyes muszlim csoportok áttelepítése nem hozható összefüggésbe a kazár polgárháborúval. Még kevésbé kapcsolható össze a kavarak elszakadása egy korábbi, 850 körül feltételezett magyar-besenyő háborúval, amely hipotézis a DAI 38. fejezete párhuzamos szerkesztésmódjára is visszavezethető.¹²⁵ Régészeti érveléssel (óvó-védő amulettek eltűnése kazáriai sírokból a 850-es években) szintén a 850-es évekre vagy egy-két évtizeddel

lezésére: *Polgár Szabolcs*: Sarkel. In: A Kárpát-medence és a steppe. (Magyar Őstörténeti Könyvtár 14. Szerk. Márton Alfréd.) Budapest, 2001. (A továbbiakban: *Polgár* 2001.) 106–126. o.

¹¹⁶ *Vajay* 1968. 11., 87. o.

¹¹⁷ Sarkel építésének keltezésére további irodalommal, és a 838-as vagy esetleg későbbi keltezésre: *Tóth* 2011. 32–33. o.; *Polgár* 2001. 108–109. o.

¹¹⁸ 840/841-re vö.: *Zuckerman, C.*: „Two notes on the early history of the Thema of Cherson. *Byzantine and Modern Greek Studies*, 21. (1997) (A továbbiakban: *Zuckerman* 1997.) 213–214. o.; *Golden* 2007. 144. o.; 842-öt említett: *Róna-Tas* 2007. 275. o.

¹¹⁹ Erre a feltevésre, a 838 körüli együttes magyar–kavar letelepedésre vö.: *Tóth Sándor László*: A magyarok „etelközi honfoglalása”. *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica*, 98. (1993) (A továbbiakban: *Tóth* 1993.) 12. o.

¹²⁰ A bizánci forrásokban (Genesius, Theophanes Continuatus) a 821–824-es Szláv Tamás felkelés kapcsán a népnév-listán felbukkanó Kabeiroi azonosítására a kabarokkal vö.: *Bury, J. B.*: A History of the Eastern Roman Empire from the Fall of Irene to the Accession of Basil I. London, 1912. (A továbbiakban: *Bury* 1912.) 89. o., 2. jegyzet; az azonosítást elvetette, és a Kabeiroi népvétet a Sabeiroi (szabír/szavír) népnévvel vélte azonosnak: *Golden* 1980. 139. o.

¹²¹ *Tóth* 2011. 57. o.

¹²² *Boba* 1967. 116–117. o.; *Czeglédy Károly*: Árpád és Kurszán. (Az Árpád-ház megalapításához.) (A továbbiakban: *Czeglédy* 1985c.) In: *Czeglédy* 1985. 121–122. o.; vö. még: *Czeglédy* 1985b. 102. o.

¹²³ *Kristó* 1980. 113–114.; *Kristó* 1996a. 55. o.

¹²⁴ *Makk Ferenc*: A korai magyar történelemlről. (A továbbiakban: *Makk* 1998a.) In: *Uő*: A Turulmadártól a kettős keresztig. Tanulmányok a magyarság régebbi történelméről. Szeged, 1998. (A továbbiakban: *Makk* 1998.) 32. o.

¹²⁵ *Tóth* 2011. 58. o.

korábban tette a kavar csatlakozást Fodor István.¹²⁶ Feltételesem a IX. század második felében említette a kabar felkelést Golden, ami szerinte Kazária meggyengülésének egyik jele volt.¹²⁷ A kazár polgárháborút és a kavarok csatlakozását 860 utánra is keltezték. Györffy György és őt követve Szűcs Jenő is ezt az álláspontot képviselte. Egyik érv emellett, hogy Konstantin-Cyryll legendája egy hitvitáról számol be a kagán udvarában 861 táján, és ezt a zsidó hitre való áttérés jeleként értelmezték, amely áttérés vezethetett 860–861 után a kavarok elszakadásához.¹²⁸ Véleményem szerint pusztán ez az érv nem elégséges a kavarok 860/61 utáni csatlakozásának bizonyítására, hiszen az áttérés keltezésére sem egyértelmű adalék, a kavarok elszakadásának vallási oka pedig nem bizonyított. Ugyanakkor magam is úgy vélem, hogy a kazáriai polgárháború és főként a kavarok kiszakadása valóban 860 után, pontosabban 861/862 után történhetett. Szerintem a kavarok magyarokhoz való csatlakozásának felső határa (terminus ante quem) bizonyosan 881, amikor a közösen indított kalandozás során Ostmark területén vívtak a magyarok ellen (Weniánál), illetve a kavarok ellen (Culmite-nél) csatát a keleti frankok.¹²⁹ A csatlakozás alsó határát (terminus post quem) ilyen bizonyossággal nem adhatjuk meg, de szerintem valószínűsíthető az említett 861/862. Az első a már többször említett Konstantin/Cyryll-legenda passzusa, amely szerint a Krím-félsziget közelében a Kazáriába tartó bizánci követséget Ugri-k rohanták meg, de sértetlenül tovább engedték őket.¹³⁰ Ezzel egybecsen-gő, hogy 862-ben a *Szt. Bertin Évkönyv/Annales Bertiniani* (Hincmar) arról tudósított, hogy „korábban ismeretlen ellenségek is, akiket magyaroknak [Ungri: T. S. L.] neveznek, ugyanannak [ti. Német Lajos keleti frank király: T. S. L.] országát pusztítják.”¹³¹ Ezt a forrást és az Ungri népvét a történeti kutatás régóta a magyarokra vonatkoztatta, és Etelközből vezetett nyugati kalandozásnak tekintette.¹³² Időről-időre azonban felbukkan olyan feltételezés, amely megkérdőjelezi a forrás hitelességét, illetőleg nem az etelközi magyarokra, hanem a keleti frank fennhatóság alatt a Kárpát-medencében élő onogurokra vonatkoztatja a híradást.¹³³ Valószínűbb azonban az, hogy a *Szt. Bertin Évkönyv* híradása mégis az addig nyugaton valóban ismeretlen magyarok (Ungri) hadjáratáról számolt be.¹³⁴ Mindkét, egymáshoz időben közeli forrásban (*Konstantin-legenda, Szt. Bertin Évkönyv*) csak az Ugri/Ungri nép szerepelt, míg 881-ben már az Ungrik társaságában a kavarok is részt vettek a hadjáratban. Így nézetem szerint ebben a kb. húsz éves időszakban

¹²⁶ Fodor 1986. 106. o.; Fodor 1988. 93–94. o.

¹²⁷ Golden 1992. 243. o.

¹²⁸ A kazáriai hitvitára vö.: Konstantin legendája. In: Pannóniai legendák. Cirill és Metód szláv apostolok élete. Ford. F. Kováts Piroška. (A továbbiakban: Pannóniai legendák.) Bratislava–Budapest, 1978. 30–56. o.; Györffy 1959. 50–51., 79. o.; Györffy 1990a. 86. o.; Szűcs 1992. 287–288. o.

¹²⁹ MGH SS XXX/2. 742. o.; Klebel 1921. 37. o.; Schünemann 1922. 221–222. o.; Vajay 1968. 16. o.; Kristó 1996. 150. o.; Kristó 1996a. 85. o.; Tóth: HK 1996. 8. o.; Vékony 2002. 184. o.

¹³⁰ MEH 127. o. (Kniezsa István); Pannóniai legendák, 33–34. o.; HKIF 160. o. (Ferincz István)

¹³¹ Scriptores rerum Germanicarum ad usum scholarum. Annales Bertiniani. Rec. G. Waitz. Hannoverae, 1883. (A továbbiakban: SRG AB.); fordítására vö.: HKIF 184. o. (Tóth Sándor László)

¹³² Marquart 1903. 33. o.; Macartney 1930. 71. o.; Hóman 1935. 67. o.; Vajay 1968. 14. o.; Kristó 1980. 93. o.; Róna-Tas 1996. 253., 259. o.; Tóth 1998. 146. o.; Bóna 2000. 13.; Tóth 2011. 122. o.

¹³³ Az Annales Bertiniani híradásának megkérdőjelezésére vö.: Máttyás Flórián: Chronológiai bírálat egy honfoglalás előtti magyar hadjáratról. *Akadémiai Értesítő*, 1898. (A továbbiakban: Máttyás 1898.) 382–387. o.; a kárpát-medencei onogurokra értelmezte újabban: Ungváry Jenő: ...qui ungrui vocantur. *Magyar Nyelv*, 93. (1997) (A továbbiakban: Ungváry 1997.) 441–446. o.; ennek újabb közlése *Uő*: Magyar őstörténet. Magyar középkor. Pákozdi, 2012. In: <http://mek.oszk.hu/11100/11195/11195.pdf> (A továbbiakban: Ungváry 2012.) 7–14. o.; Ungváry alapján interpolációt tételezett fel és kétségbe vonta az Ungri népnév magyarokra való értelmezhetőségét Róna-Tas András: Folytassuk a vitát. Megjegyzések Makk Ferenc könyvbírálatához. *Aetas*, 1998/2–3. (A továbbiakban: Róna-Tas 1998.) 222–223. o.; Ungváry és Róna-Tas érvelését vitatta: Makk Ferenc: A magyarok Ungri nevérol. (A továbbiakban: Makk 1998b.) In: Makk 1998. 48–53., 53–55. o.

¹³⁴ A kérdés részletes elemzésére vö.: Makk 1998b. 45–58. o.; ennek megkérdőjelezésére legújabbban vö.: Ungváry Jenő: Az ungrok Ungri nevérol. Válasz Makk Ferenc: A magyarok Ungri nevérol című cikkére. In: *Ungváry* 2012. 21–29. o.

számolhatunk egy kazáriai polgárháborúval és a kavarok magyarokhoz való csatlakozásával, valamint bekapcsolódásukkal a magyarok nyugati irányú hadjárataiba.¹³⁵ Fodor István ugyanakkor fenntartását hangoztatta, mivel a források a „későbbiekben sem említik külön a magyarok mellett a kabarokat, pedig egészen bizonyos, hogy a kalandozó hadjáratok majd mindegyikében részt vettek kabar csapatok is.”¹³⁶ Más megfontolások alapján 875 tájára tette a kazáriai polgárháborút és a kazár-kabarok csatlakozását a magyarokhoz Várady László.¹³⁷ Vékony Gábor szerint a csatlakozás „nem lehetett sokkal korábban 881-nél, a kavaroknak a forrásokban való első feltűnésénél, sőt valószínűleg éppen erre az időre kell tennünk, mert 862 után a honfoglaló magyarok ekkor tűnnek fel először nyugaton.”¹³⁸ A kavar csatlakozást követhette a 880-es években a kagán ajánlata, Árpád fejedelemmé választása. Korábban felmerült Regino 889-es évszáma alapján, amely a magyarok besenyők általi elűzéséről szólt, hogy a kavar csatlakozás is ekkortájt, 889–890-ben történt volna.¹³⁹ Ez azonban kevésbé hihető, hiszen 881-ben már a kavarok nyugaton kalandoztak a magyarokkal együtt. A kazár polgárháború és kavar csatlakozás pontos kronológiája tehát ugyan nem ismert, de nézetem szerint a 860-as, 870-es évek tűnnek a legvalószínűbbnek.

A kavarok politikai szervezete

A következő fontos kérdés a három lázadó kazár törzs politikai szervezete és helye a magyar törzsszövetségben. Ez meglehetősen érdekes és egyedi esetnek tűnik a konsztantinoszi leírás alapján. A kavarokra a bizánci császár a 39. fejezetben úgy utal, mint ’népre’ (ethnos), amikor a fejezet címében úgy fogalmaz, hogy „a kabarok népről.”¹⁴⁰ Hasonlóképpen népre utalhat, amikor megjegyzi, hogy három nemzetsége (genea), feltehetően törzse van a kavaroknak.¹⁴¹ Mindezen állításainak ellentmond, amikor a 40. fejezet elején, az ún. törzsnév-listán már csak a „kazároktól elszakadt előbb említett” nemzetségként/törzsként (genea) emlékezik meg az „ügynevezett” kabarokról, akiket a kabarok és türkök nyolc nemzetsége/törzse (genea) közül elsőként említ.¹⁴² Ezzel egybehangzó az a kijelentése, hogy a kabarokat „az első törzsek rangjára emelték.”¹⁴³ Ideillőnek tűnik az is, hogy „egy fejedelem (arkhón) van náluk.”¹⁴⁴ A fentiek alapján ellentmondásos kép rajzolódik ki a konsztantinoszi tudósításból, hogy a magyarok hét nemzetségéhez (genea), vagy inkább törzséhez csatlakozó kazár törzseket egyfelől népek (ethnosz) tekintették, amely három nemzetségből/törzsből állt, másfelől egyetlen, fejedelem vezette nemzetségnek/törzsnek (genea) a magyar törzsszövetségben belül.¹⁴⁵ Ezt a furcsának tűnő duális szerkezetet különbözőképpen értelmezte a szakirodalom.¹⁴⁶ Az egyik felfogás in-

¹³⁵ Tóth 1984. 102. o.; Tóth 2011. 58. o.

¹³⁶ Fodor 1988. 94. o.; vö.: hasonlóan Fodor 1986. 114. o., 46. jegyzet.

¹³⁷ Várady 1989. 55. o.

¹³⁸ Vékony 2002. 184. o.

¹³⁹ *Hóman Bálint*: A magyarok honfoglalása és elhelyezkedése. (A Magyar Nyelvtudomány Kézikönyve I/7.) Budapest, 1923. (A továbbiakban: *Hóman* 1923.) 21–22. o.; *Gyóni* 1938. 164. o.; *Németh Gyula*: A honfoglaló magyarság kialakulása. Második, bővített kiadás, közéleti kiadás *Berta Árpád*. Budapest, 1991. (A továbbiakban: *Németh*: *HMK* 1991.) 263. o.; *Kosztolnyik, J. Z.*: Hungary under the early Arpads, 890s to 1063. New York, 2002. (A továbbiakban: *Kosztolnyik* 2002.) 84. o.

¹⁴⁰ DAI 39/1, vö.: DAI 2003. 174–175. o.; HKÍF 126. o.

¹⁴¹ DAI 39/13, vö.: DAI 2003. 174–175. o.; HKÍF 127. o.

¹⁴² DAI 40/3–4, vö.: DAI 2003. 174–175. o.; HKÍF 127. o.

¹⁴³ DAI 39/12, vö.: DAI 2003. 174–175. o.; HKÍF 127. o.

¹⁴⁴ DAI 39/12–13, vö.: DAI 2003. 174–175. o.; HKÍF 127. o.

¹⁴⁵ Tóth 1984. 106. o.; Tóth 2011. 60–61. o.; „the Kabaroi were divided in three clans of their own, but in the Hungarian clan organization they formed one single clan, the first.” Vö.: Commentary, 144. o.

¹⁴⁶ Ludwig három törzset, altörzset/résztörzset, vagy nemzetséget említett, vö.: *Ludwig* 1982. 109. o.

kább a kavarok törzsszövetségi jellegét emelte ki. Feltételezték, hogy a kavarok/kabarok katonai segédnépi funkciót láttak el, három törzsből álltak, és egy fejedelem irányította őket.¹⁴⁷ Hóman a kabarok három harcias törzsét említette, akik elkülönülve harcoltak.¹⁴⁸ Kristó Gyula szerint a „kabarokat nem vették be a magyar törzsszövetségi szervezetbe” és „nem voltak részei a Hétmagyarnak nevezett törzsszövetségnek” még a X. század közepén sem, a „magyarok egy vezetőt neveztek ki élükre.”¹⁴⁹ Hasonlóképpen Makk Ferenc is hangsúlyozta, hogy a kavarok nem tartoztak a „Hetümgoyer–Hetümdzser (Hétmagyar) törzsszövetségbe, hanem annak csupán csatlakozott katonai segédnépe volt.”¹⁵⁰ A másik alapvető felfogás inkább törzsként értelmezte a kabarok szervezetét. Általánosan elfogadott álláspont szerint a csatlakozó kavarok egy törzset alkottak, a nyolcadik törzset a magyar törzsszövetségben.¹⁵¹ Ez utóbbi értelmezésen belül uralkodó az a hipotézis, amely szerint a három kazár törzset vagy inkább törzstörédeket egy törzssé egyesítették a magyarok.¹⁵² Szűcs Jenő megfogalmazása szerint a „mesterségesen egy törzsbe szervezett 'lázasdók' – bizonyára inkább három törzs törédekei, mint teljes törzsek” voltak.¹⁵³ Róna-Tas András szerint a „három kavar törzset egyesítették, újjászervezték a magyarok, és élükre egy vezetőt kaptak, aki uralkodott felettük egészen a DAI 39. fejezet megírása idejéig.”¹⁵⁴ Szerinte az egy törzssé szervezett kavarok főnöke a harmadik magyar méltóság, a karha volt.¹⁵⁵ Legújabbban Szabados György úgy értelmezte a konsztantinoszi híradást, hogy „három politikai–katonai alcsoportot – törzset – vontak össze mesterségesen.”¹⁵⁶ A kialakítás folyamatával kapcsolatban megjegyezte, hogy „a konsztantinoszi szöveg két pillanatfelvétele két menetben mutatja be a kabarok magyar uralom alatti megszervezését. Az elsőben egy vezető alatt még három alegységet érzékelhetni, a másodikban viszont ez a három egységbeli különbség végleg eltűnik és a 'genea' is egynek látszik.”¹⁵⁷ Megjegyzendő, hogy valójában Konsztantinosznál nem mutatható ki két „pillanatfelvétel” a kabarokról, egyetlen híradásban tükröződik a kettős, duális szerkezet. A bizánci császár tudósításának ellentmondani látszik Howard-Johnston értelmezése, aki szerint nem a kavarokat szervezték meg a magyarok, hanem éppen a kazár uralkodó által küldött kavarok álltak a magyar törzsszövetség élére, és ők szervezték át a magyar törzseket.¹⁵⁸ Valójában Konsztantinosz egyáltalán nem szól a kavarok népszervezéséről magyar vonatkozásban, és különösképpen valószínűtlen az, hogy ezt a missziót éppen a kagán megbízásából végezték volna, aki ellen felkeltek. Igaz, a szövegből az ellenkezője sem

¹⁴⁷ Bartha 1968. 101., 116. o.; Györffy György: Honfoglalás, megtelepedés és kalandozások. In: Magyar őstörténeti tanulmányok. Szerk. Bartha Antal – Czeglédy Károly – Róna-Tas András. Budapest, 1977. (A továbbiakban: Györffy 1977a.) 135. o.; Göckenjan, H.: Hilfsvölker und Grenzwächter im mittelalterlichen Ungarn. Wiesbaden, 1972. (A továbbiakban: Göckenjan 1972.) 35–36. o.; Révész 1999. 144. o.

¹⁴⁸ Hóman 1935. 69., 101. o.

¹⁴⁹ Kristó 1996. 152–153. o.

¹⁵⁰ Makk 1998a. 36. o.

¹⁵¹ Pauler 1900. 14. o.; Németh Gyula: A honfoglaló magyarság kialakulása. Budapest, 1930. (A továbbiakban: Németh: HMK 1930.) 223., 234–235. o.; Hóman 1938. 17. o.; Zichy István: Magyar őstörténet. Budapest, 1939. (A továbbiakban: Zichy 1939.) 15–16., 26. o.; Székely 1976. 415–416. o.; Dienes 1978. 9. o.; Czeglédy 1985. 118. o.; Darkó Jenő: Az ősmagyar hadművészet fejlődése és hatása Nyugateurópára. (Reprint) Máriabesnyő–Gödöllő, 2007. (A továbbiakban: Darkó 2007.) 24–25. o.; Szabados 2011. 197. o.

¹⁵² Kristó 1980. 65., 118., 454–457. o.; Kristó 1996a. 57. o.; Mesterházy Károly: A nemzeti szervezeten és az osztályviszonyok kialakulására a honfoglaló magyaroknál. Budapest, 1980. (A továbbiakban: Mesterházy 1980.) 51–52. o.; Erdélyi István: A magyar honfoglalás és előzményei. Budapest, 1986. (A továbbiakban: Erdélyi 1986.) 44. o.; Fodor 1988. 92. o.; Szűcs 1992. 287–288. o.; Kosztolnyik 2002. 84. o.; Darkó 2007. 25. o.; Fodor 2009. 57. o.; Róna-Tas – Berta 2011. II. k. 1175. o.

¹⁵³ Szűcs 1992. 288. o.

¹⁵⁴ Róna-Tas – Berta 2011. II. k. 1175. o.

¹⁵⁵ Róna-Tas 1999. 349., 389. o.; vö. még: Róna-Tas 1996. 272., 274. o.

¹⁵⁶ Szabados 2011. 197. o.

¹⁵⁷ Uo.

¹⁵⁸ Erre a nézetre vö.: Howard-Johnston 2007. 190. o.

olvasható ki, amit a magyar szakirodalom többségében feltételez, ti. hogy a magyarok szervezték volna meg a kavarokat és egy törzssé tették volna őket. A kavar „törzseket” (genea) értelmezték már altörzsekként is.¹⁵⁹ Howard-Johnston szerint a magyarok élen álló kavarok törzse „mesterséges konstrukció, amely három látszólag egymástól független kazár nemzetségből állt.”¹⁶⁰ Ugyancsak nemzetségekként értelmezte a ’genea’-t Vékony Gábor, aki szerint a csatlakozó kazár kavarok „három nemzetségének is volt egy fejedelme.”¹⁶¹ Kosztolnyik Zoltán is feltételezte a konsztantinoszi híradás alapján, hogy a három kazár nemzetség (clan) egy törzset alkotott.¹⁶² Utóbbi értelmezések azért nem állják meg helyüket, mert a magyar törzseket is hasonlóképpen „nemzetségeknak” (genea) nevezi Konsztantinosz a 38–40. fejezetben, a ’genea’ nem jelenthetett a kavarok esetében nemzetséget, ugyanakkor a „Hétmagyar” esetében törzset.¹⁶³ Úgy vélem, hogy a kavarok speciálisnak tűnő „kettős, duális szerkezete” nem kapcsolható össze feltételezett alavetésükkel a magyarok részéről. Ez a felfogás részben egy kései adaton alapul. Anonymus gesztájában megemlékezik arról, hogy a kijevi fejedelem segítségére siető hét kun vezért legyőzte Álmos fejedelem, és azok csatlakoztak a Hétmagyarhoz, és bejöttek vele az új hazába.¹⁶⁴ A XIII. század eleji geszta aligha vehető ebben a vonatkozásban perdöntő bizonyítéknak, és semmiképpen sem egyeztethető a kortárs konsztantinoszi tudósítással. Így Németh Gyula áthidaló feltevése, hogy a kavarok három törzse hét nemzetségből állt volna, aligha helytálló.¹⁶⁵ A kazár kormányzat, a kagán valóban legyőzte a lázadókat, a magyarokkal kapcsolatban viszont nem bizonyítható, hogy akár a kagánnal szövetségben, akár pedig egyedül felléptek volna a hozzájuk csatlakozó kazár csoporttal szemben. Konsztantinosz éppen hogy baráti viszonyt említ, „összebarátkoztak egymással”, ami kizárja az ellenséges viszonyt a magyarok és kavarok között.¹⁶⁶ Kristó Gyula szerint „a magyarok és a kavarok egymáshoz való viszonyát, bár a bizánci császár azt összebarátkozásként minősítette és összeolvasdásukról szólt, mégis inkább alá-fölérendeltség jellemezte.”¹⁶⁷ A kavarok feltételezett alárendelt pozícióját a történeti kutatás általában annak tulajdonította, hogy csatlakozott népként jelentek meg a befogadó és már kifejlett törzsszövetségi rendszerrel bíró magyarok szállásterületén. Véleményem szerint nagyon valószínű, hogy a kazár/kavar törzseket nem tekinthetjük töredéktörzseknek, altörzseknek, vagy nemzetségeknak, amelyeket a magyarok szerveztek volna egy törzsbe, illetőleg az sem bizonyítható, hogy a kazár/kavar törzsek szerveződtek volna saját kezdeményezésükre vagy a kagán parancsára egyetlen „szupertörzsbe”.¹⁶⁸ Mindenekelőtt hangsúlyozni kell, hogy nem tudunk egyetlen olyan törzsről sem, amely a kavarokhoz hasonlóan három

¹⁵⁹ Moór Elemér: A honfoglaló magyarság megtelepedése és a székelyek eredete. Budapest, 1944. (A továbbiakban: Moór 1944.) 7., 31. o.; Róna-Tas 1999. 351. o.

¹⁶⁰ Howard-Johnston 2007. 190. o.

¹⁶¹ Vékony 2002. 185. o.

¹⁶² Kosztolnyik 2002. 88. o.; máshol viszont a szakirodalom alapján törzseknek (tribes) tekintette őket, akiket egyesítettek egy törzssé, uo. 84. o.

¹⁶³ A ’genea’ terminus ellentmondásos értelmezéseire és fordítására (hol törzs, hol nemzetség) vö.: Szabados 2011. 196–197. o.

¹⁶⁴ Anonymus: Gesta Hungarorum, cap. 8–10., vö.: SRH I. 42–47. o.; HKÍF 289–293. o. (Veszprémi László); vö. még kétnyelvű (latin–angol) kiadására: Anonymus, Notary of King Béla: The Deeds of the Hungarians. Ed. by Martyn Rady – László Veszprémi. (A továbbiakban: Anonymus 2010.) In: Anonymus and Master Roger. Budapest, 2010. 20–29. o.; a kavarok Álmos általi legyőzésére és alavetésére lásd: Dümmerth Dezső: Az Arpádok nyomában. Budapest, 1977. (A továbbiakban: Dümmerth 1977.) 77., 79. o.; Kristó 1980. 115. o.; Németh: HMK 1991. 265–266. o.

¹⁶⁵ Németh: HMK 1991. 265–266. o.

¹⁶⁶ DAI 2003. 174–175. o.; vö.: Várady 1989. 31–33. o.; vö. még: Uhrman 2003. 281. o., 104. jegyzet

¹⁶⁷ Kristó 1996a. 57. o.

¹⁶⁸ Tóth 2011. 60–61. o. Várady felfogása szerint az eredetileg három kazár–kabar törzs egy törzssé szerveződése után a rangban első törzset alkotta a ténylegesen nyolc törzsből álló, hagyományosan ’hét törzs’ szövetségében, vö.: Várady 1989. 55. o.

törzsből tevődött volna össze. Németh Gyula kiváló monográfiájában is a kavarak jelentik az egyetlen idevágó példát, a két törzsből egyesített/egyesült törzsrre sem sok példa van (a magyar Kürtgyarmat az egyik).¹⁶⁹ Ezért feltételeztem korábban azt, hogy „két szövetséges nép (etnosz) élt a IX. századi magyar szállásterületen: a magyarok és a kavarak. Mindkét nép törzsszövetségi jellegű szervezettel rendelkezett, amely egymástól független lehetett. Ezért inkább 7+3-as felépítésű kabar–magyar törzsszövetségről beszélhetünk. A később csatlakozó kavarak kapcsolata a hét magyar törzssel sajátos kettősséget mutatott: háborúban együttarcolás (alárendeltség), ugyanakkor a belső szervezeti keretek megtartása (önállóság).”¹⁷⁰ Hangsúlyoztam, hogy kifelé a „kazár-kavarak egységesnek tűntek, így a hét törzssel való kapcsolatok során (harcok, nyelvkeveredés) egynek vették őket, így szerepelhetnek első törzsként (valójában népként). Befelé, a három kabar törzs egymással való viszonyában a Kazáriától örökölt törzsi szerkezet, elkülönültség, illetve ennek a tudata sokáig fennmaradhatott.”¹⁷¹ A fenti teóriámat bírálta Kristó Gyula, mivel álláspontja szerint a hangsúlyt a „magyarok és a kavarak közötti viszonyt illetően nem a szövetségre és a kabar autonómiára kell helyezni, hanem az alá/fölérendeltségre és a kavarak katonai segédnépi státusára.”¹⁷² Kristó Gyula bírálata ellenére elfogadta hipotézisemből azt, hogy a kavarak szervezete (ti. három törzsrre tagolódása) nem változott, de hozzátette azt, hogy a magyarok egy fejedelmet neveztek ki a kabar törzsek élére.¹⁷³ Érdekes modellt állított fel a kavarakat magába foglaló magyar törzsszövetségről Róna-Tas András, aki a török típusú törzsszövetségek analógiájára épített.¹⁷⁴ Eszerint a Hétmagyar törzsszövetség „szerkezete nem 7 + 1, hanem 6 + 1 (+1) + 1 (3) volt.”¹⁷⁵ A törzsszövetséget a Megyer törzs vezette (Árpád törzse) és „hat másik törzs, a Nyék, Kürtgyarmat, Tarján, Jenő, Kér, Keszi alkották a második szervezeti kört... A harmadik körhöz tartozott a kavarak törzse, amely egy fő alatt állt, de három altörzsrre oszlott.”¹⁷⁶ A kavarak helyét illetően Róna-Tas András megjegyezte, hogy „teljesen egyezik a török törzsek szervezeti mintáival, hogy a három törzsnek egy főnöke van. Szerinte „más esetekben is előfordulhatott, hogy két vagy több törzs összevonásakor egy törzsfő állt az összevont törzsek élén.”¹⁷⁷ Megjegyzendő, hogy a feltételes megfogalmazás mögött vélhetően az rejlik, hogy a kavarakon kívül nem ismerünk olyan „törzset”, ahol kettőnél több (jelesül itt három!) törzs élén állt volna egy vezető. Nézetem szerint a magyar törzsszövetség szervezete meglehetősen bonyolult és komplex volt. Egyetlen kivételes török példához lehetne hasonlítani, ami még bonyolultabb szerkezetű. Ez a Tokuz Oguz (kilenc oguz) nevű törzsszövetség. Az oguzok népalakulata kilenc törzset tartalmazott, de a kilencedik önmagában egy kilenc törzsből álló szervezet volt.¹⁷⁸ Konsztantinosz császár leírása szerint a türköknek/magyaroknak hét törzse volt, amelyeket a 40. fejezet elején név szerint is felsorolt (Nyék, Megyer, Kürtgyarmat, Tarján, Jenő, Kér, Keszi), és a kavarak csatlakozásával nyolcra nőtt a törzsek száma.¹⁷⁹ Véleményem szerint ez a struktúra leginkább az

¹⁶⁹ Ezekre a példákra (Qovars, Kürtgyarmat) vö.: *Németh*: HMK 1991. 37. o.; *Róna-Tas* 1999. 348., 350. o.

¹⁷⁰ Vö.: *Tóth* 1984. 112. o.

¹⁷¹ *Tóth* 1984. 107. o.; vö.: még *Tóth* 1998. 72. o.; *Tóth* 2011. 61. o.

¹⁷² *Kristó* 1996. 153. o.; hasonlóan *Kristó* 1996a. 57. o.

¹⁷³ *Kristó Gyula*: A magyar állam megszületése. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 8.) Szeged, 1995. (A továbbiakban *Kristó* 1995.) 125. o.; hasonlóan *Kristó* 1996. 152. o.; *Kristó* 1996a. 57. o.

¹⁷⁴ *Róna-Tas* 1996. 267. o.; *Róna-Tas* 1999. 341. o.

¹⁷⁵ *Róna-Tas* 1996. 274. o.

¹⁷⁶ Uo. 275. o.; *Róna-Tas* 1999. 350–351. o.; a nyolc törzsből álló magyar törzsszövetség bírálatára vö.: *Makk* 1998a. 36. o.

¹⁷⁷ *Róna-Tas* 1996. 273. o.; vö.: még *Róna-Tas* 1999. 348. o.

¹⁷⁸ *Róna-Tas* 1996. 268. o.; *Róna-Tas* 1999. 341. o.

¹⁷⁹ DAI 40/3–6, vö.: DAI 2003. 174–175. o.

1(3) + 7-es képlettel írható le.¹⁸⁰ A kavarok népe törzsként működött a magyar törzsszövetségben belül, amelyet korábbi álláspontommal szemben mégsem tekinthetünk magyar–kavar törzsszövetségnek,¹⁸¹ hanem továbbra is „Hétmagyar” (Hetümogor) maradt a törzsek számbeli változása, gyarapodása dacára. Gyanítható, hogy a hetes szám megőrzése, az eredeti szervezet megtartása miatt egyesíthették már korábban a magyar törzsszövetségben belül a Kürt és a Gyarmat törzseket is. A kavarok első törzsként kapcsolódtak a magyarok hetes szervezetéhez, de valójában három törzsük volt, amelyek megtartották nevüket, identitásukat a kavar szervezeten belül. Egyáltalán nem egyesültek a kazár törzsek és nem is egyesítették őket. A kavarok helyzete kettősséget mutatott, törzsként tartották őket számon a magyar törzsszövetségben belül, ugyanakkor megőrizték saját szervezetüket, amely hasonlóképpen törzsszövetségi jellegű volt és három kazár törzset tartalmazott. Tehát nem két törzsszövetség létezett egymás mellett, hanem egy nagy, nyolcas „magyar” törzsszövetségben belül volt egy nagyobb (hetes) magyar törzsszövetség és egy kisebb (hármás) kavar törzsszövetség.

A kavar etnikum és törzsek azonosítási problémái

A következő probléma a kavar etnikum és törzsek azonosítása, illetve neve. Ismerjük a kavarok/kabarok közös, törzsszövetségi nevét – a *Salzburgi Évkönyv*ben kovár (kavar) és Konstantinosznál kabar/kavar (Kabaroi) alakban – ahogy őket a magyarok és más népek nevezték, melynek értelmezésére számos etimológiai kísérlet történt.¹⁸² Ugyanakkor semmilyen közelebbi információnk nincs a három törzs nevééről. Etnikai vonatkozásban is felvetettek hipotéziseket a kavarokat illetően.¹⁸³ Harmatta János egy VII. századi keleti türk törzssel próbálta azonosítani a kavarokat.¹⁸⁴ Grégoire merész hipotézisében a besenyők első három törzsét, a kangarokat vélte azonosnak a kavarokkal, az azonos törzslétszám és a hasonlóan vélt történeti szerep alapján.¹⁸⁵ A rejtélyes ’fekete magyarokkal’ is kapcsolatba hozták a kavarokat. A fekete magyarok szerepeltek a XII. század elején összeállított orosz őskronikában (PVL), illetőleg XI. század elejéről származó forrásokban (Querfurti Brúnó és Chabannes-i Adémar).¹⁸⁶ Egyes feltevések az Adémarnál említett

¹⁸⁰ Tóth Sándor: Kabarok és fekete magyarok. *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica*, 84. (1987) (A továbbiakban: Tóth 1987). 25. o.; vö.: még Tóth 2010. 137. o.

¹⁸¹ A magyar–kavar törzsszövetségre vö.: Tóth 1984. 112. o.

¹⁸² A kavar/kabar nevet gyűjtőnévnek tekintette: Ludwig 1982. 109. o.; Kristó Gyula: Nem magyar népek a középkori Magyarországon. Budapest, 2003. (A továbbiakban: Kristó 2003.) 40. o.; a kavar népnév etimológiájára összefoglalóan vö.: Tóth 1998. 68–69.; Tóth 2011. 58–59. o.; a ’lázadó’ etimológiára Németh: HMK 1930. 237. o.; a ’lázadj!’ etimológiára Németh: HMK 1991. 265. o.; a ’támadó, támadók’ értelmezésre Golden 1980. 141. o.; a harcrendben elfoglalt élenjáró szerepükre utaló ’orr’ jelentésre vö.: Berta Árpád: Magyarok a steppe országútján (törzsek és törzsnevek). In: Árpád előtt és után. Szerk. Kristó Gyula – Makk Ferenc. Szeged, 1996. 37. o.; a khorezmi-káliz népnévből eredeztette: Tolszov 1950. 233. o.; Schönebaum 1957. 142–146. o.; a „keverék” jelentésre Kristó Gyula – Makk Ferenc – Szegfű László: Adatok korai helyneveink kérdéséhez. *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica*, 44. (1973) (A továbbiakban: Kristó – Makk – Szegfű 1973.) 12. o.; az „összegyűjt” etimológiára vö.: Róna-Tas 1996. 273. o.; legújabbban az arab „nagy” (kabir) jelentésű, előkelő társadalmi réteget jelölő szóból származtatta Ciociltan, V.: Khalisen, Kabaren, Khasaren. Stamm oder Stand? *Chronica*, 11. (2011) (A továbbiakban: Ciociltan 2011.) 186–188. o.

¹⁸³ Összefoglalóan vö.: Uhrman 2003. 270–273. o.

¹⁸⁴ Harmatta 1998. 142. o.; vö. még Uhrman 2003. 271. o.

¹⁸⁵ Grégoire 1937. 637–640. o.; vö. még Uhrman 2003. 272–273. o., 36. jegyzet

¹⁸⁶ Az orosz őskronika ’fekete ugor’ (ugri csjornii) adatára vö.: MEH 126. o. (Kniezsa István); HKÍF 171–172. o. (Ferencz István); Querfurti Brúnó híradásaira a fekete magyarok (Ungri Nigri) kapcsán, Gombos, F. A.: *Catalogus fontium historiae Hungaricae*. I–III. k. Budapestini, 1937–1938. (A továbbiakban: Gombos 1938.) I. k. 430. o.; III. k. 2569. o.; magyar fordításukra vö.: Az államalapítás korának írott forrásai. Szerk. Kristó Gyula. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 15.) Szeged, 1999. (A továbbiakban: AKÍF.) 85–88., 89–91. o. (Thoroczkay Gábor); Adémar (Ademarus) utalásaira a fekete magyarok és Fekete Magyarország (Ungria Nigra) kapcsán, vö.: Gombos 1938. I. k. 16. o.; AKÍF 163–169. o. (Makk Ferenc)

fekete bőrszín, illetve a fekete szín alávetettségre vonatkozó jelentése miatt azonosnak vélték a fekete magyarokat a magyarokhoz csatlakozó kavarrakkal, akiket katonai segédnépek tekintettek.¹⁸⁷ Bár ez a hipotézis nem vehető el teljesen, a kavarrak nem azonosíthatók a fekete magyarokkal. A fekete magyarok elnevezéssel jelölheték a pogány népséget, a keleti magyar törzseket, illetőleg az eredeti szállásterületükről elköltözőket is.¹⁸⁸ Ahogy arra már utaltam, Anonymus kunjait, illetve hét kun vezérét is a kavarrakra értelmezték, de ez kevésbé valószínű, mindenképpen anakronizmusnak tekinthető.¹⁸⁹ Anonymus megemlékezett arról is, hogy a honfoglalás idején Ménmarót fejedelem területén kozárnak mondott népek éltek. Nem egyértelmű, hogy ez a kozár/kavarr népségre utaló reminiscencia-e vagy más jelentése van a névnek.¹⁹⁰

A történeti kutatás két alapvető módszert alkalmazott a kavarr etnikum és törzsek megismerése érdekében. Az egyik módszer az volt, hogy a középkori Kárpát-medencében élő, a honfoglalás utáni időszakban a forrásokban felbukkanó népekkel kísérelték meg azonosítani a kavarrakat, illetve egyes törzseiket. Számos kutató feltételezte, hogy a kavarrak részben vagy egészben azonosíthatók a XI–XII. századtól a forrásokban felbukkanó székelyekkel.¹⁹¹ Ez a feltevés azon alapult, hogy a székelyek rendelkeztek autonómiával, különbözőnek tűntek a magyaroktól és akárcsak a harcias kavarrak a IX–X. században, fontos szerepet játszottak a középkori Magyar Királyság katonai rendszerében, a hadrendben elől jártak a besenyőkkel együtt. Nem lehet kizárni, hogy a székelyek jelentik a kavarr kontinuitás „egyik” kulcsát, de bizonyítani sem lehet ezt egyértelműen. A székelyek esetében a kavarr verzió mellett a történeti kutatásban számoltak hun, avar, bolgár, sőt magyar eredetükkel is.¹⁹² A székelyek mellett a kálizokat azonosították még a kavarrakkal, illetőleg egyik törzsüknek feltételezték. Ez a muszlim hitű népség a középkori Magyar Királyság déli részein élt, és főleg katonai szerepe volt a XII. században, amikor felbukkannak a forrásokban.¹⁹³ A katonai szerep mellett még népnevük némi hasonlósága a

¹⁸⁷ Györffy 1959. 75–76. o.; Kristó Gyula: A fekete magyarok és a pécsi püspökség alapítása. *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica*, 82. (1985). (A továbbiakban: Kristó 1985.) 11–17. o.

¹⁸⁸ A kavarr-fekete magyar azonosítás elvetésére: Tóth 1987. 27–28. o.; pogányokra utalhatott a fekete magyar megnevezés, vö.: Tóth Sándor László: A fehér és fekete magyarok kérdéséhez. *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica*, 75. (1983) (A továbbiakban: Tóth 1983.) 8. o.; Kosztolnyik 2002. 99–100. o.; Koszta László: Querfurti Brúnó és Azo ostiai püspök. Két külföldi klerikus és a püspökségi szervezet továbbépítése 1009-ben. (A továbbiakban: Koszta 2012.) In: Hittérítők és pogányok. Querfurti Brúnó – egy vértanú Szent István korában. Szerk. Halmágyi Miklós. (Belvedere Meridionale XXIV., 2012. Tél) (A továbbiakban: Halmágyi 2012.) 26. o.; a keleti törzsekre vagy az elköltözőkre utalhatott, vö.: Tóth 2010. 155–158. o.; legújabbban a kérdéskör tárgyalására vö.: Tóth Sándor László: Querfurti Brúnó és a fekete magyarok. In: Halmágyi 2012. (A továbbiakban: Tóth 2012a.) 41–55. o.

¹⁸⁹ A kunok és kavarrak azonosítására vö.: Németh: HMK 1930. 223., 238–240. o.; Göckenjan 1972. 36–39. o.; Dümmerth 1977. 77., 97. o.; az azonosítás ellen vö.: Vernadsky, G. – Ferdinandy, M.: Studien zur ungarischen Frühgeschichte. I. Lebedia. II. Álmos. München, 1957. (A továbbiakban: Vernadsky – Ferdinandy 1957.) 90–91. o., 205. jegyzet; Tóth 1984. 107. o.; Tóth 1998. 71. o.

¹⁹⁰ Anonymus adatára vö.: SRH I. 49. o. „terram illam habitarent gentes, qui dicuntur Cozar”; vö. még: Anonymus 2010. 33. o.; a lehetséges értelmezésekre, 'Khazar', 'káliz' és kecskepásztor, vö.: uo. 33. o., 7. jegyzet.

¹⁹¹ A krónikakompozíció 1116. és 1146. évi székely adataira vö.: SRH I. 436., 456. o.; Anonymus székelyeire: SRH I. 102., 104. o.; Anonymus 2010. 108–111. o.

¹⁹² A székelyek eredetére vonatkozó elméletekre további szakirodalommal újabb összefoglalóan vö.: Kordé Zoltán: A székelykérdés története. Székelyudvarhely 1991. (A továbbiakban: Kordé 1991.); Kristó Gyula: A székelyek eredetéről. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 10.) Szeged, 1996. (A továbbiakban: Kristó 1996b.); a székelyek kavarrakkal való azonosítására vö.: Moór 1944. 34–36., 72–76. o.; Györffy 1959. 45–46. o.; legújabbban vö.: Kordé, Zoltán: Über die Herkunft der Szekler. (A továbbiakban: Kordé 2009.) In: Die Szekler in Siebenbürgen. Von der privilegierten Sondergemeinschaft zur ethnischen Gruppe. Ed. Harald Roth. Cologne–Weimar–Vienna, 2009. 90–107. o.; a székelyek részei voltak a kavarroknak, vö.: Kristó 1996b. 49–59. o.; Kristó 2003. 54–59. o.

¹⁹³ A kálizok kavarrakkal való azonosítására vö.: Gyóni 1938. 85–96., 159–168. o.; Schönebaum 1957. 142–146. o.; részleges azonosításra: Kristó 1996b. 36–47. o.; Kristó 2003. 45–53. o.

kavar névhez szolgálhat érvül a kavar–káliz kontinuitás mellett. Itt is meg kell azonban jegyezni, hogy kétszáz év választja el a kavarok 950-es utolsó említését a kálizok XII. századbéli szereplésétől. Így a székelyekhez és a besenyőkhöz hasonlóan a honfoglalás után, a X–XI. században is bekerülhettek a muszlim hitű kálizok a Kárpát-medencébe, amikor már a muszlim hit jobban elterjedt a kelet-európai steppén.¹⁹⁴ Egészében véve tehát nem zárhatjuk ki a kálizok esetében sem azt, hogy a kavar törzsszövetség keretein belül éltek, de a források nem is bizonyítják ezt egyértelműen.¹⁹⁵ A másik elterjedt kutatási módszer, hogy Kazária erősen vegyes, heterogén török és iráni (alán) népességét ismerve hasonlóan kevertnek tételezték fel a kavarokat. Szűcs Jenő szerint a kabarok „etnikailag olyan vegyes képletet testesítettek meg, mint maga a kazár birodalom népessége. Különféle török törzstörödéken kívül jelentékeny számú iráni etnikum, vallásilag mohamedán (káliz) és alán (oszlár) csoportok alkották a kabarok népét.”¹⁹⁶ A kutatók tehát Kazáriában lakó nép- és törzsneveket kerestek a forrásokban, illetőleg a népnevekre emlékeztető korai helynevekben. A törzsnévként viselkedő és kazáriai nép-, és törzsnevekkel azonosítható helyneveket „vélt kavar törzsneveknek” tekinthetjük. Ezen „kavar törzsnevek” közé sorolhatjuk a már említett Székely és Káliz mellett a bolgár törzsnévvel azonosítható Bercel és Berény, az iráni–alán Oszlár–Eszlár, valamint Varsány neveket. Ide sorolták továbbá még a Tárkány, Ladány, Ság, Őrs helyneveket is.¹⁹⁷ A kombinációk alapján jóval több, mint három törzsnevet leltek fel a kutatók, erősen kérdéses azonban, hogy bármelyikük is tényleges kavar törzsnév lett volna. Véleményem e kérdésben változatlan, nem lehet sem kazáriai népnevek, sem pedig későbbi magyarországi népesség, illetve népnevek (székely, káliz), különösképpen pedig helynevek alapján a bizonyosság igényével fellelni az egykori kavar törzseket, illetőleg törzsneveket.¹⁹⁸ Számolnunk kell azzal is, hogy Kazária 965-os bukása vagy a besenyő törzsszövetség XI. századi felbomlása után is bekerülhettek kazár, volgai bolgár és besenyő csoportok, törzstörödékek és velük együtt kálizok, székelyek a Kárpát-medencébe. Így nem kell feltétlenül a kavarok utódait látni sem a székelyekben, sem pedig a kálizokban, miképpen a besenyőkben sem kereshetjük őket. A helynevek alapján pedig különösképpen kockázatos kavar népességet és törzset rekonstruálni, főleg ha ilyen nevű törzsről vagy népről a történeti források nem emlékeznek meg. Egyelőre, primér források híján a kazár–kavar törzsek neve továbbra is ismeretlennek tekinthető.

A kavar fejedelem (arkhón)

A következő fontos kérdés a kavarok vezetőjének rangja. A három kazár/kavar törzs fejt fejedelemnek (arkhón) nevezte Konsztantinosz császár. Bonyolítja a helyzetet, hogy arkhón, illetve magas arkhón megnevezéssel illette Árpádöt, továbbá fiát, Liuntikát és unokáját Falicsit is, sőt, a törzsek vezetőit, a törzsfőket is.¹⁹⁹ Mivel a kavarokat a nyolcas „magyar” törzsszövetség részeként kezelték, de a kavaroknak maguknak is volt egy saját törzsszövetsége, nehéz eldönteni, vajon törzsfőnek vagy fejedelemnek tarthatjuk a

¹⁹⁴ Czeglédy 1985b. 99–104. o.

¹⁹⁵ Tóth 1984. 108. o.; Tóth 2011. 61. o.

¹⁹⁶ Szűcs 1992. 288. o.

¹⁹⁷ A kavarok lehetséges törzsneveinek legteljesebb feltérképezésére vö.: Györffy 1959. 44–76. o.; Györffy 1990. 83–93. o.; Török Sándor (Györffy György bevezetésével): Mi volt a neve a három kabar törzsnek? *Századok*, 116. (1982) (A továbbiakban: Török – Györffy 1982.) 986–1059. o.; Kristó – Makk – Szegfű 1973. 12., 39–42. o.; Kiss Lajos: A honfoglalás és a letelepedés a földrajzi nevek tükrében. *Magyar Tudomány*, 1996/8. (A továbbiakban: Kiss 1996.) 968–969. o.

¹⁹⁸ Tóth 1984. 108. o.

¹⁹⁹ Tóth, Sándor László: Princes and Dignitaries in the Ninth-Tenth Century Magyar Tribal Federation. *Chronica* 3. (2003) (A továbbiakban: Tóth 2003.) 27. o.

három kazár törzs felett álló arkhón, aki nemcsak a IX. században, de még a X. század közepén is megtartotta tisztségét Konsztantinosz szerint, aki utalt rá, hogy „máig is megvan”.²⁰⁰ Várady László megkülönböztette a törzsek felett álló vezetőket, törzsfőket (genea arkhón) és a nép, a törzsszövetség felett álló fejedelmeket (ethnos arkhón).²⁰¹ Jóval valószínűbbnek tartom, hogy nem törzsfő, hanem fejedelem uralkodott a kavarak három törzse, népe felett, mint 'ethnos arkhón'.²⁰² Róna-Tas András szerint a kavaraknak egy főnöke volt, aki „felett felügyeletet gyakorolt még egy kormányzó, a karha.”²⁰³ Ez a hipotézis két lehetőséget kombinál, mert bizonytalan, hogy kit tekinthetünk kavar arkhónnak; a „kavar főnököt” vagy pedig a magyar felügyelőt, a karhát, aki egyébként a magyar törzsszövetség harmadik fejedelme volt.²⁰⁴ Ez a teória megkettőzi a kavar arkhón méltóságát a kavarak „duális” szervezete miatt. Régóta vitatott kérdés, hogy mi volt a címe, rangja a kavarak élén álló főnöknek, milyen nemzetséget képviselt, illetőleg az ismert történeti szereplők közül ki lehetett kavar származású. A kavar arkhóni címet a történeti kutatásban azonosították már mindhárom ismert fejedelmi méltósággal:²⁰⁵ a muszlim forrásokban szereplő kündü címmel, vagy a konsztantinoszi nagyfejedelemmel (megas arkhón),²⁰⁶ a tényleges uralkodói, hadvezéri és bírói méltósággal, a gyulával,²⁰⁷ illetőleg a már említett, bírói funkciót viselő karkhasz/karha méltósággal.²⁰⁸ Mindez a kavarak jelentőségét is közvetve jelzi, ami furcsa ellentmondásban áll azzal, hogy a törzsszövetségben játszott szerepüket ugyanakkor a történeti kutatás, főleg a magyarországi többnyire alulértékeli. A kavarak uralkodójaként számoltak már az első magyar vezetővel, Levedivel.²⁰⁹ Többen is felvetették a külföldi történeti kutatásban, hogy az uralkodó dinasztia, Álmos, illetve fia, Árpád és nemzetségük volt kabar származású.²¹⁰ Jómagam is felvettem azt a hipotézist, hogy a nyolc törzs első feje (próté kefalé) talán az első törzs (próté genea), azaz a kavarak fejedelme volt, de ezt nem tekintettem bizonyíthatónak.²¹¹ Ehhez kapcsolódó az a felfogás, amelyik a DAI 40. fejezetének egy passzusára építve – amely Árpád fiát, Liuntikát nevezi arkhónnak – Liuntika/Leventét tekintette trónörökös herceggént a kavarak arkhónjának, vezetőjének.²¹² Felmerült, hogy Árpád volt a nyolc törzs fejedelme

²⁰⁰ DAI 2003. 174–175. o.

²⁰¹ Várady 1989. 28. o.

²⁰² Tóth 2011. 62. o.; ethnos arkhónként értelmezte: Vékony Gábor: Egy kazár felirat a Kárpát-medencében. *Életünk*, 1987. 4. sz. (A továbbiakban: Vékony 1987.) 383–384. o.

²⁰³ Róna-Tas 1996. 274. o.; Róna-Tas 1999. 348–349. o.

²⁰⁴ A harmadik magyar fejedelem, a karkhasz vagy karha szerepkörére vö.: Tóth 2003. 28., 36. o.

²⁰⁵ Összefoglalóan e kérdéskörre vö.: Tóth 1984. 108. o.; Tóth 2003. 28–29. o.; Kristó 1996. 153. o.

²⁰⁶ A fejedelem/nagyfejedelem volt kavar, vö.: Marquart 1903. 52. o.; Grousset, R.: The Empire of the Steppes. A History of Central Asia. New Brunswick, 1970. (A továbbiakban: Grousset 1970.) 178. o.; Várady 1989. 34–35. o.; Howard-Johnston 2007. 188. o.

²⁰⁷ A gyula volt a kavar arkhón, vö.: Macartney 1930. 116. o.; Vékony 1987. 383–384. o.; Uhrman 2003. 267–366. o.

²⁰⁸ A karchasz/karha volt a kavar fejedelem, vö.: Gyóni 1938. 164. o.; Dümmerth 1977. 75–77., 79., 101., 112. o.; Ligeti Lajos: A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban. Budapest, 1986. (A továbbiakban: Ligeti 1986.) 485. o.

²⁰⁹ Macartney 1930. 116. o.; Pritsak 1965. 379., 383–384. o.; Pritsak, O.: From the Säbirs to the Hungarians. In: Káldy-Nagy, Gy. (ed.): Studies in Honour of Julius Németh. Budapest, 1976. (A továbbiakban: Pritsak 1976.) 21–22., 30. o.

²¹⁰ Árpádöt és az Árpád-nemzetséget kavarnak tekintette: Marquart 1903. 52. o.; Bury 1912. 426. o.; Grousset 1970. 178. o.; Várady 1989. 34–35. o.; Howard-Johnston 2007. 188. o.

²¹¹ Tóth 1984. 108. o., 121. jegyzet.

²¹² Árpád fia, Liuntikára mint kabar arkhónra vö.: Marquart 1903. 52., 522. o.; trónörökös herceggént irányította a katonai segédnépeket Liuntika, vö.: Györffy 1959. 83. o.; Györffy 1977a. 144. o.; Györffy 1990. 83. o.; vö. még: Dienes 1978. 25. o.; Brook, K. A.: The Jews of Khazaria. New Jersey–Jerusalem, 1999. (A továbbiakban: Brook 1999.) 176. o.; Györffy felfogásának bírálatára vö.: Makk Ferenc: Kiknek az élén állott Levente? (Egy konsztantinoszi hely értelmezéséhez.) *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica*, 82. (1985) (A továbbiakban: Makk 1985.) 3–9. o.

(etnos arkhón), míg fia, Liuntika, a kavar fejedelem.²¹³ A kabarok fejének tekintették már Ku(r)szánt is gyulaként vagy karhaszként/karhaként.²¹⁴ Végül Kált, illetve Kál fia, Bulcsú karkhaszt tartották kabar arkhónnak.²¹⁵ Azt is feltételezték, hogy a kavarok saját uralkodói nemzetséggel rendelkeztek, és ez az Aba-nemzetség volt.²¹⁶

Ami az elméletek megalapozottságát illeti, a következő megjegyzéseket fűzhetjük a kavar arkhónhoz fűződő teóriákhoz. A kündü tisztség, amennyiben fő- vagy nagyfejedelmi tisztségként értelmezzük és Levedihez vagy Álmoshoz/Árpádhoz kötjük, nem tekinthető kavar fejedelmi tisztségnek. A 38. fejezet ugyanis a hét magyar (türk) törzs első vajdájaként és vezéréként említi Levedit, másik vajdaként Álmost, akinek fiát, Árpádot választják meg fejedelemnek.²¹⁷ Így Levedi, akárcsak az Álmos- és Árpád nemzetség (beleértve Liuntikát is) a hét magyar törzshöz tartozik, jóllehet a 40. fejezetben már valóban a „nyolc magyar” (türk) törzs első méltóságaként szerepel az Árpád-nemzetségbeli arkhón vagy magas arkhón. Igaz ugyanakkor, hogy Konsztantinosz – a második és harmadik fejedelmi tisztséggel, a gyulával (gülasz) és a karhával (karkhasz) szemben – nem adja meg a főfejedelmi tisztség magyar (türk) nevét. Így – jóllehet feltételezhetünk párhuzamot a muszlim források első helyen említett kündü méltósága és Konsztantinosz által a magyarok első fejeként (próté kefalé) említett, Árpád-nemzetségbeli arkhónja (magas arkhón) között, a megfelelés nem teljesen biztos.²¹⁸ Így a kündü tisztség legfeljebb csak feltételesen, az Árpád-nemzetségbeli (nagy)fejedelem méltósága viszont nagy valószínűséggel nem kapcsolható a kavarokhoz. A muszlim források szerint a „háborúban, védelemben és más ügyekben” irányító szerepet játszó gyula méltóság elvileg azonosítható a kavarok arkhónjával. Érvként említhető, hogy a muszlim forrásokban a gyula főként hadvezéri szerepkört tölt be, és a konsztantinoszi tudósítás szerint a kavarok is fontos szerepet játszottak a háborúkban. Így valóban feltételezhető lenne, hogy az élenjáró vitéz kavarok élén fejedelmként a gyula állna.²¹⁹ Valószínű azonban, hogy a 942. évi hispaniai kalandozásról beszámoló Ibn Hajján hetes vezérnévlistáján élen álló első vezér (T.x.x.la) a gyula/Dsila nevet (méltóságot) viseli. Ha ez az olvasata az arab szövegnek helyes, akkor a hét magyar törzsnek megfelelő hét vezér (’emir’) közül elsőként említett gyula nem lehetett a szűkebb hetes törzsszövetségbe nem tartozó kavarok fejedelme.²²⁰ Hasonlóképpen Bulcsú neve, aki harmadik fejedelem, karchasz/karha volt, szerepelt Ibn Hajján említett hetes vezérnévlistáján is.²²¹ Jóllehet nem tudjuk összekötni a fejedelmi méltóságokat tör-

²¹³ *Várady* 1989. 34–35. o.

²¹⁴ Kuszán/Kurszán gyulaként vezette a kabarokat vö.: *Macartney* 1930. 178. o.; *Vékony* 1987. 383. o.; karhaszként: *Dümmerth* 1977. 102. o.; *Róna-Tas* 1999. 347. o.

²¹⁵ *Gyóni* 1938. 164. o.; *Herényi István*: Bulcsú nemzetségének nyári szállása az Árpádok korában. *Századok*, 105. (1971) (A továbbiakban: *Herényi* 1971.) 361., 371–372. o.; *Dümmerth* 1977. 75–77., 79., 101., 112. o.; *Ligeti* 1986. 485. o.

²¹⁶ Egy független, saját kavar fejedelemre, az Abákra: *Hóman* 1935. 67–68. o.; *Kovács Béla*: Kabarok és palócok. *Egri Múzeum Évkönyvei*, 7. (1969) 159–178. o. (A továbbiakban: *Kovács B.* 1969.) ; *Kristó* 1980. 456–457. o.; *Kristó* 1996. 154. o.; az elmélet megkérdőjelezésére: *Révész László*: Heves megye 10–11. századi temetői. Budapest, 2008. (A továbbiakban: *Révész* 2008.) 390–391. o.

²¹⁷ *Tóth* 2003. 29. o.

²¹⁸ Magam is azonosítottam a kündü tisztséget az Árpád nemzetségbeli arkhónnal, s Árpádot és utóda- it kündünek tekintetem: *Tóth* 1998. 100–101., 122–125. o.; *Tóth* 2010. 165–166., 170., 173. o.; *Tóth* 2011. 82–83., 99–101. o.

²¹⁹ *Macartney* 1930. 178. o.; *Vékony* 1987. 383. o.; *Uhrman* 2003. 267–366. o.

²²⁰ *Tóth* 2003. 29. o.; az első név, ’T.x.x.la’ azonosítására a gyula méltósággal, vö.: *Czeglédy Károly*: Új arab forrás a magyarok 942. évi spanyolországi kalandozásáról. (A továbbiakban: *Czeglédy* 1985d.) In: *Czeglédy* 1985. 132., 136. o.; legújabbban vö.: *Elter István*: Ibn Hāyyan a kalandozó magyarokról. Szeged, 2009. (A továbbiakban: *Elter* 2009.) 71., 87., 91–95. o.

²²¹ *Czeglédy* 1985d. 132., 135–137. o.; HKÍF 63–64. o. (*Elter István*); *Elter* 2009. 62., 87., 93. o.; *Tóth* 2010. 165. o.

zsekkel, nagyon valószínű, hogy az Árpád-házi (nagy)fejedelem, a gyula és a karkhasz/karha a hét magyar törzshöz tartozott, míg a „kavar törzsek élén saját fejedelem állt.”²²²

Újabb feltevés szerint a három kazár törzs élén álló kavar fejedelem viselhetett a legmagasabb kazáriai titulust, a kagáni címet. Ez tükröződhet a magyar krónikákban és Anonymusnál anakronisztikus módon a Keán (Keanus) névben, ami bizonyosan a kagán méltóságnévből eredeztethető.²²³ A három kavar törzs nevezhette a törzseik felett álló, saját fejedelmet keánnak, azaz kagánnak.²²⁴ Nézetem szerint az utolsó kavar fejedelem vagy kagán (keán) Ajtony lehetett, akit István király győzött le a XI. század elején.²²⁵ Idézett feltevésem kiegészíthető azzal, hogy amennyiben nem azonosítjuk a konsztantinoszi hierarchiában első helyen szereplő Árpád-nembeli nagyfejedelmet a Dzsajháni-hagyomány kündüjével,²²⁶ akkor a kavar fejedelem viselhetett ezt a tisztséget, vagy kazár megfelelőjét, a kündür kagán méltóságnevet. Ibn Fadlán 921–922. évi utazása kapcsán a kazárokról is írt, s a muszlim forrásokban és Konsztantinosznál említett kagán és bég (isad) után két további méltóságot is említett, harmadikként a K.n.d.r. (kündü/küdü) kagánt.²²⁷ A kavar fejedelem tehát viselhetett ezt a kazár méltóságot, a kündür kagán vagy kündü címet. Mindez nem feltétlenül mond ellent a 870/880-as évekre keltezett Dzsajháni-hagyománynak sem. Ibn Ruszta és Gardézi nagymértékben egyező tudósításában a turkok egyik fajtájához tartozó magyarok (modzsgheri) két főnökéről számoltak be. Ibn Ruszta híradása szerint „Főnökük 20 ezer lovassal vonul ki. E főnök neve K.nd.h” [künde/kende: T. S. L.]. Ez azonban csak névleges címe királyuknak, minthogy azt az embert, aki királyként uralkodik fölöttük, G.l.h-nak hívják. Minden magyar a G.l.h nevű főnökük parancsait követi a háború dolgában, a védelemben és más ügyekben.”²²⁸ A kündü kivonulása emlékeztet a kazár második fejedelem, a tényleges uralkodó, az isad feladatköreire, aki „10 000 lovassal vonul ki”, ugyanakkor a valóságos hatalmat is birtokolja a „kormányzásban és a hadügyek vezetésében.”²²⁹ Ha nem ragaszkodunk mereven a kazár típusú szakrális kettős királyság (szakrális kündü és a hadvezér gyula) modelljéhez és nem kötjük mindkét tisztségviselőt a Hétmagyar törzsszövetséghez, érdekes következtetések adódhatnak. A 20 ezer lovassal kivonuló kündüt tekinthetjük a hadak élén haladó tényleges fővezérnek, míg a gyulát egy hadügyeket is irányító, vezető tisztségviselőnek.²³⁰ Felmerülhet, hogy a két tisztségviselő megfelel a két etnosznak, a kavarnak és a magyarnak. Vékony Gábor a kündüt tekintette a magyarok fejének és a katonai szerepkört is ellátó gyulát pedig a harcban kitűnő kavarok uralkodójának.²³¹ A Vékony-féle modellt megfordítva azt állíthatjuk, hogy a törzsszövetségi haderő élén kivonuló kündü lehetett a harcban kitűnő kavarok fejedelme, a magyarok ugyanakkor saját fejedelmüknek, a gyulának engedelmessé váltak. A muszlim

²²² Tóth 2003. 29. o.

²²³ A Kean névre (valójában címre) vö.: a XIV. századi krónikakompozíció (Képes Krónika): SRH I. 291., 315. o.; Anonymus: uo. 48., 51. o.; Tóth 2010. 253. o.

²²⁴ A feltevésre vö.: Tóth 2010. 237., 255. o.

²²⁵ Tóth 2010. 237., 253–258. o.

²²⁶ A nagyfejedelem ('*megas arkhón*' és '*senior magnus*') címet javasolta: Szabados 2011. 188–189. o.

²²⁷ Ibn Fadlán híradásának magyar fordítására: MEH 96–97. o. (Czeplédy Károly); legújabban: *Ibn: Fadlán: Beszámoló a volgai bolgárok földjén tett utazásról*. Ford. és jegyz. Simon Róbert. Budapest, é. n. (A továbbiakban: *Ibn Fadlán.*) 100–101. o.

²²⁸ Vö.: HKÍF 32. o. (Ibn Ruszta), 35. o. (Gardézi); *Kmoskó* 1997. 207. (Ibn Ruszta); *Zimonyi* 2005. 35. o. (Ibn Ruszta), 37. o. (Gardézi)

²²⁹ MEH 90. o.; a párhuzamra az isaddal: Tóth 2011. 86. o.

²³⁰ A kündü fővezérnek, a gyulát főbíróknak tartotta pl. *Kuun Géza*: *Relationum Hungarorum cum oriente gentibusque orientalis originis Historia Antiquissima*. I–II. k. Claudiopoli, 1892., 1895. (A továbbiakban: *Kuun* 1892.) I. k. 213–214. o.; *Hóman Bálint*: *Östörténetünk keleti forrásai. Századok*, 42. (1908) (A továbbiakban: *Hóman* 1908.) 878–883. o.

²³¹ *Vékony* 1987. 283. o.

források leírása tükrözheti a kavár csatlakozás utáni helyzetet a 870/880-as években, amikor a kavarak élen járhattak kündü címet viselő fejedelmükkel a hadjáratokban. Ez a fejedelmválasztás előtti helyzetre vonatkozhat, amikor Árpádot még nem választották meg (nagy)fejedelemnek, és vélhetően még Levedi vezette gyulaként a törzsszövetséget. A magyar krónikás hagyományban is megtalálhatjuk a kündü (Cundu) címet a hét vezér egyike személyneveként. Anonymusnál Cundu Kurszán apja (Cundu pater Curzan), míg a *Krónikában* Cundu fiai Kusid (Cusid) és Kaplony (Cupian/Cupan).²³² Mindez tükrözi a történeti valóságot, hiszen Kuszán/Kuszál 892–904 között fontos szerepet játszott a magyar honfoglalás körüli hadjáratokban.²³³ Georgius Monachus Continuatus tudósítása szerint a bulgáriai hadjáratra (894/895 táján) Nikétász bizánci követ a magyarok „fejeit” (kefalé), Árpádot és Kuszánt kérte fel.²³⁴ Értelmezésem szerint Árpád ekkor már a Hétmagyar törzsszövetség nagy(fejedelme), Kuszán pedig kündüként a kavarak fejedelme lehetett. Györffy György híres, sokáig egyeduralgoló, de okkal vitatott „Küндü fia Kurszán” hipotézise (Levedi kündü fia volt Kurszán kündü)²³⁵ helytálló lehet, ha Kuszánban nem a Hétmagyar, hanem a kavár csatlakozással nyolcra nőtt törzsszövetség tényleges fővezérét, egyben a kavarak fejedelmét látjuk. Feltevésem szerint a kavár arkhón kündü/küндür kagán vagy kagán címet viselhetett, amennyiben a kazár kagán által Levedinek felajánlott és végül Árpád és utódai által betöltött arkhón/megas arkhón tisztség nem ez a kazár méltóság volt. A honfoglalás időszakában, a IX. század utolsó évtizedében és a X. század elején Kuszán/Kuszál lehetett a hadban előljáró kavarak/kabarok fejedelme, kündü vagy küндür kagán címet viselve.

A kavarak részvétele a hadjáratokban

A következő probléma a kavarak szerepe a magyar törzsszövetség életében. Ennek talán legfontosabb része a kavarak bekapcsolódása a hadjáratokba, együtt harcolásuk a hét magyar törzsszel. A kazár–kavár törzsek első jellemző megnyilvánulása felkelésük volt. Másik jellemvonása a kavaraknak „harcias természetük” vagy „vitészségük”.²³⁶ Ezt Konsztantinosz császár tanúsítja, aki szerint a kavarak „háborúban legerősebbeknek és legbátrabbaknak mutatkoztak a nyolc törzs közül és háborúban elől jártak, az első törzsek rangjára emelték őket.”²³⁷ Ez az egyik leginkább vitatott konsztantinoszi állítás a kavarakat illetően, akik szerepét a történeti kutatásban főleg a magyar kutatók általában alulértékelik, míg más, főleg külföldi kutatók néha túlbecsülik azt. Macartney szerint „a kavarak nomád nép, igazi török volt, pásztorok és harcosok, a nemzet hajtőereje és hadserege”. A kavarakat szerinte gyula nevű fejedelmük vezette, ők vettek részt a legtöbb hadjáratban. Macartney szembeállította a harcias, nomád kavarakat a többé-kevésbé békés, megletelepedett finnugor magyarokkal.²³⁸ Az angol kutató nyilvánvalóan eltúlozta a kavarak katonai szerepét, amikor szinte minden hadjáratot, kalandozást nekik tulajdonított, mintegy kizárva a magyar törzseket a portyázásokból és a zsákmányból. Ugyanakkor a

²³² Anonymus híradására vö.: SRH I. 41., 95. o.; Anonymus 2010. 19., 101. o.; HKÍF 287., 332. o. Veszprémy László; a *Krónika és Kézai híradására* vö.: SRH I. 166., 291. o.; HKÍF 360., 364. o. (Krisztó Gyula)
²³³ Összefoglalóan az általa gyulának tartott Kuszánra/Kusálra és szerepére vö.: *Krisztó Gyula*: Honfoglaló fejedelmek: Árpád és Kurszán. Szeged, 1993. (A továbbiakban: *Krisztó* 1993.) 53–93. o.; vö.: még *Tóth* 1998. 121–127. o.; *Tóth* 2011. 101–103. o.

²³⁴ Georgius Monachus Continuatus híradására vö.: ÁMTBF 59. o.; MEH 106. o.; HKÍF 147. o.
²³⁵ Vö.: *Györffy* 1959. 127–160. o. (főként 78., 142., 159. o.); legutolsó kifejtése a Küндü fia Kurszán, azaz Levedi küндü fia Kurszán küндü elméletnek *Györffy György*: *Krónikáink és a magyar őstörténet. Régi kérdések – új válaszok*. Budapest, 1993. (A továbbiakban: *Györffy* 1993.) 220–224. o.

²³⁶ A kavarak harciasságára Hóman is utalt: *Hóman* 1935. 69., 72. o.; *Hóman* 1938. 41. o.

²³⁷ DAI 39/10–12, vö.: DAI 2003. 174–175. o.

²³⁸ *Macartney* 1930. 122. o.

már Macartney által is ismert forrás, a *Salzburgi Évkönyv* a kavarakat (Cowari) a magyarokkal (Ungri) éppen hogy együtt említette 881-ben az Ostmark (mai Ausztria) területén folyó hadjáratban.²³⁹ Ebben az időben is relatíve „különböző frontokon harcoltak”, hiszen a magyarok csatáoztak Weniánál és a kavarak egy Culmite nevű helynél.²⁴⁰ Más források kizárólag a magyarokat említették különböző nevekkkel (Ungri, Turk stb.) a kalandozó hadjáratokon. Ibn Hajján a 942-es hispániai portyázás alkalmával kizárólag turkokról emlékezett meg, és hét emíruket (vezéruket, fejedelmüket) sorolta fel.²⁴¹ Ezek a hét magyar törzshöz kapcsolhatók, és a kalandozó törzsi csapatokat vezethették Hispániában.²⁴² Így megállapítható, hogy a hadjáratokban a magyar törzsek bizonyosan részt vettek, tehát korántsem tekinthetők ezek az akciók kizárólag a harcias kavarak vállalkozásainak. Ugyanakkor a kavarak is jelentős mértékben részesei voltak a hadjáratoknak, különben nem mutathatták volna meg vitézségüket és bátorságukat. Róna-Tas András szerint „bár a kavarakat a nyugati források csak egyszer (881) említik, biztos, hogy mindegyik hadjáratban fontos szerepet játszottak.”²⁴³ Arra következtethetünk tehát, hogy a kavarak és magyarok együtt harcoltak mint a magyar törzsszövetség tagjai. Információnk is van arra nézve, hogy a közös harc kötelessége volt a nyolc törzsnek (beleértve a kavarakat is), ahogy arra Konsztantinosz császár világosan utalt is a DAI 40. fejezetében: „a türköknek ez a nyolc törzse nem hunyázkodik meg a maga fejedelmei előtt, de megegyezésük van arra nézve, hogy a folyóknál, bármely részen üt ki a háború, teljes odaadással és buzgalommal együtt harcolnak.”²⁴⁴ Ezt a 950 körüli állapotokat tükröző passzust úgy is értelmezték, hogy a törzsszövetségnek már nem volt katonai funkciója a X. században.²⁴⁵ Valójában a bizánci császár egyértelműen kifejezte, hogy a folyóknál, védelmi háborúban a törzsek együtt harcoltak.²⁴⁶ Makk Ferenc hangsúlyozta, hogy ez „kifejezette a nyolc törzs (a hét magyar törzs + egy kavar törzs) törzsszövetségi szinten egyeztetett közös katonai feladatára vall, s éppen hogy a törzsszövetség jelentős katonai funkciójára utal.”²⁴⁷ Ugyanakkor valószínűnek tűnik, hogy a törzsek katonai együttműködése nemcsak a magyar határok védelmére vonatkozott, hanem a portyákra is.²⁴⁸ A kavarak részvételét a legtöbb IX. századi hadjáratban és háborúban feltételezte a történeti kutatás.²⁴⁹ Így például a kavarak részvételére utaltak a keleti szlávok elleni rendszeres hadjáratokban a IX. századi második felében.²⁵⁰ A Dzsajháni-hagyomány magyar „fejezetében” ezzel kapcsolatban arról olvashatunk, hogy „állandóan legyőzik azokat a szlávokat, akik közel laknak hozzájuk. Súlyos élelmiszeradókat vetnek ki rájuk, és úgy kezelik őket, mint foglyaikat.”²⁵¹ Ha ezek a keleti szláv törzsek elleni hadjáratok a 860–870-es évek kavar csatlakozása utáni

²³⁹ MGH SS XXX/2, 742. o.; HKÍF 209. o.

²⁴⁰ *Vajay* 1968. 16. o.; *Székelly* 1976. 410. o.; *Bowlus* 1995. 238. o.; *Kristó* 1996. 150. o.; *Kristó* 1996a. 85. o.; *Tóth* 1996. 8–10. o.; *Bóna* 2000. 13. o.; *Vékony* 2002. 209. o.; *Tóth* 2011. 122–123. o.

²⁴¹ *Elter* 2009. 61–64., 86–89., 90–99. o.

²⁴² Kalandozó vezéreknek tartotta a hét turk (magyar) emírt: *Elter* 2009. 70. o.; *Szabados* 2011. 201. o.; nem kalandozó, hanem otthoni törzsi vezéreknek tekintette őket: *Györffy* 1993. 225. o.

²⁴³ *Róna-Tas* 2007. 275. o.

²⁴⁴ DAI 40/44–47. vö.: DAI 2003. 178–179. o.

²⁴⁵ *Róna-Tas* 1999. 380. o.

²⁴⁶ *Tóth* 2010. 168. o.

²⁴⁷ *Makk* 1998. 40. o.

²⁴⁸ *Tóth* 2010. 168. o.

²⁴⁹ A kavarak részvételére a 9. századi hadjáratokban vö.: *Tóth* 1984. 109–111. o.

²⁵⁰ *Györffy* 1959. 68., 123. o.; *Macartney* 1930. 122. o.; *Tóth* 1984. 109–110. o.; *Tóth* 2011. 64. o.; *Tóth Sándor László: A IX–X. századi magyar törzsszövetség szláv kapcsolatai*. In: *Legendák, kódexek, források. Tanulmányok a 80 esztendő H. Tóth Imre tiszteletére*. Szerk. *Kocsis Mihály – Majoros Henrietta*. Szeged, 2012. (A továbbiakban: *Tóth* 2012.) 340–341. o.

²⁵¹ MEH 88. o.; HKÍF 33. o. (Ibn Ruszta); 38. o. (Gardézi); *Kmoskó* 1997. 208. o. (Ibn Ruszta); *Zimonyi* 2005. 35. o. (Ibn Ruszta), 39. o. (Gardézi)

időre is vonatkozathatók, bekapcsolódhattak a kazár–kavar törzsek is a zsákmányszerző akciókba.

A kavarok hadjáratokban való részvételét illetően részletesebben is foglalkoznunk kell a 881. évi hadjáratral, amely a kavarok kiemelkedő hadi szerepének egyedüli konkrét forrásos igazolása. A hadjárat időpontját illetően fontos a *Salzburgi Évkönyv* megjegyzése, hogy „a nap elsötétült a harmadik és hatodik óra között.”²⁵² Ezt a napfogyatkozást meg lehetett határozni, 881. augusztus 28-ra esett.²⁵³ A korabeli annalesek logikájára jellemző, hogy előbb szerepelt a napfogyatkozás, – amit a kor égi csodaként értelmezett –, utána pedig először az ungrik (magyarok), majd a kovárok/kavarok elleni harcok.²⁵⁴ Vajay Szabolcs ezt időrendi sorrendként értékelte, így a magyarokkal való első nyugati összecsapást augusztus vége utánra, szeptemberre tette.²⁵⁵ Jómagam úgy véltem, hogy „a magyarokkal való összecsapásra augusztus 22-ét (sic!) követően, talán még augusztusban vagy szeptemberben kerülhetett sor, s ezt követhette a kabarokkal való harc.”²⁵⁶ Nem tudhatjuk azonban, hogy „e három eseményt mennyi idő választotta el egymástól,” és vajon tényleg ebben az időrendi sorrendben következtek-e az események.²⁵⁷ Bóna István szeptember elejére, röviddel az augusztus 28-i napfogyatkozás utánra keltezte az eseményt, amelynek során „egy Vngri sereg” nyomult előre Bécsig, és „Cwariból (kabarok) álló előhaduk” pedig összecsapott a Karoling-csapatokkal.²⁵⁸ Fodor István szerint „881-ben a mai Ausztria területén – talán Bécs közelében – ütköztek meg a frankokkal, s még ugyanezen a napon a csatlakozott kabarok is csatába avatkoztak.”²⁵⁹ Feltehető, hogy a *Salzburgi Évkönyv* jól kötötte össze az eseményeket; az augusztus 28-i napfogyatkozás után még augusztus végén vagy pedig inkább szeptember elején előbb a magyarokkal (Ungri), majd ezt követően nem sokkal (de nem ugyanakkor!), de mindenképpen még szeptemberben a kavarokkal vívtak csatát. Az évkönyv a csaták helyszínét is megadta, amelyet Vajay Szabolcs mindkét harcoló csapat esetében a Bécsi-erdő vidékére helyezett.²⁶⁰ A történeti kutatásban a magyarok esetében Weniát a forrásszöveget kiadó Klebel nyomán többnyire Béccsel (Wien) azonosították.²⁶¹ Újabbán Kristó Gyula feltételesen elfogadta Wenia azonosítását Béccsel, de szerinte „nem teljesen kizárt, hogy egy ma már ismeretlen helyre, esetleg folyóra vonatkozhat.”²⁶² A *Salzburgi Évkönyv* ’ad Culmite’ helymeghatározása a kavarok ellen vívott csata esetében még nehezebb problémát jelent. Kristó Gyula szerint „Culmite lehet Kulmberg, Béctől nyugatra Melk és Pöchlarn vidékén, vagy Kollmitz Ardaggernél.”²⁶³ Bóna István szerint a kavar előhad „Melk és Pöchlarn között a 832-ben Colomezzanak nevezett helyen csapott össze” ellenfelével.²⁶⁴ A magyarok és kavarok közös hadjáratának helyszíne tehát Ostmark (a mai Ausztria) volt, ezen belül valószínűleg Bécs környéke, illetőleg az attól nyugatra levő terület. A *Salzburgi Évkönyv* leírása alapján feltételezhető, hogy előbb a magyarok Bécs (Wenia-Wien) környékén, majd

²⁵² „Sol obscuratus est a tercio usque ad sextam horam.” MGH SS XXX/2. 742. o.; fordítására: Tóth HK 1996. 8. o.; Tóth 1998. 146. o.; Tóth 2011. 122. o.

²⁵³ Vö.: Vajay 1968. 15. o. 23. jegyzet; Bóna 2000. 13. o.

²⁵⁴ Tóth 1998. 146–147. o.; Tóth 2011. 122. o.

²⁵⁵ Vajay 1968. 15. o., 23. jegyzet, 90. o.

²⁵⁶ Tóth: HK 1996. 8. o.; hasonlóan Tóth 1998. 147. o.; Tóth 2011. 122. o. A napfogyatkozás augusztus 22-re való keltezése elírás.

²⁵⁷ Tóth: HK 1996. 8. o.

²⁵⁸ Bóna 2000. 13. o.

²⁵⁹ Fodor 2009. 65. o.

²⁶⁰ Vajay 1968. 15. o., 23. jegyzet

²⁶¹ Klebel 1921. 12. o., 112. jegyzet, 13. o.; vö.: még öt követve Vajay 1968. 15. o., 23. jegyzet; Kristó 1980. 149. 350. o.; Tóth 1984. 109. o.; Tóth 1998. 148. o.; Bóna 2000. 13. o.; Tóth 2011. 123. o.

²⁶² Kristó 1996a. 85. o.; hasonlóan: Kristó 1980. 149. o.; Kristó 1996. 150. o.; HKIF 209. o., 637. jegyzet.

²⁶³ Kristó 1996a. 85. o.

²⁶⁴ Bóna 2000. 13. o.

szövetségeik, a kavarok továbbnyomulva nyugat felé, Culmite (Colomezza/Kollmitz vagy Kulmberg) környékén vívtak csatát. Az évkönyv nem adta meg sem a magyarok/kavarok ellenfelét, sem pedig vélhető szövetségését, de a kutatók próbáltak következtetni a meglévő adatokból. Vajay Szabolcs arra utalt, hogy a *Salzburgi Évkönyv*ben a „bellum cum aliquo” kifejezés mindig valaki ellen és nem valakivel szövetségben vívott háborút jelentett. Ezért feltételezte, hogy Arnulf keleti frankjai ellen, Szvatopluk morva fejedelem szövetségében harcoltak.²⁶⁵ Bowlus elfogadván Vajay következtetését úgy vélte, hogy a magyarok Arnulf és a Wilhelminerek elleni konfliktusban Szvatopluk morva fejedelem könnyűlovas szövetségeseiként küzdöttek.²⁶⁶ A történeti kutatás zömmel elfogadta azt, hogy a magyarok és kavarok 881. évi kalandozó hadjáratuk során a keleti frankok ellen harcoltak Szvatopluk morva fejedelem szövetségeseiként.²⁶⁷ Valószínű, hogy Szvatopluk a keleti frank hűbérúri igényekkel szemben lépett fel, és ezért vette igénybe a térségben meglehetősen jelentős magyarok segítségét.²⁶⁸ A morvakkal kötött alkalmi szövetségben része lehetett Metód érseknek is, aki legendája szerint találkozott egy ugor (magyar) királlyal, aki szívélyesen fogadta és meg is ajándékozta őt.²⁶⁹ A hadjárat során a magyar és kavar csapatok szétváltak, így kerülhetett sor arra, hogy külön-külön csatározzanak velük Weniánál (Bécsnél) és Culmitenél.²⁷⁰ A szétválás ellenére közös hadjáratot tételhetünk fel, még ha az együttarcolás során meglehetősen önállósággal is tevékenykedhettek a kavarok, amit az ellenük vívott csata közvetve bizonyíthat. Nagy Kálmán értelmezésében második lépésben vagy utóvédként vettek részt a kavarok a második összecsapásban, amelynek során „az ellenfél harcvonalát lovasrohammal körülszáguldották és nyíl tömegtüzzel árasztották el”, majd „rendben visszavonultak.”²⁷¹ Györffy György szerint nem tételhetünk fel ebből „önálló kavar vezetést”, mivel szerinte a kavarok az Árpád-nembeli trónörökös irányítása alatt működtek.²⁷² Szerintem a kavarok saját fejedelmük irányítása alatt harcoltak a 881. évi hadjáratban és a Culmitenél vívott csatában. Sajnálatos módon a *Salzburgi Évkönyv*ből nem derül ki sem a Bécsnél, a magyarok ellen, sem pedig a kavarok ellen Culmitenél vívott csata eredménye. Valószínű, hogy egyik fél sem aratott döntő győzelmet a másik felett, tehát nagy sikerről vagy kudarcról nem beszélhetünk.²⁷³ Óvatosan megkockáztathatjuk, hogy kisebb győzelmet arathattak a magyarok, illetve kavarok, és sikeres, zsákmányt hozó kalandozás volt a 881. évi hadjárat.

A 881-es ausztriai (Ostmark) hadjárat után a következő ismert nyugati kalandozásra 892-ben került sor.²⁷⁴ Ekkor a *Fuldai Évkönyv* szerint Arnulf keleti frank király engedetlen hűbérese, Szvatopluk morva fejedelem ellen támadt és júliusban benyomult Moráviába. Ott négy hétig a „hadjáratra hozzá csatlakozó magyarokkal (Ungri) együtt” pusztított.²⁷⁵

²⁶⁵ Vajay 1968. 16. o.

²⁶⁶ Bowlus 1995. 238–239. o.

²⁶⁷ Kristó 1980. 149. o.; Kristó 1996. 175. o.; Kristó 1996a. 85. o.; Kristó Gyula: Az Árpád-kor háborúi. Budapest, 1986. (A továbbiakban: Kristó 1986.) 8. o.; Tóth: HK 1996. 8–9. o.; Tóth 1998. 147–148. o.; Bóna 2000. 13. o.; Tóth 2011. 122–123. o.

²⁶⁸ Tóth 1998. 147. o.; Tóth 2011. 122. o.

²⁶⁹ A Metód-legenda vonatkozó része magyar fordítására vö.: MEH 128. o. (*Kniezsa István*); HKÍF 161. o. (*Ferincz István*); a vonatkozó adatok elemzésére vö.: H. Tóth Imre: Konstantin-Cirill és Metód élete és működése. Budapest, 1981. (A továbbiakban: H. Tóth 1981.) 170–178. o.; Metód szerepére a morva–magyar szövetségekötésben és a 881. évi hadjárat kapcsolatára vö.: Vajay 1968. 16. o., 25. jegyzet, 90. o.; Tóth 1998. 147. o.; Tóth 2011. 123. o.

²⁷⁰ Györffy 1977a. 143–144. o.; Tóth 1998. 148. o.; Tóth 2011. 123. o.

²⁷¹ Nagy 1998. 107. o.

²⁷² Györffy 1977a. 143–144. o.

²⁷³ Tóth: HK 1996. 8. o.

²⁷⁴ A 892. évi kalandozásra Vajay 1968. 22. o.; Kristó 1980. 151–157. o.; Tóth: HK 1996. 10–11. o.

²⁷⁵ Scriptorum rerum Germanicarum ad usum scholarum. Annales Fuldenses. Rec. Kurze, F. Hannoverae, 1891. (A továbbiakban SRG AF.) 121–122. o.; MEH 210. o. (Horváth János); HKÍF 188–189. o. (Géczi Lajos)

Kristó Gyula feltevése szerint a katonai segédnépek, a kavarok támadtak Moráviára Kuszán gyula vezetésével, Arnulf keleti frank király szövetségeseiként 892 júliusában és megszállták már ekkor a Dunától keletre levő területet.²⁷⁶ A *Fuldai Évkönyv* ugyanakkor a magyarok (Ungri) részvételét említi a hadjáratban. Ha valóban Kuszán/Kuszál vezette ezt a portyázást, talán nem gyulaként, hanem kündüként – ahogy azt a humanista történétíró, Aventinus állítja –,²⁷⁷ a kavarok részt vehettek a magyarokkal együtt a 892. évi moráviai hadjáratban.²⁷⁸ A hadjáratban nem tudunk csatáról, csak Morávia dűlásáról. A következő kalandozásra 894-ben került sor, ezúttal a keleti frank kézen levő Pannóniát pusztították a magyarok.²⁷⁹ A *Fuldai Évkönyv* ezúttal ungrinak nevezett avarokról írt a hadjárat kapcsán.²⁸⁰ A hadjárat során a magyarok Szvatopluk morva fejedelem szövetségeseiként léptek fel, a frank hűbéres Pannóniát dúlták. A morvakkal való szövetségkötés emléke lehet a krónikás hagyományban a fehér ló monda.²⁸¹ Györffy György a kavaroknak tulajdonította a Pannóniát feldúló hadjáratot. Szerinte a kalandozás végén Szvatopluk haláláról értesültek a kavarok, letelepedtek a Felső-Tisza-vidéken 894 végén és itt várták be a következő, 895. év elején az Árpád fejedelemmel érkező honfoglaló sereget.²⁸² Györffy fenti hipotézise vitatható, és az sem egyértelmű, hogy milyen etnikumú csapatok vettek részt a hadjáratban. Valószínű, hogy kavarok és magyarok egyaránt dúlhatták 894-ben Pannóniát. A következő hadjárat a 894/895-re tehető bulgáriai hadjárat, amelyet a magyarok Simeon bolgár fejedelem ellen, VI. Leó bizánci császár szövetségeseiként vezettek.²⁸³ Györffy György feltevése értelmében Árpád fia, Levente vezetésével a katonai segédnépek, egy-két kavar törzs vett részt a hadjáratban, pusztította Bulgáriát, majd visszatért Etelközbe.²⁸⁴ Györffy rekonstrukciója kapcsolódik már említett nézetéhez, hogy Liuntika/Levente trónörökös hercegeként a kavarok élén állt.²⁸⁵ Ezt a feltevést cáfolta Makk Ferenc, aki gondos filológiai elemzéssel kimutatta, hogy Levente a türk (magyar) sereg vezére volt. Nem zárta ki ugyanakkor, hogy a „Bölcs Leó hívására Bulgáriára zúduló türk seregben a had zömét alkotó magyarok mellett kavarok is harcoltak.”²⁸⁶ Uhrman Iván hasonlóképpen a magyar és kabar csapatok együttes részvételével számolt és Leventét tekintette e közös sereg parancsnokának.²⁸⁷ Ha Árpádot és Kuszánt a két etnikum (magyar, kavar) képviselőinek tekintjük – és Kuszánt az említettek alapján a kavarok fejedelmének, kündüjének –, számolhatunk a kavarok részvételével is a kezdetben sikeres, majd vereséggel záruló bulgáriai hadjáratban. Ezúttal több csatát is vívtak a magyarok (és kavarok); két vagy három csatát megnyertek, de az utolsóban alulmaradtak.²⁸⁸ Jómagam feltételelesen 4 ezer vagy 8 ezer főre tettem a Bulgáriában harcoló magyar és kavar csa-

²⁷⁶ Erre a hipotézisre, Kuszán/Kuszál vezető szerepére a kései, XVI. századi Aventinus híradása alapján vö.: Kristó 1980. 167–169. o.; vö. még: Kristó 1996a. 100–107. o.

²⁷⁷ Aventinus a magyarok királyát Cusala néven említi a 892-re tehető akció kapcsán, vö.: Gombos 1938. I. k. 343. o.; HKIF 268–270. o. (Dér Terézia – Sz. Galántai Erzsébet)

²⁷⁸ Tóth 1984. 110. o.

²⁷⁹ A 894. évi kalandozásra: Kristó 1980. 157–158. o.; Tóth 1996. 11–13. o.; Tóth 2011. 124–126. o.

²⁸⁰ SRG AF 125–126. o.; MEH 211. o. (Horváth János); HKIF 189–190. o. (Géczi Lajos)

²⁸¹ A Szvatoplukhoz kapcsolt fehér ló mondára a krónikás hagyományban vö.: SRH I. 288–289. o.; MEH 130–132. o. (Györffy György); HKIF 360–361. o. (Kristó Gyula), elemzésére vö.: Szeffű László: *Equus fabulosus*. In: Tanulmányok Karácsonyi Béla hetvenedik születésnapjára. Szerk. Mader Béla. Szeged, 1989. (A továbbiakban: Szeffű 1989.) 31–46. o.

²⁸² Györffy 1977a. 128–129. o.

²⁸³ Összefoglalóan vö.: Tóth: HK 1996. 13–19. o.

²⁸⁴ Marquart 1903. 52., 522. o.; Macartney 1930. 114., 122. o.; Györffy 1977a. 128. o.; e felfogással szemben vö.: Makk 1985. 3–9. o.

²⁸⁵ Györffy 1990a. 83. o.

²⁸⁶ Makk 1985. 8. o.

²⁸⁷ Uhrman 2003. 283. o.

²⁸⁸ Tóth: HK 1996. 17–18. o.

patok létszámát.²⁸⁹ Végezetül Györffy György vetette fel, hogy a kavarak határőrökként vették fel a küzdelmet az Etelközt megharagó besenyőkkel szemben 893–896 között.²⁹⁰ Ez a feltevés ugyan nem zárható ki, de a „földjük őrzésére hátrahagyott türkökben”, akiket a besenyők kiűztek Konsztantinosz szerint,²⁹¹ a türk megnevezés alapján elsősorban a magyar törzsek harcosait kereshetjük, s csak másodlagosan gondolhatunk a kavarakra, akiket Konsztantinosz tágabb értelemben véve nevezett türköknek, amikor nyolc törzsüket említette. Jóllehet valószínű, hogy a kavarak a magyarokkal együtt harcoltak a IX. század második felében vezetett hadjáratokban, részvételüket egyértelműen csak a 881. évi kalandozás esetében lehet bizonyítani. Valószínűnek tűnik, hogy a honfoglalás előtt a kavarak főként a nyugati irányú kalandozásokban vettek részt. Meglepő, hogy a 895–900 közti honfoglalás után nincs egyetlen biztos információ sem a kavarak részvételéről a hadjáratokban. Igaz, azt sem tudhatjuk bizonyosan, hogy ezek a hadjáratok milyen szervezeti egységekben folytak, valamennyi törzs képviseltette-e magát valamennyi hadjáratban, vagy pedig voltak törzsi vagy csak egy-két törzset érintő vállalkozások is.²⁹² Okkal feltételezhető azonban, hogy a kavarak továbbra is együtt harcoltak ezekben a X. századi hadjáratokban a magyarokkal.

A kavarak helye a katonai-politikai hierarchiában

A kavarak a törzsszövetségi hierarchiában betöltött helyével kapcsolatban elemeznünk kell a passzust, amely vezető szerepükről szól háborúban. Konsztantinosz hangsúlyozza, hogy „az első törzsek rangjára emelték őket”, szó szerinti fordításban „első törzsekké választattak” (προεκρίθησαν).²⁹³ A bizánci császár két okkal magyarázza a kavarak élre kerülését: „háborúban legerősebbeknek és legbátrabbaknak mutatkoztak a nyolc törzs közül” és a „háborúban elől jártak” (προεζάρχειν).²⁹⁴ Utalni lehet arra, hogy a „polémos” (πολέμος) szó nemcsak a tágabb értelmű háborút, de két sereg közti csatát is jelenthet. Mindenképpen arról van szó a szövegben, hogy a kavarak kiemelkedő szerepet játszottak a hadi tevékenységben, élen vagy elől jártak a hadjáratokban és/vagy csatákban, ennek köszönhetően első törzssé választásukat a nagyobb, „nyolcas” türk/magyar törzsszövetségben. A passzust két, egymástól teljességgel eltérő módon értelmezték. Az egyik interpretáció, főleg a külföldi szakirodalom szó szerinti vette a konsztantinoszi tudósítást, ti. hogy a kavarak vezető szerepet töltöttek be, az első helyre kerültek a magyar törzsszövetségben. Így egyes értelmezések szerint – ahogy arra a kavarak arkhónja kérdéskörnél utaltam – Levedi, mások szerint Árpád lehetett a kavarak fejedelme és egyszersmind az egész törzsszövetség első számú fejedelme is.²⁹⁵ Más álláspont szerint a kavarak fejedelme a mindenkori hadvezér-fejedelem, a gyula volt, aki az egész törzsszövetség hadi ügyeit irányította, és az alá tartozó kavarak pedig vezértörzsek voltak.²⁹⁶ A külföldi kutatók jelentős része a kavarakat vezértörzsnek tekintette, akik fontos, irányító szerepet játszottak a hadjáratokban.²⁹⁷ A másik fő hipotézis, amelyet főleg a magyar kutatók zöme képviselt, a kavarakat alárendelt katonai segédnépnek tekintette, akik az elő- és

²⁸⁹ Uo. 21. o.

²⁹⁰ Györffy 1977a. 130. o.

²⁹¹ DAI 40/18–19., vö.: DAI 2003. 176–177. o.; ÁMTBF 47. o.; MEH 121. o.; HKÍF 128–129. o.

²⁹² E problémára összefoglalóan vö.: Tóth: HK 1996. 28–32. o.; Tóth 2010. 216–218. o.

²⁹³ Vö.: DAI 39/12, DAI 2003. 174–175. o.; ÁMTBF 46. o.

²⁹⁴ DAI 39/10–12, vö.: DAI 2003. 174–175. o.; ÁMTBF 46. o.

²⁹⁵ Vö.: Marquart 1903. 52. o.; Bury 1912. 426. o.; Grousset 1970. 178. o.; Dunlop 1954. 197–198. o.; Várady 1989. 34–35. o.; egy nézet Levedit tekintette kavarnak, vö.: Pritsak 1965. 382–384. o.; historiográfiai áttekintése: Uhrman 2003. 278–280. o.

²⁹⁶ Macartney 1930. 116. o.; Vékony 1987. 383. o.; Uhrman 2003. 287–342. o.

²⁹⁷ A külföldi kutatók véleményének összegzéséről: Uhrman 2003. 278–280. o.

utóvédet alkották háborúkban vagy csatákban. Ezért első helyük nem a hierarchiában elfoglalt előkelő pozíciójukat jelenti, hanem a katonai szervezetben betöltött fontos, de kevésbé előkelő elővéd szerepükkel állt kapcsolatban.²⁹⁸ Feltételezték, hogy a kavarok azért váltak a magyar törzsszövetség katonai segédnépévé, mert legutoljára csatlakoztak a magyar törzsekhez.²⁹⁹ Golden hangsúlyozta, hogy „ez aligha volt megtisztelő hely (bár Konstantin így gondolta, és ezért toldotta be a passzust a kabarok bátorságáról és vitézségéről), különösképpen, ha a steppei taktikát nézzük. Egy lovasroham első vonalának komoly veszteségeket kell elszenvednie.”³⁰⁰ Kristó Gyula azt jegyezte meg, hogy „a nomád hadszervezet szabályai szerint nem a vezértörzs, hanem a csatlakozott törzsek jártak a sereg élén (és alkották azok utóvédjét), így tehát a kabarokban is – a történelmi körülményekkel teljes összhangban – csatlakozott segédnépet kell látnunk.”³⁰¹ Róna-Tas András is hangsúlyozta, hogy „az utolsó törzset, ami a törzsszövetséghez csatlakozott, elsőként küldték az ellenség ellen”, így szerinte az első törzs kitétel „hadrendre és nem politikai rangra utal”.³⁰² Nehéz meghatározni a kavarok helyzetét a törzsszövetségi hierarchiában. Rendszerint azt tételezték fel, hogy a bizánci uralkodó félreértette a kavarokról szóló információkat, illetve nem ismerte a török hadszervezetet, vagy esetleg tudatosan megtévesztette egy kavar informátor (Bulcsú?).³⁰³ Véleményem szerint a bizánci forrást a szöveg jelentésének megfelelően kell értelmeznünk. Ahogy arra már utaltam, teljességgel logikus kapcsolat van az idézett passzusban a kavarok vitézsége és háborúban/csatában betöltött vezetői szerepe, továbbá első törzsekké tételük között. Uhrman Iván joggal utalt arra, hogy a ’proexarkhó’ ige „kétségkívül jelenthetné egyszerűen, térbelileg azt, hogy ’elől megy’, de azt is, hogy katonai vagy politikai értelemben ’élen jár’, ’vezet’.”³⁰⁴ Aláspontja szerint „a szöveg belső logikája feltétlenül az utóbbit támasztja alá”, s ezért nem foglalkozik a nyugati szakirodalom a „katonai segédnép”-elmélettel.³⁰⁵ Magam is úgy vélem, hogy a mondat világosán utal a kavarok katonai vezető szerepére, és ezzel hozza összefüggésbe a szélesebb értelemben vett magyar törzsszövetség vezető, első helyét. Ezt a logikus állítást erősíti meg a DAI 40. fejezetének törzsnévlísta, ahol a kavarok állnak első helyen.³⁰⁶

Mérlegelve az érveket és ellenérveket, a következőképpen foglalhatunk állást a kavarok törzsszövetségi pozíciójával kapcsolatban. A kavarok lehetnek alávetett segédnép, mert utoljára csatlakoztak a Hétmagyar törzsszövetséghez, és így elképzelhető, hogy csatában elővédként szolgáltak. Ennek alátámasztására azonban a kutatók csak analógiákat tudtak felhozni (kései csatlakozás, elő- és utóvéd szerep), konkrét érveket nem. Az egyetlen ismert közös kalandozás alkalmából, 881-ben a keleti frankok külön-külön csatáztak a magyarok (Ungri) és a kavarok (Cowari) ellen, így a kavarok katonai értelemben vett elővéd funkciója nem bizonyítható.³⁰⁷ A konzstantinoszi szöveg ugyanakkor legfeljebb a csatában való ’előljárást’, elővéd szerepet bizonyíthatja, de erre vonatkozó-

²⁹⁸ A magyar kutatók nézeteire a kabarok helyzetéről: Uhrman 2003. 273–278. o.

²⁹⁹ Németh: HMK 1930. 19., 38., 134–136., 235. o.; Németh: HMK 1991. 37–38., 262.; Györffy: 1959. 46., 83. o.; Артамонов 1962. 345. o.; Vajay 1968. 16. o.; Göckenjan 1972. 35–36. o.; Fodor 1975. 192–193. o.; Kristó 1980. 115. o.; Fodor 1988. 94–95. o.

³⁰⁰ Golden 1980. 137. o.

³⁰¹ Kristó 1980. 115. o.; lásd még: Kristó 1996. 153. o.

³⁰² Róna-Tas 1999. 348., 350. o.

³⁰³ A bizánci császárt megtévesztette Bulcsú karha, aki a kavarok kiemelkedő szerepét hangsúlyozta. Dümmerth Dezső: Almos, az áldozat. Budapest, 1986. (A továbbiakban: Dümmerth 1986.) 28–32. o.

³⁰⁴ Uhrman 2003. 280. o. A Liddel-Scott-féle oxfordi nagyszótárra hivatkozik, amely csakis az utóbbi (’élen jár’, ’vezet’) jelentéséről tud.

³⁰⁵ Uhrman 2003. 280–281. o.

³⁰⁶ DAI 174–175. o.

³⁰⁷ Kristó 1996. 150. o.; Vékony 2002. 209. o.

an sem egyértelmű. A kutatók által gyakran emlegetett utóvéd szerepkör a kavarak esetében egyáltalán nem igazolható.³⁰⁸ A konstantinوسzi szöveg alapján azonban legalább ennyire valószínűsíthető, hogy a közös kalandozások, hadjáratok esetében a kavarak kiemelkedő szerepet játszottak, vezethették e hadjáratokat. Hozzátehetjük ehhez, hogy a kavarak három törzse valóban számottevő katonai erőt képviselhetett, amire a kazár polgárháború kapcsán is utaltam. Míg a katonai segédnép elmélet nomád analógián nyugszik, a vezető szerepre is hasonló analógiákat lehet felhozni. Ilyen lehet, hogy a vitézség és erő összekapcsolható mind a politikai/katonai vezetőkkel, mind pedig a vezértörzsekkel. Konstantinوسz mind a korábban az első vajda tisztséget betöltő Levedi, mind pedig a fejedelemmé választott Árpád esetében kiemelte vitézségüket, illetve nemességüket, előkelőségüket.³⁰⁹ Hasonlóképpen a besenyők első három törzse, a kangarok esetében hangsúlyozta a bizánci császár, hogy ezek a „többieknel vitézzebbek és nemesebbek, mert ezt jelenti a kangar elnevezés.”³¹⁰ A kangarok esetében vitatott, hogy katonai segédnépek vagy pedig éppen vezértörzsek voltak, ebben a történeti kutatás hasonlóképpen megosztott, mint a kavarak vonatkozásában.³¹¹ Mindenképpen ellentmondásos Czeglédy Károly nézete, aki a kangarokat jellemzésük (vitéz és nemes) és a besenyő törzsnévlista élén való szereplésük alapján besenyő vezértörzseknek tekinti, míg a kavarak esetében legbátrabb (legvitézzebb) és legerősebb minősítésüket, és első törzsekké választásukat „üres toposznak” tartja, s előrsnek nevezi őket.³¹² A magyar vezetők esetében ugyanakkor nem vitatott, hogy katonai szerepük (vitézségük) és a törzsszövetségi hierarchiában betöltött vezető helyük (előkelőségük) között összefüggés áll fent. A magyar törzsszövetség vezetői közül többekről bizonyítható, hogy aktívan részt vettek hadjáratokban (pl. Bulcsú karha 942-ben, 954–955-ben stb.).³¹³ A muszlim források mindkét magyar fejedelmek kapcsán katonai funkciókat említettek. Eszerint „a kündü 20 ezer lovassal vonul ki”, a gyulának pedig minden magyar engedelmeskedik „háborúban, védelemben és más ügyekben.”³¹⁴ A legfontosabb közös ügyeket a magyar törzsszövetségben tehát éppen a hadügyek jelentették.³¹⁵ A fejedelmi tisztségek betöltőinek legfontosabb tulajdonságai közé tartozott a vitézség, a nemesség (származás) és a bölcsesség.³¹⁶ Hasonlóképpen a törzsek vonatkozásában is a bátorság, vitézség és erő fontos lehetett, befolyásolta a törzsszövetségi hierarchiában elfoglalt helyüket. Ezért lehetségesnek tartom, hogy a kavarak vezető helyet töltöttek be a törzsszövetségben, katonai és politikai értelemben is. Kétségtelen, hogy a magyar történeti kutatásban régóta megdönthetetlennek látszó axióma a kavarak alárendelt, katonai segédnépi szerepe. A fentiek alapján úgy vélem azonban, hogy a kavarak nem törzstörödékekből egybeszervezett katonai segédnép volt, hanem sokkal fontosabb szerepet játszottak a magyarság katonai és politikai történetében, valóban a szélesebb, nyolcas magyar törzsszövetség első számú törzsei voltak, ka-

³⁰⁸ Az utóvéd szerepkört említette 881-ben: Nagy 1998. 107. o.; az utóvéd szerepkör bizonyítatlanságára vö.: Uhrman 2003. 281. o.

³⁰⁹ Levedi vitézségére és nemességére, vö.: DAI 38/17–18 és 38/37. Árpád vitézségére: 38/51., vö.: DAI 2003. 170–173. o.; vö. még: Tóth 2011. 93.; Zimonyi István: Constantinus Porphyrogenitus De administrando imperio magyar fejezetének török háttéréről. In: *Uő*: Középkori nomádok – korai magyarok. (Magyar Östörténeti Könyvtár 27.) Budapest, 2012. (A továbbiakban: Zimonyi 2012.) 41–43. o.

³¹⁰ DAI 37/68–71, vö.: DAI 2003. 170–171. o.

³¹¹ Vezértörzseknek tartotta a kangarokat Czeglédy Károly: *A kangarok (besenyők) a VI. századi szír forrásokban* (A továbbiakban: Czeglédy 1985e.) In: Czeglédy 1985. 273–274. o.

³¹² Czeglédy 1985e. 273. o.; ennek a bírálata részletesen legutóbb: Uhrman 2003. 285–286. o., 129. jegyzet.

³¹³ Kristó 1980. 368–369., 453–454. o.; Tóth 2010. 181. o.

³¹⁴ Ibn Ruszta híradására vö.: HKÍF 32–33. o.; Kmoskó 1997. 207–208. o.; Zimonyi 2005. 35. o.

³¹⁵ Tóth 2011. 87. o.

³¹⁶ Vö.: Deér 1945. 15–16. o.; Czeglédy 1985d. 273. o.; Tóth 2011. 93, 100. o.; Zimonyi 2012. 41–43. o.

tonai és politikai értelemben egyaránt.³¹⁷ Ugyanakkor a Hétmagyar törzsszövetség külön irányítás alatt állt, élén az Árpád-nemzetségbeli (nagy)fejedelemmel, továbbá a gyulával és később a karhával.

Összegzés

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy a három kazár törzsnak, amelyet kavaraknak/kabaroknak neveztek, érdekes, rejtélyes, bár rövid önálló története volt. A kavarak a történelem színpadán a kazár kormányzat, a kagán és a bég ellen indított sikertelen felkelésükkel jelentek meg. Ezt a felkelést a három kazár törzs elsősorban politikai okból robbantotta ki 862 és 881 között, vélhetően a 860-as, 870-es években. Az előkelő kazár törzsek vélhetően nem vallási (zsidó vallás felvétele) vagy etnikai ellentétek miatt fogtak fegyvert a kormányzat ellen, hanem hatalomra törtek. A kazáriai polgárháborúban a kagán és a bég (isad) vezetése alatt álló, túlerőben levő erők (kb. 10 ezer fő) a 'lázadozókat' (kb. 2500–6000 fő) legyőzték, és a három kazár törzs elhagyta a Kaganátus területét. A kavarak nem alakítottak saját önálló törzsszövetséget, hanem a hét magyar törzshöz csatlakoztak, de részben folytatni tudták felkelésükkel induló történetüket. Megőrizték autonómiájukat vagy legalábbis annak egy részét, nem olvadtak be az őket befogadó magyar törzsszövetségbe, a Hétmagyarba. Különállásukat jelezte kabar/kavar népnévük, törzsszövetségi jellegű szervezetük (három ismeretlen nevű törzsre tagolódtak), kazár identitásuk és nyelvük megtartása, saját fejedelmük (Keán/Kagán vagy kündü). A honfoglalás időszakában Kuszán lehetett a kavar fejedelem, kündü. A kavarak részét is képezték a tágabb értelemben vett „nyolcas” magyar törzsszövetségnek, amelyben első „törzsnak” számítottak. A magyarok hadjárataiban részt vettek, különállásuk itt is megnyilvánult, ahogy azt a 881. augusztus–szeptemberi ausztriai (Ostmark) hadjárat tükrözi, ahol az első csatát a magyarok (Ungri), a második csatát pedig a kavarak vívták Szvatopluk morva fejedelem szövetségében a keleti frankok ellen. Vitézségükkel és katonai erejükkel kivívták maguknak a magyar törzsszövetségben az első helyet. Vitatott, hogy ez az első hely katonai segédnépi (elővéd) vagy pedig katonai/politikai vezetői szerepkört jelentett-e. Jellemzésük, a konsztantinoszi törzsnévlistán elfoglalt első helyük inkább az utóbbi mellett szól. Történeti jelentőségük elvitathatatlan; katonai, politikai, kulturális és nyelvi hatást gyakoroltak a magyar törzsszövetségre. Szent István államszervezői harcainak következtében a nemzetségek és a törzsek helyébe a vármegyék léptek. Ez felgyorsíthatta a kazár kavarak asszimilációját is. Amennyiben a forrásainkban a XII. században felbukkanó székelyeket, vagy a kálizokat a kavarakkal legalább kisebb részben feltételelesen azonosíthatjuk (a X–XI. században is bekerülhettek a Kárpát-medencébe), az asszimiláció elhúzódhatott a XIII–XIV. századig is.

³¹⁷ Uhrman 2003. 285–287. o.

SÁNDOR LÁSZLÓ TÓTH

MILITARY AND POLITICAL ROLE OF THE KHAVARS
(KABARS)*Summary*

Few authentic sources have survived of the Khavar people: the succinct account of the Salzburg Annals of the year 881, and the 39th chapter of Byzantine Emperor Constantine VII's work from the mid-10th century, the *De administrando imperio*. The beginning of the Khavar story is marked by the uprising of three Khazar tribes against the government represented by the khagan and the bey. The Khavar uprising is explained mostly by different grievances (accepting the Jewish religion, or ethnic differences). The Khavar tergiversation must have had a political reason, they wanted to grab power. The Khazar government with its numerically superior army (appr. ten thousand soldiers) defeated the insurgent Khavar's army (appr. 2500–6000 strong) in one or more battles. The three Khazar/Khavar tribes left Khazaria and joined the Magyars. The civil war in Khazaria could have taken place before 881, in the 860–870s. The three Khazar tribes joining the Hungarian confederation of seven tribes (Hetumoger) did not form a confederation of their own, but they maintained their autonomy within the Hungarian confederation now consisting of 'eight' tribes. This independence is represented in their Kabar/Khavar name, in their own organization of three tribes; and in the facts that they preserved their Khazar identity and language, and that they had their own prince. The prince of the three Khazar tribes could bear the khagan or kündü (kündür khagan) title. The Hungarian Grand Prince Árpád's co-leader, Kuszán/Kuszál (Kurszán) was the prince of the Khavars during the occupation of the Carpathian Basin. With their valiance and military force the Khavar tribes attained the rank of the first tribes within the confederation. They took part of the campaigns of the Hungarian tribes, as proven by the raid in August-September 881 to Austria (Ostmark), where they fought against the East Franks at Culmite. Historians have not agreed on the question yet whether the first rank meant the position of a military aid group (advance guard) or a leading military/political role. Constantine's description of them (valour, strength), and the first place they had in the list of tribe names seem to support the latter interpretation.

SÁNDOR LÁSZLÓ TÓTH

LE RÔLE MILITAIRE ET POLITIQUE DES KHAVARS
(KABARDS)*Résumé*

Nous disposons de peu de sources authentiques sur le groupe ethnique des khavars : Le rapport succinct de 881 dans les Annales de Salzbourg et le 39e chapitre de *De administrando imperio*, l'ouvrage écrit par l'empereur byzantin Constantin VII au milieu du 10e siècle. L'histoire des khavars commence par l'insurrection de trois tribus khazares contre l'administration représentée par le khagan et le bey. L'insurrection khavare est souvent expliquée par des griefs (adoption de la religion juive ou conflits ethniques). Néanmoins la rébellion des khavars devait avoir une raison politique : ils voulaient prendre le pouvoir. L'administration khazare supérieure en nombre (une armée d'env. 10 mille soldats) a battu les troupes des khavars insurgés (estimées à env. 2500 à 6000 personnes) dans une ou plusieurs batailles. Les trois tribus khazares/kavares ont alors quitté la Khazarie et rejoint les Magyars. La guerre civile de Khazarie devait avoir lieu avant 881 dans les années 860–870. Les trois tribus khazares ayant rejoint la fédération des sept tribus magyars n'ont pas créé leur propre fédération, mais ils ont conservé leur autonomie au sein de la fédération de tribus magyares qui comptait ainsi huit tribus. Le nom de leur ethnie (kabar/khavar), leur propre

organisation composée de trois tribus, la conservation de leur identité et langue khazares, ainsi que leur propre prince sont tous des preuves de leur autonomie. Le prince des trois tribus khazares aurait porté le titre de khagan (khan) ou grand khan. Kusan/Kusal (Kursan), prince des khavars fut l'un des chefs avec le Magyar grand-prince Árpád au moment de l'arrivée des Magyars sur le territoire de la future Hongrie. Grâce à leur vaillance et à leur force militaire, les tribus khavares avaient le statut de « premier rang » dans la hiérarchie des huit tribus de la fédération. Ils ont participé aux campagnes des tribus magyares, comme en témoigne l'incursion en Autriche (Ostmark) en août-septembre 881 au cours de laquelle ils ont mené une bataille contre les francs orientaux à Culmite. L'historiographie est divisée sur la signification du « premier rang » : Ont-elles été l'avant-garde ou joué un rôle militaire/politique déterminant ? Leurs caractéristiques chez Constantin (vaillance, force) et le fait qu'elles apparaissaient en premier sur la liste des tribus semblent étayer plutôt la deuxième hypothèse.

SÁNDOR LÁSZLÓ TÓTH

DIE MILITÄRISCHE UND POLITISCHE ROLLE DER KAVAREN (KABAREN)

Resümee

Über die Volksgruppe der Kavaren sind nur wenige glaubhafte Quellen erhalten geblieben: der kurze Bericht der Salzburger Jahrbücher aus dem Jahre 881 und Kapitel 39 des Werkes *De administrando imperio* des byzantinischen Kaisers Konstantin VII. von der Mitte des 10. Jahrhunderts. Den Beginn der kavarischen Geschichte markiert der Aufstand dreier chasarischer Stämme gegen die durch den Kagan und den Bey vertretene Regierung. Der kavarische Aufstand wird zumeist mit zugefügtem Unrecht (Aufnahme der jüdischen Religion oder ethnische Gegensätze) erklärt. Der Aufruhr der Kavaren hatte womöglich politische Gründe, sie wollten die Macht an sich reißen. Die in Überzahl befindliche chasarische Regierung (Heer von ca. 10 Tausend Mann) besiegte das Heer der aufständischen Kavaren (geschätzt ca. 2500–6000 Mann) in einer Schlacht oder in mehreren Schlachten. Die drei chasarischen/kavarischen Stämme verließen Chasarien und schlossen sich den Ungarn an. Zum Bürgerkrieg in Chasarien kam es vermutlich vor dem Jahr 881, in den Jahren 860–870. Die drei chasarischen Stämme, die sich dem aus sieben Stämmen bestehenden ungarischen Stammesbund (Hetumoger) anschlossen, gründeten keinen eigenen Stammesbund, bewahrten jedoch ihre Autonomie innerhalb des ungarischen Stammesbundes, der nunmehr aus „acht“ Stämmen bestand. Auf diese Eigenständigkeit weisen ihr kabarischer/kavarischer Volksname, ihre eigene, sich in drei Stämme gliedernde Organisation, die Bewahrung ihrer chasarischen Identität und Sprache sowie ihr eigener Fürst hin. Der Fürst der drei chasarischen Stämme durfte den Titel des Kagan (kean) oder Kündü (kündür kagan) tragen. Der Mitführer neben dem ungarischen Großfürsten Árpád, Kuszán/Kuszál (Kurszán), war zur Zeit der Landnahme der Fürst der Kavaren. Die kavarischen Stämme errangen mit ihrer Tapferkeit und militärischen Kraft innerhalb des Stammesbundes der „Acht“ den Rang der ersten Stämme. Sie nahmen an den Feldzügen der ungarischen Stämme teil, wie dies auch durch den Streifzug im August/September 881 in der Ostmark belegt wird, wo sie bei Culmite gegen die Ostfranken kämpften. In der Geschichtsschreibung ist nicht eindeutig geklärt, ob der erste Platz die Rolle eines militärischen Hilfsvolkes (Vorhut) oder eine militärisch/politisch führende Rolle bedeutete. Ihre Charakterisierung durch Konstantin (Tapferkeit, Kraft) und ihr erster Platz auf der Liste der Stammesnamen sind eher ein Beleg für die letztere Auslegung.

ТОТ ШАНДОР ЛАСЛО

ВОЕННАЯ И ПОЛИТИЧЕСКАЯ РОЛЬ КАБАРОВ

Резюме

О группе народов, носивших имя „кабары” нам осталось немного достоверных источников: сжатое изложение Зальцбургских Ежегодников 881 года и 39-я глава из труда середины X века *De administrando imperio*. Начало истории кабаров было отмечено восстанием трех казарских племен против правительства, представлявшего каганов и беев. Восстание кабаров объясняют в большинстве случаев обидами (принятием еврейской религии или этническими противоречиями). Мятеж кабаров, по всей вероятности, был вызван политическими причинами: они хотели заполучить власть. Обладавшее превосходством сил казарское правительство (примерно 10 -тысячное войско) одержало победу над повстанцами кабарями (насчитывавшими примерно 2500–6000 человек) в одном или нескольких сражениях. Три казарских / кабарских племени оставили Казарию и присоединились к венграм. Казарская гражданская война могла происходить до 881 года – в 860–870 годах. Присоединившиеся к союзу венгерских племен, состоявших из 7 племен, (Хетумогер) три казарских племени не образовали своего собственного племенного союза, а сохранили автономию внутри венгерского союза племен, расширившегося до восьми племен. Об этой самостоятельности свидетельствует название народа кабары/кавары, они имели свою собственную организацию, делившуюся на три племени, сохранили свою идентичность, свою организацию, делившуюся на три племени, свою кадарскую идентичность и язык, они имели своего князя. Князь трех кадарских племен, вероятно, носил название „каган” („кеан”) или „кюндю ” (кюндюр каган). Соратником великого венгерского князя Арпада во время обретения родины был князь кабаров Кусан/Кусал (Курсан). Кабарские племена внутри племенного союза „восьмерых” своей храбростью и военной силой завоевали ранг первых племен. Они участвовали в военных походах венгерских племен, как об этом свидетельствует и австрийский рейд – Остмарк - в августе–сентябре 881 года, в ходе которого они в августе–сентябре 881 года вели битву у Цульмите против восточных франков. Спорным остается в историографии, занимали ли первое место военные вспомогательные войска или же они играли военную/политическую руководящую роль. Константиновская их характеристика (витязи, их сила) и первое место, занимаемое ими в перечне племенных названий, подтверждают скорее последнюю интерпретацию.

EGY CÉLTALAN HADITERV – KOMÁROM 1849. JÚLIUS 11.

Talán nem fölösleges idéznünk Clausewitz nevezetes megállapítását a politika és a háború viszonyáról, az előbbi megrendelői, az utóbbi végrehajtói, eszköz szerepéről. De mi történik akkor, ha „a gépház visszakérdez”? Ha a politika nem csak megrendelőként, hanem a háború alakítójaként lép fel, akkor vajon megteheti-e a katonai vezetés, hogy ellentmondjon? A bölcs porosz teoretikus arról is írt, hogy a politika végig rajta tartja tekintetét a háború menetén, és abba bármikor bele is avatkozhat. De beleszólhat-e a hadműveletek menetébe is, meghatározhatja-e, hogy a fővezér miként érje el a politika által kijelölt háborús vagy hadászati célt? Van-e, lehet-e határ vagy konkrét feladatelosztás a politikai és a katonai vezetés tevékenysége között? E kérdések tükrében vajon helytálló-e a Clemenceau-nak tulajdonított mondás: „a háború túl komoly dolog ahhoz, hogy katonákra bizzuk”? Vagy talán inkább a politikusokat kellene eltiltani e veszélyes eszköz használatától? A következőkben egy magyar hadtörténeti példán keresztül igyekszünk érveket adni a fenti teoretikus kérdések megválaszolásához.

Az 1848–49-es magyar szabadságharc alatt a komáromi vár szomszédságában, a Duna jobb partjától délre húzódó dimbes-dombos, homokos területen számtalan ütközet mellett három csatában véreztek magyar és idegen katonák. Az elsőt, az 1849. április 26-ait senki sem tervezte. A magyar csapatoknak éppen sikerült átkelni a Dunán, amikor a Buda felől visszavonuló császári sereggel összeakadtak. A nap végén a csatát a magyarok kezén maradt, a honvédsereget kiálthatjuk ki győztesnek.

A következő csatára július 2-án került sor, a császári fél támadott, bár a fővezér, Julius von Haynau tábornagy nem igen gondolt komolyabb eseményre, mint egy erődemonstrációra és a magyarok beszorítására sánctáborukba. A „hiéna” egyik dandárparancsnoka azonban kissé túlbuzgónak bizonyult, ami a magyar fél ellentámadását vonta maga után. Az így kialakult egész napos csata győztesének a Görgei Artúr tábornok által vezetett magyar hadsereg nevezhető. Abban az értelemben mindenképpen, hogy a Buda felé törekvő császári csapatok egyelőre nem folytathatták hadjáratukat.

A harmadik komáromi csatára kilenc nappal később került sor. A támadó fél a Klapka György vezérőrnagy vezette magyar sereg volt. Mi volt e támadás célja, kinek az érdekét szolgálta a majd 100 000 embert felvonultató csata? Ennek megválaszolása nem is olyan egyszerű kérdés, a következőkben mégis kísérletet teszünk a helyzet tisztázására.

Általános helyzet 1849 júliusának első hetében

Magyarország helyzete a fent jelzett időpontban kilátástalannak tűnt. Minden számítás szerint a magyar honvédseregnek semmi esélye sem volt az országban tartózkodó és működő két ellenséges hadsereggel szemben, amely legalább két és félszeres túlerővel rendelkezett. A háború azonban – ahogy ezt Clausewitz bizonygatta – a bizonytalanságok birodalma, a véletlen országa, vagyis „finom, átlátó értelemre van szükség”, és akkor az események kedvező irányba befolyásolhatóak.¹

A kormányzóelnök, Kossuth Lajos továbbra is igen aktívan irányította az országot, a Szemere Bertalan vezette kormány működött, miként a magyar országgyűlés is. A ma-

¹ Clausewitz, Carl von: A háborúról. Ford. Hazai Samu. (Reprint.) Veszprém, 1999. 52. o.

gyar honvédsereg különböző részei több hadszíntéren próbáltak sikeresek lenni, tehát egyelőre nem látszott minden veszve.

Magyarország 1849. április 14-én kimondott függetlenségét több irányból érkező támadás igyekezett megsemmisíteni. A császári-királyi főszereg Haynau tábornagy irányítása alatt ekkor már Komáromnál tartózkodott, hozzávetőleg 50 000 fővel, melyhez egy orosz hadosztály is csatlakozott, további több mint 12 000 katonával. A hadsereg számára az első hadászati cél Buda–Pest elfoglalása volt. Közben el kellett üzni a magyar csapatokat Gyórból, ami június 28-án megtörtént, majd körül kellett zárni a komáromi erődöt és sánctáborát. A július 2-i komáromi csatával Haynau elsősorban további útvonalt kívánta biztosítani a magyar főváros felé, oly módon, hogy a magyar csapatokat beszorítsa a Komárom-környéki sáncok mögé. A csata eredménye azonban egyáltalán nem lehetett megnyugtató Haynau számára, így egyelőre ottmaradt Komáromnál.

A császári haderővel a Komáromnál gyülekező magyar főszereg vette fel a harcot, melynek létszáma az említett csata idején még nem érte el a 30 000 főt. A fővezér Görgei Artúr, egyben hadügyminiszter is, aki számára a június 29-i minisztertanácsi ülésen – mely egyúttal távollétében tartott haditanács is volt – határozták meg a főszereg feladatát. E szerint Görgeinek alárendelt csapatait Szeged környékére kellett vezetnie, hogy részt vegyenek az ott létrehozandó csoportosításban. A fővezér – csapatösszevonás után – hamarabb július 3-ára tűzte ki az indulást.

Az osztrák seregnél is nagyobb veszélyt jelentett a cári orosz haderő. A magyar szabadságharc leverésének támogatására, a bécsi udvar kezdeményezésére már áprilistól megbeszélések folytak egy orosz fegyveres beavatkozás érdekében. A tárgyalások eredményeként júniusban Iván Fjodorovics Paszkevics tábornagy irányítása alatt négy teljes orosz hadtest – három Galícia, egy pedig Bukovina és Havasalföld felől –, illetve további kisebb csapategységek, megközelítően 193 000 fővel és közel 600 löveggel gyülekeztek a magyar határ átlépéséhez.

Az észak-magyarországi támadás június 15-én kezdődött Kassa–Miskolc–Pest általános irányban. A császári és a cári főszereg között a kapcsolatot Felső-Magyarországon egy orosz hadosztálynak kellett tartania Pjotr Hrisztoforovics Grabbe altábornagy vezetésével. Az itt alkalmazott cári sereg ereje 135 500 fő és 448 löveg volt.

Az orosz támadással az észak-magyarországi hadsereg próbált szembeszállni, amelynek teljes létszáma 16 500 fő és 49 löveg volt.² A József Wysocki vezérőrnagy vezette seregnek egyetlen célja lehetett csupán, hogy lassítsa az oroszok előretörését. Ennek bekövetkezése azonban nem a magyar seregnek, sokkal inkább az egyre nagyobb mértékben terjedő kolerának és az oroszok ellátását vállaló császári logisztika hiányosságainak volt köszönhető. Paszkevics herceg csapatai június 30-án érték el Miskolcot, majd az Alföld északi felét is ellenőrzésük alá vonták. Ezt követően a cári hadsereg mozgása Pest felé jelentősen lelassult, az első orosz csapatok csak július 11-én érték el a magyar fővárost. Wysocki csapatai mindeközben a Duna–Tisza-köze felé vonultak vissza, ahol részt vettek a Tiszai Hadsereg megalakításában. Grabbe altábornagy csapatai július 4-én Alsókubinban, majd 7-én tíz zászlóaljjal, öt lovas századdal és 30 löveggel Garamszentkeresztben álltak.

A főhadszíntér fent említett eseményei mellett a Délvidéken és Erdélyben is zajlott a háború. A déli hadszíntér magyar parancsnoka Vetter Antal altábornagy volt, akit ezen a héten az erőgyűjtés foglalt le. Vetter, a rendelkezésére álló, Guyon Richárd vezérőrnagy vezette IV. hadtest mellé nagyon várta a főszeregtől elszakadt Kmety György ezredes hadosztályának beérkezését. A délvidéki császári erők vezére Josip Jellačić tábornagy,

² Hermann Róbert: 1848–1849. A szabadságharc hadtörténete. Budapest, 2001. 318. o.

aki jelentős erőfölény birtokában már hetek óta igyekezett a Bácskát birtokba venni és Péterváradot is elfoglalni. A bánági Temesvár császári kézen volt, de ostromolta a magyar V. hadtest, a Maros-menti Arad éppen július 1-jén került magyar kézre.

Erdélyben a helyzet sokkal mozgalmasabb volt. Az orosz csapatok június közepén két irányból támadtak, amellyel szemben Józef Bem altábornagy igyekezett hatásos védelmet szervezni. Az orosz támadás főirányát Alexander Nyilkolajevics von Lüders gyalogsági tábornok a Tömösi-szoroson át Brassó–Nagyszeben–Gyulafehérvár, majd a Maros-völgyén keresztül Arad vagy Temesvár felé jelölte ki. Az oroszokat támogatta az Eduard Clam-Gallas császári altábornagy irányítása alá tartozó erdélyi hadtest is. Az orosz támadás az itt is meglévő erőfölény ellenére csak igen lassan haladt. Július első hetében még Székelyföld déli részében, illetve Beszterce környékén zajlottak harcok. Erdélyben Gyulafehérvár osztrák kézen volt, és jelentős magyar erőket kötött le az érchegységi román felkelés is.

A döntő csata jelentősége és megvívásának elvei

„A csaták két hadsereg közötti végső összecsapások, melyekben a politika és a hadászat nagy kérdéseinek eldöntéséért harcolnak. A hadászat vezeti a hadseregeket a hadművelési terület döntő pontjaira, előkészíti a csata kitörését, és a kezdettől befolyásolja a döntést, bár győzni már a harcászat dolga, egyesítve a bátorságot, a géniusszal és a szerencsével.”³

Henri Jomini sokkal kézzelfoghatóbban igyekezett feltárni a hadművészet lényegét, mint a nála híresebb kortársa, Clausewitz. Jomini a hadművészet megszokott kategóriái, a hadászat és a harcászat közé egy újabbat is beillesztett: a magasabb harcászatot. Bölcsen tette ezt, hisz már korábban is nehéz volt határt húzni a két hagyományos kategória közé.

Amennyiben leegyszerűsítve tárgyaljuk a hadászatot, akkor a teljes haderő vezetését értjük alatta, a hadszíntér egészen, a háború teljes vagy legalábbis egy hadjáratnyi időtartama alatt. A harcászat viszont egy csataterre vonatkozóan, a haderő egy részének ütközetét, harcát tárgyalja.

Hogyan értékelhetjük viszont azt, amikor a csatateren megjelenik a két szemben álló fél, haderejének zömével, legalábbis akkora erővel, amellyel döntő sikert akar elérni? A fővezérek ekkor hadászati vagy harcászati szinten vezetnek?

A napóleoni háborúkban nagyon is előtérbe került a döntő csata keresése és megvívása. A felvetődött kérdésre Jomini úgy válaszolt, hogy bevezette a magasabb harcászat kategóriát, amely alapvetően a csaták tervezését és vezetését tárgyalta. Clausewitz munkásságában e kategória nem található, ő a csatát tulajdonképpen ütközetek sorozataként fogta fel, így harcászati kérdésként kezelte. Jomini a csatát tartotta a háború döntő és legfontosabb eseményének, bár vallotta azt is, hogy akár jól irányított manőverekkel is lehet győzelmet aratni.

A döntő csata Károly főherceg munkásságában is megjelent, szerinte a hadászat feladatai közül az első a hadszíntér azon pontjának vagy pontjainak kijelölése, ahol a döntés bekövetkezhet.⁴ Ez lehet egy olyan terület, amelyet a kítűzött cél teljesítése érdekében feltétlenül el kell foglalni, vagy egy döntő csata megvívásául szolgál. Ez azért fontos,

³ Jomini, Antoine-Henri: Abriss der Kriegskunst. Mit einem Geleitwort von Albert A. Stahel. Zürich, 2009. 139. o. A következőkben leírtak Jomini munkája IV. fejezetének felhasználásával készültek.

⁴ A stratégia elvei az 1796-i németországi hadjárat előadásával felvilágosítva. Károly osztrák főherceg által. A Magyar Tudományos Akadémia megbízásából ford. Kiss Károly akadémikus. Rendes tag. Pest, 1861. 9. o.

mert a kor felfogása szerint a hadászat egyik legfontosabb elve, hogy a döntő ponton a döntő időben a lehető legtöbb erő összpontosuljon.

A napóleoni háborúkat francia, majd orosz oldalon végig harcoló svájci származású Jomini szerint a csata kimenetelét rendkívül sok tényező befolyásolhatja, olyasmis is, ami nem feltétlen függ a hadvezértől. Ilyenek például a rendelkezésére álló hadsereg már meglévő adottságai, mint a nemzeti jelleg és háttér, a haderő „belső tartása” vagy a háború céljával való azonosulás. A legfontosabb szerep mégis a hadvezéré, aki meghatározza az alkalmazott harcrendet, megszabja a követendő rendszabályokat, az egyes fegyvernemek alkalmazásának, együttműködésének módját. A csata kimenetele szempontjából igen nagy jelentőségű az is, hogy az alárendeltek mennyire támogatják előljárójukat, a csapatok támadóképesége megfelel-e az eléjük kítűzött feladatnak, létszámban és „harci kedvben” alkalmasak-e annak végrehajtására.

Jomini háromféle csatát különböztetett meg, a védelmit, a támadót és az előre nem látottat.

A hadsereg védelmi csatát akkor vállal el, ha előnyös állást vagy hadászatiilag fontos pontot, terepszakaszt, területet akar feltétlenül megtartani. Jomini szerint ilyen esetben a védők harcvonalon várják az ellenséget, ami felfejlődött zászlóaljok vonalából áll. A védelem tehát várja, vajon mit tesz az ellenség, annak megfelelően csoportosítja saját erőit a támadás elhárítására és lehetőség esetén ellentámadás végrehajtására. Így tett a magyar sereg például a pákozdi csatában vagy a császári sereg Isaszegnél.

A hadászati jelentőségű védelmi állásnak természetesen harcászati szempontból is előnyösnek kellett lennie. Ennek érdekében ki kellett használni a természet adta lehetőségeket, vagy ha ezt nem lehetett, akkor alkalmazták a tábori erődítés különböző megoldásait. Jomini szerint egy jó védelmi állásnak megfelelő és rejtett utakkal kellett rendelkeznie akár az átcsoportosítás, akár támadás vagy visszavonulás esetére. A felderítés számára jó kitekintést, a lövegek számára jó kilövést kellett biztosítani. Fontos volt az is, hogy a harcvonaltól támaszkodjanak valamire, erdőre, folyóra, mocsárra vagy magaslatra, így kényszerítve az ellenséget a számára legkedvezőtlenebb harcra, a középben indított támadásra. Ha erre nem volt lehetőség, a harcvonaltól meg kellett törni, viszont a töréspont csalogató lehetett az ellenség számára, ezért ebben az esetben itt a mélységet és a tartalékok nagyságát is meg kellett növelni.

A támadás kétségtelenül kedvezőbbnek látszott a védelemnél, hisz ebben az esetben már a kezdet kezdetén meg kellett ragadni a kezdeményezést. A támadáshoz a csapatok felvették a harcrendet, és a fővezér terve alapján kezdődtek a műveletek. Előfordulhatott azonban, hogy nem készült konkrét támadási terv. Ez akkor következhetett be, ha a fővezér nem tudta előre meghatározni a döntés helyét, ilyenkor abban bízhatott, hogy a harc során kiderül, hol lehet a győzelmet kivívni, hová kell az erőt összpontosítani. Ez történt például július 2-án a komáromi csatában, amikor Görgei zseniálisan ismerte fel a Herkály-pusztai környéki áttörés lehetőségét. A végrehajtás ugyan nem sikerült, de a meglátás és a gyors átcsoportosítás mégis rendkívüli volt.

A csatátér döntő pontjának egyszerre kellett hadászati és harcászati értelemben is döntőnek lennie. Vagyis nem volt mindegy, miként sikerül győzelmet aratni. A győzelemnek biztosítani kellett a nap sikerét, de a további műveletek szempontjából is kedvező feltételeket kellett teremtenie. Az isaszegi csatát harcászati értelemben megnyerte a magyar fél, de a császári csapatok másnap nyugodtan visszavonulhattak Pest irányába, vagyis a csata hadászatiilag nem vált döntővé. Amennyiben ugyanis az eredeti terveknek megfelelően a csata közben vagy közvetlenül utána sikerül a császári csapatok jobbszárnyát megkerülve kijutni Kerepesig, akkor számukra – hadászati összekötő vonalukról leszorítva – csak a Vác felé történő visszavonulás marad. Ez már hatalmas hadászati siker lehetett volna.

A csatater legfontosabb pontját általában a topográfia jelölte ki, egy-egy magaslat, híd vagy épülecsoport formájában. Ha véletlenül mégsem, akkor az ellenség harcvonalát kellett szemügyre venni, hol lehet a leggyengébb pontja, vagy hol a legsebezhetőbb.

A fővezér tehát kijelölte azt a pontot, ahol a döntést ki akarta vívni, ezután indulhatott a támadás, vagy az ellenséges vonal közepének áttörése, vagy egyik, esetleg mindkét szárnyának átkarolásra, vagy megkerülésre céljából. Ez utóbbi szintén lehet kétoldali, és akkor bekerítésről beszéltek. Az erőelosztás lényege abban állt, hogy a döntő ponton meghatározó erőfölényt kellett biztosítani, melyet még a tartalékok bevetésével is növelni kellett vagy lehetett. Az áttöréssel – mely általában a legnagyobb veszteséggel járt – az ellenség harcvonalát kellett szétszakítani, ami a részenkénti megsemmisítést tette lehetővé. Az átkarolás előnye elsősorban abban mutatkozott meg, hogy nem vagy csak részben kellett az ellenség fő védelmi irányába támadni, így kisebb tűzhatással és kevésbé szervezett védelemmel lehetett találkozni. Az oldal irányú támadás kivédése rendszerint megoldhatatlan feladat elé állította a védőt. Az átkarolandó szárny megválasztásával befolyásolni lehetett azt is, hogy az ellenség merre vonuljon vissza, illetve meneküljön.

A támadás módjának meghatározása után következett a harcrend kijelölése. A támadó harcrendet vett fel. Jomini szerint ez lehetett „egyszerű párhuzamos harcrend; párhuzamos harcrend támadó vagy védelmi horoggal; egy szárnyra megerősített harcrend; középen megerősített harcrend; egyszerű ferde vagy támadó szárnyra erősített harcrend; merőleges harcrend az ellenség egyik vagy mindkét szárnya ellen; konkáv harcrend; konvex harcrend; lépcső harcrend egyik vagy mindkét szárnyra; lépcső harcrend középre és egy erős támadáshoz a közép ellen és az egyik vagy mindkét szárny ellen összeállított harcrend”. Volt tehát választási lehetőség bőséggel.

A csata helyének, idejének és módjának megbeszélésére a fővezér rendszerint haditanácsot hívott össze, ahol meghallgatta a táborkar főnökének jelentését az általános helyzetről, a terepről, az időjárásról, az ellenség erejéről, helyzetéről, vagyis ismertette a felderítési adatokat, beszámolt a saját csapatok állapotáról, és javaslatokat tett a csata megvívásának módjára, az erőkifejtés főirányára, a harcrendre és minden lényeges kérdésre. Ezután a hadtestparancsnokok mondhatták el véleményüket, majd a lovassági parancsnok, a tüzér- és a mérnökkari főnök. Az elhangzottak alapján a fővezér döntött minden fontos kérdésben, majd a táborkar ez alapján kidolgozta a részletes tervet.

A tervben a táborkar főnökének és segítőinek rendkívül sok mindenre kellett figyelniük. Munkájukat térképen végezték, tehát teljesen tisztában voltak a csatater és környékének földrajzi, tereptani adottságaival, infrastruktúrájával stb. A felderítési adatok alapján, illetve az ellenségről beszerzett adatok alapján fel kellett vázolniuk az ellenség elhelyezkedését, várható tevékenységét. Ehhez rendszerint pontosan ismerték az ellenség fővezérének szokásait, csapatainak harci képességeit, morális állapotát, feltöltöttségét, ellátottságát egyaránt. Ezt követően a saját csapatokat vették számba hasonló szempontok alapján, majd – bizonyosan a fővezér döntése alapján – kijelölték a csapatokat a különböző feladatok végrehajtására. A csapatok a haditervben pontos intézkedést kaptak az indulás idejére, menetvonalra, menetsorrendre, kijelölték számukra a megindulási állást és azt is, hogy ki ellen kell harcolniuk, hova kell kiérniük, kik a szomszédjaik, hogyan kell velük kapcsolatot tartani, hova kell továbbítani a jelentéseket, vagyis hol fog tartózkodni a fővezér, továbbá szükség esetén merre kell hátrálni, és hol kell gyülekezni. Ezen alapadatok mellett a haditervben további fontos információkat is rögzítettek, például a katonáknál lévő élelmiszerre vonatkozóan vagy a sebesültgyűjtő-helyekkel kapcsolatban. A táborkari tiszteknek tehát igen sokrétű ismeretekkel kellett rendelkezniük.⁵

⁵ *Werklein, J. E. v. Freiherrn*: Untersuchungen über den Dienst des Generalstabs oder über das Detail bei der Führung der Kriegsheere. Wien, 1823. 249–251. o.

Nem mindig készült haditerv, ilyenkor viszont a fővezérre hárult, hogy csata közben gyorsan és határozottan meghozza a megfelelő döntéseket, és azokat képes legyen végre is hajtatni beosztottaival. Ugyancsak a fővezér személyesen, haditerv nélkül, parancsörtsztjei segítségével vezetett olyan csatában is, amelyet a felek nem terveztek előre. Már ha ott volt. Nem úgy, mint Henryk Dembiński altábornagy a kápolnai csata első napján. Igaz, hogy e napon Alfred zu Windisch-Grätz tábornagy is Gyöngyösön múltatta az időt. Ilyen, előre nem látott ütközet és csata egyébként jellemző a korszak háborúira, így a szabadságharcra is. Ilyen értelemben a háború valóban a „véletlen országa”.

A július 11-i magyar haditerv kialakulásának körülményei

A július 11-i csata nem elszigetelt esemény volt, hanem egy olyan folyamat része, amely a magyar fél szempontjából aligha nevezhető hadjáratnak vagy hadműveletnek. Az első gond rögtön itt kezdődik. Míg a császári hadvezetés a később nyári hadjáratnak nevezett hadműveleteket, a cári orosz sereg pedig az intervenciót meghatározott politikai és ebből fakadó hadászati céllal, előre kidolgozott hadműveleti tervek alapján – még ha azokat időről-időre módosítani is kellett – állhatatosan folytatta, a magyar politikai és katonai vezetésre a bizonytalanság, a tervek folyamatos változtatása, az egyre inkább kétségbeesett kapkodás volt jellemző.

A várható orosz támadás hírére, 1849 májusában a magyar hadügyminisztériumban igyekeztek megfelelő lépéseket tenni. A Budavár ostromával elfoglalt hadügyminisztert, Görgei altábornagyot Klapka György vezérőrnagy helyettesítette, aki elkészítette a tervet, melynek alapmotívuma a különböző hadszíntereken lévő csapatok tevékenységének összehangolása, a megfelelő összpontosítás létrehozása volt. A tervet megvitató május 20-i minisztertanácsi ülésen, melyen Kossuth elnökölt, az első legfontosabb feladatnak az egységes irányítás megteremtését tekintették, melyet természetesen a hadügyminisztérium tekintélyének helyreállításával kívántak megoldani. A tárca vezetését Görgeinek hamarosan át is kellett vennie, hogy ezután az önállósághoz szokott vezérek tevékenységét ténylegesen irányítsa. A minisztérium munkájának arra kellett irányulnia, hogy „az ország kettős ellenségétől megóvására” az egyes csoportosítások számára meghatározza a feladatokat, a vezérek pedig ennek alapján együttműködve, de mégis önállóan működjenek.

Klapka javaslatában megjelölte azon létrehozandó csoportosítások erejét és helyét, melyek közös tevékenysége megteremtheti a siker feltételeit. A csapatok összevonásának helyét úgy határozta meg, hogy egyrészt akadályozza a két ellenséges fél egyesülését, másrészt szabad választási lehetőséget teremtsen a hadműveletek irányával és módjával kapcsolatban.

A minisztertanács által elfogadott terv szerint a hadászati alapot Komárom erődrendszere és sáncbóra képezi, melyben három hadtest 30 000 embere gyülekezik. A csoportosítás, Klapka tábornok parancsnoksága alatt biztosítja a fontos dunai átkelőt, és a feltételek megléte esetén a Duna jobb partján indít támadást. Két hadtestből álló csoportosítást Aulich Lajos vezérőrnagy vezényel azon feladattal, hogy a Nyitra folyó mögött felállva fedezze a bányavárosokat és a komáromi csoportosítással együtt, megfelelő megerősítés után, támadásba menjen át. E két csoportosítás alkotta volna közvetlenül a Görgei fővezérsége alatt álló fősereget, amelynek egy különítménnyel összeköttetést kellett tartania a Dembiński altábornagy vezette hadtesttel, amely az ország északkeleti határán lévő szorosokat figyelte.

A haditerv szerint az önálló Kmety vezette hadosztálynak Buda bevétele után Veszprémbe kellett vonulnia, összeköttetést tartva a komáromi csoportosítással. Aradot és Te-

mesvárt továbbra is egy hadtestnek kellett zárolnia, míg a Délvidéken csupán, az akkor Perczel Mór vezérőrnagy parancsnoksága alatt álló hadtest fele maradt volna. A hadtest másik felének és Bem tábornok csapatainak a Titeli-fennsík elfoglalása és a pétervárad-i várat zárolni igyekvő császári csapatok elűzése után a Duna mentén északra kellett volna vonulnia azzal a céllal, hogy vagy a Dunán átkelve a nyugati határszél felé induljon vagy a komáromi csoportosításhoz csatlakozzon. Ez utóbbi esetben a fővezérséget a lengyel tábornoknak kellett volna átvennie. E terv megvalósulása esetén mintegy 12 000–15 000 fővel szaporodott volna a főserg.⁶ A tervben tehát támadásról, illetve védelemről egyelőre nem volt szó, természetesen a délvidéki erők beérkezéséig támadó hadművelettel nem számoltak. A minisztertanács Klapka előterjesztését elfogadta, Kossuth aláírta és messzemenően támogatta.

A terv alapkonceptiója rendkívül ötletesnek és helyesnek értékelhető, elméleti hibája legfeljebb az, hogy Bem-et a felvonuláson kívül egyéb feladatokkal is megbízta. Kossuth már május 20-án kelt levelében sürgette a hadtestparancsnokokat a „hadműveletekbeni önkénynek” megszüntetésére,⁷ de a tervből még sem lett semmi. Bem Erdély és a Bánság védelmére szorítkozott, Dembiński lemondott a hadtestparancsnokságról, Perczel pedig június 7-én a Kátynál vívott ütközetben katasztrofális vereséget szenvedett a császári déli hadseregtől. A két ellenséges haderő ellen vívott háborúban pedig valószínűleg csak a terv elveinek érvényre juttatása jelenthetett volna némi reményt.

A budai vár elfoglalása után Görgői hiába várt erősítést, még kiegészítést is alig kapott, az idő viszont sürgette, ezért hadseregével június elején a császári csapatok ellen hadműveletet kezdeményezett. Terve szerint a főhadsereg egy hadtesttel Győrnél védelmi állást foglalt, a zöm pedig a Vág folyón keresztül Nagyszombat–Pozsony irányába támad. A Csallóköz felé a komáromi védőseregnek kellett „tüntetni”, illetve a Dunántúlon a Kmety-féle hadosztály indított egy figyelemelterelő támadást. Görgői a hadjáratot sürgősen meg is indította, hogy megelőzze az orosz csapatok beérkezését. A június 16–21. között a Vág folyó mentén vívott ütközetsorozatban a magyar főserg nem járt sikerrel.

Június 24-én Görgői kezdeményezésére Pesten újabb minisztertanács ült össze, melyen felvilágosítást adott a Vág mentén történt eseményekről.⁸ A hadügyminiszter és a fővezér felsorolta azon okokat, amelyek a vereséghez vezettek és személyi változtatásokra tett javaslatot. Kossuth mindenestre még mindig reménykedett a május 20-i terv megvalósításában. A kormányzó június 26-ára ismét egy minisztertanácsot hívott össze, de ezt megelőzően levelet írt Görgőihez, melyben kérte, hogy haditerről ne is essék szó, hanem felszólította egy Bécs elleni támadás megindítására.⁹

Az ülés a beérkezett hadi jelentések ismertetésével kezdődött. Józef Wysocki tábornok, aki Dembiński követte a hadtestparancsnokságban, azt jelentette, hogy az orosz sereg – hírek szerint – 120 000 fővel támad, melyet ő alig 8 000 emberével még lassítani is alig tud. Erdélyből hasonlóan kedvezőtlen hírek érkeztek. Ez után Kossuth Görgéit szólította fel, hogy ismertesse elképzeléseit a kormány tennivalóiról.¹⁰ Ennek lényege az

⁶ A minisztertanácsi elfogadás után Klapka másnap az egyes önálló parancsnokoknak részletes utasítást küldött. Közli: *Kossuth Lajos* összes munkái. XV. k. Kossuth Lajos kormányzóelnöki iratai. S. a. r. *Barta István*. Budapest, 1955. (A továbbiakban: KLÖM XV.) 366. o.

⁷ Lásd: *Hermann Róbert*: Kossuth hadserege, Kossuth fővezérei. Budapest, 2007. (A továbbiakban: *Hermann* 2007.) 247. o. 381. jegyzet.

⁸ A haditanácsról lásd: *Hermann Róbert*: Az 1849. június 24-i, 26-i és 29-i minisztertanácsok: Komárom vagy Szeged. In: „Az 1848–49-es forradalom és szabadságharc utóélete” című tudományos ülészek. 1993. szeptember 12. Vaja, 1996. 10. o.

⁹ KLÖM XV. 507. o.

¹⁰ *Görgey Artúr*: Életem és működésem. Ford. *Görgey István*. S. a. r. *Katona Tamás*. Budapest, 1988. II. k. 189. o.

volt, hogy „máris vonja össze valamennyi seregünket a Duna jobb partjára, az Ausztria elleni utolsó csapásra; az orosz hadsereg előrehaladását pedig csupán békés alkudozások, megkísérlésével próbálja meg késleltetni.”¹¹

A kormányzó és a miniszterek Görgei előterjesztésével egyetértettek, azon javaslatával viszont nem, hogy a kormány költözzön Komáromba. Görgei tehát a követendő hadműveletekkel kapcsolatban, Kossuth és a minisztertanács támogatásával sietett Komáromba, hogy „csapást csapásra” mérjen az osztrákokra.

A Vág-menti ütközetekben a magyar seregnek nem sikerült a kezdeményezést megragadni, de ugyanerre törekedett a császári hadsereg agilis parancsnoka, Haynau tábor-szernagy is, aki nem várta meg, hogy a magyarok lépjenek, hanem hadseregének zömét a lehető leggyorsabban átírányította a Duna jobb partjára és megkezdte támadó hadjáratát. A császári főszereg június 28-án Győrnél elsöpörte a magyar fedező erőt, majd Komárom felé menetelt tovább. Görgei nem vette észre a császári sereg átcsoportosítását, elkésett a Győrnél álló VII. hadtestének megerősítésével és a csapatok komáromi összehívásával.

A vereségről először Bayer József ezredes, a hadsereg táborkari főnöke értesítette Kossuthot és felhívta a figyelmet arra, hogy az ellenség rövid időn belül elfoglalhatja Pestet.¹² A kormányzó erre másnap egy meglehetősen kemény hangú levélben reagált, melyben a bekövetkezett bajok okozóiként a hadsereg széttagozottságát jelölte meg.¹³ A győri vereség hírére Görgei is megírta Kossuthnak, azon sommás megállapítással, hogy „seregeink sokkal gyengébbek, semhogy a főváros felé (ti. az ellenség) útját megakadályozzák”.¹⁴ Görgei ezek után javasolta, hogy a kormány vagy egyesüljön a keleti, délkeleti országrészen lévő csapatokkal, ahol védelmet talál, vagy jöjjön Komáromba és válassza az „élet-halál” harcot. Görgei e levelét nem tarthatjuk teljesen átgondoltnak. A magyar főszereg számára menedékként ott állt Komárom vára, amely mellett a császári főszereg egyszerűen nem vonulhatott el, nem hagyhatott maga mögött egy ellenséges tömeget, amely fenyegethette a hadászati alapvonalát. Nem is hagyta ott, Haynau tisztában volt ezen alapvető szabállyal. Ráadásul a magyar III. hadtest csupán harminchárom kilométerre, vagyis másfél napi mentre volt Komáromtól, az I. hadtest negyvennégy kilométerre, vagyis alig kétnapi járásra.

A szabadságharc addigi eseményeit ismerve az sem lehetett kétséges, hogy Kossuth a Görgei által felajánlott két út közül vajon melyiket választja, miután a főhadisereg kormánybiztosa Ludvig János is megerősítette Görgei sorait.¹⁵ Kossuth és a kormány távozása Pestről persze azt is jelenthette, hogy immáron a magyar főváros hadászati jelentősége megszűnik, így a magyar főszereg további hadműveleteinél nem kell figyelni annak biztosítására. A hadsereg morális állapotára azonban rendkívüli módon hathatott volna, ha Kossuth Komáromba jön, amivel igen sok és végzetesnek nevezhető ellentét, félreértés is elkerülhető lett volna. Adódik a párhuzam, hogy a győri ütközet előtt az osztrák táborban megjelent I. Ferenc József császár a miniszterelnökével egyetemben, mintegy demonstrálva támogatását a fővezér számára.

Kossuth a rossz hírek hallatán, melyeket Wysocki azon jelentése is tetézt, miszerint az oroszok már Nyíregyházán járnak, újabb minisztertanácsot hívott össze, ez alkalommal Görgei nélkül, de a Pesten tartózkodó tábornokok részvételével. A június 29-i tanácskozáson részt vett Henryk Dembiński altábornagy, Perczel Mór vezérőrnagy, Mészáros

¹¹ Uo. 190. o.

¹² Kossuth Lajos és Görgei Artúr levelezése, 1848–1849. Összeállította, szerkesztette és az előszót írta: Hermann Róbert. Budapest, 2001. 432–433. o.

¹³ KLÖM XV. 619–620. o.

¹⁴ Steier Lajos: Haynau és Paskievics. Budapest, é. n. (A továbbiakban Steier é. n.) I. k. 137. o.

¹⁵ Steier é. n. 135–136. o.

Lázár altábornagy, korábbi hadügyminiszter, Kiss Ernő altábornagy, főhadparancsnok, Török Ignác vezérőrnagy, mérnökkari főigazgató, Aulich Lajos vezérőrnagy, volt hadtestparancsnok, Répásy Mihály vezérőrnagy, a lovasság főfelügyelője és Lenkey János vezérőrnagy, a tartalék lovasság parancsnoka.¹⁶ A minisztertanácson döntöttek, hogy elvetik az eddigi terveket és elfogadták azon javaslatot, hogy Szeged központtal összpontosítják a különböző hadszíntereken harcoló csapatokat, beleértve Görgei hadseregét is. Komárom várában csupán egy 15 000 fős helyőrséget kívántak hagyni. Kossuth fogalmazásában az új politikai döntés, egyben haditerv tehát a következőképpen hangzott: „Én tehát a minisztérium hozzájárultával elhatározám, hogy a kormány Szegedre fogja székhelyét áttenni, de azon határozott rendelettel, hogy hadügyminiszter Úr is a maga hadseregével Szegedre vonuljon”.¹⁷

Ugyanezen a napon Kossuth levélben értesítette Görgeit az újabb határozatról és utasította, hogy a komáromi várórség megerősítése után azonnal vonuljon Szeged felé. A kormányzó vélelmezte, hogy Görgei e tervvel nem ért egyet, esetleg meg is tagadja a rendelet végrehajtását. Ennek bekövetkezése esetére Kiss Ernő altábornagyot nevezte ki fővezérré.¹⁸

Az új tervet aligha értékelhetjük helyesnek vagy hadművészeti érvekkel alátámaszthatónak. A terv tulajdonképpen feladta az ország jelentősebb felét, kivonta a magyar főerőt a belső vonalról, vagyis a két támadó fél közül és szabad utat nyitott az osztrák és az orosz hadsereg egyesüléséhez. A javaslattevő talán abban bízott, hogy amennyiben az összpontosítás gyorsan bekövetkezik, akkor a császári főerő beérkezése előtt a déli osztrák hadsereget, majd az oroszokat meg lehet verni. Ez azonban aligha tekinthető reális célkitűzésnek, hisz egyrészt a már harcoló erők elszakadása ellenfelüktől kétséges volt, másrészt a hatalmas távolságok megtételének időszükséglete, például Bem esetében, igen tetemes volt. Mindenképpen számolni kellett volna azzal is, hogy Haynau hadserege lényegesen mozgékonyabb az orosznál. Valószínűleg a Dembinski altábornagy nevéhez fűződő haditerv mögött nem nehéz felfedezni azt a szándékot sem, hogy Görgeit félreálítsák, vagy legalább is hátrébb kényszerítsék a katonai hierarchiában. Nyilvánvaló, hogy a fenyegető osztrák támadástól megrettenő Kossuth számára jól jött, hogy a tábornokok támogatásával húzhatta az időt, kereshetett más megoldást, mint Komáromba menni, és lehetőséget kapott a fővezér-hadügyminiszter háttérbeszorítására is.¹⁹

Görgei június 30-án már nem látta olyan sötéten a helyzetet, mint két nappal korábban, nyilván átgondolta a császári hadvezetés várható lépéseit és úgy ítélte meg, hogy még mindig van lehetőség a május 20-i haditerv szellemében, az erőket kevésbé koncentrálló, de eredménnyel kecsegtető támadásra, illetve most már ellentámadásra. „Legközelebbi jövőnkre nézve egyszerű hadi tervem az: itt Komárom oltalma alatt összpontosítani minden erőt, Bem, Vetter és Kazinczyn kívül és az osztrákokat eldöntőleg megtámadni” – írta Kossuthnak az említett napon.²⁰ A fővezér úgy ítélte meg, hogy csatlakozhat hozzá Wysocki-hadteste, a győri ütközet idején elszakadt Kmety-hadosztály, illetve a Felvidéken állomásozó különítmények, így rendelkezhet majd olyan erőfölénnyel, mellyel sikert érhet el.

Görgeinek azonban még e napon szembesülnie kellett a politikai akarat megváltozásával, amellyel szemben tehetetlen volt. Megérkezett a minisztertanács által kijelölt

¹⁶ Vukovics Sebő visszaemlékezései 1849-re. S. a. r. *Katona Tamás*. Budapest, 1982. 142. o.

¹⁷ Kossuth június 29-i levele Görgeihez. In: KLÖM XV. 620–621. o. Lásd részletesen: *Hermann* 2007. 284. o.

¹⁸ KLÖM XV. 365. o.

¹⁹ *Steier* é. n. 154. o.

²⁰ Görgei Artur levele Kossuth Lajoshoz. KLÖM XV. 438. o.

küldöttség, amely átadta neki Kossuth levelét. Az új tervet természetesen a fővezér azonnal megbeszélte tábornoki főnökével, akivel erről egy írásos véleményt is készített. A Bayer részletes észrevételeit tartalmazó írást közvetve ismerjük. A tábornok főnöke a szegedi összpontosítást csak akkor tartotta volna jó ötletnek, ha Arad és Temesvár magyar kézen van, ellenkező esetben szerinte a terület alkalmatlan hadászati alapnak, bázisnak. Bayer javaslata szerint a kialakult helyzetben két helyen kell összpontosítani a rendelkezésre álló erőket, egyrészt Komáromnál, másrészt Nagyvárád és Kolozsvár között Bem altábornagy vezetésével. Komáromba e terv szerint legalább 60 000 embert lehetne még összpontosítani, mely a várra támaszkodva háromszor nagyobb ellenséggel szemben is a sikerrel működhetne.²¹

A tervezet mindenképpen figyelemre méltó volt és Görgei mellett Ludvigot is meggyőzte. A kormánybiztos Kossuthnak írt leveléből ez egyértelműen kiderül, és ezért szerette volna ő is a kormányt Komáromban vagy Borosjenőn látni. Ez utóbbi javaslattal valószínűleg Bem védelme alá kívánta helyezni a kormányt. A Fehér-Körös völgyében lévő település védeltsége, távolsága az orosz fenyegetéstől és a délvidéki hadszíntértől, hosszabb időre nyugalmat biztosíthatott volna Kossuth és kormánya számára. Nyilván Bayer hatása volt az is, hogy a kormánybiztos Szegedet, mint a „szabadság temetőjét” emlegette.²²

Görgei mindenesetre alávetette magát Kossuth akaratának, a küldöttségnek ígéretet tett annak végrehajtására, de a csapatösszevonás miatt az elindulást leghamarabb július 3-án tartotta lehetségesnek. Kossuth még aznap, tehát június 30-án értesült Görgei válaszáról, ami természetesen újabb levélírássra sarkallta. Ebben ismét hadműveletek végrehajtására adott utasítást a fővezérnek és hadügyminiszternek, mégpedig arra, hogy a Komáromtól visszavonuló sereg egyesüljön Wysocki hadtestével és verje meg az orosz sereget, ezt követően vonuljon az „arad-szegedi vonalra”. Ugyanakkor Kossuth már ebben a levelében is arról írt, hogy Görgeit legszívesebben csak a hadügyminiszteri székben látná.²³ A hadműveletek irányítása tehát kicsúszott a fővezér kezéből és a Kossuth vezetete minisztertanács-haditanácshoz került. A kormányzó, bár szerette volna, mégsem vette kezébe teljesen a katonai irányítást, hanem keresett és talált olyan tábornokokat, akiknek katonai felkészültségére támaszkodva döntő módon befolyásolhatta az eseményeket. Különösen Dembiński altábornagy és Perczel Mór vezérezredes kívánta Görgei eltávolítását a hadsereg éléről, és már abban is biztosak voltak, hogy a fővezér megtagadja a június 29-i döntés végrehajtását.

Görgei a küldöttségnek tett ígéretét valószínűleg komolyan gondolta, bár nyilván húzta az időt, számított a háború kiszámíthatatlanságából adódó kedvező véletlen bekövetkezére.²⁴ Nem is kellett csalódnia, hisz július 2-án valóban megtörtént a fordulat, a császári csapatok előrevonása a komáromi sánctábor felé meghozta a várt pillanatot. E napon Görgeinek lehetősége volt csillogtatnia képességeit, a szabadságharc talán legjobban vezetett csatáját vívták csapatai. Az egész napos küzdelemben azonban a fővezér súlyosan megsebesült és nem sikerült azon áttörés sem, amelynek lehetőségét zseniálisan ismerte fel. A csata mégis azt mutatta, hogy további csapatok beérkezése után, reálisan le-

²¹ Rochlitz Kálmán tábornoki százados munkáját idézi: *Id. Görgey István*: 1848 és 1849-ből. II. k. Budapest, 1888. 680. o.

²² Ludvig június 30-i levele Kossuthhoz. In: *Steier* é. n. 147. o.

²³ KLÓM XV. 626–627. o.

²⁴ Horváth Mihály szerint Görgeit a küldöttség eltávoztása után Bayer érvei eltántorították a június 29-i döntés végrehajtásától és e mondatot adta a szájába: „Nem bánom inkább nézzenek árulónak, mint számárnak.” *Horváth Mihály*: Magyarország függetlenségi harcának története. 3. k. Genf, 1865. 234. o.; lásd még: *Her- mann* 2007. 287–288. o.

het egy komolyabb sikerrel számolni. A nap végén azonban Klapka György vezérőrnagy tudta, hogy ez már nem fűződik Görgei nevéhez, már nem ő a fővezér.

Kossuth július 1-jén este tanácskozást hívott össze, amelyen bejelentette, hogy Görgeit leváltja a fővezérségről, ezután csak mint hadügyminiszter dolgozhat tovább. A kormányzó Mészáros Lázár altábornagyot nevezte ki fővezérré, akit tábornoki főnökként Dembiński altábornagy támogatott.²⁵ Elvesztette eddigi hadsereg tábornoki főnöki beosztását Bayer ezredes is, és Ludvigh János nem maradhatott tovább kormánybiztos. Mészáros altábornagy személyesen indult átvenni új beosztását, de a csata megakadályozta, hogy Komáromba megérkezzen, így egy tiszttel küldte tovább kinevezését Klapkának, illetve a hadtestparancsnokoknak.

Másnap a hadsereg tisztjei között óriási felháborodást okozott Görgei leváltásának a híre. A kedélyek lehűtésére, illetve a hadsereg állásfoglalásának megfogalmazására ezért Klapka vezérőrnagy mint rangidős tábornok a sebesült Görgei helyett július 4-én reggelre tisztgyűlést hívott össze. Klapka eredményesen csitította le a feszült hangulatot, viszont a parancsnokok olyan közös állásfoglalást fogadtak el, hogy a továbbiakban is csak Görgeiben bíznak és csak az ő vezetése alatt szolgálnak tovább, tehát a kormány hagyja őt a hadsereg élén. E kérelmet Klapka és Nagysándor József vezérőrnagy vitte Pestre.²⁶

Közben Pesten egyre sürgették volna a hadsereg elindulását Komáromból. Ilyen értelemben küldött Kossuth intézkedést Klapkának, amelyben elrendelte, hogy 18 000 fő hátrahagyása után a sereg Nagysándor vezetésével induljon el.²⁷ Mészáros is megkezdte a működését. Először is Görgeitől próbálta megtudni, vajon elindul-e a kormányrendeletnek megfelelően vagy sem. A fővezér bízott ebben és egyben sürgette is, mert úgy ítélte meg, hogy még negyvennyolc óráig nem fenyeget az orosz veszély, és Pesten a főcsereg még áthaladhat. Mészáros közölte Görgeivel azt is, hogy Kmety hadosztálya már vagy Pest vagy Paks felé vonul. A fővezér Klapkának, mint a Komáromban maradó örök parancsnokának is részletes utasítást írt, ennek legfontosabb eleme az volt, hogy a főcsereg elvonulását az ottmaradó csapatoknak biztosítani kell, mégpedig oly módon, hogy a sánctábornok jobbra „demonstrálnak”, míg az elvonulás balra, a Duna jobbpartján történik meg. Mészáros számolt azzal is, hogy egyelőre helyben maradnak a csapatok, ez esetben Klapkának kellett a parancsnokságot vinnie.²⁸

Július 5-én délelőtt Pesten a kormányzó, hat miniszter, Mészáros és Dembiński részvételével miniszteriális haditanács ült össze, amelyen először felolvasták Görgei két levelét, melyben lemond hadügyminiszteri állásáról és kifejezi kívánságát, hogy a hadsereg-nél maradjon. Ezt követően meghallgatták a Komáromból hajnalban érkezett Klapkát és Nagysándort. Kossuth elfogadta, hogy Görgei – ha elismeri Mészáros fővezérségét – maradjon az eddigi főcsereg, ezután „felső-dunainak” nevezett hadsereg parancsnoka és azt is, hogy a hadügyminiszterségről lemond. E megnyugtató megoldásba mindenki beleegyezett, a hadügyminiszteri feladatok végzését a kormányzó ideiglenesen magára vállalta és ehhez támogatásul Bayer ezredet magához rendelte.

A minisztertanács döntése szerint Komáromban Aschermann Ferenc ezredes parancsnoksága alatt 18 000 embernek kellett maradnia, a hadsereg többi részének pedig „az orosz és Jellásich-féle hadsereg elleni hadi munkálatok végétti koncentrációra” kellett

²⁵ *Szeremlei Samu*: Magyarország krónikája az 1848. és 1849. évi forradalom idejéről. Pest, 1867. (A továbbiakban: *Szeremlei* 1867.) 204. o. A fővezérváltás okairól és körülményeiről lásd: *Klapka György*: Emlékeimből. Budapest, 1986. (A továbbiakban: *Klapka*: Emlékeimből.) 560. o.; *Katona Tamás* jegyzete és *Hermann Róbert* 8. jegyzetben idézett munkája.

²⁶ *Klapka*: Emlékeimből. 160–161. o.

²⁷ A levelet közli: *Klapka*: Emlékeimből. 161. o.

²⁸ Uo. 162–163. o.

sietnie. A leindulás dátuma „holnapután”, vagyis július 7-e, melynek betartására a sebesült Görgei helyettesítésére kijelölt Klapkának kellett ügyelnie. A minisztertanács még részletes hadműveleti intézkedést is kiadott, miszerint „A hadsereg-rész holnaputáni leindítását holnap egy erősített recognoscirozásnak megelőzni tanácsos; valjon ez csatában mehet-e által akkint, hogy az ellenség megverettethessék? Ez a körülményektől, s a vezérek, megítélésétől függ – vezér urak komolyan utasítatnak oly csatába, mely veszteségre vezetne, s a concentrationalis lejuvetelt akadályoztatná, nem ereszkedne, mert ennek még egy netaláni győzelem esetében is minden esetre azonnal meg kell történnie.”²⁹

Másnap, július 6-án délelőtt Görgeinél ült össze a „hadsereg-rész” vagy „felső-dunai” hadsereg haditanácsa. Az elnöklő hadseregpáncsnok először arról beszélt, hogy a június 29-én elrendelt szegedi összpontosítást a Dunántúlon keresztül lehet célszerűen megvalósítani. Ezt a hadműveletet viszont az itt álló császári főereg legyőzésével lehet és kell kezdeni. Görgeivel csupán Klapka és Nagysándor szállt vitába a Duna bal partján végrehajtott elvonulás mellett érvelve, de végül a páncsnok javaslatát a haditanács elfogadta. Görgei ezt követően sebláztól gyötörve ismét ágyának dőlt, de Klapka megpróbáltatásai azonban e napon még nem értek véget. Levelet kapott ugyanis Kossuth és Szemere Bertalan miniszterelnök aláírásával. E levélben többek között ez a mondat szerepel: „A haza megmentése tehát tábornok úrnak mai működésétől s holnapi marsának szerencsés végrehajtásától függ.”³⁰ Klapka tehát figyelmeztetést kapott az előző napi minisztertanácsi rendelet betartására, a másnapi elindulásra. A simulékony természetű, mindenhol megfelelni akaró tábornok ekkor igen nehéz helyzetbe került, amit úgy akart megoldani, hogy mivel Görgei nem volt olyan állapotban, hogy e levél tartalmát közölhesse vele, egyenesen Bayerhez fordult a másnapi levonuláshoz szükséges rendelkezések kiadása érdekében. Bayer sztoikus nyugalommal ezt meg is tette, így másnap reggel az I. hadtest Nagysándor József vezérőrnagy vezetésével megindult Vác felé. A menetoszlop azonban a komáromi híd közelében, a város főutcáján lakó Görgei ablaka alatt vonult el, így nyilván a beteg is észlelte a hosszantartó mozgást.

Július 7-én Görgei az elvonulás tudtán kívüli elrendelése és megkezdése miatt lemondott a hadseregpáncsnoki állásáról, ami „a tábornagy izgatottságba hozta”. Különösen a III. és a VII. hadtest tisztjei sérelmezték a lemondást és küldöttséget menesztettek Görgeihez, aki végül azon feltétel mellett, hogy „ha a hadsereg el van tökéltve Komárom alatt megtámadni az ellenséget”,³¹ visszavonta lemondását. Klapka nem tehetett mást, visszarendelte az I. hadtestet, majd éppen ő készült lemondani beosztásáról, amikor Görgei, „hogy engem a megváltozott hadmunkálati terv iránt kedvezőbben hangoljon”³² – a támadás végrehajtására – felkínálta neki a páncsnokságot. A vezérőrnagy elfogadta, pedig ilyen magas beosztást korábban még nem látott el.

Az ideiglenes hadseregpáncsnok másnap levelet írt Kossuthnak, amelyben kérte, hogy a kormányzó fogadja el a kialakult helyzetet, hagyjon fel „további kísérletekkel” Görgei eltávolítására és biztosította, hogy „e hadseregnél sem árulás, sem áruló nem létezik”. E levélben ugyanakkor található egy mondat, amely Klapka nézetét jól tükrözi és előrevetíti árnyékát a következő napok történéseinek. „Én magam, noha nem vagyok a tervezett hadmunkálatokkal tökéletesen egyetértve nézetemet, mégis a fővezéré alá rendelem, mert sokkal jobbnak tartok egy véleményem szerint tán nem egészen sikerülő tervet, mint e percben a hadseregnél az agitációt, melyet, valamint a kormány és

²⁹ Az 1848–1849. évi minisztertanácsi jegyzőkönyvek. Szerk. és bev. *F. Kiss Erzsébet*. Budapest, 1989. A minisztertanács 1849. július 5-i jegyzőkönyve. 82–83. o.

³⁰ *Klapka*: Emlékeimből. 168. o.

³¹ *Szeremlei* 1867. 217. o.

³² *Klapka*: Emlékeimből. 197. o.

a hadsereg közti súrlódásokat minden erőből eltávolítani szent hazafiúi kötelességem legfőbbikének tartandom.”³³

Klapka tehát nem tartja jó ötletnek a tervezett csatát, de inkább mellette volt, mint-hogy ő is hozzájáruljon ahhoz, hogy a hadsereg egységét a politikai és a katonai vezetés közötti, egyre jobban elmérgesedő ellentét megbontsa.

A megbízott hadseregarancsnok a következő napokban készülhetett a tervezett csatára. Először július 9-ére tűzte ki a támadás napját, de ezt nem sikerült tartania. Klapka emlékirataiban a kesedelemért a Bayer ezredes vezette hadműveleti irodát okolta, annak célszerűtlen intézkedéseit, máshol viszont az olvasható, hogy ő maga tűzött ki újabb időpontot az ellenség figyelmének „elaltatása” végett.³⁴ Bayer ezredes egyelőre továbbra is a hadseregnél maradt, ennek engedélyezését egyébként Klapka kérte a kormányzótól, Görgői állapotára hivatkozva.

A fővezér, Mészáros Lázár altábornagy közben folyamatosan sürgette a hadsereg elindulását Komáromból. A levelek ugyanakkor arra is rávilágítanak, hogy Mészáros számára is sok-sok bizonytalanságot okozott a kialakult helyzet. A kritikus július 7-i napon például a következőket írta Pestről, miután ismét nem sikerült eljutnia Komáromba az ellenség neszemélyi jelenléte miatt: „...minekelőtte az egész kiharancsolt sereg magát körösztülvágyva a Dunát elérni igyekezne, inkább Komáromban maradjon és negyven-ezernyi erejével kétannyi ellenséget, foglalatoskodtasson, és ha lehet, megverje, mintsem kétes körülmények közt üldözőbe vétesse.”

Mészáros tehát szinte Görgői álláspontjára helyezkedett a komáromi állás fontosságát illetően és csupán 3000 lovas elindítását rendelte Paks felé. Másnap a fővezér már azt közölte a hadsereg parancsnokságával, hogy kénytelen a Lánchidat járhatatlanná tenni, így az elvonulás iránya vagy Paks vagy Baja legyen. Július 9-én már annak is örült volna Mészáros tábornok, ha hírt hall a hadsereg elindulásáról vagy maradásáról, mindenesetre ezúttal úgy gondolta, hogy a Duna bal partján, az oroszok késlekedése miatt, a még meg nem szállt Vácon keresztül kellene vonulnia. Egyébként a hídkészlet Baja környékén készen állt a hadsereg számára. Másnap Szolnokról az orosz fenyegetésre hívta fel a figyelmet és még azt is javasolta, hogy a hadsereg, ha nem mehet biztonságosan Vácon át Szeged felé, akkor inkább húzódjon vissza Komáromba.³⁵

Kossuth sem mulasztotta el, hogy ne küldjön – a szokott határozott hangnemben – utasítást Komáromba. Július 8-án Ceglédről olyan értelemben írt levelet, hogy a hadsereg más lehetőség híján a Dunántúlon keresztül vegye fel a kapcsolatot a délvidéki csapatokkal és „főczélja legyen azonban az osztrák sereget megverni...”³⁶ A kormányzó ezen a napon Cegléden tartott haditanácsot, amelyen Horváth Mihály közoktatásügyi miniszter, Perczel, Aulich, Dessewffy és Wysocki tábornok részvételével egy merőben új haditervet fogadtak el. E szerint Wysocki hadteste nem vonul tovább Szeged felé, hanem egyesülve Perczel szerveződő hadtestével a Tiszántúlon próbálja megállítani az orosz támadást. Kossuth valószínűleg ekkor szembesült a június 29-i haditerv tarthatatlanságával és célszerűtlenségével, legalábbis abból a szempontból, hogy az ország legjelentősebb részét ellenállás nélkül átengedi az ellenségnek. A kormányzó mindenesetre Görgői engedetlenségével indokolta a haditerv megváltoztatását.³⁷ Kossuth ezúttal ismét más, az ott je-

³³ Klapka július 8-i levelét közli *Klapka: Emlékeimből*. 562. o.

³⁴ *Klapka: Emlékeimből*. 173. o. Katona Tamásnak jelzett oldalhoz fűzött jegyzeteiben olvasható Klapka döntése a július 11-i napról. 563. o.; Görgey Artúr 10. jegyzetben hivatkozott munkája. 256. o.

³⁵ Mészáros leveleit közli: *Klapka: Emlékeimből*. 173–177. o.

³⁶ KLÓM XV. 686–687. o.

³⁷ *Steier* é. n. 179. o.

lenlévő tábornokok véleményét fogadta el és tette magáévá, természetesen ezzel magára haragítva immáron Mészároset és Dembińskit is.

Klapka tábornok tehát kapott parancsot és utasítást több felől is, amihez igazán tartania kellett volna magát, amit Görgei így összegezett: „...szilárd elhatározás és rettenthetetlen bátorság a végrehajtásban!” Vajon az ideiglenes parancsnok meg tud-e felelni ezeknek, az elvárásoknak?

Hadműveleti tervek és parancsok

Június 26-án Haynau tábornok Magyaróváron I. Ferenc József császár jelenlétében kijelentette, hogy „a háborúnak hat hét alatt vége lesz”.³⁸ Ebből már két hét eltelt, de az osztrák főszereg még mindig Komáromnál vesztegelt, hadászati célját pedig még nem teljesítette, vagyis nem érte el Buda-Pestet.

Haynau egyelőre két esemény bekövetkeztével számolhatott. Egyrészt, hogy az a magyar hadsereg, amellyel július 2-án szembetalálkozott elhagyja Komáromot és visszavonul, másrészt, hogy egy újabb csatát vállal Komáromnál. A visszavonulásnak akkor lehetett volna létjogosultsága, ha a magyar hadsereg hadászati alapvonalát – amely összeköti az utánpótlási és ellátó bázisokkal – az elvágás veszélye fenyegeti, hisz bármilyen erős a hadsereg, a komáromi vár és sánctábor huzamosabb ideig ellátás nélkül nem tarthatja fenn magát. Haynau ezért igyekezett a Duna jobb partján Almást és Neszmélyt is birtokba venni és ezért várta a Grabbe-hadosztályt a Felvidékről. Az orosz csapatoknak fenyegetniük kellett volna a magyar hadsereg Duna-balparti összeköttetését. Grabbe altábornagy csapatai azonban nem mozdultak Alsókubinból és Garamszentkeresztről, vagyis több mint ötnapi járásra álltak Komáromtól, illetve a Dunától. Az orosz főszereg július 10-én pedig még csak Gyöngyös és Mezőkövesd tájékán járt.

Haynau támadásra aligha gondolhatott. A magyar hadtestek a birodalom egyik legfontosabb erődrendszerének falai és sáncjai között álltak, amelyeket 246 különböző űrméretű várvédő és tábori löveg védett.³⁹ Minden kísérlet a sáncok elfoglalására, a magyar hadtestek kiűzésére véres veszteségek lehetőségét vetítették előre. A tábornok erre nem vállalkozhatott, a magyar hadsereg jelenléte egyelőre ide szögezte és várakozásra kényszerítette.

Haynau arra számíthatott, hogy a magyar fél támadó fellépése az osztrák sereget védelemre kedvező helyzetben találja. A honvédseregnek, ha kezdetben sikeres is lenne, üldözni, vagyis a támadást folytatni már aligha lehet ereje. Ha viszont Görgei azt a célt tűzi ki, hogy az osztrák harcvezetést áttörve vonul el, akkor is szinte lehetetlenre vállalkozik. Amennyiben ugyanis az áttörés sikerülne a magyar sereg elvonulna, az osztrák sereg szinte azonnal üldözőként léphetne fel. Egy áttörésnek csak akkor lehetett értelme, ha a támadó a sikert azonnal kifejleszti, bevezeti az üldözést, jelentős veszteséget okoz a legyőzött félnek. Ezután akadály nélkül folytathatja a hadműveletet. Ha ez elmarad, akkor a legyőzött félnek lehetősége marad rendezni sorait és ismét aktívan fellépni.⁴⁰

Mindezeket számba véve Haynau helyzetét mégis nehéznek minősíthetjük. Eredeti tervének megfelelően nem tudott előrenyomulni, az itt lévő magyar hadsereg ereje ebben megakadályozta és további orosz támogatást – a Panyutyin hadosztály mellett – is hiába várt. A június 7-én kiadott általános hadműveleti tervben még az szerepelt, hogy a császáriaknak Komáromot a Duna jobb partjáról mindössze egy 6 000 fős dandárral kellene zárolniuk, míg a folyó mások oldalán a Csallóköz és a Vág-Duna felől az orosz Friedrich

³⁸ *Rüstow, Wilhelm*: Geschichte des ungarischen Insurrectionskrieges in den Jahren 1848 und 1849. Zweiter Band. Zürich, 1861. (A továbbiakban *Rüstow* 1861.) 136. o.

³⁹ *Szillányi Péter*: Komorn im Jahre 1849. Leipzig, 1851. 91. o.

⁴⁰ *Ramming, Wilhelm*: Der Feldzug in Ungarn und Siebenbürgen im Sommer des Jahres 1849. Pesth, 1850. 134–135. o.

Wilhelm Rüdiger lovassági tábornok hadtestéhez tartozó csapatoknak, 12–18 000 fővel.⁴¹ A helyzet azonban időközben alaposan megváltozott. Rüdiger hadteste helyett Grabbe altábornagy hadosztálya érkezett a Felvidékre. Haynau igyekezett Grabbét bevonni a komáromi műveletekbe, de ez nem sikerült. Az orosz tábornok legfontosabb feladata Nyugat-Galícia fedezése volt, ettől csak a fővezér engedélyével térhetett el.⁴²

Az osztrák fővezér tehát kénytelen volt Komárom bal parti zárólását is saját erőből megoldani, így a korábban a Vág vonalát fedező, majd a Csallóközben állomásozó 2. hadtestét nem vonhatta magához.

Haynau négy hadtesttel, egy önálló lovashadosztállyal és az orosz Panyutyin hadosztállyal rendelkezett. Július 6-i hadrendi kimutatás szerint a császári hadsereg ereje a következő volt:⁴³

1. hadtest	18 zászlóalj 6 gyalogszászad 16 lovasszászad	17 879 fő	54 löveg
2. hadtest	15 zászlóalj 6 gyalogszászad	12 987 fő	42 löveg
3. hadtest	15 zászlóalj 8 gyalogszászad 14 lovasszászad	17 279 fő	48 löveg
tartalékhadtest	15 zászlóalj 22 gyalogszászad 8 lovasszászad	15 343 fő	54 löveg
önálló lovashadosztály	32 lovasszászad	(nincs adat) kb. 4 000 fő	12 löveg
tüzérségi főtartalék		1 198 fő	78 löveg
Panyutyin hadosztály (induló létszám) ⁴⁴	16 zászlóalj	12 907 fő	48 löveg
<i>összesen</i>	<i>79 zászlóalj 44 gyalogszászad 70 lovasszászad</i>	<i>81 593 fő</i>	<i>336 löveg</i>

A fenti erővel tehát Haynau tábornok türelmetlenül várakozott. A július 2-i csata után egyrészt erejének összpontosítására törekedett, másrészt hadseregének legalább egy részével megpróbált Buda felé indulni. A két cél közötti ellentmondás mindenképpen kockázat vállalásra sarkalta a sikeréhes tábornokot.

⁴¹ Haynau hadműveleti tervét közli: Von der Revolution zur Reaktion. Közreműködött: *Hermann Róbert, Thomas Kletečka, Elisabeth Gmoser, Lenkefi Ferenc*. Kiadta: *Christoph Tepperberger, Szijj Jolán*. Budapest–Wien. 2005. 420–429. o.

⁴² *Rüstow* 1861. 66. o.

⁴³ Kriegsarchiv, Wien, Alte Feldakten Hauptarmee Detailakten (K 1851) 1848/9 – 13 – 20. A császári főseereg hadrendje 1849. július 6-án.

⁴⁴ A magyarországi hadjárat 1849. Orosz szemtanúk a magyar szabadságharcról. Vál. Rosonczy Ildikó, szerk. Katona Tamás. Budapest, 1988. 824. o.

Az 1. hadtest az Ácsi erdőben és a mögött állt, mellette a tartalékhadtest Herkály és Csém-pusztán, e mögött a Bechtold-lovashadosztály Kiscsémén. A tartalékot a Panyutyin hadosztály képezte Bábólnán, ahol a főhadiszállás is települt.

A 3. hadtest Nagyigmádon, Mocsán és Kisbéren megosztva állt, de még gyorsan összevonható állapotban.

A 2. hadtest helyzete viszont igen elszigetelt volt, hisz a Duna túlsóoldalán, zöme a Csellóközben, egy dandárja pedig még a Vág mentén állomásozott. Az összeköttetés és a kölcsönös támogatás lehetőségének megteremtésére Haynau nagy figyelmet fordított. Valahol Lovad-pusztá és Aranyos között hidat építtetett, melyet mind két parton nehéz lövegekkel felszerelt hídfők biztosítottak. Ezen keresztül kellett szükség esetén a csapatokat átcsoportosítani, szükség esetén erősítést küldeni.

Július 5-én Haynau ismét változtatott csapatai elhelyezésén. A 3. hadtest egyik dandárja Tatára és a környező falvakba vonult, egy másik Mocsán maradt, míg egy harmadik Kisbére és Csépre, a negyedikről nem írt semmit a hadműveleti napló. A Bechtold-lovashadosztály Mocsára vonult és ott táborozott, míg az orosz hadosztály Nagy- vagy Kisigmándra és a helységen kívül ott táborozott.

Haynau végül is – azt időközben Nagyigmándra átköltözött főhadiszállásán – úgy döntött, hogy nem vár tovább és július 9-én, nem kis kockázatot vállalva a 3. hadtestet és a lovashadosztálytól egy különítményt megindított Buda–Pest felé. A hadtest három dandárja indult el, egy, a Wolf dandár Mocsán, illetve Tatán maradt.⁴⁵ Ugyanettől a dandártól két század állomásozott Dunaalmáson, melyeknek Esztergom felé kellett venni útjukat.

A császári fővezér rendelkezésére állt tehát egy esetleges kitérés elhárításához a teljes 1. és tartalékhadtest, a Panyutyin hadosztály, a lovashadosztály és egy dandár, mely a fenti táblázat alapján több mint 55 000 főt tett ki. A császári hadsereg létszámát azonban nemcsak a fővezér türelmetlensége apasztotta, hanem egy súlyosabb csapás is, a kolera. Az osztrák adatok szerint július 10-e és 12-e között a császári seregben betegség miatt 14 200 fő, az orosz hadosztályban 1 800 fő vált harcképtelenné.⁴⁶ Ezt mindenképpen erős túlzásnak kell tartanunk, főleg annak fényében, hogy a császári főszereg hadműveleti naplója szerint például az 1. hadtestnél július 3-ig kilencvennégyen betegedtek meg, akik közül tízen meg is haltak.⁴⁷

Haynau csapatait jelentős méretű támadás július 2-a után nem érte. A császári csapatok ezt kihasználva tábori erődítéseket emeltek, eltorlaszolták az Ácsi erdő bejáratait, sáncokat emeltek Herkály-pusztánál és Csémnél is. A táborszernagy komoly támadásra vagy áttörési kísérletre nem számított, de a kellő óvatosságot mégis fontosnak tartotta. Erre utal a július 11-én délelőtt kiadott intézkedése is, amely felhívta a hadtest és hadosztályparancsnokok figyelmét egy esetleges éjszakai kitérés esetén követendő magatartásra. Ebből mindenestre kiderül, hogy a táborozást úgy szervezték meg, hogy az rögtön megfeleljen egy szükség estén felveendő harcrendnek. Kellően mély és tagolt volt, tábori erődítésekkel védett, azon képességgel, hogy a hézagokat lezárják. Haynau felhívta a figyelmet mindazon szervezési feladatok elvégzésére, melyek azt eredményezheti, hogy a katonák azonnal képesek legyenek a zárt alakzatok felvételére, az ellenség betörési kísérleteinek elhárítására, ellentámadásra és szükség esetén a rendezett visszavonulásra. A besorozott parancsnokoknak pontosan ismerniük kellett a szomszédos alakulatok helyét, nehogy egymást lőjék. Haynau külön is felhívta a figyelmet a Mocsá és Csém-pusztá közötti

⁴⁵ Kriegsarchiv, Wien, Alte Feldakten. Hauptarmee unter Haynau (K 1843) 1849–13–34. A Haynau tábor-szernagy vezette császári főszereg hadműveleti naplója.

⁴⁶ *Ramming* 40. jegyzetben idézett munkája, 138. o.

⁴⁷ A 45. jegyzetben hivatkozott forrás.

területre, ahol az ellenség megpróbálhat áttörni. Az itt táborozó csapatok itt semmiképpen sem vonulhattak vissza, hanem középre kellett támadniuk az ellenség szárnyaiba. Figyelemre méltó a következő mondat is: „Ha egy örült huszárrészleg mégis áttörne, senki se lássa benne mindjárt a harcvonal veszélyeztetését, hanem idézze inkább az emlékezetébe, hogy az ellenség egy kitöréssel, amelyben csupán lovasságot és lövegeket alkalmaz, bár lármát csaphat, de stratégiai sikert nem érhet el.”⁴⁸

Haynau intézkedésében külön foglalkozik a 2. hadtest helyzetével, amely úgy tűnik, a megtett intézkedések ellenére aggasztotta. Támadás esetén azonnal meg kellett erősíteni a hídfőt és az 1. hadtest kijelölt dandárjának – ha őt nem érte támadás – azonnal a támogatására kellett sietni.

A fővezér intézkedéseinek végrehajtásáig azonban nem kellett megvárni a sötétség beálltát.

Az ideiglenes magyar fővezér, Klapka György vezérőrnagy dolga könnyebbnek tűnhetett, hisz a kezdeményezés lehetősége az ő kezében volt. Meg kellett szerveznie egy támadó hadműveletet, ámbár mint ezt korábban láttuk, a küszöbön álló csatával kapcsolatban legalább kétféle elvárás fogalmazódott meg; az ellenséget legyőzni, ugyanakkor a csapatokat komolyabb veszteség nélkül az összpontosítás helyszínére útnak indítani. Lehet-e egyáltalán ezt a két célt teljesíteni? A július 2-i csata is egy elkeseredett, véres, hosszantartó esemény volt, és több ezres veszteség ellenére semmi sem dőlt el.

A haditerv kialakulásának körülményeiről szinte semmit sem tudunk, viszont abban a ritka szerencsés helyzetben lehetünk, hogy rendelkezésünkre áll a július 11-ére kiadott részletes intézkedés.⁴⁹ Nem tudjuk, hogyan alakult ki a hadművelet terve, ki jelölte ki az áttörési pontot, a csapatok elosztását, csoportosítását, a feladatokat, az elérendő célt, a betartandó időpontokat és rendszabályokat. Az intézkedést a Központi Hadművelési Iroda adta ki, a szöveget Albrecht Frigyes Vilmos alezredes, a hadművelési osztály vezetője írta alá.⁵⁰ A nagybani elgondolás valószínűleg Klapkáké lehet, az viszont kérdés, hogy a részleteket is ő vagy Bayer ezredes, esetleg Albrecht dolgozta ki. Bayer szerepe feltétlenül kérdéses, hisz ő egyáltalán nem volt híve az elvonulásnak, és közrejátszhatott távolmaradásában a személyes ellentét is közte és Klapka között. Nem tudjuk azt sem, hogy Klapka mert-e önállóan dönteni Görgei jóváhagyása nélkül? Eddigi ténykedése azt mutatja, hogy ő inkább volt alkalmas arra, hogy ellenőrzött körülmények között, felsőbb elhatározások végrehajtásán dolgozzon, mint felelősséget vállaló és elviselő parancsnokként. A terv ötlettelensége viszont egyáltalán nem vall Klapkára. Azt sem hihetjük, hogy a tervezést rábízták Albrechtre, akinek tudása és tapasztalata aligha volt meg ehhez.

A tervkészítés kiinduló adatai közül a legfontosabbak feltétlenül a felderítési adatok. Ennek 1849. július első hetében Komáromnál különös jelentősége volt, hiszen csak az ellenség ereje, helyzete, csapatainak elosztása alapján lehetett meghatározni a támadás módját, az esetleges áttörés helyét. Az addigi adatok pontosítására az előkészület meg is történt, a hadsereg hadművelési naplója szerint július 8-án, nyilván az ideiglenes fővezér, egy nagyszabású harcfelderítést rendelt el: „Úgy tűnik az ellenség a július 2-i csata utáni állását, megváltoztatta és a balszárnnyunkkal szemben Almás–Mocsa–Igmánd⁵¹ vonalon

⁴⁸ „Saját kezébe, ott ahol”. Az 1848–49-es forradalom és szabadságharc Hadtörténelmi Levéltárban őrzött irataiból. Szerk. *Farkas Gyöngyi*. Budapest, 1998. 185–186. o.

⁴⁹ Lásd a 41. jegyzetben hivatkozott munkát, 545–548. o.

⁵⁰ Életrajzi adatait lásd: *Bona Gábor*: Tábornokok és törzstisztek az 1848/49. évi szabadságharcban. Budapest, 2000. 195–196. o.

⁵¹ A forrásokban legtöbbször csak Igmánd helységnév jelenik meg, mely lehet Kis- vagy Nagyigmánd egyaránt, legtöbbször azonban nem dönthető el. Mivel azonban az országutak találkozási pontja miatt Nagyigmándnak nagyobb katonai jelentősége volt, rendszerint e települést értjük alatta.

áll. Hogy biztos híreket kapjunk, és az állásokat megismerjük a III. hadtest egy gyaloghadosztállyal, 3 lovasosztállyal és 3 üteggel, holnap reggel 8 órakor, reggeli után a nevezett megszállt helyek felé hajtson végre felderítést, Almás felé csupán egy lovasosztály két lovaslöveggel, mely még reggel a táborba térjen vissza. A kijelölt csapatok egész gyalogsága és többiek egy része Mocsá és Igmánd felé vonuljon, lovasjárőrökkel a Concóig, különösképpen az ellenség által Csémnél épített sáncok kiterjedésére és jelentőségéről jelentsenek.

A VII. hadtest ugyanakkor 2 gyalogzászlóaljjal, 1 lovasosztállyal és 1 üteggel Ács felé hajtson végre felderítést, az, Ácsi erdő megszállt-e vagy sem? Ha lehet a csapatok a következő, éjjelre maradjanak ott, de semmiképpen se, ha ez nagy veszteséggel járna.

A III. hadtest felderítő parancsnoksága Mocsán is Igmádon túlerőt találna, azonnal térjen vissza táborba, ha erről csak részben bizonyosodott meg, akkor Mocsá magasságában táborozzon és holnapután napfelkeltekor térjen vissza a táborba. Mindenről azonnal küldjenek jelentést.⁵²

A fenti intézkedés végrehajtásáról azonban nem találtunk semmilyen érdemi feljegyzést, a hadműveleti napló másnapi bejegyzése erre vonatkozóan nem közöl adatot és sajnos a vezetése be is fejeződött. Azt kell gondolnunk, hogy a felderítés nem valósult meg, ugyanis az elkészült hadműveleti terv komoly bizonytalanságot árul el azzal kapcsolatban, hogy az ellenségnek milyen ereje áll Dunaalmáson, Mocsán és Nagyigmánd térségében.

A hadművelet megindítását Klapka – mint láttuk – július 9-ére tervezte, ami szintén nem valósult meg a felderítési adatok nyilvánvaló hiányán túl, a csapatösszevonás késlekedése miatt is. A fent említett július 8-i napon az I. hadtest még mindig Bátorkeszin állt, ami egy napi járásra található Komáromtól, a Görgey Ármin őrnagy vezette különítmény, pedig még távolabb Perbétén. E napon kapott parancsot Nagysándor vezérőrnagy, hogy hadtestével vonuljon be Komáromba, Görgey őrnagynak viszont Bátorkeszin kellett átvennie a Duna jobb és bal partjának az ellenőrzését, figyelését. Július 9-ére azonban már a hadsereg minden eleme, hadtestei, különítményei a komáromi várban és sáncok mögött táboroztak.⁵³

I. hadtest	55 gyalogszászad	12 lovasszászad	8 573 fő	31 löveg
II. hadtest	61 gyalogszászad	8 lovasszászad	5 925 fő	37 löveg
III. hadtest	53 gyalogszászad	12 lovasszászad	7 766 fő	40 löveg
VII. hadtest	63 gyalogszászad	17 lovasszászad	11 046 fő	44 löveg
VIII. hadtest	44 gyalogszászad		5 702 fő	14 löveg
Görgey és Horváth különítmény	27 és fél gyalogszászad	5 és fél lovasszászad	4 335 fő	14 löveg
<i>összesen</i>	<i>303 és fél gyalogszászad</i>	<i>54 és fél lovasszászad</i>	<i>43 347 fő</i>	<i>180 löveg</i>

A fenti táblázat adataiban nem szerepelnek a július 2-i csatában elesett vagy megsebesült katonák. A honvéd csapatok hangulata még mindig bizakodó volt, hittek Kossuthban és parancsnokaikban. Komáromban az ellátás is még megfelelő volt, kivétel ez alól a készpénz, mely már hetek óta nem állt rendelkezésre. Ennek okait most nem tisztünk be-

⁵² Hadtörténelmi Levéltár. Az 1848–49-es magyar szabadságharc iratai. Hadműveleti napló, 37/37a.

⁵³ Hermann Róbert: Az 1848–1849-es szabadságharc nagy csatái. Budapest, 2004. 311. o.

mutatni. Tehát a hadsereg összpontosítva és feltöltve készen állt, hogy teljesítse a hadműveleti tervben foglaltak végrehajtását. A hadműveleti napló július 8-i bejegyzése szerint az elvonuló hadsereghez (I., III., VII. hadtest) csatlakoznia kellett a II. hadtest Rakovszky Sámuel alezredes hadosztályának is.

A csatára vonatkozó hadműveleti tervet, vagy haditervet a Központi Hadműveleti Iroda július 10-én adta ki. A terv a csata célját, a sánctábor körülrő osztrák-orosz hadsereg elleni általános támadásban határozta meg.

Az intézkedés első fele a csapatok csoportosításával kapcsolatban intézkedett. E szerint a támadást végrehajtó I., III. és VII. hadtestnek a Duna jobb partján lévő sánctáborban kellett éjszakáznia, ehhez még 10-én este az I. hadtestnek a folyón átkelve el kellett foglalnia a helyét. A főerő támadásához balszárnyon a VIII. hadtesthez tartozó Esterházy-hadosztálynak, jobbszárnyon, ugyanezen hadtest Janik-hadosztályának és a II. hadtest Rakovszky-hadosztályának kellett csatlakoznia.⁵⁴ A komáromi erődrendszer elemeinek a védelmét a II. és VIII. hadtest többi hadosztályai vették át. A támadó csapatok tartalékát a Görgey-különítmény képezte, melynek csak másnap reggel kellett átkelnie a Dunán. Általános intézkedés szerint a támadó csapatokat csak a sebesültszállító kocsik követhették, tehát minden poggyász, és szállítószekér egyelőre a sáncok mögött maradt.

Az intézkedés további és egyben legfontosabb része az egyes hadtestek feladatait határozta meg. Itt kerestük az elérendő célt vagy célokat, amelyet azonban csak az „általános rendelkezéseknél és megjegyzéseknél” találunk meg: „a legnagyobb súly a Concó-vonal visszavételére helyezendő; az ellenség az ácsi oldalon a legerősebb, a főhadiszállása Bábolnán van. A legnagyobb jelentősége a nagyigmándi főút birtoklásának van. Ha az sikerül, akkor az ellenséges hadsereg közepe át van törve, mivel ezen az igmándi ponton a teljes ereje felfejlődött.” Tehát az intézkedésben két kiemelten fontos helyet határoztak meg, a Concó-vonalát és a Nagyigmádon keresztül vezető Győr–Bicske főútvonalat.

A Concó-vonal birtokbavételét a VII. hadtestnek kellett megoldani, jobbról a Janik- és a Rakovszky-hadosztály, balról pedig a Pikéty Ágoston vezérőrnagy parancsnoksága alatt összevont huszonöt huszárszázad támogatásával. A feladat tulajdonképpen egyszerűen hangzott: a VII. hadtest és a két támogató hadosztály szemből támadja az erdőt, a lovas különítmény pedig az erdőt balról megkerülve, az ott lévő ellenséges lovasság szétverése után, átkarolást hajt végre, majd a Concó-patak felé üldözi a menekülőket, lehetőség szerint azon is túl. Amikor a szemben támadó csapatok elérik a Concó vonalát, Pikéty csapatai is visszatérnek. A támadást reggel fél nyolckor kellett megkezdeni a jobbszárnyról.

A másik „legfontosabb” feladatot a III. hadtestnek kellett megoldania. A feladatszabás szerint a hadtestnek reggel nyolc órakor elindulva a Csém pusztánál lévő sáncokat jobbról megkerülve el kellett foglalni Nagyigmándot és birtokba venni a Győr–Bicske országút itteni szakaszát.

A fenti hadtesttel egy időben indulva és vele egy magasságban haladva az I. hadtestnek eközben Moca felé kellett támadnia, a település birtokbavétele után a hadosztályokat a tatai útra, illetve Tömödig előretolni, majd előőrsök és különítmények kiküldésével biztosítani az összeköttetést a III. hadtesttel és az elfoglalt állásokat. A két hadtest mögött általános tartalékként a Görgey-különítmény vonult fel.

A hadsereg balszárnán lévő Esterházy-hadosztálynak csupán demonstrációs feladata volt Dunaalmás felé.

⁵⁴ Az intézkedésben Kászonyi hadosztály szerepel, Klapka Rakovszky hadosztályról írt, lásd: *Klapka, Georg: Memorien. Leipzig, 1850. 179. o.* Kászonyi József ezredes ekkor a II. hadtest parancsnoka volt.

Amennyiben az e napra tervezett feladatokat a hadsereg sikeresen megoldotta, akkor a főhadiszállásnak és a tábornoki irodának Kisigmándra kellett költöznie, ahol a parancsnokság este nyolc órakor kívánta kiadni a további intézkedést.

A haditervhez egy térképvázlat is tartozott, amelyen a megindulási állásokat és az elérendő terepszakaszokat is feltüntették. Sajnos ennek nem maradt fenn egyetlen ismert példánya sem, legalábbis nem tudunk róla.

Mi volt a harmadik komáromi csata célja?

Egy hadtörténelmi esemény utólagos rekonstruálása mindig sok buktatót rejt magában. Ha abból indulunk ki, amit a legtöbb katonai teoretikus tart, miszerint a háborúban a véletlen, a kiszámíthatatlanság és a szerencse, döntő szerepet játszik, akkor bizony sokszor nehéz utólag megmagyarázni, hogy egyik vagy másik fél miért győzött vagy szenvedett vereséget. Problémás az események pontos bemutatása azért is, mert csak részben vagyunk azon ismeretek birtokában, mint azok, akik az eseményeket irányították vagy részt vettek benne. A katonai vezető döntéseit az írásban rögzített információkon túl millió más, szóbeli jelentés, közlés, vélemény, vagy csak megérzések, hangulatok, benyomások befolyásolhatják. Ezek megismerése a történész számára szinte lehetetlen, hacsak egy jó tollú szemtanú nem nyújt ehhez segítséget.

Ha más oldalról közelítünk az események vizsgálatához, akkor viszont azt is meg kell állapítanunk, hogy jóval többet tudunk, mint az események résztvevői. Ismerünk például az ellenségről olyan adatokat, amiket nem tudhattak azok, akik éppen csatára készültek. Ismerjük az események végeredményét is, ami eleve meghatározza értékelésünk, vizsgálódásunk előjelét. A hadtörténésznek ilyenkor – a rendelkezésre álló adatok összegyűjtésén és rendszerezésén túl – elsősorban az lehet a feladata, hogy kövesse a hadművészet, mint a katonai vezetés művészete szabályszerűségeinek fejlődéséből adódó összefüggéseket, próbálja meg a fővezér, vagy parancsnok gondolatmenetét rekonstruálni.

A fent ismertetett haditerv is több kérdést felvet. A legfontosabb az, hogy a készítő mit is várt a csatanaptól és hogyan gondolta a hadművelet folytatását? Arra számított vajon, hogy ha sikerül a két kitűzött cél elérni, akkor az ellenség nem támad vissza? Vagy üldözni akart, mondjuk Győr felé, amerre az ellenség – nyilván saját hadászati vonalán maradván – visszavonulhatott? Ellenben a magyar hadseregnek Székesfehérvár felé kellett volna menetelnie. Vajon miért kellett Dunaalmás felé egy hadosztálynak konkrét feladat nélkül felvonulnia, és miért indult egy egész hadtest Mocsá felé, amikor a haditerv készítője is megállapította, hogy „Mocsán és Tatán az ellenség gyengébb, és támogatást idevonnia sem könnyű”?

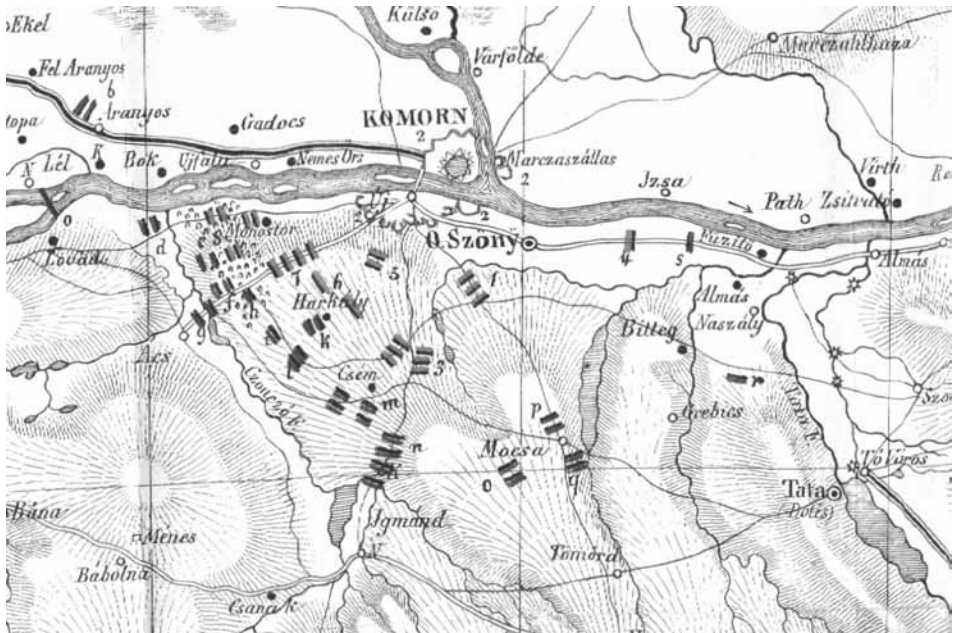
A tervet természetesen már többen is bírálták. Gelich Richárd, aki a szabadságharc alatt őrnagyságig vitte a Hadügyminisztérium tábornoki osztályán, éppen ezzel kapcsolatban az áttörés szabályáról a következőket írta: „Ez az ellenséges szárnyaknak tüntetések általi lekötését s az áttörési hely felé túlnyomó erővel való gyors előrenyomulást igényel.”⁵⁵

A július 11-i csatára kiadott intézkedést Gelich egy általános támadás tervének tartotta, nem pedig egy áttörést célzó tervnek.

Az intézkedést alapos bíráltnban részesítette Wilhelm Rüstow svájci hadtörténész és hadtudós is, aki elsősorban arra hívta fel a figyelmet, hogy közel azonos erőviszonyok

⁵⁵ Gelich Rikárd: Magyarország függetlenségi harcza 1848–49-ben III. k. Budapest, é. n. 679. o. Itt jegyezzük meg, hogy a csata eseményeinek részletes leírása Gelich, Rüstow, Ramming, Szilányi és Klapka idézett munkáiban megtalálható.

mellett csak akkor lehet sikeres áttörést elérni, hogy ha egy kis arcvonalszakaszon összpontosítanak jelentősebb erőket. Szerinte a legfontosabb arcvonalszakasz ebben az esetben az ácsi postaút és az igmándi főút között volt és erre a 6–7000 lépésnyi területre legalább 32–34 000 embert kellett volna összpontosítani. Ekkor sikerülhetett volna az áttörés, amelynek következtében az osztrák jobbszárny, mely jobbról egyébként sem támaszkodott semmire, kénytelen lett volna visszavonulni. Már pedig ha az ellenség visszavonul Győr felé, a győzelem már döntő is lehetett volna. „Csak ezáltal nyerhettek volna magyarok levegőt, hogy Paks vagy Baja felé az alsó Dunához közvetlen veszélyeztettség nélkül eljussanak. És ennyi levegőt nyerni, igen ez volt állítólag az egyetlen célja a csatának.”⁵⁶

*Az 1849. július 11-i csata helyszíne a felvonult csapatokkal
(Rüstow idézett munkájának részlete)*

A tervben nem láthatunk erőösszpontosítást, hanem éppen ellenkezőleg, az erők egyenlő elosztását. Az osztrák csapatok erőfölénye még a II. és a III. hadtest nélkül is meggyőző volt, így annak érdekében, hogy ez ne érvényesülhessen, csak a helyi erőfölény létrehozása lehetett a megoldás. Ehelyett mi történt? Mocska ellen, ahol egy gyalog- és két lovasdandár állt, egy egész magyar hadtest vonult fel. Dunaalmással szemben, ahol csupán egy gyenge különítmény védekezett, egy hadosztály állt tétlenül egész nap. Nagyigmánd felé viszont a III. hadtesttel szemben egy osztrák és egy orosz hadosztály védekezett, ez utóbbi nagyságra megfelelt egy hadtestének. Herkály-pusztánál is legalább három dandár várta a magyar lovas különítmény huszonöt huszárszázadát. A lovas különítmény létrehozása előrelátó és helyes döntés volt, Klapka nyilván a július 2-i lovassági

⁵⁶ Rüstow 1861. 171. o.

támadást kívánta megismételni. Egyáltalán a haditerv mintha ismételni szerette volna a fent említett csatát, azonban az védelmi jellegű volt, míg másnap támadni kellett.

Rüstow egyébként még azt is kiszámolta, hogy a magyar harcrend vonala az Ácsi-erdő előtt található Meggyfa-erdőtől Herkály- és Csém-pusztán és Mocsán át a Ószőnyig hozzávetőleg 30 000 lépés volt, így közepesen három lépésre kevesebb mint négy ember jutott, miközben a másik oldalon, a főtámadási irányban három lépésre tizennyolc ember esett. Ez azt jelentette, hogy az ellenség a legfontosabb harcvonalszakaszon több mint négyszeres erőfölénnyel rendelkezett.⁵⁷

Klapka vezérőrnagy terve azt mutatja, hogy nem rendelkezett megfelelő felderítési jelentésekkel vagy nem értékelte azokat helyesen. Haynau ugyanis kockáztatott, illetve a magyar fél passzivitására épített. Az osztrák 3. hadtest útba indítása nagy merészség volt, melyről illett volna tudni és kihasználni. Az ellenség ezzel szinte felkínálta az átkarolás lehetőségét. Az I. hadtestnek ereje és helyzete ugyanis lehetővé tette, hogy a Mocsán lévő hadosztálynyi erő elűzése után átkarolással a Csémet és Igmándot védő osztrák csapatok oldalába kerüljön és támogassa a III. hadtest támadását. Mocsától hozzávetőleg nyolc kilométert kellett volna megtenni az I. hadtestnek. A tartalék alkalmazása és a lovas különítmény bevonása, már valóban jelentős erőfölényt biztosíthatott volna Klapka számára.

Az osztrák 2. hadtest is elszigetelten, szinte kiszolgáltatva állt a Csalóközben, igen törekény összeköttetésben a Dunán keresztül. Július 2-ától több mint egy hét állt rendelkezésre, hogy e hadtestet a magyar sereg abszolút erőfölényt létrehozva legyőzze. Erre még kísérlet sem történt. Az osztrák hadtest két dandárával szemben a II. és a VIII. hadtestnek is legalább a fele maradt a Duna bal oldalán – teljes passzivitásban.

A haditervert az ideiglenes fővezér viselt felelősséget. Klapkát a felső-tiszai hadtest élén mutatott tevékenysége miatt, a tavaszi hadjárat tervezésében vállalt szerepéért, a komáromi vár védelmének megszervezésében és irányításában mutatott zseniális szerepéért az egyik legképzettebb és legsikeresebb honvédtábornokként tartjuk számon. Ha a csapatok harcvezetésében nem is jeleskedett minden alkalommal, de a hadművelleti tervezésben érdemei elvitathatatlanok. Ebben az összefüggésben arra kell gondolnunk, hogy e csatát kényszerűségből vállalta el és talán egyetlen komoly célja az volt, hogy a hadsereget a nagyobb veszteségtől megóvja és – Kossuth akaratának megfelelően – Szeged felé elindítsa. Görgői kívánságának megfelelően az áttörési kísérletet és a csatát vezette, kockázatot azonban nem vállalt, így elszalasztotta azt a lehetőséget, amelyet Haynau türelmetlensége és az orosz csapatok lassúsága még felkínált. Klapka tábornok a csata alatt is teljes passzivitást mutatott. Pedig a lehetőség megvolt, hogy akár menetközben is változtasson. Az Esterházy hadosztály, az I. hadtest egésznap passzívan állt, Klapka mégsem vonta be őket a csatába, miként a tartalékot sem vetette be Csém megtartásáért. Nem állt a Pikéthly-lovas különítmény élére se, hogy támadást vezessen Ács felé. Részt vett viszont a III. hadtest rohamaiban, majd emlékirata szerint még az ácsi erdő ellen is vezetett egy utolsó rohamot. Katonaként nagyszerűen helytállt, vezetőként azonban csődöt mondott.⁵⁸

A csata magyar vesztesége hozzávetőleg 1500 és 2000 fő között lehetett, és az áttörés nem sikerült. A honvédsereg másnap, a sebesült Görgői tábornok vezetésével a Duna bal partján elindult hosszú útjára – Világos felé.

⁵⁷ Uo.

⁵⁸ *Klapka*: Emlékeimből. 235. o.

TAMÁS CSIKÁNY

A BATTLE PLAN WITHOUT GOAL – 11 JULY 1849, KOMÁROM

Summary

The battle near Komárom, fought on 11 July 1849, has a special place among the events of the 1848-49 Hungarian War of Independence. This is so because we still have the Hungarian plan for this battle, and this enables us to do a deeper analysis of the position and military thinking of the leaders of the Hungarian Army. This battle is a special one from another viewpoint, too: temporary army commander György Klapka had to follow orders and requirements that came from different directions at the same time. Governor Lajos Kossuth urged that the army start off to the location of force concentration at Szeged as soon as possible; General and Minister of Defence Lázár Mészáros asked the same from Klapka, proposing different possibilities in his own way; while General Artúr Görgei, appointed commander of the army, who was wounded in the battle of July 2, intended to start only after defeating the Austrian Army, through Transdanubia, to the designated location. Klapka wanted to meet Kossuth's demands in the first place, but he could not ignore the will of Görgei and of the general- and officer-corps of the army. This controversial situation and the lack of Klapka's determination lead to the result that the battle plan did not have a clear goal and did not try to take advantage of the mistakes of the Austrian commandship. On 11 July the Hungarian Army fought a battle in which there was no hope for victory. The study examines the circumstances how this situation came about, embedding it to the military concepts of the time.

TAMÁS CSIKÁNY

UN PLAN DE GUERRE SANS BUT – KOMÁROM, LE 11 JUILLET 1849

Résumé

La bataille qui eut lieu le 11 juillet 1849 près de la ville de Komárom occupe une place spéciale parmi les événements de la guerre d'indépendance hongroise de 1848-1849. Nous disposons en effet du plan de guerre hongrois établi pour cette bataille, ce qui nous permet l'analyse approfondie de la situation des chefs de l'armée hongroise et de leur pensée en matière d'art militaire. La particularité de cette bataille réside en partie dans le fait que György Klapka en charge du commandement de l'armée devait tenir compte de différentes instructions et attentes. Le gouverneur Lajos Kossuth souhaitait que l'armée parte le plus tôt possible vers Szeged en vue de la concentration des troupes. Le général Lázár Mészáros, ministre de la défense attendait la même chose de Klapka, mais en lui proposant plusieurs possibilités. En revanche, le général Artúr Görgei, le commandant en chef de l'armée qui fut blessé dans la bataille du 2 juillet, ne voulait partir au lieu désigné via la Transdanubie qu'après avoir vaincu l'armée autrichienne. Klapka voulait avant tout contenter Kossuth, mais il ne pouvait pas ignorer la volonté des officiers généraux et du corps d'officiers de l'armée non plus. Cette contradiction et le manque de détermination de Klapka expliquent pourquoi le plan de guerre ne désigne pas l'objectif précis de la bataille et pourquoi Klapka ne cherchait pas à profiter des erreurs du commandement autrichien. Le 11 juillet, l'armée hongroise s'engagea dans une bataille sans aucun espoir de victoire. L'étude analyse les circonstances qui ont conduit à cette situation dans le contexte des idées d'art militaire de l'époque.

TAMÁS CSIKÁNY

EIN SCHLACHTPLAN OHNE ZIEL – KOMÁROM (KOMORN), 11. JULI 1849

Resümee

Die Schlacht bei Komárom (Komorn) am 11. Juli 1849 nimmt unter den Ereignissen des ungarischen Freiheitskampfes von 1848-49 einen besonderen Platz ein. Es steht uns nämlich der ungarische Schlachtplan zur Verfügung, der uns ermöglicht, die Situation der Anführer der ungarischen Honvéd-Armee und das, wie sie über die Kriegskunst dachten, tiefgreifender zu analysieren. Die Schlacht ist auch deshalb etwas Besonderes, weil der mit dem vorübergehenden Armeekommando beauftragte György Klapka zeitgleich aus mehreren Richtungen kommenden Anweisungen und Erwartungen entsprechen musste. Reichsverweser Lajos Kossuth drängte auf das möglichst rasche Losschicken der Armee an den Ort des Zusammenziehens der Streitkräfte in Szeged. Verteidigungsminister General Lázár Mészáros wollte dasselbe von Klapka, und schlug ihm auf seine Weise gleich mehrere Möglichkeiten vor. Der in der Schlacht vom 2. Juli verwundete General und designierte Armeekommandant Artúr Görgei wollte erst nach der Niederschlagung der österreichischen Armee über Transdanubien an den festgelegten Ort losmarschieren. Klapka wollte in erster Linie die Erwartungen von Kossuth erfüllen, konnte jedoch auch den Willen Görgeis bzw. der Generalschaft und des Offizierskorps der Armee nicht außer Acht lassen. Diese widersprüchliche Situation bzw. die fehlende Entschlossenheit Klapkas führten dazu, dass auch am bereits fertig gestellten Schlachtplan nicht zu sehen ist, was das eigentliche Ziel der Schlacht war, auf welche Weise es nicht bestrebt war, die Fehler der österreichischen Armeeführung auszunutzen. Am 11. Juli wurde von der ungarischen Armee eine Schlacht geführt, in der sie nicht einmal Hoffnung auf Erfolg hatte. Die Studie untersucht die Umstände der Entstehung dieser Situation und bettet diese in die Auffassung der Zeit von der Kriegskunst ein.

ТАМАШ ЧИКАНЬ

БЕСЦЕЛЬНЫЙ ВОЕННЫЙ ПЛАН – КОМАРОМ, 11. ИЮЛЯ 1849-ОГО ГОДА

Резюме

Среди событий освободительной борьбы венгров 1848–49 годов особое место занимает битва при Комароме 11. июля 1849. года. Мы располагаем венгерским военным планом ведения этой битвы, который позволяет нам сделать более глубокий анализ о состоянии венгерского военного руководства и его военно-оперативном мышлении. Эта битва является особенной и потому, что назначенный временным командующим армией Кlapka Дьердь должен был одновременно соответствовать предписаниям и указаниям, прибывавшим с нескольких различных направлений. Правитель Кошшут Лайош настаивал на скорейшем отправлении армии на место концентрации вооруженных сил – в Сегед. Генерал Месарош Лазар, министр обороны, требовал от Кlapки того же, предлагая при этом несколько своих вариантов. А генерал Гёргеи Артур, назначенный командующим армией и раненый в битве 2 ого июля, намеревался направиться на место назначения через Задунавье, после победы над австрийской армией. Кlapka намеревался в первую очередь выполнить приказание Кошшута, но он не мог оставить без внимания Гёргеи, а также волю генеральского и офицерского состава армии. Эта противоречивая ситуация, а также недостаток решимости Кlapки имели результатом тот факт, что уже в составленном военном плане не видно, что было настоящей целью сражения, однако можно заметить, что венгры не стремились использовать ошибки австрийского военного руководства. 11-ого июля венгерская армия вела такую битву, в которой даже надежды не было на успех. Автор статьи исследует обстоятельства, при которых сложилась такая обстановка, опираясь при этом на концепцию военного искусства того времени.

SZELLEMTÖRTÉNET ÉS HADTÖRTÉNETÍRÁS

A magyar hadtörténetírás kapcsolódási pontjai, különös tekintettel az 1930-as évekre

Bevezetés

„Különösen nagy érdemei vannak az egykorú kútfőkön alapuló józan és realista felfogás kialakításában, mely Rákóczit közelebb hozza a modern nemzetiséghez, Markó Árpádnak, aki elsősorban a felkelés hadtörténetének legkiválóbb szakembere, de hadtörténeti érdeklődésű működésében úgy Rákóczi alakját, mint a felkelés politikai viszonyait illetőleg is hosszú időre szóló megállapításokat hozott létre, főként II. Rákóczi Ferenc, a hadvezér... c[ímű] kötetében...” – A két világháború közötti magyar történetírás legnagyobb hatású képviselője, Szekfű Gyula (1883–1955) elismerő sorait Markó Árpád (1885–1966) hadtörténész munkásságáról, történeti kvalitásáról, látásmódjáról a *Magyar történet* harmadik kötetének jegyzetapparátusában találhatjuk.¹ Szekfű kulcsfogalmai: hadtörténetírás, a szerzőt jellemző realista, józan felfogás, azaz szellemiség, valamint Markó Árpád kiváló szakmaisága. A méltatást olvasva a XX. század első fele egyik meghatározó történetfilozófiai irányzatának, az elsősorban Szekfű nevével fémjelzett szellemi történet és a történettudományon belül az egyik fontos terület, a hadtörténetírás találkozásának lehetünk tanúi. Szekfű Gyula megállapítása a hadtörténész Markó Árpád értékelésén túlmutat. Az ő tevékenységén keresztül magát a hadtörténetírást mint szaktudományt ismeri el és méltatja. Különösen annak tükrében lényeges mindez, hogy Szekfű Gyula és Markó Árpád generációja, nemzedékük értelmisége, tudóstársadalma számára

¹ *Hóman Bálint – Szekfű Gyula: Magyar történet. III. k. [4. és 5. könyv]. Írta Szekfű Gyula. Budapest, 1935. (Második bőv., teljes kiadás. Reprint: 1991.) (A továbbiakban: Szekfű MT III.) 599. o.*

Szekfű Gyula legteljesebb életrajzi összefoglalója műveinek felsorolásával, a korábbi bibliográfiák összefoglalásával: Szekfű Gyula. Vál., s. a. r., bev. *Dénes Iván Zoltán*. Budapest, 2001. „Egy konzervatív magyar tudós metamorfózisa és önazonossága és Szekfű élete” – évszámokban című fejezet. 7–34., 259. o., 24. jegyzet és 261. skk. o.

Markó Árpád életrajzi összefoglalói, méltatásai: Markó Árpád a történettudományok doktora 1885–1966. (Nekrológ.) *Hadtörténelmi Közlemények* (a továbbiakban: *HK*), új folyam, 13. (1966) 4. sz. 923–924. o.; *R. Várkonyi Agnes*: Markó Árpád, 1885–1966. (Nekrológ.) *Századok*, 102. (1968) 1–2. sz. 358–360. o.; *Csapódi Csaba*: Történezhagyatékok a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattárában. II. 19. Markó Árpád. 1885–1966. *Századok*, 109. (1975) 3–4. sz. 677. o.; *Tóth Gyula – Vargyai Gyula*: Utószó: Markó Árpád (1885–1966), a magyar hadtörténetírás klasszikusa. In: *Markó Árpád: Magyarország hadtörténete*. (Reprint kiadás.) Budapest, 1994. 289–294. o.; *Tóth Gyula*: Markó Árpád, a magyar hadtörténetírók nesztora. *Magyar Tudomány*, 103. (új folyam, 41.) (1996) 1. sz. 97–105. o.; *Zachar József*: Markó Árpád hadtörténész, Rozsnyó város szülőtte. In: *Rozsnyói Kalendárium*. Szerk. *Ambrus Ferenc*. Rozsnyó, 1996. 66–70. o.; *Zachar József*: A Magyar Tudományos Akadémia utolsó katonatagja: Markó Árpád ezredese, 1885–1966. *Hadtudomány*, 2001. 1. sz. 117–121. o.; *Farkas Gyöngyi*: Markó Árpád és a levéltár. Rendhagyó ismertetés egy új szerzeményű fondról. In: *Ad Acta. A Hadtörténelmi Levéltár évkönyve 2000*. Szerk. *Lenkefi Ferenc*. Budapest, 2001. 44–46. o.; *Mészáros Kálmán*: Bevezetés. In: II. Rákóczi Ferenc csatái. (Válogatott tanulmányok.) S. a. r., [a bevezető tanulmányt írta, kiegészítő jegyzetekkel, bibliográfiával és mutatókkal ellátta] *Mészáros Kálmán*. Budapest, 2003. 5–12. o.; *Tóth Gyula*: Markó Árpád, a magyar hadtörténetírók nesztora. *Új Honvédségi Szemle*, 58. (2004) 5. sz. 86–95. o. (A *Magyar Tudományban* megjelent dolgozat bővített, átdolgozott változata.); *Tóth Gyula*: A svéd kapcsolat utóélete. *Uo.* 12. sz. 98–100. o. – Köszönöm Mészáros Kálmánnak, hogy a Markó-életmű-bibliográfia kéziratát rendelkezésemre bocsátotta.

E helyen kívánok köszönetet mondani hadtörténész kollégáimnak, különösen Hermann Róbertnek és Székely Sándornak, építő jellegű megjegyzéseikért, melyeket a tanulmány megírásához kaptam.

a szakszerűség az ítéletalkotáskor kulcsfontosságú, mindenkor hangsúlyozott, elsőrendű szempont volt.

Szekfü Gyula szerkesztésében jelent meg a *Mi a magyar?* című kötet, amely a magyarországi szellemtörténeti irányzathoz tartozó tudósok és művészek írásainak összegző esszékötete.² Megszóltal benne mindenki, aki szakmai és politikai szempontok alapján ehhez az irányzathoz kapcsolódott, de az írások hangneme célzottan szigorú távolságtartást fejezett ki a napi politikai programok és a szaktudományos álláspontok között.³ A kötet szerzői között hadtörténészt nem találunk. Ugyanakkor ez alapján elhamarkodott lenne olyan következtetést levonni, mely szerint a szellemtörténet és a hadtörténetírás között nem volt kapcsolat.

A szellemtörténet a XX. század első felében az európai szellemi élet egyik fontos irányzata. Egyfajta ismeretelmélet, történetfilozófia, amely a polgári történetírásban különbséget tett a természet- és szellem-, másképpen kultúrtudományok között. Legjellemzőbb sajátossága, hogy elsősorban az események belső, gondolati motivációit kutatja, így a megismerés szubjektív igényét tükrözi. A történeti folyamatok fő mozgatórugóját (a XIX. századi pozitívizmussal szemben) az eszmék, a szellemi tényezők változásában keresi; egy olyan irányzat, amely a mai mentalitástörténet felé mutat. Az eseménytörténettel, a politikai történések kizárólagos leírásával szemben a művelődés, a történelem szellemi értékeinek fontosságát hangsúlyozza. Lényeges alkotóeleme a hatalomgyakorlásról alkotott felfogása, amit alapvetően egy konzervatív politikai filozófia határoz meg.⁴

A szellemtörténet Magyarországon a XX. század első felében a szellemi élet egyik legfontosabb irányzatává vált; legjelentősebb produktumai éppen az 1930-as években láttak napvilágot. A *Mi a magyar?* című, már említett gyűjtemény 1939-ben jelenik meg, s a szerkesztő, Szekfü Gyula írásában a magyarság három legjellemzőbb vonásának a vitészséget, a szabadság szeretetét, valamint a politikai szervezőkészséget tartja. Ebben tükröződik a szellemtörténet további jellemzője, az állam szerepének középpontba állítása. Mindezek Szekfü történetírásának (mely az 1930-as években teljesedett ki) attribútumai, műveinek, gondolkodásmódjának középpontjában a magyar államegység, a nemzeti önrendelkezés és a nemzeti függetlenség kérdései állnak.⁵ Mindennek feltárásában Szekfüt – bár elzár-

² Szekfü Gyula (szerk.): *Mi a magyar?* Budapest, 1939. (A Magyar Szemle Társaság jelentette meg. Hasonmás kiadása: Helikon Kiadó, Budapest, 1992.)

³ Lásd: *Rugási Gyula*: Szellemtörténet és történetfilozófia. In: A tudománytól a tömegkultúráig. Művelődéstörténeti tanulmányok, 1890–1945. Szerk. *Laczkó Miklós* (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok, 14.) Budapest, 1994. 7–36. o.; *Miskolczi Ambrus*: „Mi a magyar?” Nemzetkarakterológia és nemzeti mitológia választóján. *Századok*, 132. (1998) 6. sz. 1263–1304. o.; *Úó*: Három magyar hungarológus. *Hungarológia*, 1999. 2. sz. 2000. 1–2. sz. 79–98. o.; *Úó*: Szellem, nemzet, metapolitika. Babits Mihály és Szekfü Gyula, Eckhardt Sándor és Zolnai Béla világáról egykorú vallomások tükrében. *Világosság*, XVII. (2001) 3–18. o. (A továbbiakban: *Miskolczi* 2001.) és *Úó*: Szellem és nemzet. Babits Mihály, Szekfü Gyula, Eckhardt Sándor és Zolnai Béla világáról. Budapest, 2001. (Ugyanerről.)

⁴ A fogalmi meghatározást Erős Vilmos kutatásai alapján végeztük el, aki a magyar szakirodalomban a szellemtörténet európai és magyar sajátosságait a legutóbb összefoglalta, közreadta külföldi szakirodalmát és magyar historiográfiáját. *Erős Vilmos*: A Szekfü–Mályusz vita. (Csokonai Új Históriai Könyvek. Sorozatszerk. *Benda Gyula – Mészáros János*.) [Debrecen, 2000.] (A továbbiakban: *Erős* 2000.) 60–62. o., 151. jegyzet, 81–82. o. A szellemtörténet kiteljesedéséről a pozitívizmus ellenében, valamint a mentalitástörténet felé mutató jellemzőkről: *Miskolczi* 2001. 3–4. o.

⁵ A magyarországi szellemtörténet terjedelmes fejezete a XX. századi magyar történetírás historiográfiájának. Jelen tanulmány elkészítésekor egyelőre a hatalmas forrásbázisból legfőképpen az alábbiakra támaszkodtunk: *Szűcs Jenő*: Szellemtörténet és nacionalizmus. *Történelmi Szemle*, 9. (1966) 245–266. o.; *R. Várkonyi Agnes*: A pozitívista történetnézet a magyar történetírásban I. A pozitívista történetnézet Európában és hazai értékelése 1830–1945. Budapest, 1973. „A szellemtörténeti historiográfiai tájékozódásának kezdetei” és „A »Száműzött Rákóczi«-vita és a magyar történetírás múltja” című alfejezetek és a „Szellemtörténet, pozitívizmus és a magyar történettudomány” című fejezet, 235–262. o.; *Kosáry Domokos*: A történetírás és az irányzatok. In: *Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére*. Szerk. *Fodor Pál – Pálffy Géza – Tóth István György*. Budapest, 2002. 9–12. o.; *Erős* 2000. 63. o. Összegzőst ad továbbá: *Romsics Ignác*: Szakosodás, szintetizálás és

között annak látásmódjától – a pozitivizmus módszerei is segítették.⁶ Úgy vélte, hogy a tudományos igazság feltárható, megismerhető, meggyőző módon demonstrálható és közvetíthető.⁷ Meghaladta ugyanakkor a korábbi történetírók megközelítésmódját, a politikai eseménytörténet addigi kizárólagosságával szemben egyfajta szintézisre törekedett: kitért a gazdaság, a művelődés, a társadalom, a nemzetiség, a vallás stb. viszonyainak történetére, ami a *Magyar történet* általa írt könyveiben a mű alapvető szempontrendszeréeként jelenik meg.⁸

Mindezek előrebocsátása után a következőkben a magyarországi szellemtörténeti irányzat és egy történettudományon belüli szakterület, a hadtörténetírás kapcsolódási pontjait, egymásra hatását kíséreljük meg felvázolni. A téma szerteágazó, egy tanulmány kereteinél bővebb feldolgozást érdemel; kezdetnek bizonyos alapvető fontosságú kérdéseire térhetünk ki írásunkban. A kérdés vizsgálatának szükségességét – egy szűkebb keretszámteretben – tudomásom szerint eddig egyetlen tanulmány vetette fel, melyet Nagy Miklós Mihály készített. Ebben leírja, hogy a *Magyar Szemle* folyóirat kutatása elsiklott a lap és a Honvédség közötti kapcsolat fölött, holott a mai olvasó számára bizonyára feltűnik, hogy annak idején a folyóiratban milyen sok neves katonai szakember publikált.⁹ Ugyanakkor egy hadtörténeti megközelítésű tanulmány már született Szekfű Gyula *Magyar történetét* vizsgálva: Vizi László Tamás a francia háborúk korát mutatta be a szintézis alapján.¹⁰ Tanulmányának tanulsága: Szekfű feldolgozások híján – vagy tegyük hozzá: részint a már meglévők ismeretének hiányában – forrásfeltárás után a császári- királyi haderő létszámáról, összetételéről tett megállapításokat szintézisében. Ugyanakkor terjedelmes leírásokat kapunk a magyar katonák hősiességéről az átfogó értékelések, stratégiai problémák, taktikai kérdések, logisztika feltárása helyett.¹¹

Tanulmányunkban kijelöljük azon két világháború közötti jelentős, elismert hadtörténészek és/vagy katonai szakírók körét, akik a szellemtörténeti irányzattal, annak képviselőivel, közöttük Szekfű Gyulával is valamilyen módon kapcsolatban álltak, illetve a szellemtörténeti irányzathoz sorolható, alapvető fontosságú tudományos művekben és

interdiszciplinaritás a 20. századi történetírásban. In: *Uő: Történelem, történetírás, hagyomány. Tanulmányok és cikkek, 2002–2008.* Budapest, 2008. 183. skk. o.; a Szekfű és nemzedéke című tanulmánykötet írásai, valamint: A negyedik nemzedék és ami utána következik. Szekfű Gyula és a magyar történetírás a 20. század első felében. Szerk. *Ujváry Gábor.* (Kodolányi János Főiskola Történeti Műhelyének kiadványai 2. Sorozatszerk. *Csurgai Horváth József – Ujváry Gábor.*) Budapest, 2011. (a továbbiakban: A negyedik nemzedék) tanulmányai. *Romsics Ignác:* Clio bővültében. Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel. Budapest, 2011. „A szellemtörténet és a német történetírás” című alfejezet: 198–209. o.

⁶ Szekfű pozitivizmussal szembeni, ellentmondásos felfogásáról a legteljesebb elemzés: *R. Várkonyi Ágnes* előző jegyzetben hivatkozott munkája, különösen „A pozitivizmus mint a szellemtörténeti historiográfia egyik központi problémája” című alfejezet, 252–253. o., valamint 259–262. o.

⁷ *Gergely András:* Szekfű Gyula és a „Harmadik Magyarország” írónemzedéke. In: Szekfű és nemzedéke. 15. o.

⁸ *Erős Vilmos:* Szekfű historiográfiai koncepciója. *Magyar Szemle* (a továbbiakban: *MSz*), új folyam, XIX. (2010) 1–2. sz. Interneten hozzáférhető: http://www.magyar szemle.hu/cikk/szekfu_historiografiai_koncepcioja; a letöltés időpontja: 2012. október 16.) és ugyanez: Szekfű Historiográfiai koncepciója. In: A negyedik nemzedék. (A továbbiakban: *Erős* 2011.) 104–105. o. (Itt jegyzem meg, hogy Szekfű Gyula hovatartozásáról – szellemtörténész volt-e vagy sem – Erős Vilmos álláspontját osztom. Lásd: *Erős Vilmos:* A szellemtörténet. *Valóság*, 2008. 5. sz. 20–35. o.)

⁹ *Nagy Miklós Mihály:* A Magyar Szemle katonai szakírója: Julier Ferenc. *MSz*, új folyam, VII. (1998) 3. sz. 59–88. o. (A tanulmány Index nevű, internetes, fórumra adoptált, szöveghű változatát használtam: <http://forum.index.hu/Article/showArticle?t=9191903>; lapszám megjelölése nélkül, a letöltés időpontja: 2012. július 27.) (A továbbiakban: *Nagy* 1998.)

¹⁰ *Vizi László Tamás:* A francia háborúk kora Szekfű Gyula történetírásában. In: A negyedik nemzedék, 171–191. o.

¹¹ Minderről és Szekfű hiányos hadtörténeti ismereteiről a tárgyalt időszakra vonatkozóan A negyedik nemzedék című kötet recenziójában szóltam. *Századok*, 146. (2012) 3. sz. 747–748. o.

folyóiratokban szerzőként, valamint a *Magyar Történetben*¹² mint hivatkozott szerzők szerepeltek. Megvizsgáljuk, mit is jelentett konkrétan a szellemtörténeti orgánumban és irodalomban való megjelenés, mennyire volt hangsúlyos a hadtörténetírás ezeken a fórumokon, s konkrétan mely területeket, korszakokat, kérdéseket érintett. Érdemes áttekinteni azt is, hogy kölcsönös és élő volt-e a kapcsolat a két történetírói látásmód, kutatási terület között; mivel ez a téma önmagában is terjedelmesebb feldolgozást igényel, e helyen most azt vizsgáljuk, hogy Szekfű Gyula történetírásában nyomon követhetők, kimutathatók-e a korabeli hadtörténetírás eredményei. Általában tehát arra a kérdésre keressük a választ, hogy a két világháború közötti magyar hadtörténetírás mennyiben hatott nevezett történetírói irányzatra, illetve a szellemtörténet megközelítési módja, elemzési módszerei tetten érhetőek-e a hadtörténetírásban. Markó Árpádon kívül, akinek tevékenységét bővebben tárgyaljuk, a hadtörténetészi, katonai szakírói körbe tartozott Berkó István, némiképp Bánlaky József, valamint Dormándy Géza, Gelich Rihárd, Gyalókey Jenő, Julier Ferenc, Pilch Jenő, Rónai Horváth Jenő és Hardy Kálmán: a vizsgálatba bevontak körét a *Magyar történet* Szekfű Gyula által írt fejezeteinek hivatkozott szerzői, hadtörténetészei jelölték ki számunkra, de áttekintettük a *Magyar Szemle* folyóiratban publikálók és a Magyar Szemle Társasághoz tartozók körét is.

Írásunk több okból elsősorban a harmincas évek történetírására koncentrál. A szellem-történet mint tudományos diszciplína recepciója Magyarországon éppen a húszas évek második felében mélyül el, a harmincas évek elejére teljesedik ki.¹³ A *Magyar Szemle* indulása, a hadtörténetészek és katonai szakírók jelentkezése a folyóiratban az 1930-as évektől kezdődően válik rendszeressé; s éppen ezekben az években alkotják meg fontos szintéziseiket, tanulmányaikat.¹⁴ Ez az az évtized, amikor napjainkban helytálló, érvényes megállapításokat tartalmazó hadtörténeti munkák, tanulmányok jelennek meg. Markó Árpád tudományos pályafutása is a harmincas években kap lendületet, illetve bontakozik ki, éppen egy, a korszak történetírásának, illetve hadtörténetírásának feladatait és problémáit tárgyaló tudományos polémia kapcsán, abba bekapcsolódva, mint azt a továbbiakban látni fogjuk. Ezzel egyidejűleg a harmincas években jelenik meg Szekfű Gyula monumentális szintézise, a *Magyar Történet* is, több kiadásban, melynek fejezeteiben, felhasznált irodalmában a hazai hadtörténetírás eredményei összegezve, Szekfű által szelektálva, minősítve jelentkeznek. S végül azért is irányítottuk figyelmünket elsősorban erre az évtizedre, mert egy konszolidált időszakról van szó, amikor a hadtörténetírás – de általában a magyar történetírás (bármelyik irányzathoz tartozó legyen is) – a két világháború között eltelt időben pusztán tudománytörténeti, historiográfiai szempontból elemezhető, értékelhető, nem itatódik át a napi politikai radikalizálódás kísérőjelenségeivel.

¹² A Magyar történet e szempontból vizsgált kötetei: *Szekfű MT III.*; *Hóman Bálint – Szekfű Gyula*: Magyar történet. IV. k. (4. és 5. könyv.) Írta Szekfű Gyula. Budapest, 1935. (Reprint: 1990.) (A továbbiakban: *Szekfű MT IV.*) és *Hóman Bálint – Szekfű Gyula*: Magyar történet. V. k. Írta Szekfű Gyula. Budapest, 1936. (Második, bővített, teljes kiadás. Reprint: 1990.) (A továbbiakban: *Szekfű MT V.*)

¹³ Összefoglalóan lásd: *Erős Vilmos*: A szellemtörténet című tanulmányát a 8. jegyzetben; *Erős* 2000. 60–66. o. és legutóbb: *Erős* 2011. 104. ssk. o.

¹⁴ Vö. a teljesség igénye nélkül: *Julier Ferenc*: A hadvezetés művészete. (A Magyar Szemle Társaság kiadásában, a Kincsestár sorozatban.) Budapest, 1931.; *Bánlaky József*: A magyar nemzet hadtörténelme. I–XXII. k. Budapest, 1928–1942. kötetei (1. kiadása: 1898.); *Üő*: Magyarország 1848/49. évi függetlenségi harcának katonai története. I–III. k. Budapest, 1930.; *Julier Ferenc*: Magyar hadvezérek. Budapest, [1930.] (Újabb kiadásai Vargyai Gyula kísérőtanulmányával: Budapest, 1992., 1996.); *Pilch Jenő* (szerk.): A Magyar Katona Vitézségének Ezer Éve I–II. Szerzők: *Pilch Jenő*, *vitéz Berkó István*, *Markó Árpád*, *Gyalókey Jenő*. Budapest, 1933.; *Markó Árpád*: II. Rákóczi Ferenc a hadvezér. (A Magyar Tudományos Akadémia kiadásában.) Budapest, 1934.; *Üő*: II. Rákóczi Ferenc. (Kincsestár. A Magyar Szemle Társaság kis könyvtára 142. sz.) Budapest, 1935. (A továbbiakban: *Markó* 1935.)

A *Magyar Szemle* a magyar konzervatívizmus legnagyobb vonzerejű fóruma, s a két világháború közötti évtizedek társadalmpolitikai szemléi sorában a legjelentősebb sajtóorgánium volt. A XX. század első két évtizedének uralkodó eszméit, gondolati tartalmait a *Huszonegyedik Század* című folyóirat, a következő évtizedek szellemiségét a *Magyar Szemle* jelenítette meg elsősorban.¹⁵ A szó nemes értelmében konzervatív sajtóorgánium tudatosan bevont fiatal szerzői gárdája – amint ez az alábbiakban Markó visszaemlékezéseiből is kiderül – révén a magyar szellemi élet egyik legnyitottabb fóruma volt a korszakban. 642 szerző 2560 közleménye (mintegy 18 000 oldalnyi szöveg) 199 folyóiratszámában, 46 kötetben látott napvilágot. Az 1927 szeptemberében indult, s a német megszállást követően, 1944 áprilisában betiltott folyóirat első 136 számát (1938 decemberéig) Szekfű Gyula szerkesztette, majd 1939-től Eckhardt Sándor (1890–1969) irodalomtörténész vette át a feladatot. Szekfű azonban nem vált meg a laptól: szerzőként is gyakran szerepelt, s a szerkesztőbizottság alelnökeként továbbra is döntő befolyása volt.¹⁶

A folyóirathoz három könyvsorozat kapcsolódott. A *Magyar Szemle Könyvei* a szellemi elithez szóltak, társadalom- és történettudományi monográfiák, tanulmányok, esszé-válogatások jelentek meg. A *Magyar Szemle Kincsesládája* kis formátumú kötetei (közel 150 kötete) az igényes, olvasmányos és könnyen hozzáférhető ismeretterjesztés sorozata volt. Az egyes kötetek részint aktuálpolitikai témákról szóltak, részint az általános műveltséghez, a mindennapok kultúrájához tartozó tudnivalókat tekintették át közérthető formában. Végül a *Magyar Szemle Klasszikusai* a forráskiadás és újraközlés sorozata volt: ebben a sorozatban jelent meg többek között Markó Árpád szerkesztésében a Zrínyi Miklós prózai munkáit tartalmazó kötet.¹⁷

A Magyar Szemle Társaság (MSzT) volt a „Szemle-birodalom” háttérintézménye. Élén a folyóirat alapítói: gróf Bethlen István miniszterelnök és Kornfeld Móric báró, a Weiss Manfréd Művek igazgatója álltak. A szerkesztőbizottságában kezdettől fogva végig Bethlen István töltötte be az elnöki tiszteket, a társulati választmány (egyben az MSzT) elnöke 1933-ig Hóman Bálint, alelnökei: 1928-ig (haláláig) Magyary Géza, majd Gratz Gusztáv voltak. 1933-tól Bethlen István lett a társulat elnöke, s az alelnöki posztot Ravasz László töltötte be.¹⁸

¹⁵ E helyen meg kell említenünk ezeken kívül a konzervatív liberális szemléletet tükröző 1857-ben induló, s 1944-ig működött *Budapesti Szemlé*t is, melynek áttekintése témánk szempontjából egy önálló tanulmányt igényel a jövőben.

¹⁶ *Saad József*: Magyar Szemle (1927–1944). In: Magyar Szemle. Repertórium és tartalomlelemzés. I. Bevezető és címjegyzék. Irta és összeállította Saad József. (Magyar Szociológiatörténeti füzetek, 3.) Budapest, 1989. (A kötet a továbbiakban: *Saad 1989.*) 5–39. o.; *Saad József*: A reformkonzervatívizmus lapja. Közéletek a Magyar Szemléhez. *MSz*, új folyam VI. (1997) 5–6. sz. A tanulmány internetes példányát használtam: http://www.magyarszemle.hu/cikk/a_reformkonzervativizmus_lapja (A letöltés utolsó időpontja: 2012. október 17.; lapszám nélkül. (A továbbiakban: *Saad 1997.*); *Zichy Mihály*: Adalékok a Magyar Szemle történetéhez. *MSz*, új folyam VI. (1997) 6. sz. A tanulmány internetes példányát használtam: http://www.magyarszemle.hu/cikk/adalekok_a_magyar_szemle_tortenetehez. (A letöltés utolsó időpontja: 2012. október 18.); lapszám nélkül. (A továbbiakban: *Zichy 1997.*)

¹⁷ A *Magyar Szemle* nevét viseli a harmincas évek páratlan történelmi vállalkozása, az egyetemes történelem rendszeres feldolgozása is: az ókortól a legújabb korig, megjelent 1935–1937 között.

¹⁸ Gróf Bethlen István (1874–1946), jogász, mezőgazdász, politikus. 1921 és 1931 között Magyarország miniszterelnöke. Kornfeld Móric báró (1882–1967) a Ganz-Danubius Gyár igazgatója, majd vezérgazdátója volt 1905 és 1918 között, az 1920-as évektől a Weiss Manfréd Művek igazgatója.

Hóman Bálint (1885–1951) történész, egyetemi tanár (Pázmány Péter Egyetem, Budapest), kultúrpolitikus, a Magyar Tudományos Akadémia (a továbbiakban: MTA) levelező (1918), majd rendes (1929) tagja. Fő kutatási területe a középkori magyar történelem. 1922-ben az Országos Széchényi Könyvtár igazgatója, majd 1923-tól a Magyar Nemzeti Múzeum főigazgatója volt. Az 1920-as évek végétől a Magyar Numizmatikai Társaság, a Magyar Néprajzi Társaság és a Magyar Történelmi Társulat elnöke. 1932. október 2-tól 1938. május 13-ig a Gömbös- és Darányi-kormányban, majd 1939. február 16-tól 1942. július 3-ig a Teleki-, Bárdossy- és Kállay-kormányban vallás- és közoktatásügyi miniszter.

A szerkesztőbizottság és a választmány politikusokból, akadémikusokból, tudósokból s többnyire kormányhivatali posztokat is viselő közéleti személyiségekből tevődött össze, a gazdasági élet vezetőiből, egyházi személyiségekből, a korabeli szellemi élet napi politikán felül álló tekintélyeiből állt. Hatalmas szellemi és anyagi potenciált képviselt; személyesen vagy kiterjedt kapcsolatai révén jelen volt a tudományos intézményekben, minisztériumok szakértői köreiben, szakmai egyesületekben, irodalmi, művészeti és tudományos társaságokban, a külföldi magyar intézetekben, napilapok és folyóiratok szerkesztőségeiben, a magyarországi nemzetiségi és a határon túli magyar kisebbségi szervezetekben.¹⁹ A Magyar Szemle Társaság a tagok által vitt politikai és társadalmi szerepek ellenére nem volt sem politikai, sem társadalmi szervezet, azonban egy olyan folyóiratot működtetett, amely magas szakmai színvonalú írásokat jelentetett meg az olvasók számára könnyen érthető formában.²⁰

Hadtörténészek, katonai szakírók a Magyar Szemle vonzaskörzetében

Gyalóky Jenő

Ennek az illusztris körnek volt tagja a *Magyar Szemlénél* szerkesztőbizottsági tagként az indulástól, 1927-től kezdve Gyalóky Jenő (1874–1945) hivatásos katonatiszt, a két világháború közti időszak kiemelkedő jelentőségű hadtörténésze, első számú szaktekin-télye. 1920–1921-ben a debreceni egyetem meghívott tanára, 1921–1926 között a Had-történelmi Levéltár I. (levéltári) csoportjának igazgatója, nyugdíjazása előtt egy évvel, 1926-ban ezredesi rendfokozatot kapott. 1926-tól a Magyar Tudományos Akadémia le-velező, 1936-tól rendes tagja.²¹ Szakszerűsége példaértékű volt a két háború közti hadtör-ténész nemzedék számára – bizonyára ezért kérték fel a *Szemlénél* szerkesztőbizottsági tagnak. Gyalóky Jenő fogalmazta meg a *Magyar Szemle* programadó írását is a kortárs hadtörténetírás helyzetéről, kérdéseiről.²² Ebben kifejti, hogy a magyar (had)történetírás-nak véglegesen meg kell szabadulnia a romantikus történet szemlélettől, objektív, tárgy-szerű történetírásra van szükség, melynek során a magyar hadtörténelemnek nemcsak dicsőséges időszakait, hanem problémáit is exponálni kell, s meg kell szabadulni attól a téves felfogástól, hogy a kedvezőtlen folyamatokat feltáró szakembereket hazafiatlanság-gal vádolják. Hangsúlyozza a forrásfeltárás szükségességét, mert ezáltal lehet a katonai múlt tanulságait az olvasó számára közvetíteni. Végül kijelölte azokat a korszakokat, kutatási területeket, amelyek feldolgozása a forrásadottságok miatt a leginkább szükség-szerű és aktuális: ilyen témakör például az 1848–49-es szabadságharc története az ausztri-ai levéltári anyag Hadtörténelmi Levéltárba kerülésének jövőtárból. E körbe tartozik

Magyary Géza (1864–1938) nemzetközi híru jogászprofesszor. Gratz Gusztáv (1875–1946) származású politikus, publicista, gazdasági szakember, történétíró volt. 1917-ben pénzügyminiszter, 1921-ben külügyminiszter. Ravasz László (1882–1975) protestáns püspök, számos irodalmi és kulturális szervezet tagja.

¹⁹ Saád 1997. (lapszám nélkül)

²⁰ Zichy 1997. (lapszám nélkül)

²¹ Életrajzi összefoglalói: A magyar tüzér. Szerk. *Felszeghy Ferenc – Reé László*. Budapest, 1938. III. rész. 5. o.; Magyar életrajzi lexikon I. (A–K). Főszerk. *Kenyeres Ágnes* Budapest, 1967. 634. o.; *Hermann Róbert*: Szekfű Gyula és Gyalóky Jenő a Görgei-kérdésről. In: *Folia Historica. A Magyar Nemzeti Múzeum Évkönyve*, XX. k. 1996–1997. Budapest, 1999. (A továbbiakban: *Hermann* 1999.) 38. o.; Magyar nagylexikon VIII. (Ff–Gyep). Főszerk. *Bárany Lászlóné*. Budapest, 1999. 913. o.; *Hermann Róbert*: Az 1848–49-es forradalom és szabadságharc a magyar történetírásban. *Aetas*, 1999. 1–2. sz. 70. o.; Új magyar életrajzi lexikon II. (D–Gy). Főszerk. *Markó László*. Budapest, 2001. 1146–1147. o.; A Magyar Tudományos Akadémia Tagjai 1825–2002. Főszerk. *Glatz Ferenc*. I. k. Írták: *Markó László, Burucs Kornélia, Balogh Margit, Hay Diana*. Budapest, 2003. 439. o.

²² *Gyalóky Jenő*: Hadtörténelmünk mai állapotáról. *MSz*, 11. (1928) III. k. 3. sz. 205–212. o. és Még egy-szer hadtörténelmünk mai állapotáról. *MSz*, 16. (1928) VI. k. 4. sz. 393–395. o.

a Rákóczi-szabadságharc története, II. Rákóczi György 1657-es háborúja vagy éppen a közös hadsereg működése is.²³

Gyalókey Jenőnek két hadtörténeti vonatkozású írása jelent meg a *Magyar Szemlé*-ben, 1933-ban a *Gróf Batthyány Lajos főbenjáró pöre*, 1938-ban pedig az *Olasz várépítők Magyarországon a XVI–XVII. században* című írása.²⁴ Gyalókey munkássága a *Magyar Szemle* egyik 1939. évi, Szekfű nevével jegyzett kritikai írásában méltatásra került.²⁵ *Az erdélyi hadjárat 1849 nyarán* című, a Magyar Történelmi Társulatnál 1938-ban megjelent munkája ugyancsak Szekfű jóvoltából került a *Magyar Szemle* olvasóinak látókörébe. Szekfű előljáróban leszögezi: a könyv megfelel a szaktudomány és a történetírás szakszerűségének. Szerinte az „első realiztikus rajzot”, azaz reális portrét Bemről a magyar történetírásban Gyalókey e munkájával készítette el, ugyanis hiányoznak a könyvből a legendás hős vonásai, ugyanakkor „a folyamatok során fellépő széthúzó erőkről annál többet tudunk meg” a műből. Végül – a Petőfi-kérdéshez kapcsolódva – megjegyzi, hogy Gyalókey Petőfi haláláról „józan, szakszerű, rendkívül világos előadást nyújt” írásában.²⁶ – Szekfű szavainak értelmezéséhez ismernünk kell a történész visszafogott stílusát, kortársaival, pályatársaival szemben tanúsított rendkívül éles kritikai szellemét, hogy kellően érzékeljük: méltatása valóságos elismeréssel és kisebbfajta dicshimnusszal ér fel. Végül helyeslőleg jegyzi meg Gyalókey kritikai hozzáállását méltatva: „A szerző nem is titkolja ellenszenvét minden kicsinyesség, rosszindulat, rágalom, politikai ferdítéssel szemben, melyek pedig eleget dolgoztak a szabadságharc egyes vonásainak történeti áthagyományozásában.”²⁷

Szekfű Gyula a *Magyar történet* XVII. századi fejezeteinél támaszkodott Gyalókey Bethlen Gábor erdélyi fejedelemről szóló, a *Protestáns Szemlé*-ben 1929-ben megjelent tanulmányára, melyet kitűnőnek minősített, s melyről azt nyilatkozta, hogy az ő felfogását hadtudományi szempontból megerősíti.²⁸ Sajnos Gyalókey Jenő (másik) kitűnő írását: Mohács-tanulmányát²⁹ Szekfű a *Magyar történet* vonatkozó részében nem használta fel. Felhasználta azonban Gyalókeynek Mecséryről, valamint az 1797-es nemesi felkelésről írt, a *Hadtörténelmi Közleményekben* megjelent tanulmányait.³⁰ A '48-as kutatás kapcsán 15 soron keresztül idézi Gyalókeynek a *Hadtörténelmi Közleményekben* 1927-ben megjelent, debreceni ütközetről szóló tanulmányát.³¹ Szekfű a kérdéstről álláspontját Gyalókey szavai nyomán fejt ki: „Második hátráltató momentum volt [ti. a 48-as kérdés kutatásában], hogy az egész 48–49-i történet Kossuth–Görgey-ellentéte miatt, Gyalókey Jenő találó kifejezésével, elposványosodott.” Tegyük hozzá, a *Magyar Történet*-ben Szekfű sehol, egyetlen másik szerzőtől sem idézett ily hosszasan. Gyalókey gondolatait szellemisége és a szellemtörténeti látásmóddal rokonítható felfogása miatt e helyen megismételjük:

„Nemzetünknek talán egy háborújáról se írtak össze annyi valótlanságot az olvasók hiszékenységében bízó krónikások, mint éppen az 1848–49. szabadságharcról. S hozzátehetjük, talán semmiféle más háborúnk leírásában se látjuk azt az egyoldalúságot, amely utolsó függetlenségi harcunk eseményeinek tárgyalásában úgyszólván lépten-nyomon

²³ Uo. 206–208. o.

²⁴ Leírásukat lásd a IV. mellékletben!

²⁵ *Szekfű Gyula*: Időszerű történeti munkák. Gyalókey Jenő, Miskolczi Gyula, Farkas Gyula, Illyés Gyula. *MSz.*, 139. (1939) XXXV. k. 3. sz. 222–230. o.

²⁶ Uo. 222–223. o.

²⁷ Uo. 223. o.

²⁸ *Szekfű MT* III. 580. o.

²⁹ Hermann Róbert megállapítása. *Hermann* 1999. 39. o.

³⁰ *Szekfű MT* V. 617–618. o.

³¹ *Gyalókey Jenő*: A debreceni ütközetről. (1849. augusztus 2.) *HK*, XXVIII. (1927) 48–82. o.

szemünkbe ötlük.³² – Ennek oka a levéltári anyag elzárt volta, teszi hozzá Szekfű, majd tovább idéz: „Így tolódt el lassankint az érdeklődés súlypontja a nemzetnek az osztrákokkal, oroszokkal, valamint a fellázadt nemzetiségekkel vívott élet-halálharcáról, a két vezető férfú – Kossuth és Görgey – személyére s a közöttük kifejlődött ellentétre. Ez utóbbiak feszegetése a közhangulatnak is megfelelt. Könnyebb téma volt, mint a hadműveletek tudományos tárgyalása”, majd Szekfű saját véleményét írja le: „állítani és cáfolni vég nélkül lehetett, bizonyítéka egyik félnek sem volt a lezárt levéltárak mellett.” Ezután Gyalókey sorait folytatja: „Azon fordult tehát meg minden, hogy kinek hisznek jobban: a vádlónak-e, avagy a védőnek? Minthogy azonban a vádlott, közvetve vagy közvetlenül, legtöbbször az a Görgey volt, akinek homlokára az árulás bélyegét *kellett* sütni: természetes, hogy a védőket a sokkal számosabb és hangosabb vádlók rövidesen letorkolták. Ennek az áldatlan tollharcnak főként a történelmi társaság adta meg az árát.”³³ – Végül Gyalókey (de ezt már Szekfű nem idézi) ezzel a gondolattal zárja sorait: „A be nem bizonyított, de meg se cáfolt állítások nagy része, a valóság látszatával ment át a köztudatba, s onnan később a szakszerű hadtörténelmi irodalomra is visszahatott.”³⁴ – Vagyis Gyalókey Jenő a tényeken, forrásfeltáráson alapuló tárgyilagos történetírás fontosságát hangsúlyozza, ami az előítéletektől mentes tudományos látásmód alapfeltétele, s ami Szekfű szakszerűségről vallott nézeteivel azonos. Talán ez, valamint Gyalókey kritikus szemlélete, mint számára szimpatikus hozzáállás lehet a magyarázata annak, hogy a *Magyar történetben* Szekfű az eddig említettek kivül más, Gyalókeynak a *Történelmi Szemlében* és a *Hadtörténelmi Közleményekben* megjelent írását, illetve Szekfű szavaival: „kitűnő szempontokat nyújtó bírálatait” is felhasználta.³⁵

Tudomásunk szerint a két tudós levelezéséből egyetlen misszilis maradt fenn, amit Hermann Róbert tárt fel: Máriássy János (1822–1888 u.) ’48-as honvéd ezredes, Görgei unokatestvére 1894-ben befejezett emlékiratának ügyében. Az emlékiratot, illetve annak néhány részletét az unoka (?), Máriássy Béla elküldte Szekfűnek, aki továbbküldte azt Gyalókeynak, s ő aztán egy „szigorúan bizalmas” levélben fejtette ki Szekfűnek mérték-tartó, szakszerű, tárgyilagos álláspontját a kérdésben.³⁶

A szakirodalomban olvasható: Gyalókeyt egyenesen a Honvédelmi Minisztériumból delegálták a *Magyar Szemlé*hez.³⁷ Ezt a források alapján egyelőre sem megerősíteni, sem cáfolni nem tudom, azonban bizonyos – mint az alábbiakban látni fogjuk –, hogy Gyalókey nem az egyetlen volt, aki magas rangú katonatisztként a folyóirat munkatársai vagy szerzői közé tartozott.

Julier Ferenc és Hardy Kálmán

A Magyar Szemle Társaság tagjainak és vezetőinek révén a folyóirat munkatársi gárdája, mint említettük, a magyar politikai élet felső köreivel nagyon szoros kapcsolatban állott. Nagy Miklós Mihály kutatásából tudjuk, hogy ez érvényes volt a katonai felső vezetést illetően is. A revízióra készülő ország katonai vezetése arra törekedett, hogy a világháború problémáit állandóan a köztudatban tartsa, és hogy a politikai életben fontos szerepet játszó hadsereg prominens személyiségeit az ország szellemi vezető lapjában

³² Uo. 48. o. Szekfű több helyen pontatlanul idéz a *Magyar történetben*, most az eredeti szöveget közöljük.

³³ Uo. 49. o. Kiemelés Gyalókeytól.

³⁴ Uo. 49. o.

³⁵ *Szekfű* MT V. 633. o.

³⁶ Lásd: *Hermann* 1999. 43–45. o.

³⁷ Az Adriától Amerikáig. Hardy Kálmán altábornagy emlékiratai. Kiadta: *Bonhardt Attila* et al. Budapest, 2008. (A továbbiakban: *Hardy* emlékiratai.) 179–180. o.

megjelenítse. Nagy Miklós Mihály idéz egy, a Hadtörténelmi Levéltárban, a vezérkari iratok között fennmaradt, 1929. március 5-én kelt belső ügyiratot, amelyben a propaganda- és sajtókérdésekkel foglalkozó osztály vezetőjét arról értesítik, hogy a miniszterelnök, Bethlen kifejezett kívánságára a folyóirat „intenzívebben kíván foglalkozni katonai témákkal és eme célból munkatársakat keres a katonaság köréből”.³⁸ Az iratból megtudjuk továbbá, hogy nevezett személy, vitéz Rátz Jenő (1882–1952) ezredes, a Honvédelmi Minisztérium VI-4. osztályának (a rejtett Honvéd Vezérkar VI-4. osztályának) 1928–1930 közötti vezetője³⁹ március 7-re értekezletet hívott össze, melynek célja nemcsak a megfelelő személyek, hanem a megfelelő témák kijelölése is volt egyúttal.⁴⁰ A megbeszélés egy, az iratra ragasztott feljegyzés szerint Rátz betegsége miatt elmaradt, de a témákat és a személyeket kijelölte.

A *Magyar Szemlé*ben ezt követően folyamatosan jelentek meg hadtudományi és hadtörténeti írások, s megtalálták a megfelelő személyeket is: Julier Ferencet és Hardy Kálmánt.

Julier Ferenc (1878–1944) a folyóiratban állandó szakíróként szerepelt. Elsősorban aktuális katonai és hadtudományi problémákkal és az első világháború kérdéseivel⁴¹ foglalkozott, Markó Árpád értékelése szerint a témák első számú szakértője volt.⁴² 1919-ben a III. hadtest, majd a Magyarországi Tanácsköztársaság vezérkari osztályának vezetője, július 3-tól vezérkari főnöke volt. A tanácskormány lemondása után kezdte meg katonai szakírói tevékenységét.⁴³ 1931-ben debütált a *Magyar Szemlé*ben, s ettől kezdve rendszeresen írt tanulmányokat a folyóirat számára, az abban megjelent összes hadtörténeti–hadtudományi írás mintegy felét jegyzi (lásd a IV. mellékletet).

Itt kell megemlítenünk, hogy a *Magyar Szemlé*ben fennállásának teljes időtartama alatt mindössze 62 hadtörténeti, hadtudományi vagy katonapolitikai vonatkozású írás jelent meg. A folyóirat szerzői között a tíz és annál több közleménnyel jelentkezők (56-an) között három hadtudós, illetve hadtörténész volt csupán: Hardy Kálmán, Julier Ferenc és Markó Árpád.⁴⁴ A téma önálló rovatot sem kapott, hiszen az összesen megjelent írások számához (2560) képest ez egy nagyon csekély, 2,42 %-os arányt jelent. Ráadásul az aktuális kérdésekhez kapcsolódó írások ezeknek is csak hozzávetőleg a felét tették ki. (Lásd az V. mellékletet!) Az idézett miniszterelnöki szándék tükrében mindez arról tanúskodik, hogy a folyóiratot nemhogy nem tekinthetjük e tekintetben a politikai vezetés egyik szócsövének, Magyarország katonapolitikai érdekeit érvényesítő vagy arról hírt adó fórumának 1927 és 1943 között, hanem ellenkezőleg: e sajtóorgánumban a kérdés kifejezett alulprezentálásának lehetünk tanúi. Megállapítható, hogy politikai súlyát tekintve a *Magyar Szemlé*ben a kérdés számszerűleg igen alacsony publicitást kapott.

³⁸ Hadtörténelmi Levéltár (a továbbiakban: HL), Vezérkari Iratok, 5252. sz. Idézi: Nagy 1998. (Az iratot Bonhardt Attila levéltárigazgató soron kívül bocsátotta rendelkezésemre, amit ezúton is köszönök.)

³⁹ Az életrajzi adatokért Szakály Sándornak tartozom köszönettel.

⁴⁰ „A Magyar Szemlében megjelenő tárgykörököt és azoknak íróit a VI. Csop[ort]. f[ő]nök[ü]k] Úr jelöli ki, erre vonatkozó javaslatot a VI. csop[ort] osztály vezetői tegyenek a VI-4. osztály számára. A VI. Csop[ort] f[ő]n[ök]k] Úr parancsára a tárgykörök egy a VI-4. oszt[ály] vezető vezetése alatt tartandó értekezleten előzetesen megbeszélendők.” – A 38. jegyzetben idézett forrás részlete.

⁴¹ A történészek és hadtörténészek az első világháború történetét az 1930-as években még nem tekintették történettudományi, hadtörténeti vonatkozású kérdésnek, illetve területnek – mondván, még nem lehet komoly történeti vizsgálat tárgya, mert „még hiányzik a történeti tisztánlátás” –, hanem aktuálpolitikai, katonai szakmai kérdések. Vö.: Hardy emlékiratai, 203. o.

⁴² Markó Árpád: Két év katonairodalma. MSz, XXXVI. (1939) 1. sz. 69. o.

⁴³ Életrajzi adatainak összefoglalásai: Fogarassy László: A magyarországi Tanácsköztársaság katonai összeomlása. (Értekezések a történeti tudományok köréből 109.) Budapest, 1988. (passim); Nagy 1998. (lapszám nélkül)

⁴⁴ Saád József: Magyar Szemle. Repertórium és társadalomelemzés. II. k. Mutatók és tematikus válogatás. Budapest, 1989. alapján.

Nagy Miklós Mihály Julier Ferenc tevékenységéről és a *Magyar Szemlé*vel való kapcsolatáról alapos feltáró tanulmányt készített. Megállapítása szerint Julier katonai szakírói tevékenységéhez a szakmai, szellemi hátteret az 1925-ben megalakult Magyar Katonairók Körén kívül a *Magyar Szemle* biztosította.⁴⁵

A *Szemlé*ben Julier a harmincas évek első felében elsősorban az első világháború elemzésével foglalkozott, a harmincas évek végén és a második világháború időszakában pedig az új háború jelenségeit próbálta az olvasókkal megértetni. A *hadvezetés művészete* című munkája az MSZT kiadásában jelent meg 1931-ben, s ugyanitt látott napvilágot 1933-ban *1914–1918. A világháború magyar szemmel* című könyve is.⁴⁶ A két világháború közti katonai szakmai és hadtudományi életben kiemelkedően fontos szerepet játszott. Könyveiben, írásaiban nem pusztán az eseménytörténet feltárására törekedett, hanem elsősorban azt kutatta, milyen szakmai és mentalitásbeli motivációk határozták meg a hadvezérek döntéseit.⁴⁷ – Tudvalevő, hogy ez az a két vizsgálati szempont, amely a szellemtörténeti irányzat és köztük Szeffü Gyula gondolkodásában is alapvető fontosságú volt. Ő is felhasználta Julier Ferenc *Magyar hadvezérek* című írását a *Magyar történet* hetedik könyvében, a XVIII–XIX. század fordulójának francia háborúiról, illetve a magyarok ebben való részvételéről szóló részben.⁴⁸ Pethő Sándor: *Görgey Artur* című 1930-ban megjelent könyvét, melyben a hadműveleteket Julier írta le, „politikai és katonai dolgokban az új anyag alapján készült kitűnő munká”-nak minősíti.⁴⁹

A folyóirat másik, viszonylag többet publikáló katonai szakírója – aki, ha behatóbban foglalkozott volna hadtörténeti kérdésekkel, jeles hadtörténésszé válhatott volna – Hardy Kálmán (1892–1980) volt.⁵⁰ Tizenháromszor jelentkezett írásaival a *Szemlé*ben, melyek között négy volt valamiképp történeti témájú (*A Görgei*, *A Görgei-kérdés mai állása*, a *Clausewitz 1780–1831* és a *Zrínyi Miklós tanítása* című írások, lásd a IV. mellékletben), a többi katonapolitikai kérdésekkel foglalkozott, illetve a hadseregfejlesztés- és szervezés kérdéseivel. Hardy Kálmán már az 1920-as évek második felében kapcsolatba került Szeffüvel, amit nemcsak levélváltásuk bizonyít.⁵¹ Hardy Kálmán visszaemlékezéseiben így ír erről: „Magam – és szűkebb baráti köröm – nemcsak a reformokra való hajlamunk, de főleg a nemzeti hadsereg válsága miatt csatlakoztunk az 1927-ben meginduló Magyar

⁴⁵ Megállapította továbbá helyesen, hogy az 1925-ben létrejött Magyar Katonai Írók Köre tevékenysége további feltárást igényel. A felsorolásból kihagyta ugyanakkor a *Hadtörténelmi Közlemények* szerzői gárdáját, melynek Julier is fontos tagja volt, s amely folyóirat a legfontosabb fóruma, orgánuma volt a Magyar Tudományos Akadémia 1910. január 7-én megalakult Hadtörténelmi Bizottságának, annak hivatalos közleményeként. Vö.: Sipos Ferenc: A Rákóczi-szabadságharc és a Hadtörténelmi Közlemények. *HK*, 23. (1976) 2. sz. 337–338. o.

⁴⁶ Mindkét munkát részletesen bemutatja: Nagy 1998.

⁴⁷ Összefoglalóan lásd: Nagy 1998. Hozzáteszi: „A magyar hadtörténészek közül keveseknek adatott meg ez a képesség, és műveiket olvasva azt tapasztaljuk, hogy még Rónai Horváth Jenőnek, Markó Árpádnak is problémái voltak vele.” Megállapítja, hogy Juliert ez a gondolkodásmód tette a kortárs hadtörténész és katonai szakírói kör legjelentősebb alakjává.

⁴⁸ *Szeffü* MT V. 618. o.

⁴⁹ *Szeffü* MT V. 632. o.

⁵⁰ Hardy Kálmán az első világháborút sorhajó-hadnagyként fejezte be. A kormányzóválasztás után 1928-ig kormányzófi származékos volt. 1932 és 1934 között Apponyi Albert titkára volt Genfben, 1936–40-ben pedig katonai attasé Berlinben. 1942–44-ben a Honvéd Folyami Érók parancsnoka, 1944-ben vezérőkapitánnyá nevezték ki. A kiugrási kísérletben való tevékenysége miatt a Gestapo 1944 végén letartóztatta, Sopronkőhidán halálra ítélték, de kegyelmet kapott. Németországba hurcolták. 1945. május 5-én szabadult. A nürnbergi per egyik tanúja volt. 1951-ben az USA-ba vándorolt ki, ahol 1972-ig, nyugdíjba vonulásáig a magyar és a német nyelv tanára volt a georgetown-i egyetemen. Részletesen lásd: Nagy 1998. (passim); Hardy emlékiratai.

⁵¹ Hardy Kálmán levele Szeffü Gyulának. Budapest, 1929. október 3. A levél lelőhelye: Eötvös Loránd Tudományegyetem Könyvtárának Kézirattára, Ms 628. Idézi: *Ujváry Gábor*: A harmincharmadik nemzedék. Politika, kultúra és történettudomány a „neobarokk társadalomban”. (Kodolányi János Főiskola Történeti Műhelyének kiadványai 1.) Budapest, 2010. 27–28. o.

Szemléhez, melynek szerkesztője Szekfű Gyula, szerkesztőbizottságának az elnöke pedig Bethlen István volt.⁵²

A szegedi egyetem bölcsész kara magántanárnak hívta meg, elsőként a magas rangú katonatisztek közül. „Hogy ezt elérhettem, nagy része volt Szekfű Gyulának és Gyalóky Jenőnek” – emlékezik vissza Hardy memoárjában. „Mindkettőtől sokat tanultam gyakori együttlétünk idején – és ők ajánlottak olyan történelmi olvasnivalókat, amik autodidaxis révén pótolhatták az egyetemi előadások velejét. De az említett kapcsolatok, a Magyar Szemle Társaság vacsorái, ahol a legkülönbözőbb foglalkozású, felfogású és korú férfiak jöttek össze, ugyancsak – hogy úgy mondjam – csiszoló hatásúak voltak. Egyben közös nevezőn volt ez a társaság: egy bizonyos színvonalat jelentett és reformokat akart. Szekfű igyekezete az volt ilyen összejövetelekkor, hogy az ifjúságot, a »jövő« Magyarországot, közelebb hozza Bethlen Istvánhoz. Ez sajnos nem sikerült. Azért-e, mert a Szemle aránylag későn (1927) indult meg, vagy nem tudtak »összehangolódni« – nem tudnám megmondani.⁵³

1928-ban a folyóirat negyedik számában megjelent *Jegyzetek a nemzeti hadsereg és társadalom problémájához* című írása, ami igen nagy visszhangot váltott ki a magyar katonai vezetés körében. Az írás első fele gyakorlatilag egy propagandairat a magyar nemzeti hadsereg fejlesztése mellett. Kifejti: a hadsereg a szilárd társadalmi rend alapja, a béke megbízható őre. Támogatása ezért minden „igaz magyar” feladata, mert kétségtelen, hogy „a társadalom és a hadsereg együtt, erős lélekkel csodákra képesek.⁵⁴ – Nem is ez volt az, ami miatt a szerzőnek igazoló jelentést kellett írnia a Honvédség Főparancsnokának,⁵⁵ hanem az, hogy a cikk további részében követelményként állította fel bizonyos privilégiumok megszüntetését. Eltörleendőnek vélte azt az államfői rendeletet, amely felszólította az anyagilag független, birtokos családból való tisztokat, hogy szegényebb társaik javára mondjanak le karrierükről. Véleménye szerint ugyan akik így a helyükre kerültek, éltek azzal a lehetőséggel, hogy gyermekeiket az al- és főreálton át a Ludovikáig ingyen taníttathassák. Javaslatára szerint a tisztikart ne csak ily módon, hanem „az egyetemes, szabad magyar társadalomból” verbuválják: „a tisztikar az egész társadalom gyerekeiből nevelődjék”.⁵⁶ A cikket állítólag Gyalóky jóváhagyta,⁵⁷ ezért is tudott bekerülni a *Szemlé*be, s megjelenése után az ügy aktái csaknem egy egész évig jártak a Folyamerők Parancsnoksága és a Honvéd Vezérkar főnökének irodája között, amíg végre Szekfű közvetítésére Bethlen István egy telefonhívással az egészet le nem vetette a napirendről.⁵⁸

Hardy Kálmán a kérdést, vagyis a nemzeti hadsereg és a társadalom kapcsolatát 1934-ben ismét a *Magyar Szemle* olvasóközönsége elé tárta.⁵⁹ A nemzeti hadsereg létjogosultsága megkérdőjelezhetetlen, vélekedik. Mint írja, a *Szemle* „már több ízben” foglalkozott politikamentesen a hadsereg kérdésével. Ugyanakkor csak a társadalom műveltebb körei

⁵² Hardy emlékiratai. 178. o.

⁵³ Uo. 183. o.

⁵⁴ A cikk leírását lásd a IV. mellékletben. Az idézet: 73. o. Ugyanez a gondolat jelenik meg a Zrínyi Miklós tanítása című, 1939-ben a folyóiratban közzétett írásában is (leírását lásd a IV. mellékletben), ahol Zrínyinek a nemzeti hadseregről alkotott felfogását aktualizálja, s ennek apropóján fejti ki véleményét az új honvédelmi törvényről.

⁵⁵ Jánky Kocsárd (1868–1954), a Honvédség Főparancsnoka igazoló jelentéstételre szólította fel Hardyt. Lásd: Hardy emlékiratai. 179. o.

Jánky Kocsárd: lovassági tábornok, 1922. október 25-től a HM VI. csoportjának (Honvéd Vezérkar) főnöke, majd 1925. május 1-jével a Honvédség Főparancsnoka is. Utóbbi beosztásából 1930. március 5-én, előbbiből 1930. május 26-án mentette fel az államfő. Ezt követően nyugállományba helyezték.

⁵⁶ Hardy emlékiratai. 179. o. (A cikk 72. oldalán lévő szöveget idézi.)

⁵⁷ Uo. 179–180. o.

⁵⁸ Uo. 180. o.

⁵⁹ A katonai hivatásról. *MSz.* 88. (1934) XXII. köt. 4. sz. 404–408. o.

ismerték eddig fel a katonai hivatás valódi értékeit (a társadalmi rend védelme – erkölcsi értékeke védelme). Leszögezi: „Csonka-Magyarország békés szándékai közismertek. Hadserege nem politizál, nincsenek titkos katonai társulatai.”⁶⁰ – Ugyanez a gondolat fogalmazódott meg a folyóiratban a Hardy Kálmántól leközölt történeti témájú írásokban is. 1932-ben például egy kiváló esszét írt Clausewitzről,⁶¹ melyben a hadvezér távlatos gondolkodását emelte ki, s melynek végén a katonaság aktuális szükségszerűsége mellett foglalt állást.

A tisztán történeti kérdéseket tárgyaló írásai között kiemelkedik a Görgei katonai pályafutásáról, rehabilitációjáról írt két írása 1930-ból (lásd a IV. mellékletben). Bár ki mondja: nem célja a történeti ártértékelés, ugyanakkor nagyon szakszerűen, tárgyyszerűen az addig kiadott források biztos ismeretében rajzolta meg Görgei pályáivét, adott életrajzi összefoglalót a hadvezérről. Éppen ez volt az a módszer, ami mértékadó, tárgyyszerű minősítéséhez vezetett: Görgei emberi tulajdonságai közül szerénységét, minden területen érvényesülő puritán életvitelét emelte ki. Hadvezérként pedig elismerésre méltó teljesítményt nyújtott a szabadságharcban, jelenti ki. – Éppen ez az a módszer és látásmód, ami hozzásegíthette a korabeli olvasót egy mértéktartó, reális kép kialakításához a szabadságharc meghatározó alakjáról.

Berkó István, Bánlaky József, Dormándy Géza, Gelich Richárd,
Pilch Jenő és Rónai Horváth Jenő

A *Magyar történet* hivatkozott szerzői között találjuk vitéz báti Berkó István (1880–1958), ezredes hadtörténész, katonai szakírót is. Berkó 1926. februártól a Hadilevéltár I. (levéltári) csoportjának igazgatója volt, 1931-től a *Magyar Katona Szemle* főszerkesztője. Kb. 700 tanulmánya, cikke, írása jelent meg. *A Magyar Katona Vitézségének Ezer éve* című, 1933-ban megjelent kétkötetes hadtörténeti monográfia (amit Szekfű is felhasznált a *Magyar történet* megírásakor) társszerzője.⁶² Berkó neve a *Magyar történetben* a hivatkozott szerzők között a napóleoni háborúk kapcsán tűnik fel.⁶³

Ugyanez mondható el a Hadilevéltár másik munkatársáról, doberdói Bánlaky (1931-ig Breit) József (1863–1945) altábornagyról is,⁶⁴ akinek *A magyar nemzet hadtörténelme* című, 22 kötetes műve a magyar hadtörténetírás egyik impozáns munkája. Forrásmunkái között megtaláljuk többek között Szekfű *Számízott Rákócziját*.⁶⁵ Legszínvonalasabb munkája (*Magyarország 1848/49. évi függetlenségi harcának katonai története*. I–III. kötet. Budapest, 1897.¹, 1930.²) egy tényanyagban nagyon gazdag összefoglalás, a XIX. század végéig megjelent irodalom és emlékiratok alapján készült összefoglaló, melynek sorai, megállapításai visszaköszönnek a *Magyar történet* 1848–49-es szabadságharcról szóló részének lapjain.⁶⁶

Folytassuk a sort Dormándy (Schober) Gézával (1882–1940 u.), egy másik katonai szakíróval! Aktív tiszti pályafutása 1900–1920 között zajlott, vezérkari ezredesként, cím-

⁶⁰ Uo. 407. o.

⁶¹ Részletes leírását lásd a IV. mellékletben!

⁶² Keresztény Magyar Közéleti Almanach. 1. k. (A–L) Szerk. *Hortobágyi Jenő*. Budapest, 1940. 96. o. Az adatokat Szakály Sándornak köszönöm, s hogy az almanachra ráirányította figyelmemet.

⁶³ *Szekfű* MT V. 617. o.

⁶⁴ Életrajzi összefoglalója: *Pollmann Ferenc*: Doberdói Bánlaky József emlékezete. *Honvédségi Szemle*, 140. (2012) 3. sz. 40–43. o.

⁶⁵ *Bánlaky József*: A magyar nemzet hadtörténelme. Az Arcanum Adatbázis Kft. Digitális kiadásának (2001) interneten elérhető változatát használtam. Tartalomjegyzék. Források. <http://mek.oszk.hu/09400/09477/html/0018/1691.html> (A letöltés időpontja: 2012. október 18.)

⁶⁶ *Szekfű* MT V. 632. o.

zetes tábornokként fejezte be azt. Intenzív közéleti és társadalmi tevékenységet folytatott a két háború között, többek között 1921-ben a magyar–román határkiigazító bizottság magyar biztosa volt, s ekkortól, 17 éven át az Első Duna Gőzhajózási Társaság igazgatója. A *Pester Lloyd* katonai rovatának vezetője volt, több írása jelent meg az 1910-es évektől a *Hadtörténelmi Közleményekben* is.⁶⁷ Szekfű Napóleon 1813. évi hadjáratának magyar vonatkozásait összefoglalva használta fel a *Magyar csapatok az 1813. drezdai csatában* című, eredetileg a *Hadtörténelmi Közleményekben* megjelent tanulmányát.⁶⁸

Pilch Jenő (1872–1937) a XX. század első felének egyik legjelentősebb hadtörténész volt. 1901-ig csapattiszt szolgálatot teljesített, majd a pécsi hadapróiskola, s 1907-től a honvéd gazdasági tisztis iskola tanára. 1913-tól a Ludovika Akadémián katonai földrajzot oktatott és a könyvtárat vezette. 1920-tól a Hadtörténelmi Levéltár és Múzeum könyvtárigazgatója, 1921-től ezredes. Elsősorban újkori magyar hadtörténelemmel foglalkozó tanulmányokat írt. 1914–1923 között a *Hadtörténelmi Közlemények* szerkesztője volt. 1918-tól a Magyar Tudományos Akadémia levelező, 1935-től rendes tagja.⁶⁹ Elsősorban az ő tevékenységének eredménye az a kötet (*A Magyar Katona Vitézségének Ezer Éve* címmel), amelyik a Magyar Katonai Írók Körének legfontosabb szellemi produktuma, s melyet Szekfű a *Magyar történelem*ben így minősített: „A katonai dolgokra nem csak ezen kort [ti. Mária Terézia idősza], hanem az egész magyar történetet illetőleg igen jó, szakemberektől első kézből készített előadást tartalmazó munka.”⁷⁰

Végül e körben egy másik akadémikus hadtörténészt, Rónai Horváth Jenőt (1852–1915) kell megemlítenünk. 1885–1891 között a Ludovika Akadémia tanára, 1897-től ezredes. 1884-től az MTA levelező-, majd 1910-től rendes tagja volt.⁷¹ A Magyar Hadtörténelmi Könyvtár alapítóját és a *Hadtörténelmi Közlemények* című folyóirat elindítóját tisztelhetjük benne. Szekfű Gyula Magyarország történetének megírásakor a XVI. századi fejezetek, Bocskai és Zrínyi mozgalmá történetének összefoglalásakor támaszkodott munkáira. Szekfű Bocskai időszeit illetően egyenesen csak egyetlen tanulmányt (Salamon Ferenc írása a *Hadtörténelmi Közleményekben*, illetve a *Századokban*) és Rónai Horváth Jenő *Magyar Hadi krónikájának* második részét tartotta olyan kortárs műnek, melyre támaszkodni tudott.⁷² A negyedik kötetben pedig Zrínyi hadtudományi munkáinak Rónai Horváth által egybegyűjtött kötetét használta alapvető forrásmunkaként.⁷³

Markó Árpád

Markó Árpád történészi működésére Szekfű Gyula egy kézirat, illetve vitáirait kapcsán figyelt fel, amit Markó Hóman Bálint egyik, az Országos Kaszinó 1930. február 11-i felolvasóestjén tartott előadására reagálva készített 1930 nyarán. Hóman Bálint *Történelmi*

⁶⁷ *Hortobágyi Jenő* 62. jegyzetben idézett munkája, 216. o.; Dormándy Gézának, a Magyar–román Határkielölő Bizottság magyar tagjának 1921. novemberi jelentése a bizottság munkájáról. In: Szívvel és tettel. Tanulmányok Á. Varga László tiszteletére. Szerk. *Horváth J. András*. Budapest–Salgótarján, 2008. 327–339. o. Az információk Szakály Sándor adattárából valók.

⁶⁸ *Szekfű* MT V. 617–618. o.

⁶⁹ Életére lásd: *Acs Tibor*: A katonai szellem ébresztése. (Pilch Jenő tudományos hagyatéka). *Hadtudomány*, XI. (2001) 2. sz. (Az írás internetes változatát használtam: <http://www.zmne.hu/kulso/mhht/hadtudomany/2001/2/12/t-08.htm>; a letöltés időpontja: 2012. július 30.); Új magyar életrajzi lexikon V. (P–S). Főszerk. *Markó László*. Budapest, 2004. 353. o.

⁷⁰ *Szekfű* MT V. 618. o.

⁷¹ Életrajzi adatai: Magyar életrajzi lexikon I. (A–K). Főszerk. *Kenyeres Ágnes* Budapest, 1967. (Az Országos Széchényi Könyvtár internetes változatát használtam: <http://mek.oszk.hu/00300/00355/html/ABC05727/06553.htm>; a letöltés időpontja: 2012. augusztus 1.)

⁷² *Szekfű* MT III. 607–608. o.

⁷³ *Rónai Horváth Jenő*: Gróf Zrínyi Miklós, a költő és hadvezér hadtudományi munkái. Budapest, 1891.; *Szekfű* MT VI. 578. o.

átértékelés című előadására⁷⁴ reflektálva Markó Árpád a magyarországi hadtörténetírás aktuális kérdéseiről és állapotáról szóló esszét készítette, s elküldte azt az előadónak. Markó Árpád visszaemlékezéseiből⁷⁵ tudjuk, hogy az írást két ok miatt juttatta el Hómanhoz. Egyrészt tudományos céllal pályatársának, hiszen Hóman beszéde kapcsán született meg az írás, másrészt Markó (helyesen) érezte, hogy egy olyan kérdést feszeget, ami az akkori katonai körök szakfolyóiratán, a *Magyar Katonai Szemlén* túlmutat, illetve túl szűk fórumot jelentett annak olvasóközönsége a kérdés súlyához és aktualitásához képest, s tanácsot kért, hol lehetne írását közölni. Több heti várakozás után, miután már Markó lemondott a válasz lehetőségéről, Szekfű Gyula személyesen kereste föl a hadtörténetészt hivatalában, a Hadtörténelmi Levéltárban, a Régi Levéltári Osztályon, mondván, a tanulmányt Hóman kérésére elolvasta, s kérte a szerzőt, hogy az írás a *Magyar Szemlében* megjelenhessen. Markó Árpád ezt óriási megtiszteltetésnek vette, a találkozót, vagyis megismerkedését Szekfű Gyulával pályája sorsdöntő epizódjaként értékelte későbbi visszaemlékezésében⁷⁶ (lásd a II. mellékletet), ami elindította őt – saját szavaival – a „komoly hadtörténetírás” útján, vagyis túlzás nélkül állítható, hogy gyakorlatilag egy csapásra bekerült a két világháború közti magyar történetírás élmezőnyébe.

Markó Árpád a *Magyar Szemlében* tehát *A történelmi átértékelés problémája a hadtörténelemben* című történeti esszéjével debütált 1930-ban.⁷⁷ Ebben Hóman Bálint gondolatmenetéhez kapcsolódva ráirányítja a figyelmet a történeti problémák és módszerek átértékelésének, megváltoztatásának időszerűségére. Kifejti: annak köszönhetően, hogy megnyiták az osztrák levéltárak a kutatás számára, minden korszakra vonatkozóan, az elsődleges cél a hadtörténetírásban is a korrekt forrásfeltárás és ehhez kapcsolódóan a tárgyilagos pontosságú történeti rekonstrukció kell hogy legyen.⁷⁸ A tárgyilagosság megkívánja, hogy Habsburg–magyar viszonylatban a kutatás során a történész mindkét fél szemzőgéből áttekinthesse és értékelje az eseményeket, s nem szabad elmellőzni a „felkelt nemzet ellen harcolók soraiban végrehajtott... eseményeket”. Ez alatt elsősorban természetesen fő kutatási területének, a Rákóczi-szabadságharc problémáinak, kérdéseinek megoldási módszerét érti, de ugyanígy kell közelíteni szerinte többek között az 1848–49-es szabadságharc tematikájához is.⁷⁹ Megismétli a kötelező tárgyilagosság elvét, ami nemcsak a hadjáratok, csaták, politikai események feltárásában kell hogy vezesse a kutatást, de a történeti személyiségek portréját is „kevesebb legendás, de több emberi vonással ékítve” kell a hadtörténetírásnak megrajzolni.⁸⁰ – Markó Árpád írásában a romantikus történetírás

⁷⁴ Hóman Bálint Történeti átértékelés címmel tartott nagyhatású előadást az Országos Kaszinó 1930. február 11-i felolvasóestjén. Megjelent a *Napkelet*, 1928. évi 3. számában.

⁷⁵ *Markó Árpád*: Életem a történettudomány szolgálatában. Kézirat, [Budapest,] 1961. (A továbbiakban: *Markó*: Életem a történettudomány szolgálatában.) Lelőhelye: HL Tanulmánygyűjtemény, leltári sz.: Tgy 3598/d. 27–28. o. Lásd az I. mellékletet!

⁷⁶ Zachar József (és ennek nyomán Tóth Gyula) Markó Árpádról szóló írásában írja (lásd: Zachar 2001-ben, Tóth 2004-ben megjelent írását, az I. jegyzetben, előző lapszám nélkül, utóbbi: 89. o.), hogy Markó 1922-től benevolus auditorként, azaz önkéntes hallgatóként a Pázmány Péter Tudományegyetemen többek között Szekfű tanítványa volt. Valóban, Markó visszaemlékezésében az 1926-os évnél így ír erről: „En még ezen felül, ha időm engedte, be-bejártam az Egyetemre, illetve mint benevolus auditor meghallgattam többször Szekfű Gyula, Domanovszky Sándor, Lukinich Imre professzorok előadásait...” *Markó*: Életem a történettudomány szolgálatában. 18. o. Szekfű Gyula az 1919/20. tanév I–II. félévében, majd öt évi kihagyás után az 1925/26-os tanévtől kezdődően tanított folyamatosan 1945-ig az egyetemen. Vö.: *Dénes Iván Zoltán* I. jegyzetben említett munkáját, 275. o. Mindez alátámasztja Markó Árpád visszaemlékezéseinek korrektségét, mely szerint ekkor még csak hallgatta előadásait, vagyis Szekfűvel személyesen csak 1930-ban ismerkedett meg (lásd az I. és II. mellékletet!)

⁷⁷ *Markó Árpád*: A történelmi átértékelés problémája a hadtörténelemben. *MSz*, X. (1930. szeptember.) 1. sz. 24–32. o.

⁷⁸ Uo. 25. o.

⁷⁹ Uo. 25–30. o.

⁸⁰ Uo. 32. o.

meghaladására, a forrásfeltárára, a színvonalas, sok szempontú analízisre, a szubjektív tárgyilagosságra, a történelmi alakok portréjának elkészítésekor pedig az apolitikusságra szólítja fel hadtörténész pályatársait.⁸¹

Markó Árpád esszéjének megjelenése nemcsak publikációs lehetőséget jelentett számára egy új fórumon, hanem kiterjedt tudományos kapcsolatrendszerének kiépülését és kiteljesedését is. Szekfű bevezette őt a Magyar Szemle Társasághoz tartozók népes körébe, ahol megismerkedhetett a legkülönbözőbb tudományágak képviselőivel, professzoraival, neves személyiségeivel, s kapcsolatba lépett a Szekfű által felfedezett tehetséges pályakezdőkkel is.⁸²

Éppen ebben az időszakban, 1930-ban akadt Markó Árpád kezébe Bedřich Swieteczky csehszlovák vezérkari tiszt erősen magyarellenes hangvételű monográfiája a Rákóczi-szabadságharcról.⁸³ Markó elhatározta, hogy bírálatot ír a műről, s megemlítette a dolgot egy alkalommal Szekfűnek is.⁸⁴

„Amikor pár nap múlva a Magyar Szemle Társaság tagjai a szokásos havonként tartott vacsorára a Hungária étterme előtti szalonban gyülekeztek, elmondtam ezt Szekfűnek. Figyelmesen meghallgatta, azután intett nekem, hogy várjak, s odaszaladt Bethlen Istvánhoz. Egy sarokba vont a, valamit mondott neki, azután felém fordulva intett, hogy jöjjenek hozzájuk. Szekfű felszólítására röviden tájékoztattam Bethlent arról, amit neki mondtam, mire Bethlen: »Nagyon örülök, hogy ilyen cikket akarsz összeállítani, hasznos dolog lesz.« – Azután Szekfűhöz fordulva: »A Magyar Szemleiben fogjuk megjelentetni.« Vacsora után Szekfű mellém ült, s elmondta, hogy azért sietett erről Bethlennek referálni, mert pár nap előtt vele beszélgetve arról volt szó, hogy a csehek ismét komiszkodnak velünk, s kellene valami módon, valahogy az orrukra koppintani. Nem diplomáciái vitakozást akar provokálni, hanem talán tudományos vonalon lehetne beléjük szűrni. Így hát az én bejelentésem nekik nagyon kapóra jött. Bethlen még azt is mondta nekem: »Tapintatosan, tisztán tárgyi alapon mondd meg véleményedet, és ha valami ellentámadás vagy válasz jönne cikkedre, mutasd meg Szekfűnek, s majd mi adjuk meg a választ.«⁸⁵ A bírálat elkészült, megjelent a *Szemle* 1931. októberi számában, a „címzettek” részéről azonban visszhangtalan maradt.⁸⁶

⁸¹ A Hóman-féle problémafelvetésről és Markó Árpád reakciójáról szól: *Saad Ferenc*: Szellemtörténet és hadtörténelem. *Magyar Katonai Szemle*, 1936. 1. sz. 211–216. o. Markó reakcióját úgy értékelte, hogy a hadtörténész a Hóman-féle ártérítelési elméletet átvette, s a hadtörténetírásban alkalmazta. 212. o. A továbbiakban kifejti: a szellemtörténet módszerei a hadtörténetírásban bizonyos területeken alkalmazhatók. Szerinte a hadtörténetírás alapvetően pozitivistá módszereket kell hogy alkalmazzon (harcászati, hadászati kérdések), s kihangsúlyozza a két felfogás közötti különbségeket. Ugyanakkor úgy véli, más területeken esetleg (pl. a győzelmet vagy vereséget előidéző okok, az állam és honvédelem kapcsolata, a műveltségi viszonyok hadügyekre való hatása) új eredményeket hozhat a szellemtörténet felfogásának alkalmazása a hadtörténetírásban. Majd mindezen – első pillantásra objektívnek tűnő – megállapításokat komolytalanná teszi, sőt, negligálja, amikor kijelenti: „a szellemtörténet a pozitivistá história és a történelmi regény közt lebeg”. 215. o. Így pl. az első világháború kutatásában egyenesen károsnak tartaná a szellemtörténeti megközelítésmódot.

⁸² „Hát ez volt az én elindulásom a komoly hadtörténetírás útján. Hadilévéltárunknak hírnevét akkor már eléggé sikerült megalapozni. Egyetemi professzorok, Hóman, Szekfű, Domanovszky Sándor, Lukinich Imre s más szakemberek gyakran küldték hozzám hallgatóikat Rákóczi ügyekben tanácsot kérni, s maguk is gyakran felkerestek, ha valami hadilévéltári kutatásra volt szükségük” – emlékezik vissza Markó Árpád erre az időszakra. *Markó*: Életem a történettudomány szolgálatában. 29. o.

⁸³ *Bedřich Swieteczky*: Kurucké války na Slovensku: náčrt válečných událostí na Slovensku a v Podkarpatské Rusi koncem XVII. a počátkem XVIII. století s 15 vyobrazeními a 7 mapkami. A Szlovák Hadtörténeti Levéltár kiadása, Pozsony, 1928.

⁸⁴ Az esetet leírja: *Markó*: Életem a történettudomány szolgálatában. 67–69. o.

⁸⁵ Uo. 67–68. o.

⁸⁶ Visszaemlékezését erről lásd: uo., „A felvidéki nemzetiségek II. Rákóczi Ferenc seregében” című írásának leírását pedig lásd a IV. mellékletben!

Ugyanakkor Markó Árpád tovább folytatta kritikai tevékenységét az elfogult, általa sovínisztának minősített szlovák történeti munkákat bíráló, melyre így emlékezett vissza harminc év távlatából:

„A következő évben ismét volt alkalmam a sovíniszta szlovák felfogás ellen felszólalni. A pozsonyi Komenski Tudományegyetem doktori disszertációi közt jelent meg egy füzet: *Povstanie Rákócziho a Slovakia*. Írta Gasparik Anna. Azaz: A Rákóczi-felkelés és a szlávok. A magyarul tudó Gasparik Anna, bár sűrűn hivatkozik magyar forrásokra, az előbb említett Swieteczky könyvön túlhaladva, még erősebben és mondhatjuk, még elfogultabban vallja Rákóczi felvidéki mozgalmát kifejezetten szlovák ügynek... Ezen és a disszertáció több más, hazug állításán méltán felháborodva írtam erről egy erős hangú bírálatot.”⁸⁷ – Ez a dolog sem maradt annyiban, Markó megemlégte a dolgot Szekfünek is, aki azt ajánlotta neki, hogy ne a *Magyar Katonai Szemlé*ben jelentesse meg a közleményt, ami a bírálatot tartalmazza, mert „annak olvasóköre eléggé zártkörű és kicsi”, hanem adja át a Történelmi Társulat hivatalos folyóiratának, a *Századoknak*, amely azt 1932. november–decemberi számában azután közölte is. Markó utólag annyit tett hozzá mindehhez, hogy „...Szekfü mosolyogva mondta nekem, amikor ezt a bírálatomat elolvasta, hogy igen ügyesen érintettem meg mind a két dolgozatomban a kényes kérdéseket. Megmaradva a szigorúan tudományos alapon, kritikám nem sértő, úgy látszik – tette hozzá Szekfü, hogy »...tehetséged van ilyen kényes kérdések diplomatikus elintézéséhez. Ha megengeded, hasonló ügyekben még fogjuk kérni közreműködésedet, mert ti, hadtörténészek minden konkrét adatot könnyebben cáfolhattok meg, mintha a kérdés a diplomácia és sajtóviták szőnyegére kerülne.«”⁸⁸

Markó Árpád kritikai tevékenységének és a Szekfü-körrel fenntartott kapcsolata viszonyrendszerének vizsgálatakor nem hagyhatjuk figyelmen kívül mindenek politikai, kultúrpolitikai vonatkozásait. Ehhez az említett két esetben túl az időben egy évtizedet előre kell szaladnunk, melyről Markó Árpád így emlékezik:

„Több évvel ezután, már 1941–42-ben ismét volt alkalmam síkra szállni a helyes magyar történelemszemlélet megvédésére, de ezúttal nem Szekfüék, hanem a Vezérkar Főnökének felkérésére. 1941-ben magához hívott a Vezérkar akkori főnöke, Szombathegyi Ferenc vezérezredes. Pár nappal ezelőtt jött haza Berlinből, ahol német tábornokokkal volt alkalma többször tárgyalni. Megbotránkozással mondta nekem, hogy milyen elfogult, helytelen véleményeket kellett hallani tőlük a német–magyar szövetség lényegéről. Ezek az elfogult, nacionalista német tábornokok azt hangoztatják, hogy ebből a szövetségből nekik csak káruk van, mert évszázadok óta mindig nekik kellett az elrontott vagy kátyúba jutott magyar ügyet megsegíteni. Ők viszont tőlünk, magyaroktól soha sem kaptak, s most sem fognak kapni értékebb szövetségi katonai támogatást. Amennyire lehetett, igyekezett őket helytelen álláspontjukról meggyőzni, de nem nagyon sikerült. Tehát most azt kérdezi, nem tudnék-e egy olyan tartalmú, komoly, okmányszerűleg igazolható adatokkal alátámasztott értekezést írni arról, hogy a magyar–német sorsközösség – mint geopolitikai helyzetéből folyó és a történelem logikája szerint elkerülhetetlen szövetség – valóban néha azt eredményezte, hogy a németektől kellett – pl. az első világháborúban is – gyakran segítséget kérni. Másrészt viszont voltak esetek, amikor nekünk abból semmi hasznunk nem volt, s mégis mint hű szövetségeseink kiállottunk a német érdekek szolgálatában. Szívesen vállaltam ezt a megbízást, mondtam a Főnöknek, hogy foglalkoztam már ilyen gondolatokkal, s tudok megfelelő adatokat produkálni. S annál inkább vállaltam

⁸⁷ Markó: Életem a történettudomány szolgálatában. 69. o. A szlovák munka: *Anna Gašpariková: Povstanie Rákócziho a Slovakia*. H. n., 1930.

⁸⁸ Markó: Életem a történettudomány szolgálatában. 70. o.

szívesen ezt a munkát, mert azzal bocsátott el, hogy ha a németek közleményemre mérgesen válaszolnának, akkor ők, a Vezérkar fogják a további vitát lebonyolítani.” Markó hozzát teszi: azonnal hazament, s hozzáfogott a közlemény összeállításához. Szombathelyi a cikket a *Das schaffende Ungarn* című folyóirat 1941. évfolyamában le is közölte. Markó Árpád ebben igen határozottan megvilágította, hogy a németekkel való szövetség „...bár sokszor valóban nekünk használt, de voltak jelenetek, amikor mi teljesen önzetlenül és becsületesen harcoltunk kizárólag német érdekekért...”⁸⁹

1930-ban Markó Árpád bekerült a hadtörténészek köréből egy másik körbe is, amely a professzionális történész szakmát jelentette. Eredményeit, gyors elfogadottságát e körben kitartó, aprólékos, korrekt, színvonalas tudományos kutatásainak köszönhetette. Az 1930-as években gyakorlatilag főként a Rákóczi-szabadságharc hadtörténeti vonatkozásainak feltárásán dolgozott, s egy monumentális monografikus munka megalkotását tűzte ki célul.⁹⁰ A munka elvégzéséhez rendkívüli óvatossággal fogott, éppen a Száműzött Rákóczi-vita, illetve a Székfü elleni politikai és sajtókampány tanulságait megértve és azokból okulva. Minderről visszaemlékezésében így ír:

„Hogy bírálóim és amint később a könyvem után megjelent szakfolyóiratok és napilapoknak minden bírálója külön megemlékezésre méltónak tartotta azt megdicsérni, hogy írásaimban Rákócziról tapintattal és megértő tárgyilagossággal mondom ítéletet, annak magyarázata az, hogy nemrég zajlott le Székfü Gyulának A bujdosó Rákócziról írt, rendkívül érdekes könyve után személye ellen tomboló irodalmi vita és hírlapi polémia. Őt akkor – bár e művének talán csak azt lehetne hibájaként felróni, hogy néhány megállapítását talán túl erős színekkel festette alá – méltatlanul hurcolták meg, s azóta a közvélemény minden új, Rákóczival foglalkozó munkánál legelőször azt vizsgálta, hogy annak szerzője Székfü mellett vagy ellene foglal-e állást? Én nagy tisztelője voltam és vagyok ma is Székfü mélyeséges történettudásának, elismertem ebbéli érdemeit, s sokat tanultam tőle, főleg az események plasztikus meglatásában és leírásában. Aki figyelmesen olvasta a *Hóman–Székfü Magyar Történet* név alatt ismert 1935-ben megjelent második kiadás kötetének a tőle megírt fejezeteit, pl. a Mohácsi vész utáni zűrzavaros állapot leírását, a Rákóczi

⁸⁹ Markó: Életem a történettudomány szolgálatában. 70–71. o. Vitéz Szombathelyi Ferenc (1887–1946) 1941. szeptember 6-án került a Honvéd Vezérkar élére. Szombathelyi mindeerre a következtetésre a hivatali beiktatása után szinte közvetlenül bekövetkező német vezérkari látogatása alkalmával jutott. – A látogatáson történekről és a német mentalitásról lásd részletesen legújabbban: *Dobrady Lóránt*: Szombathelyi Ferenc vezérezredes. (A Hadtörténeti Intézet és Múzeum Könyvtára. Sorozatszerk. *Veszprémy László*.) Budapest, 2012. 40–43. o.

⁹⁰ „Amikor 1930-tól kezdve kizárólag Rákóczi háborújának megírásán dolgoztam, hogy ez a részletes, több kötetre tervezett munka az akkor Hadtörténelmi Levéltár hivatalos kiadványaként kerüljön a történészek és a nagyközönség kezébe, a második világháború kitörése előtti évben még csak az 1707. évet lezáró hadműveletek részletes feldolgozásával készültem el.” *Markó Árpád*: Adalékok Lócse kapitulációjának történetéhez. 1710. február 14. *Századok*, 1964. 1–2. sz. 176. o.

„Mint a régi Hadtörténelmi Levéltár Régi Levéltári Osztályának a vezetője (1930–40-ig), hozzákezdtem Rákóczi háborújának részletes megírásához. A több kötetre tervezett munka mint a Hadtörténelmi Levéltár kiadványa jelent volna meg. A második világháború kitöréséig elkészültem az 1707. év hadieseményeinek összeállításával. Kb. 3000 gépirásos oldal terjedelmű kéziratom az ostrom alatt lakásomban, amelyet 22 bomba telitalálat tökéletesen szétrombolt, elpusztult, csupán ez az egy iratköteg, az 1704. év hadműveleteivel került ki ép állapotban a romok eltakarítása után.” *Markó Árpád*: II. Rákóczi Ferenc háborújának 1704. évi hadműveletei. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Kézirattár, (a továbbiakban: MTA Kt. Kézirattár) Ms 10.272. Előszó. 1960. január 5.

„A Magyar Tudományos Akadémia 1930-ban pályázatot hirdetett Rákóczi Ferenc tragikus trencsényi csatájának megírására, mert ezt a szabadságharc sorsára sorsdöntő vereséget Thaly és követői egyoldalú leírásán kívül még eddig szakember nem dolgozta fel. A pályázat meddő maradt. Illetve beérkezett, úgy emlékszem, két-három pályamunka, de mindegyiknek az volt a hibája, hogy csak a magyar szakirodalomban és itteni levéltárakban végzett kutatásokat foglalta össze, tehát új, a hadműveleteket, a csata előzményeit, lefolyását hitelesen, más oldalról, a császári sereg táborából is megítélő adatokat nem hoztak elő. A pályadíjat nem adták ki, hanem a pályázatot a következő évben, 1931-ben ismét meghirdették. Most már valahogy elég erősnek éreztem magam, hogy ezt a pályázatot megpróbáljam.” – *Markó*: Életem a történettudomány szolgálatában. 29–30. o.

kor eseményeit, csak gyönyörűséget talált előadásának tudományos, de mégis szemléltető, érdekes jellemzéseiben. Az én Rákóczi könyvem tehát eme elmérgesedett, politikai térre is átvitt harc után a bírálók nagy megnyugvására úgy hatott, mint az olaj, amellyel a háborgó tengert szokták elsimítani a régi hajós világban. És főleg annak örülök, hogy Szekfű volt a legjobban megelégedve az én megállapításaimmal és szintézisemmel.”⁹¹

Markó Árpádnak a Rákóczi-szabadságharcról számos tanulmánya látott napvilágot a második világháború megjelenéséig elsősorban a *Hadtörténelmi Közleményekben*, a *Századokban*, a *Magyar Katonai Szemlében*, s ezek nyomán tudományos kapcsolatai ki nyíltak az egyetemi oktatói és hallgatói gárda felé is (lásd a II. mellékletet). 1934-ben a Magyar Tudományos Akadémia három év múltán megjelentette a *II. Rákóczi Ferenc a hadvezér* című monográfiáját, mellyel gyakorlatilag egy időben (május 14-én) levelező tagjai közé választotta őt. A kötethez Szekfű azonnal (május 8-án, lásd a III. mellékletet) melegen gratulált, s a hadtörténetst egyúttal egy, a szabadságharc történetét közérthető formában, azaz tudományos népszerűsítő céllal megírt kismonográfia megírására kérte föl.

Érdemes azonban még egy kis ideig elidőzni az akadémiai Rákóczi-kötetnél, illetve a két tudós 1934. tavaszi levélváltásánál. Szekfű egyrészt jólesően és köszönettel konstata lta, hogy Markó nem mulasztotta el a *Magyar történet* megfelelő részére történő hivatkozást (lásd a III. melléklet 1. levelét), másrészt kifejezte a szerző számára, hogy könyvét az addig megírt legsikerültebb Rákóczi-monográfiának tartja. Markó válaszképpen habitusához képest egy nagyon személyes, emelkedett és érzelmileg túlfűtött hangnemű levélben válaszolt (lásd a III. melléklet 2. levelét), melyben megvallván ars poeticáját, elmondja Szekfűnek, hogy sokat tanult tőle, saját történelmi látásmódja kialakulásában meghatározó, elsődleges szerepe volt Szekfű munkásságának, történelmi látásmódjának és módszereinek. Kijelenti továbbá, hogy felfogása a szabadságharcról azonos síkon halad mesterével, s ezen túlmenően, történet szemléletét nyíltan a szekfűi látásmód jellemzi, vagyis nem mondja ki, de utal rá, hogy Szekfű követőjeként, a szellemtörténelmi irányzathoz sorolja magát.

Adódik a kérdés: Markó Árpád valóban szellemtörténész volt? Ennek megválaszolásában pálya- és kortársához, Szekfű Gyulához fűződő, úgy tűnik felhőtlen, konfliktusmentes kapcsolatán kívül (lásd a III. melléklet leveleit) általában a Magyar Szemle körhöz való kötődéseinek áttekintése, valamint munkáinak ez irányú elemzése segíthet bennünket.

Szekfű kérése ugyanis nagyon rövid időn belül teljesült, s 1935-ben elkészült egy 80 oldalas kismonográfia *A Magyar Szemle Társaság kis könyvtára* sorozatban.⁹² Szekfű kifejezetten „szellemtörténelmi portrét” kért „a Fejedelemtől, megemlékezve abban nemcsak életének minden nevezetesebb mozzanatáról, de méltatva fejedelmi, hadvezéri, szervezői működését és egyéb nagy erényeit, lelki életének problémáira is kiterjeszkedve”.⁹³ Markó elküldte Szekfűnek a kéziratot, aki még annak nyomdai megjelenése előtt melegen gratulált neki. A munkát szó szerint tökéletesnek minősítette. Előadásmódját, lendületes stílusát külön dicsérte. Szakszerűségét és a kiinduló „ötletet”, mely szerint a kismonográfia a szerzői szándék szerint „elsősorban katonai történet”, vagyis hadtörténelmi szempontú feldolgozás, nagymértékben helyeselte. (Lásd a III. melléklet 3. levelét!)

⁹¹ Markó: Életem a történettudomány szolgálatában. 42. o.

⁹² Markó Árpád: *II. Rákóczi Ferenc*. (Kincsestár. A Magyar Szemle Társaság kis könyvtára 142. sz.) (A Magyar Szemle Társaság kiadásában). Budapest, 1935. (A továbbiakban: *Markó 1935.*)

⁹³ Lásd részletesen a II. mellékletben!

A kérdés megválaszolásában, hogy a szellemtörténeti irányzat egyik hadtörténeti produktumáról van-e szó, a kötet szemléletének, megírása módszereinek elemzése ad választ.⁹⁴ Mint említettük, a magyarországi szellemtörténeti irányzat az eszmék, a szellemi tényezők elsőségét hangsúlyozta a történeti folyamatok mozgatórugójaként, a művelődés, a szellemi értékek dominanciáját, valamint az állam szerepének középpontba állítása mellett a történeti személyiségek tevékenységének feltárásában a vitézséget, a szabadságszeretet meglétét és a politikai szervezőképességet emeli ki elsődleges, meghatározó tulajdonságként. Vizsgáljuk meg, jelen vannak-e ezek a szempontok Markó Rákóczi-életrajzában!

Markó Árpád monográfiájában II. Rákóczi Ferenc elvhű, éles ítéletű személyiség, aki elmélyedésre mindenkor fogékony.⁹⁵ Következetes⁹⁶ az emigrációban is. Felelősségérzetét Markó Árpád három helyen is hangsúlyozta.⁹⁷ Hősies lelkületű államférfi, aki azonban mélyeséges, azaz túlzott humánnumával sokat ártott a felkelés ügyének.⁹⁸ Jelleme tántoríthatatlan, mindenkor józan ítélőképesség jellemzi.⁹⁹ A következetesség mellett látásmódját egyfajta konzervatív szigorúság jellemzi.¹⁰⁰ Kötelességtudata emeli kortársai fölé,¹⁰¹ melynek lényeges eleme, hogy követi ősei tradícióit,¹⁰² s „csakis a felkelés idejének szentelte minden gondolatát és cselekedetét”.¹⁰³ Vagyis eszmeileg egyfajta küldetésstudat jellemezte, miután Bercsényi megértette vele, hogy személye az egyetlen, aki az eddig szerteágazó felszabadító törekvéseket képes összefogni. Mindez megnyilvánult a fejedelmi címhez való ragaszkodásában is: Isten kegyelméből szuverén uralkodó, amit előbb hosszas töprengés után fogadott csak el, diplomáciai kérdésekben is az isteni gondviselés megnyilatkozásait keresve, de amelyhez aztán elvhű módon élete végéig ragaszkodott, az emigrációban is, Markó jellemzése szerint lélekben azonosulva „az elégedetlenkedő magyarság sorsával”.¹⁰⁴ A fejedelmet egyfajta mélyen vallásos lovagi morál jellemzi,¹⁰⁵ példás felelősségérzettel, példás kötelességérzettel és példás lelkiismeretességgel.¹⁰⁶ Ugyanakkor az önmegtartóztatásig szerény, tartózkodóan szívélyes, tisztalelkű, türelmes,¹⁰⁷ veleszületett úri szerénysége nyilvánvaló, „veleszületetten érzékeny” és „veleszületetten tapintatos” politikai ellenfeleivel és pályatársaival.¹⁰⁸

A művelődés, a műveltség, a szellemi értékek területén Markó Árpád jellemzésében a fejedelem kiváló tulajdonságokkal rendelkezett. Érdeklődése a tudományok iránti „szeretetben” is megnyilvánul,¹⁰⁹ már-már egy polihisztoréval ér fel a XVIII. század első feléből: „Különösen a történelem, a hadművészet, a vallás és természettudomány kérdései érdekelték. Nagyon szerette az archeológiát, s ha katonái sáncásás közben római kasztrumok maradványaira, régi feliratos kövekre bukkantak, sietett azokat biztosítani. Ha egy templomba lépett, elsősorban annak műkincsei, oltárképei, szobrai ragadták meg

⁹⁴ A részletes elemzésre e helyen terjedelmi okokból nincs mód, most csak a legfontosabbakat igyekszünk összefoglalni a szellemtörténeti látásmód szempontjai közül.

⁹⁵ *Markó* 1935. 61. és 76., 52., 38. o.

⁹⁶ Uo. 63.

⁹⁷ Uo. 19., 64., 76. o.

⁹⁸ Uo. 6., 37. o.

⁹⁹ Uo. 61., illetve 17. és 28. o.

¹⁰⁰ Uo. 6. o.

¹⁰¹ Uo. 76. o.

¹⁰² Uo. 6. o.

¹⁰³ Uo. 17. o.

¹⁰⁴ Uo. 11., 13., 17., 27–28., 53., 61–62., 73–74. o.

¹⁰⁵ Uo. 8., 36., 76. o.

¹⁰⁶ Uo. 35. o.

¹⁰⁷ Uo. 4., 70., 74. o.

¹⁰⁸ Uo. 37., 70. o.

¹⁰⁹ Uo. 8. o.

figyelmét.¹¹⁰ Beszédmódora szívélyes, tartózkodó és választékos.¹¹¹ Egyfelől filozofálásra hajlamos, ugyanakkor mint hadvezér és katona folyton bővíti stratégiai elméleti tudását.¹¹² E nyugati műveltségű,¹¹³ a műveltségét fejleszteni mindig kész¹¹⁴ fejedelem minden megnyilvánulásában művelt és okos ember benyomását keltette, írásmódja csiszolt, fordulatos, szellemes, kézírása szabályos, jól olvasható volt, beszéde okos, társalgáshoz szokott, nyilvános szereplései okosak, méltóságteljesek voltak,¹¹⁵ egy olyan személyiség volt, aki mindenkor „udvarias érintkezési formákhoz szokott”.¹¹⁶ E műveltség jóvoltából Rákóczi nagy áttekintő képességű politikus.¹¹⁷ Ugyan nem volt született hadvezér, de annyi hadvezéri erénnyel rendelkezett, mintha az lett volna.¹¹⁸

Markó Árpád Rákóczi valódi nagyságát abban látja, hogy – alkotmányos „érzúlete okán”¹¹⁹ – a nemzetet talpra tudta állítani és meg tudta értetni vele a felkelés jelentőségét, vagyis új államot volt képes szervezni.¹²⁰ Ez ugyan politikusi erény, s Markó Rákócziról mint politikusról nem nyilatkozik egyértelműen pozitívan,¹²¹ de katonai erénynek veszi, s ezen belül is kiemeli Rákóczi kiváló hadseregszervezői tevékenységét.¹²²

A szabadságszeretet ezek után (nem meglepő) a fejedelmet a legteljesebb mértékben jellemezte. Rákóczi Markó megfogalmazásában egyenesen a „szabadságharcos ideál megtestesítője”.¹²³ Ami pedig a vitézséget illeti, Markó Árpád Rákócziról egy száz százalékgig pozitív katona és katonai előjáró portréját rajzolja meg a továbbiakban.¹²⁴ Ennek legfontosabb külső jegyei és belső, lényegi elemei a katonai erények legfontosabbjai, „melyek országos gondjai között... szívéhez legközelebb [álltak], s a legmélyebb vonásokat rajzolták egyéniségének képére”:¹²⁵ a kiváló (öszönös) hadseregszervezői képesség, emberfeletti munkabírás, fegyelem, fiatalos, hatalmas lendület, magas fokú hivatástudat, tekintélyt parancsoló megjelenés, szuverenitás, bátorság, a stratégiai elvek iránti fogékonyság, az a képesség, hogy célra vezető, hatékony és messzelátó haditerveket tudjon készíteni, megfontoltság, helyes ítéletalkotói képesség, nagy áttekintőképesség; mint katonai előjáró elismerte katonái, tisztjei vitézségét és megfelelő módon dicsérte, jutalmazta őket – s még sorolhatnánk.

Rákóczi halálának 200. évfordulóján Markó Árpád volt az, aki a *Magyar Szemlé*ben megemlékezett a fejedelemlről, Szekfű felkérésére.¹²⁶ Ebben hat oldal terjedelemben végül is összefoglalta mindazt, amit imént idézett kismonográfiájában részletesen kifejtett.

¹¹⁰ Uo. 49. o.

¹¹¹ Uo. 36. o.

¹¹² Uo. 37–38. o.

¹¹³ Uo. 11., 49., 53., 67. o.

¹¹⁴ Uo. 6. o.

¹¹⁵ Uo. 8., 36., 50., 67. o.

¹¹⁶ Uo. 67. o.

¹¹⁷ Uo. 52. o.

¹¹⁸ Uo. 36. o.

¹¹⁹ Uo. 22. o.

¹²⁰ Uo. 21. o.

¹²¹ Például politikusként elévülhetetlen érdeme, hogy a nemzetet talpra tudta állítani (uo. 21. o.), a békétárgyalások során minden percben hajlandó lett volna békét kötni az alkotmányért cserébe és kellő biztosítékok mellett, vagyis erős kompromisszumkészsége volt (uo. 27. o.), s egyfajta diplomáciai éleslátás jellemezte (uo. 27. o.). Ugyanakkor a fejedelem szerint a diplomáciában is a legjobb az egyenes út, s ez Markó szerint téves felfogás (uo. 53. o.), mint ahogyan megállapítja: diplomáciai tervezgetései igen sokszor a fellegekben jártak, túlzottan optimisták voltak (uo. 53., 66. o.), ennek ellenére diplomáciai ügyekben végül mindig maga döntött (uo. 37–38. o.).

¹²² Uo. 19–41. o.

¹²³ Uo. 3. o.

¹²⁴ *A szervező fővezér* című fejezetben (uo. 19–41. o.), különösen *A hadsereg élen* című alfejezetben (29–41. o.).

¹²⁵ Az idézet: uo. 39. o.

¹²⁶ Lásd a IV. mellékletben!

Állásfoglalása e helyen, mint az előzőekben is, ideológiáktól és politikai irányvonalaktól mentes, s talán munkásságának ez volt az a vonulata, ami őt Szekfű számára oly szimpatikusá és hasznossá tette.

Szekfű Gyula a *Magyar történetbe* beemelte Markó Árpád Rákóczi-iról és a szabadságharcról szóló megállapításait. Tehette ezt azért is nagyon gördülékenyen, mert az, mint láttuk, a szellemtörténeti látásmóddal a legteljesebb mértékben át volt itatva. Szekfű Markónak több tanulmányát is felhasználta a IV. kötet megírásakor,¹²⁷ s a hadtörténész legfontosabb megállapításai köszönnek vissza a szabadságharcot illető megállapításaiban. Eszerint Rákóczi a modern hadszervezésben is utódja Zrínyi Miklósnak.¹²⁸ Nem született hadvezér, katonai ismeretei eleinte igen felszínesek voltak, de a felkészülés elején a stratégia tudományát is megtanulta; jó meglátásait haditanácsa sajnos elvetette, ő pedig engedékeny természeténél és udvariasságánál fogva nem ellenkezett, elfogadta tábornokai véleményét, melyek hibás voltát nem egyszer azonban maga is látta.¹²⁹ Szekfű Markó nyomán kiemeli Rákóczi hadseregszervező tevékenységének alapvető érdemeit; a fejedelem egy önálló nemzeti hadsereget megteremtve próbálta egy új állam alapjait létrehozni.¹³⁰ Minderre Szekfű visszatér és részletesen is kifejti Markó megállapítását mintegy három oldalon keresztül: a fegyelem megszilárdításáról, a hadsereg ellátásának megszervezéséről, a gyalogos csapatnem erősítéséről, a főúri tábornoki kar szakmai gyengeségéről írva.¹³¹ Végül megállapíthatjuk, hogy a *Magyar történet* említett kötetében a szabadságharc hadi eseményeinek teljes leírása Markó Árpád tanulmányai alapján történik.¹³²

Markó Árpád *II. Rákóczi Ferenc* című kismonográfiájának fenti elemzéséből (bár az korántsem volt teljes és a példa kiragadott volt) talán látható, hogy a hadtörténészre a szellemtörténeti látásmód az 1930-as évek első felében igen nagy hatással volt. Annak minden lényegi eleme kimutatható történetiszemléletében, legalábbis ami a szorosan vett hadtörténeti témákon, a hadászati és stratégiai témákon, elemzéseken túlmutat, vagyis a portrékészítéskor. Ugyanakkor a tárgyilagossághoz hozzátartozik, hogy megemlítsük: a korszak folyamán több mint félszáz tanulmányt készített csak a Rákóczi-szabadságharcról, melyekben egyáltalán nem a szellemtörténeti analízis volt a követendő módszer, hanem a szigorú „szaktudományosság”, vagyis a hadtörténész elemzési szempontjai: a csaták, hadjáratok rekonstruálása, a szigorú tényfeltárás, pontos helyzetelemzések és helyzetértékelések, egyszóval a szabadságharc katonai vagy hadtörténetének kutatása. Ezt a látásmódot tükrözi ugyancsak a Rákóczi-iról szóló, de nem a Magyar Szemle Társaság vonzásában, hanem immáron a *Rákóczi- emlékkönyvben* megjelent fejedelmi portréja, szintén 1935-ből.¹³³ Ezt a tanulmányát ugyan a Rákóczi-monográfia alapján készítette el, de benne nem a jellemzésen van a hangsúly. Ehelyett tetteket, eseményeket sorol fel, kevés helyen rajzol portrét vagy ad jellemrajzot, s elsősorban a szabadságharc katonai kudarca és Rákóczi személyes döntései közti összefüggéseket kutatja. – Mindez írását napjainkig maradandóvá, elfogadhatóvá teszi. Ebben az értekező tanulmányában egy sokkal sarkítottabb képet fest a fejedelemről. Megállapítja, hogy a szabadságharc menetében katonai szempontból az 1707. évet fordulópontnak kell tekintenünk. Ez előtt – véleménye szerint nagyon helyesen – a kuruc hadsereg megszervezése, a rendeletalkotás volt a feje-

¹²⁷ Lásd: *Szekfű*: MT IV. 599–602. o.

¹²⁸ Uo. 283. o.

¹²⁹ Uo. 285. o.

¹³⁰ Uo.

¹³¹ Uo. 290–292. o.

¹³² Uo. 294–297. o.

¹³³ *Markó Árpád*: Rákóczi mint hadvezér. In: Rákóczi Emlékkönyv halálának kétszázéves fordulójára. Szerk. Lukinich Imre Budapest, é. n. [1935.] 327–362. o.

delem tevékenységének középpontjában.¹³⁴ A (megfontolt) haditervek elkészítése helyett azonban sajnos a spontaneitás és gyakori változtatás jellemezte a fejedelem tevékenységét.¹³⁵ 1707 után a szabadságharc katonai lendülete megtörik, Rákóczi politikai tervei immáron irreális katonai alapokon nyugszanak; ezért kedélyállapota megváltozik: a fejedelem tépelődővé válik.¹³⁶ Ettől kezdve (helytelenül) túlzottan reménykedik diplomáciai terveiben,¹³⁷ bizonyos fokú irrealitás jelentkezik haditerveiben is, s végül realitásérzékét elveszítve „görcsösen ragaszkodik a legkisebb reménységéhez is”.¹³⁸

Végül, Markó Árpád Rákóczi-szabadságharcot kutató munkásságának kiemelkedő, szemléletformáló megállapítását, s talán legnagyobb érdemét említem meg, amit maga is egész tudományos munkássága legfontosabb eredményének tekintett. Ő volt ugyanis a Rákóczi-szabadságharc kutatói között az első – s ez a történeti köztudatból teljesen kiesett –, aki a magyar függetlenségi mozgalmat egy széles összefüggésrendszerben, nemzetközi, összeurópai viszonylatban: a spanyol örökösödési háború viszonyrendszerében tárgyalta, s nem egy írásában hívta föl a figyelmet ennek elengedhetlen voltára.¹³⁹

A fentiek alapján úgy látom, Markó Árpád nem tartozott szorosan a szellemtörténeti irányzat képviselői közé, de az 1930-as évek első felében az ezen irányzatot jellemző megközelítési mód és értékelési szempontrendszer egyértelműen kimutatható munkásságában, sok területen hatott gondolkodásmódjára, Szekfű Gyulával való megismerkedése után.

Ugyanakkor alapvetően Markó Árpád sem tud szabadulni attól a felfogástól, ami elődjei és pályatársai (köztük Szekfű Gyula) mentalitását alapvetően jellemezte a két világháború között – és tegyük hozzá, jellemezte a történetírást, hadtörténetírást a legutóbbi időkig: Rákóczi történelmi szerepét nem tetteinek, döntéseinek reális vagy nem reális voltában, hanem személyes, emberi tulajdonságainak tükrében látja: „A fejedelem valódi nagyságát nem hadi dicsősége alapozta meg, hanem lényének mélyeséges erkölcsi tartalma, megalkuvást nem ismerő hazafisága, önfeláldozása” – szövegi le Markó Árpád tanulmányának végén a Rákóczi-emlékévé kapcsán.¹⁴⁰

Markó Árpád az 1930-as évek második felében, s főleg a *Magyar Szemlé*ben visszatért az általános hadtörténeti problémákra, illetve ismét értékelte a hadtörténetírás aktuális állapotát. Célja Szekfű Gyuláéval azonos: a magyar újkortörténet-írás módszertani és elméleti megújítása.¹⁴¹ 1939-ben *Két év katonairodalma* című írásában¹⁴² a hadtörténetírás nagy fejlődéséről ír az első világháborút követő időszakban. Megállapítja, hogy a magyar hadtörténetírás elérte a nyugat-európai színvonalat, csak sajnos idegen nyelven nem készülnek publikációk. Ennek ellenére a külföldi szaklapok élénken figyelik a magyar hadtörténetészek tevékenységét.¹⁴³ A továbbiakban erre meggyőző példákat hoz fel, s szépen beemeli a *Magyar Szemlé*be a korábbi évek hadtörténeti irodalmának teljes keresztmetszetét. Végző konklúziója: a honi hadtörténetírás az 1930-as évek végére teljes

¹³⁴ Uo. 330. o.

¹³⁵ Uo. 340. o.

¹³⁶ Uo. 350. o.

¹³⁷ Uo. 351. o.

¹³⁸ Uo. 359. o.

¹³⁹ *Markó*: Életem a történettudomány szolgálatában. 42. o. – „Írtam ezekben az években egy tanulmányt, amivel meghatároztam Rákóczi háborújának történeti jelentőségét, azaz, hogy az nem egy elszigetelt kis magyar belügy volt, hanem az akkor vívott nagy spanyol örökösödési háborúnak keleti függvénye. Megjelent a Századok pötfüzetében 1936-ban »II. Rákóczi Ferenc haditervei és azok kapcsolatai a spanyol örökösödési háború eseményeivel« [címmel].” Uo.

¹⁴⁰ Markó Árpád 133. jegyzetben hivatkozott munkája, 362. o.

¹⁴¹ Vö.: *Ress Imre*: Szekfű Gyula, Ernst Molden és az Eötvös Collegium. In: Szekfű és nemzedéke. 20. o.

¹⁴² Lásd a IV. mellékletben!

¹⁴³ Uo.

létjogosultságot nyert idehaza és külföldön egyaránt. Írása nyomán a *Szemle* olvasóközönsege naprakész, kritikával illetett, értékeléssel ellátott hadtörténeti szakirodalmat kap kézhez, illetve megtudhatja, mely folyóiratok, szaklapok olvasásával juthat még több információhoz.

Markó Árpád *Magyar Szemle*béli felvetése a szellemtörténet módszereinek alkalmazásáról a magyar katonai sajtóban (*Magyar Katonai Szemle*) bár úgy tűnik, nem maradt visszhang nélkül,¹⁴⁴ azonban a konkrét kutatások (leszámítva Markó Árpád munkásságát) terén mégsem hatottak termékenyítőleg.

Ebben az időszakban, 1938-ban született meg ugyanakkor Markó Árpád saját értékelése szerint a tudós hadtörténész legsikeresebb tanulmánya, éppen Szekfű Gyula felkérésére, melynek immáron kifejezetten kultúrpolitikai és erős politikai felhangja, indítatása volt. Budavár visszafoglalásának 250. évfordulója alkalmából Szekfű megbízta, készítsen tanulmányt arról, „hogyan kik és miért harcoltak Budavár visszavételénél, mert a német sajtó ezt a szép nagy keresztényi megmozdulást akkor, a Hitler-uralom tetőpontján úgy állította be, mintha a német csapatok már akkor tudatosan azért jöttek [volna] Magyarország segítségére, mert itt és még tovább Kelet felé tért akartak nyerni az akkor már megnyilvánuló »Drang nach Osten« eszmének, egy nagy német birodalom kiterjesztésének, az »Ostraum« fantasztikus tervének szolgálatában.”¹⁴⁵ Szekfűék szerint a XVII. századi felszabadító háborút úgy akarták a németek propagandacéljaiknak megfelelően a nyilvánosság elé tární, „hogyan – hiszen igaz, hogy a harc Magyarországon folyt – abban a magyarok szépen harcoltak és más európai nemzetek is kivették a részüket, de az egész hadtörténeti esemény ilyen sikeres lebonyolítása mégis csak a német vezetőség és csapatok érdeme, akik távolabbi német ügyért harcoltak és véreztek Kelet-Európában.”¹⁴⁶ Majd hozzáteszi: „Szekfűék azt kérdezték tőlem, nem tudnám-e hadtörténeti, szigorúan objektív alapon, hiteles adatokkal bebizonyítani, hogy ennek a háborúnak mai német nacionalista szemüvegen át nézett megítélése hamis, mert akkor még egyáltalán nem volt szó a Drang nach Ostenről, sőt, találhatunk adatokat, hogy a német csapatok egy részét csak nagy anyagi áldozatokkal tudták erre a hadjáratra zsoldba fogadni.”¹⁴⁷ A tizenhat oldalas tanulmányt illetően Szekfűék „... gondoskodtak róla, hogy annak szövege, amely a Magyar Szemle 1937. januári számában jelent meg »Kik és miért harcoltak Budavár alatt 1686-ban?« címmel, német fordításban kijusson Németországba is”.¹⁴⁸

A két háború közötti történetírás értékeiből: a szellemtörténet és a hadtörténetírás

A két világháború közötti időszak, ezen belül is elsősorban az 1930-as évek historiográfiájának egyik fontos, eddig feltáratlan vonulatáról szólt dolgozatom. Ez az az időszak, amikor Magyarországon kinevelődött egy, az európai történetírás értékeit ismerő, annak színvonalán alkotó hadtörténetírói nemzedék, melynek tevékenységét a nyugat-európai szaksajtó is figyelemmel kísérte. Megszületett és kiteljesedett egy konzervatív, az európai látásmódot átvevő és európai módszereket alkalmazó kritikai történetírói irányzat, a szellemtörténeti iskola. Miután ez az időszak a szakmai műhelyek és a tudományos

¹⁴⁴ Lásd Saád Ferenc 44. jegyzetben idézett cikkét, valamint a cikkhez csatolt szerkesztőségi megjegyzést: *Magyar Katonai Szemle*, 1936. 1. sz. 216–217. o. és *Szöke Endre*: Faji tulajdonságaink. *Uo.*, 1935. 2. sz. 64–76. o.

¹⁴⁵ *Markó*: Életem a történettudomány szolgálatában. 71–72. o.

¹⁴⁶ *Uo.* 72. o.

¹⁴⁷ *Uo.*

¹⁴⁸ *Uo.* Lásd a IV. mellékletben a tanulmány leírását is! A németek Markó írására, a magyar akcióra nem reagáltak. *Uo.* 72–73. o.

párbeszéd létrejöttének ideje is,¹⁴⁹ szerencsés módon kialakult egy jelentős, termékenyítő eredményeket hozó párbeszéd a két tudományterület, illetve történetírói megközelítési mód, a szellemtörténeti irányzat és a hadtörténetírás között. Létrejött annak élő, egymásra kölcsönösen ható szakmai közege, elsősorban a korszak meghatározó jelentőségű történésze, Szekfű Gyula tevékenységének, munkásságának, tudományszervező törekvéseinek jóvoltából. A szellemtörténeti irányzat legfontosabb produktumába, a Magyarország teljes történetét átfogó módon bemutató, Hóman Bálint és Szekfű Gyula által írt *Magyar történet*be beépültek a honi hadtörténetírás két háború közti legfontosabb eredményei, közöttük is elsősorban Markó Árpád, Gyalókey Jenő és a köreikhez tartozó magyar hadtörténészek és katonai szakírók megállapításai, kutatási eredményei. Ugyanakkor a szakmai szempontból élen járó és irányt mutató hadtörténészek és katonai szakírók ismerték és felhasználták munkáikban a szellemtörténet kritikai módszereit, s több esetben személyes kapcsolódási pontok, élő oda-vissza hatások is kimutathatók a két irányzat kutatói között. A szellemtörténeti kör vezetője, Szekfű Gyula hasznosította és közvetítette a hadtörténetírás eredményeit, felismerve és nagyra értékelve annak szakszerűségét. Markó Árpád hadtörténész pedig nemcsak elismerte, hanem alkalmazta is a szekfűi látásmódot, kiteljesítve és kiszélesítve ezáltal a Rákóczi-szabadságharc hadtörténeti kutatási metódusát, kilépve az eseménytörténeti, a hadászati és harcászati szempontú eseménytörténet keretei közül, nyitva az értékelő, az eseménytörténeten túllépő, analitikus és elvontabb értékelési szempontrendszer felé. A napjainkban is identitását, új feladatait kereső honi hadtörténetírás¹⁵⁰ számára, úgy vélem, értékes és tanulságoktól nem mentes időszak a tudományterület historiográfiájának két világháború közti fejezete, melynek megismerésével és tanulságainak számbavételével a jövőben talán könnyebben kijelölheti újabb kutatási irányait, szempontrendszerét és módszereit.

¹⁴⁹ A kérdés hatalmas szakirodalmának összefoglalása helyett, melyre itt nincs mód, lásd: *Kodolányi Gyula: A Magyar Szemle és a fiatal nemzedék. Beszélgetés Kosáry Domokossal. MSz. új folyam, VI. 6. sz. (1997. december 1.)* Internetes változatát használtam: http://www.magjarszemle.hu/cikk/a_magyar_szemle_es_a_fiatal_nemzedek (A letöltés időpontja: 2012. szeptember 5.) (passim)

¹⁵⁰ Legutóbb a kérdés szakirodalmának összefoglalásával lásd: *Pollmann Ferenc: „Marcona” történelem: hadtörténetírás határon innen és túl. Korall, 9. (2008. november) 33. sz. 120–128. o. (A tanulmány internetes változatát használtam: <http://epa.oszk.hu/00400/00414/00024/pdf/120-128.pdf>, a letöltés ideje: 2012. július 27.)*

MELLÉKLETEK

I. melléklet

*Markó Árpád első találkozása Szekfű Gyulával, 1930*¹⁵¹

„Megírtam ezt a tanulmányomat 1930-ban, úgy emlékszem nyár elején.¹⁵² Mivel Hóman Bálint előadásához¹⁵³ kapcsoltam mondanivalóimat, elhatároztam, hogy mielőtt azt nyilvánosságra hoznám, elküldöm neki – bár akkor személyesen csak futólag ismertem – azzal a kérésrel, olvassa el, s mondja meg, alkalmasnak találja-e annak nyilvánosságra hozatalát, s ha igen, milyen szakfolyóiratban helyezzem el. A Magyar Katonai Szemle,¹⁵⁴ ahol szívesen közölnék, csak a honvédség körében van forgalomban, én pedig úgy érzem, hogy ez a mondanivalóm talán [a] szélesebb történetész köröket is érdekelheti.

Hetekig hiába vártam Hóman választát, már azt hittem, hogy el sem olvasta, vagy ha igen, nem kíván azzal foglalkozni. Augusztus elején megszólal a telefon levéltári irodám asztalán, Szekfű professzor beszél, s kérdezi, hogy mikor kereshetne fel egy megbeszélésre. Szekfűvel addig még nem találkoztam, könyveit mind olvastam, megértettem és követtem a történetírásról kifejtett igen érdekes gondolatait. Fogalmam sem volt, mi lehet az oka annak, hogy látogatásával megtisztel, ahelyett, hogy megkérne, hogy keressem fel őt az egyetemen, amit szívesen megtettem volna. Azt feleltem, hogy bármelyik nap délelőtt 9-től délután 14 óráig irodámban vagyok,¹⁵⁵ s így ma is. Azt mondta, máris indul, egy óra múlva nálam lesz. Kíváncsian vártam őt. Alig múlt el egy óra, kopognak ajtómon s beszerénykedik Szekfű Gyula. Szándékosan mondom: beszerénykedik, mert rendkívül udvarias, mindenkiel szemben szerényen fellépő, halk szavú ember volt. Azzal kezdő beszélgetését, hogy örül, hogy személyesen megismerhet, mert megjelent írásaimat ismeri és felhasználja. Most Hóman Bálint megbízásából keres fel. Hóman átadta neki az átértékelés problémájáról írt tanulmányomat, megkérte, hogy olvassa el, azután keressen fel engem, s mondja meg nekem, hogy őt igen érdekelte mindaz, amit írtam, minden sorát helyesli, s azért adta át Szekfűnek, hogy szintén olvassa el. Szeretné, ha helyet adna az ő (Szekfű) szerkesztésében megjelenő Magyar Szemlében. Neki is nagyon tetszik az írás, és természetesen teljes terjedelmével ki fogja adni a Szemlében, ha ehhez hozzájárulok. Mély hálával köszöntem meg az akkori magyar történetírás két legelső emberének ezt a megtisztelő bírálatát. Szekfű azért jött fel hozzám személyesen, hogy a dolgozat egy-két részletére vonatkozólag kérjen bővebb magyarázatot. Két kérdésemben teljesen elfogadta magyarázatomat, egy harmadikban pedig én tettem eleget indokolt kívánságának, hogy egy kijelentésemet részletesebben indokoljam.”

II. melléklet

*Markó Árpád és a Magyar Szemle Társaság*¹⁵⁶

„Ez az első – mondhatnám sorsdöntő – írásom a Magyar Szemle 1930. szeptemberi számában teljes tartalmában megjelent.¹⁵⁷ Szakemberek elismeréssel fogadták és helyeselték. A Magyar Szemle Társaság, akkor Bethlen István gróf elnökelete alatt, az akkor[i] Magyarország szellemi elitjének volt a gyülekező helye. A tudományos, műszaki, társadalmi, művészeti, természettudományi

¹⁵¹ *Markó*: Életem a történettudomány szolgálatában. 27–28. o.

¹⁵² *Markó Árpád*: A történelmi átértékelés problémája a hadtörténelemben című tanulmányáról van szó. A forrásban a továbbiakban leírtak teljesültek, Szekfű Gyula megjelentette azt a *Magyar Szemlében*. Lásd a 77. jegyzetet!

¹⁵³ Lásd a 74. jegyzetet!

¹⁵⁴ *Magyar Katonai Szemle*: 1931 és 1944 között megjelenő szakfolyóirat. Markó Árpád itt több tanulmányát is publikálta, az állandó szerzők közé tartozott átlagosan évi három-négy írásával.

¹⁵⁵ Markó Árpád 1921-től volt a Hadtörténelmi Levéltár munkatársa.

¹⁵⁶ *Markó*: Életem a történettudomány szolgálatában. 28–29., illetve 73–74. o.

¹⁵⁷ Lásd a 77–78. jegyzetet és a hozzá tartozó szöveget!

élet minden ágával foglalkozó komoly szakemberek voltak a Szemle munkatársai. Eleinte havonta egy délután a Gellért szállóban tartott délutáni théákon, később pedig a Hungária szálló[ban] tartott vacsorákon, ott ismerkedtem meg a tudományos élet legkiválóbb képviselőivel. Fesztelen, érdekes eszmecsereik közt beszélünk meg tudományos problémáinkat, s e Társaság nagy érdeme volt, hogy abban nemcsak a már országosan elismert tudósok, egyetemi professzorok stb. vettek részt, hanem Szekfünek sikerült az utánunk következő fiatalabb tudós nemzedék értékes tagjait is: Kosáry Domokost, Kerék Mihályt, Genthon Istvánt, Csapodi Csabát¹⁵⁸ és másokat bevonni a Magyar Szemle munkatársai közé. Így azután tudós ismerősi köröm tovább tágult, viszont jóleső érzéssel tapasztaltam, hogy hadtörténeti kérdésekben, főleg amikor már Rákóczi munkáim révén nevemet jobban ismerték, igen sokan fordultak hozzám.

Hát ez volt az én elindulásom a komoly hadtörténetírás útján. Egyetemi professzorok, Hóman, Szekfü, Domanovszky Sándor, Lukinich Imre¹⁵⁹ s más szakemberek gyakran küldték hozzám hallgatóikat Rákóczi ügyekben tanácsot kérni, s maguk is gyakran felkerestek, ha valami hadilevéltári kutatásra volt szükségük.”

„A Magyar Szemle Társaság kiadásában sok értékes szakkönyv látott napvilágot a tudomány minden ágazatából. Két sorozatot szerkesztettek. Az egyik nagyobb szabású munkák sorozata a „Magyar Szemle Klasszikusai” címen, nagy negyedréte alakú, igen díszes, finom papíron tipografailag is választékos kiállítású vászonkötésű könyvekben jelentette meg szakemberek különösen értékes munkáit, gondosan figyelve arra, hogy e munkák újabb adatokkal és megállapításokkal gyarapítsák a szaktudományokat. A másik, igen sikerült sorozat volt a Magyar Szemle Kincsestára sorozat.¹⁶⁰ Külföldi, ha nem csalódom angol, bevált mintára adott ki teljesen egyforma terjedelmű 80 oldalas kis nyolcadréte alakú könyvecskéket, összefoglaló értekezéseket, életrajzokat, szintén minden tudományágból. A Rákóczi könyvem¹⁶¹ sikere után Szekfü felszólított, hogy írjak egy Rákóczi életrajzot, jobban mondva szellemtörténeti portrét a Fejedelemtől, megemlékezve abban nemcsak életének minden nevezetesebb mozzanatáról, de méltatva fejedelmi, hadvezéri, szervezői működését és egyéb nagy erényeit, lelki életének problémáira is kiterjeszkedve. Nem volt könnyű feladat, mert mindezt 80 kis oldalra kellett összesűríteni. De vállalkozásom, hála Istennek, igen szépen sikerült.¹⁶² A kéziratot Szekfünek átadtam, másnap közölte velem telefonon, hogy rendkívül tetszik neki, egy ultiéne elolvasta elejétől végig, megszakítás nélkül. Nincs semmi hozzászólás, vagy elvenni valója, véleménye szerint valamennyi eddig megjelent Rákóczi életrajz közt a legjobb. Hogy véleményem nem volt talán elfogult baráti kritika, bebizonyították a könyvecskékről írt szakvélemények a sajtóban.”¹⁶³

¹⁵⁸ Kosáry Domokos (1913–2007) történész, Szekfü Gyula tanítványa, egyetemi tanár, akadémikus, 1990–1996 között az MTA elnöke.

Kerék Mihály (1902–1990) közgazdász, szociográfus. Az 1930-as években főként a *Magyar Szemle*ben jelentek meg tanulmányai a földreform szükségességéről és végrehajtásáról. Tudományos tevékenységet a második világháború előtt folytatott.

Genthon István (1903–1969) művészettörténész, az MTA tagja. 1940–1943 között a római Magyar Akadémia igazgatója volt, majd a Szépművészeti Múzeum modern kori külföldi képtárának vezetője.

Csapodi Csaba (1910–2004) könyvtáros, könyvtörténész, történész, ekkor még egyetemista volt (1933-ban szerzett diplomát a Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi karán történelem-földrajz szakon), később többek között az Országos Széchényi Könyvtárban és az MTA Kézirattárában töltött be vezető beosztást; a Corvina-kutatás területén szerzett nemzetközi hírnevet.

¹⁵⁹ Domanovszky Sándor (1877–1955) történész, egyetemi tanár, az MTA levelező (1915-től), rendes (1926-tól), majd tiszteletbeli (1940–1949) tagja.

Lukinich Imre (1880–1950) történész, egyetemi tanár; 1923–1924-ben a Magyar Országos Levéltár, 1924–1929 között az Országos Széchényi Könyvtár igazgatója.

¹⁶⁰ A folyóirathoz nem kettő, hanem három könyvsorozat kapcsolódott, lásd tanulmányunk vonatkozó részét.

¹⁶¹ *Markó Árpád*: II. Rákóczi Ferenc a hadvezér. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1934. című munkájáról van szó.

¹⁶² Lásd a 92. jegyzetet!

¹⁶³ Valóban elismerő hangvételű ismertetései: *Ajtay Endre: Hadtörténelmi Közlemények*, 36. (1935) 343–344. o. és [N. n.]: *Győri Szemle*, 6. (1935) 1–4. sz. 84. o.

III. melléklet

*Szekfű Gyula és Markó Árpád levelezéséből*1. Szekfű Gyula levele Markó Árpádnak. [Budapest], 1934. május 8.¹⁶⁴

Mélyen tisztelt Kedves Barátom,

épp most kaptam meg „II. Rákóczi Ferencet a hadvezért”, s engedd meg, hogy annak megtisztelő szíves megküldéséért hálás köszönetet mondjak. Nagy az örömöm, hogy ez a szép köteted megjelent, és szívből gratulálok hozzá – sok tanulsággal és élvezettel fogom olvasni, amint vége van az iskolának és a folytonos veled kapcsolatos napi munkának.

De az előszót mindjárt elolvastam és meghatva láttam benne a *Magyar Történet* Rákóczi-portiójára való vonatkozást. Nem mondhatom, mennyire jól esik, hogy éppen Te, aki legjobban ismered a kort, vagy hajlandó nyilvánosan is kifejezni, hogy velem hasonló véleményen vagy.

Nemcsak tudományos kérdés és nemcsak független gondolkodás kérdése ez, hanem bizonyára irántam való szíves jóindulatodat is okolnom kell, hogy megírtad e sorokat.

Mindezekért meleg köszönettel és igaz barátsággal vagyok hálás híved

Szekfű Gyula

2. Markó Árpád levele Szekfű Gyulának. Budapest, 1934. május 11.¹⁶⁵

Mélyen tisztelt Barátom!

Nagyon köszönöm kedves elismerő és gratuláló soraidat.¹⁶⁶ Úgy érzem azonban, hogy nem Te tartozol köszönettel nekem azért, hogy nyilvánosan is magamévá tettem a Te véleményedet a sokat vitatott Rákóczi problémában, hanem én Néked. Történetkutatóvá és íróvá engem a Te munkáid tettek, az a – szerény nézetem szerint egyedül helyes – történeti felfogás és feldolgozási mód, az a minden kritika és felelősség nélküli, illúziótól mentes és azt elítélő állásfoglalás, amelynek igazságáról szentül meg vagyok győződve. Ha figyelemre méltatod most megjelent munkámat, akkor – főleg annak I. és VI. fejezetében – meggyőződhetesz arról, hogy az azokban lefektetett gondolatmenet a Tiedével párhuzamosan igyekszik haladni, s hízlelgek magamnak azzal, hogy nemcsak csendesen, titokban, hanem nyíltan is azok közé tartozóknak vallom magamat, akik a Te történet-szemléletednek meggyőződésből hívei.

Ezért is olvasom most különös élvezettel a „Három Nemzedék” új kiadásának¹⁶⁷ utolsó, a mi korunkkal foglalkozó fejezetét, amelynek fejtegetéseit és következtetéseit az utolsó szöveg aláírom.

Kérve továbbra is nekem rendkívül értékes és kitüntető tanácsaidat és barátságodat, vagyok őszinte nagyrabecsléssel készségecs híved

Markó Árpád

¹⁶⁴ Lelőhelye: MTA Kt. Kézirattár, Ms 10.270/d. (További alszámolás nélkül.)

¹⁶⁵ Lelőhelye: ELTE, Egyetemi Könyvtár. G 621 Szekfű Gyula levelezése. Markó Árpád levele Szekfű Gyulának. Budapest, 1934. május 11. (Géptelt levél, 1. példány, Markó Árpád aláírásával.) A levél másodpéldánya is fennmaradt: MTA Kt. Kézirattár, Ms 4501. Markó Árpád levelei, 132. sz. (Írógéppel írt, Markó Árpád vezetéknevének sajátkezű, ceruzával írt kezdőbetűjével. A levélen Markó írásával, ceruzával: Szekfű Gyulának.)

¹⁶⁶ Szekfű Gyula Markónak „II. Rákóczi Ferenc a hadvezér” című munkájához gratulált.

¹⁶⁷ *Szekfű Gyula*: Három nemzedék és ami utána következik. Kir. Egyetemi Nyomda, Budapest, 1934. című könyvéről van szó. (Aranyozott egészsváson kötésben jelent meg.)

3. Szekfű Gyula levele Markó Árpádnak. [Budapest], 1935. február 25.¹⁶⁸

Igen tisztelt Kedves Barátom,

épp most fejezem be legújabb munkád kéziratának¹⁶⁹ elolvasását, s még annak hatása alatt síetek szívből gratulálni hozzá. Csak most látom, mily alaposan kell ismerned a Rákóczi-kor történetét, hogy ily rövid idő alatt ennyire pontos, részletes, világos képet adhattál róla. Azt hiszem, az adott keretekben elérhetően tökéletes¹⁷⁰ rajz, semmi sem fölösleges benne és semmi sem jut eszembe, amit még bele lehetne kívánni. Emellett a felemelő témához illő nemes lendülettel itt-ott, s mindig hozzáillő nyugodt előadásban van írva. Nagyon termékeny volt az a gondolatod, hogy elsősorban katonai történet legyen, de emellett az élet többi oldala is benne van.

Mint egész mellékéseket említtem: 23. lap: Wratislaw „rideg, elutasító álláspontja” igaz a tárgyalás eredményét illetően, de ő személy szerint – ha jól emlékszem – nem volt rideg. 46. lap: kitörölted, hogy szétvágták a turóciakat: részletezni nem kellene, de [az] értelem kedvéért tán meg lehetne említeni, hogy a véres dolog *Rákóczi* beszédére következett, az ő akarata ellenére. [Az] 58. laphoz: úgy tudom, mintha nem a kurucok, hanem már előttük is Ilyvónak mondták volna őseink Livornót.

Az „irodalom” olvasásakor jut eszembe bűnöm: hogy megígértem ugyan Brisits füzete elküldését és Zolnai janzenista cikke címének közlését,¹⁷¹ de úgy látszik, mindkettőt elfelejtettem. Amikért szíves elnézésedet kérve és újból melegen gratulálva vagyok igaz tisztelő híved

Szekfű Gyula

IV. melléklet

A Magyar Szemle hadtörténeti és hadtudományi vonatkozású írásai 1928–1944

Szerző, cím	Megjelenés	Hivatkozás ¹⁷²
Hardy Kálmán: A tengeralttjárók kérdésének mai állapota	MSz, 7. (1928) II. k. 3. sz. 282–284. o.	Rep. 55. o., 138. sz.
Gyalóky Jenő: Hadtörténelmünk mai állapotáról	MSz, 11. (1928) III. k. 3. sz. 205–212. o.	Rep. 59. o., 203. sz.
Hardy Kálmán: Jegyzetek a nemzeti hadsereg és társadalom problémájához	MSz, 13. (1928) IV. k. 1. sz. 70–173. o.	Rep. 62. o., 247. sz.
Gyalóky Jenő: Még egyszer hadtörténelmünk mai állapotáról	MSz, 16. (1928) VI. k. 4. sz. 393–395. o.	Rep. 65. o., 299. sz.

¹⁶⁸ Lelőhelye: MTA Kt. Kézirattár, Ms 10.270/d. (További alszámozás nélkül.) A megszólítás fölött Markó Árpád saját kezűleg, ceruzával írt sorai olvashatók: „Kincsestar (Magyar Szemle) Rákóczi életrajzra vonatkozik. 1935. április 1-jén jelent meg.”

¹⁶⁹ A Magyar Szemle Társaság kis könyvtára sorozatban megjelent II. Rákóczi Ferenc című monográfia.

¹⁷⁰ Kiemelés a levélírótól.

¹⁷¹ A két kortárs irodalomtörténész munkája: *Brisits Frigyes* (1890–1969) írása: *Szent Ágoston és Rákóczi Ferenc Vallomásai*. Pécs, 1914. és *Zolnai Béla* (1890–1969) könyve: *A janzenista Rákóczi*. (Széphalom Könyvtár, 3.) Szeged, 1927.

¹⁷² Saád 1989. című munkájának hivatkozásai.

<i>Szerző, cím</i>	<i>Megjelenés</i>	<i>Hivatkozás</i> ¹⁷²
<i>Hardy Kálmán: A légvédelemről</i>	<i>MSz, 23. (1929) VI. k. 3. sz. 231–235. o.</i>	Rep. 72. o., 407. sz.
<i>Hardy Kálmán: Egy katona gondolatai. Seeckt vezérezredes könyve</i>	<i>MSz, 27. (1929) VII. k. 3. sz. 282–287. o.</i>	Rep. 77. o., 481. sz.
<i>Hardy Kálmán: A harctéri gyávaságról I.</i>	<i>MSz, 30. (1930) VIII. k. 2. sz. 170–171. o.</i>	Rep. 80. o., 525. sz.
<i>Hardy Kálmán: Görgei</i>	<i>MSz, 33. (1930) IX. k. 1. sz. 105–114. o.</i>	Rep. 83. o., 578. sz.
<i>Markó Árpád: A történelmi átértékelés problémája a hadtörténelemben</i>	<i>MSz, 37. (1930) X. k. 1. sz. 24–32. o.</i>	Rep. 85. o., 621. sz.
<i>Hardy Kálmán: A Görgei-kérdés mai állása. Pethő Sándor könyve</i>	<i>MSz, 37. (1930) X. k. 1. sz. 124–128. o.</i>	Rep. 86. o., 634. sz.
<i>Julier Ferenc: Conrad tábornagy</i>	<i>MSz, 41. (1931) XI. k. 1. sz. 102–112. o.</i>	Rep. 89. o., 686. sz.
<i>Markó Árpád: Pax vobis. Gulácsy Irén történeti regénye</i>	<i>MSz, 42. (1931) XI. k. 2. sz. 194–198. o.</i>	Rep. 90. o., 696. sz.
<i>Julier Ferenc: Bruszilov. 1. rész</i>	<i>MSz, 43. (1931) XI. k. 3. sz. 298–304. o.</i>	Rep. 91. o., 710. sz.
<i>Julier Ferenc: Bruszilov. 2. rész</i>	<i>MSz, 44. (1931) XI. k. 4. sz. 398–404. o.</i>	Rep. 92. o., 723. sz.
<i>Markó Árpád: A felvidéki nemzetiségek II. Rákóczi Ferenc seregében</i>	<i>MSz, 50. (1931) XII. k. 2. sz. 121–129. o.</i>	Rep. 96. o., 793. sz.
<i>Julier Ferenc: A világháború első hónapja</i>	<i>MSz, 52. (1931) XIII. k. 4. sz. 388–396. o.</i>	Rep. 99. o., 828. sz.
<i>Hardy Kálmán: Clausewitz 1780–1831</i>	<i>MSz, 53. (1932) XIV. k. 1. sz. 56–60. o.</i>	Rep. 99. o., 835. sz.
<i>Julier Ferenc: Potiorek táborszernagy</i>	<i>MSz, 55. (1932) XIV. k. 3. sz. 286–296. o.</i>	Rep. 101. o., 866. sz.
<i>Markó Árpád: Kuruc arcképek a Rákóczi-felkelés idejéből. Károlyi – Forgách – Esterházy Antal</i>	<i>MSz, 58. (1932) XV. k. 2. sz. 143–152. o.</i>	Rep. 103. o., 897. sz.
<i>Julier Ferenc: Gróf Tisza István befolyása a világháborús hadvezetésre. Első hadi év (1914. augusztus – 1915. május)</i>	<i>MSz, 59. (1932) XV. k. 3. sz. 220–230. o.</i>	Rep. 104. o., 906. sz.

<i>Szerző, cím</i>	<i>Megjelenés</i>	<i>Hivatkozás</i> ¹⁷²
<i>Markó Árpád</i> : Kuruc arcképek a Rákóczi-felkelés idejéből. Bottyán. Rákóczi tábornokai, kritikája hadseregéről, francia tisztjei	<i>MSz.</i> , 62. (1932) XVI. k. 2. sz. 190–200. o.	Rep. 108. o., 952. sz.
<i>Julier Ferenc</i> : A román dráma 1916–1918	<i>MSz.</i> , 64. (1932) XVI. k. 4. sz. 385–386. o.	Rep. 109. o., 975. sz.
<i>Gyalóky Jenő</i> : Gróf Batthyány Lajos főbenjáró pöre	<i>MSz.</i> , 68. (1933) XVII. k. 4. sz. 338–346. o.	Rep. 112. o., 1018. sz.
<i>Hardy Kálmán</i> : A világháború magyar szemmel. Jegyzetek Julier Ferenc könyvéhez	<i>MSz.</i> , 69. (1933) XVIII. k. 1. sz. 48–54. o.	Rep. 113. o., 1030. sz.
<i>Markó Árpád</i> : Heister és Pálffy II. Rákóczi hadjárataiban	<i>MSz.</i> , 71. (1933) XVIII. k. 3. sz. 287–296. o.	Rep. 115. o., 1063. sz.
<i>Julier Ferenc</i> : Boroevic Szvetozár tábornagy	<i>MSz.</i> , 78. (1934) XX. k. 2. sz. 192–200. o.	Rep. 120. o., 1146. sz.
<i>Julier Ferenc</i> : A háború új alakja	<i>MSz.</i> , 81. (1934) XXI. k. 1. sz. 59–70. o.	Rep. 123. o. 1180. sz.
<i>Hardy Kálmán</i> : A katonai hivatásról	<i>MSz.</i> , 88. (1934) XXII. k. 4. sz. 404–408. o.	Rep. 129. o., 1266. sz.
<i>Markó Árpád</i> : II. Rákóczi Ferenc emlékezete. Halálának 200 éves fordulójára	<i>MSz.</i> , 92. (1935) XXIII. k. 4. sz. 305–311. o.	Rep. 133. o., 1315. sz.
<i>Markó Árpád</i> : A fejedelem és főtábornoka. A Rákóczi-év emlékére	<i>MSz.</i> , 98. (1935) XXV. k. 2. sz. 114–122. o.	Rep. 138. o., 1388. sz.
<i>Hardy Kálmán</i> : A földközi-tenger [sic!] időszerű kérdései	<i>MSz.</i> , 100. (1935) XXV. k. 4. sz. 364–368. o.	Rep. 141. o., 1418. sz.
<i>Markó Árpád</i> : A versíró Rákóczi	<i>MSz.</i> , 103. (1936) XXVI. k. 3. sz. 249–254. o.	Rep. 144. o., 1454. sz.
<i>Julier Ferenc</i> : A legújabb tapasztalatok	<i>MSz.</i> , 114. (1937) XXIX. k. 2. sz. 133–139. o.	Rep. 155. o., 1592. sz.
<i>Markó Árpád</i> : Kik és miért harcoltak Budavár alatt 1686-ban?	<i>MSz.</i> , 125. (1938) XXXII. k. 1. sz. 94–104. o.	Rep. 165. o., 1738. sz.
<i>Gyalóky Jenő</i> : Olasz vérépítők Magyarországon a XVI–XVII. században	<i>MSz.</i> , 119. (1938) XXX. k. 3. sz. 287–296. o.	Rep. 160. o., 1663. sz.
<i>Markó Árpád</i> : A katonai hagyományok tisztelete Svájcban	<i>MSz.</i> , 136. (1938) XXXIV. k. 4. sz. 347–353. o.	Rep. 176. o., 1872. sz.

<i>Szerző, cím</i>	<i>Megjelenés</i>	<i>Hivatkozás</i> ¹⁷²
<i>Szekfü Gyula</i> : Időszerű történeti munkák. Gyalókey Jenő, Miskolczi Gyula, Farkas Gyula, Illyés Gyula	<i>MSz</i> , 139. (1939) XXXV. k. 3. sz. 222–230. o.	Rep. 178. o., 1907. sz.
<i>Julier Ferenc</i> : A cseh katona	<i>MSz</i> , 140. (1939) XXXV. k. 4. sz. 366–370. o.	Rep. 180. o., 1927. sz.
<i>Markó Árpád</i> : Két év katonairodalma	<i>MSz</i> , 141. (1939) XXXVI. k. 1. sz. 66–73. o.	Rep. 180. o., 1939. sz.
<i>Hardy Kálmán</i> : Zrínyi Miklós tanítása. „Gróf Zrínyi Miklós prózai munkái” (MSZT kiadv., szerk. és bev.: Markó Árpád) kiadása kapcsán	<i>MSz</i> , 144. (1939) XXXVI. k. 6. sz. 322–325. o.	Rep. 183. o., 1975. sz.
<i>Kerecsényi Dezső</i> : Zrínyi pennája. „Gróf Zrínyi Miklós prózai munkái” (szerk. és bev.: Markó Árpád) és Szabó Zoltán: Két pogány közt c. könyve kapcsán	<i>MSz</i> , 144. (1939) XXXVI. k. 4. sz. 326–331. o.	Rep. 183. o., 1976. sz.
<i>Julier Ferenc</i> : A lengyel vereség	<i>MSz</i> , 147. (1939) XXXVII. k. 3. sz. 191–194. o.	Rep. 186. o., 2017. sz.
<i>Julier Ferenc</i> : A finn szabadságharc	<i>MSz</i> , 150. (1940) XXXIII. k. 2. sz. 151–155. o.	Rep. 189. o., 2054. sz.
<i>Julier Ferenc</i> : A nyugati hatalmak veresége	<i>MSz</i> , 156. (1940) XXXIX. k. 2. sz. 106–111. o.	Rep. 193. o., 2119. sz.
<i>Markó Árpád</i> : Mátyás. A hadvezér	<i>MSz</i> , 156. (1940) XXXIX. k. 2. sz. 126–131. o.	Rep. 194. o., 2124. sz.
<i>Julier Ferenc</i> : Az angol–német háború	<i>MSz</i> , 158. (1940) XXXIX. k. 4. sz. 266–271. o.	Rep. 195. o., 2143. sz.
<i>Julier Ferenc</i> : Olaszország háborúja	<i>MSz</i> , 162. (1941) XL. k. 2. sz. 95–99. o.	Rep. 198. o., 2191. sz.
<i>Tóth László</i> : A magyar történetírás háborús halottjai. 1. Schünemann Konrád	<i>MSz</i> , 163. (1941) XL. k. 3. sz. 147–148. o.	Rep. 198. o., 2202. sz.
<i>Markó Árpád</i> : A magyar történetírás háborús halottjai. 2. Pillias Emil	<i>MSz</i> , 163. (1941) XL. k. 3. sz. 149–151. o.	Rep. 198. o., 2201. sz.
<i>Aggházy Kamil</i> : A honvéd zászlók	<i>MSz.</i> , 165. (1941) XL. k. 5. sz. 316–321. o.	Rep. 217. o., 2483. sz.
<i>Julier Ferenc</i> : A balkáni hadjárat	<i>MSz</i> , 166. (1941) XL. k. 6. sz. 368–372. o.	Rep. 201. o., 2237. sz.
<i>Julier Ferenc</i> : A német–szovjet háború	<i>MSz</i> , 168. (1941) XLI. k. 2. sz. 144–149. o.	Rep. 202. o., 2265. sz.

<i>Szerző, cím</i>	<i>Megjelenés</i>	<i>Hivatkozás</i> ¹⁷²
<i>Julier Ferenc: A szovjetunió csata-vesztései</i>	<i>MSz, 172. (1941) XLI. k. 6. sz. 379–384. o.</i>	Rep. 205. o., 2301. sz.
<i>Julier Ferenc: Keleteurópa és Északafrika [sic!]</i>	<i>MSz, 181. (1942) XLIII. k. 3. sz. 148–152. o.</i>	Rep. 211. o., 2392. sz.
<i>Julier Ferenc: Néhány gondolat a hadi évfordulóra</i>	<i>MSz, 185. (1943) XLIV. k. 1. sz. 15–19. o.</i>	Rep. 213. o., 2427. sz.
<i>Julier Ferenc: Szovjet offenzíva</i>	<i>MSz, 188. (1943) XLIV. k. 4. sz. 175–181. o.</i>	Rep. 215. o., 2453. sz.
<i>Markó Árpád: A lelki egység ösvényén</i>	<i>MSz, 188. (1943) XLIV. k. 4. sz. 210–211. o.</i>	Rep. 216. o., 2459. sz.
<i>Hardy Kálmán: A hadvezér, a katona és az államvezetés.</i>	<i>MSz, 190. (1943) XLIV. k. 6. sz. 13–20. o.</i>	Rep. 217. o. 2483. o.
<i>Julier Ferenc: Tunisz és az invázió</i>	<i>MSz, 190. (1943) XLV. k. 1. sz. 9–12 o.</i>	Rep. 217. o., 2485. sz.
<i>Julier Ferenc: Az angolszász invázió</i>	<i>MSz, 194. (1943) XLV. k. 4. sz. 175–179. o.</i>	Rep. 219. o., 2509. sz.
<i>Julier Ferenc: A tél küszöbén</i>	<i>MSz, 196. (1943) XLV. k. 6. sz. 302–309. o.</i>	Rep. 221. o., 2528. sz.
<i>Julier Ferenc: A harmadik téli csata</i>	<i>MSz, 198. (1943) XLVI. k. 2. sz. 87–90. o.</i>	Rep. 222. o., 2548. sz.

V. melléklet

Hadtörténeti és hadtudományi írások a Magyar Szemlében

<i>Megnevezés</i>	<i>menyiség</i>	<i>arány</i>
Hadtörténeti vonatkozású írások száma	39	≈1,25 %
Hadtudományi vonatkozású írások száma	20	≈0,78 %
Egyéb ¹⁷³	3	≈0,11 %
Összesen	62	≈2,42 %
<i>Az összes írás száma</i>	<i>2560</i>	

¹⁷³ Nekrológ, hadtörténeti vonatkozású szépirodalmi mű ismertetése.

KATALIN MÁRIA KINCSES

INTELLECTUAL HISTORY AND MILITARY HISTORY

Connection Points of Hungarian Military History with Special Respect to the 1930s

Summary

The study discusses an important yet hitherto completely unexplored direction of the historiography between the two world wars, especially of the 1930s. This was the period when a generation of military historians was educated in Hungary, one which knew the values of European history writing and was able to write on this standard. A conservative, critical historian method, the school of intellectual history was born and spreading, which accepted the European perspective and used European methods.

This was also the time when intellectual workshops and scholarly dialogues were initiated. A dialogue producing significant and fertilizing results evolved fortunately between the two fields of study or historiographical approach, that is between intellectual history and military history. A lively, interactive intellectual life was born, owing to the work of the period's significant historian Gyula Szekfű in the first place. The volumes of *Magyar történet*, the most important product of intellectual history, presenting the comprehensive history of Hungary, incorporated the most important results of Hungarian military history between the two world wars, including the findings of Árpád Markó, Jenő Gyalóky and other military historians and military writers from their circles. The military historians and military writers who were among the first ones professionally and were showing directions were acquainted with and used the critical methods of intellectual history, too; and there were personal connections and lively interactive relations between scholars of the two fields in many cases.

As today's Hungarian military history writing is looking for its new identity and goals, the chapter of its historiography between the two world wars can be a valuable and instructive period; and the field may find its new directions, criteria and methods more easily by studying this phase.

KATALIN MÁRIA KINCSES

L'HISTOIRE DES IDÉES ET L'HISTORIOGRAPHIE MILITAIRE

Les points de connexion de l'historiographie militaire hongroise,
en particulier dans les années 1930*Résumé*

L'étude traite d'un volet totalement inexploré de l'historiographie d'entre les deux guerres mondiales, en particulier des années 1930. C'est à cette époque qu'émergea une nouvelle génération d'historiens militaires en Hongrie qui connaissait les valeurs de l'historiographie européenne et qui parvenait aussi à l'égal en qualité. Il se développa alors une école d'histoire des idées, un courant d'historiographie critique conservateur qui adoptait la manière de voir et les méthodes européennes.

A cette époque naquirent aussi les ateliers professionnels et les échanges entre spécialistes. Ainsi les conditions étaient favorables au développement d'échanges importants et fructueux entre deux domaines de la science et deux approches historiographiques : le courant d'histoire des idées et l'historiographie militaire. La formation de ce cadre professionnel actif était principalement due à l'activité et à l'œuvre de l'immense historien de l'époque, Gyula Szekfű. L'ouvrage *Magyar történet* (Histoire hongroise), le plus important produit du courant d'histoire des idées qui présentait de façon globale l'histoire complète de la Hongrie intégra aussi les résultats majeurs

de l'historiographie militaire hongroise d'entre les deux guerres, en particulier les observations et les résultats de recherche d'Árpád Markó et de Jenő Gyalóky et d'autres historiens et auteurs militaires hongrois proches. De même, les meilleurs historiens et auteurs militaires connaissaient et utilisaient dans leurs ouvrages les méthodes critiques de l'histoire des idées. On peut identifier plusieurs points de connexion personnels et des influences réciproques entre chercheurs des deux courants.

Ce chapitre de l'historiographie d'entre les deux guerres pourra être instructif pour l'historiographie militaire hongroise actuelle qui cherche son identité et ses nouvelles missions, car il pourra l'aider à désigner ses nouvelles orientations de recherche, ainsi qu'à définir ses critères et ses méthodes.

KATALIN MÁRIA KINCSES

GEISTESGESCHICHTE UND MILITÄRGESCHICHTSSCHREIBUNG

Die Verknüpfungspunkte der ungarischen Militärgeschichtsschreibung, mit besonderem Blick auf die 1930er Jahre

Resümee

Die Studie beschäftigt sich mit einem wichtigen, bisher vollkommen unerschlossenen Teil der Historiografie der Zwischenkriegszeit, genauer der 1930er Jahre. Es handelt sich dabei um jene Epoche, als in Ungarn eine Generation von Militärgeschichtsschreibern heranwuchs, die die Werte der europäischen Geschichtsschreibung kannte und auf deren Niveau schaffen konnte. Es wurde eine konservative, die europäische Sichtweise übernehmende und europäische Methoden anwendende kritische Richtung der Geschichtsschreibung geboren, die sich entfaltete: die geistesgeschichtliche Schule.

Diese Zeit ist auch die Zeit der Entstehung von Fachwerkstätten und des wissenschaftlichen Dialogs. Zum Glück bildete sich ein bedeutender, fruchtbringender Dialog zwischen den beiden Wissenschaftsbereichen bzw. historiografischen Ansätzen, der geistesgeschichtlichen Richtung und der Militärgeschichtsschreibung heraus. Es wurde das lebendige, sich gegenseitig beeinflussende fachliche Umfeld geschaffen, in erster Linie dank der Tätigkeit des bedeutenden Historikers Gyula Szekfű, der diese Ära prägte. In das bedeutendste Produkt der geistesgeschichtlichen Richtung, das Werk *Magyar történet* [Ungarische Geschichte], das die gesamte Geschichte Ungarns umfassend vorstellt, flossen die wichtigsten Ergebnisse der ungarischen Militärgeschichtsschreibung der Zwischenkriegszeit, in erster Linie die Feststellungen und Forschungsergebnisse von Árpád Markó, Jenő Gyalóky und der zu ihren Kreisen gehörenden ungarischen Militärhistoriker und Militär-Fachjournalisten ein. Zugleich kannten die aus fachlicher Sicht an der Spitze stehenden und die Richtung anzeigenden Militärhistoriker und Militär-Fachjournalisten die kritischen Methoden der Geistesgeschichte und nutzen diese auch. In mehreren Fällen können auch persönliche Verknüpfungspunkte, lebendige gegenseitige Einflüsse zwischen den Forschern der beiden Wissenschaftsrichtungen nachgewiesen werden.

Für die ungarische Militärgeschichtsschreibung, die auch in unseren Tagen nach ihrer Identität und nach neuen Aufgaben sucht, ist das Kapitel der Historiografie des Wissenschaftsbereichs in der Zwischenkriegszeit eine interessante Zeit, die auch ihre Lehren hat. Mit dem Kennen lernen dieses Kapitels können die neueren Forschungsrichtungen, die Aspekte und Methoden vielleicht leichter festgelegt werden.

КАТАЛИН МАРИЯ КИНЧЕШ

ДУХОВНАЯ ИСТОРИЯ И ВОЕННАЯ ИСТОРИОГРАФИЯ

Точки соприкосновения венгерской историографии,
уделяя особое внимание 1930 годам*Резюме*

Эта работа анализирует один из важных, до сих пор еще полностью не раскрытых аспектов историографии периода между двумя мировыми войнами, в том числе в первую очередь периода 1930 годов. Это тот период, когда в Венгрии было воспитано поколение военных историографов, знакомых с ценностями европейской историографии и работающих на ее уровне. Народилось и возмужало направление критических историографов, перенявших европейский способ видения и европейские методы, школа духовной историографии.

Этот период является также и временем возникновения профессиональных цехов и ведения научных диалогов. Счастливым образом сложился диалог, принесший значительные, плодотворные результаты между двумя научными областями, вернее способом историографического подхода и историографией стиля „ахад”. Возникла его живительная взаимодействующая профессиональная среда благодаря в первую очередь деятельности и работам выдающегося историографа эпохи Секфю Дюла. В важнейший продукт этого духовно-исторического направления в *Венгерскую историю* были встроены самые важные результаты отечественной историографии, достигнутые в период между двумя мировыми войнами, в том числе в первую очередь работы Марко Арпада, Дьялокаи Енё и венгерских военных историков, принадлежавших к их кругу, их выводы и результаты исследований. В то же время передовые, авангардные историки, принадлежавшие к их кругу, были знакомы и применяли в своих работах критические методы духовной истории, и во многих случаях могут быть выявлены точки личного соприкосновения, взаимные живительные воздействия одного на другого.

В наши дни также являются ценными для отечественной историографии, изыскивающей свой идентитет, новые задачи, эта ценная глава историографии между двумя мировыми войнами, познав которую можно будет легче наметить новые направления исследований, систему точек зрения и методы.

KÖZLEMÉNYEK

TÖSÉR MÁRTON

II. BASILEIOS BOLGÁR HÁBORÚJA ÉS A BALKÁNI HADJÁRATOK NEHÉZSÉGEI A BIZÁNCI HADÜGYI IRODALOM TÜKRÉBEN

A magyar államalapítás eseményeit két szomszédos állam elkeseredett harca kísérte a Balkánon. Bizánc és a bolgárok régi ismerősei voltak öseinknek, és az ezredfordulón vívott hosszas küzdelmük azt jelentette, hogy déli szomszédaink közül egyik sem volt olyan helyzetben, hogy az esetleges belviszályokba beavatkozzon, sőt, inkább szövetségesnek akarták megnyerni a magyarokat. Bár a közöttük zajló háborúskodás Géza fejedelem és Szent István korának háttereként szolgált, a konfliktus egésze inkább csak a Bizánc történetével foglalkozó művekből lehet ismert. A bizánci hadügyi irodalom X. századi termésének utolsó darabja szintén ehhez a konfliktushoz köthető. Érdeemes megismerkedni a bizánci katonai traktátusok nehéz terepen vezetett hadjáratokra vonatkozó előírásaival is. Jól ismert tény, hogy a terepviszonyok komoly befolyást gyakorolnak a hadműveletekre. A bizánciak maguk is gyakran tértek ki erre hadügyi irodalmukban, tárgyalták az egyes népek ezekhez kapcsolódó harceljárásait. A X. századi értekezések közül a *De velitatione* is az anatóliai viszonyokhoz illő védelmi taktikát foglalja össze. Szerzője azonban megemlíti, hogy a balkáni hadszíntéren is teljesített szolgálatot, és az itt szerzett tapasztalatai alapján is tervbe vett egy összefoglalót.¹ Ezt az értekezést azonban csak jóval később készítette el egy másik szerző a század végén, amikor II. Basileios személyesen kezdte vezetni seregeit a bolgárok ellen. Érdeemes kitérni ezen munka, a *De re militari* elkészültének körülményeire.

II. Basileos első bolgár hadjárata 986-ban

A császár apja, II. Romanos halálakor (963) még gyermek volt, így a hatalom hamarosan a keleti főparancsnok, Nikephoros Phokas (963–969) kezébe került. Ezzel a kis-ázsiai végvidék katonai arisztokráciája megszerezte a birodalom vezetését, és nem is engedte ki a kezéből 976-ig, mikor I. Ioannes szíriai hadjáratáról visszatérve hirtelen meg nem halt. II. Basileios ekkor már nagykorú volt, azonban egy újabb hadvezér, Bardas Skleros sem akarta elődeinél kevesebbet beérni. Ez 979-ig tartó polgárháborút eredményezett, melynek végén azonban a fiatal császár továbbra is kényszerű társbérletbe szorult egyrészt nagybátyja, a nagy hatalmú Basileios Lekapenos, másfelől a Phokas-család akkori feje, Bardas Phokas társaságában. Végül aztán 985-ben eltávolította a hatalomból nagybátyját, de a katonai arisztokrácia befolyásától jóval nehezebb volt megszabadulnia. Úgy tűnik, hogy a császár eldöntötte magában, hogy nem folytatja a keleti hadjáratokat, melyekben a katonacsaládok megalapozták tekintélyüket, és ehelyett inkább egy új hadszínteret választ a seregnek, ahol a saját irányítása alatt tarthatja a csapatokat, és elég hadvezéri érdemet is szerezhet magának. Egyértelmű választás volt a szomszédos bolgárok országa, akik I. Ioannes halála után Ohrid központtal ismét önállósították magukat Sámuel és test-

¹ Dennis, George. T.: Three Byzantine Military Treatises. Washington, 1985. (A továbbiakban: Dennis 1985.) 137–239. o., itt: 149. o.

verei (a Komitopuloi, Komes-fiak) vezetésével.² A bizánci belviszályokat kihasználva, az egykori bolgár területek zöme kikerült a császár fennhatósága alól. Amikor I. Ioannes 971-ben legyőzte a ruszokat, egyúttal lemondatta II. Borisz bolgár cárt is, és az Al-Duna melléki területeket Bizánchoz csatolta. Bulgária nyugati vidékein azonban csak jelképes volt a bizánci fennhatóság, és a császár halála után, 976-ban itt kezdte meg a négy testvér, Dávid, Mózes, Sámuel és Áron felkelését. A 980-as évek közepére már csak Sámuel és Áron maradt életben, de a bizánci belviszályok miatt eddigre már egy új bolgár állam született (mivel Borisz testvére, Romanos is ide menekült, a dinasztikus folytonosság is fennmaradt).³ II. Basileios tehát nem csak egyéni érdekből, hanem birodalma balkáni területeinek biztosítása céljából is lényegesnek tarthatta, hogy 986-ban személyesen vezesse a seregét Triaditza (a mai Szófia) elfoglalására.

Ez a szerencsétlen hadjárat a bolgárok ellen leginkább negatív példának jó arra, hogyan lehet egy megdölgő vállalkozással tönkretenni egy hadsereget. Mivel a keleti seregek parancsnoki kara szinte teljesen a császár iránt nem túlságosan lojális családokból került ki, kézenfekvő döntés volt az, hogy új hadszínteret választott, ahol személyes irányítása alatt saját befolyását erősítheti meg a katonaság felett. A bolgárok elleni háború újraindítása ebből az elhatározásból következett, erről azonban nem is értesítette Bardas Phokas főparancsnokot és a keleti parancsnokokat. A Hebros (Marica)-völgyön át haladt előre, és Leon Melissenost hagyta hátra a hegyvidéki átjárók őrzésére, maga pedig ostrom alá vette Triaditzát (Szófia).⁴ Egy Stoponios nevű helyen erődítést épített, a Sámuel és Áron vezette bolgárok viszont a hegyekbe húzódva kerültek az összecsapást. Végül azonban vezéreik alkalmatlansága miatt a bizánci csapatok egészen eltunyultak, ezért semmit sem értek el a városnál húsz nap alatt. A bolgárok viszont rajtaütéssel megsemmisítették a takarmány- és élelemgyűjtő csapatokat, és sok lovat és málhásállatot elhajtottak. Majd az ostromgépeket – melyekkel amúgy semmire sem jutottak a bizánciak, kezelőik tapasztalatlansága miatt – a védők fel tudták gyújtani, és az élelemhiány is kínozni kezdte a sereget, mivel az ellátmányt nem osztották be takarékosan. Így aztán a hadsereg tábornok bontott és megkezdte a visszavonulást, melynek második napján egy erdős völgyben rajtuk ütöttek a bolgárok. Rendetlen menekülés tört ki a bizánciak között, melynek során sokan elesetek, továbbá a bolgárok zsákmányul ejtették a poggyászt, a császár sátrát, felségjelvényeit és csaknem az összes lovat.⁵

² A nyugati bolgár területeken a bizánci fennhatóság amúgy is csak névleges lehetett, mint azt jelzi Merseburgi Thietmar adata a 973-as bolgár követekről Quedlinburgban I. Ottó előtt, és mint látni fogjuk, aligha véletlenül a magyarokkal együtt: Az államalapítás korának írott forrásai. Az előszót írta, a szövegeket fordította, a kötetet szerkesztette *Kristó Gyula*. Szeged, 1999. (a továbbiakban: *ÁKÍF*) 109. o. Habár a XII. századi dukljai pap krónikájának adata (Paul Stephenson részleges angol fordítása: <http://homepage.mac.com/paulstephenson/trans/lpd1-3.html> – letöltés: 2005. 06. 24., a továbbiakban: *Letopis*) szerint I. Ioannes az egész Bulgáriát meghódította, ez eléggé kétséges: *Letopis* lpd1.html Lap 2/3.

³ *John Skylitzes*: A Synopsis of Histories (811–1057 A. D.) a provisional translation by *John Wortley*. Winnipeg, 2000. (a továbbiakban: *Skylitzes*) 177. o. II. Borisz is ide indult, de bizánci öltözkéket látva, egy bolgár őr lenyilazta. A *Letopis* lpd1.html Lap 3/3 is említi, hogy Sámuel teljesen kiűzte a görögöket Bulgáriából.

⁴ Leon Melissenos karrierjéhez lásd: *Krsmanović, Bojana*: The Byzantine Province in Change (on the Threshold between the 10th and 11th Century). Belgrade–Athens, 2008. (A továbbiakban: *Krsmanović* 2008.) 57–60. o.

⁵ *Nikephoros Phokas*: „Der bleiche Tod der Sarazenen” und *Johannes Tzimiskes*. Übersetzt, eingeleitet und erklärt von *Franz Loretto*. Graz–Wien–Köln, 1961. (a továbbiakban: *Leó diakónus*) 155–157. o. Leó diakónus maga is majdnem otthagya a fogát, de még mielőtt a bolgárok elzárták a szurdokot, vágatva elérte a hegygerincet. *Skylitzes* 178. o. leírása szerint inkább a tisztí kar viszálykodása volt a vereség oka: Stephanos Kontostephanos nyugati főparancsnok, ellensége volt Leon Melissenosnak, akit bevádolt a császárnál azzal, hogy meg akarja szerezni a trónt, és ezért már visszafordult a fővárosba. Erre a császár is sietve elrendelte a visszavonulást, és Sámuel a rendetlenül hátráló csapatokat támadta meg. Militärs und Höflinge im Ringen um das Kaisertum. Byzantinische Geschichte von 969 bis 1118. Nach der Chronik des Johannes Zonaras. Übersetzt, eingeleitet und erklärt von *Erich Trapp*. Graz–Wien–Köln, 1984. (a továbbiakban: *Zonaras*) 48–49. o. szerint ennek az intrikának az volt az oka, hogy Kontostephanos attól tartott, ha a császár sikerrel vezényli le a hadjá-

II. Basileios első önálló hadjárata így teljes kudarcba fulladt, majd a következő évben Bardas Phokas is fellázadt, és 989-ig a birodalom újabb polgárháborúba zuhant (valószínűleg ebben az időszakban szereztek vissza a bolgárok az Al-Duna vidéki területeket). A császár a nehezen kiharcolt győzelem után folytatta, amit elkezdett: a hadsereg vezetését magának tartotta fenn, a keleti hadjáratok helyett Bulgária meghódításába fogott bele. Hasonló problémával került szembe, mint korábban Nikephoros Phokas az arabok elleni hadjáratok során. Akkor is az jelentette a gondot, hogy a thema-erők harceljárásában az ellenséges területre csak portyákat vezettek, melyek során a feldúlták a kiszemelt vidéket, majd sietve távoztak a zsákmánnyal és a foglyokkal. Amikor a X. század közepére rendszeresen indítottak hadjáratokat az ellenséges terület mélységébe, az már nagyobb szervezettséget követelt. Nem csak a hadsereg taktikáját alakították át, hogy képes legyen nagyobb összeütközések megvívására, hanem meg kellett szervezni a menetek rendjét és biztosítását, az erődített táborok építését. Most is hasonló tervezési adódott: a bizánciak már igen régóta nem nyomultak be mélyen a bolgárok területére, és az ilyen hadműveletek kivitelezése megkívánta, hogy előbb gyakorolják be a szükséges harceljárásokat, alakítsák át az itteni viszonyoknak megfelelően a hadsereg szerkezetét.⁶ Ezt szükségessé tette az is, hogy a macedóniai központú bolgár állam kerülni igyekezett a nyílt csatákat, és inkább a hegyek között próbálták csapdába csalni a bizánci támadókat, mint ezt a császár is megtanulhatta a Traianus-kapujánál. Ezért most alaposabban fogott hozzá a dologhoz; és a balkáni hadjáratok lebonyolításához előbb elkészítette azt az értekezést, amelyet az itteni viszonyokat ismerő tisztek írtak: a *De re militari*.⁷ A hosszas harcok során a császár sokszor vezette hadait személyesen, de soha többé nem hagyta magát meglepni az erdős hegyvidéken.

ratot, akkor majd maga vezeti háborúit, és nem támaszkodik más hadvezérre, ezért szabotálni akarta szándékát. Des Stephanos von Taron armenische Geschichte. Aus dem altarmenischen übersetzt von Heinrich Gelzer und August Burckhardt. Leipzig, 1907. (a továbbiakban: *Asolitik*) 186–187. o. is leírja az eseményt, melyben az örmény gyalogság vette körül a császárt, és így tudott a hegyi utakon át Makedóniába visszajutni (lásd még: *Seibt, Werner*: Untersuchungen zur Vor- und Frühgeschichte der „bulgarischen“ Kometopolen. *Handes Amsorya*, 38. (1975) 66–100. o. [A továbbiakban: *Seibt* 1975.] 86–87. o.); Histoire de Yahya ibn Sa' id d' Antioche Continuateur de Sa' id ibn Bitriq. Ed. et tr. I. Kratchkovsky et A. Vasiliev. *Patrologia Orientalis*, 23. Paris, 1932. (a továbbiakban: *PO* 23.) 419. o. röviden ismerteti és datálja is: 986. aug. 16. A csata helyszíne a mai Ihtiman közelében volt, lásd: Tabula Imperii Byzantini 6. Bd. *Peter Soustal*: Thrakien (Thrake, Rodope und Haimimontos. A továbbiakban: *Soustal*) 464. o. Stoponion alighanem Štipon, a várostól északkeletre 2 km-re. A szakirodalom általában az ütközet utánra datálja Aron meggyilkolását és Sámuel egyeduralmát, *Skyllites* II. 177. o. csak június 14-ét adja meg, és okaként Bizánc-barát hozzáállását jelöli meg, fia, Iván Vladiszláv azonban Gavril Radomir közbenjárására életben maradt. *Seibt* 1975. 93–94. o. 987-re teszi. *Asolitik* 185–186. o. a hadjárat előzményének azt írja le, hogy a császárok felajánlották nővérük kezét a két testvér egyikének, de nem az igazi császárlányt küldték a bolgárokhoz, a trükk azonban kiderült, a követként eljáró sebasteiai metropolitát megölték, a tervbe vett békéből pedig semmi sem lett.

⁶ I. Nikephoros katasztrófával végződött 811-es hadjárata óta a bolgár hegyvidék eléggé rossz emlékéü hadszíntér volt. Még 967-ben a bolgárok elleni hadjáratán II. Nikephoros is inkább visszafordult az erdővel borított hegyvidékhez érve, ahol „minden részről bajra baj áradt”, nehogy serege odavesszen egy hegyizorosban csapdába esve, majd 971-ben I. Ioannes tisztjei sem osztották császáruk optimizmusát a hegyeken való gyors átkelésről, lásd: *Leó diakónus* 62–63., 120–122. o. (az idézet az Iliász XVI. 111-ből). Természetesen a korábbi hadügyi irodalom is tárgyalta a menetlakzatokat, a tábor kialakítását, de a X. századig ritkaságnak számítottak az olyan hosszú külföldi hadjáratok, melyek során ezekre igazán szükség volt.

⁷ Lásd még: *Hunger, Herbert*: Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner. I. München, 1978. 335. o. és *Dennis* 1985. 241–244. o. a mű 991–995 közötti keletkezéséről, illetve az ezzel kapcsolatos ellenvéleményekről. *Dain, Alfonse*: Les stratégestes byzantins. *Travaux et Mémoires*, 2. (1967) 317–390. o. szerint a munka a X. század harmadik negyedére datálható (369. o.). Az értekezés: *Dennis* 1985. 241–335. o. (A továbbiakban: DRM.)

A X. századi bizánci hadügyi irodalom a hadjáratok vezetéséről

Érdemes megvizsgálni a bizánciak X. századi hadügyi irodalmának hadjáratok lebonyolításáról szóló részeit a bolgárok elleni harcok leírása előtt. Ilyen esetekben a felderítés, információszerzés nemcsak előzetesen, hanem a hadjárat során is elengedhetetlen volt a sereg útjának biztosításához. A felderítők általában a határvidéki népségből származtak, de gyakran kevert etnikumú vagy egyenesen a szomszédos területekről különféle okokból áttelepült csapatok tagjai voltak az európai és az ázsiai végeken egyaránt.⁸ A felderítők vagy vezetők (*dukatores*) a könnyűlovasok közé tartoztak, akik hadjáratokon kívül is rendszeresen portyáztak a szomszédos vidékeken, zsákmányt és foglyokat szerezve, akiktől információt nyerhettek a terület viszonyairól. Az értekezések a felderítő-vezető tevékenységről is több helyen szólnak: a támadásra kiszemelt vidék megközelítésekor a sereget irányító strategos (*dukator*) küldjön ki embereket, nyelvet fogni, hogy a foglyoktól megismerhesse a terület viszonyait, s azt, hogy érkeztek-e oda ellenséges csapatok.⁹ Figyeljenek arra, hogy főleg nyáron ne küldjék a sereget vízben szegény terepre; ilyenkor inkább egy biztonságos, habár nehezebb utat válasszanak, mint a rövidebb, de veszélyeset. Ha útszükülethez, hídhoz vagy mély gázlóhoz közelítenek, a felderítők (*dukatores*) már az előző napon jelentsék ezt a császárnak, hogy megtehesse az övintézkedéseket. A seregnél tapasztalt és intelligens vezetők legyenek, akikkel bánjanak jól, gondoskodjanak róluk, mert nélkülük semmit sem lehet elérni. Nemcsak az utakat ismerik – ezt a legegyszerűbb paraszt is tudja –, de átvezetik a sereget a hegyszorosokon, felméri és ismerik a táborhelyek közötti távolságokat, az alkalmas táborhelyeket (vízellátással), ismerik a terület topográfiáját, hogy oda vezessék a sereget, ahol zsákmányt és foglyokat lehet szerezni. „Legyen sok és megfelelő chosarioi, akiket a Kelet népe trapezítai-nak nevez, s ezek folyton más és más vidékre hatoljanak foglyokat ejteni, hogy azoktól az ellenség szándékát pontosan megtudják.” „Amikor a sereg ellenséges földre készül behatolni, napokkal előbb küldessenek ki dukatores és kémek és chosarioi, hogy jól kikutassák az összes utakat és megtudják vajon megszállva tartja-e azokat [ti. az ellenség].”¹⁰ Kekaumenos is leírt néhány javaslatot: „Ha pedig ellenséges földön vagy, legyen neked sok, megbízható és tevékeny kémed, akiket chonsarioi-nak szoktunk nevezni. Ezek útján ugyanis megtalálhatod az ellenség erejét és ravaszságát.” „Legyenek neked más chonsarios-aid is, kiket synodikoi-nak mondanak; synodikoi azok, akik nyolc, kilenc, tíz vagy még többen kiküldetnek általad, hogy ’nyelvet’ fogjanak.” „...küldj ki chonsarios-okat, hogy utat találjanak, amelyen a hadi nép ellene megy.”¹¹

A hadjáratok előkészítésénél az értekezések más fontos részletekre is kitérnek, például arra, hogy a gyalogos katonáknak is legyen páronként egy öszvérük, mely a pajzsaikat, lándzsáikat, felszerelésüket viszi, továbbá négy főnként egy szolgáljuk, aki vigyáz a hol-

⁸ Le configuration de la terre (Kıtab surat al-ard). Introduction et traduction avec index par J. H. Kramers et G. Wiet. I. Tom. Beyrouth–Paris, 1964. (a továbbiakban: *Ibn Hauqal*) 205–206. o. szerint a Felső-Mezopotámiából bizánci területre áttelepült arab törzs, a Banu Habib, mivel ismerte az utakat és a gyenge pontokat, rendszeresen támadta az itteni városok környékét, és sikereik biztatták fel a bizánciakat a kilikiai és szíriai hódításokra.

⁹ Nikephoros Uranos Taktikája (a továbbiakban: NUT). In: *McGeer, Eric: Sowing the Dragon's Teeth. Byzantine Warfare in the tenth Century.* Washington D. C. 1995. (a továbbiakban: *McGeer* 1995.) 88–163. o., itt: 143–145. o. A szerző maga is szolgált a bolgár hadszíntéren, mint majd a Spercheios-folyónál vívott csatánál látni fogjuk.

¹⁰ DRM 285–287., 291–293. o. Az idézetek *Gáldi László: Huszár szavunk bizánci kapcsolatai. Magyar Nyelv*, 25. (1939) 160–166. o. (A továbbiakban: *Gáldi* 1939.) itt: 161. o.

¹¹ *Vademecum des byzantinische Aristokratia. Das sogenannte Strategikon des Kekaumenos.* Übersetzt, eingeleitet und erklärt von *Hans-Georg Beck.* Graz–Wien–Köln, 1956. (a továbbiakban: *Kekaumenos* 1956.) 32–33., 46. o.; *Gáldi* 1939. 161–163. o. fordítása.

mijukra a csaták alatt.¹² Akik a fáradtság miatt nem tudják tartani a tempót a lovassággal, kapjanak egy öszvért, mely őket és ellátmányukat is szállítja.¹³ A bandonoknak legyen kovácsműhelyük, csizmakészítőjük, nyersbőreik a folyóátkelésekhez, továbbá teljes szerzőkészletük.¹⁴ További előírás volt, hogy a csapatok ne vigyenek magukkal felesleges holmikat, melyek csak az ellátmány mennyiségét csökkentik, illetve csak a szükséges kiszolgáló legénység menjen a sereggel, más „kenyérpusztítók” nemkívánatosak, hiszen ezek is az ételmet fogyasztják, és még rémhíreket is terjeszthetnek.¹⁵

Az egyik alapvető feladat a hadjáratok során a menetek biztosítása volt – az értekezések ennek részleteire is kitérnek. Hazai területen még nem volt szükséges együtt tartani a csapatokat (egyrészt hogy esetleges járványok ne törhessenek ki könnyedén, másrészt, nehogy kikémléjék a sereg létszámát), viszont az ellenség közelében össze kellett vonni őket.¹⁶ A menetalakzat fenntartása volt az egyik lényeges előírás: ügyelni kellett arra, hogy a folyókon, hegyszorosokon való átkelések során is megőrizték a rendet. A gondosan szabályozott menetalakzat védte a sereget a váratlan támadásoktól, melyből könnyen át lehetett alakulni csatarendbe, de a táborverés rendjét is ehhez szabták. Mivel a bizánci haderő ebben az időszakban volt a legütőképesebb, számítani lehetett rá, hogy ellenfelek sem próbálkoznak majd nyílt csatát kezdeni velük, hanem hegyszorosoknál, hidaknál, gázlóknál és más helyeken, ahol nem lehetett csatarendbe állni, próbálkoznak rajtuk ütni, vagy legalábbis a menetelő csapatokra le-lecsapva kárt okozni (a bolgár taktika leírásánál látható lesz majd, hogy pont ilyen helyzetekben került sor a legtöbb összecsapásra).

A menetalakzat magját a gyalogsági négyezőg alkotta, melyet a terepadottságoknak megfelelően (amíg lehetett) szélteben vagy hosszában elnyúlt téglalapként is kialakíthattak, nem csak négyzetként.¹⁷ A négyzöget oldalaként 4-4 ezred (*taxiarchia*) formázta, ahogy a csatarendben is álltak, oltalmazva a középen található málhavonatot és a kiszolgáló legénységet. A gyalogosok nem teljes felszerelésben meneteltek, hanem egy részét a közelben levő málhás állatokra pakolva vitték, hogy ha a szükség úgy hozza, gyorsan felvehessék.¹⁸ A lovasság a négyzet oldalain kívül szintén rendezett alakzatban haladt, 24 egységbe osztva. A négyzet előtt hat egység ment, ebből az egyik jóval előbbre, felderítést végezve (alighanem a könnyűlovakok), majd három egység az alakzat előtt, amit követ a császár és a saját ezerfős kísérete, melynek két oldalán a másik két egység vonult.

¹² A Praecepta militaria (a továbbiakban: PM) In: *McGeer* 1995. 12–59. o., itt: 23. o.; NUT 99. o. De ugyanott azt is írja, hogy a gyalogosok viseljék pajzsukat és vigyék a lándzsájukat. *Leó diakónus* 57. o. említi, hogy egy gyalogos elfáradva a menet során, eldobta a pajzsát. A *The Taktika of Leo VI. Text, translation and commentary by George Dennis*. Washington, D. C. 2010. (a továbbiakban: Taktika) 77., 95. o. még arról írt, hogy minden egyes dekarchiának (10 fő) legyen egy-egy könnyű és gyors szekere, melyeken vihetik egyéb felszerelésüket (kézi malmok, balták, fejszék, kaszák, fűrészek, csákányok, kalapácsok, lapátok, kosarak).

¹³ PM 23. o.; NUT 99. o. A DRM 325. o. arról ír, hogy a hadsereg visszautján a teher nélkül maradt málhás jóságok egy részét a hátvédhez küldjék, hogy ezek szállítsák a sebesült, legyengült vagy ló nélkül maradt katonákat és azokat, akik képtelenek gyalogolni és vinni a felszerelésüket.

¹⁴ Constantine Porphyrogenitus *Three Treatises on Imperial Military Expeditions*. Introduction, edition, translation and Commentary by *John F. Haldon*. Wien, 1990. (a továbbiakban: *Treatises*) 135–137. o. A bandon a lovasság alapvető taktikai egysége, a X. század elején 3-400 főből állt, de II. Nikephoros idején már csak 50 főből. A Taktika 77. o. leírása az egyéb eszközökről (nyeregtáskák, kovakő és tapló, pánya, béklyó, patkók és szögek, ráspolyok, árak, de még lópáncélt is említi, ami nem valószínű, továbbá fejszék, kézi malmok, ásók, lapátok, kosarak stb.).

¹⁵ *Treatises* 91., 127. o. hadjáratra vonulva a császár a néptelen határvidékre érve küldje vissza a felesleges ellátmányt és sátrakat, az alkalmatlanokat, a sérült állatokat; PM 23. o., NUT 99. o. is hasonló előírást fogalmaz meg, kiegészítve azzal, hogy az ellátmányt gondosan beosztva fogyasszák; DRM 287–291. o.

¹⁶ Taktika 157. o.

¹⁷ PM 31–33. o.; NUT 109–111. o.

¹⁸ DRM 279. o.; NUT 149. o. Az ezredet 500 nehézgyalogos, 200 gerelyes és 300 íjász alkotta. A pogygyász rendjéről nem sokat írtak a Taktika 187–193. o. szövegén kívül. Egyébként a Taktika 173–175. o. azt is ajánlotta, hogy a foglyokat a menetvonal szélén vezessék, hogy ha az ellenség támadni akarna, ők alkossanak élő pajzsot.

Az oldalak mellett másik hat-hat egység vonult kettős oszlopban hármásával, ezek továbbá kikülönítettek még oldalra 30-30 embert, hogy az ellenség tevékenységét szemmel tartsák és jelentsék. A négyzet után következett a maradék hat egységből álló hátvéd, a *saka*. Ennek parancsnoka még egy tapasztalt tisztet is kikülönített, hogy száz lovasával még jobban lemaradva kivédje az ellenség hátulról indított rajtaütéseit.¹⁹ Ez az elrendezés megkönnyítette a csatarendbe állást is: az elől lévő lovasegységek alighanem a közepeket, az oldalsók pedig a jobb- és balszármayat alkották az első vonalban, a hátsók pedig a második vonalat. Ha a terep nehézsége vagy a vízhiány különösen megnehezíti a menetet, és az alakzat elnyúlik, vagy sokan lemaradoznak, az oldalsó 6-6 egység egymás mögött helyezkedjen el, hogy így hamarabb elnyúlva oltalmazza a gyalogosokat, de ha szükséges, még az elől haladó egységekből és az utóvédből is rendeljenek oldalra 2-2 egységet, így 8-8 egységből álló lovas oszlop lesz a fedezet. De ha a csapatok így is túlságosan széthúzódnak, a császár elől várjon egy kissé, hogy a lemaradozók felzárkózhassanak, nehogy teljesen elbomoljon a rend a menet gyorsasága miatt.²⁰

Az utóbbiak alapján látható, hogy a menet rendjére vonatkozó előírást leginkább az ellenséges rajtaütésektől való félelem indokolta. Ezekre legjobban akkor lehetett számítani, ha a hegyes terepen összeszűkülő útvonalon kellett áthaladni vagy folyón átkelni, tehát amikor a menetalakzatot meg kellett bontani. Éppen ezért a hágókon, folyókon való átkelés módját is szabályozták az értekezésekben. Ha szűkülethez, hídhoz, mély gázlóhoz érkezik a sereg, a vezetők (*dukatores*) már az előző napon értesítsék erről a császárt, aki még este intézkedik a megfelelő menetrendről, Másnap az elől haladó felderítő lovas egység mellé különítsen ki egy taxiarchia gyalogost. Az egységek meghatározott rendben keljenek át – az előre küldött csapatok tartják a hídfőt egy alkalmas tiszt vezetésével, majd az elől levő lovas egységek és a császár a kíséretével kel át. Utánuk jön a jobb oldali lovasság, majd a gyalogsági négyzet első oldala, majd a jobb oldali gyalogság jön, őket követi a trén, aztán a hátsó oldali lovasság, majd lovassága, végül a bal oldali gyalogság, aztán a lovasság.²¹ A hegyszorosokon való átkelést hasonlóképpen gondosan szabályozták – itt is az a lényeg, hogy az előreküldött vezetők, kémek felderítsék azt, hogy megszállta-e ezeket az ellenség. Ha nem, már 1-2 nappal előbb küldjenek egy gyalogos egységet (főleg könnyűgyalogo-

¹⁹ DRM 279–281. o. Még azt is javasolja, hogy a gyalogsági taxiarchiákból 150–150 íjászt is különítsenek ki a lovasság mellé, hogy „az arabok és türkök” merész támadásait visszaverjék. Ez az adat azért is figyelemre méltó, mert az értekezés a X. század végére datálható, vagyis a bizánciak a bolgárok elleni korai hadjárataik során talán magyarokkal is találkoztak – az közismert, hogy Géza fejedelem szövetségben állt Sámuel czárral (a korabeli bolgár–magyar viszonyra még az eseménytörténetnél ki fogok térni), így esetleg csapatokkal is segítette, vagyis talán 970 után is járt még magyar katonaság a Balkánon.

²⁰ DRM 281. o. A sereg létszáma az értekezés szerint 16 000 gyalogos és 9200 lovas, a kiszolgáló légénység száma ismeretlen, lásd: DRM 247., 275. o. A menetvonal elhúzódása elkerülhetetlen volt a hegyvidéken, ezért kellett biztosítani az átjárókat. *Haldon, John: Warfare, State and Society in the Byzantine World, 565–1204.* London–New York, 2003. 165. o. becsülése szerint 877-ben I. Basileios legalább 8000 fős serege Kucusostól Germanikeia felé vonulva minimum 8 kilométeres oszlopban haladt, nem számítva a máhás jószágokat. 1176-ban Myriokephalonnál I. Manuel császár serege tíz mérföldön (kb. 15 km) keresztül nyúlt el a hegyek között, a menetet az ostromszereket vívó szekerek sokasága tovább lassította, ezért aztán a török támadás súlyos veszteségeket okozott, lásd: *Vasiliev, Alexandr A.: Manuel Comnenus and Henry Plantagenet. Byzantinische Zeitschrift*, 39. (1929/30) 233–244. o., itt: 237–240. o.

²¹ DRM 285–287. o. A *Treatises* 135–137. o. szerint felfújható bőróket használjanak a lovasok a folyókon való átkeléskor, a *Taktika* 79. o. is említi a bőrcsónakokat, de a 159. o. azt is, hogy I. Basileios egyik keleti hadjáratan személyesen felügyelte a gázló közepén csapatai átkelését a Paradeisos-folyón. A hidépítés nem tűnik jellemzőnek, bár a folyókon való átkelés nem volt kockázatmentes, lásd: *Leó diakónus* 146. o. ahol egy bizonyos Niketas, császári titkár belefulladt az Eufráteszbe, mikor I. Ioannes első keleti hadjáratan (972) lóháton próbált átkelni a folyón. A *Taktika* 395–397. o. is említi farönkökből készült hidakat és csónakokra épített pontonhidakat, a *Parangelmata poliorketika* In: *Siegecraft. Two Tenth-Century Instructional Manuals* by „Heron of Byzantium.” Edited and translated by *Donald S. Sullivan.* Washington, 2000. 26–105. o. (itt: 109–113. o.) – Apollodoros hajóhidját írja le, a *Treatises* 85. o. szerint pedig a strategosok feladata, hogy biztosítsák az átkelést az olyan útba eső folyókon is, melyeken nincs gázló – alighanem ez is a hidverésre vonatkozik.

sokból) egy jó tiszttel, és ha lehet, lovasokat is melljük, hogy ez is felbátorítsa őket és tapasztalt vezetőket. Szerezzék meg a terepet uraló pontot vagy erődöt, és így ellenőrizhetik az utat és az ellenség nem támadhatja meg a sereget. Ezután értesítsék a császárt, aki két taxiarchiát küld előre, hogy ezek baltákkal és más szerszámokkal megtisztítsák az utat a lovasok előtt, de ha szűk, nehezen járható útszakaszt találnak, azt is biztosítsák, amíg a sereg át nem vonul. Először az elől haladó lovasok, majd a császár lovas és gyalogos kíséretével kel át, azután az előbbi rend alapján a sereg többi része, legutoljára a szorost megszálló két taxiarchia és az előreküldött gyalogosegység parancsnokával együtt.²²

Ha a hegyszorost megszállta az ellenség, az már nehezebb helyzetet teremtett, de az átkelés így is megoldható volt. Persze a legjobb az, ha ilyenkor egy másik utat választanak egy meg nem szállt szoroson keresztül, még ha 3-4 napi távolságban lenne is, mert ha egy átjáróban éri a sereget a támadás, az nem tudja fegyvereit használni, az ellenség viszont igen.²³ Ha viszont nincs más út, csak az, melyet már megszállt az ellenség, akkor a terepet ismerő vezetők irányítsanak egy tekintélyes gyalogos különítményt azok oldalába és hátába, hogy elűzzék őket, aztán a fenti rend szerint keljenek át. Ha van ott egy hegy vagy magaslat, amit az ellenség megszállt, és ottani erős pozíciójában tartja magát, ellenőrzi az utat, és nem tudnak hozzájuk férni sehonnan, akkor az úton küldjenek előre néhány erős gyalogost, akik így provokálják az ellenséget, kicsalogatandó őket a helyükről. Ha ez sikerül, menekülést színélve csalják őket a sajátjaikhoz, akik oldalról vagy hátulról támadva bánjanak el velük. A legjobb persze az, ha a vezetők olyan utat mutatnak, melyet az ellenség sem ismer, viszont a visszaútra még fokozottabb óvatosságra volt szükség, hiszen az ellenség ekkorra már megszállhatta a szorost, ha nem hagytak hátra biztosító gyalogságot – így az utánpótlást és a visszatérést is kényelmesen megoldhatják. Amikor mégis kénytelenek a megszállt átjárót választani a visszatérésre, mielőtt megindulnának, pihenjenek akár egy napot is, megfelelő helyen tábor verve a közelben. Itt lelkesítsék a csapatokat, és reggel kezdjék meg az átkelést; ha három egymáshoz közeli út is vezet át a hegyeken, három ezred (*chiliarchia*) gyalogos menjen ezeken egyenként, majd a két oldalsó úton is három-három chiliarchia haladjon, a lovasság pedig a középső úton, végül szintén három chiliarchia zárja a menetet, és így elől-hátul bezárják az átjárót, szinte négyszög alakzatban, míg a lovasság át nem kel. A gyalogság biztosítja tehát ilyenkor az átkelést, a lovasság rendben átkelhet, csak ezután kel át a gyalogság nagy része.²⁴ Ha ez ellenség hátulról is közelít, a lovasság verje ezeket előbb vissza, és üldözzék őket addig, míg teljesen szét nem szóródnak, és képtelenek lesznek újra összegyűlni. Ha sokan vannak, a gyalogság is vegyen részt a harcban, és így futamítsák meg őket, ezután a győztesen visszatérő sereg láttán a szorost elfoglaló csapatok is elmenekülnek. De ha mégis kitartanak, meg kell vizsgálni, hányan vannak és miféle csapatok, milyen rendben állnak, majd ezután minőségüknek és létszámuknak megfelelően három gyalogos egységet küldjenek ellenük. Ha az út fölé magasló meredek gerinceken helyezkednek el, gerelyes, íjász és parittyás katonákat küldjenek ki, és ha lehetséges, a gyalogság legjavát alkotó *menavlatosok*-at is, hogy körülvegyék ezeket a helyeket, és lentől támadják őket, a gerelyesek, íjások és parittyások pedig különböző helyekről bomlasszák szét őket. De ha a terep nyújtotta előnyüket kihasználva így is kitartanak, egy vagy két gyalogos egység induljon az elűzésükre – ha ez sikerül, a sereg végül zavartalanul átkelhet a hegyszoroson.²⁵

²² DRM 293–295. o. A Taktika 163–165. o. is figyelmeztet a hegyszorosok előzetes megszállására.

²³ *Kekaumenos* 57. o. is figyelmeztet erre a veszélyre.

²⁴ DRM 295–301. o.; NUT 149–151. o.

²⁵ DRM 301–303. o.; NUT 151–153. o. Továbbá *Anastasiadis, Michael P.*: On handling the menavlion. *Byzantine and Modern Greek Studies*, 18. (1994) 1–10. o. (itt: 7–8. o.) a menavlatosok csatározó szerepköréről. Dr. Prohászka Péternek ezúttal is köszönöm, hogy ezt a cikket megszerezte számomra.

A hadjáratok során másik fontos alapeladat volt a biztonságos tábor kiépítése az ellenséges területen, hiszen ez védett a váratlan rajtaütések vagy a zaklatás ellen. Mindenekelőtt egy alkalmas helyet kellett találni – lehetőleg sík terepen, ahol a vízellátás könnyen biztosítható, ne legyen a közelben erdő vagy magaslat, ahonnan az ellenség megtámadhatja vagy lőheti a tábort. A megfelelő pozíciót a táborkijelölők (*minsuratores*) keresik meg, ők jelölik ki annak körvonalát, a parancsnok és a főtisztek, a csapatok helyét.²⁶ A legjobb a négyzet vagy téglalap alaprajzú tábor, melynek oldalain 4-5 lovas szélességben két-két kapu található (Γ alakban, nehogy egyenesen betörhessenek) és ez egyúttal elválasztja a 12 taxiarchiát is. A tábor középpontjában állították fel a hadvezér sátrát (illetve a császárért, ha személyesen vezette a sereget). Az egységek is az előre kijelölt helyen táboroztak, és nem volt szabad összekeveredniük: a gyalogság a peremen táborozott (a könnyűgalogosok egy része a kapuknál helyezkedett el, a menavlatosokkal együtt), a lovaság belül, elkülönülve a themák és a tagmák csapatai.²⁷ A tábor védelméről a részletekbe mentő előírásokat találhatunk: mindenekelőtt a gyalogság – amely itt is ugyanabban az alakzatban állt, mint a csatában, lándzsái végeit a földbe szúrva, hegyeit kifelé irányítva, pajzsainak támasztva – egy rögtönzött sáncot alakított ki. Ha nem tartózkodnak sokáig egy helyen, és nem várható ellenséges támadás, ez elég is, de ha ennek fennáll a veszélye, árkot (*chandax*) is kellett ásni körülötte.²⁸ Az árok 7–8 láb (max. 2,5 méter) mély legyen, lefelé összeszűkülve, szélessége pedig 5–6 láb (156–187 cm), a kiásott földet az árok belső oldalán felhalmozva sáncot építsenek.²⁹ További védelmi intézkedésként javasolja, hogy telepítsenek vassulymokat az árkon kívülre (minden gyalogos nyolcat vigyen magával egy zsinórra fűzve és egy rúdhoz kötve, 20 méteres távolságra húzzák ki ezeket), továbbá árkokat („lábtörőket”), kihegyezett fakarókat szúrva beléjük (de ezek elé valami jelet is tegyenek, nehogy a sajátjaik essenek beléjük). Emellett még zsinórral összekötött karókat is verjenek le a tábor körül, melyre csengőket kössenek, hogy ha ellenséges kémekek vagy katonák próbálnak bejutni, észrevegyék őket a zajról.³⁰ Éjszaka rendszeresen járőrözzenek a tábor körül a sánc belső oldalán – erre a gyalogság főparancsnoka, a *hoplitarches* köteles ügyelni. Ezen kívül a táboron kívül is állítsanak őrségeket gerelyes és íjász gyalogosokból – egy „belső” őrség úgy egy nyíllövésnyire a sánctól, és némileg távolabb egy „külső” őrség. Minden taxiarchia különítsen ki ezekre 5–5 őrhelyet, száz méterenként, a belsőre 8 embert, a külsőkre négyet állítva. A „külső” őrségeken túl még a lovasok is állítsanak őrségeket hatosával, de csak egyenletes, jól belátható terepen, ha nem ilyen, csak azokat az utakat őrizzék, melyeken az ellenség érkezése várható. Az őrség, ha jelentenivalója van, ne csapjon zajt, hogy ezzel nyugtalanítsa a sereget, hanem a taxiarcheshez menjen egy ember, majd a hoplitarcheshez, aki aztán tovább irányíthatja a császárhoz is. Nappal csak a lovasok adják az őrségeket, nagyobb távolságra is, ha a terep megfelelő.³¹

A tábor elhagyása is meghatározott rend szerint történt – harsonaszóra kellett megkezdeni a felkészülést a kivonulásra, de a táborban levő utak mellett sátrát vert lovasoknak őrizniük kellett az utakat, nehogy a málhásállatok és felügyelőik idő előtt elfoglal-

²⁶ DRM 249. o.; PM 53. o.; NUT 135. o. *Kekaumenos* 36. o. is hasonlókat ír.

²⁷ PM 53–55. o.; NUT 135–139. o.; DRM 247–255. o. egy nagyobb, 16 taxiarchiás sereghez is leírja a tábort, 269. o. A Taktika 201. o. még csak oldalanként 1-1 kaput írt elő.

²⁸ PM 53–55. o.; NUT 137–139. o. A Taktika 197. o. is előírja a sáncépítést, de szekeréből vagy hegyes karókból is ajánlja a védelem megerősítését, illetve a 205. o. is leír egy az említetthez hasonló akadályt, melyet éppen a bolgárok elleni hadjáraton (894) vezetett be az idősebb Nikephoros Phokas.

²⁹ DRM 251. o.

³⁰ DRM 263. o.

³¹ DRM 265–267. o. Az értekezésben leírt tábor részletes kialakításának tárgyalásába nem mentem bele, mivel ezt a DRM 242. o. (Dennis bevezetője, I. az I. jegyzetnél) is inkább eszményinek, mint valóságosnak tekinti.

ják azokat és összezavarják a csapatok rendjét. A császártól kapott parancs után elindul az első három lovas egység és a vezetők 1–2 nyíllövésnyire a tábortól harsonaszóra. Ugyanakkor a szárnvédők is kiküldenek egy egységet, és a hátvéd parancsnoka is elküld egy egységet hátra. A második harsonaszóra elkezdik lebontani a sátrakat, elsőként a császárt, ekkor az emberek felmálházzák a teherhordó állatokat, és várják a harmadik harsonaszót, mely a császár és a lovasság elindulását jelzi, utánuk hagyják el a tábor a többiek – valószínűleg a fenti menetrend szerint, bár ennyire részletekbe nem mennek a leírások.³²

Az értekezésben fontosságához képest viszonylag röviden szóba kerül még az ellátmány gyűjtése és ennek biztosítása is – emlékezhetünk rá, hogy Triaditzánál az élelemhiány milyen súlyos gondokat okozott. Előírja, hogy ha falvakhoz ér a sereg, küldjenek kiszolgáltató egységeket, visszatérésükig ne folytassák a menetet. Minden nap menjenek biztosító egységek a füvet gyűjtő és a lovakat legeltető emberek védelmére. Nyílt terepen legeltessenek, ahol az ellenség nem tud lesből rájuk támadni; a különítmények parancsnoka vigyen magával tapasztalt vezetőket is, akik ismerik az utakat, és ezeket őriztesse, továbbá őrszemeket is küldjön ki a megfelelő helyekre, végül mindenki térjen vissza még nappal a táborba. Ha a császár hírt kap arról, hogy rajta akarnak ütni az ellátmánygyűjtőkön, küldjön ki néhány lovas egységet, és maga is lovagoljon ki, hogy ha a szükség úgy hozza, beavatkozhasson a harcba. Ha a támadókat visszaverik, ne üldözzék őket túl messzire.³³ Mindezek alapján látható, hogy a Sámuel elleni hadjáratok során mennyi mindenre kellett figyelemmel lenni a bizánci seregek vezéreinek, ha eredményt akartak elérni.

A bolgárok hadszervezete

A bolgárok hadszervezetéről már jóval kevesebb konkrétumot mondhatunk Sámuel cár idejéből, taktikájuk azonban a hadiesemények alapján jól jellemezhető. Bölcs Leó a X. század elején a bolgárok hadrendjét még a türkökéhez hasonlította, de ez a nomád jelleg alighanem az Al-Duna vidékén élő török eredetű, sztyeppe népekkel határos vidéken lehetett jellemző.³⁴ Az itteni területek elvesztése (971) után a bolgár lovasság meggyengült, így a X. század végén már inkább kerültek a nyílt csatákat, melyeket pedig Simeon cár idején többször megnyertek (Bulgarophyton, Anchialos). A bolgár cárság egykori „szívének” elvesztése komoly hátrányt okozott az ország újjáélesztéséért indított felkelésnek. A macedóniai központú bolgár államban már inkább a balkáni szlávok hagyományai érvényesülhettek (persze a „turáni hatások” – már a korai bolgár vándorlás során jutottak ide onogur csoportok – itt is jelen voltak, de nem ezek domináltak, Sámuel országa is többnyelvű volt, hiszen a szlávok mellett albánok, vlahok, görögök, sőt örmények is éltek benne, de magyar és besenyő szövetségeseik is lehettek). Ezek jellemzése a *Taktikában* a következő: „... balsorssal dacolók s kitartók a mi a hőséget, hideget, erős időt, testi mezítelen voltukat és élelem híját illeti.” Fegyverzetük gerelyekből, nyilakból és fapajzsokból állt, „sűrű és nehezen megközelíthető helyeken lakozának és menekülni is oda szeretnek”. A seregük jórészt inkább könnyűfegyverzetű, népfelkelő jellegű lehetett (mint láttuk, Triaditzánál a császár gyakorlott

³² DRM 277–279. o. Nyilván a tábor kiürítése is jelentős időbe telt egy ilyen esetben.

³³ DRM 281., 309., 311. o.

³⁴ *Kiril Petkov: The Voices of Medieval Bulgaria, Seventh-Tenth Century. The Records of a Bygone Culture.* Leiden–Boston, 2008. (A továbbiakban: *Petkov* 2008.) 8. o. ismerteti a VIII–IX. századi óbolgár feliratokat az egyes előkelők birtokában levő páncélingekről, sisakokról, de hogy a macedóniai bolgár katonaság milyen felszereléssel rendelkezett, arról nem mernék semmi biztosat állítani.

örmény gyalogsága révén vágta ki magát a kelepcéből), de a vezérek kísérete nyilván jobban felszerelt hivatásos katonaságból állt.³⁵ Ebből a hátrányból következett az, hogy elkerülték a nyílt összecsapásokat (bár a helyi themák lovasságával valószínűleg meg tudtak birkózni), portyázó támadásokkal zaklatták ellenfelüket, gyakran alkalmazták a cselvetést, és hogy a várostromoknál is inkább a kiéheztetésre vagy rajtaütésre hagyatkoztak (Servia, Larissa, Dyrrachion).³⁶ A bizánci támadások elől kitértek erődítményeikbe – és a hegyek között volt ezekből bőven –, ezek hálózata tette igazán félelmetessé a „bolgárok földjét” a terület földrajzi nehézségei mellett. A macedóniai vidék általában ritkán lakott volt, a lakosság főleg a megerősített helyeken összpontosult, a nagyobb települések körül további kisebb erődítések helyezkedtek el. A városok, erődök parancsnokai (*cselnikek*, ami a bizánci *strategos* megfelelője) tapasztalt katonák lehettek, akik gondoskodtak a falak rendbetételéről, a fegyverzetről, hadigépekről, mint Kekaumenos írja a Deljan-felkelés idején bolgár kézre került Demetrias (Volos) parancsnokáról, Litovojról.³⁷ Támadó ellenségüket pedig a terepet jól ismerő bolgárok a szűk hegyi utakon próbálták kelepcébe csalni. Mindez persze éber őrszolgálatot és felderítést követelt meg részükről – mikor II. Borisz cár megszökött Konstantinápolyból, a határon az örök bizánci ruháját látva, előbb lőttek, mint kérdeztek.³⁸ Sámuel cár az ezredfordulóig gyakran lépett fel támadólag, mikor Bizáncot belső viszályok gyengítették, vagy a császár keleten volt elfoglalva. Azután viszont védelembbe szorult, ahogy II. Basilio teljes erejét ellene koncentrált, és szövetségeseket szerzett a hátában (magyarok, horvátok). A bolgár védekező stratégia azért nem volt passzív, mert amint alkalom adódott kihasználni a bizánciak számára hátrányos helyzeteket, azt meg is tették (a *De re militari* szerzője sem véletlenül figyelmeztet gyakran a rajtaütések veszélyére). Az országszerte emelt erődítések, úttorlaszok (mint a Kleidion-szorosban) pedig magukban is megnehezítették a támadók dolgát, de már a rajtaütések és az élelem eltakarítása is könnyen felőrölhettek egy kevésbé fegyvelmezett sereget. Ebből fakadtak a bizánciak számára is a balkáni erdős hegyvidéken vívott harcok nehézségei. A bolgárok mesterei voltak a hegyi hadviselésnek: a meglepetésszerű támadások, rajtaütések, kelepcék veszélye

³⁵ A magyar honfoglalás kútfői a honfoglalás ezredéves emlékére. Szerk. *Pauler Gyula és Szilágyi Sándor*. Budapest, 1900. (Reprint 2003.) (A továbbiakban: MHK) 53. o., valamint Taktika 471., 473–475. o. Jól jellemzi a helyi harcosokat Nikephoros Gregoras 1326-os leírása a Sztruma vidéki (a Kleidion-hágó környéke) bolgárokról, akik gyapjú- és bőrruhát viselnek, dárdákkal, baltákkal és íjakkal vannak felfegyverezve, lásd: *Szamota István*: Régi utazások Magyarországon és a Balkán-félszigeten 1054–1717. Budapest, 1891. (A továbbiakban: *Szamota* 1891.) 40. o. *Skylitzes* 191. o. az 1017-es setenai csatáról, ahol 200 nehézfegyverzetűt fogtak el, lovakkal együtt és Iván Vladiszláv felszerelését.

³⁶ A X. század elején a bolgárokkal vívott harcok tanulságait is feldolgozó *De obsidione toleranda*-t lásd: *A Byzantine Instructional Manual on Siege Defense: The De Obsidione toleranda*. Introduction, English Translation and Annotations by *Donald Sullivan*. In: *Nesbitt, John W.* (ed.): *Byzantine Authors. Literary Activities and Preoccupations. Texts and Translations dedicated to the Memory of Nicolas Oikonomides*. Leiden–Boston 2003. (A továbbiakban: DOT) A DOT szerint a bolgárok gyakran álltak lesbe úgy, hogy kisebb gödröket ástak embereik, melyekben elbújva, a bizánciak üresnek gondolták az érintett területet. Uo. 185. o.

³⁷ A terület jellemzéséhez lásd: *Curta, Florin*: *Southeastern Europe in the Middle Ages, 500–1250*. Cambridge, 2006. (A továbbiakban: *Curta* 2006.) 242–243. o.; *Krsmanović* 2008. 190–191. o.; *Pirivatrić, Srđan*: *Samuilova drzsava. Obim i karakter*. Beograd, 1997. (A továbbiakban: *Pirivatrić* 1997.) 204. o. *Skylitzes* 184. o. is több erőről beszél Triaditznál, majd 191. o. 1018-ban Krakra behódolásakor Pernik mellett még harmincöt másik erőd kapitulált. Továbbá a DRM 289., 303–305. o. „a bolgárok földjén, ahol nehezen járható, erdős hegyvidéki szorosok vannak, szűk utakkal,” „nem lehet 24 napnál többet szállítani árpából otthonról a lovakkal... Az arabok földjén, mely bővelkedik terményekben, mégis utanszállítás szükséges, hogy tartós ostromot folytassunk – hát akkor a bolgárok földjén, ahol semmilyen élelem sincs, főleg árpa!” *Kekaumenos* 60–61. o. Litovojról.

³⁸ Borisz halála *Skylitzes* 177. o. szerint I. Ioannes halála után történt, testvére, Romanos azonban eljutott Vidinbe – ez azonban inkább Vodena lehetett a felkelés ezen korai szakaszában, lásd: *Seibt* 1975. 77–78. o. Az ország határait felügyelő örökről a 866-ban I. Miklós pápához írott kérdésekben is megemlékeztek, lásd: *Petkov* 2008. 26. o.

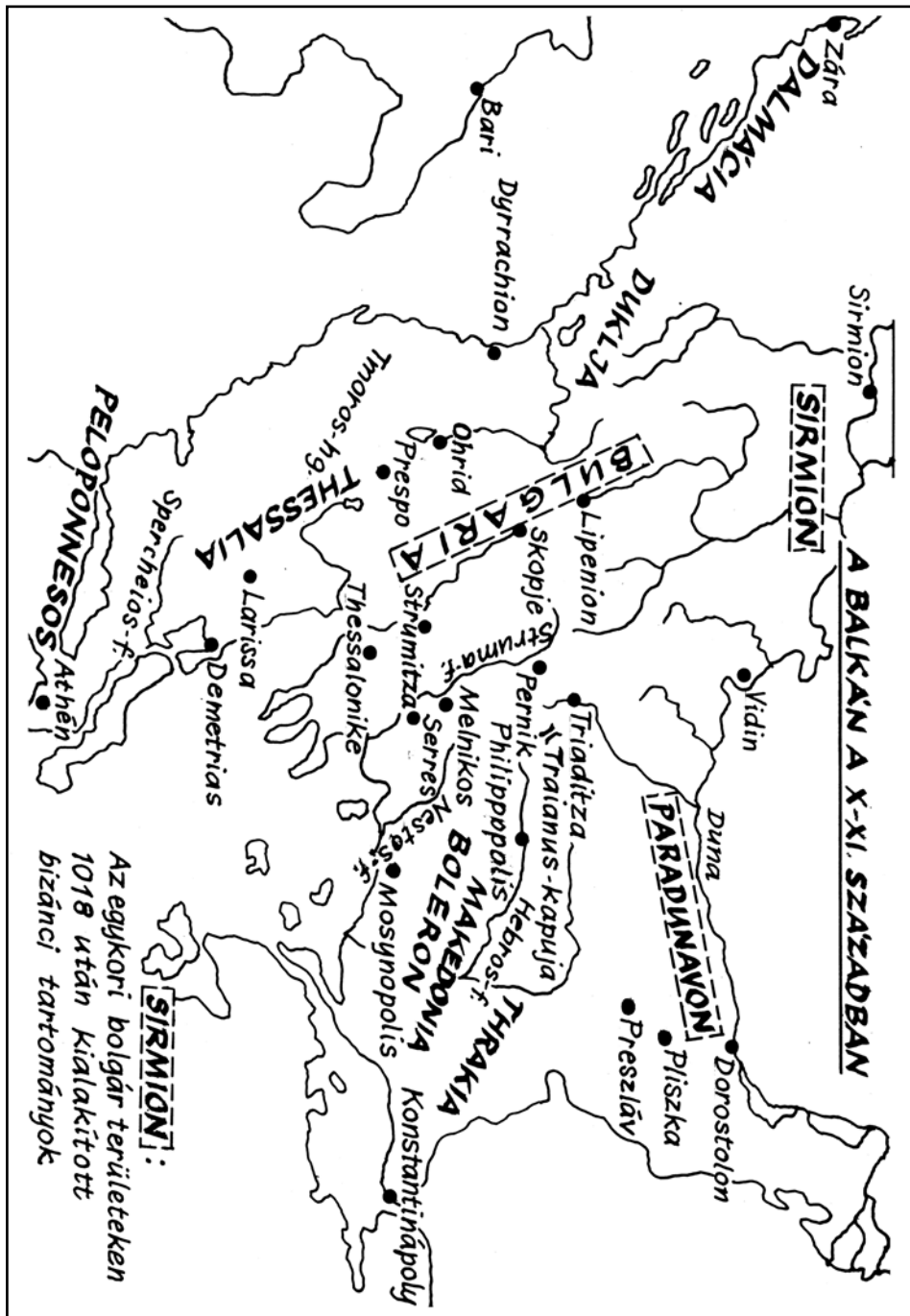
mindig fennállt, így folyamatosan gondoskodni kellett a felderítésről, a menetek biztosításáról. A nehéz terepen azonban már a menetek lebonyolítása is kihívást jelentett, a felderítésre és élelemszerzésre kiküldött csapatok eredményes tevékenysége nélkül a hadjáratok kudarcra voltak ítélve (aligha lehet véletlen, hogy a bolgárok elleni harcokban gyakran használtak a birodalom keleti határaitól származó örményeket, akiknek a hegyvidék ismerős terep volt). Azonban éppen ezek a kisebb különítmények voltak a bolgár lestartika fő célpontjai. A bizánciaknak nem nyílt csatákra kellett felkészülni, inkább várostromokra, csatározásra, az ellenálló vidékek feldúlására (látni fogjuk majd, hogy például a termékeny Pelagonia síkját többször is feldúlták a harcok során), és mindezek közben éberem őrködni, nehogy a hegyek közül váratlanul megrohanják őket a bolgárok.³⁹ Ebből következett az, hogy a bolgár háború egy elhúzódó eseménysorozat volt, melyben a végső fordulatot nem a fegyveres erő, hanem a véletlen szerencse hozta meg a császár számára.

II. Basileios bolgár hadjáratai a X–XI. század fordulóján

A XI. században is több példát találhatunk a balkáni hadjáratok során arra, hogy az itteni lakosság milyen eredményesen használta fel a hegyvidéki terep kínálta lehetőségeket a bizánci seregek ellen. Sztepan Vojiszlav, a zétai szerb fejedelem az 1040-es években két alkalommal verte meg az ellene küldött császári csapatokat. 1040-ben Georgios Probatas serege harc nélkül szétzüllött a járhatatlan vidéken, majd 1042-ben egy másik hozzá nem értő parancsnok, Michael katepano csapatait semmisítette meg egy szűk völgyben. Ezúttal olyan helyen vonultak, ahol két ló sem fért el egymás mellett, miután jókora zsákmánnyal megpakolva hazafelé tartottak ugyanazon az úton, amelyen jöttek. A szerbek csak ekkor, a bizánciak keleti végeken gyakran alkalmazott módszere szerint kezdték felülről löni őket, és sziklákat zúdítottak rájuk.⁴⁰

³⁹ *Skylytzes* 184. o. valószínűleg nem véletlenül jegyezte meg a Preszlávot, Perejaszlavecet és Plizskát újra meghódító bizánci hadjárat után, hogy a sereg diadalmasan és épségben tért vissza. Egyébként „a rengeteg bolgárországi erdőkön” keresztül a harmadik kereszties hadjáratra vonuló Barbarossa Frigyes serege is sokat szenvedett a bolgárok, szerbek és oláhok támadásai miatt, majd folytonos harcok között érkeztek meg Sredetzbe (Szófia, Triaditza), amelyet azonban üresen találtak, innen továbbhaladva érkeztek csak termékeny síkságra, lásd: *Szamota* 1891. 21–22. o.

⁴⁰ *Skylytzes* 219., 227. o., *Kekaumenos* 57. o. az utóbbi epizódhoz hozzáfűzte a tapasztalt vezetők és kémek fontosságát. Lásd még: *Letopis* lpd3.html Lap 2-3/5 ezekhez a harcokhoz. A balkáni népeknél a hegyi kelepcec a taktika rendes részét képezték, mint láthatjuk, később Károly Róbert is megtapasztalhatta Basarab elleni hadjáratán, de még jóval később, az utolsó tatárjárás során is a máramarosi románok szervezték meg a visszavonuló támadók csapdába csalását, lásd: *Obetkó Dezső*: Az 1717-i tatár betörés. *Hadtörténelmi Közlemények*, 52. (1941) 193–210. o., itt: 204–205. o.

Balkán a 10–11. században

Lényegében a keleti határvidéken zajló hadakozás fordítottja zajlott a Balkánon: a bizánciaknak az őket folyton figyelő és zavaró ellenség földjén vonulva kellett elérniük kitűzött céljukat. A bolgárok elleni hosszas hadjáratok tulajdonképpen a császár által személyesen vezetett portyázó hadműveleteknek tekinthetők. Az újabb szakirodalom nem is úgy tárgyalja ezeket, mint a „bolgárölő” szívós macacssággal vezetett és a macedóniai központú bolgár állam módszeres bekebelezésére indított, több évtizedes háborúját. Inkább úgy tűnik, hogy a középkori háborúkra jellemző, ostromokból és a vidék feldúlásából álló hadjáratokat folytatott a császár, nyílt csatákra nem is került sor (bár több ízben is összecsaptak az ellenfelek – 986: Traianus kapuja, 997: Spercheios, 1002: Vardar, 1014: Kleidion-hágó, 1017: Setena – de ezek mind rajtaütések, hegyi kelepccék voltak). A hadakozásban időnként szünet állt be (a bizánci polgárháborúk és II. Basileios keleti hadjáratai alatt, illetve 1005–1014 között, bár itt lehet, hogy csak a forrásanyag hiányos), és a hódításra csak akkor került sor, mikor ezt a Sámuel dinasztiája kihalása utáni belső viszonyok lehetővé tették. Ekkor az uralkodócsalád megmaradt tagjai és az előkelők behódoltak II. Basileiosnak, aki a hagyományos bolgár intézményeket lényegében változatlanul hagyta, és csak a fontos központokba telepített bizánci helyőrséget.⁴¹

A polgárháborús időszakban Sámuel nem télenkedett: 985-ben háromévi kiéheztetés után bevette a thessaliali Larisszát és vele alighanem jókora területet a mai Észak-Görögországból (alighanem ez volt a triaditzai hadjárat közvetlen oka), 989-ben Berrhoiát (Verria), mely a fontos Thessalonike nyugati kapuja volt. Ebben az időszakban kerülhetett a kezére Dyrrachion (Durrës) és az Otrantói-szoros nyugati partvidéke, valószínűleg Servia erődje, továbbá az Al-Duna melléki régi bolgár területek is.⁴² A császár újabb bolgár hadjáratai végül 991-ben indultak meg, mikor csapataival Thessalonikébe vonult, hogy a polgárháborús évek során a város környékén különösen aktív bolgárokat visszaszorítsa. Négy évig tartó hadakozás után a környéken több erődöt – köztük Berrhoiát (a mai Verria) – visszafoglalt (általában télen támadott), de a bolgárok ereje töretlen maradt. Úgy tűnik, a diplomáciai tevékenység – a horvátok és Duklja (nagyjából a mai Crna Gora) fejedelemség megnyerése – nem hozott eredményt Bizáncnak.⁴³ II. Basileios végül Thessalonike kormányzójaként (*dux*) az örmény származású Gregorios Taronitest hagyta hátra, mikor 995-ben Szíriába kellett vonulnia a Fátimida fenyegetés miatt.⁴⁴ A következő években a császárnak nem volt ideje arra, hogy személyesen jelenjen meg a bolgár hadszíntéren. A harcok azonban nem csillapodtak, annyira, hogy Taronites kormányzó is elesett egy bolgárok állította csapdában, fia, Asotios fogságba

⁴¹ *Curta* 2006. 243–245. o. leírása II. Basileios háborújáról: nem egy tudatos hódító stratégiát mutat Skylitzes gyakran hiányos leírása, de a stratégiát teljesen nélkülöző időszakai portyázásról sincs szó, a császár taktikája rugalmas volt, gyakran változtatott a tervein. *Stephenson, Paul*: *The Legend of Basil the Bulgar-slayer*. Cambridge, 2003. (A továbbiakban: *Stephenson* 2003.) 34–36. o. írja le a császár „kiegyezéses” hódítási módszerét, illetve 21–22. o. annak lehetőségéről, hogy 1005-ben talán békekötésre is sor került, ezt azonban *Holmes, Catherine*: *Basil II, and the Governance of Empire (976–1025)*. Oxford, 2005. (A továbbiakban: *Holmes* 2005.) 104. o. nem látja bizonyítottnak. A hadjáratok szakaszolásához lásd: *Whittow, Mark*: *The Making of Orthodox Byzantium 610–1025*. London, 1996. (A továbbiakban: *Whittow* 1996.) 389. o. A császár bolgár háborújának legutóbbi feldolgozása *Strässle, Paul Meinrad*: *Krieg und Kriegführung in Byzanz. Die Kriege Kaisers Basileios' II. gegen die Bulgaren (976–1019)*. Köln, 2006., melyet azonban nem tudtam felhasználni.

⁴² Larissa elestéhez: *Kekaumenos* 114–115. o.; *Skylitzes* 177. o. (*Zonaras* 48. o.), Berrhoia: *Leó diakónus* 159. o., Serviáról lásd: *Kekaumenos* 61–62. o. Sámuel felesége maga is a befolyásos dyrrachioni Chryselios-családból származott, lásd: *Skylitzes* 187. o.

⁴³ *Asolik* 198. o., *PO* 23. 431. o. viszont bonyolítja a képet, szerinte ugyanis a császár elfogta a bolgár uralkodót, a négyéves hadakozás során sok erődöt elfoglalt, némelyeket megtartott, másokat lerombolt, *Fine, John, V. A.*: *The Early Medieval Balkans. A Critical Survey from the Sixth to the Late Twelfth Century*. Ann Arbor, 1991. (A továbbiakban: *Fine* 1991.) 193–194. o. ennek alapján úgy véli, lehet, hogy Romanos ekkor került bizánci kézre, nem a vardari csata (lásd alább) után.

⁴⁴ *Asolik* 198. o.; *Skylitzes* 182. o.

került, Sámuel pedig a Peloponneszig portyázott. A bizánciak hadiszerecséjét végül az új dux, Nikephoros Uranos állította helyre, mikor 997-ben a hazafelé tartó bolgár sereget szétverte a Spercheios-folyónál, ahol Sámuel is megsebesült és kishíján fogságba esett.⁴⁵ A Thessalonike környékét ért támadások alábbhagytak, de Sámuel 998-ban meghódította Duklja fejedelemséget, és a dalmáciai parton Záraig nyomult előre, behódoltatva a helyi szláv uralkodókat (talán a korábbi bizánci diplomáciai kapcsolatok miatt). Dyrrachion kormányzását pedig a közben egyik lányával összeházasított Asotios Taronitesre bízta. A bolgár hatalom kiterjedése ekkor érte el csúcspontját, Simeon óta nem terjedt ki ilyen nagy területre. Hasznos volt, hogy biztosította a balkáni hátszögöt, mert 1001-ben II. Basileios békét kötött a Fátimida kalifával, és ezután teljes figyelmét a bolgároknak szentelte.⁴⁶ Annál inkább szükség volt erre, mert Thessalonikében több bizánci előkelő a bolgárokkal egyezkedett a császár hosszú távolléte alatt a 990-es évek végén. Ezért kellett őket eltávolítani a városból, ahogy Adrianopolisból is több korábbi strategos a bolgárokhoz menekült hasonló gyanú miatt.⁴⁷

A császár talán 998-ban vonult ismét Triaditza ellen Philippopolison keresztül, ezúttal sikerrel, majd 1000-ban az Al-Duna vidéki bolgár területek meghódítására küldte Theodorokanos patrikiost és Nikephoros Xiphiast. Miután bevették Preszlávot, Pliszkat és Perejaszlavcet, a sereg épségben hazatért.⁴⁸ A következő évben II. Basileios Thessalonike környékén támadott, és megadásra bírta Berrhoia kormányzóját, Dobromirt, majd Kolydrost vette be, aztán Serviát, végül a thessaliali erőket foglalta vissza, vagy helyreállította azokat, melyeket Sámuel korábban lerombolt. A bolgár foglyokat áttelepítette Boleronba, akárcsak a hadjárat végén ostrommal bevett Vodena őrségét is.⁴⁹

A következő évben a császár célpontja Vidin volt, és végül „... nyolc teljes hónapon át elidőzvé az ostrommal, erővel bevette a várost. Amíg az ostrom alatt ott táborozott,

⁴⁵ *Skylitzes* 183–184. o.; *Asolik* 198–199. o. szerint még Ioannes patrikiost, Taronites közvetlen elődjét is elfogták a bolgárok (a háború végéig, 22 éven át fogságban maradt, vagyis 996-ban kerülhetett fogságba, lásd: *Skylitzes* 191. o., de aki 186-on említi csak elfogását, az allelengyon bevezetése – 1002 – után, *Whittow* 1996. 387. o. az Iviron-monostor egyik 995. szeptemberi oklevelén megvan az aláírása; ez jól jellemzi a fő forrás, *Skylitzes* hiányosságait. Lásd még: *Holmes* 2005. 91–119. o.), *Zonaras* 54. o. a csata előzményeként említi, hogy a bolgárok vezére nem csak Thrakia és Makedoniát dúlta fel, hanem Hellast és a Peloponneszot is. A *PO* 23. 446–447. o. azonban ismét olyan adatot is közöl a csatával kapcsolatban, ami *Skylitzes* szövegéhez képest módosít az események menetén: eszerint a csata után Sámuel behódolást ígért a császárnak, de mivel híre jött a fogoly bolgár uralkodó halálának, királlyá kiáltotta ki magát, mire Uranos három hónapig dúlta a bolgár területet, majd hazatért (lásd még a 43. jegyzetet). Érdekes egyébként, hogy 1202-ben, III. Ince pápa és Kalojan bolgár cár levélváltásában arról írtak, hogy Péter és Sámuel is Rómából kapott koronát, lásd: *Macedonia. Documents and Material*. Editors: *Voin Bozhinov – Ljubomir Panayotov*. Sofia, 1978. (A továbbiakban: *Bozhinov – Panayotov* 1978.) 78., 80. o. Nikephoros Uranos balkáni tevékenységéhez lásd: *Krsmanović* 2008. 52–55. o.

⁴⁶ *Ljetopis* lpd2.html Lap 1-2/4; *Skylitzes* 184. o., *PO* 23. 460–461. o. Valószínűleg ebben az időszakban kerülhetett sor Sámuel megkoronázására, valamint Gavril Radomir trónörökös és Géza fejedelem lányának házasságára is, lásd: *Fine* 1991. 195–196. o., *Curtia* 2006. 242. o., *Dimitrov, Hrisztio*: *Blgaro-ungarszki odnosenija prez srednovekovieto*. Szofia, 1998. (A továbbiakban: *Dimitrov* 1989.) 358. o.

⁴⁷ *Skylitzes* 184. o. *Cheyne, Jean-Claude*: *Pouvoir et contestations à Byzance (963–1204)*. Paris, 1990. 336. o. *Pirivatrić* 1997. 205. o. úgy véli, hogy ez a „bolgár-párt” már a birodalom integritását veszélyeztette.

⁴⁸ *Skylitzes* 184. o. kronológiája kissé homályos. Az első hadjárat datálása nem teljesen biztos, a szakirodalom általában úgy értelmezi az eseményeket, hogy előbb Szófia vidékének elfoglalásával elvágta a dunai bolgár területeket Sámuel központjától, és csak ezután hódították meg azokat alvezérei. Mivel tudjuk, hogy a császárt a keleti ügyek 999 őszén a bolgár földről keletre szolgáltatták (*PO* 23. 457–459. o.), ezelőtt történhetett az első hadjárat, majd hogy 1000 tavaszán a császár keletre ment (*Asolik* 210–212. o., *PO* 23. 460. o.), a hadvezérei által irányított vállalkozás is ekkor történhetett. Úgy tűnik, Sámuel nem nagyon ragaszkodott a régi bolgár állam központjához, a nyugati részeken jóval macacsabb harcok folytak csak egy-egy erőd birtoklásáért is. Preszláv ma Veliki Preszlav, Pliszka ma is Pliszka, Perejaszlavec alighanem a Duna torkolatának Szent György-ága melletti Nufáru lehetett, lásd: *Stevenson, Paul*: *Byzantium's Balkan Frontier. A Political Study of the Northern Balkans, 900–1204*. Cambridge, 2000. (A továbbiakban: *Stevenson* 2000.) 56–57. o.

⁴⁹ *ÁMTBF* 89–90. o.; *Skylitzes* 184–185. o. Kolyndros talán Kolindros (bár Kilkistől északra is van egy Kalindria nevű falu), Vodena a mai Edessa, a Boleron a Nestos-folyótól keletre, a Rodopétól délre fekvő vidék.

Sámuel gyors meneteléssel váratlanul rátört Adrianopolisra, éppen Nagyboldogasszony ünnepén s a vásár napján, melyet népszokás szerint évenként szoktak tartani, s váratlan rohammal elfoglalta, s nagy zsákmányt szerezve visszatért saját területére. A császár, miután Vidint nagyon jól megerősítette, veszteség nélkül visszatért a császárvárosba, útközben pusztítván és feldúlván az útjába eső bolgár erődöket. Skoplje városához közeledve rábukkant Sámuelre, aki az Axeios folyó – melyet ma Vardarnak hívnak – túlsó partján táborozott. Bízván a folyó áradásában, hogy amikor ilyen, nem lehet gázlót találni rajta, ott tanyázott nyugodtan. Miután azonban az egyik katona talált egy gázlót, s a császárt átvezette rajta, Sámuel a váratlan támadástól megrémülve elmenekült, úgy, hogy hátra sem nézett, sátra és egész tábora kézre került. Skoplje városát is átadta a császárnak a Sámuel által parancsnokul odarendelt Romanos... Innen átkelve a császár Pernikoszhoz érkezett... Miután felismerte, hogy az erőd nem vehető be ostrommal, s Krakras sem puhult meg hízelgéseire vagy más ígéreteire és üzeneteire... Philippopolishoz vonult, onnan pedig tovább indulva Konstantinápolyba ment.”⁵⁰ Ez a hadjárat a bolgár hadszíntéren vívott harcok portyázó jellegére világít rá: Sámuel a hosszú ostromban lekötött császár távollétét használta ki arra, hogy rajtaüssön egy népes és gazdag városon (ami egyébként a bizánciak keleti végein is bevett eljárás volt: ellenséges támadás idején könnyen be lehet törni annak földjére). Azonban hazaúton megint csak túlságosan bízott egy leküzdhetetlennek vélt természeti akadályban, mint korábban a Spercheiosnál. Vardar mellett némileg több szerencséje volt, mivel itt még az utolsó pillanatban, de észlelték a támadókat, és a gyors futás megmentette a sereget, bár a tábor odaveszett. Ha a bolgárok gondosabban járnak el, és felderítőikkel figyelgetik a folyó partját, időben észrevehették volna a bizánciak átkeletét és visszaverhették volna őket, vagy legalább rendezetten vonulhattak volna vissza.⁵¹

Az esemény bővebb tárgyalása nem csak azért indokolt, mert jó példája a bizánci taktika gyakorlati alkalmazásának, hanem mert a magyar történelemhez is kapcsolódik. Vidin ostroma ugyanis alighanem magyar segítséggel zajlott, habár erre vonatkozó pontos adatunk nincs, de az események menete ezt valószínűsíti. A bolgár–magyar kapcsolatok a 970-es évek óta jók voltak, sőt szövetségesinek nevezhetők. Géza fejedelem egyik lányát Sámuel örököséhez, Gavril Radomirhoz adta feleségül, valószínűleg élete vége felé (talán Sámuel nagyobb balkáni aktivitása, 996–997 táján vagy már csak István uralkodása elején). Utóda, István azonban Bizánchoz közeledett, és ennek következtében elűzte várandós feleségét, és a két ország viszonya gyorsan megromlott. Vidin hosszú ostroma alighanem éppen azért volt lehetséges, mert az Al-Duna vidékét meghódító bizánciak könnyebben tudták csapataikat ellátni a magyar támogatás révén. A bolgár taktika fentebb jellemzésénél szóba került a bolgár állam eredeti magjának fontossága az ütőképes lovasság biztosításához. A császár itteni erőfeszítései valószínűleg arra irányultak, hogy Sámuel megfossza ettől a fegyvernemtől, aminek híján az ohridi bolgár állam komoly

⁵⁰ ÁMTBF 90–91. o. Krakras a vár bolgár parancsnoka (*Skylitzes* 185–186. o.) Romanos sorsát másként írja le *Asolik* és *Yahya*, lásd: a 43. és 45. jegyzetet. A kronológia itt is problémás: ha 1002-ben kezdődött az ostrom, akkor nyolc hónap után már 1003-ban érhetett véget. De az ilyen hosszú ostrom is ritkaság, talán rövidebb ideig tartott a valóságban, láthatjuk a későbbi eseményeknél, hogy már jóval rövidebb idő után is gyakran abbahagyták a váróvívást a bizánciak. Az esemény meglepően hasonlít arra, ami 1005-ben történt a német–lengyel háborúban: II. Henrik Boleszláv lengyel király ellen vonulva a Bober-folyó (Bobr) túlsó partján találta annak seregét. Az átkeletéshez csónakokat és hidakat kezdtek készíteni a németek, de hét nap múlva felderítők egy gázlót találtak és megkezdték az átkeletést. Ezt megtudva, Boleszláv mindent hátrahagyva elmenekült, a németek viszont elmulasztották a jó alkalmat a rajtaütésre a táboron, mert Ijutics szövetségeseikre vártak, lásd: Ottonian Germany. The Chronicon of Thietmar of Merseburg. Tr. And annotated by David A. Warner. Manchester, 2001. 254–255. o.

⁵¹ A DV 219–221. o. ajánlotta a hasonló taktikát. Korábban már kitértem az összecsapásra a bizánci taktikai előírások vonatkozásában, lásd: *Tösér Márton*: Portyázó harcok a bizánci határokon a X. században. *Hadtörténelmi Közlemények*, 120. (2007) 527–548. o., itt: 540–541. o.

hátrányba került a harc téren. Ezért érthető, hogy az ezredforduló után II. Basileios a keleti hadjáratok lezárása után az Al-Duna vidékének megszerzésére koncentrált, és talán nem véletlen egybeesés, hogy ebben az időszakban terjeszti ki hatalmát István király a Kárpát-medence keleti részére. Persze igazság szerint ez csak egy lehetséges verzió, mert az eset inkább kérdéseket vet fel, mint biztos válaszokat ad.⁵²

A vardari csata után a bizánciak helyzete megerősödött, és az ingadozóbb helyi vezetők most inkább a császár felé kezdtek tájékozódni. Ennek jele volt az, hogy a Dyrrachionban befolyásos Chryselios-család Asotios Taronitesszel együttműködve ismét II. Basileios fennhatósága alá helyezte a várost. Ez az esemény azt jelentette, hogy Sámuel birodalma a keleti területek után az adriai partokat is elvesztette (bár mint az 1017-es eseményeknél láthatjuk majd, az Al-Duna vidékén még nem volt teljesen szilárd a bizánci hatalom). Az ezt követő események krónikája azonban teljesen a homályba vész, mivel a fő forrás, Skylitzes elbeszélésében 1014-hez ugrik, így a közties történet hiánya egyeseket arra a következtetésre vezetett, hogy 1006/1007 táján talán valamiféle békekötésre került sor.⁵³ Az mindenesetre biztosnak tűnik, hogy eddigre már mindkét fél a másik elszántságának felörlésére épített. A bizánciak folytonos támadásaikkal a bolgárok erőforrásait akarták elpusztítani, míg Sámuel szívós kitarása éppen ezen hadjáratok haszontalanságát szemléltethette. Mindkét uralkodó idősnak számított már ekkor, viszont a császárnak nem volt fia, testvérének VIII. Konstantinnak sem, így a haláluk esetén a rendszeres hadjáratok végére lehetett számítani, Sámuel utódlása viszont biztosítva volt, így a kitarás a bolgár állam létét biztosíthatta.

⁵² A magyar szakirodalomban sokan foglalkoztak ezzel a témával, de máig vita tárgyát képezi, többek között lásd: *Kristó Gyula*: Ajtony és Vidin., *Uő*: Keán, Szent István ellenfele. In: *Uő*: Írások Szent Istvánról és koráról. Szeged, 2000. 89–96., 63–77. o.; *Győrffy György*: István király és műve. Budapest, 1983. (A továbbiakban: *Győrffy* 1983.) 284–287. o.; *Fehér Géza*: A bolgár egyház kísérletei és sikerei hazánkban. *Századok*, 61. (1927) 1–20. o., itt különösen: 10–11. o. *Moravcsik Gyula*: Bizánc és a magyarság. Budapest, 2003. 66. o. is úgy véli, hogy István a vidini hadjárat idején a császár szövetségese volt, hogy így nyerjen szabad kezét Gyula és Ajtony ellen. Az azonban biztos, hogy Bizánc és III. Ottó között az ezredfordulón komoly diplomáciai tárgyalások zajlottak, melyeknek nyilván magyar vonatkozása is volt: „István bolgár hadjáratának hátterét minden valószínűség szerint a keleti és a nyugati császárság egymás felé hajló politikája alkotja.” Lásd: *Deér József*: A magyar törzsszövetség és a patrimonialis királyság külpolitikája. Máriabesnyő-Gödöllő, 2003. 55. o. Nem lehetetlen, hogy III. Ottó bizánci házassági tervének diplomáciai egyeztetésének magyar szála is volt, István ezután szakíthatta meg a bolgár szövetséget (ez lehetett az oka a házassági kapcsolat végének), és talán ez a magyarázata a Gyula elleni fellépésnek: a császár cserébe leírta régebbi szövetségését. Lásd még: *Makk Ferenc*: Magyar külpolitika (896–1196) Szeged, 1996. o. (A továbbiakban: *Makk* 1996.) 40., 53–55. o. Vidinhez visszatérve, ha igazán hiperkritikával szemlélnénk az epizódot, még akár azt is megkérdőjelezhetnénk, hogy valóban Vidinről és nem pedig a déli hadszíntéren gyakran előforduló Vodenáról van-e szó, lásd: *Seibt* 1975. 77. o.: Devoli Mihály Skylitzes-betoldása szerint Romanos szökése után Vidinbe ment, ami azonban inkább Vodenát jelentette ebben a korai szakaszban, továbbá 78. o. Vodena nevének többféle (Vidinhez hasonló) alakjáról.

⁵³ *Skylitzes* 184. o. (igazság szerint a dyrrachioni epizód pontos datálása eléggé bizonytalan, mivel a Spercheios-folyó melletti csata után írja le, de hogy pontosan mennyi idő telt el, az nem világos, a szakirodalom általában 1005-öt fogadja el), *Whittow* 1996. 389. o., *Stephenson* 2003. 21–22. o. (Yahya ibn Said-ra hivatkozva), azonban *Holmes* 2005. 104. o. kételkedik ebben.

A balkáni háborúk

Mindenesetre a következő esemény, II. Basileios 1014-es hadjárata, jól jellemzi a bolgárok elleni harcok sajátosságait, megmutatja a terep okozta nehézségeket, a nyílt harcot kerülő, de csapdákat annál szívesebben állító ellenfél legyőzésének problémáit. „A császár nem mulasztotta el, hogy minden évben betörjön Bulgáriába, feldúlván és pusztítván mindent, ami az útjába akadt. Sámuel nem tudta megvetni a lábát a szabad terepen, sem nyílt csatát vívni a császárral, hanem mindenfelől szorongatva és erejét veszítve elhatározza, hogy árkokkal és védművekkel zárja el előle az utat Bulgáriába. Tudván, hogy a császár mindig az úgynevezett Kiaba Longon-on és a Kleidionon szokott keresztül vonulni, úgy dönt, hogy ezen a nehéz terepen falat emel, s a császár útját elzárja. Nagy szélességben felépítve tehát a falat és válogatott emberekből álló őrséget helyezve oda, várja a császárt. Amikor ez megérkezik, s megkísérli az áttörést, mivel a védők bátran ellenálltak és főntről eltalálván és megsebesítvén a támadókat, megsemmisítették őket, már-már lemond az áttörésről. Nikephoros Xiphias, Philippopolis akkori strategosa, aki együtt küzdött a császárral, azt tanácsolja neki, hogy maradjon továbbra is ottaga, és színter nélkül támadja az akadályt, míg ő maga, úgymond, elvonul és megkísérli, hátha valami eredményes és hasznos tettet hajthatna végre. Maga mellé véve embereit, elindul és megkerül egy igen magas hegyet, amely Kleidiontól délre emelkedik, s Balasitzának hívják. Ösvényeken és járatlan utakon áthaladva... július 29-én egyszer csak csatakiáltással és harci zajjal megjelenik hátulról a bolgárok fölött. Nem számítván erre, azok futásnak erednek. A császár is áttör az elhagyott falon, és üldözőbe veszi őket. Sokan elesnek, de még többen fogságba esnek közülük, miközben Sámuelnek alig sikerül elmenekülnie a veszélyből fia segítségével, aki bátran visszaverte a rá támadókat, lóra ültette és elvezette őt a Prilapon nevű erdőbe.” A császár az elfogott, állítólag 15 000 bolgárt megvakíttatta és Sámuelhez küldte, aki a menetet meglátva szívrohamot kapott, és október 6-án meghalt.⁵⁴

A bizánciak sikere azonban nem volt teljes ebben a hadjáratban, mivel másik csoportosításuk vállalkozása katasztrófába torkollt. Thessalonike kormányzója, Theophylaktos Botaneiates, még a csata előtt sikeresen visszavert egy bolgár támadást. A zsákmányt és a foglyokat a Kleidion ostromló császárhoz küldte, aki annak bevétele után elfoglalta a Strumbitza közelében levő Matzukis erődjét. Ezután arra utasította Botaneiatest, hogy keljen át a hegyeken és égesse fel az úttorlaszokat, így tisztítsa meg számára a Thessalonikébe vezető utat. A dux el is végezte a feladatot, de a bolgárok végig szem-

⁵⁴ ÁMTBF 91–92. o. *Skylitzes* 187. o. A Kleidion a mai Strumica és Petrič között helyezkedett el, a Belasitza a Belasica-hegység, Prilapon: Prilep. A cár haláláról a Bariban élt XI. századi krónikás, Lupus Protospatharius is megemlékezett 1015-re datálva, lásd: Documents on the Struggle of the Macedonian People for Independence and a Nation-state. Vol. I. From the Settlement of the Slavs in Macedonia up to the End of the First World War. Ed. *Hristo Andonov-Poljanski*. Skopje, 1985. 99. o. Hogy a terep nehézségei mifélek lehettek, azt jól jellemzi Nikephoros Gregoras 1326-os beszámolója az ezen a vidéken át Skopjéba tett utazásáról: „A Sztruma sem lóháton, sem gyalog át nem gázolható... A hegyi patakokból keletkező és rendkívül sebes... folyón egyetlen hajócska segítségével egyenként vagy hármanként keltünk át. A nap már leáldozóban volt... a rablók portyázása folytán az egész vidék pusztá és elhagyott volt, ennél fogva céltalanul ide-oda bolyongtunk. A nap már eltűnt a láthatárról és az utakat sötétség borította, a holdvilág sem akart mutatkozni... A holdvilágtalan éjszakát még sötétebbé tették az égig érő hegyormok, melyek még a csillagok látásától... is megfosztottak bennünket... gödrökkel, mélységekkel telt sűrű erdőbe értünk, hol a tövises és gallyak nemcsak cipőpont és köpenyegeinket szaggatták szét, hanem arcunkat is megsebesíték, végre szemünk sem voltak biztonságban, ennél fogva a kantárszárat elbocsátottuk és tenyerünkkel védjük arcunkat... A hegyek mélységes üregei és völgyei a hangokat fölfogták és élő lényekként utánozták, úgy hogy még a szótagokat és a hangsúlyt is meg lehetett különböztetni... Egyszerre azonban a sziklákból és barlangokból gyapjába és állati bőrökbe öltözött fölfegyverzett... alakok bukkantak elő. A dárdákat és baltákat támadásra készen tartották. Némelyek ijakkal is föl voltak szerelve. Rémületünk nőttön nőtt, hisz az éjszaka koromsötét volt, a helyi viszonyokat éppenséggel nem ismertük, ők pedig nem beszéltek görögül. Ezen vidék lakosai ugyanis bolgár jobbagyok... ők az utakat őrzik és a rablási szándékkal ide betörőket elűzik... Másnap egész napon át utaztunk és a rendkívül meredek és magas hegyen álló Sztrumicza városkába jutottunk...” *Szamota* 1891. 38–41. o. El lehet képzelni, hogy ezen a vidéken egy nappal menetelő seregnek is könnyen csapdát lehet állítani, ha gondatlanul derítik fel az utat, és nem biztosítják a menetet.

mel tartották, és mikor visszafelé igyekezett a császárhoz, Sámuel fia, Gavril Radomir vezetésével csapdát állítottak neki egy hosszú szorosban. Itt aztán minden irányból lövedékeket és köveket zúdítva rájuk, a mozdulni sem tudó sereg nagy részét, vezérével együtt megsemmisítették. A rossz hírre aztán II. Basileios felhagyott a további előrenyomulással, és miután kapitulációra bírta Melnikos erődjét, visszavonult Mosynopolisba. Ott értesült aztán október 24-én Sámuel haláláról, mire azonnal Thessalonikébe ment, ahonnan Pelagoniába nyomult előre, de csak Gavril Radomir, az új cár palotáját dúlta fel Bitolában, majd kiküldött csapatai elfoglalták Prilapost és Stypeiont. Aztán tutajokon és felfújt bőrtömlőkön átkelt a Tzernas folyón, ahonnan Vodenába ment, majd 1015. január 9-én visszatért Thessalonikébe.⁵⁵

A császár tehát a Kleidion-hágót még el tudta foglalni a kerülőútra bukkanó Xiphias különítménye segítségével, de Botaneiates veresége után már inkább nem kockáztatott, és nem próbált Thessalonikébe eljutni, ami jól mutatja azt, hogy mennyire óvatosnak kellett lenni ezen a terepen, a szinte mindig lesben álló bolgárokkal szemben. Az átkeléshez használt bőrokról szólt Bíborbanszületett Konstantin is, mikor elrendelte, hogy minden egyes bandonnak rendelkeznie kell ezekkel – ez az epizód megint csak annak jele, hogy a bizánciak ebben az időszakban ritkán vesztegették az idejüket hídépítéssel.⁵⁶ Még azt érdemes megjegyezni, hogy a császár Sámuel halálhírére téli hadjáratra is vállalkozott, alighanem azért, hogy kihasználja az uralkodóváltás okozta esetleges zavarokat. Nem véletlenül jellemezte Michael Psellos a XI. században úgy II. Basileios, hogy „nem úgy vezette a hadjáratokat, mint a többi császár, akik év elején kivonultak és nyárutón hazatértek; hazatérésének időpontját célja elérése szabta meg, és ezért szakította meg hadjáratát.”⁵⁷

A bolgárok elleni hadjáratok még messze nem értek véget Sámuel cár halálával, 1015 tavaszán a császár a fellázadt Vodenához ment és kapitulációra kényszerítette, majd lakóit Boleronba telepítette. A városba őrséget rakott, aztán két újabb erődöt építtetett a közelben, Kardiát és Hagios Eliast (alighanem a nyugatra fekvő hegyszoros biztosítására). Gavril Radomir levélben felajánlotta a behódolást, de II. Basileios nem fogadta el, sőt, megostromolta és bevette Moglenát, ahol több fontos bolgár előkelőséget is elfogott, majd felégette az erődöt, végül bevette még a közeli Enotia várát is.⁵⁸ Még ebben az évben uralkodóváltás történt azonban a bolgároknál: Gavril Radomirt megölte unokatestvére, Iván Vladisláv (Áron fia, akit Sámuel még uralma kezdetén megöletett Bizánc-barát nézetei miatt). De erre vonatkozóan van olyan (igaz, későbbi) adat, hogy a császár ösztönözte őt erre.⁵⁹ Az új uralkodó alatt még inkább fellángoltak a harcok, mivel trónra lépésekor meghódolást ígért a császárnak, de ezt nem teljesítette, sőt, Dyrrachiont kezdte támadni, amire II. Basileios ismét sereget vitt a hegyek közé. Kíméletlenül feldúlta Ostrovo,

⁵⁵ *Skylitzes* 188. o. Ennek az eseménynek a tárgyalása is megtalálható az 51. jegyzetben hivatkozott cikkemben, 543–544. o. Strumbitza: Strumica, Pelagonia: Bitola (de a környező sík vidékre is vonatkozik), Mosynopolis: Komotini, lásd: *Soustal* 369–370. o., Stypeion: Štip (lásd: *Kravari, Vassiliki: Villes et villages de Macédoine orientale*. Paris, 1989. [a továbbiakban: *Kravari* 1989.] 43. o. 103. j.), Tzernas: Crna, Matzukist nem tudtam azonosítani, de *Kravari* 81. o. említi, hogy a mai Evzonoí neve 1927 előtt Matsikobon (Mačikovo) volt, talán lehet hasonló nevű hely a macedón területen is Strumica közelében.

⁵⁶ *Treatises* 136–137. o.

⁵⁷ *Ostrogorski, Georg: A bizánci állam története*. Ford. Magyar István Lénárd, Németh Ferdinánd, *Prohászka Péter*. Budapest, 2003. 258. o. A hadjárat döntő bizánci győzelemként való bemutatását megkérdőjelezi *Whittow* 1996. 387–388. o. és *Stephenson* 2003. 2–7. o.

⁵⁸ *Skylitzes* 188–189. o. Kardia és Hagios Eliashoz lásd: *Kravari* 1989. 69. o., 5. j., Moglena uo. 82. o. a mai Aridaia közelében Chryse falutól északkeletre 1 km-re vannak a vár romjai, Enotia: Notia, Aridaiaától északkeletre 19 km, uo. 84. o.

⁵⁹ *Skylitzes* 189., 177. o., *Letopis* lpd2.html Lap 2/4 szerint a császár biztatta fel, hogy bosszulja meg apját, ölje meg Sámuel fiát és legyen ő az uralkodó.

Soskon vidékét és a pelagoniai síkot, azután bevette Ohridot, Sámuel székhelyét, majd innen tovább indult Dyrrachion felé. Azonban miután elvonult Ohridból nyugat felé, a pelagoniai sík további dűlésára hátrahagyott csapatait kelepcébe csalták és megsemmisítették az Ivac vezette bolgárok. A rossz hírre a császár is visszafordult Pelagoniába, a bolgárokat üldözve, majd Thessalonikébe, aztán Mosynopolisba tért vissza. További különítményeket indított a Strumbitza melletti Thermitza és Boio erődjei ellen, melyeket sikerült is bevenni.⁶⁰

Ez a hadjárat is jól szemlélteti a bolgárok elleni harcok nehézségeit: a támadó bizánciak ritkán találtak nyílt ellenállással, de a hegyvidéken mindig figyelniük kellett, hogy nem csapdába haladnak-e éppen. Könnyen lehet, hogy Ohrid feladását is éppen az magyarázza, hogy a császárt kelepcébe akarták csalni, mikor innen továbbhalad nyugat felé. Azonban II. Basileios elég óvatos volt, és inkább a hátrahagyott csapatait (melyek alighanem az összeköttetést is biztosították volna a bizánci háterszággal) megsemmisítő Ivac után eredt, mint hogy egy újabb rajtaütést kockáztasson a hegyi utakon – szinte biztosan eszébe jutott a Traianus kapujánál elszenvedett vereség, vagy az előző évben Botaneiates sorsa. Ohrid birtoklásához ezután nyilván nem is ragaszkodott a császár, inkább a közelebbi, könnyen elérhető célpontokra összpontosított.⁶¹ Ez a hadjárat az előbbieken leírt taktikai elvek mellett leginkább Kekaumenos intelmeinek szemléltetéséhez használható: ha az ellenség visszahúzódik, és békét akar kötni vagy adót fizetni, akkor segítséget vár valahonnan vagy csapdába akar csalni. Nem szabad lebecsülni azért, mert a barbárok közé tartozik, attól még ugyanolyan ravasz lehet, mint a bizánciak. Ha váratlan esemény történik, bátornak kell maradni, ezzel is bátorítva az embereket, így a seregben sem üti fel a fejét a félelem. Ha a barbárok vezére okos ember, minden cselvetést felhasznál majd, hogy kérezer ellenfelét, ezért saját furfangokkal kell erre válaszolni, nem csak azokkal, melyeket a régiek hátrahagytak, hanem saját természetes ravaszságából születő cselekkel.⁶² Továbbá még nem is annyira a bizánci taktikai előírásokat szemlélteti, mint inkább az 1014-es harcokkal együtt a bolgárokét: elzárni a támadók elől az utakat, és ahol lehet, ott lesből támadni és így megsemmisíteni azokat.

A harcok tovább folytak 1016-ban: II. Basileios ismét Perniket akarta bevenni, de 88 napi eredménytelen ostrom után újfent dolgavégezetlenül tért vissza Mosynopolisba. A bizánciak ebben az évben nem is erőltették tovább a hadműveleteket, Iván Vladiszláv pedig május 22-én megölette Duklja fejedelmét, Iván Vladimirt (Sámuel korábban elfogta, de miután hozzáadta egyik lányát, visszaengedte országába).⁶³

⁶⁰ *Skylitzes* 189–190. o.; *Hilferding, Alexandr F.*: A szerbek és bolgárok története. Ford. *Kiss Simon*. Nagybeckerek, 1890. 261–262. o. (keményen pánszláv szemléletű munka egyébként). Ostrovo ma Arnissa, Edessától nyugatra, Soskon nem ismert, talán Moglena közelében lehetett, vagy a mai Phourion, lásd: *Kravari* 1989. 309., 332. o. Thermitza talán Kaleeri (Bansko közelében) lehetett, lásd: *Documents and Materials on the History of the Bulgarian People*. Editors: *Mihail Voynov, Ljubomir Panayotov*. Sofia, 1969. 29. o. 57. j. Boio talán a *Kekaumenos* 66. o.-nál említett Boianos, a mai Bojana (Szófia része). Az új uralkodó 1015. okt. 20-án megkezdte Bitola megerősítését, az erről szóló felirata fennmaradt, lásd: *Zaimov, Jordan*: Bitolszki nadpisz na Ivan Vladiszlav szamodzsec blgarszki. Szofia, 1970 (angol összefoglalója 149–160. o.) kissé túl kreatív rekonstrukció, de *Petkov* 2008. 53. o. is közli a fennmaradt szöveget.

⁶¹ A magyar történetírásban általában ehhez a hadjárathoz kötik Szent István részvételét, míg *Györffy* 1983. 289. o. 1018-hoz, de nem mindenki ért ezzel egyet, lásd: *Fehér Géza*: Bulgarisch–ungarische Beziehungen in den V–XI. Jahrhunderten. *Keleti Szemle – Revue Orientale*, 19. (1921) 152–154. o. még 1002-höz kapcsolta, a vardari csata utánra, de Skopjéval kapcsolatban; *Makk* 1996. 60. o. szintén 1015-re. Az viszont biztosnak tűnik, hogy Sámuel halála előtt a bolgár uralkodó központokat (Ohrid, Prespa) nem próbálták elfoglalni a bizánciak, úgyhogy ennél előbb aligha lehetett.

⁶² *Kekaumenos* 37–39. o.

⁶³ *Skylitzes* 190. o. Vladimir életében a Dyrrachion körüli területek békében voltak. *Letopis* lpd2.html Lap 2-3/4 szerint az új uralkodó megölette Vladimirt, Duklja fejedelmét is, aki mint fentebb szóba került, szintén Sámuel sógora volt, bár az is lehet, hogy nem a verboszu motiválta, csak nem tartotta elég megbízható szövetségesnek, lásd: *Fine* 1991. 198. o.

A császár a következő tavasszal ismét a bolgárok ellen vonult, bevette Longos erőd-jét (rejtély, hogy Mosynopolisból hogy jutott el ehhez a valószínűleg Kastoriától északra vagy keletre levő helyre), felprédáltatta Pelagonia síkját, ahol David Areianites és Kostantinos Diogenes sok jószágot és foglyot szerzett. Ezután Kastoria alá érkezett, de túl erősnek találta a védműveit, ezért tovább vonult innen – ez annál inkább indokolt volt, mert levelet kapott a dorostoloni strategostól, hogy Krakra, Iván Vladiszlávval és a besenyők támogatásával a bizánci területekre készül betörni (a cár alighanem így próbált változtatni hátrányos stratégiai helyzetén). II. Basileios azonban nem a Dunához sietett, hanem a déli hadszíntéren elfoglalta Vosogradot, Verriát, majd feldúlta az Ostrovo és Moliskos közötti vidéket. Ekkor kapta a hírt, hogy a tervezett támadás a besenyők távolmaradása miatt meghiúsult, ezért visszafordult és elfoglalta Setenát, ahol nagy gabonakészleteket zsákmányolt, amit szétosztatott a katonák között. Mivel a bolgár cár a közelben volt, ellene küldte Konstantinos Diogenest, de nem sok híja volt, hogy ő legyen a negyedik thessalonikéi dux, aki a háború folyamán odaveszett, mivel a bolgárok a hegyek között neki is csapdát állítottak. Ezúttal azonban a császár értesült a tervükről (alighanem a felderítőké az érdem), és személyesen indult utána a sereggel, érkezésének hírére a bolgárok megfutamodtak. Az üldöző bizánciak sokukat megölték, és elfogtak kétszáz lovast, valamint Iván Vladiszláv teljes felszerelését is zsákmányul ejtették. II. Basileios csak ezután tért vissza Konstantinápolyba 1018. január 9-én.⁶⁴ Mint látható, a bolgár ellenállás a háborúnak ebben a szakaszában sem volt elhanyagolható, és a bizánciak nem mondhatták azt, hogy közel a győzelem. Azonban a cár sem mondott le arról, hogy visszaszerzi Dyrrachiont, és a következő tavasszal ismét a város ostromára indult. Mikor aztán a város előtt harcba bocsátkozott Niketas Pegonites strategos csapataival, elesett a küzdelemben.⁶⁵ Iván Vladiszláv halála hozta meg a háborúban a végső fordulatot: nem volt felnőtt utóda, aki összefoghatta volna a bolgár ellenállást.

A császár nyomban elindult nyugatra, amint értesült a hírről, de mikor Adrianopolisba ért, már sejthető volt, hogy nem kell súlyos harcokra számítani a továbbiakban. Itt ugyanis a Perniket védő Krakra tesvére és fia járult elé, felajánlották a város és a környékén harmincöt másik erőd átadását. II. Basileios ezt el is fogadta, Krakrát pedig patrikiosi címmel jutalmazta meg érte. Mosynopolisban újabb követekkel találkozott Pelagoniából, Morovisdosból és Lipenionból (Lipljan), akik szintén behódoltak. Serresben Krakra személyesen járult az uralkodó elé, a többi erőd parancsnokaival együtt, majd Strubitza és a környező várak hódoltak meg. Itt találkozott Dáviddal, a bolgár egyház fejével, aki Iván Vladiszláv özvegyétől hozott levelet, majd Bogdan, a „belső erődök parancsnoka” is behódolt és patrikiosi címet kapott.⁶⁶ Ezután Skopje következett, ahol David Areianitest nevezte ki Bulgaria katepanójának, majd Stypeion és Prosakos érintésével Ohridba ment, ahová ellenállás nélkül vonult be. A bolgár uralkodói kincstárban talált díszruhákat és száz kentenarion aranypénzt jutalmul osztotta szét a csapatok között. Itt találkozott Má-

⁶⁴ *Skylitzes* 190–191. o. Moliskos alighanem Pelagonia és Moglena között lehetett, lásd: *Kravari* 1989. 302. o. Vosogradot nem tudtam azonosítani, alighanem valahol Kastoria és Verria között lehetett, Setena uo. 329. o. szerint a mai Skopos. David Areianites pályafutásához lásd: *Krsmanović* 2008. 55–57. o. Egyébként a besenyők távolmaradását az is magyarázhatja, hogy inkább Erdélybe törtek be, ennek idejét elég egyöntetűen 1017-re datálják történészeink, lásd: *Györffy* 1983. 284. o., *Makk* 1996. 59. o. Talán nem is a lengyel-német, hanem a bolgár-bizánci harcokhoz kapcsolódik a támadásuk.

⁶⁵ *Skylitzes* 191. o. A *Letopis* lpd2.html Lap 3-4/4 szerint az utolsó bolgár cár Duklját és Dyrrachiont azért akarta megszerezni, mert a császár neki ígérte azokat Gavril Radomir megöléséért, de a város előtt táborozva harcos képében megjelent előtte az általa megöletett néhai szent Vladimir és levágta, serege ezután felégette a táborni és szétfutott.

⁶⁶ *Skylitzes* 191. o. Az eredeti rangja az icsigürü bojla öbolgár címnek felelt meg, lásd: *Pirivatrić* 1997. 204. o. Morovidos Morovište, Ohridtól északnyugatra, lásd: *Kravari* 1989. 367–368. o. Serres: Serrai. *Kekaumenos* 23. o. említi, hogy a hatalmasokat a bolgárok bogatnak nevezik.

ria cárnéval és a dinasztia élő tagjaival, akiket szintén kegyesen fogadott, akárcsak a csapataikkal együtt elé járuló országnagyokat, Nesztoricát, Lazaricát és Dobromirt. Iván Vladiszláv három fia, Aluszian, Pruszian és Áron azonban a Tmoros-hegységbe (alighanem az albániai Tomorrit) menekült, ahol a bizánci csapatok körülzárták őket, de miután hajlandóak voltak behódolni, nem esett bántódásuk. II. Basileios Ohridből Prespába ment, útközben két erődöt is építtetett, majd Diabolisba (alighanem a Devoll felső folyásánál), ahol fogadta a cárfiak hódolatát.⁶⁷ Ugyanitt hozták elébe a megvakított Ivacot, akinek története elég jól jellemzi Bulgária behódolásának időszakát.

A veterán bolgár hadvezér egyáltalán nem akart behódolni és a Brochotos-hegyekre húzódott, egy Proniste nevű helyre (tudtommal még egyiket sem azonosították), ahol csapatokat gyűjtött, és a bolgár trón megszerzéséről álmodott. A császár levélben intette az ellenállás haszontalanságára, de Ivac ígéretekkel húzta az időt ötvenöt napon keresztül. Végül aztán Eustathios Daphnomeles, ohridi strategos két megbízható emberével Pronistébe ment a Nagyboldogasszony ünnepén, mikor nagy sokaság szokott összegyűlni. Bejelentkezett a bolgár vezérnél, aki csodálkozott jövetelén, de nem gyanakodott, mivel azt hitte, mellé áll a felkelésben (figyelemreméltó, hogy nem gyanakodott egy ilyen magas rangú tiszt átállásán, ami egyúttal azt is jelzi, hogy a háború korai szakaszánál említett bolgár-párti bizánciak tevékenysége súlyos következményekkel járhatott volna a birodalom balkáni területein). Másnap hajnalban Daphnomeles magánbeszélgetésre hívta Ivacot, aki szolgálait hátrahagyva egy fás-bokros kertbe kísérte a strategost, aki azonban rátámadt, és a közelben várakozó emberei segítségével megvakította. Ezután az udvarház felső szintjére mentek, hogy ott védekezzenek a hamarosan összegyűlő fegyveres sokaság ellen. Bár ebben a helyzetben reménytelennek tűnt a túlélésük, a strategos mégis beszélni kezdett a fegyveresekhez, és óvta őket attól, hogy tovább dacoljanak a császár akaratával, ezért jól gondolják meg, hogy folytatni akarják-e a harcot. Az érvelés hatott, a császártól való félelem meggyőzte az embereket, hogy most már helyesebb meghódolni, s Daphnomeles jutalmul Dyrrachion strategosa lett.⁶⁸

Ezután II. Basileios tovább folytatta az ország behódoltatását, a korábban bolgár földre vitt bizánci foglyokat magával vitte, vagy ha maradni akartak új helyükön, azt jóváhagyta. Kastoriában intézkedett arról, hogy Mária cárnét (aki felővezett patríciusnő, 'zoste patrikia' címet kapott) és fiait Konstantinápolyba küldjék. Nikephoros Xiphiasszal leromboltatta Servia és Soskon erődjait, majd Stagoiba (ma Kalambaka) ment, onnan tovább délnek, a spercheiosi csatamezőn keresztül, ahol még mindig láthatóak voltak az elesett bolgárok csontjai. Megtekintette a Skelosnál (az antik Thermopylai) a bolgárok ellen emelt védfalat, majd Athénban adott hálát a győzelemért, aztán visszatért a fővárosba, ahol diadalmenetet tartott a háború befejezéseként (1019).⁶⁹

⁶⁷ *Skylitzes* 191–192. o. Stypeion a mai Štip, Proszakos: Demirkapija, Prespa a Kis-Prespa-tó szigetén Ajjios Achillios, lásd: *Kravari* 1989. 371. o. A két új erődöt, Basilist és Konstantiast nem tudták eddig azonosítani, bár az utóbbi vagy az említett szigeten, vagy a két tó közti földnyelven lehetett. *Dimitrov* 1989. 359. o. szerint Szent István ebben az időszakban már nem támogatta Bizáncot, érzékelve az erőviszonyok eltolódását, így ohridi jelenléte nem túl valószínű ekkor. Mint láttuk, Ohridba harc nélkül vonult be a császár, így a városban nem került sor zsákmányolásra, ez Szent István részvétele ellen szól, hiszen a Szent Albán-egyház alapítólevele (ÁKIF 227–228. o.) világosan ellentétbe állítja magatartását fosztogató szövetségeseivel. *Uő* 360. o. szerint Almos herceget, miután Bizánca menekült 1125-ben, Konstantina városában helyezte el a császár, Makedóniában, (Képes Krónika, Thuróczy-krónika) szerinte ugyanez a település.

⁶⁸ *Skylitzes* 192–194. o. Daphnomeles ohridi kormányzósága tehát elég rövid ideig tartott. A kronológia további zavarát jelezheti ez az újabb kinevezés, hiszen a Chryselios-család korábban is neki adta át Dyrrachiont, lásd: *Skylitzes* II. 184. o. ezek szerint itt két ízben is szolgált volna? Egyébként a XI. századi nyugati krónikás, Adémar de Chabannes is úgy jellemezte Bulgária meghódítását, hogy azt tizenöt éves kegyetlen harc után csalárdásgal érte el a császár, lásd: *Arbagi, Martin: The Celibacy of Basil II. Byzantine Studies / Etudes Byzantines*, 2. (1975) 41–45. o.

⁶⁹ *Skylitzes* 194–195. o.

Bulgária így került bizánci fennhatóság alá: behódolt, de hagyományos intézményei jórészt megmaradtak. Az adórendszer a régi terményadóra épült (mindenki, aki egy pár ígás barmot birtokolt, egy mérő gabonát, egy mérő kölest és egy kancsó bort szolgáltatott be),⁷⁰ nem terhelte a lakosságot pénzzadóval, a bolgár egyház önálló maradt, bár feje nem pátriárka, hanem a császár által kinevezett ohridi érsek volt, aki azonban önálló maradt, nem lett a konstantinápolyi egyházfő alárendeltje. Az 1020-ban, az érsekség számára kiadott oklevelében II. Basileios nyomatékosan előírta az annak területén székelő strategosoknak és egyéb tisztviselőnek, hogy a bolgár egyház ügyeibe ne avatkozzanak bele, és ne zaklassák se az érseket, se a püspökeit, különben „magukra vonják felségünk nagy és irgalmatlan haragját”.⁷¹ Ez arra utal, hogy a bizánci fennhatóság nem annyira a direkt katonai megszállásra épített, mint inkább a bolgár egyházra. A területet három tartományba szervezték: az Al-Duna mentén Paristrion (székhelye Dorostolon), a Magyarország határos részen Sirmion, a belső terület, Sámuel országának zöme Bulgaria (Skopje központtal). A fontosabb várakba persze helyőrség került, sok kevésbé fontosat leromboltak. A cári családot eltávolították az országból, de magas rangokat és értékes birtokokat kaptak, általában Anatóliában, akárcsak a tekintélyesebb előkelők, ezzel a hagyományos bizánci uralkodórétegbe tagolták be őket. A bolgár területeken kialakított bizánci tartományokban mindamelllett sok helybeli is fontos pozíciókba jutott, bár bizánci vezetés alatt.⁷²

Paul Stephenson szerint a bizánci győzelemhez nem elég csak a katonai képességekre figyelni, hiszen a császár sikerében még három másik tényező is döntő fontosságú volt: a szerencse, a félelem és a diplomácia. Szerencse volt az, hogy ebben az időszakban a ruszok nem próbálkoztak újabb balkáni akciókkal, sőt, 989 óta szövetségesek voltak, hogy a keleti határokon nyugalom honolt 1000/1001 óta, majd hogy a ruszok és a besenyők viszonya ellenségessé vált, így II. Basileios a bolgárok ellen koncentrállhatta erőit (valamint, természetesen hozzá, hogy a bolgár cári család idő előtt tűnt le a színről, bár mint láttuk, Gavril Radomir esetében a bizánciak és Iván Vladiszláv háttéralkuja is közrejátszhatott). A félelmet aligha kell magyarázni: a tudatos kegyetlenkedés bevett módszernek tűnik II. Basileios részéről (a tömeges megvakítások a Kleidion-hágónál vagy az 1015-ös hadjáraton elfogottak esetében). A diplomácia egyrészt a magasabb szinten (a Fátimidákkal kötött keleti béke tette lehetővé a bolgárok elleni teljes erőbedobást, vagy

⁷⁰ *Skylitzes* 220. o.

⁷¹ *Bozhinov – Panayotov* 1978. 30. o.

⁷² *Krsmanović* 2008. 192–20. o.; *Stephenson* 2003. 36. o. szerint Yahya ibn Said alapján szinte „kiegyezésről” is beszélhetnénk a két vezető réteg között, amelyet kölcsönös házasságokkal pecsételtek meg. Ivac családja sem tűnt le a színről, legalábbis egy bizonyos Manuel Ibatzes 1040-ben IV. Mihály (1034–1041) környezetéhez tartozott, Iván Vladiszlav lánya a későbbi I. (Komnenos) Izsák (1057–1059) felesége lett, lásd: *Skylitzes* 220., 260. o. A XI. századi örmény krónikás, Aristakes is úgy emlékezett Bulgária meghódítására, hogy a császár 1001-ben elvonult az örmény földekről, majd hosszas harcokba kezdett a bolgárok ellen, akiknek uralkodója halála után két fia összekülönbözött egymással, és végül behódoltak, ezután egész családjukkal, rokonságukkal bizánci területre telepítette őket, majd a bolgár katonaságot is keletre vitte, lásd: <http://rbedrosian.com/a1.htm> Lap 2/3 (The History of Vardapet Aristakes Lastivertc'i Regarding the Sufferings Occasioned by Foreign Peoples Living Around Us – Robert Bedrosian fordítása, letöltés 2005. 12. 14.) A diplomáciai kapcsolatokhoz kapcsolódva érdemes még egy magyar vonatkozásra kitérni, Ajtony és Bizánc szövetségére. Ajtonnyal kapcsolatban sokan és sokfélet írtak már (lásd az 52. jegyzetet), én csak annyit fűznék hozzá, hogy ennek a szövetségnek más háttere, mint a bolgár háború, aligha lehet. 1018 után viszont ennek fenntartása már kevésbé volt fontos Bizánc számára, főleg nem úgy, hogy emiatt konfliktusba keveredjenek a szintén szövetségi viszonyban álló Szent Istvánnal a frissen pacifikált Balkánon (eddigre már ismerhették a magyarországi erőviszonyokat, azt, hogy a királlyal szemben nincs más erős ember, a magyarok viszont könnyen felforgathatják a bolgárok közötti nyugalmat – még akkor is, ha nem számolunk Gavril Radomir állítólagos örökösével, az itt nevelkedő Delján Péterrel –, és István sógora, II. Henrik császár is kellemetlenkedhetett Bizáncnak Dél-Itáliában, hiszen a lázadó langobard Meles 1018-ban hozzá menekült, és 1022-ben csakugyan hadat vezetett ide). Vagyis szerintem az Ajtony-epizód 1018 utáni datálása kevésbé valószínű.

a magyar szövetség létesítése a bolgárok hátában – kár, hogy ez utóbbi következményeiről a balkáni harcokra alig tudunk valamit), de alacsonyabb szinten is (az erődök átengedéséért cserébe már a háború folyamán is jutalmakat, címeket adott a császár, de később a behódoláskor ez tömeges gyakorlattá vált) működött.⁷³ Ebből látható, hogy a középkori háborúk során igen ritka dolog volt a tisztán katonai eszközökkel kivívott győzelem. Bármilyen hatékony hadszervezet állt is rendelkezésre egy-egy államnak, az esetleges harcok során még sok más tényező figyelembe vételével kellett formálnia követendő stratégiáját és ezek változása szerint alakítania rajta.

73 *Stephenson* 2003. 32–35. o.

MÁRTON TÖSÉR

BASIL II'S BULGARIAN WAR AND THE DIFFICULTIES
OF THE BALKAN CAMPAIGNS IN THE LIGHT OF BYZANTINE WARFARE
LITERATURE*Summary*

The study discusses the Byzantine-Bulgarian War of around the millennium and the relevant parts of Byzantine warfare literature. Basil II suffered a serious defeat from the Bulgarians at the Gate of Trajan during his first own campaign in 986. The reason of the defeat was in fact inadequate preparation, because the lack of supply forced them to retreat, then the army was destroyed in raid in a mountain pass. It were probably this defeat and the difficulties experienced in the sparsely populated, wooded mountain area that lead to the writing of the treatise *De re militari* at the end of the 10th century. This treatise describes the march formation used by the Byzantine army, the plan of the camp, the flank guard, and the order of guard service. It also discusses the method of convoking the army, of crossing rivers and passes, and of providing supply for the troops and the animals. All this outline the everyday activities of a Byzantine army marching in a campaign, which did not fight battles with the enemy in the first place, but by marching through the adversary's lands it tried to gain victories in sieges and by plundering.

In addition to the presentation of the Byzantine army, the study also speaks about the Bulgarian army organisation, followed by the description of the phases of the lengthy Byzantine-Bulgarian War. While doing so, I briefly write about the connecting points of Hungarian history, too: the early Bulgarian-Hungarian alliance, its end during Saint Stephen's reign, and then the formation of the Hungarian-Byzantine alliance. Finally, the study discusses the Byzantine conquest and consolidation of power after the extinction of the Bulgarian ruling dynasty. It is important to note that without the dynasty's extinction the emperor could not have occupied the country, which eventually went under Byzantine rule not by armed conquest but by submission.

MÁRTON TÖSÉR

LA GUERRE BULGARE DE BASILE II ET LES DIFFICULTÉS
DES CAMPAGNES DANS LES BALKANS À LA LUMIÈRE DE LA LITTÉRATURE
MILITAIRE BYZANTINE*Résumé*

L'étude traite de la guerre byzantino-bulgare vers le tournant du millénaire à la lumière des passages pertinents de la littérature militaire byzantine. À l'issue de sa première campagne indépendante, Basile II subit une défaite cuisante en 986 à la porte de Traianus. L'échec s'explique par une préparation insuffisante, car c'est à cause du manque d'approvisionnement que le retrait dut être ordonné. L'armée fut ensuite mise en déroute après une attaque surprise dans une vallée encaissée. Ce sont probablement cette défaite et les difficultés causées par la région montagneuse boisée peu habitée qui ont conduit à l'écriture du traité « *De re militari* » à la fin du 10e siècle. Cet ouvrage décrit la formation de marche des troupes byzantines, l'organisation du camp, la flanc-garde et l'ordre de faction. Il présente également le mode de convocation de l'armée, le déroulement des passages par les rivières et les gorges, ainsi que le mode d'approvisionnement des troupes et des animaux. Tout cela permet de retracer l'activité quotidienne d'une armée byzantine d'époque en marche qui cherchait à remporter la victoire plus par des sièges et des pillages sur les terres ennemies qu'en bataille.

Outre les forces armées byzantines, l'étude présente aussi l'organisation militaire bulgare de l'époque avant de décrire les différentes étapes des longues hostilités byzantino-bulgares et d'évoquer les événements liés à l'histoire hongroise : le début de l'alliance bulgare-hongroise et la fin de celle-ci sous saint Étienne de Hongrie avant la création de l'alliance hungaro-byzantine. Pour finir, l'étude traite de la conquête byzantine et de sa consolidation après la fin de la maison de Bulgarie. Il est à noter que sans la disparition de la dynastie, l'empereur n'aurait probablement pas pu occuper le pays qui est finalement passé sous l'autorité byzantine par soumission et non pas à l'issue d'une conquête par les armes.

MÁRTON TÓSER

DER BULGARISCHE KRIEG BASILEIOS' II. UND DIE SCHWIERIGKEITEN
DER BALKAN-FELDZÜGE IM SPIEGEL DER BYZANTINISCHEN
KRIEGLITERATUR

Resümee

Das Thema der Studie ist der byzantinisch-bulgarische Krieg an der Jahrtausendwende und im Spiegel dessen die Vorstellung der einschlägigen Teile der byzantinischen Kriegsliteratur. Basileios II. erlitt bei seinem ersten selbständigen Feldzug im Jahre 986 beim Traianus-Tor eine herbe Niederlage gegen die Türken. Der Grund für das Fiasko war im Wesentlichen die ungenügende Vorbereitung, da der Rückzug infolge des Versorgungsmangels angeordnet werden musste und das Heer schließlich in einem Gebirgspass durch einen Überfall zerschlagen wurde. Vermutlich führten diese Niederlage und die Schwierigkeiten in der schwach bevölkerten, bewaldeten Gebirgsregion zur Verfassung der Abhandlung mit dem Titel *De re militari* Ende des 10. Jahrhunderts. Dieses Traktat beschreibt die von den byzantinischen Heeren verwendete Marschformation, die Herausbildung des Lagers, die Flankensicherung und die Ordnung des Wachdienstes. Es kommt auf die Art der Einberufung der Armee, die Abwicklung des Passierens der Flüsse und Pässe sowie die Art der Versorgung der Truppen und Tiere zu sprechen. Auf Grund dessen kann die alltägliche Tätigkeit eines zeitgenössischen, ins Feld ziehenden byzantinischen Heeres gezeichnet werden, das nicht so sehr Schlachten gegen den Gegner kämpfte, sondern über dessen Gebiet zog und dabei durch Belagerung und Beutezüge Erfolge verzeichnen wollte.

Neben der byzantinischen Streitkraft wird in der Studie auch die zeitgenössische bulgarische Kriegsorganisation vorgestellt, danach folgt die Beschreibung der Abschnitte der langwierigen byzantinisch-bulgarischen Kriegsführung. Dabei komme ich auch kurz auf die diesbezüglichen Ereignisse der ungarischen Geschichte zu sprechen, auf das bulgarisch-ungarische Bündnis zu Beginn, dann das Ende dieses Bündnisses zur Zeit Stephans I. und die Entstehung des ungarisch-byzantinischen Bündnisses zu sprechen. Schließlich werden nach dem Aussterben des bulgarischen Herrscherhauses die byzantinische Eroberung und die Art der Konsolidierung behandelt. Es ist wichtig zu erwähnen, dass ohne das Verschwinden der Dynastie der Kaiser wohl kaum das Land hätte in Besitz nehmen können, das schließlich nicht durch bewaffnete Eroberung, sondern durch Unterwerfung unter byzantinische Herrschaft kam.

МАРТОН ТЁШЕР

БОЛГАРСКАЯ ВОЙНА БАЗИЛЕИОСА II И
ЕГО БАЛКАНСКИЕ ПОХОДЫ, ИХ ТРУДНОСТИ В ЗЕРКАЛЕ ВИЗАНТИЙСКОЙ
ВОЕННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ*Резюме*

Тема настоящей работы – показ византийско-болгарской войны и в её зеркале анализ соответствующих частей византийской военной литературы. Базилиос II в своем первом самостоятельном походе в 986-ом году потерпел серьезное поражение от болгар у ворот Траиануса. Причиной поражения по существу была недостаточная подготовка, так как необходимо было дать приказ об отступлении из-за недостатка продовольствия, затем армия была разбита в одном горном ущельи. Едва ли не это поражение и трудности войны в редко населенной горной местности привели к созданию работы на военную тему под названием *De ge*. В этом трактате описывается походный строй, принятый в византийских армиях, формирование военного лагеря, фланговое обеспечение, порядок ведения сторожевой службы. В статье рассматривается также способ созыва армии, форсирования рек и проливов, а также способ снабжения войск и животных. На основании этого можно иметь представление о повседневной деятельности византийской армии, которая не столь вела сражения с врагом, а стремилась достичь успеха, проходя по его землям и причиняя разрушения и разграбления.

Наряду с византийскими вооруженными силами в статье показана также и болгарская военная организация того времени и дается описание отдельных периодов продолжительных византийско-болгарских военных действий. В ходе этого автор останавливается также и на событиях, подключающихся к венгерской истории, о первоначальном болгарско-венгерском союзе, а также на окончании его во времена Святого Стефана и на формировании венгерско-византийского союза. В завершение статьи автор показывает вымирание болгарского правящего дома и рассматривает византийское завоевание и способ его консолидации. Важно подчеркнуть, что после вымирания династии император едва ли смог бы овладеть страной, которая оказалась в подчинении Византии не вследствие вооруженного завоевания, а в результате подчинения.

DAS GRIECHISCHE PROJEKT ANDREAS II.

Die russische Kaiserin Katharina II. spielte Ende des 18. Jh.s mit dem Gedanken, nach der geplanten Eroberung Konstantinopels ihren Sohn Konstantin als Kaiser eines unter russischer Ägide neuentstandenen Reiches einzusetzen und so das Dritte mit dem Zweiten Rom unter einer Dynastie zu vereinigen. Dieses so genannte *Griechische Projekt* bezeugt, wie sehr der Mythos des längst untergegangenen oströmischen Kaiserreichs noch im Zeitalter der Aufklärung Dynasten faszinieren und sogar zu außenpolitischen Abenteuern bewegen konnte.¹ Der letzte Herrscher, dem vor der großen russischen Zarin ein ähnliches Unterfangen zugeschrieben wird, war der Árpádenkönig Andreas II. (1205–1235), von dem es zuweilen heißt, er soll nach dem Tode des lateinischen Kaisers Heinrich das Ziel verfolgt haben, die ungarische mit der oströmischen Krone zu vereinen. Über Katharinas unvollendet gebliebenes Projekt sind wir einigermaßen gut informiert. Für die ebenso unvollendeten byzantinischen Pläne des Árpáden kennen wir aber nur eine einzige Quelle, nämlich einen Brief Papst Honorius III., in dem der Pontifex dem König etwas säuerlich dazu gratuliert, dass ihn die lateinischen Barone zum Kaiser gewählt haben.

Da sich nun dieses Projekt nicht weiter konkretisiert hat, ignorieren es die meisten Byzantinisten, aber auch viele Autoren, die sich mit der entsprechenden Epoche in Ungarn befassen. Gleichwohl können wir aus dieser Episode mehr darüber erfahren, welche politische Bedeutung dem Kaisertum am Bosphorus auch um und nach 1200 noch zukam. Und vielleicht erfahren wir ganz nebenbei mehr über das ungarisch-venezianische Verhältnis in einer schlecht dokumentierten Zeit. Denn, wie noch festzustellen sein wird, allein die Rede von der ungarischen Kaiserkandidatur – ganz gleich, ob sie ernst gemeint oder nur diplomatisches Spielmaterial war – brachte andere Akteure, und zwar namentlich Venedig, zum Handeln.

Beides, die Ernsthaftigkeit der Bewerbung Andreas' und die möglichen politischen Konsequenzen der Kandidatur, sollen im Folgenden untersucht werden.

Quelle

Unsere einzige Quelle über die Kaiserkandidatur des ungarischen Königs ist – wie oben erwähnt – ein Brief Honorius III., den ich Ihnen hier im Wortlaut wiedergeben möchte:

Es heißt hier: „Ex ipsarum sane accepimus litterarum tenore, quod cum toto desiderio ad terre sancte liberationem aspirares, firmum habuisti propositum iter peregrinationis arripere in termino diffinito in concilio generali: sed arduus de novo casus emergens, videlicet quod universitas latinorum in Grecia commorantium ad te suos nuntios destinarunt, in Imperatorem constantinopolitanum te, vel nobilem virum Comitem Autisiodorensem, tuum socerum, electuros, predictum terminum te prevenire compellit: unde nobis eisdem litteris supplicasti, ut universis crucesignatis nostris curaremus litteris intimare, te per ter-

¹ E. Hösch: Das sogenannte „griechische Projekt“ Katharinas II. Ideologie und Wirklichkeit der russischen Orientpolitik in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts. *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* (Neue Folge), 12. (1964) S. 168–206.; P. V. Stegnij: (Noch einmal über) das Griechische Projekt Katharinas II. (Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs: 200 Jahre russisches Außenministerium 50.) Wien, 2003. S. 87–111.

ram ad eiusdem terre subsidium profecturum, et moneremus eosdem, ut se tuo comitatu adiungentes, tecum votum peregrinationis exequantur assumpte. Nos ergo de tua exaltatione gaudentes, et illi gratiarum exhibentes multiplices actiones, qui ad prefate terre succursum vota tua ex clementia sue bonitatis prevenit, ipsum suppliciter exhortamus, ut adiuvando eadem prosequatur, et crucisignatos, qui ad sepedicte sancte terre subsidium terrestri proposuerunt itinere proficisci, nostris litteris exhortamur, ut circa pasca iter arripiant tecum ad sepedicte terre subsidium profecturi. Tu ergo caveas diligenter, ne per hoc terre sancte retardetur succursus...”

Was man etwa so übersetzen könnte: Dem Wortlaut der Briefe entnehmen wir immerhin, dass Du mit ganzem Verlangen die Befreiung des Heiligen Landes wünschst, dass Du den festen Vorsatz hast, zum vom Allgemeinen Konzil bestimmten Termin zum Kreuzzug aufzubrechen. Aber nun ist neuerdings ein höchst beschwerlicher Fall aufgetreten, nämlich, dass die Allgemeinheit der Lateiner, die sich in Griechenland aufhalten, Dir Boten schickten, dass sie Dich oder auch den Edelmann, den Grafen von Auxerre, Deinen Schwiegervater, wählen wollen, und dieser Fall nötigt Dich, dem genannten Termin zuzuvorkommen. Daher hast Du uns in denselben Briefen gebeten, dass wir mit Briefen allen unseren Kreuzfahrern mitteilen wollten, das Du über Land zur Hilfe ebendieses Landes aufbrechen willst, und dass wir sie ermahnen wollen, dass sie sich Deinem Zug anschließen und so mit Dir das Pilgergelübde erfüllen mögen. Wir freuen uns also über Deine Erhöhung, und wir erweisen ihm [also dem Zug] aus der Milde unserer Güte vielfältigen Dank, der Deinen Gelübden zur Hilfe des genannten Landes zuvorkommt. Ihn ermahnen wir flehentlich, dass die Rettung dieses Landes weiter verfolge, und die Kreuzfahrer, die sich vorgenommen haben zur Hilfe für das oft genannte Heilige Land zu Lande aufzubrechen, ermahnen wir, dass sie um Ostern mit Dir eifrig sich auf den Weg machen sollen und zur Rettung des oft genannten Landes abreisen wollen. Du aber mögest Dich sorgfältig hüten, dass dadurch nicht die Hilfe des Heiligen Landes verzögert werde.²

Ob es außer diesem einmaligen Briefwechsel jemals mehr Dokumente gegeben hat, wird man angesichts dessen, dass die Herrschaftszeit Andreas II. auch sonst sehr quellenarm ist, niemals klären können.

Historiographische Konzepte der ungarischen Thronkandidatur

In einer kursorischen Analyse der historiographischen Konzepte zur ungarischen Thronkandidatur zeichnen sich deutlich zwei Interpretationslinien dieses Briefes ab: Während die eine die Kandidatur dem unsteten König zum Vorwurf macht, lässt die andere den König freiwillig auf die an ihn herangetragene Kandidatur verzichten. In jüngerer Zeit scheinen diejenigen zu überwiegen, die für die bereitwillige Akzeptanz der Kandidatur plädieren. Diejenigen, die einen Verzicht annehmen, haben dafür die berühmteren Vordenker, nämlich Du Cange und Gibbon.

Du Cange meinte, dass die Wähler Andreas zuneigten, weil er in der Lage und aufgrund der Nähe seiner Erbländer auch bereit gewesen sei, ihre Eroberungen zu erhalten. Andreas aber habe auf die Krone verzichtet, weil er sie nicht zum Schaden seines Schwiegervaters Peter von Courtenay, des anderen Kandidaten, annehmen bzw. weil er lieber sein Kreuzzugsversprechen einlösen wollte.³ Während Du Cange unausgesprochen

² A. Theiner (Hrsg.): *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia*. Tom. I–II. Roma, 1859–1862. (Nachdruck Osnabrück, 1968.) (Im Weiteren: *Theiner: Vetera Monumenta*.) I: S. 4., Nr. 5. (30.1.1217).

³ Ch. du Fresne Du Cange: *Histoire de l’empire de Constantinople sous les empereurs français*. II. Paris, 1657. S. 65f.

des Königs bescheidene Noblesse ehrte, erkannte Gibbon im Verzicht Andreas' kluges politisches Handeln: „By seating him on the Byzantine throne, the barons of Romania would have acquired the forces of a neighbouring and warlike kingdom; but the prudent Andrew revered the laws of succession; and the princess Yolande, with her husband Peter of Courtenay, count of Auxerre, was invited by the Latins to assume the empire of the East.“⁴ Einige Zeit später äußerte der idealistisch-romantische Historiker Friedrich von Raumer Bedauern über den durch venezianische Intrigen, großzügigen familiären Respekt und gegen die geheimen Vorbehalte des Papstes verhinderten Schulterschluss der beiden Reiche. Er erkannte also, dass trotz des familiär begründeten Verzichtes Venedig und der Heilige Stuhl gegen Andreas II. Kandidatur opponierten, wenn er schrieb: „Eine Verbindung des griechisch-fränkischen Reiches mit dem ungarischen hätte jenem vielleicht Dauer und Festigkeit verliehen und die Türken für immer von Europa abgehalten: aber durch die sehr unzeitige Eifersucht Venedigs gegen Ungern siegte Peter ob und König Andreas war weit entfernt, seinem nach der Kaiserwürde sehr begierigen Schwiegervater feindselig in den Weg zu treten.“⁵ Der eigentlich eher für die Erforschung der griechischen Antike bekannte George William Cox ließ Andreas das Angebot der um Unterstützung einer Großmacht ringenden lateinischen Barone als unattraktiv zurückweisen. „The prize had no attractions for Andrew: and the offer of the crown was in a fatal hour accepted by Peter of Courtenay, count of Auxerre, the husband of Yolande herself...“⁶ Der große und dennoch ein wenig vergessene deutsche Kreuzzugshistoriker Reinhold Röhricht wollte sich nicht festlegen, ob der Árpáden die Wahl freiwillig oder unfreiwillig nicht annahm, in jedem Fall stellte Röhricht fest, dass Andreas II. die Kandidatur nicht weiter verfolgte.⁷ Jean Longnon lässt ebenfalls Andreas II. freiwillig verzichten und er macht implizit deutlich, dass er dies für die bessere Entscheidung hielt, da auch Philipp von Courtenay später gerne auf diese „souveraineté si aventureuse“ verzichtete und seinem Bruder, einem *quasi rudis et idiota*, wie Longnon Alberich von Trois Fontaines zitiert, überließ.⁸ Unter den neueren Autoren – von jüngeren Autoren möchte ich nicht sprechen, da sie schon vor über zehn Jahren verstorben ist – lässt schließlich nur Alice Saunier-Séité Andreas II. diese „redoutable honneur“ zurückweisen.⁹

Auffällig ist, dass es nicht-ungarische Kreuzzugshistoriker oder Byzantinisten im weitesten Sinne sind, die urteilen, dass Andreas II. freiwillig auf die Kaiserkrone verzichtet habe. Genauso bemerkenswert ist es aber, dass die meisten Darstellungen der Kreuzzüge und auch des lateinischen Kaiserreiches oder des Balkans das Kaiserkrönungsprojekt Andreas' überhaupt nicht erwähnen. Darunter sind auch so wichtige Überblickswerke wie etwa Robert Lee Wolffs *The Latin Empire of Constantinople, 1204–1261*,¹⁰ in der nach wie vor grundlegenden mehrbändigen Darstellung der Kreuzzüge *Settons A History of*

⁴ E. Gibbon: *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire* 11. London, 1790. S. 286.

⁵ Fr. von Raumer: *Geschichte der Hohenstaufen und ihrer Zeit* 3. Leipzig, 1824. S. 313.

⁶ G. W. Cox: *The Crusades*. New York, 1891. S. 176.: „But the daughter of Henry' sister Yolande was married to Andrew, king of Hungary; and to the Latins it seemed that the choice of a powerful sovereign as their emperor might be the salvation of their dynasty. The prize had no attractions for Andrew: and the offer of the crown was in a fatal hour accepted by Peter of Courtenay, count of Auxerre, the husband of Yolande herself...“

⁷ R. Röhricht: *Studien zur Geschichte des fünften Kreuzzuges*. Innsbruck, 1891. (Im Weiteren: *Röhricht* 1891.) S. 25.

⁸ J. Longnon: *L'empire latin de Constantinople et la principauté de Morée*. Paris, 1949. S. 153., 159.; P. Scheffer-Boichorst (ed.): *Chronica Alberici monachi Trium Fontium a monacho Novi Monasterii Hoiensis interpolata*. (Monumenta Germaniae historica. Scriptores 23.) Hannoverae, 1874. S. 631–950. (Im Weiteren: *Chronica Alberici monachi*.) S. 910.

⁹ A. Saunier-Séité: *Les Courtenay: Destin d'une illustre famille bourguignonne*. Paris, 1998. S. 155.

¹⁰ R. L. Wolff: *The Latin Empire of Constantinople, 1204–1261*. In: K. M. Setton – R. L. Wolff – H. W. Hazard (Hrsg.): *A History of the Crusades* 2. *The Later Crusades 1189–1311*. Madison, Wisconsin, 1969². S. 187–234.

the Crusades oder kürzlich Günter Prinzing und Beatrix Romhányis *Reichsherrschaft und innerregionale Konsolidierung im Hochmittelalter: Byzanz und die Staatenwelt in Südosteuropa*, die zwar ebenfalls keine Silbe über die imperialen Pläne verlieren, ja sie sogar ignorieren, aber immerhin Andreas' Kreuzzugsteilnahme erwähnen und sogar betonen: „Der Kreuzzug endete jedoch für König Andreas mit bedeutenden diplomatischen Erfolgen. Außer dem Erwerb einer Reihe christlicher Reliquien baute er Beziehungen zum Kaisertum der Laskariden von Nikäa und zum Lateinischen Kaisertum aus.“¹¹ Die einzige, allerdings berühmte Ausnahme unter den Kreuzzughistorikern und Byzantinisten ist der exzentrische Sir Steven Runciman, der davon ausging, dass Andreas II. die Kaiserkandidatur ausdrücklich verfolgt habe und den Kreuzzug dazu habe nutzen wollen. Daher habe er sich dem Kreuzzug mit Eifer gewidmet, aber ohne frommen Pilgersinn, denn er schreibt: „he had another motive. his queen was the niece, of the Latin Emperor Henry of Constantinople, who was childless, and he had hopes of the inheritance.“¹² Damit schloss sich Runciman dem Standpunkt vieler ungarischer Historiker an, die sich dem Thema zuwandten. Ich möchte folgende Beispiele nennen.

Bálint Hóman, dessen 1943 in Berlin erschienene Geschichte des ungarischen Mittelalters für das deutsche Publikum nach wie vor leider unersetzlich ist, nannte den Versuch, den Kaiserthron von Byzanz zu erringen, einen Beweis für die „abenteuerliche Seele des Andreas“ dem der Kreuzzug und alle anderen damit verbundenen Aktionen nur einem Ziel dienten: „Dieses Ziel war die Kaiserkrone, die Verwirklichung des großen Planes Manuels und Bélas, die griechisch-ungarische Personalunion“,¹³ womit Hóman freilich bloß eine wenige Jahre zuvor geäußerte Hypothese Gyula Moravcsiks übernahm.¹⁴ Thomas von Bogyay baute in seinen viermal neu aufgelegten und 1993 sogar ins Ungarische übersetzten *Grundzügen der Geschichte Ungarns* das Negativbild von Andreas II. aus, der bloß „Ruhm, Vergnügung und außenpolitischen Abenteuern“ achgejagt sei, und er folgte der Annahme Hómans, dass der König den Kreuzzug nur unternommen habe, um den Kaiserthron zu besteigen.¹⁵ Das Paradigma wiederholt sich auch bei László Makkai, der diesen Vorwürfen noch hinzufügte, dass bei der Jagd nach der Kaiserkrone auch noch Zadar endgültig verloren gegangen sei.¹⁶ Wir finden dieses Bild unverändert bei G. Kristó¹⁷ und bei Z. Kosztolnyik, der ergänzte, dass das Konstantinopolitanische Abenteuer einer der Gründe für die Rebellion gegen ihn gewesen sei, die zum Erlass der Goldenen Bulle und damit zum Verfall der königlichen Gewalt in Ungarn führte.¹⁸ László Veszprémy hingegen ist etwas zögerlicher in der Beurteilung des Zusammenhangs

¹¹ G. Prinzing - B. Romhányi: Reichsherrschaft und innerregionale Konsolidierung im Hochmittelalter: Byzanz und die Staatenwelt in Südosteuropa. In: K. Clewing – O. J. Schmitt (Hrsg.): Geschichte Südosteuropas vom frühen Mittelalter bis zur Gegenwart. Regensburg, 2011. S. 66–141., hier S. 95.

¹² S. Runciman: A History of the Crusades 3. New York, 1967. (Im Weiteren: Runciman 1967.) S. 146.

¹³ B. Hóman: Geschichte des ungarischen Mittelalters 2. Berlin, 1943. (Im Weiteren: Hóman 1943.) S. 20.

¹⁴ Gy. Moravcsik: Pour une alliance byzantino-hongroise (seconde moitié du XIIe siècle). *Byzantion*, 8. (1933) S. 568.: « Le fils de Béla III, André II, revenant de la cinquième croisade, amena avec lui Marie Laskaris pour en faire la fiancée de son fils, en vue d'assurer le trône de l'empire byzantin - alors empire latin - à un souverain d'origine hongroise. Cette tentative échoua encore. Et les aspirations d'André II sont, pourrait-on dire, comme la dernière étincelle du feu, allumé par Manuel et attisé par Béla III, qui aurait dû fondre en un seul corps politique l'empire byzantin et la Hongrie. »

¹⁵ Th. v. Bogyay: Grundzüge der Geschichte Ungarns. Darmstadt, 1967. S. 56.

¹⁶ E. Pamlényi (Hrsg.): Die Geschichte Ungarns. Budapest, 1971. S. 50. (Kapitel IV).

¹⁷ Gy. Kristó: Die Arpaden-Dynastie. Die Geschichte Ungarns von 895 bis 1301. Budapest, 1991. S. 177.

¹⁸ Z. J. Kosztolnyik: Hungary in the thirteenth Century. New York, 1996. (Im Weiteren: Kosztolnyik 1996.) S. 60f., 69f. „The real reason for him to go must have been that it was at that time that the Byzantine-Latin throne fell vacant, and Andrew II regarded himself as a candidate for the Greek imperial throne. The king boarded ships to cross the sea to the Near East with the resolution in mind that, by... the political circumstances that had surrounded the Fourth Crusade, he could realize his goal of gaining great power and predominance in Byzantium – by use of physical force if necessary.“

von Kreuzzug und Kaiserkrönungsprojekt, besteht aber weiterhin darauf, dass Andreas II. Kaiser werden wollte, obwohl er nur geringe Chancen gehabt habe.¹⁹

Dieser Auszug der in Deutschland einem Deutschen, der nur schlecht ungarisch kann, verfügbaren Literatur wäre nicht abgeschlossen, wenn man nicht darauf hinwies, dass auch zahlreiche ungarische Historiker die Kaiserkandidatur mit Schweigen übergehen, auch wenn sie den Kreuzzug sehr wohl nennen. Ich möchte hier nur an zwei zeitlichen Enden einmal die 1852 erschienene *Geschichte Ungarns* des Ladislaus von Szalay und am anderen Ende 2001 *The Realm of St. Stephan* Pál Engels nennen.²⁰

Annäherung durch Analogie

Aufgrund der ungünstigen Quellenlage ist es nicht möglich, sicher zu entscheiden, welche von beiden Meinungen die richtige ist. Analoge Beispiele lassen aber möglicherweise zu, das Handeln und die Handlungsoptionen des ungarischen Königs besser zu verstehen. Denn Andreas II. Griechisches Projekt war seinerzeit keineswegs singular. Die Hypothese Moravcsiks, dass schon Béla III. (1172–1196) eine byzantinisch-ungarische Personalunion herbeiführen wollte, habe ich bereits genannt. Aber auch Kaiser Heinrich VI., Philipp I., Otto IV., Wilhelm II. von Sizilien, Zar Kalojan von Bulgarien und auch dem Dogen wird unterstellt, dass sie Kaiser des Oströmischen Reiches werden wollten.

Die Thronkandidatur Bélas III.

Ob Béla III. noch eine solche Personalunion wollte, nachdem er nicht mehr als byzantinischer Thronerbe vorgesehen war, wurde vielfach diskutiert und zuletzt 1989 von Ferenc Makk in seinem Buch *The Árpáds and the Comneni* begründet zurückgewiesen.²¹ Für die Annahme, dass Béla III. 1185 die Kaiserkrone in Byzanz gewinnen wollte, wurde angeführt, dass Béla um die Hand der älteren Schwester Manuela namens Theodora angehalten habe, die in einem Kloster konfiniert gewesen war. Béla habe gehofft, er könne auf diese Weise Andronikos vom Thron stürzen und selbst Kaiser werden. Der Plan sei daran gescheitert, dass die Synodos endemousa, die ständige Bischofsversammlung in

¹⁹ L. *Veszprémy*: II. András magyar király kereszties hadjárata, 1217–1218. In: J. *Laszlovszky* – J. *Majorossy* – J. *Zsengeller* (Hrsg.): Magyarország és a kereszties háborúk. Lovagrendek és emlékeik. Máriabesnyő-Gödöllő, 2006. S. 100., 106. Vgl. L. *Veszprémy*: The crusade of Andrew II, King of Hungary, 1217–1218. *Jacobus*, 13/14. (2002) S. 87–110. Ins Positive gewendet erkannte Jürgen Schmitt, dass Andreas II. beim Versuch in den Fußstapfen Bélas III., „das östliche Kaiserreich – diesmal lateinischer Prägung – fest mit dem ungarischen Königtum zu verbinden“, wesentlich weiter gekommen sei, als sein Bruder Emmerich. J. *Schmitt*: Die Balkanpolitik der Árpáden in den Jahren 1180–1241. *Ungarn-Jahrbuch*, 17. (1989) S. 25–52. (Im Weiteren: *Schmitt* 1989.) S. 43f.; J. *Chmelová*: Uhorská krížiacka výprava do Svätej zeme pod vedením kráľa Ondreja II. v r. 1217–1218. *Medea*, 4. (2000) №. 7. S. 57.: wiederholt nur, dass Andreas II. den Kreuzzug genutzt habe, um die Kaiserkrone zu erwerben.

²⁰ L. *Szalay*: Geschichte Ungarns 1–3. Pest, 1866–1874.; P. *Engel*: The Realm of St. Stephen. A History of Medieval Hungary 895–1526. London, 2001. S. 91.

²¹ F. *Makk*: The Árpáds and the Comneni: Political Relations between Hungary and Byzantium in the 12th Century. Budapest, 1989. S. 119.: „A considerable part of Hungarian and international literature on the subject holds that Béla III wanted to seize the imperial Crown of Byzantium in 1185.“ Diese Theorie wurde von mehreren Autoren (Radojic, Hecht, Ostrogorsky, Belege siehe Ebenda) zurückgewiesen, denn die Theorie der Personalunion stehe auf dünnen Beinen und sei nur durch die Annahme begründet, dass Béla III. um Theodora Komnenas Hand anhielt, was die *Synodos endemousa* aber aus kanonischen Gründen – sie hatte bereits den Schleier genommen – nicht zuließ. *Kosztolnyik* 1996. S. 5.: vermutet, dass Béla III., der ehemalige byzantinische Thronerbe, nur deswegen auf Kreuzzug gehen wollte, weil er hoffte, dabei den Thron von Byzanz zu gewinnen. Ein Muster, das sich dann bei Andreas II. wiederholt habe. Kerbl hingegen ist gegen die Hypothese, dass Béla III. ein Doppelreich schaffen wollte, Béla sei lediglich allgemein an Byzanz interessiert gewesen. R. *Kerbl*: Byzantinische Prinzessinnen in Ungarn zwischen 1050–1200 und ihr Einfluß auf das Árpádenkönigreich. (Dissertationen der Universität Wien 143.) Wien, 1979. (Im Weiteren: *Kerbl* 1979.) S. 146–151.

Konstantinopel, Theodora nicht von ihren Gelübden habe entbinden wollen. Allerdings stellte sich heraus, dass die Theodora, die Béla heiraten wollte, die Enkelin der anderen und damit die Großnichte Manuels war und damit zu weit entfernt von der kaiserlichen Familie, als dass man hätte von einer legitimen Sukzession sprechen können. Auch hatte die Ablehnung keine schädlichen Folgen für das byzantinisch-ungarische Verhältnis.

Und doch hatte Kaiser Manuel I. Komnenos, ein Sohn der Irene von Ungarn, der selbst davon träumte, das Römische Reich in Ost und West wieder unter einer – seiner – Krone zu vereinen,²² Béla vor der Geburt seines Sohnes Alexios schon als Thronerben akzeptiert. Nach den Worten Niketas Choniates sei diese Verbindung einerseits bei den Ungarn auf wenig Gegenliebe gestoßen und andererseits habe sich auch in der Kaiserstadt Widerstand gegen eine Personalunion formiert. Niketas formulierte diesen Widerstand in einer Rede des Andronikos, in der es heißt: „hat denn Gott dem Kaiser den Verstand geraubt, dass er keinen Römer für würdig erachtet, Gatte seiner Tochter zu werden, sondern diesen dahergelaufenen Ausländer, den Rhomäern zur Schmach, auserwählt hat, Kaiser der Römer und Herr von allem zu sein?“²³ Da Niketas diese Äußerung als vernünftig bezeichnet und sie gleich danach noch einmal von anderen wiederholen ließ,²⁴ wird man wenigstens annehmen dürfen, dass Niketas vehement gegen eine Personalunion unter einem Nichtbyzantiner war.

Die ungarische Kandidatur stand aber im Raum, in Byzanz rechnete man offenbar damit, dass das eigene Kaisertum eine attraktive Beute für ausländische Prätendenten sei. Andererseits konnten sich offenbar wenigstens einige Entscheidungsträger vorstellen, dass das Ungarische Reich, das ja teilweise auf römischem Boden stand, mit dem Byzantinischen vereinigt werden könnte.

Für König Emmerich, den älteren Sohn Bélas III., ist ein vergleichbarer Plan ebenfalls nicht nachweisbar und wohl auch erst recht nicht wahrscheinlich. Eine entsprechende durchgängige Traditionslinie von Béla III. zu Andreas II. zu ziehen, wie es Jürgen Schmitt 1989 versuchte, ist daher abzulehnen.²⁵

Wie auch immer die konkreten Ambitionen der ungarischen Herrscher aussahen, der Gedanke an eine Union Ungarns mit Byzanz wurde in Byzanz, in Ungarn und sogar in Frankreich gedacht und er wurde gewiss beflügelt durch die zahlreichen ungarisch-byzantinischen Ehebündnisse der Vergangenheit. Raimund Kerbl hat die byzantinischen Prinzessinnen in Ungarn in seiner 1979 erschienenen Wiener Dissertation aufgeführt und besprochen; zu nennen sind Synadene, die Gemahlin Gézas I. Synadena, Anna-Arete Doukaina, die Frau des Prätendenten Boris und Maria Komnene, die mit Stephan IV. verheiratet war. Auf der anderen Seite heiratete etwa Piroška von Ungarn, die Tochter des ungarischen Königs Ladislaus I. 1104 den späteren byzantinischen Kaiser Johannes II. Komnenos.²⁶

Daher kommt es bestimmt nicht von ungefähr, dass auch in der zeitgenössischen Lyrik mehrere Überlieferungsstränge über die ungarisch-byzantinischen Beziehungen kursierten. Einer davon erzählt, dass Karl der Große über seine Mutter Berta ein Urenkel des byzantinischen Kaisers Herakleios gewesen sei, denn Berta sei wiederum Kind einer

²² Vgl. H.-D. Kahl: Römische Krönungspläne im Komnenenhaus? Ein Beitrag zur Entwicklung des Zweikaiserproblems im 12. Jahrhundert. *Archiv für Kulturgeschichte*, 59. (1977) S. 259–320.

²³ F. Grabler: Die Krone der Komnenen. Die Regierungszeit der Kaiser Johannes und Manuel Komnenos (1118–1180) aus dem Geschichtswerk des Niketas Choniates. (Byzantinische Geschichtsschreiber 7.) Graz, Wien, Köln, 1958. S. 167., 179.

²⁴ J. L. van Dieten (Hrsg.): Nicetae Choniatae Historia. (Corpus Fontium Historiae Byzantinae 11.) Berolini, Novo Eboraci, 1975.; *Niketas*, S. 137., ähnlich auch *Niketas*, S. 170.

²⁵ Schmitt 1989. S. 36.

²⁶ Vgl. Kerbl 1979.

griechischen Prinzessin, der Tochter Herakleios, und eines ungarischen Königs gewesen.²⁷ Die Tradition, dass Berta eine Tochter bzw. Enkelin Kaiser Herakleios‘ war, wurde in der zweiten Hälfte des 12. Jh.s in der „Ansis de Mes“ entwickelt.²⁸ In dem Gedicht „Floire et Blanchefleur“, das bereits Ende des 12. Jh.s datiert,²⁹ war Berta die Tochter des ungarisch-bulgarischen Herrscherpaares Floire und Blanchefleur, Floire bzw. Floris wiederum ist der Sohn des spanisch-muslimischen König Fenix, Blanchefleur aber die Tochter einer christlichen Gräfin, die auf dem Pilgerweg nach Santiago von Fenix gefangen genommen wird. Floris wird Christ und erbt kurzerhand von Verwandten das Königreich Ungarn und das Land Bulgarien. Möglicherweise spiegelt sich in der Geschichte von Floris die Erzählung von König Florus wider, den legendären Vater des hl. Martin von Tours, der – für die Zeitgenossen des 12. Jh.s – aus Ungarn kam. Dieser Florus war aber als Sohn von Konstanze, einer Nichte Kaiser Konstantins d.Gr. ein byzantinischer Prinz, wodurch Karl d. Gr. also mit Konstantin und Martin zugleich verwandt gewesen wäre. Ilse Seidel hielt es für möglich, dass die Geschichte von Floire et Blanchefleur eine byzantinische Vorlage gehabt habe.

Die Geschichte war bekannt genug, dass auch Gottfried von Viterbo in seinem *Speculum regum* bzw. in seinem Pantheon daran anknüpfte.³⁰

Die engen byzantinisch-ungarischen Beziehungen und mögliche Erbfolgen waren mithin wohl auch im Westen bekannt und akzeptiert.

Vielleicht kannte man dort auch die byzantinische bzw. orthodoxe Klosterlandschaft und die architektonischen Anlehnungen an byzantinische oder italobyzantinische Vorbilder, die das Land in den Augen westlicher Beobachter ausgezeichnet haben mögen und die es ihnen vielleicht hat etwas orientalisch erscheinen lassen. Ohne der im erscheinen dieses Arbeit Miklós Takács‘, für deren deutsche Ausgabe ich die Ehre habe, das Lektorat zu führen, vorgreifen zu wollen, ist schon jetzt festzustellen, dass byzantinisch geschulte Meister unabhängig von der jeweiligen liturgischen Praxis der Mönche Kirchen bauten. Ein Beispiel dafür ist die Kreuzkuppelkirche von Szekszárd, die offensichtlich byzantinischen Vorbildern folgte, die König Béla IV. für eine Gemeinschaft von Benediktinern bauen ließ. In Székesfehérvár vereinigten sich sowohl byzantinische als auch westeuropäische Bautraditionen.

²⁷ A. D. von den Brincken: Die „Nationes christianorum orientaliū“ im Verständnis der lateinischen Historiographien von der Mitte des 12. bis in die zweite Hälfte des 14. Jahrhunderts. Köln, Wien, 1973. (Im Weiteren: *Brincken* 1973.) S. 30–32.

²⁸ A. Adler: Adenets Berte and the Ideological Situation in the 1270’s. *Studies in Philology*, 45. (1948) S. 419–431.; A. Adler: The Structural Meaning of Berta da li Pe Grandi (Cod. Gall. XIII. Marciana, Venice). *Italica*, 27. (1950) No. 2. S. 101–108.; H. J. Green: The Pépin-Bertha Saga and Philip I of France. *Proceedings of the Modern Language Association*, 58. (1943) S. 911–919. Nach A. Memmer: Die altfranzösische Bertasaga und das Volksmärchen. Halle, 1935. S. 175., 229. war die Legende bereits in der zweiten Hälfte des 12. Jh.s bekannt. Möglicherweise spiegelt sich in der Geschichte von Floris die Erzählung von König Florus wider, den legendären Vater des hl. Martin von Tours, der – für die Zeitgenossen des 12. Jh.s – aus Ungarn kam. Dieser Florus war aber als Sohn von Konstanze, einer Nichte Kaiser Konstantins d.Gr. ein byzantinischer Prinz, wodurch Karl d. Gr. also mit Konstantin und Martin zugleich verwandt gewesen wäre. I. Seidel hält es für möglich, dass die Geschichte von Floire et Blanchefleur eine byzantinische Vorlage gehabt habe. I. Seidel: Byzanz im Spiegel der literarischen Entwicklung Frankreichs im 12. Jahrhundert. (Europäische Hochschulschriften 49.) Bern, Frankfurt am Main, Las Vegas, 1977. S. 56.

²⁹ Floire bzw. Floris ist der Sohn des spanisch-muslimischen König Fenix, Blanchefleur aber die Tochter einer christlichen Gräfin, die auf dem Pilgerweg nach Santiago von Fenix gefangen genommen wird. Floris wird Christ und erbt kurzerhand von Verwandten das Königreich Ungarn und das Land Bulgarien « Car pais fu il rois de hongrie / Et de la terre de Bougrie. » J.-L. Leclanche (ed., trans.): *Robert d’Orbigny: Le conte de Floire et Blanchefleur*. Nouvelle édition critique du texte du manuscrit A. Paris, BNF fr. 375. (Champion Classiques, Moyen Age 2.) Paris, 2003. S. 11.

³⁰ Gotifredi Viterbiensis speculum regum. u. Gotifredi Viterbiensis Pantheon. (Monumenta Germaniae historica. Scriptores 22.) Hannoverae, 1872. S. 21–93. u. 107–307.

Byzantinische Tradition überlieferte auch die Abteikirche von Pásztó, in der 1134 der Venezianer Cerbanus die Werke von Maximos und Johannes Damaskenos aus einer griechischen Handschrift ins Lateinische übersetzte. Die Kirche selbst gehörte den Benediktinern. In Tihany lebten aller Wahrscheinlichkeit nach orthodoxe Eremiten, die mit der Gemahlin König Andreas I. (1046–1060) Anastasia aus der Kiever Rus‘ kamen.

In Visegrád gründete König Andreas I. zwischen 1055 und 1060 ein orthodoxes Kloster, das vielleicht nach norditalienischen, istrischen oder dalmatinischen Vorbildern errichtet worden ist. Die Benediktinerabtei von Zselicszentjakab wurde aller Wahrscheinlichkeit nach von Baumeistern gebaut, die aus Byzanz nach Ungarn gekommen waren. Andere bekannte orthodoxe Klöster waren das Nonnenkloster von Veszprémvölgy, das Demetrios-Klosters in Sirmium (Ser.) und das Georgs-Kloster von Oroszlámos. Die griechische Gründungsurkunde des Nonnenklosters von Veszprémvölgy ist schließlich sicher eines der bekanntesten schriftlichen Denkmäler byzantinischer Kultur in Ungarn und bezeugt mit den beiden Kronen der Kaiser Konstantin IX. Monomachos und Michael VII. und des einen lebendigen byzantinischen Kultureinfluss in Ungarn.³¹

Die sizilianische Thronkandidatur Wilhelms II.

Wie Béla III. war auch Wilhelm II., der König des byzantinisch geprägten Sizilien, einmal als Schwiegersohn und zukünftiger Kaiser von Byzanz vorgesehen.³²

Romuald von Salerno berichtet für das Jahr 1166/67, dass Manuel I. Wilhelm II. im Zusammenhang mit Friedensverhandlungen die Hand seiner einzigen Tochter Maria mitsamt der Nachfolge im Reich angeboten habe.³³ Manuel I. verband dieses Angebot einer dynastischen Nachfolge mit dem Angebot einer Kirchenunion, allerdings unter der Bedingung, dass Manuel gleichzeitig in Ost und West als Kaiser anerkannt werde. Nach Romualds Darstellung ist es unklar, ob das Heiratsprojekt und mithin die sizilianische Thronfolge in der Folge ernsthaft erörtert wurde: Immerhin hätte das Angebot zur Folge gehabt, dass das Verlöbnis Marias mit Béla III. gelöst hätte werden müssen, als noch nicht klar war, dass Manuel I. einen leiblichen Sohn haben würde.³⁴ Als aber nach der Geburt Alexios‘ am 10. September 1169 die alte Thronfolgeregelung irrelevant und die Verlobung Marias mit Bela gelöst worden war, habe der Kaiser Niketas³⁵ zufolge einen neuen Bräutigam für Maria gesucht und wiederum mit Sizilien Kontakt aufgenommen, ohne dass es aber zu einem Ergebnis gekommen wäre. Romuald allerdings berichtet, dass sehr wohl eine Eheschließung ausgehandelt worden sei, dass aber Wilhelm seine Braut nicht erhalten habe,³⁶ woraufhin dann die Kontakte zwischen Sizilien und Byzanz für einige Zeit abbrachen. Als 1185 Wilhelm II. eine Expedition gegen Byzanz startete und Thessalonike eroberte, war wieder die Rede davon, das ein Normanne in Byzanz die Herrschaft übernehme: Eustathios von Thessalonike behauptete, Wilhelm II. habe auch Konstantinopel erobern und danach auf sein Königtum in Unteritalien verzichten wollen, um selbst die Herrschaft am Bosphorus zu übernehmen.³⁷ Niketas spricht davon,

³¹ Vgl. Anm. 62.

³² A. K. Schlichte: *Der „gute“ König. Wilhelm II. von Sizilien (1166–1189)*. Tübingen, 2005. (Im Weiteren: *Schlichte* 2005.)

³³ W. Arndt (Hrsg.): *Romoaldi II. archiepiscopi Salernitani Annales a. 893–1178*. (Monumenta Germaniae historica. Scriptorum 19.) Hannoverae, 1866. S. 436.

³⁴ *Schlichte* 2005. S. 235f.

³⁵ *Niketa*: Choniates, S. 170.

³⁶ *Romuald*: Annales, S. 436.

³⁷ S. Kyriakidis: *Eustazio di Tessalonica. La espugnazione di Tessalonica*. (Testi e Monumenti 5.) Palermo, 1961. S. 85.

dass ein Graf Balduin einen hochfahrenden Brief an Isaak II. Angelos geschrieben habe, er solle die Krone niederlegen und sie dem sizilianischen König überlassen.³⁸ Und die *Annales Ceccanenses*³⁹ sagen übereinstimmend mit Eustathios, dass Wilhelm II. Konstantinopel habe erobern wollen. Andere Zeitgenossen aber, etwa Robert von Auxerre,⁴⁰ meinten, die Expedition habe sich lediglich gegen die Usurpation des Andronikos gerichtet.⁴¹ Warum Wilhelm tatsächlich nach Konstantinopel greifen wollte, bleibt aber auch heute unklar. Ob er wirklich das Werk seines Ahns Robert Guiscards vollenden und eine normannische Tradition aufgreifen wollte, wie manchmal behauptet wird,⁴² ist ungewiss, hat aber, wie Hermann Jakobs in einem anderen Zusammenhang dazu meinte, „etwas Verführerisches“.⁴³

Das byzantinische Erbe Siziliens nährt den Gedanken zusätzlich. Denn kein anderes Land war so byzantinisch wie Sizilien. Wir wissen etwa, dass Roger II. sich mit Basileus anreden ließ und ein nach byzantinischem und muslimischem Vorbild konstruiertes Hofzeremoniell befolgte. Nilos Doxopatrīs schuf die Geschichte der Patriarchalthrone für Roger II. in dem er das Recht der anderen Patriarchen über Rom stellte. Vielleicht wollte er so sein eigenes Herrschertum gegenüber Rom unterstreichen, vielleicht auch die Orthodoxen Siziliens beruhigen.

Und nirgendwo ist uns heute noch eine solche byzantinische oder byzantinisierende architektonische Pracht überliefert, wie dort. Ich möchte Ihnen nur einige Beispiele zeigen. Zunächst der Zyklus im Dom von Monreale, der unter den normannischen Herrschern Wilhelm II. und Tankred, also etwa 1180–1194 ausgeführt wurde. Hier versuchten die Herrscher offenbar, im Rückgriff auf das byzantinische Vorbild ihre königliche Autorität bildlich zu betonen. Daher trägt Wilhelm II., der die Kirche Maria übergibt, genauso wie auch Roger II. in der Krönungsszene in der Kirche Santa Maria dell'ammiraglio oder La Martorana, eine Krone und den kaiserlichen Loros, also eine reich mit Edelsteinen, Perlen und Stickereien versehene Schärpe, welche die byzantinischen Kaiser über die Schulter gelegt und um die Hüften geschlungen trugen, wobei das eine Ende vorne bis zum Saum herabfiel, während das andere locker über dem linken Unterarm lag. Die Krone ähnelt der des Konstantin IX, die jüngeren Abbildungen anderer Kaiser haben eine geschlossene Krone. Der Mosaizist hat sich also vielleicht an älteren Vorbildern orientiert. Ihm kam es nicht auf eine Mimesis des real existierenden byzantinischen Kaisertums an, sondern auf die Nachahmung der byzantinischen Idee von kaiserlicher Herrschaft.⁴⁴ Der Dom von Monreale war vielleicht mit der nahe gelegenen Kirche Santa Ciriaca verbunden, wo die griechischen Bischöfe von Palermo residierten. Während das basilikale Langhaus des Doms von Monreale den Einfluss der benediktinisch-cassiniensischen Vorbilder zeigt, wurde im Chorbereich die byzantinische Tradition aufgegriffen, was sich besonders

³⁸ *Niceta*: Choniates, S. 366.

³⁹ *G. H. Pertz* (Hrsg.): *Annales Ceccanenses*. (Monumenta Germaniae historica. Scriptores 19.) Hannoverae, 1866. S. 287.

⁴⁰ *O. Holder-Egger* (ed.): *Roberti Canonici S. Mariani Autissiodorensis Chronicon*. (Monumenta Germaniae historica. Scriptores 26.) Hannoverae, 1882. S. 248.

⁴¹ *Schlichte* 2005. S. 293–301.

⁴² *Schlichte* 2005. S. 293.: „Das herausragendste Ziel normannischen Expansionsstrebens war seit den Tagen Robert Guiscards das oströmische Kaiserreich von Byzanz gewesen.“ Vgl. etwa auch *A. Plassmann*: *Die Normannen: Erobern, Herrschen, Integrieren*. Stuttgart, 2008. S. 149.

⁴³ *H. Jakobs*: *Weltherrschaft oder Endkaiser? – Ziele staufischer Politik im ausgehenden 12. Jh.* In: *Th. Kölzer* (Hrsg.): *Die Stauer im Süden: Sizilien und das Reich*. Sigmaringen, 1996. S. 13–28. (Im Weiteren: *Jakobs* 1996.) S. 24.

⁴⁴ Manuscript miniature of Maria of Antioch with Manuel I Komnenos. Vatican Library, Rome. L'empereur Nicéphore III et marie d'Alanie. Bibliothèque nationale de France. Manuscript Coislin, 79 folio 2 bis verso.

Mosaiken in der Hagia Sophia, Szene: Thronende Maria mit segnenden Christuskind zwischen Kaiser Johann II. und Kaiserin Irene – Piroška. ca. 1118.

etwa in der Gestaltung der Apsiden zeigt. In der Hauptapsis sind der Christus Pantokrator, Maria mit dem Christuskind, zwei Erzengel und Apostel zu sehen. Die selbständige Weiterentwicklung des byzantinischen Pantokrators, der ursprünglich ausschließlich als Halbfigur dargestellt wird, ist ebenfalls in Santa Maria dell'ammiraglio zu sehen, sie zeigt die nachahmende Entwicklung des byzantinischen Vorbilds in Sizilien.

Die Thronkandidatur Kalojans

Während wir, was Wilhelm betrifft, nur vermuten können, dass er eine alte Tradition aufgreifen wollte, schlug der bulgarische Herrscher Kalojan selbst den Bogen in die Vergangenheit und verglich sich mit den Herrschern des ersten Bulgarischen Reiches, die er *imperatores Bulgarorum et Blachorum* nannte, und zwar mit Symeon (893–927), Peter (927–969) und Samuel (997–1014).⁴⁵ Dieser historische Vergleich fand prinzipiell auch auf byzantinischer Seite Gefallen, wobei freilich Georgios und Konstantin Akropolites bei Kalojan an den bulgarischen Khan Krum (803–814) dachten.⁴⁶

Zunächst waren die Byzantiner nach dem Zusammenbruch von 1204 und der folgenden lateinischen Machtübernahme im Übrigen wenigstens teilweise durchaus bereit, einen bulgarischen Kaiser zu akzeptieren. Nach Villehardouin war eine Gesandtschaft „aller Städte des Landes“ bei Kalojan, um ihn zu ihrem Kaiser zu machen, wenn er sie wie seine eigenen Untertanen behandeln würde; das gleiche schreibt auch der altfranzösische Chronist Ernoul.⁴⁷ Niketas hingegen berichtet zwar, dass sich der Bulgare als Kaiser bezeichnet habe, aber sagt nicht, dass die Byzantiner dies akzeptiert hätten, wie es bei Niketas eigentlich auch nicht anders zu erwarten gewesen wäre.⁴⁸ Die Hoffnungen, die möglicherweise manch ein Byzantiner auf Kalojan setzte, wurden allerdings schon bald nach dessen Einnahme Philippopels im Sommer 1205 und durch die von ihm begangenen Grausamkeiten, die ihm den Beinamen „Rhomaioktonos“ – Römerschlächter einbrachten, enttäuscht.⁴⁹ Dennoch war im ersten Jahrzehnt des 13. Jh.s dem bulgarischen Zaren die byzantinische Krone nicht nur ähnlich nahe wie vierhundert Jahre zuvor, sein Wille zur Kaiserkrone war auch bekannt oder wurde doch allgemein angenommen.

Auch Bulgarien ist stark von der byzantinischen Kultur geprägt, bis 1186 stand es ja noch unter der Oberhoheit Konstantinopels und die Landeskirche war die Orthodoxe. Aus der Zeit Kalojans sind freilich nur wenige Baudenkmäler oder andere Kunstwerke erhalten, die dem byzantinisierenden Stil Siziliens entsprächen. Eines ist die Kirche des hl. Demetrius von Thessaloniki in Veliko Tarnovo, der Hauptstadt des Bulgarischen Reiches.

Nach dem Bericht des Niketas Choniates war diese Kirche der Ort, wo Asen und Peter den Aufstand gegen Byzanz begannen. Von dieser Kirche ist allerdings nichts erhalten, denn sie wurde in der zweiten Hälfte des 13. Jh.s durch ein Erdbeben zerstört. Auch vom

⁴⁵ G. Prinzing: Die Bedeutung Bulgariens und Serbiens in den Jahren 1204–1219 im Zusammenhang mit der Entstehung und Entwicklung der byzantinischen Teilstaaten nach der Einnahme Konstantinopels infolge des 4. Kreuzzuges. (Miscellanea Byzantina Monacensia 12.) München, 1972. (Im Weiteren: *Prinzing* 1972.), S. 28. Latinski izvori, Nr. 2., 3., 16., 19., 29.

⁴⁶ Zwar bezieht sich Georgios Akropolites nur auf die Kalojan unterstellte Grausamkeit, er habe wie Krum aus dem des Nikephoros I., aus dem Schädel Balduins I. eine Trinkschale gemacht. Der Vergleich wird aber gewiss tiefer gemeint gewesen sein. *Prinzing* 1972. S. 58.; A. Heisenberg (rec.): Georgii Acropolitae opera, I. Lipsiae, 1903. S. 22.; A. Papadopulos-Kerameus: Analekta Ierosolymitikes Stachyologias I. Sanktpeterburg, 1891. S. 211.

⁴⁷ E. Faral (ed.): Villehardouin: La conquête de Constantinople 2. (1203–1207) Paris, 1939. §. 333.; Chronique d'Ernoul et de Bernard le trésorier, S. 379.

⁴⁸ *Prinzing* 1972. S. 10.; *Niketas*, S. 612.

⁴⁹ *Prinzing* 1972. S. 55–58.

Neubau aus den 1350ern ist wenig erhalten, die Rekonstruktion ist aus den Jahren 1977 bis 1985.

Andere Anlagen, wie der Klosterkomplex der Heiligen Vierzig Märtyrer, stammen bereits aus den 1230er Jahre und wurde von Ivan Asen II. errichtet. Hier liegen auch Anna Maria von Ungarn und Irene Angelos Komnene, die beiden Ehefrauen Ivan Asens II. Auch das Kloster des hl. Ivan Rilski ist leider jüngeren Datums, sodass man aus dem Bauprogramm der älteren Vertreter der Asenfamilie kaum auf ein politisches Programm schließen kann.

Thronkandidaturen der Kaiser des Westens

Bei weitem nicht so konkret und greifbar waren die Pläne der Kaiser des Westens, sich die Krone des Ostens zu sichern. Zwar gipfelte der Zweikaiserstreit⁵⁰ unter Friedrich I. Barbarossa im „Anredestreit“ mit Kaiser Manuel I. Komnenos, wo sich Friedrich *Romanos imperator* und auch *Grecorum moderator* nannte und einen Regierungsanspruch über das *regnum Grecie* behauptete, womit Friedrich erstmals denselben universalen Herrschaftsanspruch formulierte, wie es der Kaiser des Ostens schon immer getan hatte.⁵¹ Einen nicht nur theoretischen Anspruch auf Konstantinopel erhob freilich erstmals Philipp I. von Schwaben, der 1197 Irene Maria, die Tochter Isaak II. Angelos, die Witwe des früh verstorbenen Rogers III. von Sizilien, die „rôs âne dorn, ein tûbe sunder gallen“⁵² des Walther von der Vogelweide geheiratet hatte.⁵³ Zwar soll schon Kaiser Heinrich VI. nach dem Sturz Isaaks II. Angelos daran gedacht haben, seinem Reich Konstantinopel hinzuzufügen, wie Otto von St. Blasien berichtet.⁵⁴ Aber Philipp soll nach derselben Überlieferung⁵⁵ von Isaak zum Erben seines Reiches gemacht worden sein. Und auch er selbst erklärte in einem Briefwechsel mit dem Papst, er sei berechtigt, das byzantinische Erbe anzutreten.⁵⁶ Ob er im Mai 1204 tatsächlich als Kandidat für die lateinische Kaiserwürde gehandelt wurde, wie zuweilen kolportiert wird, ist allerdings ungewiss.⁵⁷ Vermutlich entstand in diesem Zusammenhang der sog. Spießbratenspruch Walthers von der Vogelweide, in dem er das Scheitern der Kandidatur beklagt.⁵⁸ Philipps erklärte

⁵⁰ *W. Ohnsorge*: Das Zweikaiserproblem im frühen Mittelalter. Die Bedeutung des byzantinischen Reiches für die Entwicklung der Staatsidee in Europa. Hildesheim, 1947.; *R.-J. Lilie*: Das „Zweikaiserproblem“ und sein Einfluß auf die Außenpolitik der Komnenen. *Byzantinische Forschungen*, 9. (1985) S. 219–244.

⁵¹ Vgl. *O. Kresten*: Der „Anredestreit“ zwischen Manuel I. Komnenos und Friedrich I. Barbarossa nach der Schlacht von Myriokephalon. *Römisch Historische Mitteilungen*, 34/35. (1992/93) S. 108f; *E. Tounta*: Byzanz als Vorbild Friedrich Barbarossas. In: *S. Burkhardt – Th. Metz – B. Schneidmüller – S. Weinfurter* (Hrsg.): Staufisches Kaisertum im 12. Jh. Konzepte – Netzwerke – Politische Praxis. Regensburg, 2010. S. 170f.

⁵² *Ch. Cormeau* (Hrsg.): Walther von der Vogelweide: Leich, Lieder, Sangesprüche, 14. Völlig neu bearb. Aufl. der Ausgabe *Karl Lachmanns*. Berlin, 1996. (Im Weiteren: *Cormeau*: Walther von der Vogelweide.) 19,13.

⁵³ *P. Csendes*: Heinrich VI. Darmstadt, 1993, S. 156.

⁵⁴ *Adolf Hofmeister* (Hrsg.): *Otonis de Sancto Blasio Chronica*. (Monumenta Germaniae historica. Scriptorum rerum Germanicarum. Nova series 47.) Hannoverae, Lipsiae, 1912. S. 69.: „...ad optinendam Greciam imperiumque Constantinopolitanum intendit animum.“ Vgl. *Jakobs* 1996. S. 24.

⁵⁵ *Otonis de Sancto Blasio Chronica*. S. 70.: „...hacque de causa idem cecus imperator desperatis rebus ipsum Phylippum cum filia heredem regni a fratre ablati adoptaverat et, ut hoc consequeretur, opem augusti assidue sperabat.“ Vgl. *B. U. Hucker*: Kaiser Otto IV. (Monumenta Germaniae Historica. Schriften 34.) Hannover, 1990. (Im Weiteren: *Hucker*: Otto IV.) S. 156. hält eine Adoption eventuell für 1203/1204 möglich.

⁵⁶ *Weiland* (ed.): *Constitutiones et acta publica imperatorum et regum 2*. (Monumenta Germaniae historica. Legum sectio iv.) Hannoverae, 1896. S. 8–9.: „...si omnipotens dominus regnum Grecorum michi vel leviro meo subdiderit.“

⁵⁷ Kritisch zur Annahme, dass einige Kreuzfahrer auch seinen Namen für die Kaiserwahl ins Spiel gebracht hätten, äußerte sich *T. Weller*: Die Heiratspolitik des deutschen Hochadels im 12. Jahrhundert. Köln, 2004. S. 165f. mit Anm. 847. Weller macht zudem deutlich, dass „die byzantinischen Angelegenheiten im Grunde nur eine marginale Rolle in der Politik Philipps von Schwaben spielten.“

⁵⁸ *Hucker*: Otto IV. S. 156–161. „Wir suln den Kochen räten“; *Cormeau*: Walther von der Vogelweide, 17, 11–24.

Ambitionen wurden folglich in seiner Umgebung begrüßt. Philipps Nachfolger Otto IV. hingegen scheint wohl selbst nicht an Konstantinopel interessiert gewesen zu sein. Allerdings äußerte Gervasius von Tilbury ihm gegenüber den Wunsch, dass er *ad antique celsitudinis redintegrationem monarchiam Constantinopolitani*⁵⁹ schreibe.⁶⁰

Abschließend soll nicht unerwähnt bleiben, dass auch im ehemals byzantinischen Venedig imperiale Ambitionen existierten, die aber ebenfalls trotz der Eroberung Konstantinopels nicht weiter verfolgt wurden.⁶¹

Der kurze Überblick zeigt, dass das ausgehende 12. Jh. mehreren Herrschern die Absicht zuschrieb, die byzantinische Kaiserkrone zu erwerben. Diese Gedanken entstanden einerseits dadurch, dass das Byzantinische Reich vor dem Kollaps stand, andererseits wurden sie von der alten Faszination durch Byzanz beflügelt. Im Falle der Nachbarn des Byzantinischen Reiches Bulgarien, Sizilien und Ungarn wurde das Streben nach der Kaiserkrone außerdem dadurch glaubhaft attraktiv, dass für sie Byzanz nicht nur ferner Glanz, sondern Teil der eigenen materiellen, geistigen und geistlichen Kultur war.⁶²

Trotz einer gewissen Bereitschaft, für die Erreichung dieses Zieles Gewalt einzusetzen und sich diplomatisch ins Mittel zu werfen, ist keiner der vorgenannten Herrscher, vom bulgarischen Zaren abgesehen, mit großer und nachhaltiger Ernsthaftigkeit vorgegangen, um sich selbst zum Kaiser von Konstantinopel zu machen. Selbst Karl von Anjou gewährte wie sein Vorgänger Manfred zwar Kaiser Balduin II. Hilfe, Konstantinopel zurückzugewinnen, und er selbst hatte einige Inseln und Städte längs der albanischen Küste unterworfen und sich zum König von Albanien gemacht. Er hatte sogar Balduin II. gezwungen, Karl die Oberhoheit über das Fürstentum Achäa abzutreten und die Inseln des Ägäischen Meeres zu übertragen und schließlich sogar ihm ein Drittel jeglichen Gebietes, das Karl für Balduin erobern würde, von Konstantinopel abgesehen, als Entschädigung auszufolgen. Und als letztes vereinbarte er, dass der Sohn Balduins II. Philipp Karls zwei-

⁵⁹ *Gervasius von Tilbury*: *Otia imperialia*. In: R. Pauli (Hrsg.): *E Gervasii Tilleberiensis Otii Imperialibus*. (Monumenta Germaniae historica. Scriptores 27.) Hannoverae, 1885. S. 377–379. Vgl. dt. *Gervasius von Tilbury*: *Kaiserliche Mußestunden*; Brincken 1973. S. 37f.

⁶⁰ Hucker: Otto IV. S. 156–161. Vgl. Jakobs 1996. S. 25.

⁶¹ S. Marin: *The Venetian Community – Between Civitas and Imperium: A Project of the Capital's Transfer from Venice to Constantinople, According to the Chronicle of Daniele Barbaro*. *European Review of History*, 10. (2003) S. 85.

⁶² Vgl. für Ungarn: Gy. Moravcsik: *The role of the byzantine church in the medieval Hungary*. *The American Slavic and East European Review*, 6. (1947) S. 134–152.; Gy. Moravcsik: *Byzance et le christianisme hongrois du moyen âge*. *Corsi di cultura sull'arte ravennate e bizantina*. Ravenna, 1969. S. 313–341.; N. Oikonomides: *A propos des relations ecclésiastiques entre Byzance et la Hongrie au XIe siècle: Le métropolitane de Turquie*. *Revue des études sud-est européenne*, 9. (1971) S. 527–533.; G. Seide: *Die ungarische orthodoxe Kirche*. *Ungarn-Jahrbuch*, 4. (1972) S. 101–114.; B. Romhányi: *L'implantation du christianisme en Hongrie aux Xe et XIe siècles*. In: *Actes du IIIe Colloque Européen des Professeurs d'Archéologie Médiévale*. (ESTMA III.) Caen, 1999. 159–164. o.; M. Takács: *Byzantinische oder byzantinisierende Raumgestaltungen der kirchlichen Architektur Ungarns des 11. Jahrhunderts. Eine vergleichende Analyse aufgrund balkanischer Parallelen*. Mainz, in Vorbereitung.

Zu Sizilien: A. Cilento: *Byzantine mosaics in Norman Sicily: Palermo, Monreale, Cefalù, Udine*, 2009.; A. G. C. Savvides: *Byzantino-Normannica. The Norman Capture of Italy and the First Two Norman Invasions in Byzantium*. (Orientalia Lovaniensia analecta.) Louvain, 2007.; H. Belting: *Byzantine Art among Greeks and Latins in Southern Italy*. *Dumbarton Oaks Papers*, 28. (1974) S. 1–29.; F. Giunta: *Caratteri della civiltà bizantina in Sicilia*. *Archivio storico siracusano*, Ser. NS, 5. (1978/79) S. 101–114. Zum älteren Forschungsstand vgl. auch: A. Guillo: *La Sicilia bizantina. Un bilancio delle ricerche attuali*. *Archivio storico siracusano Ser. NS*, 4. (1975/76) S. 47–89.; A. Guillo: *La Sicilia bizantina. État de recherches*. *Byzantinische Forschungen*, 5. (1977) S. 95–146.

Zu Bulgarien: P. Schreiner: *Das mittelalterliche Bulgarien zwischen Byzanz und dem Westen*. In: A. Lauhus (Hrsg.): *Bulgarien zwischen Byzanz und dem Westen: Beiträge zu Kultur, Geschichte und Sprache*. Symposium 23. Januar 2007. Nümbrecht, 2008. S. 4–50.; V. Gjuzelov: *Bulgarien zwischen Orient und Okzident: Die Grundlagen seiner geistigen Kultur vom 13. bis 15. Jahrhundert*. Wien, Köln, Weimar, 1993.; P. Schreiner: *Die Byzantinisierung der bulgarischen Kultur*. In: R. Lauer – P. Schreiner (Hrsg.), *Kulturelle Traditionen in Bulgarien*. Göttingen, 1989. S. 47–60.

te Tochter Beatrix heiraten sollte, wobei im Falle eines kinderlosen Todes Philipps, dessen Erbrechte an Karl übergehen würden. Aber bei aller Gewaltbereitschaft behauptete er von sich selbst nie, selbst Kaiser werden zu wollen.⁶³

Die Thronkandidatur Andreas II.

Wollte es Andreas II. und wenn ja, warum? Da wir nicht wissen, ob Bela III. Kaiser werden wollte, können wir seinem Sohn – anders als beim Kreuzzug – nicht die Absicht unterstellen, er habe diesbezüglich in seines Vaters Fußstapfen treten wollen.

Das ebenfalls gern genannte Argument, Andreas II. habe hier seiner außenpolitischen Abenteuerlust gefrönt, ist ein Analogieschluss aus seinem außenpolitischen Verhalten in anderen Situationen und nicht zwingend auf den Kreuzzug und den Erwerb der Kaiserkrone zu übertragen, zumal sich der Árpáde im Heiligen Land keineswegs als abenteuerlustig erwiesen hat.

Welche anderen Gründe sprechen dafür, dass Andreas II. tatsächlich Kaiser von Konstantinopel werden wollte?

Die bekannte Überlegung, dass Andreas II sein altes Kreuzzugsversprechen bloß zur Erlangung des lateinischen Throns nutzen wollte, hat Sweeney wohl zurecht zurückgewiesen, wenn er darauf hinwies: „The motive for fulfilling the vow must be sought in the interconnection between international and domestic politics in the second decade of the thirteenth century. Runciman is demonstrably incorrect in asserting that Andrew’s departure for the Holy Land was tied to his ambition in 1216 to succeed Henry of Flanders on the throne of the Latin Empire at Constantinople.”⁶⁴ Sweeney schlug daher als neue Hypothese vor, dass Andreas II. den Kreuzzug unter dem Eindruck der Vitalität des Kreuzfahrerideals und aufgrund der starken Integration Ungarns in die lateinische Welt auf sich genommen habe.⁶⁵

Auch aus den Eheschließungen im Osten, zunächst die eigene mit Yolanta und dann die seines Sohnes Bélas (IV.) mit Maria Laskarina, der jüngeren Schwester der künftigen Kaiserin Irene, sowie aus der Verlobung seines jüngsten Sohnes Andreas mit Isabel von Kleinarmenien, der einzigen Tochter und Thronerbin Leos I., wird auf Andreas II. Willen zur Kaiserkrone geschlossen.⁶⁶ Da aber Maria keinen direkten Erbanspruch hatte, und Andreas, als Leo I. gestorben war, nicht nach Armenien geschickt wurde, scheinen diese Verbindungen durchaus nicht auf imperiale Ambitionen hinzudeuten.

Denkbar wäre es weiterhin, dass Andreas II. versucht haben könnte, durch die eigene Rangerhöhung Prestige im Inneren zu gewinnen und auf dem Balkan eine Familie der Könige zu etablieren, an deren Spitze er dann gestanden hätte. Gerade im Inneren wäre es angesichts seiner Staatsreformen und aufgrund des Vertrauensverlusts, den er durch die Politik seiner ersten Frau erlitten hatte, gewiss nützlich gewesen, hätte Andreas II. mehr Einfluss gewonnen. Aber Kosztołnyk wies darauf hin, dass dieser auswärtige Kaisertitel gerade nicht förderlich gewesen wäre.⁶⁷

⁶³ S. *Runciman*: Die Sizilianische Vesper. Eine Geschichte der Mittelmeerwelt im Ausgang des dreizehnten Jahrhunderts. München, 1959. S. 143–156.

⁶⁴ J. R. *Sweeney*: Hungary in the Crusades, 1169–1218. *The International History Review*, 3. (1981) S. 467–481. (Im Weiteren: *Sweeney* 1981.) S. 478.; *Runciman* 1967. S. 146.

⁶⁵ *Sweeney* 1981. S. 481. Zur Kreuzzugsbewegung um 1217 vgl. grundlegend: R. *Röhricht*: Die Kreuzzugsbewegung im Jahre 1217. *Forschungen zur deutschen Geschichte*, 16. (1876) S. 137–156.

⁶⁶ *Hóman* 1943. S. 20f.; *Schmitt* 1989. S. 43.; *Kosztołnyk* 1996. S. 62.; *Filip Van Tricht*: The Latin Renovatio of Byzantium: The Empire of Constantinople (1204–1228). Leiden, 2011. (Im Weiteren: *Tricht* 2011.) S. 417.

⁶⁷ *Kosztołnyk* 1996. S. 60., 69f.

Sollte Andreas II. mit dieser Krone einen Zuwachs an innen- oder auch außenpolitischem Prestige gesucht haben, hätte ihm freilich das geringe Ansehen der Lateinerherrschaft verborgen geblieben sein müssen. Denn die Zurücksetzung Kaiser Heinrichs durch Philipp I., der ihn als *advena* und *solo nomine imperator* bezeichnete⁶⁸ oder die Reduzierung des Titels von *Romanorum moderator* in *Romanie moderator*⁶⁹ konnte bei allen auch erfolgreichen Versuchen Heinrichs, im Inneren des lateinischen Kaiserreichs Prestige und Macht zu gewinnen, den lateinischen Titel nicht attraktiver machen. Auch die Haltung Bernhards d.Ä. von Compostella, zu der er noch zu Heinrichs Lebzeiten fand, dass nämlich der wahre Kaiser der von Konstantinopel sei, dürfte eine Einzelmeinung geblieben sein.⁷⁰ Und ob eine Rangerhöhung auf den zweiten Platz hinter den deutschen Herrscher für Andreas II. so reizvoll gewesen sein kann, dass er nach Konstantinopel aufgebrochen wäre, scheint unwahrscheinlich.⁷¹ Auch Philipp II. von Courtenay, der ältere Sohn Peters von Courtenay, überließ diese fragwürdige Ehre lieber seinem Bruder Robert, dem *rudis et idiota* Alberichs,⁷² als auf seine Stammlande zu verzichten. Daher neige ich dazu, die Ansicht van Trichts, dass Andreas II. „saw the imperial crown of Constantinople as being particularly prestigious and that he viewed his own kingship as not being entirely equal“⁷³ für ganz unzutreffend zu halten, diese Perspektive hat allerdings bestimmt ein Teil der lateinischen (größtenteils also der französischen) Barone in Konstantinopel eingenommen.⁷⁴

Davon abgesehen, musste Andreas II. sich bewusst sein, dass der lateinische Kaiser in Konstantinopel von der Gnade der Venezianer, des *dominator quartae et dimidiaie partis totius imperii Romaniae* abhängig war, womit er sich zusätzlich zum ruhenden Konflikt um Zara mit einem weiteren außenpolitischen Streit belastet hätte.

Jedenfalls dürfte Andreas mehr davon profitiert haben, vom Kreuzzug die Kopfreliquien der herausragenden Heiligen Stephanus und Margareta sowie Handreliquien der Apostel Thomas und Bartholomäus und einen der Wasserkrüge der Hochzeit von Kanaan mitgebracht zu haben. Und in der Tat äußern sich die späteren ungarischen Chroniken insgesamt durchaus positiv über Andreas' Reise ins Heilige Land – und erwähnen niemals, dass Andreas sich um die Kaiserkrone von Konstantinopel bemüht habe.⁷⁵

⁶⁸ A. Cartellieri – W. Stechele (ed.): *Chronicon universale anonymi Laudunensis*. (Monumenta Germaniae historica. Scriptores 26.) Hannoverae, 1882. S. 453.

⁶⁹ F. van Tricht: La gloire de l'empire. L'idée impériale d'Henri de Flandre-Hainaut, deuxième empereur latin de Constantinople (1206–1216). *Byzantion*, 70. (2000) S. 213.

⁷⁰ S. Brezeanu: Das Zweikaiserproblem in der ersten Hälfte des 13. Jahrhunderts (1204–1261). *Revue Roumaine d'histoire*, 17. (1978) №. 2. S. 253.

⁷¹ Alberich von Troisfontaines hatte die Reihenfolge der Könige anlässlich des Konzils von 1215 wie folgt beschrieben: 1. der Römische Kaiser, 2. der Lateinische Kaiser, 3. der König von Frankreich, 4. der König von England, 5. der von Ungarn, 6. der von Jerusalem, 7. der von Sizilien, 8. der von Aragon etc. P. Scheffer-Boichorst (ed.): *Albrici monachi Triumfontium Chronicon*. (Monumenta Germaniae historica, Scriptores 23.) Hannoverae, 1874. S. 631–950.; 903. Diese Rangfolge ist auch sonst häufig belegt. Es sind keine Rangstreitigkeiten bekannt, die Anlass geben würden zu glauben, dass Andreas seinen Rang hätte erhöhen wollen.

⁷² Ebenda, S. 910.

⁷³ *Tricht* 2011. S. 419.

⁷⁴ Vgl. dazu und zu den Gründen, die dazu geführt haben mögen, warum Peter von Courtenay gewählt wurde van *Tricht* 2011. S. 414f.

⁷⁵ Vgl. A. Domanovsky (publ.): *Chronici Hungarici, compositio saeculi XIV*. In: I. Szentpétery (Hrsg.): *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum 1*. Budapest, 1937. S. 465f.; A. Domanovsky (publ.): *Chronicon Poseniense*. In: I. Szentpétery (Hrsg.): *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum 2*. Budapest, 1938. S. 13–51.; 42.; A. Domanovsky (publ.): *Chronicon Monacense*. In: ebenda. (Nachdruck Budapest, 1999.) S. 82.; E. Travnik (publ.): *Heinrich von Mügeln: Ungarische Chronik*. In: ebenda, S. 206.; L. Veszprémy – F. Schaer (Hrsg.): *Simonis de Kéza gesta Hungarorum*. Budapest 1999. S. 71.: „Iste [Andreas] ...cum summa Gloria revertitur in Hungariam.“

Eine Kaiserkrönung hätte gewiss auch das Bündnis mit Bulgarien beschädigt, das 1214 durch Eheschließung der beiden Nichten Kaiser Heinrichs von Flandern mit Andreas II. und Boril und der Hochzeit Heinrichs mit der Stieftochter Borils (der Tochter Kalojans) sowie durch das Verlöbnis Bélas (IV.) mit einer Tochter Borils geschlossen worden war.⁷⁶ Das Bündnis wurde später nach dem Sturz Borils durch die Eheschließung der Tochter Andreas II. Anna Marias mit Ivan II. Asen erneuert. Ob diese Eheschließung wirklich von Ivan Asen erzwungen war, wie Thomas von Split schrieb, muss ungeklärt bleiben. Jedenfalls wurde die Ehe nach drei Jahren tatsächlich eingegangen, als der unmittelbare Zwang doch wohl längst weggefallen war, und Andreas II. unterstützte des Zaren Politik gegenüber dem lateinischen Kaiserreich.⁷⁷

Ein weiterer Hinweis darauf, dass der Árpádenkönig die Kaiserkrönung nicht ernsthaft erwog, ist der Bericht des Philippe Mousquet aus Tournai, dass Andreas II. Robert von Courtenay, den Sohn Peters, gastfreundlich aufnahm und sogar unter Begleitung seines Sohnes Béla (IV.) durch sein Land nach Konstantinopel ziehen ließ, ohne dass er die Gelegenheit ergriffen hätte, die Kaiserkrone an sich zu reißen.⁷⁸ Wenn diese Nachricht nicht ausschließlich in einer für Robert günstigen, legitimatorischen Absicht geschrieben ist, muss das bedeuten, dass Andreas II. Robert keine Steine in den Weg legen wollte und auch nicht plante, dass etwa der mit der Laskaridin Maria verheiratete Béla IV. die Regierung antrete. Dass die lateinischen Barone dieses Mal eine Kandidatur Andreas II. erst gar nicht in Erwägung zogen, scheint den König durchaus nicht gestört zu haben, vielmehr blieben die Beziehungen nach Konstantinopel gut.⁷⁹

⁷⁶ Zu diesem System von Ehebündnissen vgl. Prinzing 1972. S. 130., Anm. 41–42. Vgl. ferner Schmitt 1989. S. 40f. Zur kanonischen Problematik einer solchen Eheschließung vgl. *E. Levin: Sex and Society in the World of the Orthodox Slavs, 900–1700.* Ithaca, 1989. S. 155.; *G. Érszegi: Eine neue Quelle zur Geschichte der bulgarisch-ungarischen Beziehungen während der Herrschaft Borils. Revue Bulgare d'histoire, 3. (1975) S. 91–97.*

⁷⁷ *M. Angold: The Latin Empire of Constantinople, 1204–1261: Marriage Strategies.* In: *J. Herrin – G. Saint-Guillain* (Hrsg.): *Identities and Allegiances in the Eastern Mediterranean after 1204.* Farnham, 2010. S. 54. Vgl. *Kosztolmyik 1996. S. 62.; O. Perić u.a.* (Hrsg.): *Thomae archidiaconi Spalatensis Historia Salonitanorum atque Spalatinorum pontificum.* (Central European Medieval Texts 4.) Budapest, New York 2006.

⁷⁸ *F. A. F. Th. de Reiffenberg* (Hrsg.): *Chronique rimée de Philippe Mouskes.* (Collection de chronique belges inédites 2.) Bruxelles, 1836. Bd. 2. S. 402. vv. 23 043–23 074.

« Robiers, ses frères, s'atorma,
Viers Hungrie s'acemina.
Venus i est à sa secour,
Moult le reciut à grant ounor
Li rois Andrius, si fist sa suer.
Et s'ot tout leur avoir à fuer.
Tout l'ivier furent à plenté,
Mais ne porent à volenté
Passer par la tière sauvage.
Si fist li rois I mariage
D'une niéçain à cel Robiert,
Et si nos fait l'estore ciert
Que rois Ausens l'ot et plévie,
Ki sire iert et rois de Servie.
Et li rois Andrius ot I fil,
Moult preut et vallant et gentil,
Alixandres avoit à non,
Et moult l'amoient Esclavon.
Rois Ausens et li rois Andrius, »

Vgl. ebenso *M. L. De Mas Latrie* (Hrsg.): *Chronique d'Ernoul et de Bernard le trésorier.* Paris, 1971. (Im Weiteren: *Chronique d'Ernoul et de Bernard le trésorier.*) S. 393. « Cils Robers ses freres i ala, et ala par Hungherie, pur chou que li roine de Hongerie estoit se suer et qu'il ot le conduit et l'aiue le roi de Hongerie parmi se tiere et parmi Blakie. Et sauvement ala en Constantinoble et porta corone. »

⁷⁹ *Tricht 2011. S. 418.*

Andererseits ist anzunehmen, dass der Doge damit rechnete und dass er befürchtete, dass Andreas II., der ja ohne Beteiligung Venedigs gewählt worden war,⁸⁰ die Wahl zum lateinischen Kaiser annehmen könnte. Eine solche Wahl hätte ganz gewiss nicht den Kriterien genügt, die Enrico Dandolo nach dem Zeugnis des Niketas für die Wahl eines lateinischen Kaisers aufgestellt hatte:

„Da er blind und deshalb verhindert war, selbst gewählt zu werden, wollte er, dass ein heiter-umgänglicher und nicht herrschsüchtig-ehrgeiziger Mann das Kaisertum erhalte, noch mehr Wert aber legte er darauf, dass der zu Wählende sein eigenes Land weit weg vom Gebiete der Venetiker habe, damit er, sollte es einmal zu einem Zerwürfnis zwischen den Venetikern und ihm kommen, nicht gleich aus der Nähe Verstärkung von seinen eigenen Leuten holen oder mit Leichtigkeit in das Gebiet Venetias einbrechen, es durchstreifen und verwüsten könnte...“⁸¹ Andreas II. war aber vielleicht sowohl ehrgeizig als auch herrschsüchtig, ganz gewiss war er aber Herrscher eines Venedig benachbarten mächtigen Königreiches. Zweifelsohne hätte ein Kaiser Andreas I. die gesamte venezianische Politik im östlichen Mittelmeerraum konterkarieren können.

Die hastige Krönung Peters von Courtenays am 9. April 1217 in S. Lorenzo fuori le mura durch Papst Honorius III. wird auch vor diesem Hintergrund zu verstehen sein, dass Peter für Venedig eindeutig die bessere Wahl war.⁸² Und da er nur zwei Tage später im Lateranpalast den Teilungsvertrag von 1204 bestätigte und sich bereit erklärte, für die Venezianer Dyrhachion zu erobern, war Peter der Mann Venedigs. Es darf bezweifelt werden, ob Andreas II. ebenso leicht zu gleichen Zugeständnissen wie Peter von Courtenay bereit gewesen wäre. Die große Eile hingegen, mit der man bei der Kaiserkrönung vor den Toren Roms zu Werke ging, könnte dann damit zusammenhängen, dass Andreas kurz zuvor einen Passagevertrag mit der Serenissima geschlossen hatte.⁸³ Die darin kontrahierte Seereise führte nicht über Konstantinopel, der Árpáde hatte also offensichtlich stillschweigend auf die Kaiserkrönung verzichtet.

Was hat aber Andreas II. dafür und für die Zession Zaras, die ebenfalls in diesem Vertrag vereinbart worden waren, bekommen?

Der Preis für die Überfahrt ins Heilige Land war – wenn auch in absoluten Zahlen gewiss teuer – im Verhältnis zu den Reisekosten anderer Kreuzzugsunternehmen eher günstig, denn er bestand real nur aus der Schiffspacht von zunächst 550 Mark Silber für

⁸⁰ *Tricht* 2011, S. 275.

⁸¹ *Dt. nach F. Grabler*: Die Kreuzfahrer erobern Konstantinopel. Graz, Wien, Köln 1958. S. 175.; *Niketas*, S. 597.

⁸² *Tricht* 2011, S. 85. geht allerdings davon aus, dass die Initiative ausschließlich von Peter ausging, der zur Erhöhung seines Prestiges die Kaiserkrone aus der Hand des Papstes habe empfangen wollen.

⁸³ Zugleich erster Handelsvertrag Venedigs mit Ungarn überhaupt, *D. Huszti*: Olasz–magyar kereskedelmi kocsolatok a közép korban. Budapest, 1941.; S. *Ljubić* (Hrsg.): Listine o odnošajih izmedju južnoga slavenstva i mletačke republike. Knjiga I od godine 960 do 1335. (Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium I.) Zagreb, 1868. (Im Weiteren: *Ljubić*: Listine.) Nr. 38., 29–31., vgl. *R. Röhrich*: Testimonia minora de quinto bello sacro e chronicis occidentalibus. Genevae, 1882. S. 273. Vgl. *Th. C. van Clebe*: The Fifth Crusade. In: *K. M. Setton – R. L. Wolff – H. W. Hazard* (Hrsg.): A History of the Crusades, II. The Later Crusades 1189–1311. Madison, Wisconsin, 1969., S. 387. Wann dieser geschlossen worden ist, geht aus der Abschrift des Giovanni Marchisini Egizi vom 14. Dezember 1322, durch die uns der Vertrag allein überliefert ist, nicht hervor, lediglich, dass die erste Rate bis Pfingsten 1217, also bis zum 14. Mai 1217 gezahlt werden müsse. L. B. Robbert ging davon aus, dass der Vertrag schon 1216 oder früh im Jahre 1217 geschlossen worden sei, was aber nicht sein kann, hatte doch Andreas II. erst Ende Januar 1217 erklärt, er wolle den Landweg wählen. *Louise Buenger Robbert*: Venetian Participation in the Crusade of Damietta. Studi Veneziani. N.S., 30. (1995) S. 19. Es ist daher Röhrich zuzustimmen, der meinte, das Abkommen sei im März oder April verhandelt worden, also kurz vor der plötzlichen Krönung Peters. *Röhrich* 1891. S. 24.

zehn Schiffe zu einer Größe von 500 *milliaria* sowie für eine unbestimmte Zahl weiterer Schiffe, die mindestens 300 *milliaria* groß sein sollten zu entsprechenden Preisen.⁸⁴

Eher günstig erscheint die Passage, weil die Schiffe mit 500 *milliaria* tatsächlich groß waren, wenn sie auch nicht an die Größe einer 1100 *milliaria* großen Roccaforte herankamen, wie sie 1268 Ludwig IX. bestellte. Noch im 15. Jh. erreichten die Galeeren Venedigs selten mehr als 400 *milliaria*.⁸⁵ Aufgrund der Größe der Schiffe ist anzunehmen, dass diese zehn Schiffe mit mehr als 1800 Passagieren besetzt gewesen waren. Das würde dem Preis von drei Mark pro Kreuzfahrer entsprechen, der sich offenbar in dieser Zeit etabliert hatte.⁸⁶ Übliche Passagierzahlen auf den damaligen Schiffen, die auch Ritter samt Gefolge einschlossen, dürften auch sehr vorsichtig geschätzt bei über 300 gelegen haben. Das Schiff *St. Victor*, das 1250 von Marseille nach Damiette unterwegs war, transportierte beispielsweise 453 Fahrgäste, davon 14 Ritter und 90 Mann Gefolge.⁸⁷ 1268 – zugegebenermaßen mehr als vierzig Jahre später als Andreas II. – zahlte Ludwig IX., 700 Mark für ein gleichgroßes Schiff.⁸⁸ Dass es sich dabei um ein gleichgroßes Schiff handelte, geht aus der in den venezianischen Statuten festgelegten Besatzungsstärke hervor. Hier heißt es, dass für jede zehn *milliaria* Tonnage zehn Matrosen an Bord sein müssten. Daraus lässt sich ableiten, dass gleiche Mannschaftsstärke auch gleiche Tonnage bedeute.⁸⁹ Die Flotte Ludwigs IX. bestand nun aus zwölf Schiffen à 500, einem à 860 und zweien à 1100 *milliaria*. Darauf sollten 10 000 Mann und 4000 Pferde transportiert werden.⁹⁰ Bei gleicher Auslastung der Schiffe wäre dann für ein 500 *milliaria*-Schiff mit 550 Passagieren zu rechnen, die Pferde nicht einbezogen. Sowohl im Vergleich mit der Kreuzfahrt Philippe Augustes als auch mit der des Ludwig IX. hätte dann Andreas II. einen niedrigen Passagierpreis kontrahiert. Die damit errechnete Truppenstärke von ursprünglich etwa 5500 Mann kann außerdem gewiss als realistisch gelten, während Röhrichts Schätzung von 15 000 wohl übertrieben sein dürfte.⁹¹

Die Aufgabe des sich ohnehin schon lange in venezianischem Besitz befindliche Zaras⁹² und möglicherweise der stillschweigende Verzicht auf die Kaiserkrone, die Andreas nicht hatte und vielleicht auch gar nicht wollte, waren beide leicht zu leisten.⁹³ Auf die

⁸⁴ *Ljubić*: Listine. Nr. 38., S. 29–31. Zu den Schwierigkeiten der Schätzung der Passagekosten vgl. *M. Balard*: Les flottes de la Croisade (1189–1221). In: *P. Piatte*: The Fourth Crusade Revisited. Atti della Conferenza Internazionale nell'ottavo centenario della IV Crociata 1204–2004. (Atti e documenti, 25.) Città del Vaticano, 2008. S. 95–105., die Kosten der Passage von Andreas' II. Truppen finden hier keine Berücksichtigung. Siehe noch *L. Veszprémy*: II. András magyar király kereszteseinek létszáma. *Hadtörténelmi Közlemények*, 107. (1994) S. 113–116.

⁸⁵ *F. Ch. Lane*: Venetian Ships and Shipbuilders of the Renaissance. London, 1934. S. 15.; *F. C. Lane*, Venice and History. The Collected Papers of Frederic C. Lane. Baltimore, 1966. S. 366–370.

⁸⁶ *M. Balard*: Les flottes de la Croisade (1189–1221). In: *P. Piatte*: The Fourth Crusade Revisited. Atti della Conferenza Internazionale nell'ottavo centenario della IV Crociata 1204–2004. Atti e documenti 25. Città del Vaticano, 2008. S. 95–105., hier S. 98.; *M. Mollat*: Problèmes navals de l'histoire des croisades. *Cahiers de civilisation médiévale*, 10. (1967) S. 345–359.

⁸⁷ *B. Z. Kedar*: The Passenger List of a Crusader Ship, 1250. *Studi medievali* 3a ser., 13. (1972) S. 267–279., hier S. 269f.

⁸⁸ *J. Ch. Lünig* (Hrsg.): Codex Italiae diplomaticus 2. Francofurti, Lipsiae, 1726. S. 1962.

⁸⁹ *R. Predelli* – *A. Sacerdoti*: Gli statuti marittimi Veneziani fino al 1255. Estratto dal Nuovo Archivio Veneto, n. s. 4. Venezia, 1903. St. Tiepolo A, 8–16, St. Zeno 20.

⁹⁰ *J. Ch. Lünig* (Hrsg.): Codex Italiae diplomaticus 2. Francofurti, Lipsiae, 1726.

⁹¹ *J. M. Powell*: Anatomy of a Crusade 1213–1221. Philadelphia 1986). S. 127.

⁹² *L. Steindorff*: Die dalmatinischen Städte im 12. Jahrhundert: Studien zu ihrer politischen Stellung und gesellschaftlichen Entwicklung. (Städteforschung: Reihe A, Darstellungen 20.) Köln, Wien, Weimar, 1984. S. 132., spricht von Zara als einem „jederzeit preiszugebenden Pfand“.

⁹³ Ob die Bitte Andreas an Honorius, sich auf dem Festland nach Konstantinopel zu begeben, als Hinweis an Venedig gedacht war, dass man auf seine Dienste nicht zwingend angewiesen sei, und dazu gedient hat, den Preis zu drücken, kann nicht bewiesen werden. Venedig wäre aber in diesem Falle eine nicht unerhebliche Summe Geldes entgangen, auf das die Kaufmannsrepublik sicher ungerne verzichtet hätte.

Dauer des Kreuzzugs und auch auf längere Sicht sind Konflikte zwischen den beiden Mächten, wie sie im 12. Jh. ja durchaus häufig waren, ausgeblieben. Außerdem konnte Andreas II. mit Venedig einen für beide Seiten günstigen Handelsvertrag abschließen, durch den er versuchte, die Handelsströme nach Norden über Ungarn zu leiten.⁹⁴

Es spricht daher m.E. viel dafür, dass das glaubhafte Spiel mit der Karte des Thronprätendententums Andreas II. die Möglichkeit eröffnete, mit geringen Mitteln einen gewissen politischen Druck auf Venedig aufzubauen. Denn Venedig hätte den weitaus größten Schaden davon gehabt, wenn Andreas II. mit unabsehbaren Folgen Kaiser von Konstantinopel geworden wäre. Das Unglück Peters von Courtenay, zu dessen Rettung der Ungar von Papst Honorius III. vergeblich aufgerufen wurde,⁹⁵ ließ Andreas II. wieder zum Thronprätendenten werden. Ihn zu retten, wenn das überhaupt möglich gewesen wäre, hätte ihn eines politischen Pfandes beraubt, an seiner Gefangennahme hätte er sicherlich größeres Interesse gehabt.

Alles deutet daher darauf hin, dass Andreas die Gelegenheit der Thronkandidatur für den Kreuzzug nutzte und nicht umgekehrt.

⁹⁴ G. Rösch: Die Wirtschaftsbeziehungen der Ostalpenländer zu Venedig am Beginn des 13. Jahrhunderts. *Zeitschrift des Historischen Vereins für Steiermark*, 70. (1979) S. 76f. Vgl. G. Rösch: Venedig und das Reich. Handels- und verkehrspolitische Beziehungen in der deutschen Kaiserzeit. (Bibliothek des Deutschen Historischen Instituts in Rom 53.) Tübingen, 1982. S. 91f. und auch schon A. Schaube: *Handelsgeschichte der romanischen Völker des Mittelmeergebiets bis zum Ende der Kreuzzüge*. München, 1906. S. 453.

⁹⁵ A. Theiner: *Vetera Monumenta*. I: Nr. 14, 28. Juli 1217.

STEFAN ALBRECHT

II. ANDRÁS GÖRÖG VÁLLALKOZÁSA

Rezümé

II. Andrásról az a hír járja, hogy I. Henrik konstantinápolyi császár halála után megpróbálta egyesíteni a magyar és a keletrómai koronát. A jelöltségről csupán egyetlen forrásból, III. Honoriusz pápa egyik gratuláló leveléből értesülhetünk, ám ez a körülmény jól mutatja, mekkora jelentősége volt a Boszporusz-menti császárságnak még 1200 körül és után is. Emellett a jelöltséghez és a le-
vélhez vezető körülmények elemzése információkkal szolgál a magyar-velencei viszonyról is egy olyan időszakban, amely kevésbé dokumentált.

Sok minden szól amellett, hogy a trónkövetelés kártyájának hihető kijátszása lehetőséget adott II. Andrásnak arra, hogy csekély eszközökkel némi politikai nyomást gyakoroljon Velencére. A legnagyobb kár egyébként Velencét érte volna akkor, ha II. Andrást konstantinápolyi császárrá választották volna, beláthatatlan következményeket okozva. Így II. András kedvező és biztonságos átjárásban tudott megegyezni kereszties hada számára, cserében a császárságról és Zara városáról való lemondásért, amelyek közül egyiket sem birtokolta. Ezért minden arra utal, hogy András a trónra történő kandidálás lehetőségét a kereszties hadjáratához használta fel, nem pedig fordítva, ahogyan azt a közelmúlt történetírása feltételezi.

STEFAN ALBRECHT

ANDREW II'S GREEK VENTURE

Summary

Andrew II is said to have tried to unite the Hungarian and the Eastern Roman crown after the death of Constantinople Emperor Henrik I. There is only one source speaking about his candidacy, which is a congratulatory letter from Pope Honorius III. This fact, however, shows clearly the significance the empire by the Bosphorus still had around 1200 and later as well. In addition, the analysis of the circumstances leading to the candidacy and to the letter provide us information on the Hungarian-Venetian relations in a lesser-documented period.

There is much suggesting that using the throne-claiming card gave Andrew II the possibility to impose some political pressure on Venice with slight means. The biggest damage with unforeseen consequences would have been caused to Venice if Andrew II had been elected Emperor of Constantinople. Thus Andrew II was able to agree on a favourable and secure passing for his crusade army, in return for renouncing the empire and the town of Zara, none of which he had possessed. Everything thus points to the assumption that Andrew used the possibility to become a candidate for the throne to support his crusade, and not the other way round, as it has been supposed by recent historiography.

STEFAN ALBRECHT

L'ENTREPRISE GRECQUE D'ANDRÉ II DE HONGRIE

Résumé

André II de Hongrie aurait tenté de réunir les couronnes de Hongrie et de l'empire romain d'Orient après la mort d'Henri Ier, empereur de Constantinople. Une seule source mentionne cette candidature, une lettre de félicitation du pape Honorius III, mais ce fait illustre bien l'importance de l'empire du Bosphore vers les années 1200 et après. L'analyse des circonstances de cette candidature et de la naissance de ce courrier nous fournit aussi des informations sur les relations hungaro-vénitiennes dans une période qui est pourtant peu documentée.

Nombreux éléments laissent supposer que le fait de prétendre au trône a permis à André II d'exercer une pression politique sur Venise, car c'est Venise qui aurait subi le plus de préjudice, si André II avait été élu empereur de Constantinople. Ainsi André II put obtenir un passage sécurisé pour ses croisés en échange de sa renonciation au trône de l'empire romain d'Orient et à la ville de Zara, alors qu'il ne possédait aucun des deux. Tout laisse donc supposer qu'André II utilisait sa candidature au trône pour faciliter la croisade et non l'inverse comme pense l'historiographie récente.

STEFAN ALBRECHT

DAS GRIECHISCHE PROJEKT ANDREAS II.

Resümee

Von Andreas II. heißt es, er soll nach dem Tode des lateinischen Kaisers Heinrich das Ziel verfolgt haben, die ungarische mit der oströmischen Krone zu vereinen. Über die Kandidatur erfahren wir lediglich aus einer einzigen Quelle, nämlich aus einem Gratulationsschreiben Papst Honorius' III. Wir können aber aus dieser Episode mehr darüber erfahren, welche politische Bedeutung dem Kaisertum am Bosphoros auch um und nach 1200 noch zukam. Außerdem enthüllt eine Analyse der Umstände, die zu der Kandidatur und dem Brief geführt haben ganz nebenbei mehr über das ungarisch-venezianische Verhältnis in einer schlecht dokumentierten Zeit. Es spricht viel dafür, dass das glaubhafte Spiel mit der Karte des Thronprätendententums Andreas II. die Möglichkeit eröffnete, mit geringen Mitteln einen gewissen politischen Druck auf Venedig aufzubauen, das den weitaus größten Schaden davon gehabt hätte, wenn Andreas II. mit unabsehbaren Folgen Kaiser von Konstantinopel geworden wäre. So konnte Andreas II. für den Verzicht auf Kaisertum und Zara, die er beide nicht hatte, eine günstige und sichere Passage für sein Kreuzheer vereinbaren. Alles deutet daher darauf hin, dass Andreas die Gelegenheit der Thronkandidatur für den Kreuzzug nutzte und nicht umgekehrt, wie in der jüngeren Historiographie angenommen wird.

СТЕФАН АЛЬБРЕХТ

ГРЕЧЕСКАЯ ИНИЦИАТИВА АНДРЕЯ II

Резюме

Об Андрее II известно, что он после смерти константинопольского императора Генриха I попытался воссоединить венгерскую и восточно-римскую короны. Об этом намерении мы могли узнать из одного единственного источника - одного из поздравительных писем папы Хонориуса III, однако это обстоятельство хорошо показывает то значение, которое имело царство на берегу Босфора еще около 1200 года и позже. Наряду с этим анализ обстоятельств, приведших к этому письму и к назначению коронования, предоставляет информацию, позволяющую анализировать венгерско-византийские отношения, которые до сего времени были менее документированы.

Немало обстоятельств свидетельствует о том, что возможное разыгрывание карты претендования на престол дало возможность Андрашу II незначительными средствами оказывать некоторое политическое давление на Венецию. Между прочим самый большой удар постиг бы Венецию в том случае, если бы Андраш II был бы избран константинопольским императором, причинив самые непредвидимые последствия. Таким образом Андраш II самым благоприятным и безопасным способом достигает выгодное соглашение для своего войска в обмен на отказ от звания императора и от города Зара, из которых он не обладал ни тем ни другим. Поэтому все свидетельствует о том, что Андраш использовал свою перспективную возможность стать претендентом на трон для участия в крестовом походе, а не наоборот, как это предполагает историографическая работа недавнего прошлого.

II. ANDRÁS ÉS A LATIN CSÁSZÁRSÁG

A szakirodalom jó része András külpolitikáját, s azon belül különösen balkáni szerepvállalását csupán azon, minden mást elsópró törekvésének tükrében vizsgálja, hogy megszerezze a latin császári címet. Gyakran felmerül, hogy *ezért* indult útnak keresztes hadjáratra, hiszen 1216-ban meghalt Flandriai Henrik császár, s így próbált a latin trónra támasztott igényének érvényt szerezni. A tanulmány azt vizsgálja, hogy valóban a Latin Birodalom trónjára pályázott-e uralkodónk.¹

A magyar történetírásban sokan foglalkoztak a kérdéssel, többnyire a nélkül, hogy a korabeli forrásokat vagy a keresztes hadjáratok nemzetközi szakirodalmát áttekintették volna. Pauler Gyula úgy vélte, a latin bárók egy része András jelöltségét támogatta, azzal indokolva, hogy húga, Margit/Mária volt bazilissza állt Thesszaloniké királyságának az élén, s a király „nem is idegenkedett a tervtől”.² Fraknoi Vilmos úgy ítélte meg, hogy a király „fordulatát” az idézte elő, hogy „a hadjárat örve alatt” latin császári „jelöltség érdekében szándékozott működni”.³ Hóman Bálint úgy látta, a király „huszonkét év óta minden elképzelhető ürüggyel halogatta keresztes fogadalmának teljesítését, de most egyszerre sürgössé vált szentföldi útja” – azért, mert a latin trónra kívánt ülni. A hadjárata előtt bejelentette trónigényét a pápánál.⁴ Nem érték egyet Vajay Szabolccsal, aki valós esélyt látott András császárságára, és egészen odáig ment, hogy a korona megszerzésének kudarcát annak tulajdonítsa, hogy a pápa a keresztes hadjárat sikertelensége feletti mérgében nem tette meg császárnak.⁵ Moravcsik Gyula csupán András trónjelöltségének elvi lehetőségét említette meg, ennél tovább azonban nem ment.⁶ Kristó Gyula is amellet foglalt állást, hogy András a császári trón elnyerésének lehetősége sarkallta a hadjáratra.⁷ Néhány éve Szovák Kornél is úgy fogalmazott, hogy a király keresztes hadjárata mögött ez volt az egyik döntő motívum.⁸ Egyetértek ugyanakkor András keresztes hadjáratának kutatójával, Veszprémy Lászlóval, amikor úgy fogalmazott néhány éve, hogy máig nem tisztázott, hogy a király keresztes terveit mennyiben motiválta a bizánci trón megszer-

¹ Egy másik tanulmányomban II. András balkáni külpolitikáját jártam körbe, ott viszont nem tértem ki részletesen e kérdéskörre. II. András balkáni külpolitikája. In: II. András és Székesfehérvár. Szerk. *Kerny Terézia – Smohay András*. (Magyar királyok és Székesfehérvár II. A Székesfehérvári Egyházmegyei Múzeum kiadványai. 7.) Székesfehérvár, 2012. 129–173. o. A tárgy igen összetett, sok esetben nem függetleníthető a balkáni külpolitikával, illetve a keresztes hadjáratral, így némely esetben röviden összefoglalom a fenti tanulmányban tett megállapításaimat.

² *Pauler Gyula*: A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt. I–II. k. (A továbbiakban: *Pauler* 1893.) Budapest, 1893. II. k. 77. o.

³ *Fraknoi Vilmos*: Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a római Szent-Székkal. I–III. k. Budapest, 1901. I. k. 46. o.

⁴ *Hóman Bálint*: A rendiség kialakulásának kora. In: *Hóman Bálint – Székfű Gyula*: Magyar történet. I. k. Budapest, 1928. (A továbbiakban: *Hóman* 1928.) 23. o.

⁵ *Vajay Szabolcs*: Dominiae reginae militis. Árpád-házi Jolánta magyarjainak meghonosodása Valencia viszszevitele idején. [Új kiadás] In: Királylányok messi földről. Magyarország és Katalónia a középkorban. Szerk. *Ramon Sarobe – Tóth Csaba*. Budapest, 2009. 243–257. o.

⁶ *Moravcsik Gyula*: Les relations entre Hongrie et Byzance a l'époque des croisades. In: *Uő: Studia Byzantina*. Curavit János Harmatta. Budapest, 1967. 314–319. o., különösen 319. o.

⁷ *Kristó Gyula*: A korai feudalizmus (1116–1241). In: Magyarország története tíz kötetben. I. Előzmények és magyar történet 1242-ig. Főszerk. *Székely György*. Szerk. *Bartha Antal*. I–II. k. Budapest, 1987. II. k. (1007–1415) 1310. o.

⁸ *Szovák Kornél*: Szent László alakja a korai elbeszélő forrásokban. (A László-legendá és a Képes Krónika 139. fejezete forrásproblémái.) *Századok*, 134. (2000) (A továbbiakban: *Szovák* 2000.) 135–136. o.

zésének lehetősége.⁹ Ő úgy vélekedik, András fejében legfeljebb Courtenay Jolántával megkötött házasságát követően merülhetett fel a latin trón „álma”. E finom megfogalmazással magam is egyetértek. Veszprémy úgy látja, András 1216–1217-ben törekedett a trón elfoglalására, „még ha arra valós esélyei csekélyek is voltak”.¹⁰ A nyugati szakirodalomban is meghonosodott az elképzelés, hogy András keresztes vállalkozását pusztán latin császári ambíciói készítették volna.¹¹ James Ross Sweeney vállalkozott arra, hogy árnyalja az András motivációiról alkotott képet, tagadván, hogy a király csak ezért indult volna útnak.¹²

Véleményünk szerint II. András nem csak a latin császári cím miatt indult a Szentföldre. A kiindulópont ennek indoklásához nagyon egyszerű, hiszen nagyon korán, már 1216 nyarán császárrá választották Courtenay Pétert. A magyar szakirodalom nagy része azonban erről nem vesz tudomást, úgy ítéli meg, András 1217 áprilisáig, Péter megkoronázásáig reménykedett a latin korona megszerzésében. András pedig ettől függetlenül készülődött a szentföldi útra: III. Ince pápa már 1212-ben nyomatékosan felszólította esküje teljesítésére, majd a lateráni zsinat után meg is hirdette a keresztes prédikációt Magyarországra is.¹³ 1213. februárja előtt már közösen készült VI. Lipót osztrák herceggel és 1217 tavaszára ki is tűzték indulásuk időpontját.¹⁴ Mi több, nem csupán a lateráni zsinat kötelezte újra esküje teljesítésére, hanem az 1216 júliusában megválasztott új pápa, III. Honorius is nyomatékosan felszólította, hogy nem tűri tovább késlekedését, végre szánja rá magát a hadjáratra.¹⁵

Arról, hogy András a császári trónra törekedett, egyetlen konkrét adatunk van, s az is csupán közvetett forrásból származik. Ez a király III. Honorius pápához 1216 végén írott levele, melynek a tartalmát a pápa 1217. január 30-i válaszleveléből ismerhetjük. E szerint a király 1216 őszén Rómába küldte követét, Dénes főesperest, s az ő útján közölte, „egész lelke a Szentföld felszabadításáért lángol”, a lateráni zsinaton a keresztes hadjárat megindítására kitűzött határnapot be sem várja és haladék nélkül meg kívánja indítani hadait.¹⁶ A levél nem állít többet, mint azt, hogy András szárazföldön, „haladék nélkül”

⁹ *Veszprémy László*: Lovagvilág Magyarországon. Lovagok, keresztesek, hadmérnökök a középkori Magyarországon. Budapest, 2008. (A továbbiakban: *Veszprémy* 2008.) 114. o.

¹⁰ *Veszprémy László*: Az Árpád- és az Anjou-kor csatái, hadjáratái. Budapest, 2008. 117. o.

¹¹ *Steven Runciman*: A History of the Crusades. I–III. k. Vol. III. The Kingdom of Acre and the Later Crusades. Cambridge, 1951. (A továbbiakban: *Runciman* 1951.) 146. o. 1995-ös kiadásának magyar fordítása: *Úő.*: A keresztes háborúk története. Budapest, 1999. (A továbbiakban: *Runciman* 1999.) 750. o.; *Reinhold Röhrich*: Studien zur Geschichte des fünften Kreuzzuges. Innsbruck, 1891. (A továbbiakban: *Röhrich* 1891.) 23. o.

¹² *Runciman* 1999. 750. o.; *James Ross Sweeney*: Magyarország és a keresztes hadjáratok a 12–13. században. *Századok*, 118. (1984) 114–124. o., különösen 122. o.

¹³ Innocentii III Romani Pontificis Opera omnia. Innocentii III Romani Pontificis Regestorum sive Epistolarum. Patrologiae Cursus Completus, sive bibliotheca universalis ... omnium S.S. Patrum, Doctorum, Scriptorumque ecclesiasticorum qui ab aevo apostolico ad Innocentii III tempora floruerunt. Series Secunda. [Patrologia Latina] Edd. accuratissimas ... accurate J.-P. Migne. Vol. 216. Paris, 1885. col. 757.; 821–222. o. (Patrologia Latina online:

http://pld.chadwyck.co.uk/libgate.library.nuigalway.ie/all/fulltext?ACTION=byid&ID=Z100073309&WAR=N&TOCHITS=N&ALL=Y&FILE=../session/1326446093_18262 A letöltés ideje: 2012. január 5.)

¹⁴ *Röhrich* 1891. 23. o.

¹⁵ Egy Artner Edgár által felfedezett, s általa 1216 júliusára datált pápai levél már a magyar egyházfökhöz szólva feltételezhető a király határozott szándéka. *Artner Edgár*: Magyarország mint a nyugati keresztény művelődés védőbástyája. A Vatikáni Levéltárnak azok az okiratai, melyek őseinknek a Keletről Európát fenyegető veszedelmek ellen kifejtett erőfeszítéseire vonatkoznak. Öáll., közreadja *Szovák Kornél – Tusor Péter – Török József*. (Collectanea Vaticana Hungariae, I.) Budapest–Róma, 2004. (A továbbiakban: *Artner* 2004.) 7. №. 2. Lehetséges, Henrik császár június 11-i halála után valóban felgyorsult a hadjárat szervezése, erre utalhat az új pápa felszentelését (július 24.) egy nappal követő levél. Perugiában választották meg, s a hónap közlése nélküli oklevél 25-ével datál, így 1216 júliusára tehető. Lásd még: *Pauler* 1893. II. k. 74. o.

¹⁶ „cum toto desiderio ad terre sancte liberationem aspires”. *Augustinus Theiner*: Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia. I–II. k. Romae, 1859–1860. (A továbbiakban *Theiner*: VMHH.) I. k. 4.

indul a Szentföldre.¹⁷ Azért gondolhatnánk, hogy a király a császárságra törekedett volna, mert kiemeli: sürget az idő, de annál többet, hogy valamiféle „új ügy merül fel”, sajnos nem mond.¹⁸ A pápa hangsúlyozza, a király *éppen ezért a szárazföldi utazás mellett* döntött („ad... sanctae terrae subsidium terrestri proposuerunt itinere proficisci”).¹⁹ Ezek, az „új ügy” és „a szárazföldi utazás” azonban csupán közvetett bizonyítékok. A latin császári trónus betöltésével kapcsolatban Honorius csak annyit mond, Andrásnak is követeket menesztettek a latinok, hogy *vagy* őt *vagy* Courtenay Pétert választják *majd* meg császárrá.²⁰ Honorius levele szerint a Szentszék egyelőre hallgatólagosan nyugtázta a király latin császári igényét, örömmel fogadta András jelöltségét, igaz, ugyanezt mondta Courtenay Péter jelöltségéről is. A király azt írta a pápának, a tervezett időben megindul a keresztes hadjáratra.²¹ A pápa egy 1217. január 25-i levelében már bizonyosan tud a király határozott szándékáról, mivel már azoknak a főuraknak keresztes eskü alóli feloldozására szólít fel, akikre a király távolléte alatt bízni kívánja az országot.²² III. Honorius előzőleg, 1217. február 11-én védelmébe vette a kereszteseket.²³ Két héttel később már instrukciókat küld a keresztes esküt illetően a Meráni Bertold kalocsai érseknek és Róbert veszprémi püspöknek – tehát a latin trón betöltésétől függetlenül szerveződött a keresztes hadjárat.²⁴ A latin császárválasztás már hónapokkal ez előtt, 1216 nyarán megtörtént, igaz, a latin bárók választotta Courtenay Pétert a pápa csak 1217. április 12-én koronázta meg, de a koronázás valójában csupán formális volt. András jóval a pápai koronázás előtt a tengeri utat választotta, és 1217 januárja előtt tárgyalta Velencével hajók bérléséről.²⁵ Azaz ekkorra értesült arról, hogy ha fel is merült a neve jelöltként a trónra, a latinok mást választottak, s csak Courtenay Péter római felkenése van hátra. Lehetséges, hogy az 1216. év nyara előtt felmerült András neve is, és András részéről is esetleg az, hogy pályázzon a latin trónra, de erről rövid úton letehetett, mivel a – nem is biztos, hogy csak emiatt – felmerült szárazföldi utazás helyett a tengeri utat választotta.²⁶ Ha remélte

№. 5.; *Artner* 2004. 8. №. 4.; *Regesta pontificum Romanorum: Inde ab a. post Christum natum MCXC VIII ad a. MCCCIV.* Hrg. *August Potthast.* Berlin, 1874. (A továbbiakban: *Potthast* 1874.) №. 5440.; Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. I–II. k. Szerk. *Szentpétery Imre – Borsa Iván.* (A MOL kiadványai, II. Forráskiadványok 9.; 13.) Budapest, 1923–1987. (A továbbiakban: RA.) I. k. 102. №. 312.

¹⁷ *Theiner*: VMHH I. k. 4. №. 5. *Artner* 2004. 8. №. 4.; *Potthast* 1874. №. 5440.; RA I. k. 102. №. 312.; I regesti del pontefice Onorio III dall'anno 1216 all'anno 1227 compilati sui codici dell'archivio Vaticano ed altre fonti storiche. Ed. *Pietro Pressutti.* Vol. I. Roma, 1884. (A továbbiakban *Pressutti*. Onorio.) 75–76. №. 265.; 81. №. 284.

¹⁸ „praedictum terminum te praevenire compellit”... „sed arduus de novo casus emergens”. *Theiner*: VMHH I. k. 4. №. 5.

¹⁹ *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis.* Ed. *Georgius Fejér.* Tom. I–XI. Vol. 1–43. Buda, 1829–1844. (A továbbiakban *Fejér*: CD.) III. 1. k. 187. o.

²⁰ „de oblatio Orientis Imperio gratulatur... quod universitas Latinorum... commorantium, ad te suos nuncios destinarunt, in imperatorem Constantinopolitanum te, vel nobilem virum, Comitem Antissidiorensis, tuum socerum, electuros... praedictum terminum te praevenire compellit... sed arduus de novo casus emergens... ad... sanctae terrae subsidium terrestri proposuerunt itinere proficisci”. Uo.

²¹ *Veszprémy* 2008. 105. o. 87. jegyz.; RA I. k. 102. №. 312.; *Fejér*: CD III. 1. k. 187–88. o.; *Theiner*: VMHH 4. №. 5.; *Pressutti*: Onorio, 75–76. №. 265.; *Potthast* 1874. №. 5440.; Honorii III romani pontificis opera omnia quae exstant. I–V. Ed. *Auguste Horoy.* I–V. k. (Medii aevi bibliotheca patristica, seu ejusdem temporis patrologia ab anno MCCXVI usque ad Concilii tridentini tempora.) Paris, 1879–1882. II. k. 223–224. o.; *James M. Powell*: *Anatomy of a Crusade, 1213–1221.* Philadelphia, 1986. (A továbbiakban: *Powell* 1986.) 123. o.

²² *Monumenta Romana Episcopatus Veszprimiensis. A Veszprémi Püspökség római oklevéltára. I–IV. k. Szerk. Fraknoi Vilmos – Lukcsics József.* Budapestini, 1896–1907. I. k. 19. №. 42.

²³ A király személyét, fiait és országait. Említi a pápa, hogy András felmentést kért a keresztes-fogadalom alól azok számára, kikre az ország kormányzását s fiát távollétében bízni akarja. *Theiner*: VMHH I. k. 5. №. 6.; *Potthast* 1874. №. 5456.; *Pressutti*: Onorio, 85. №. 304. Szentpéterynél február 25. előttre datálva. RA I. k. 102. №. 313.; *Artner* 2004. 8–9. №. 5.

²⁴ *Theiner*: VMHH I. k. 5. №. 7.; *Artner* 2004. 9. №. 6.; *Potthast* 1874. №. 5471.

²⁵ *Veszprémy* 2008. 114. o.

²⁶ Koronázás: *Pressutti*: Onorio, 130. №. 464.; *Artner* 2004. 10. №. 8.; *Potthast* 1874. №. 5517.

is, hogy bármilyen valós esélye lehet a latin koronára, 1216 nyarán, Courtenay Péter megválasztása után éppen azért is letett róla, mert minden arra mutatott, hogy a tengeri út megszervezésén dolgozott. Tehát nem arról lehet szó, hogy csak a latin császári cím miatt vállalta volna a hadjáratot. Legfeljebb a vállalt 1218 helyett az időzítést változtatta meg 1217-re, részben a latin trónöröklés valamiféle csekély esélye okán. Jóllehet András jelöltsége felmerülhetett a konstantinápolyi latinok között – a szakirodalom sejtetni engedti –, lehetséges, éppen a király hűgának, Árpád-házi Margit thesszalonikéi királynénak köszönhetően,²⁷ de Courtenay Pétert a francia és itáliai bárók Flandriai Henrik halálát követően (1216. június 11.) rövid időn belül a trónra emelték, választása nem volt kérdéses. III. Honorius levelében az áll, hozzá is követeket menesztettek a latinok, hogy vagy őt, vagy Courtenay Pétert választják majd meg császárrá.²⁸ Az azonban, hogy az ő császárrá választása felmerült – a pápa leveléből kiderül – csupán a király tudósítása révén jutott el Rómába.²⁹ A magyar szakirodalomban többnyire az olvasható, hogy András az egyik latin párt jelöltje volt, sőt, az egyik nagy párt „komolyan” ő mellé tette le a voksát.³⁰ Különös módon azonban a keresztes háborúk narratív forrásai ezt nem támasztják alá. Sem Ernoul,³¹ sem Eracles (Tyroszi Vilmos folytatója),³² sem Jacques de Vitry, még leveleiben sem,³³ sem a *Gesta crucigerorum Rhenanorum*,³⁴ sem Trois-Fontaines-i Albericus,³⁵ sem San Germanói Richárd,³⁶ sem Paderborni Olivér „Scholasticus”³⁷ sem pedig a *Chronica regia Coloniensis*³⁸ és a bolognai Francesco di Pipino³⁹ nem tud II. András császárrá választásáról, pedig beszámolnak a hadjárat előkészületeiről. Courtenay Péter egyedüli megválasztásáról viszont többnyire mind megemlékeznek.

A Latin Birodalom narratív forrásai sem tudnak arról, hogy egyáltalán felmerült volna Konstantinápolyban András jelöltsége, sem Henri de Valenciennes és folytatója,

²⁷ Pauler 1893. II. k. 77–78. o.

²⁸ Fejér: CD III. 1. k. 187–188. o.; Theiner: VMHH I. k. 4–5. №. 5.; Pressutti: Onorio, 75–76. №. 265.; 51. №. 284.; Potthast 1874. №. 5440.

²⁹ „eique de proposita sua in imperatorem electione gratulatur”. Fejér: CD III. 1. k. 187–88. o.; Theiner: VMHH I. k. 4–5. №. 5.

³⁰ Pauler 1893. II. k. 77. o.; Hóman 1928. 23. o.; Kristó Gyula – Makk Ferenc: Az Árpád-házi uralkodók. Budapest, 1988. (A továbbiakban: Kristó – Makk 1988.) 249. o.

³¹ Chronique Ernoul et Bernard le Trésorier. Ed. M. L. de Mas Latrie. Paris, 1871. (A továbbiakban: Ernoul.) 410–411. o.

³² Les Continuations de Guillaume de Tyr. Continuatur Historiua rerum in partibus transmarinis gestarum ab anno Domini MCLXXXIII usque ad annum MCCLXXVII edita a venerabili Willermo, Tyreni archiepiscopo. L'estoire de Eracles Empeureur et la conquete de la terre d'Outremer. In: Recueil des Historiens des croisades. Historiens Occidentaux II. Paris, 1859. (A továbbiakban: Eracles.) 321–322. o.

³³ Jacques de Vitry [*Jacobus de Vitriaco*]: Historia Iherosolimitana. In: Histoire des Croisades de Jacques de Vitry. (Collection des mémoires relatifs à l'histoire de France depuis la fondation de la monarchie française jusque au XIIIe siècle, 22) Par M. Guizot. Paris, 1825. (A továbbiakban: Jacques de Vitry.) 328. o.; *Jacobus de Vitriaco*: Epistolae ad Honorium III papam. In: Catalogus fontium historiae Hungaricae aevi ducum et regum stirpe Arpad descendantium ab Anno Christi DCCC usque ad Annum MCCI. Ed. Gombos F. Albin. I–III. k. Budapest, 1937. (A továbbiakban: Gombos: CFHH) II. k. 1217. o.

³⁴ Gesta crucigerorum Rhenanorum. In: Quinti belli sacri Scriptores Minores. Ed. Reinholdus Röhrich. Genevae, 1879. (A továbbiakban: Gesta crucigerorum Rhenanorum.) 35–36. o.

³⁵ Alberici Monachi Trium Fontium Chronicon. Edidit P. Scheffer-Boichorst. (Monumenta Germaniae Historica.) (A továbbiakban: MGH.) Scriptores [in Folio] XXIII. [Chronica aevi Suevici] Hannoverae, 1874. (A továbbiakban: Alberici Monachi Trium Fontium Chronicon.) 906. o.

³⁶ Rycardi di Sancto Germano notarii chronica a. 1189–1243. In: MGH Scriptores [in Folio] XIX. [Annales aevi Saevici] Hrsg. von G. H. Pertz. Hannoverae, 1876. (A továbbiakban: Rycardi di Sancto Germano chronica.) 338. o.

³⁷ *Oliverus Scholasticus*: Historia Damiatina. In: Die Schriften des Kölner Domscholasters, späteren Bischofs von Paderborn und Kardinal-Bischofs von S. Sabina. Oliverus. Hrsg. von H. Hoogeweg. Tübingen, 1894. 162. o.

³⁸ Chronica regia Coloniensis. In: MGH Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum separatim editi. XVIII. Hrsg. Georgius Waitz. Hannoverae, 1880. 237–239. o.

³⁹ *Franciscus Pipinus Bononiensis*: Liber de acquisitione Terrae sanctae. In: Gombos: CFHH II. k. 949. o.

Baudouin d' Avesnes,⁴⁰ sem Philippe Mouskés műve alapján.⁴¹ A legjobban értesült kortárs görög forrás, Georgiosz Akropolítész sem tud róla.⁴² Mi több, a keresztes hadjáratok kutatói közül sokan nem is említik, sem Kenneth M. Setton, sem az ötödik keresztes hadjárat szakavatott ismerői, James Powell, Joseph Donovan, vagy Thomas Van Cleve.⁴³ Steven Runciman nagy munkája eredeti, első kiadásában még úgy vélekedett, András atól a törekvéstől vezetve indult el a Szentföldre, hogy császár legyen. Munkája későbbi, magyar fordításban is közreadott kiadásában már finomabban fogalmazott, mondván, „azért mutatkozott buzgónak”, mert a császári trónban reménykedett.” Ő sem állította azonban, hogy Andrást jelölték volna.⁴⁴ Egyedül Reinhold Röhricht számol be András jelöléséről, de ő úgy fogalmazott, hogy a király „önként, vagy valamilyen kényszer okán” nem ragadta meg a lehetőséget, ezért választották meg Henrik helyébe Courtenay Pétert.⁴⁵ A Latin Császárság kutatója, Jean Longnon szűkszavúan mindössze annyit mond, hogy a latin báró Andrást is megkeresték, de csak azért, mivel bár „közelebb volt és gyorsabban hozhatott volna segítséget”, mégis inkább Courtenay Péterre tették voksukat. Tartottak ugyanis a magyar király jelölésétől, mivel András már elígérkezett a pápának, hogy keresztes vállalatát teljesíti, így nem lesz, aki a trónt valójában be is tölti és aktív részt vállal Konstantinápoly védelméből.⁴⁶ A Courtenay Péterhez küldött delegáció szervezéséről, annak tagjairól ismerünk beszámolókat, s sok mindent tudunk, de nem ismerünk semmilyen konkrét adatot arról, hogy Andrásnak is indult volna egy küldöttség.⁴⁷ Robert Lee Wolff sem szól András jelöléséről vagy akár egy mögötte álló ligáról, egyszerűen annyit közöl, hogy Henrik halála után a bárók régenskormányzóvá (*bailli* és *szebasztokrator*) emelték a trubadúr Conon de Béthune-t, majd megválasztották Nevers és Auxerre grófját, Courtenay Pétert, VI. Lajos unokáját császárnak.

Robert Lee Wolff sokat foglalkozik a latinok különböző bárói ligáival, s így arról a lombard, a Montferrat-házat támogató, Thesszalonikéi Királyság-béli pártról is szól, akik Árpád-házi Margittal együtt András jelöltségét logikusan támogathatták volna. Margit Bonifác 1207-es halála után Demeter/Demetrius fia nevében maga lett Thesszaloniké régensnöje. Ugyan jelentékeny politikai súlya volt – még a város bolgár ostrománál is kiűntette magát –, nem volt képes arra, hogy fivérének a gyakorlatban is politikai támoga-

⁴⁰ Compilation dite de Baudouin D' Avesnes [Chronicon Hanoniense quod dicitur Balduini Avennensis.] In: La conquête de Constantinople, avec la continuation de Henri de Valenciennes. Texte orig., accompagné d'une tr. par Joseph N. de Wailly. Paris, 1872. (A továbbiakban: Compilation dite de Baudouin D' Avesnes.) 424. o.

⁴¹ Chronique métrique de la conquête de Constantinople par les Francs par Philippe Mouskés. In: Chronique de la prise de Constantinople par les Francs écrite par Geoffroy de Ville-Hardoin; suivie de la Continuation de Henri de Valenciennes, et plusieurs autres morceaux en prose et en vers, relatifs à l'occupation de l'Empire grec par les Français au treizième siècle. Ed. J.-A. Buchon. (Collection des chroniques nationales Françaises, 3.) Paris, 1828. (A továbbiakban *Mouskés*: Chronique métrique.) 348. o.

⁴² Georgii Acropolitae Opera. Recensuit August Heisenberg. Correctioem Curavit Peter Wirth. Vol. 1. Stuttgartiae, 1978. (A továbbiakban Akropolites.) Cap. 14., 28. o.

⁴³ Powell 1986. 127–28. o.; Thomas C. Van Cleve: The Fifth Crusade. In: A History of the Crusades. Ed. Kenneth M. Setton. I–V. k. Madison, 1969. II. k. The Later Crusades 1189–1311. Ed. Robert Lee Wolff – Harry W. Hazard. (A továbbiakban: Van Cleve: The Fifth Crusade.) 386–388. o.; Kenneth M. Setton: The Papacy and the Levant (1204–1571). I–II. k. Philadelphia, 1976. (A továbbiakban: Setton 1976.) 44. o.; Joseph P. Donovan: Pelagius and the Fifth Crusade. Philadelphia–London, 1950. 29–30. o.

⁴⁴ *Runciman* 1951. III. k. 146. o.; *Runciman* 1999. 750. o.

⁴⁵ „freiwillig oder umfreiwillig”: *Röhricht* 1891. 23. o. Érdekes, Röhricht állítását csak Borosy András igazította helyre 1996-ban. *Borosy András*: A keresztes háborúk és Magyarország I–II. *Hadtörténelmi Közlemények*, 109. (1996) I. sz. 3–41. o.; 2. sz. 11–52. o. (A továbbiakban: *Borosy* 1996.) 2. sz. 16. o.

⁴⁶ *Jean Longnon*: L'empire latin des Constantinople et la principauté de Morée. Paris, 1949. (A továbbiakban: *Longnon* 1949.) 153. o.

⁴⁷ Urkunden zur älteren Handels- und Staatsgeschichte der Republik Venedig mit besonderer Beziehung auf Byzanz und die Levante vom neunten bis zum Ausgang des fünfzehnten Jahrhunderts. Hrsg. von G. L. F. Tafel – G. M. Thomas. I–II. k. (Fontes rerum Austriacarum, Zweite Abtheilung, Diplomataria et acta, 12–14.) Wien, 1856. (A továbbiakban *Tafel* – *Thomas*: Urkunden.) II. k. 194–95. o.

tást nyújtson Konstantinápolyban, még ha elviekben el is képzelhető, hogy tett lépéseket András jelölése érdekében.⁴⁸ Nem tudunk arról, hogy a thesszalonikéi lombardok a magyar király mögé álltak volna, hiszen a párt fejei, Oberto di Biandrata és Amadeo Buffa/Amédée de Pofey/Pofoy éppen Margittal küzdöttek, hogy Montferrati Bonifác idősebb, korábbi házasságából született, Itáliában maradt Vilmos nevű fiát ismertessék el a pápával thesszalonikéi királynak a Margittól született kiskorú Demeter ellenében.⁴⁹ Biandrata haddal támadt Thesszalonikére, hogy visszavegye régenskormányzói pozícióját. Így Margitnak nem nyílt módja éppen most Andrást támogatni, s szinte egyedül maradt – utolsó férje, St. Omer-i Miklós is meghalt 1212 után (nem tudjuk pontosan, lehetséges 1217/19-ben, de minden bizonnyal 1222 előtt⁵⁰) –, s napirenden volt, hogy Magyarországra menekül.⁵¹ Az Árpád-házi királyné 1216 augusztusában azért fordult a pápához, hogy a lombard párttal szemben vegye a Szentszék védelmébe Demeter fiát.⁵² Az, hogy „Margit környezete szorgalmazta András császárrá tételét”,⁵³ kérdéses, már csak azért is, mert a latinok által mindig is bizánci kötődésűnek tekintett császármé, II. Angelosz Iszaakiosz/Izsák özvegye nem rendelkezett megfelelő politikai bázissal a birodalomban, hogy keresztülvigye bátyja megválasztását a latin bárókkal, a konstantinápolyi latin pátriárkával, vagy a velenceiekkel szemben. Péter koronázása után, ha támogatta is volna Margit András jelölését, továbbra már nem teszi, hiszen az új császár már 1217 áprilisában, mielőtt még Rómából útnak indult volna, fiát, Demetert is elismerte – igaz, Montferrati Vilmossal együtt – thesszalonikéi királynak. III. Honorius pedig április 13-án védelmébe vette a Péter hűbéruraságát elismerő Demetert.⁵⁴ (Utóbb 1223-ban ugyanígy pártfogásába vette a Magyarországra hazatérő Margitot.⁵⁵)

A hazai irodalomban az is gyakran olvasható, hogy András azért vette feleségül második hitvesét, Courtenay Jolántát, mert ennek az ütőkártyának a révén kívánt a konstantinápolyi trónra ülni. „Már a frigy megkötésekor a konstantinápolyi trón elnyerésének a vágya vezette.”⁵⁶ Mindez egyszerűen, a helyes kronológia felállításával cáfolható. András már 1215-ben, azelőtt feleségül vette Courtenay Jolántát, amikor Flandriai Henrik császár még élt, ereje teljében volt, s 41 éves korában még utódja is születhetett volna. Halála 1216-ban váratlan volt, Thesszalonikében gyilkosság áldozata lett. Még az a tévedés is előfordul a honi szakirodalomban, s néhány éve megjelent szakmunkában is, hogy András Balduin és Henrik konstantinápolyi császárok hűgát, Jolántát vette feleségül, ezért lehetett jogigénye a császárságra. A valóság az, hogy a király Flandriai Jolántának, Henrik, császár hűgának és Courtenay Péternek a leányát, egy *másik* Jolántát vett feleségül, s nem valószínű, hogy már 1215-ben azt remélte, hogy női ágon valahogyan az övé lesz a korona. A hűbéri jog szerint Flandriai Jolántát és férjét, Pétert illette. Tagadhatatlan azonban, hogy ettől függetlenül a Courtenay-házasság nagyban növelte az Árpádok tekintélyét.

Azért sem lehet ok-okozati összefüggésbe hozni András házasságát és a latin császár címre való igényt, mert a Courtenay házasság terve már 1215-öt jóval megelőzően, az

⁴⁸ Longnon 1949. 100. o.

⁴⁹ Robert Lee Wolff: The Latin Empire of Constantinople 1204–1261. (A továbbiakban: Wolff: Latin Empire.) In: A History of the Crusades. II. k. 206. o.; Wertner Mór: Az Árpádok családi története. Nagy-Becskerekén, 1892. (A továbbiakban: Wertner 1892.) 396. o.; Setton 1976. 27. o.; Longnon 1949. 160–63. o.

⁵⁰ Wertner 1892. 410. o.

⁵¹ Wolff: Latin Empire, 212. o.

⁵² Innocentii III Romani Pontificis Opera omnia, PL, 216., 226–228.; Wertner 1892. 404. o.; Setton 1976. 28. o.; Peter Lock: The Franks in the Aegean, 1204–1500. London, 1995. 58. o.; Longnon 1949. 106–108. o.

⁵³ Almási Tibor: A tizenharmadik század története. Budapest, 2000. 26. o.

⁵⁴ Wertner 1892. 404. o.; Wolff: Latin Empire, 207. o.

⁵⁵ Árpád-kori új okmánytár. Közzéteszi Wenzel Gusztáv. I–XII. k. Pest–Budapest, 1860–1874. (A továbbiakban ÁÜO.) I. k. 190. o.

⁵⁶ Kristó – Makk 1988. 248. o.

1210-es évek első felének magyar–latin–bolgár közeledése részeként merült fel. A házasság ráadásul úgy tűnik, nem elsősorban András király, hanem Henrik császár műve volt.⁵⁷ Baudouin d’Avesnes szerint maga Henrik adta nőül unokahúgait a magyar királyhoz és a nikaiai császárhoz, mely házasságok révén „békét és nagy segítséget szerzett” országának.⁵⁸ A flamand Philippe Mouskés krónikája szerint Henrik már jóval korábban „nagy szeretettel volt András iránt”.⁵⁹ Mivel minden forrásunk azt igazolja, hogy a hercegnő Henrik császár udvarából, „Görögországból”, „Romaniából” érkezett Magyarországra,⁶⁰ elképzelhető, hogy valóban Henrik közbenjárására kötött meg a házasság, s nem pedig András szerzett magának feleséget a francia, Capeting kapcsolatain keresztül Franciaországban.

Magam úgy vélem, nem zárható ki, hogy a keresztet felvett uralkodó tisztában volt azzal, felesége révén lehet némi esélye Konstantinápoly trónjára, tekintve, hogy nagybátyjának, Flandriai Henriknek nincs fiúörököse. Ez nem jelentette azonban, hogy leányágon ne öröklődhesen a császári cím, s amíg Henrik nővére, Flandriai-Hennegai Jolánta élt, ő volt a császár legközelebbi rokona, s nem feltétlenül András örökölt volna. Természeteszerűleg Jolánta örökölt, s az ő révén férje, Courtenay Péter. Más kérdés, hogy a hennegai-flandriai grófok családjában még mindig élt fiú örökös, Balduin és Henrik latin császárok fivére, Fülöp, Namur őrgrófja, s ugyan ő elhalálozott 1212-ben, de kijelölte örökösének nővére, Jolánta fiát, II. Philippe de Courtenay-Namur-t, aki a magyar királyné, Jolánta testvére volt. Így Hennegai-Flandriai Henrik javai, s a kezén lévő császárság is, ha a fiágot helyezik előtérbe, Philippe de Courtenay-ra szállt volna. Ugyanakkor anélkül, hogy belemennénk a Latin Császárság trónöröklési jogának elemzésébe, annyit el kell mondani, hogy a Várost meghódító keresztetek szigorúan rendezték, hogy a Birodalom új urai paritásos alapú választás útján emelhetek a trónra császárt – igaz, az öröklés elvét figyelembe véve, de nem kizárva. Utóbb azonban, Courtenay Péter halálát követően az 1220-as, 1230-as évektől a választás formálissá vált, s mindig is a Courtenay-familia tagját, akár nőtagját emelték uralkodóvá. Courtenay Balduin (1228–1261) fia, I. Fülöp latin császár (1273–1283), majd leánya, Catherine de Courtenay (1283–1307), s utána az ő, Valois Károllyal kötött házasságából született örököse, Catherine de Valois tarantói hercegné (1308–1346) is öröklés útján lett uralkodó.

Egy másik kérdésben is állást kell foglalnunk, amely felvetette András latin császári címre való pályázásának legalábbis elvi lehetőségét. A honi szakirodalomban felmerült, főként Szovák Kornél részéről, hogy a Szent László-legenda és a XIV. századi krónikakompozíció azon tudósításából kiindulva, hogy az első kereszties háború vezetői felkérték, illetve megválasztották Lászlót „vezérükké és irányítójukká”, sőt, a „rómaiak császárának halálakor a németek vezérei és tetrarchái egyhangúlag császáruknak kérték fel”, arra következtethetünk, hogy II. Andrást a németek bizánci császárrá választották a

⁵⁷ *Hóman* 1928. 21. o.

⁵⁸ *Compilation dite de Baudouin D’Avesnes*, 423–424. o.

⁵⁹ „Le biens rois de Hongrie, Andrius, ot L’ainsnée que mult ama”. *Mouskés*: Chronique métrique, 347. o.

⁶⁰ Küldöttség ment érte a Latin Birodalomba, Péter győri püspökről adománylevél is szól, hogy „Yoles királynéért Konstantinápolyban járt”, kifejezetten a városban, nem csak Görögföldön: „Constantinopolim ad transcudendam... coniugem... transmissimus”: RA I. k. 105–106. №. 322.; *Fejér*: CD III. 1. k. 286. o.; „ad nos de Graecia adduceretur”: *Regesta documentorum regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae saeculi XIII. Collegit et digessit I. Kukuljević de Saccis*. 1256–1279. Zagrabiae, 1896. 41. №. 127.; „dum Constantinopolim ad transcudendam conjugem nostram Reginam Yolen transmissimus”: AÚO VI. k. 383. o.; „cum Constantinopolim ad transcudendam conjugem nostram Reginam Yolem transmississemus”: Hazai okmánytár. I–VIII. k. Kiadják: *Ipolyi Arnold – Nagy Imre – Paur Iván – Véghely Dezső*. Győr–Budapest, 1865–1891. IV. k. 8. o.; *Wertner* 1892. 421. o.

keresztes had megindulása előtt a spalatói táborban.⁶¹ Veszprémy László úgy ítéli meg, László imperátorrá választásának kigondolására a XII–XIII. század fordulójának bizánci irányú magyar külkapcsolatai inspirálták, de nem ért egyet Szovák Kornállal, mondván, a forrásadat azzal hozható összefüggésbe, hogy II. Izsák meggyilkolása után III. Béla elvileg a bizánci trón örökösének is volt tekinthető, hiszen ifjúkorában valóban viselte a trónörökösi címet.⁶² Nem igazolható azonban, hogy Bélát is megkeresték a bizánci utódlás kérdésében. Magunk úgy véljük, András latin császárságát illetően ezen forrásadat legfeljebb közvetett jelentőségű lehet, s inkább magunk is Lászlóra vonatkoztatjuk, hiszen András spalatói „választását” a fenti utaláson kívül egyetlen korabeli forrás sem támasztja alá.

Szovák Kornállal annyiban egyet kell értenünk, hogy a jelen lévő németek – a meráni és az osztrák–stájer hercegségből – „jól ismerték II. András igényének természetét”. Igaza van abban, hogy egy ilyen választásból „a hadjáratban az uralkodó körül tüsténkedő meráni rokonság is tetemes hasznot remélhetett volna”. Ismerve a merániak és a Babenbergek Andrással való jó viszonyát és külpolitikai együttműködésüket, nem lehet figyelmen kívül hagyni ennek valószínűségét. Veszprémy László és Szovák Kornél szerint a krónikás a Bizánci Császárság előkelőit kívánta érzékeltetni a *tetrarcha* kifejezéssel, s ha ez a bejegyzés 1204 után íródott, a latinokra gondolhatott, ebben András dinasztikus politikája érhető tetten.⁶³ Szovák Kornél is arra mutat rá, hogy a nyugati latin-ságban ritkán, ellenben a középkori görögben használatos *tetrarchán* a már a születésekor több fejedelemségre osztott, s a Latin Császárságnak névleg alávetett, különböző rangú uralkodóval rendelkező fejedelemségek urait érthette a szerző – hiszen az új *Imperium Romaniae* vagy *Constantinopolitanae* éppen négy egységből állott, három hűbéres és egy velencei tartományból. A teutonokon pedig az András keresztes seregében nagy számban résztvevő németeket érthette.⁶⁴ Ugyanakkor a választás forrása a Nagy Károly-legenda is lehet.⁶⁵ Veszprémy László úgy ítéli meg, a császárválasztás a krónikaszerkesztés szövegébe csak András uralkodása idején került be.⁶⁶ A fentebbi közvetett forrásokon kívül azonban konkrét bizonyíték nincs arra, hogy Andrást latin császárrá emelték volna, mi több, a hadjáratra induló német lovagoknak semmilyen joguk sem lehetett arra, hogy a Latin Császárság élére egy jelöltet kiáltssanak ki, a császárválasztásnak precízen kidolgozott rendje és szavazati szisztémája volt. A legjobban értesültnek mondható, a had felvonulásáról első kézből, szemtanú „földijeitől” értesülő Spalatói Tamás azonban egy szót sem ejt arról, hogy a keresztesek – ő a németeket szászokként aposztrofálván (*ingens Saxonum multitudo*)⁶⁷ – Andrást akár vezérükké is választották volna. Ha igen részletesen be is számol a királynak a városba való bevonulásáról, ahogyan a „külföldiek” is kivonultak elébe, dicsőítve az uralkodót, és hosszasan festi le, ahogyan egy díszes processzus keretében kísérték a Szent Domnius székesegyházba, furcsán hat, hogy a nyilvánvalóan

⁶¹ Szovák 2000. 134–136. o. A forráshelyek: „duces Francorum, Alemannorum... regem Ladislaum sibi suisque ducem ac preceptorem... petierunt”; illetve „sibi ducem ac preceptorem preficere... disposuerant”: *Legenda Sancti Ladislai regis*. In: *Scriptores Rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*. Ed. Emericus Szentpétery et al. I–II. k. Budapest, 1937–1938. (A továbbiakban SRH) II. k. 521. o.; „duces et tetrarche Theutonicorum cunctique barones et optimates communiter et concorditer... rogaverunt ipsum, ut susciperet imperium”: *Chronici Hungarici compositio saeculi XIV*. In: SRH I. k. 416. o.

⁶² Veszprémy 2008. 100. o.

⁶³ Uo.; Szovák 2000. 137–38. o.

⁶⁴ Szovák 2000. 137. o.

⁶⁵ Veszprémy 2008. 95. o. 51. jegyz.

⁶⁶ Uo. 99. o.

⁶⁷ Szovák Kornél osztatja el a félreértést: Spalatói Tamás forrásadatát nem lehet magyarországi szászokra magyarázni. Köztudott, hogy András vállalkozása német–osztrák rokonsága körében folyt le. Szovák 2000. 136. o.

leghitelesebb kútfőnk meg sem említi a választást.⁶⁸ A fent említett, a Latin Császárságot és a korabeli kereszties háborúkat behatóan ismerő kútfők sem említik a spalatói választást. Hallgatnak erről a kereszties hadjárat krónikásai, Ernoul, Eracles (Tyroszi Vilmos folytatója), Jacques de Vitry, a *Gesta crucigerorum Rhenanorum*, San Germanói Richárd valamint a *Chronica regia Coloniensis*.⁶⁹ Sőt, a kor egyik legjobban értesült krónikása, Trois-Fontaines-i Albericus sem tud róla.⁷⁰ A Latin Birodalom megbízható kútfői Baudouin D’Avesnes vagy Philippe Mouskés sem tesznek ilyesmiről említést.⁷¹ A kereszties háborúk kutatása, sem Steven Runciman, sem az ötödik kereszties hadjárat kutatói, Reinhold Röhrich, Thomas Van Cleve vagy James Powell sem számol be semmilyen választásról a spalatói táborban.⁷²

A pápa már a keresztiesek zárai gyülekezése és András megérkezése, tehát a feltételezett „választás” után írott levelében egyáltalán nem szól ilyesmiről, meg sem említi a császárságot.⁷³ Még arra is kitért a szentatyja, hogy „a császárság ügyei miatt” ne hanyagolja el a Szentföld felszabadításának feladatát, mert ha ezt tenné, az „Istent megbántaná és a Szentszékét megsértené”.⁷⁴ A „császárság ügyeit” ennél konkrétabban nem fejtette ki, s a vizsgált szentszéki regisztrumok és pápai levelek nem tartalmaznak kézzelfogható információt arra nézve, András „spalatói választása” valóban megtörtént-e. Úgy tűnik, a Szentszék maga is kerülni akarta, hogy szóba hozza a kérdést, s szinte tudatosan fogalmazott homályosan. A pápa ez utóbbi megnyilatkozásából is érezhette a magyar a király, hogy a Szentszék nem áll teljes szívvel a Latin Császárságra való esetleges törekvése mellett, s lehetséges, a sorok között olvasva tudatában lehetett annak is, hogy Courtenay Péter 1217 márciusában–áprilisában Róma felé közeledik és a pápa az ő jelöltségét támogatja vele szemben. A pápa éppen ezért küldött legátust – Ugolino di Conti ostiai püspököt, a későbbi IX. Gergelyt – Andrásához, aki a „helyzettel megismerkedve és a körülményeket mérlegelve mindazt meg fogja állapítani, amit a Szentszék becsülete és a király érdeke követelnek”.⁷⁵ Ebből „olvasva” arra következtethetünk, a király és a pápa érdekei nem voltak ugyanazok a Latin Császárság ügyében. Honorius, még ha ismerte is András esetleges megválasztásának körülményeit, még ha biztos információi is lettek volna arról, hogy a latin bárók bizonyos csoportja jelölte császárnak, nem szívesen foglalt állást a kérdésében, s nem is hozta szóba hivatalos formában. Mi több, a pápa később már nyíltan kiállt Péter jelöltsége mellett, úgy fogalmazva, „kiválósága méltóvá teszi őt a császári koronára”.⁷⁶ Miután pedig Péter fogságba esett, a pápa magát a magyar királyt kérte,

⁶⁸ Külföldiek sokasága és a teljes hadserege fogadta: „omnesque forenses totaque turba sui exercitus, laudes et altus vocibus concrepantes”: *Thomae Archidiaconi Spalatensis: Historia Salonitanorum atque Spalatinorum pontificum*. Ed. *Damir Karbić – Mirjana Matijević Sokol – James Ross Sweeney*. Budapest, 2006. 160. o.

⁶⁹ Ernoul, 411. o.; Eracles, 322.o.; *Jacques de Vitry*, 328. o.; *Gesta crucigerorum Rhenanorum*, 36. o.; *Ryccardi di Sancto Germano chronica*, 339. o.; *Chronica regia Coloniensis*: lásd a 38. jegyzetben, 238–239. o.

⁷⁰ Albericus Monachi Trium Fontium Chronicon, 905. o.

⁷¹ *Compilation dite de Baudouin D’Avesnes*, 424–25. o.; *Mouskés: Chronique métrique*, 347. o.

⁷² *Runciman* 1999. 50–51. o.; *Röhrich* 1891. 23–25. o.; *Powell* 1986. 128. o.; *Van Cleve: The Fifth Crusade*, 387–388. o.

⁷³ Sem a genovai érseknek (*Theiner: VMHH I. k. 7. №. 12.; Artner* 2004. 10–11. №. 9.; *Pothast* 1874. №. 5586.), sem a jeruzsálemi királynak írott levelében: (*Theiner: VMHH I. k. 7. №. 12.; Artner* 2004. 11. №. 10.; *Pothast* 1874. №. 5587.), esetleg az előbbi levelek megírásáig (július 24.) nem érkezett meg az esetleges megválasztás híre Rómába. Augusztus 27-re minden bizonnyal meg kellett érkezzen, ha volt ilyen, de a pápa ez időben írt levelében sem említi: a nyitrai főesperesnek: *Artner* 2004. 11–12. №. 11.; *Pothast* 1874. №. 5597.; *Theiner: VMHH I. k. 8. №. 15.*

⁷⁴ „ne per hoc terrae sacrae retardetur succursus”. Fejér: CD III. 1. k. 188. o.; RA I. k. 102. №. 312.

⁷⁵ *Theiner: VMHH I. k. 5. №. 5.*

⁷⁶ *Pressutti: Onorio* 137. №. 497.

szabadítsa ki epeiroszi fogságából. III. Honorius is tisztában volt azzal, hogy a térségben az egyedüli hasznavehető katonai ereje Andrásnak van.⁷⁷

Azt is meg kell vizsgálni, mennyiben állja meg a helyét az a beállítás, hogy András azért vagy részben azért tért vissza a Szentföldről, „sorsára hagyva” a kereszties hadjáratot, mert időközben meghalt a latin császár. Véleményem szerint ez nem igazolható. Való igaz, Courtenay Péter 1217 júniusában Theodórosz epeiroszi despota fogságába esett, s később a börtönben, lehetséges, hogy csak két év múlva halt meg. De hogy mikor ért foglyul ejtésének a híre a Szentföldre, illetve, hogy még e hír megérkezéssel döntött-e András a hazaindulás mellett, nem igazolható. Valószínű, hogy mikor a hír Andrásához eljutott, 1217. késő őszen vagy az év végén, a hadjáratot hátráltató objektív, itt nem részletezendő okok – például gabonahiány vagy a mostoha 1217–18-as téli időjárás – már visszavonulásra készítették. S abban sem lehetett biztos senki sem, hogy Péter császár életben van-e vagy sem, így nem valószínű, hogy csak erre alapozva fogta magát a király és hazatért seregével. Sokkal valószínűbb, hogy azért indult haza szárazföldön, mert a tengeri utat, újabb hajók bérlését már nem tudta volna vállalni. Lehet azonban, hogy januárban nem is talált volna megfelelő számú hajót.⁷⁸ Feltehető, hogy azért is választotta visszafelé a szárazföldi utat, hogy Péter esetleges halálhírére ott legyen a helyszínen, s esetleg esélye lehessen, ha nem a császári trónra, de a jelöltségre vagy akár a régensségre. Igaz, a latin bárók már nagyon korán a Courtenay-ház öröklése mellett foglaltak állást, hiszen a trónnak volt legitím örököse, Péter több élő fia közül kerülhetett ki. Láttuk, már Flandriai Henrik halála idején volt fiági örökös, II. Philippe de Courtenay-Namur. Így igazából még 1217-ben is kevés esélye volt Andrásnak a latin császárságra, s azzal ő is tisztában volt, hogy sem a pápa, sem a Konstantinápolyi Császárságban jelentős hatalommal bíró velenceiek, sem a latin bárók nem tekintenek jó szívvel egy olyan birodalomra, amely Magyarországról és Konstantinápolyból harapófogóba fogja a Balkánt.

Ha nem is vehetjük igazán komoly *gyakorlati* számításba András törekvését a latin trónra, megvizsgálhatjuk, milyen politikai indíttatásból, milyen célok érdekében aktivizálta magát a király az 1210-es évek második felében a Balkánon és a Latin Császárságban. Más is vezethette, nem csupán a latin korona. Szüksége volt egy szilárd szövetségi rendszerre, melynek ő lehetett a legtekintélyesebb vezetője, s ehhez politikai pozíciókat kívánt szerezni a térségben. Nemzetközi tekintélyét maga a kereszties hadjárat konkrét *hadi* eseményei érdemben nem erősítették,⁷⁹ éppen ezért szüksége volt arra, hogy még 1218–19-ben megpróbáljon tőkét kovácsolni abból, hogy *crucesignatus* uralkodóként ő volt az egyetlen, aki harcolt a kereszt ügyéért.

A Szentföldön, illetve már a Szentföldről hazafelé megkezdte egy házassági egyezményekkel megszilárdított szövetségi rendszer kiépítését. Ebbe a kontextusba tartozik az is, hogy már a Szentföldön tárgyalta első unokatestvérével, az Antiochiában és Tripoliszban uralkodó IV. Bohemunddal, s részt vett annak Melisendával, I. Lusignani Hugó ciprusi király testvérével kötött esküvőjén Tripoliszban.⁸⁰ tárgyalásához. A király latin császári trónigényének tárgyalásához tartozik az is, miért tekinti a hagyományos szakirodalom őt az 1217–18-as kereszties hadjárat vezetőjének, holott ezt a korabeli – nyugati – források nem támasztják alá. Azért is érdemes ezt is megvizsgálunk, mivel Bonfini példának okáért a kereszties hadjárat vezetőjeként „imperator”-ként aposztrofálja a királyt, ami nem

⁷⁷ A legátus kiszabadítására is: *Pressutti*: Onorio, 176. №. 649.; *Fejér*: CD. III. 1. k. 203. o.; *Theiner*: VMHH I. k. 8. №. 14.

⁷⁸ Felmerült az is, hogy a többi kereszties megakadályozta, de nem valószínű. *Veszprémy* 2008. 113. o.

⁷⁹ *Veszprémy* 2008. 107. o.; *Van Cleve*: The Fifth Crusade, 394. o.

⁸⁰ *Veszprémy* 2008. 110. o.

biztos, hogy egyszerű humanista klisé.⁸¹ A magyar krónikairódalomban András úgy szerepel, mint a legmagasabb rangú uralkodó, a seregek fővezére.⁸² Ez azon alapulhat, hogy Akkonban az első haditanácsot a király sátrában tartották, pedig jelen volt a jeruzsálemi pátriárka, Hugó ciprusi király és Jean de Brienne (I. János) jeruzsálemi király is. Ennél többet a keresztes hadjárat krónikásai nem mondanak.⁸³ Ernoul pedig legfeljebb azt írja, hogy Akkonnál a haditanácsban „négy király volt jelen”.⁸⁴ Jacques de Vitry csupán annyit állít, hogy a sereg „három király parancsnoklata alatt állt, a jeruzsálemi, a magyar és a ciprusi vezette”.⁸⁵ Ő még leveleiben sem említi, hogy András fővezér lett volna.⁸⁶ A *Gesta crucigerorum Rhenanorum* szerint „a sereg négy részre volt osztva”, a magyar, a ciprusi, a jeruzsálemi király és az osztrák herceg vezetése alatt.⁸⁷ Paderborni Olivér Scholasticus csak „három király seregéről tud”.⁸⁸ A bolognai Francesco di Pipino, igaz, ő nem kortárs, hanem XIV. század eleji domonkos krónikás, három seregéről szól, de ő az egyetlen, aki megemlíti, hogy „az első mind közül” Andrást.⁸⁹ A „fővezérség” hagyománya abból adódhat, amit a kortárs muszlim író, Abú Sáma / Abu'l-Muzaffar (Szibt ibn al-Dzauzi) mond. Az arab krónikás ugyanis úgy szól, „a frankok megindultak Akkóból élükön Malik al-Hunkarral [II. Andrással], aki Ajn Dzsálútnál táborozott le 15 ezer fős seregével”.⁹⁰ A király „a sereg élére lovagolt”, ezt vélhette úgy Abú Sáma, hogy ő a fővezér.⁹¹ A mai szakirodalomban már megjelenik a vélemény, hogy András „fővezérsége” a magyar krónikás hagyomány beállítására vezethető vissza, hiszen annak ellenére, hogy András volt az európai koronás fők közül az egyedüli, aki megjelent, sokkal inkább János jeruzsálemi király tekinthető vezetőnek, mintsem az inkább a háttérből irányító, s nem az első harcvonalban hadakozó magyar király.⁹² Azért van abban is némi igazság, hogy a

⁸¹ „Tanti belli Andreas imperator declaratur, qui in hanc militiam sacrosanctumque delectum primus nomen ultro detulerat... cui autoritate pontificia summa Christianae reipublicae tradita fuerat”: *Antonius de Bonifinis*: *Rerum Ungaricarum decades*. Ed. I. Fögel, B. Iványi, L. Juhász. 4 vols. Lipsiae–Budapestini, 1936–1941. Decas IV, Liber VII, 185, 190. Magyarul: „E fontos háború vezéréül Andrást nevezték ki, aki a szentséges sorozásnál elsőként adta a nevét e katonaságra... [rá] pápai felhatalmazással a kereszteni közösség főségét bízták”: *Antonius Bonifini*: A magyar történelem tizedei. Ford. Kulcsár Péter. Budapest, 1995. (<http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tkt/magyar-tortenelem/adatok.html> – a letöltés ideje 2013. április 23.) Második tized, Hetedik könyv, 185., 190. 216. o.

⁸² „...super exercitum Christianorum... capitaneus et dux peficitur”: *Chronici Hungarici compositio saeculi XIV*. In: *Scriptores Rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*. Ed. *Emericus Szentpétery*. I–II. k. Budapest, 1937–1938. I. k. 217–505. o. cap. 175.; I. k. 465. o. Magyarul: „... a keresztenyek seregének kapitányává és vezérévé teszik meg”: *Képes Krónika*. Ford. *Bellus Ibolya*. Budapest, 1987. 220–221. o. Ugyanez szerepel Thuróczyánál. *Johannes de Thurocz*: *Chronica Hungarorum*. I. Textus. Edd. *Elisabeth Galántai* et *Julius Kristó*. Budapest, 1985. cap. 99.

⁸³ „Quand il furent assembles a Acre ensi comme vous avez oi, il furent un jor a parlement en la tente dou roi de Hongrie...”: *Eraclis*, 322. o. A szakirodalomban lásd például: *Borosy* 1996. 2. sz. 21. o.

⁸⁴ „Or furent à Acre .iiii. rois et si ot moult grant peule [de toutes terres], qui arivés i estoit. Là present conseil qu' il iroient a seugier .i. castel à .viii. liues d' Acre...”: *Ernoul*, 411. o.

⁸⁵ „... l'armée du Seigneur se rassembla dans la ville d'Accon, armée nombreuse, commandée par trois rois, le rois de Jérusalem, de Hongrie et de Chypre”: *Jacques de Vitry*, 328. o.

⁸⁶ „...aderant hi principes apud Accon, scilicet rex Hungarie, rex Cypri, dux Austriae, rex Ierusalem...”: *Iacobus de Vitriaco*: *Epistolae*: lásd a 33. jegyzetben, 1217. o.

⁸⁷ „Post hec milicia quadrifarie divisa”: *Gesta crucigerorum Rhenanorum*, 35. o.

⁸⁸ „congregatus est exercitus Domini in Accon copiosus cum tribus regibus Jerusalem, Ungarie et Cypri”: *Olivierus Scholasticus*, 162. o.; San Germanói Richárd meg sem említi a haditanácsban a magyar királyt: „apud Accon multitudo convenit. Qui cum rege, patriarcha Iherosolimitano, magistris domuum Hospitalis et Templi consilium ineuntes”: *Ryccardi di Sancto Germano chronica*, 338. o.

⁸⁹ „congregatus est exercitus in Acon... copiosus cum tribus regibus Hierusalem, Ungarie et Cypri. Sed primus omnium fuit Ungarorum rex”: *Franciscus Pipinus Bononiensis*, 949. o.

⁹⁰ Azaz az „ő” serege volt a keresztes sereg, és „ő” volt az élén. De konkrétan, hogy főparancsnok lett volna, Abú Sáma sem állítja. A részlet Major Balázs fordítása. *Abú Sáma / Abu'l-Muzaffar (Szibt ibn al-Dzauzi): Keresztesek arab szemmel*. In: *Magyarország és a keresztes háborúk. Lovagrendek és emlékeik*. Szerk. *Laszlovsky József – Majorossy Judit – Zsengellér József*. Máriabesnyő–Gödöllő, 2006. 299. o.

⁹¹ *Major Balázs*: A magyar keresztesek arab szemmel. In: *Magyarország és a keresztes háborúk*, 115. o.

⁹² *Veszprémy* 2008. 107. o.

keresztes hadban olykor András volt a fővezéri szerepet ellátó tekintély, különösen a politikai tárgyalások során, például amikor János jeruzsálemi király hadjáraton volt vagy a Szentföldön dühöngő járványban Hugó ciprusi király életét vesztette. Hosszasan lehetne sorolni, hogy a magyar történetírásban kik és hogyan látták Andrást a hadjárat fővezérének, Paulertől Hómanig. Összegzésképpen talán elegendő itt Borosy Andrással egyetértve őt magát idéznünk, aki elsőként tekintette át, mi is történt a király keresztes hadjáratán, elemzésébe bevonva a nyugati szakirodalom eredményeit is: „Jellemző, hogy András király és Lipót herceg nem vetették magukat alá János királynak, s az sem Andrásnak. Így a seregnek nem volt igazi vezére.”⁹³ A nyugati szakirodalomban egyébként nem fordul elő, hogy Andrást tekintenek a hadjárat fővezérének. Érdekes módon maga a kérdés sem merül fel, inkább arra helyezik a hangsúlyt, hogy nem volt egységes parancsnoklat. János király volt elviekben a keresztesek vezetője, ő maga is csak magát tekintette parancsnoknak, s önálló hadjáratokat is szervezett, továbbá már az európai kontingensek megérkezése előtt döntött a közös haditervről. A magyar és az osztrák csapatok II. Andrást fogadták el vezérül.⁹⁴ Röhricht sem foglalkozik Andrást fővezérségével, Van Cleve is annyit tart érdemesnek megemlíteni, hogy már a király érkezése előtt döntött János jeruzsálemi király a haditervről.⁹⁵ Powell elsősorban a hadjárat 1218 és 1221 közötti szakaszára koncentrálna, ennek megfelelően András fővezérségét sem tekinti fontosnak, természetesen Jeruzsálem uralkodóját tekintvén vezetőnek.⁹⁶

A keresztes háború vezetése mellett még egy olyan vonatkozást megemlítenünk, amely kapcsolódhat ahhoz, miért vélhette a szakirodalom, hogy András latin császár lett, vagy kívánt lenni. Nevezetesen azt, hogy a hagyományban „jeruzsálemiként” szerepel, és szervesen él az, hogy maga kezdte használni a jeruzsálemi jelzőt királyi címében – utalva arra, hogy a keresztes hadjárat során őt tisztelték igazi keresztes vezetőként, a latin kereszténység védő kardjaként. A johannita történeti hagyományban is benne él, hogy a lovagrend mint jeruzsálemi keresztést befogadja soraiba, amint azt Málta szigetén ábrázolja a Nagymesterek Palotájának (Palazzo Magistrale) XVII. századi falképe.⁹⁷ A jeruzsálemi hagyomány alapja azonban későbbi, csupán Thuróczy János használja, majd Werbőczy Hármaskönyve aggatja rá végérvényesen, s így került be a Corpus Iuris további kiadásába.⁹⁸

II. András a Szentföldről hazafelé jövet legkisebb fiát, Andrást eljegyezte I. (II.) Leó [kisázsiai] örmény király leányával, Izabellával.⁹⁹ A kortárs szentföldi krónikás, Ernoul szerint már Akkonba megérkezvén tárgyalta András Leó királlyal.¹⁰⁰ A király komolyan

⁹³Borosy 1996. 2. sz. 25. o. Ezzel ért egyet Sweeney is: „a sereg vezetői nem tudtak közös tervben meg egyezni és közösen harcolni”: Lásd Sweeney 12. jegyzetben hivatkozott munkáját, 123. o.

⁹⁴Runciman 1999. 751. o.

⁹⁵Röhricht 1891. 24–28. o.; Van Cleve: *The Fifth Crusade*, 389. o.

⁹⁶Powell 1986. 127–133. o.

⁹⁷Leonello Spada (1576–1622) freskója. II. András király Guérin de Montaigu nagymestertől átveszi a rend középkeresztjét, illetve az azzal járó habitust. A király mögött álló férfialak koronát helyez a király fejére, a hagyomány szerint ezen Jeruzsálem koronáját értik. Köszönöm Érszegi Gézának, hogy a falképre s ezen vonatkozásaira felhívta a figyelmemet.

⁹⁸„...qui Hierosolymitanus dictus est”: *Johannes de Thurocz*, 82. jegyzetben idézett műve, cap. 100.; Werbőczy: *Legújabb, kritikai kiadása: Secunda pars*. Tit. vi. „Invictissimus postea rex Andreas... quem nos Hierosolymitanum vocitamus”: *Tripartitum opus iuris consuetudinarii inclity regni Hungariae per Stephanum de Werbewcz editum. Decreta Regni Medievalis Hungariae*. Tomus V. Ed. *János M. Bak – Péter Banyó – Martyn Rady*. Idyllwild–Budapest, 2005. 232. o. Magyarul: II. rész, 6. cím: „győzedelmes András király... akit Jeruzsáleminek nevezünk”: *Magyar Törvénytár*. Ford. és bev. *Kolosvári Sándor – Övári Kelemen*. Magy. jegyz. ellátta *Márkus Dezső*. Budapest, 1897. 233. o.; *Veszprémy* 2008. 115. o.

⁹⁹*Sirarpie Der Nersessian: The Kingdom of Cilician Armenia*. In: *A History of the Crusades*. II. The Later Crusades 1189–1311. 651. o.

¹⁰⁰Ernoul, 411. o.

gondolta az örmény házasságot is, úgy is tervezte, hogy útnak indítja a herceget Kisásziába. Nem véletlenül kérte a pápát, hogy „a gyermeket koronájával együtt vegyék védelmek ölelő karjaiba... ajánljátok őt a templomos és ispotályos lovagok védelmébe”.¹⁰¹ András herceg nem egyszerűen egy kis-örményországi hercegnőt vett feleségül, hanem Leó örökösét, és a frigy biztosította volna, hogy erőteljesebben ellenálljon a török támadásoknak. András tervezett egy örökösödési szerződést is: „egész Örményországot koronájával együtt mindörökre a mi fiúnk s utódainak fennhatósága alá helyezte, országa előkelőinek beleegyezésével és esküjével”.¹⁰² E szerint Örményország élére saját fiát tervezte ültetni a király, amivel a kisázsiai és a szentföldi térségben is fontos politikai tényezővé válhatott volna, egyúttal sakkban tarthatta keletről és délről a nikaiai bizánciakat, s ezzel egyfajta egyensúlyi állapotot örködve benn tarthatta a Laszkariszokat a latin–bolgár szövetségben. Fontos kitétel a „koronájával együtt” terminus kétszeri használata, s az, hogy a pápa gondviselése alá helyezi Örményországot – ami adott esetben politikai ütökártya is lehetett volna a király pápai diplomáciájában. A pápa számára a magyar trónörökös johannitákkal és templomosokkal megtámogatott örményországi országlása sokat nyomhatott a latban, amikor sorra vesztek el a szentföldi keresztények állásai. III. Honorius támogatta az örökösödési tervet és védelmébe vette az ifjú párt.¹⁰³ Hogy a házasságok összefüggenek, mutatja az is, hogy a hazaút során András Nikaiában megvitatta kilikiai öröklési tervét Theodórosz császárral, aki vállalta, hogy András herceg örmény öröklését támogatni fogja.¹⁰⁴ A házasság és a trónöröklés végül az anarchikus belső viszonyok miatt kudarcba fulladt, de elképzelhető, hogy bizonyos ideig volt esélye, hiszen András nem egy távoli európai királyság hercege volt, hanem a Kis-Örményországhoz és dinasztiajához ezer szállal kötődő Antiochiai fejedelmi ház sarja. III. Bohemond Antiochiai fejedelem, Châtillon Agnes királynénak, András anyjának a féltestvére hűbéruraságát ki is terjesztette a kilikiai Örményország fölé. Érszegi Géza úgy véli, Izabella Magyarországra jöhetett, ami azonban nem valószínű, egyrészt mivel nagyon fiatal volt, 1216–17-ben született, másrészt 1219-ben a hercegnőt kikiáltották uralkodóvá, s úgy tűnt, ha András eljut Kisásziába, elnyerheti a koronát.¹⁰⁵ Még ha András terve nem is valósult meg, annyiban az ő háza vitte tovább Örményország kormányzatát, hogy antiochiai unokafivérének, IV. Bohemond fia, Fülöp vette feleségül András herceg jegyesét és uralkodott 1226-ig. András terveinek megfelelt, hogy saját vére, IV. Bohemond szoros szövetséget alakít Örményországgal.

A Latin Császárság biztonsága érdekében szőtt kapcsolatot a Nikaiai Császársággal. Nem ő volt a konstantinápolyi uralkodó, de anyósa, Jolánta régenssége alatt úgy érezte, felelőséggel tartozik a Latin Birodalom fennmaradásáért. A hazaút következő állomásán, Nikaiában Theodórosz Laszkarisz leánya és a már megkoronázott Béla királyfi között is

¹⁰¹ Árpád-kori és Anjou-kori levelek. Szerk. *Makkai László – Mezey László*. Budapest, 1960. 132. o.

¹⁰² „...ad confringendum [Theiner kiadásában 'constringendum'] vicinos, atque iuges Turcorum insultus, robustior existeret, filiam suam nostro filio tradidit in uxorem, totumque regnum Armeniae cum sua corona, iuxta plenum suorum baronum consensum, atque iuramentum, in perpetuam iurisdictionem eidem filio nostro, et suis heredibus subiugavit... ut igitur haec omnia firma permaneant; factum inter nos et regem Armeniae contractum, tam super matrimonio filiae suae cum filio nostro, quam de collatione sui diadematis et regni, auctoritatis vestrae munimine confirmetis.”: *Fejér*: CD III. 1. k. 250. o.; *Theiner*: VMHH I. k. 20–21. №. 32.; Ujabb közlés: *Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae*. Ed. *Richard Marsina*. Bratislava, 1971. №. 237.; *Artner* 2004. 18. №. 26.

¹⁰³ „natus tuus ipsius filiam accipiam in uxorem, ita ut eidem regi ratione filie sue prout heres succedat in Regnum, habiturus illud toto tempore vite sue... duximus approbandum.”: *Theiner*: VMHH I. k. 21. №. 33.; *Artner* 2004. 18. №. 27.

¹⁰⁴ *Wertner Mór*: Negyedik Béla király története. Budapest, 1893. 16. o.

¹⁰⁵ *Érszegi Géza*: Eine neue Quelle zur Geschichte der bulgarischen–ungarischen Beziehungen während der Herrschaft Borils. *Bulgarian Historical Review*, 3. (1975) 2. sz. 96. o.

jegyességet pecsételtek meg.¹⁰⁶ Ebbe a kontextusba illik s megfér az örmény–nikaiai politika folytatásával a Bulgáriával való kapcsolatok továbbvitele. Bulgáriába érve András leánya, Mária és II. Aszen Iván között szintén eljegyzés kötött.¹⁰⁷ Aszen Iván maga is a latin–nikaiai szövetségben volt érdekelt.

A Balkánon az 1210-es évek első felének és derekának latin–bolgár–magyar konstellációjára fenyegető árnyként borult a bizánci utódállam, Epeirosz előretörése, élén Theodórosz Angelosz Komnénosz Dukasz despotával, különösen Szerbia szövetségével megtámogatva.¹⁰⁸ Új hatalom volt születőben, amely veszélyt jelentett Thesszalonikére és más frank fejedelemségekre is. András úgy ítélte meg, most a szerb–epeiroszi – Velence által a latinokkal szemben is támogatott – oldalon van a túlsúly, s ennek ellenében politizált. Úgy tűnik, igaza is lett, mert lehetséges, hogy az epeirosziak keze benne volt abban is, hogy 1216-ban Henrik császárt meggyilkolták, illetve a despota már aktív szereplőként avatkozott be a balkáni események alakításába.

A thesszalonikéi királyságban András nővére, Margit királyné uralkodott, kiskorú fia, Montferrati Demeter nevében. Ha Thesszaloniké nem is tartozott szorosan az Árpád-házi érdekekhez, annyit mindenképpen le kell szögezni, hogy Margit régenssége s az anyai ágon Árpád-vérből született ifjú trónörökös, Montferrati Demeter uralma András politikai tekintélyét növelte a térségben. Az Árpád-Montferrati rokonság, amely beleillett András széles dinasztikus szövetségi szisztémájába, mind keleten, mind nyugaton, akár a pápa, kár a velenceiek szemében is nagy súllyal esett latba. A Montferratiak rokonságába tartozott ezen kívül a latin császári trónra 1228-ban régensként meghívott Jean de Brienne, Montferrati Mária (Bonifác unokahúga, Árpád-házi Margit gyermekének, Demeternek az unokatestvére) férje, címzetes jeruzsálemi király, aki András szövetségi rendszerébe hasonló módon beleillett. András annyiban támogatta Margit húga thesszalonikéi kormányzatát, hogy ez a fejedelemség, lévén az egyik legerősebb tényező a Latin Birodalomban, továbbá a leginkább olyan katonai erő, amely Konstantinápoly védelmében szóba jöhetett közelsége okán, és a latin szövetség fontos sarkköve lehetett. Ha az epeirosziak és szerb szövetségeseik eljutnak az Égei-tengerig, a körbezárt Konstantinápoly nem játszhatja többé azt a kiegyensúlyozó szerepet, amire a Magyar Királyság a Balkánon épített – vagy amire építeni kívánt, s érdekelt volt annak fenntartásában –, valamint ezzel Bulgária pozíciói is gyengülnek. Epeirosz egyre nagyobb veszélyt jelentett, a Henrik halálával meggyengült Latin Császárságra nézve, melynek az élére választott császár oda sem ért a Városba. 1218–19-ben, amikor hosszú idő után kénytelenek voltak egy nőt, Henrik hűgát, Flandriai Jolánt megválasztani császárnak, a latinok nem lesznek képesek ellenállni az epiróta előretörésnek. 1218-ra, éppen akkor, amikor András a Szentföldről való visszatérés mellett döntött, Epeirosz despotája Thesszáliában és Makedóniában nyomult előre: Thesszaloniké napjai meg voltak számlálva.¹⁰⁹

Éppen ezen okok miatt volt szükség Andrára, ha nem is mint „hivatalosan is megválasztott” latin uralkodóra, hanem a latin kereszténység érdekeinek fenntartójára. Ennek a szerepnek próbált eleget tenni már a Szentföldről való visszatérés során is, továbbá próbálta képviselni a franok érdekeit, anyósáét, Jolántáét Konstantinápolyban és nővéréét,

¹⁰⁶ *Ephraim* [Ephraemius]: *Imperatores*. [Ephraemi Monachi Imperatorum et Patriarcharum recensio interpreté A. Maio. [Ephraemius ex recognite Immanuelis Bekkeri] (Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae, 21) Bonnae, 1840. 335. v. 8330.

¹⁰⁷ RA I. k. 118. №. 355.; *Theiner*: VMHH I. k. 20–21. №. 32.

¹⁰⁸ II. András balkáni politikáját, illetve a Szentföldről való hazatérését, az akkor kötött házassági egyezményeket a fent említett, balkáni külpolitikát részletesen áttekintő tanulmányomban elemeztem, így e helyütt azon eleméit összegzem, amelyek jelen téma megértése szempontjából nélkülözhetetlenek.

¹⁰⁹ *John Julius Norwich*: *Byzantium: the decline and fall*. New York, 1996. 193. o.

Margitét Thesszalonikében. E tekintetben latin császár helyett is kvázi a latinok fejeként politizált. De nem akart formálisan is latin császár lenni. Az Aszenida, a Laszkarisz és az örmény házasság egyazon politikai érdekközösséget jelölt ki. Ha nem is volt egy „birodalom” feje, a *cruciata* és rokonságának pedigréje olyan tekintélyt kölcsönzött neki, hogy ő lett az egyedül alkalmas személy – latin császár és megfelelő jeruzsálemi király hiányában – aki tárgyalhat egy érdekközösségről. Ő volt az, akit Tarszosztól Timnovóig elfogadtak keresztény *princeps*nek.

Az is elgondolkodtató, hogy amikor híre jött, hogy 1219-ben meghalt a régens, Jolánta császárné, András nem mutatott különösebb érdeklődést a trónra. Gyakorlatilag szóba sem került jelölése.¹¹⁰ A latin bárók most is a Courtenay-ház öröklése mellett foglaltak állást. Péter császárnak több fia is volt, a bárók előbb a fent említett Fülöp namuri örgrófnak ajánlották fel a koronát. András újabb jelöltsége akkor sem merült fel, amikor Fülöp örgróf nem vállalta, hiszen az ő öccsét, Róbertet emelik majd a császári méltóságba (1221–1228).¹¹¹ Mi több, Róbert császár halála után, 1228-ban sem jött számításba András jelölése, pedig egy ideig még Courtenay Róbert húga, Marie de Courtenay, Theodórosz Laszkarisz felesége is kénytelen volt régensként kormányozni. Pedig ekkor akár Marie *idősebb* nővére, Jolánta magyar királyné és férje is szóba jöhetett volna. Helyette azonban egy báró, Narjot de Touci lett az újabb régens, mivel Róbert fia, Courtenay Balduin még kiskorú volt.¹¹²

Összegzőképpen, a kérdést több oldalról végigjárva elképzelhető, s András jellemével is összeférhet, hogy kacérkodott a latin császári korona megszerzésével, de minden hiú reménye ellenére sem fogadhatjuk el például Asztalos Miklós álláspontját, aki úgy vélte, a király meg volt győződve, hogy a császári trón betöltése elsősorban és majdnem kizárólag tőle függ.¹¹³ Osztom Veszprémy nézetét, aki szerint Andrásnak még dinasztikus kapcsolatai ellenére sem volt esélye a császárságra. Nem tagadom, hogy esetlegesen felmerülhetett II. András fejében az a terv, hogy pályázik a Latin Császárság trónjára. Inkább azonban úgy érzem, Veszprémy László kifejezése a találó, Andrásnak legfeljebb „álma” lehetett mindez, mintsem reális törekvése. Egyik oldalról a királyt, András jellemét ismerve az efféle „álmok” nem is állhattak tőle távol; a másik oldalról szemlélve viszont nem tartom lehetségesnek, hogy a király akkora „idealista” lett volna, s olyannyira elrugaskodott volna a valós politikai erőviszonyoktól, hogy valóban higgyen abban, hogy van reális esélye annak, hogy császár legyen. Egy másik aspektusból szemlélve nem csak arról van szó, hogy András a Latin Birodalom élére kerülhet-e, hanem arról is, keresztülvihető-e az a korabeli európai politikai konstellációban, hogy egyszerre uralkodjon Konstantinápolyban és Magyarországon, s egy, az egész Balkánt átölelő hatalmas erőteret hozzon létre. Ez kevésbé hihető. Ha úgy is gondolta, hogy van valamennyi csekély esélye a császári címre, képes volt átlátni, hogy ez nem valósítható meg. Ha András egyszerre a magyar és a latin trón birtokába jut, kétségtelen, hogy Szerbia és Bulgária azzal a veszéllyel nézhetett volna szembe, hogy magyar befolyás alá kerül, és olyan hatalmi túlsúly

¹¹⁰ *Akropolites*, cap. 18. 33. o.; *Wolff*: Latin Empire, 213. o.

¹¹¹ Itt nem térek ki részletesen Courtenay Róbert és II. András kapcsolataira, melyet két külön tanulmányban dolgoztam fel, s megjelenés alatt állnak: Courtenay Róbert latin császár Magyarországon. In: Francia–magyar kapcsolatok a középkorban. Szerk. *Györkös Attila – Kiss Gergely – Ságghy Marianne*. Debrecen, 2013. (Megjelenés alatt.) Illetve King Andrew II in Philippe Mouskés’ Chronique rimée. In: *Byzance et l’Occident. Rencontre de l’Est et de l’Ouest*. Ed. *Emese Egedi-Kovács*. Budapest, 2013. (Megjelenés alatt.)

¹¹² *Norwich* 109. jegyzetben hivatkozott műve, 194. o.; *Wolff*: Latin Empire, 216. o.; *Lock* 52. jegyzetben hivatkozott munkája, 1. tábla.; *Alice Gardner*: The Lascarids of Nicaea. The Story of an Empire in Exile. London, 1912. 140. o.

¹¹³ *Asztalos Miklós*: A magyar nagyhatalom. Magyar külpolitika a kezdetektől 1526-ig. [Kézirat, 1935.] I–II. k. Gödöllő-Máriabesnyő, 2003. I. k. 291. o.

alakulhatott volna ki az Adriai-, Égei-, Fekete-tenger és a Kárpátok között, ami fenekestül felforgatta volna az európai hatalmi rendszert, jelentősen gyengítve például Velence, a dél-itáliai Hohenstaufok, a Babenbergeket, de akár Cseh- és Lengyelország súlyát. Annak ellenére, hogy Andrásnak voltak támogatói a latin bárók között, s lehet, lépéseket is tett a Szentszéknél latin császárrá emelése érdekében, továbbá mindenben a pápa kedvében kezdett járni, de 1216 nyara, Péter megválasztása után nem lehetett reális esélye, sem pedig energiája, anyagi ereje egy ekkora vállalkozáshoz, hogy tudatosan, hosszú távon úgy rendezkedjen be, mint egy potenciális jelölt a konstantinápolyi trónra.

A király uralkodói tevékenységét történetírásunk meglehetősen negatív élel itéli meg. Ennek ellenére II. András nem volt az „ábrándok” embere, képes volt valóban két lábbal a földön járni – ahogyan arra is rá kellett jönnie, hogy a Szentföldet el kell hagynia, s az objektív feltételek hiánya és az akkori rendelkezésre álló eszközökkel nem folytatható a keresztes hadjárat a siker reményével. Másképpen szemlélve pedig azt gondolom, az Árpádok államának nemzetközi tekintélyét a pápasággal és a császársággal, a feltörekvő balkáni hatalmakkal, Bulgáriával szemben igenis emelte az, hogy az uralkodó pályázik a latin trónra, még ha azt inkább politikai tökéként kívánta is hasznosítani, nem pedig komolyan gondolta. A mai szakirodalomban Zsoldos Attila már úgy ábrázolja András politikáját, hogy azt a pillanatnyi lehetőségek és kényszerek is befolyásolták, s azt nem lehet függetleníteni a kor feszültségeitől és nemzetközi politikai helyzet nagyhatású változásaitól.¹¹⁴ Éppen ezért ebbe illeszthető be az is, hogy a bolgár cár, II. Frigyes, a pápa, a francia király udvarában nem „hangzott rosszul” s elgondolkodtatta a kortársakat, hogy András igényt jelent be Konstantinápoly császári címére.

¹¹⁴ Zsoldos Attila: Nagy uralkodók és kiskirályok a 13. században. (Magyarország története 4.) Budapest, 2009. 26. o.

ATTILA BÁRÁNY

ANDREW II AND THE LATIN EMPIRE

Summary

Much of the historical works examine Andrew's foreign politics in the Balkans only through his overriding ambition to acquire the Latin imperial title. It is often stated that this was the reason why he went on a crusade. This study examines the question whether the king really wanted to ascend the throne of the Latin Empire or not. There is no evidence to the assumption that Andrew married his second wife Yolanda de Courtenay because he wanted to ascend the Constantinople throne with the help of this trump card. Our only concrete evidence, Pope Honorius III's letter to the king in early 1217 states only that the Latins had sent envoys to Andrew, *too*, and that *either* him *or* Peter de Courtenay would be elected emperor. The election had taken place months before before that, in summer 1216; Peter was crowned by the pope only in April 1217. Andrew had chosen the voyage well before that, so it is possible that his name too had arisen before summer 1216, but he did not apply to the throne in 1217. The news that he had been considered as candidate reached Rome *only* via the king's report. Hungarian literature on the topic claims that Andrew was the candidate of one of the Latin parties, but narrative sources of the crusades and the Latin Empire do not support this claim. However, most of them do record the exclusive election of Peter de Courtenay. The study also discusses a hypothesis which is based on the legend of Saint Ladislaus and on the account of the 14th-century chronicle-composition, saying that the leaders of the first crusade elected Ladislaus as their 'chief and leader'; and from this fact it can be concluded that Andrew had been elected emperor by the Germans before the onset of the crusade. Besides the abovementioned reference, there is no other contemporary source that supports Andrew's 'election'. Furthermore, there is no evidence to the assumption that Andrew was actually chosen as commander-in-chief during the campaign. Even though Andrew did not intend to acquire the throne of the Latin Empire, he still had the task to defend the Latins' positions, and for that purpose he built a strong alliance system in the Balkans.

ATTILA BÁRÁNY

ANDRÉ II DE HONGRIE ET L'EMPIRE LATIN

Résumé

La plupart des ouvrages spécialisés analysent la politique extérieure dans les Balkans d'André II de Hongrie uniquement à la lumière de son ambition dévorante pour obtenir le titre d'empereur latin. Il est souvent évoqué qu'il est parti en croisade pour cela. L'étude examine si le roi prétendait réellement au trône de l'Empire latin. On peut également réfuter le fait qu'André II aurait épousé sa deuxième femme Yolanta Courtenay pour accéder au trône de Constantinople. Le seul élément concret, une lettre écrite au roi par le pape Honorius III affirme seulement que les Latins ont dépêché un envoyé au roi André, entre autres, et que soit lui soit Pierre Courtenay sera élu empereur. L'élection eut lieu plusieurs mois plus tôt, en été 1216, mais Pierre ne fut couronné par le pape qu'en avril 1217. André choisit la voie maritime beaucoup plus tôt, ce qui veut dire que même si son nom fut évoqué avant l'été 1216, il ne prétendait plus au trône en 1217. Le roi fut le seul à communiquer à Rome la nouvelle sur sa candidature au trône de l'Empire. Les ouvrages hongrois spécialisés mentionnent qu'André était le candidat d'un parti latin, mais ce n'est pas étayé par les sources narratives des croisades ou de l'Empire latin, alors que la plupart font mention de l'élection de Pierre Courtenay. L'étude examine également l'hypothèse, basée sur la légende de saint Ladislas de Hongrie et une chronique composée du 14e siècle selon lesquelles Ladislas fut choisi « chef

et commandant » par les chefs de la première croisade, ce qui laisse supposer qu'André fut élu empereur par les Germaniques avant le départ des armées croisées. Outre cette mention, aucune autre source d'époque n'étaye l'« élection » d'André. On ne peut pas prouver non plus qu'André a été réellement élu chef suprême de la croisade. Même s'il ne prétendait pas au trône de l'Empire latin, André dut défendre les positions latines et pour ce faire, il créa un système d'alliance solide dans les Balkans.

ATTILA BÁRÁNY

ANDREAS II. UND DAS LATEINISCHE KAISERREICH

Resümee

Ein großer Teil der Fachliteratur untersucht die Außenpolitik von Andreas auf dem Balkan im Spiegel derjenigen, alles andere hinwegfegenden Bestrebung, den Titel des lateinischen Kaisers zu erlangen. Oft wird erwähnt, dass sein Kreuzzug *deswegen* eingeleitet wurde. Die Studie untersucht, ob der König wirklich den Thron des Lateinischen Reiches im Visier hatte. Es kann auch angezweifelt werden, dass Andreas deshalb seine zweite Gemahlin, Jolante Courtenay, geheiratet hatte, weil er durch diesen Trumpf auf den Thron von Konstantinopel gelangen wollte. Unsere einzige konkrete Angabe, der Brief von Papst Honorius III. an den König von Anfang 1217, behauptet nichts anderes, als dass die Latiner *auch* zu Andreas Gesandte geschickt hatten, damit *entweder er oder* Peter von Courtenay *später* zum Kaiser gewählt werde. Die Wahl fand bereits Monate zuvor, im Sommer 1216 statt, aber Peter wurde erst im April 1217 gekrönt. Andreas hatte geraume Zeit davor den Seeweg gewählt, das heißt, es ist möglich, dass vor Sommer 1216 auch sein Name im Gespräch war, aber im Jahre 1217 war er kein Anwärter mehr auf den Thron. Dass seine Wahl zum Kaiser überhaupt im Gespräch war, gelangte *nur* über den Bericht des Königs nach Rom. In der ungarischen Fachliteratur steht, dass Andreas der Kandidat einer lateinischen Partei war, aber dies wird durch die narrativen Quellen der Kreuzzüge und des Lateinischen Reichs nicht belegt. Die *alleinige* Wahl von Peter von Courtenay wird jedoch von den meisten erwähnt. Die Studie untersucht auch diejenige Hypothese, dass wir ausgehend aus der Legende des St. Ladislaus und desjenigen Berichts der Chronikkomposition, wonach die Anführer des ersten Kreuzzugs Ladislaus zu „ihrem Anführer und Leiter“ gewählt hatten, schlussfolgern könnten, dass Andreas vor dem Beginn des Kreuzzugs von den Deutschen zum Kaiser gewählt worden wäre. Die „Wahl“ von Andreas wird mit Ausnahme des obigen Hinweises durch keine einzige zeitgenössische Quelle belegt. Es kann auch nicht nachgewiesen werden, dass bei seinem Kreuzzug tatsächlich Andreas zum Heerführer gewählt worden wäre. Auch wenn er den Thron des Lateinischen Kaiserreiches nicht erlangen wollte, hatte Andreas die Aufgabe, die Verteidigung der lateinischen Positionen zu versehen, und hierzu baute er auf dem Balkan ein stabiles Bündnissystem aus.

АТТИЛА БАРАНЬ

АНДРЕЙ II И ЛАТИНСКАЯ ИМПЕРИЯ

Резюме

Большая часть специальной литературы анализирует балканскую внешнюю политику Андрея II в свете стремлений приобрести ранг латинского императора, оттеснивших всё остальное на задний план. Часто высказывается мнение о том, что именно *поэтому* он отправился в крестовый поход. Автор статьи исследует вопрос о том, действительно ли претендовал этот король на трон Латинской Империи. Можно опровергнуть так же и тот факт, что Андрей женился второй раз, взяв в жены Куртеназ Йоланту, так как хотел использовать этот брак для заполнения трона в Константинополе. Единственным конкретным данным, которым мы располагаем, является то, что папа Хонориус III в своем письме к королю в начале 1217-ого года констатирует лишь, что латинцы направили послов не только к Андрею, что они предполагали посадить на свой престол или Андрея *или* Куртенау Петра. Выборы произошли уже за несколько месяцев до этого летом 1216-ого года. Петра папа короновал только в апреле 1217-ого года. За долго до этого Андрей выбрал для себя морское путешествие, то есть возможно, что до лета 1216 года упоминалось и его имя, но в 1217-ом году он уже не претендовал на трон. Тот факт, что король претендует на избрание на трон императора, стал известен в Риме *лишь* посредством королевского сообщения. В венгерской специальной литературе фигурирует тот факт, что Андрей был из одним из кандидатов латинской партии, и нарративные источники крестовых походов и Латинской империи это подтверждают. И в большинстве случаев все они упоминают об избрании *одного* Куртенау Петера. В статье дается анализ гипотезы, согласно которой, исходя из легенды о Святом Ласло и сообщения хроникальной композиции XIV века о том, что руководители первого крестового похода избрали Ласло „своим вождем и руководителем”, мы можем сделать вывод о том, что немцы избрали его императором еще до начала крестового похода. „Избрание” Андрея помимо вышеуказанной ссылки не подтверждается ни одним современным источником. Нельзя доказать и того, что в крестовом походе Андрей действительно был избран главным вождем. Несмотря на то, что Андрей не намеревался заполучить трон Латинской Империи, перед ним стояла задача обеспечить защиту латинских позиций, для чего он создал на Балканах стабильную союзническую систему.

EGY HÍRHEDT LESVETŐ A XVII. SZÁZADBÓL – KÖSZE GYURKÓ ZSÁMBÉKI AKCIÓJA*

„Ellenség hírére vitézeknek szüve
gyakorta ott felbuzdul,
Sőt azon kívül is, csak jó kedvéből is
Vitéz próbálni indul,
Holott sebesedik, öl, fog, vitézkedik,
Homlokán vér lecsordul.”
(*Balassi Bálint*)

A hivatalos béke és valóság

„Az elmúlt őszkor [1657] egy Kösze Gyurka nevű pribék legínnek információjából gróf Bottiány [Batthyány] Uram Ő Nagysága szolgálai közül ennéhányan ugyanaz Ő Nagysága consensusából Keresztúr nevű rác falumra, az kiket közel hetven esztendeje bírtak az elejim is, menvén, felrablották, minden marháikat elhajtották, nyolc szegény emberemet most is rabul tartják magoknál, Kisfaludj Balázs¹ Uramnál, Keősze [Kösze] Gyurkónál lévén némelyike; némelyike viszont ugyan az Ő Nagysága [gr. Batthyány Ádám] fő ember szolgálainál. Sarc nélkül nem akarják kibocsátani, az melyért mint szintén holdolatlanokkal, úgy bánnak nagy kegyetlenül... bátortalanok az faluban, miképpen mernek betakarodni² ...tartanak attól, újobban meg ne rabolják” – írta Török Ferenc

* A kutatásokat az OTKA K 82 078 sz. kutatási programja segítette.

¹ A Kisfaludy család több tagja is a Batthyányak szervitora volt. Vö.: *Varga J. János*: Rabtartás és rabkereskedelem a 16–17. századi Batthyány-nagybirtokon. In: Unger Mátyás Emlékkönyv. Emlékkönyv Unger Mátyás negyedszázados egyetemi történészstanári működése emlékére, születésének hetvenedik évfordulója alkalmából. Szerk. *E. Kovács Péter, Kalmár János, V. Molnár László*. Budapest, 1991. 125. o.

Kisfaludy Balázs vasi alispán fia, Mihály és Sittkey Zsuzsanna házasságából nyolc gyermek született. Vö.: *Kisfaludy László*: A kisfaludi Kisfaludy család története. (Régi magyar családok 2.) Debrecen, 2004. 192. o. Közülük, vagy legalábbis a Kisfaludiak közül egy időben többen is szolgálták Batthyánnál. Balázs 1657-ben csákányi hadnagy volt, majd Németújvárott tisztartó, Zsigmond török rabságban, Nándorfehérvárott halt meg 1658. augusztus 25-én, László és Ferenc continuous udvari lovasként szolgált a főkapitánynál. Ferencet a rabságból való kiszabadulása után egy vértesi vitézkedése során vágták le. Magyar Országos Levéltár, Batthyány család levéltára (a továbbiakban: MOL Batthyány cs. lvt.). Missiles, P 1314. Kisfaludy Balázs levelei Batthyány Ádámhoz, №. 26 712–26 783., 26 815.; Sittkey Zsuzsanna levele Batthyány Ádámhoz, Lak, 1658. december 13. MOL Batthyány cs. lvt. Földesúri családjára vonatkozó iratok, P 1322. №. 1324.; „Ab Anno 1657. die 17. May ad Annum 1658. diem similiter 17. May Continuus udvarunk Népeinek Item Szalonaki és Rohonczi várainknál lévő continuous Prebendásoknak consignatioja...” Kisfaludy János, Ádám és Gáspár „házoknál lakó fő uraimék”-ként vannak említve 1653-ban. MOL Batthyány cs. lvt. Földesúri családjára vonatkozó iratok, P 1322. №. 1177.; Batthyány Ádám leveleskönyve, P 1315/4. A. köt. p. 327. Lásd még Benda Borbála és Koltai András hatalmas anyaggyűjtését az interneten: <http://archivum.piar.hu/batthyany/index.htm>. Ebben a listában a következő családtagok szerepelnek: Ádám (1649–57) 4 lóval, Balázs (1644–55) 3–5 lóval, Ferenc (1654–58) 2 szolgálával, Gábor (1654–57) 4 lóval, János (1649–54) 4 lóval, László (1654–58) 2 szolgálával, Zsigmond (1644–56) 2–4 szolgálával és 3 lóval szolgálta az urat. Továbbá lásd legújabban: *Koltai András*: Batthyány Ádám. Egy magyar főúr és udvara a XVII. század közepén. (A Győri Egyházmegyei Levéltár Kiadványai. Források, feldolgozások 14.) Győr, 2012. (A továbbiakban: *Koltai* 2012.) passim.

A levélrészleteket a korhű hangzást megtartva, de mai központozás és helyesírás szerint írtam át, a személyes földrajzi neveket azonban megtartottam eredeti alakban.

² Betakarítani a termést.

újvári gyalog hadnagy³ Wesselényi Ferenc nádorhoz írt supplicatiójában a családja által mintegy hetven éve bírt rác falu, Keresztúr⁴ „felablását” sérelmezvén.⁵ A levél úgy került az illetékeshez, hogy 1658 nyarán a nádor a panaszlevelet is mellékelve kérte Batthyányt, hogy orvosolja a sérelmet: „...legfőképpen amaz pribékre (aki Köszté vagy Keszegh, elég az, hogy még az harcánál is latrabb és gonoszabb) vagyon mindenfelől az sok panasz, s ím most is, hogy Komáromban jöttem volna, Vértes tájáról tizenhat faluból is jöttek hozzám, csak azon Kösze ellen panaszolkodván, hogy maradhatatlanok volnának, rajtok való sok csintalanság⁶ miatt...”⁷ – ilyen vélemények is elhangoztak Kösze Gyurkóról, s nem utolsó sorban Kisfaludy Balázsról. Az utóbbit, aki Batthyány csákányi hadnagyaként szolgált, 1653-ban szigorú büntetés terhe mellett maga az uralkodó tiltotta el a hódoltsági területekre történő betörésektől és török foglyok szerzésétől.⁸ Ez azonban nem akadályozta meg őt abban, hogy újra és újra, évente többször is kimenjen a törökök ellen portyázni; Batthyányhoz írt levelei szerint 1656-ban négyszer, 1657-ben legalább háromszor próbált szerencsét.⁹

Hivatalosan ugyan béke volt a Porta és a császári-királyi udvar között, de ez csak a nagy hadjáratok lezárását jelentette, s a kisebb-nagyobb csetepaték, sőt várvívások sem szüntek meg. Mivel mind a Habsburg, mind az Oszmán Birodalom érdeke békét kívánt ebben a térségben, újabb és újabb béketárgyalásokkal igyekeztek útját állni a casus belli-nek; ennek ellenére mind a tárgyalások során, mind fegyverrel egyre nőtt az oszmán hatalom alá került települések száma.¹⁰

A korszak felelősen gondolkodó magyar politikusai és katonái ismerték a valós helyzetet. Tudták, hogy a lakosság egy részét elhurcolják vagy megölik, elhajtják marháikat vagy felégetik javaikat, folyamatosan emelik adóikat és a még hódolatlan falvak százait kényszerítik behódolásra. Tudták, hogy a Magyar Királyság „köpönyegének szegélye”, területe és lakóinak ereje egyre fogy, míg azzal arányosan nő az oszmánok uralma. Esterházy Miklós nádor 1641-ben, a szőnyi béketárgyalásokhoz készített *Opiniójában* ezt nagyon világosan megfogalmazta: „Őszvevetvénaz törököknek mastani állapotját fegyver alatt való állapotjokkal, sokképpen jobban vannak, hogysem mint voltak, és nagyobb nye-

³ Ilyen kevés adatból nem lehet egyértelműen meghatározni, hogy az Újvárott hadnagyoskodó nemes melyik Török családból származott; a szendrői Török család között akadt nem egy hadnagy, s birtokaik Torna, Gömör és Nógrád vármegyékben feküdtek. Az emőkei Török család régi Nyitra megyei eredetű, s birtokaik Trencsén, Komárom és Bars megyében helyezkedtek el. Elképzelhető, hogy e Nyitra megyei nemesi család sarja volt Török Ferenc, de nincs kizárva, hogy egy harmadik családé. *Nagy Iván*: Magyarország családai czimerekkel és nemzékrendi táblákkal. XI. k. Pest, 1865. 298–306. o.

⁴ Valószínűleg a Nyitra megyei Keresztúrról van szó, amely elpusztulhatott a XVI. század folyamán, s spon-tán, esetleg tudatos telepítéssel rációk kerültek a faluba, akik aztán adóztak földesuruknak, a Török familiának. Ezt a helységet a XIX. században pusztaként emlegetik. Keresztúr nevű pusztá van még Nógrád megyében is. Az sem kizárható, hogy a kérdéses falu nem Érsekújvárhoz, ahol a hadnagy szolgált, hanem a Batthyány uradalmakhoz feküdt közel, s ezért tudták a gróf emberei feldúlni; Keresztúr nevű falu, illetőleg pusztá van még Vas, Zala és Veszprém megyében, de még máshol is, szerte az országban. Vö.: *Fényes Elek*: Magyarország geographiai szótára. I–II. k. Pest, 1851. (A továbbiakban: *Fényes* 1851. I–II.) 207–208. o.

⁵ MOL Batthyány cs. lvt. Missiles, P 1314. №. 51 380. Török Ferenc újvári gyalog hadnagy aláztos supplicatiója Wesselényi Ferenc nádorhoz. É. n. Wesselényi Ferenc nádor Batthyány I. Ádámhoz szóló levelé-nek melléklete. Érsekújvár, 1658. július 4.

⁶ Csintalanság: e korban ennek egyértelműen negatív értelme volt, értsd gazemberség, gonoszság.

⁷ Wesselényi Ferenc nádor levele Batthyány Ádámhoz. Érsekújvár, 1658. július 4. Lásd az 5. jegyzetet!

⁸ III. Ferdinándnak Batthyány Ádámhoz írt levele. Idézi: *Kisfaludy* László 1. jegyzetben hivatkozott munkája, 85. o.

⁹ Vö.: MOL Batthyány cs. lvt. Missiles, P 1314. №. 26 735., 26 737., 26 742., 26 743., 26 745., 26 762. Kisfaludy Balázs levelei Batthyány Ádámhoz.

¹⁰ Vö. részletesen: *J. Újváry Zsuzsanna*: „Csak az nevét viseljük az békességnek...” Oszmán hódoltság és hódító levelek a Dunántúlon a XVII. században. In: Mindennapi élet a török árnyékában. Kora újkori társadalom- és életmódtörténet. (Khronosz I.) Pázmány Történelmi Műhely. Szerk.: *J. Újváry Zsuzsanna*. Piliscsaba, 2008. 15–34. o. 15–34. o.

reségek vagyon, Magyarország pengig és az magyar nemzet attól az sítuatoroki végezéstül fogvást mind fogyott és fogy... Vegyük az békesség mellett az oltalmat is kezünkben...; hogy ha az végházak vitézlő néppel meg nem lesznek rakva, és azok meg nem lesznek fizetve, szintén azt fogja ezután is az török cselekedni a' mit eddig, mert libere kimegyen az falukra, s keresztén fülnek csak hallani is rú az, a' mit a' pogány ebek az szegény községgel, gyermekekkel és ifjú cselédekkel cselekesznek..., s szabadon megyen az végházak alá is, s mind marhájokat, s mind magokat egyaránt hajta... Libere megyen az holdultatásra is, mert nem állhatnak ellene, annyian megyen ki, s rabolnak két-három, s négy falut, az többi, ki ott közel vagyon, magától is, lopva is bemegyén félelmében [ti.: hódolni]. Ettől pengig őket végezés el nem fogja, hanem pálca, s fegyver.”¹¹

A béketárgyalásokhoz készített sok-sok kárlista igen szomorú adatokat tartalmaz: a kanizsai és a környékbeli oszmánok 1633 és 1649 között¹² a Kanizsával szembeni végeken több mint 4200 embert vittek el vagy vágtak le és 4760 marhát hajtottak el.¹³ Ezen kívül 45 falut meghódoltattak, 16-ot pedig csak akartak, de nem sikerült.¹⁴ Volt olyan év is, amikor csak ezekből a végekből 310 vitézt vágtak le és vittek el, többségüket rabba tették. Batthyány Ádám dunántúli kerületi és Kanizsával szembeni végvidéki főkapitány számtalan levélben tette szövé a kanizsai bégnek a mérhetetlen pusztítást: „...az kanizsai vitézek az szegény holdult embereket mindenözt vagdalják és rabságra viszik, az kik eleitül fogvást fejet hajtván adóztanak... Ezen dolog az két hatalmas császár között lett békességnek igen nagy ellenére vagyon..., arra való volna az hitlevél, hogy az mellett maradhatnak békével [ti.: a szegénység], mert az mivel tartoznak, azt fogyatkozás nélkül beszolgálják.”¹⁵ Tehát még a meghódolt, adójukat befizető települések sem voltak biztonságban.

„Pálca és fegyver”

Jól látta Esterházy Miklós, hogy az ellenséget csak „a pálca és a fegyver” tudja korában tartani, s a fegyver forgatásához pedig a végváriak létszámát kell megemelni. A valóságban ez azonban éppen fordítva történt: a XVII. században (főleg 1607 után) a királyi őrséggel ellátott várak száma mintegy 27 %-kal, létszámuk pedig legkevesebb 23 %-kal csökkent; a XVI. századbeli 120 végvár helyett 88, és a bennük állomásozó 22 ezer katona helyett legfeljebb 17 ezer, de az 1640-es években – Esterházy Miklós kimutatásában – már csak 9900 magyar és 2631 német végvári katona (összesen: 12 531 fő) szerepelt, de ez utóbbiak létszámában már benne foglaltattak a horvát és vend végvidéken szolgálók is.¹⁶ A létszám gondok enyhítésére az 1638. évi országgyűlés elrendelte az 1609. évi keretszám feltöltését, sőt, az uralkodó ahhoz is hozzájárult, hogy további új „iratos”

¹¹ Kiemelés a szerző által: J. Ú. Zs. MOL Batthyány cs. lvt. Batthyány I. Ádám leveles könyve, P 1315/4./B. „*Discursus Palatini ac opinio circa modernum tractatum turcicum*” [1641] pag. 69–115. Lásd erről részletesen: J. Újváry 2012.

¹² Az összeírás kezdete 1633, nyilvánvalóan azért, mert a 23 éves Batthyány I. Ádám ekkor lépett a kerületi főkapitányi és a Kanizsa ellen vetett végvidéki főkapitányi székbe az elhunyt Nádasdy Pál helyére.

¹³ MOL Batthyány cs. lvt. Török vonatkozású iratok II. P 1313/ 249.cs. №. 22., 180., 230. Vö.: J. Újváry Zsuzsanna: „Az szegény anyámat immáron teljességessen megemészti az sok siralom.” Bepillantás a törökkori Magyarország életébe egy muszlim rab viszontagságain keresztül. *Keletkutatás*, 2002–2006. ősz. 102–130. o.

¹⁴ A török pusztításokról lásd részletesen legújabbban: *Illik Péter*: Török dúlás a Dunántúlon. Török kártételek a nyugat-dunántúli hódoltsági peremvidéken a 17. század első felében. (WZ Könyvek). Budapest. é. n. [2010] (A továbbiakban: *Illik* 2010.)

¹⁵ MOL Batthyány cs. lvt. Török vonatkozású iratok II. P 1313. 249. cs. №. 7. Batthyány Ádám fogalmazványa kanizsai Sahin basához, 1646.

¹⁶ *Czigány István*: Reform vagy kudarc? Kísérlet a magyarországi katonaság beillesztésére a Habsburg Birodalom hadseregébe 1600–1700. Budapest, 2004. (A továbbiakban: *Czigány* 2004.) 73. o.

katonákat is felfogadjanak.¹⁷ Az elkövetkező évek országgyűlései szintén az 1609. évi létszám feltöltését rendelték el.¹⁸ Azonban mind a harmincéves háború (1618–1648) katonaszükségele a nyugati hadszíntéren, mind a súlyos pénzhiány azt eredményezte, hogy a törökellenes határvédelem súlyos emberhiánnyal küszködött.¹⁹ A század közepén jószereivel 12–15 ezer fő²⁰ vigyázta a térséget, azok is gyakorta éhesen, rongyosan, fizetetlenül, tétlenségre ítélve. Ezzel szemben a magyarországi oszmán haderő létszáma növekedett; noha a Birodalomban is átcsoportosították a haderő egy részét a keleti frontra, a tizenöt éves háború során elfoglalt új várakat, Egert és Kanizsát, illetve a környező kisebb erősegeket megrakták katonával. Így a valamelyest kiegyensúlyozott XVI. századi magyar–török erőviszony felbomlott, amelyet a hódoltsági határ menti nagybirtokos földesurak és főkapitányok magánhadseregei, illetve a megnövekedett létszámú, katonáskodással adózó, ún. katonaparasztok sem tudtak helyre billenteni; pedig csak a Batthyányak körmendi birtokközpontjában, 1650-ben már 235 fő élt hajdúkiváltsággal,²¹ nem beszélve a többi katonatelepről²² és a Zrínyiek, a Nádasdyak, az Esterházyak, valamint más dunántúli birtokosok fegyveres erejéről.

Bécsből a Dunántúlra, elsősorban a birodalmi főváros, Alsó-Ausztria és Stájerország védelme miatt, különösen figyeltek. Ezért itt két végvidéki és egy kerületi főkapitányság alakult ki már a XVI. században.²³ Utóbbit – a magyar rendek tekintélyes ereje következtében – csakis magyar arisztokraták tölthették be. A XVII. század elején a dunántúli mágnások – Batthyány II. Ferenc, Széchy Tamás és Nádasdy Pál – egymás közt váltogatták e fontos pozíciót, míg Batthyány I. Adámnak 1633-tól sikerült megszereznie mind a végvidéki generálisi, mind a kerületi főkapitányi pozíciót, ráadásul ezt később öröklődővé változtatta. Ezzel egy időben magyar tanácsosi, valamint 1640-től királyi étekgfogó mesteri főméltóságot is kapott. A végleges főkapitányi kinevezése után, 1637-től megkapta a kerületi főkapitányi kontingenst is (150 lovas és 100 gyalogos), akik Körmenden állomásoztak. Így az „ország lovasai” és az „ország gyalogjai” mellett saját, több száz főt is kitevő magánhadseregével igencsak kemény ellenfélnek bizonyult az oszmánok ellenében.²⁴

A magyarországi világi és egyházi méltóságok teljes magánkatonaságát a szakirodalom legkevesebb 10–12 ezer főre teszi.²⁵ A XVII. század első felében a magyarországi oszmán várakban mintegy 19 000 zsoldos és 8000 javadalombirtokos katona teljesített szolgálatot,²⁶ de itt is számításba kell vennünk a bégek magánkatonáit és az állástalan katonatömegeket, akik csak az alkalomra vártak, hogy szolgálatba léphessenek. Hegyi Klára legújabb számításai szerint ennél pontosabb számot kaphatunk: az 1620–1630 kö-

¹⁷ Uo. 78. o. Vö.: 1638:5. Corpus Juris Hungarici. Magyar Törvénytár. 1608–1657. évi törvénycikkek. Szerk. *Kolosváry Sándor, Óvári Kelemen*. Budapest, 1900. 374–377. o.

¹⁸ Uo. 1647:24. 448–449. o., 1649:2. 526–527. o.

¹⁹ *Czigány* 2004. 85–86. o.

²⁰ *Székfi Gyula*: Magyar történet. Budapest, 1935. 38–40. o. Vö.: *Pálffy Géza*: A török elleni védelmi rendszer szervezetének története a kezdetektől a 18. század elejéig. (Vázlat egy készülő nagyobb összefoglaláshoz.) *Történelmi Szemle*, 38. (1996) 2–3. sz. 202. o.

²¹ *Tóth István György*: Jobbágyok, hajdúk, deákok. A körmendi uradalom társadalma a 17. században. Budapest, 1992. 25. o.

²² Varga J. János számításai szerint 1658 és 1663 között a Batthyányak magánföldesúri és kerületi főkapitányként rendelkezésére álló serege 2282 fő volt. *Varga J. János*: Szervitorok katonai szolgálata a dunántúli nagybirtokon. Budapest, 1981. (A továbbiakban: *Varga J.* 1981.) 24–25. o. Vö.: *Czigány* 2004. 89–90. o.

²³ Vö. Pálffy Géza 20. jegyzetben hivatkozott munkájával, 163–217. o.

²⁴ *Pálffy Géza*: A Batthyány család a törökellenes határvédelemben a XVI–XVII. században. *Haditörténelmi Közlemények*, 122. (2009) 2. sz. 321–356. o., különösen, 331–333. o.

²⁵ *Czigány* 2004. 94. o.

²⁶ *Ágoston Gábor – Oborni Teréz*: A tizenhetedik század története. Budapest, 2000. 111. o.

rüli török hódoltsági várakban 21 000 fő helyi és portai katona állomásozott.²⁷ A század második felében a magyarországi hat vilajet közül három – a budai, a váradi és az újvári – zsoldos létszáma meghaladta a 18 000 főt.²⁸ A legújabb kutatások már ezt a létszámot is pontosították: 17 450 helyi katonával és mintegy 6500 janicsárral (kerekítve: 24 000 fővel) lehet számolni a hat vilajetben.²⁹ Ebből a számból természetesen hiányoznak a birtokos szpáhik – akik nagyrészt a várakban húzódtak meg – továbbá a nem regisztrált, de aktív katonákból álló, a beglerbégek és a szandzsákbégek személyes kíséretét alkotó elemek és az állásra váró, nagyszámú katonatömeg.³⁰

Ezzel szemben 1671-ben a magyar királyi végvárakban szolgáló katonaság nem lépte túl a 12 ezer főt,³¹ s ha ehhez hozzáadjuk a magánkatonaságot, a teljes összlétszám sem érte el az ellenség létszámát. Nyilvánvaló, hogy az oszmán erőfölény még inkább eltolódott, s ebből is adódott, hogy a magyar végvárak nem tudták lefedni a török portyákat. Az ellenség átjutott közöttük, olykor még 80–100 km mélyen is benyúlva a Magyar Királyság területébe; újabb és újabb településeket kényszerítettek meghódolásra és adófizetésre, másrészt pusztították a falvakat és azok lakóit. Ez ellen hiába tiltakoztak a végvári kapitányok, a dunántúli főkapitány, vagy akár a nádor.

A Magyar Királyság és a hódoltsági peremvidék még hódolatlan helységeit jószereivel a végbelieknek kellett megvédeniük a további hódoltatástól, noha a békeszerződés mindkét részről tiltotta a másik területének saját adóztatás alá vonását, vagyis az újabb terjeszkedést. Természetesen a keresztények sem csak az oszmánok kihívásaira válaszoltak, hanem önálló akciókat is indítottak. A végvári katonaságnak alapvető szerepe volt a hódoltságbeli falvak magyar részre történő állami és magánföldesúri adóztatásra kényszerítésében, valamint a járandóságok behajtásában, s ez által a magyar feudalizmus életben tartásában, másfelől az oszmán uralommal szemben lojális, gyakorta a törökök által telepített rác vidékek adózásra kényszerítésében, vagyis hódoltatásában, ami egyet jelentett a magyar feudalizmusba történő integrálásukkal.³² Az Alföldön nem, de a Dunántúlon szilárdan kialakult a rácokkal való bánásmód stabil szokásrendszere; élesen megkülönböztették a „hódolt” és a „hódolatlan” rácokat, ami annyit jelentett, hogy az előbbieknél ugyanaz a jogvédelem járt ki magyar részről, mint magyar jobbágytársaiknak.³³ A „hódolatlanokkal” – természetesen – ugyanúgy bántak, mind az oszmán végvárakban lakó délszláv martalócokkal, vagyis előszeretettel „vadásztak” rájuk, hajtották el állataikat vagy ejtették őket foglyul.

A hódolt, illetve a hódolatlan falvakon való portyázás esetében azonban volt egy igen lényeges különbség az oszmán és a keresztény akció között; láttuk, hogy a török szinte különbségtétel nélkül le-lecsapott a neki meghódolt és adót fizető helységekre is – a dunántúli főkapitány ezt számtalanszor panaszolta is –, de ha a keresztények tették ugyanezt, egyrészt foglyaikat többnyire el kellett engedniük, hiszen a hódolt község – jelen esetben a rác falu – földesura azonnal panasszal élt a nádornál, másrészt az uralkodó is tiltott mindenfajta békebontó akciót. Az előbbi ugyanis a magyar jog szerint nagyobb vagy kisebb hatalmaskodásnak minősült – nemesi birtok törvénytelen háborgatása, bir-

²⁷ Hegyi Klára: A török hódoltság várai és katonasága I. Oszmán védelmi rendszer Magyarországon. Budapest, 2007. (A továbbiakban: Hegyi 2007.) 169. o.

²⁸ Agoston Gábor és Oborni Teréz 26. jegyzetben hivatkozott munkája, 112. o.

²⁹ Hegyi 2007. 169–170. o.

³⁰ Uo. 170–172. o.

³¹ Czigány István: A végvári katonaság ellátása 1672–1700. In: Végvár és ellátás. (Studia Agriensia.) Szerk. Peterscsák Tivadar, Berecz Máttyás. Eger, 2001. 257. o.

³² Vö. Szakály Ferenc: Magyar adóztatás a török hódoltságban. Budapest, 1981. Különösen: 159–185. o.

³³ Uo. 182. o.

tokfoglalás –, amely panasszal a nádor elé lehetett járulni.³⁴ Ez történt például 1652-ben, illetve 1653-ban is azzal a hat ráccal, akiket Batthyány részben adósságtörlesztés-képpen kapott, részben pénzért vett Fáncsi Györgytől,³⁵ de mivel hódolt rácnak „találtattanak lenni”, vissza kellett őket adni földesuruknak, Csajági Gergelynek.³⁶ Ugyanígy járt Batthyány az apáti ráccal is, akiket a veszprémi katonáktól vett meg 220 forintért, de mivel Szelepcsényi György jobbágyai voltak, a kancellár kérésére visszaadta őket.³⁷ Azonban a tiltó parancs sem késlekedett Bécsből: „Nem múlatom el Nagyságos Uram, hivatalom is és böcsületem kívánja, hogy az minap elrablott két rác falu és megháborgattatott késérő törökök felől Ó Felségének és az Hadakozó Tanács nekem írott kemény parancsolatit Nagyságoddal ne közleném...” – írta Esterházy János Batthyánynak.³⁸

Kösze Gyurkó

Visszatérve munkánk kiindulási pontjához, nem tudjuk, mi lett a Wesselényi által említett rác foglyok sorsa, mindenesetre a fentebbi levél két főszereplője, Kösze Gyurkó és társa, Kisfaludy Balázs – az uralkodói tiltás ellenére – igen ügyesen gyakorolták a lesvetést és fogolyszerzést, mert a rablisták sok olyan személyt tartalmaznak, akiket ők ejtettek foglyul és adtak el pénzért vagy ajándék gyanánt Batthyány Ádámnak.³⁹

Írásunk címszereplőjét nem ismerjük közelebbről; nincsenek dokumentumok a származására, de arra találtam adatot, hogy Tatán szolgált katonaként, mielőtt szörnyű tettét elkövette volna, vagyis mielőtt pribék lett.⁴⁰ Onnét „szökött ki” Zsámbékra a törökökhöz három évvel korábban, vagyis 1653-ban. Nem tudjuk, hogy pusztá nyereségvágyból, né tán valamilyen súlyos vétket elkövetve a büntetés elől, vagy egy őt ért súlyos sérelem miatt menekült el Tatáról, mindenesetre cserbenhagyván övéit áttált az ellenséghez. Talán itt kapta török ragadványnevet is, amely „csupaszt”, „szakálltalant” jelent.⁴¹ Mindenesetre a szökés, minden körülményt mérlegelve is, kimeríti a legsúlyosabb bűn, a hazaárulás fogalmát, amely – tettenérés esetén – mindenkor halálbüntetést vont maga után, még hozzá az egyik legszörnyűbb kivégzési móddal, karóba húzással hajtván végre a büntetést. A fiatal legénysorsa azonban másként alakult. Nem ritkán megtörtént, hogy

³⁴ *Eckhart Ferenc*: Magyar alkotmány- és jogtörténet. Budapest, 1946. 383–385. o. Lásd az 1485. évi nádori törvényeket (1485:VI.).

³⁵ Fáncsi György az 1640-es években Batthyány Ádám inasa, majd 1648-tól 3 lóval szolgáló continuus udvari familiáris volt. *Koltai* 2012. 313., 399. o.

³⁶ MOL Batthyány cs. lvt. Török vonatkozású iratok I. P 1313. 248. cs. №. 49. „*Régi török rabok sorozata*.” Az irat egy több száz oldalas összefűzött, paginált füzet, Batthyány Ádám ún. rabkönyve. 292. p.

³⁷ Uo. 287. p.

³⁸ MOL Batthyány cs. lvt. Missiles, P 1314. №. 12 034. Esterházy János levele Batthyány Ádámmal. Győr, 1658. január 11.

³⁹ MOL Batthyány cs. lvt. Török vonatkozású iratok I. P 1313. 248. cs. №. 49. „*Régi török rabok sorozata*.” Kösze György Budai Husszaint [Hüszsein] és Budai Kis Memhetet [Mehmet] 1657-ben, Pesti Durákat 1658-ban vitte az úrnak. Uo. 79., 80., 85. p.; Sámbekei [Zsámbekei] Józson Juszufot és Sámbekei [Zsámbekei] Bellót az 1657. november 30-i kótyavetyén adták el, ezeket a kérdéses lesvetésen szerezte Kösze Kisfaludy Balázssal együtt. Uo. 249–250. p.; Veöreösvari [Vörösvari] Mamhutot [Mahmud] 1658-ban vitte az úrnak. 352. p.; Kisfaludyt még Köszenél is keményebb fából faragták, illetőleg hadnagyként nagyobb lehetősége volt portyákra indulni. Ezekben az években meglehetősen sok rabot szerzett, közöttük nem egy agát, akiket fejénként 1000–1500 forintért adott el az úrnak: Ercsi Juszuf agát (1653), Paxi [Paksi] Oszmán agát, Mamhut [Mahmud] Zmail agát, Erdi Aise [Ajse] bulyát (1653), Csatai Rác Millent (1653), Constancinapoli [Konstantinápolyi] Emingh Alit (1655) és Budai Musztafa Veisz fiát (1657). A rác rabot ajándékon, Musztafa fiát nem tudjuk milyen áron adta, a többi öt rabért Kisfaludy 4100 forintot tehetett zsebre az úrtól. Uo. 80., 207., 215–216., 260., 338. p. A Batthyányak rabjairól lásd legújabban: *Tarkó Ilona*: Rabkereskedelem és anyagi kultúra a XVI–XVII. században a Batthyány család levéltára alapján. PhD disszertáció, Piliscsaba, 2012. (A továbbiakban: *Tarkó* 2012.)

⁴⁰ MOL Batthyány cs. lvt. Missiles, P 1314 №. 45 902. Szapáry Miklós levele Batthyány Ádámmal. Győr, 1656. november 17.

⁴¹ *Kakuk Zsuzsa*: A török kor emléke a magyar szókincsben. Budapest, 1996. 15. o.

egy-egy pribék az ellenségtől visszatért övéihez, és immáron újdonsült bajtársait árulta el.⁴² Ezeket a kapitányok kémként vagy törökellenes portyákban kalauzként használták, de mindenképpen erős fogadalmat vettek tőlük a nekik adott hitlevélért cserében. Ilyenkor az egykori pribéknek igencsak bizonyítania kellett, hogy valóban azokat szolgálja, akik megkegyelmeztek neki. Kösze szószólója Szapáry Miklós győri tiszt volt, akinek közbenjárására „gróf generális uram”, Philipp Graf von Mansfeld⁴³ főkapitány hitlevelét adott. E mellé Szapáry még Batthyánytól is kért egyet:

„...én az Nagyságod hitlevele nélkül alá nem akarom kezéhez küldeni, kérem az okáért Nagyságodat, Nagyságod is küldje kezemhez négy vagy öt nap alatt maga hitlevelét.” Szapáry levele legvégén még egyszer nyomatékosítja a kérést: „Nagyságodat kérem alázatosan, az hitlevelet küldje meg, mert káros leszen az halladék.”⁴⁴

A hitlevél pedig azért volt sürgős, mert „az dolog jó karban leszen, az pribéknek maga mustoha atyját küldöttem be, hogy mind az nap és mind az hel felől, bizonyos választot hozzon”, vagyis valamiféle katonai akció előkészítéséről volt szó. Szapáry csak ez utánra ígérte Köszenek a két hitlevelet, de egyúttal Batthyányhoz is föl kívánta vinni annak mostoha apját, akitől információt lehetett szerezni a legényről. De korábban már egy közvetítőt is küldtek Köszehez, aki beszélt vele. A pribékkel kötött végzésbe Szapáry nevét is belefoglalták.

A katonai ügyekben és az adminisztrációban is gondos gróf sok ezernyi irata között fennmaradt Kösze Gyurkó két levele, amely fényt derít a fentebbi homályos utalásra, s egyúttal felvillantja az egykori pribéknek adott hitlevelek mozgó rugóit. A levelek egy általa kieszelt, meglehetősen nagyszabású portya apró, gondos részleteiről tudósítanak bennünket; szinte látjuk magunk előtt Kösze Gyurkót, amint párduchörben, díszes süveggel a fején, büszkén léptet veres lován, miközben feszülten lesi, hogy a törökök mikor rohannak rá és társaira. S ebből a két írásból, valamint az ezzel kapcsolatos kutatásokból a maga teljességében élénk tárul egy szerencsés kimenetelű magyar lesvetés előkészítése, lefolyása, majd az azt követő kótyavetye.⁴⁵

⁴² A pribékekről írt nem kevés elfogultsággal Takáts Sándor. Vö.: *Takáts Sándor: Rajzok a török világból*. I. Budapest, 1915. (A továbbiakban: *Takáts* 1915.) 334–336. o.

⁴³ Philipp Graf von Mansfeld 1643–1657 között viselte a győri végvidéki főkapitányi tiszteletet. *Pálffy Géza: Kerületi és végvidéki főkapitányok és főkapitány-helyettesek Magyarországon a 16–17. században*. (Minta egy készülő főkapitányi archontológiai és „élettrajzi lexikonból”) *Történelmi Szemle*, 39. (1997) 2. 257–288. o. (A továbbiakban: *Pálffy* 1997a.) 277. o.

⁴⁴ MOL Batthyány cs. lvt. Missiles, P 1314. №. 45 902. Szapáry Miklós levele Batthyány Ádámmal. Győr, 1656. november 17.

⁴⁵ Mivel a kusza betűkkel megírt levelek a maguk nemében unikumban számítanak, azokat teljes terjedelmükben közlöm. A levelek szövegét, miként a fentebbi rövidebb szövegrészleteket, a régies hangzást, kiejtést megtartva, de mai helyesírás szerint és mai központozással írom át. Vö.: *Benda Kálmán: A Magyar Országgyűlési Emlékek sorozat 1607–1790 közti részének szerkesztési és forrásközlési szabályzata. Századok*, 118. (1974) 2. sz. 436–475. o. Mindkét levél eredeti, összehajtott, rányomott pecséttel ellátott irat.

1. levél

„Szolgálók Nagyságodnak.
Isten éltesse Nagyságodat.

Nagyságodnak levelét elvettem; de még ez ideig választ nem adhattam. Láttam azon formán vicekapitány képe Uramnak is Ő Nagyságának levelét, jó néven vettem és veszem is, kiért az Úr Isten áldja meg Nagyságtokat. Azért Nagyságodnak legyen tudtára:⁴⁶ Szent György napja⁴⁷ legyen az határ, s Húsvét után három hét.⁴⁸ Ha Nagyságoddal szemben leszén az Fabjan János apám,⁴⁹ Nagyságod ne tartóssa [!],⁵⁰ hanem mingyárt forduljon, és velem szemben legyen, helye hol legyen, és mi formán [ti. a portyának], arról is mingyárt Nagyságodat tudósítom. Legalább száz lóval leszünk Budán, Sámbecon. Egy agarat Nagyságodnak ajándékon küldök.

Igaz szolgálja Nagyságodnak, Keösze Gyurkó.

1657. Anno 24. die Martii.

P. S. Nagyságod az én szómmal írjon Eölbej Uramnak is.”⁵¹

2. levél

„Az Jesus Christusban minden jókat kívánok.

Kegyelmes Uram, az feltett cselnek bomlani kell, mivel az budai vezér hétfűn jön be, az mint esett értésemre. Mindazon által ugyanazon egy hétre, 30. die Aprilis,⁵² az mint megmondottam és üzentem, vasárnap éjfélt előtt állassanak be az helyekben: 1. Grébics,⁵³ 2. Tömörd.⁵⁴ Két vagy három legény az vársi tóban,⁵⁵ azok hírt vivén az seregnek. Hajnalban magam, ha lehet, az első lesben, párdud bőrömmel, veres lovon, vezeték mellettem lévén, szemben megyek, fejemben vagy süvegemben toll tok leszén. Az első les addig meg ne induljon, míg az török leséből meg nem indítja! Az magyarság az ló⁵⁶ nyerítéstől lovakat oltalmazza, vigyázzanak, készen legyenek lovokkal, fegyverekkel! Hívben,⁵⁷ erőben meg ne ijedjenek, élelemre vigyázzanak! Ő Nagyságoknak mingyárt előkben levelet bocsássa Kegyelmed! Vasárnap estvére azon legyenek, idején az lesben álljanak!

29. die Aprilis,⁵⁸ én hétfűre virradólan [!] hajnalban megyek szemben, magam személyem szerint az első lesben. Azonban penig az titok az szó, ki ne menjen, magam és más ne vesszünk! Ezen jókra az Úr mindnyájunkat vezéreljen, Amen.

⁴⁶ A rag bizonytalan, az irat itt sérült.

⁴⁷ Április 24.

⁴⁸ 1657-ben Húsvét vasárnapja április 1-jére esett. Oklevéltani naptár. Szerk. *Szentpétery Imre*. Budapest, 1912. (Reprint.) (A továbbiakban: *Szentpétery* 1912.) 78. o.

⁴⁹ Fábán lehetett Keösze mostoha apja, aki Szapáry Miklós levele szerint közvetített a győri főkapitány és nevelt fia között a hitlevél, majd a portya ügyében. MOL Batthyány cs. lvt. Missiles, P 1314. №. 45 902. Szapáry Miklós levele Batthyány Ádámmal. Győr, 1656. november 17.

Ölbey Márton levele szerint Fábán tatai katona, aki „igen szegény állapottal van” hátramaradt sarca miatt. MOL Batthyány cs. lvt. Missiles, P 1314. №. 34 826. Ölbey Márton Batthyány Ádámmal. Tata, 1657. június 6.

⁵⁰ Tartóztassa.

⁵¹ A levél címzése: „Az Tekintetes és Nagyságos gróf Bottyánj Ádám Uramnak ő Nagyságának adassék” (Eredeti, rányomott pecsétes levél.) MOL Batthyány család levéltára, Missiles, P 1314. №. 25 509. A levelet más kontextusban idézi: *Kiss Ákos*: Tinnye, Uny története a XVI–XVII. században. (Komárom megyei Múzeumok kiadása.) Budapest, 1977. 40. o.

⁵² Eredetileg: „Aprilli”. 1657. április 30. hétfőre esett. *Szentpétery* 1912. 78. o.

⁵³ Alsó- és Felső-Grébics: puszta Komárom vármegyében, keletről Tata, délről a tömördi puszta és Mozsa, nyugatról Billeg, északról Naszály és Tata határolja. *Fényes* 1851. I. 58. o.

⁵⁴ Tömörd: puszta Komárom vármegyében Új-Szónnyel, Tatával, Koccsal és Igmáddal határos. *Fényes* 1851. II. 217. o.

⁵⁵ A tatai tó.

⁵⁶ Eredetileg: tó. Nyilvánvalóan tollhiba.

⁵⁷ Hűségben.

⁵⁸ Eredetiben: Aprilli.

P. S. Szerelmes Kapitány Uram, az mint megüzentem volt, az schola mesternek felvívésében serényen, maga okosságával vigyázzon, engömet ne rontson el Kegyelmed.

Április 18. die irattam, Kösze G.⁵⁹
1657. Anno.⁶⁰

A levélíró a két levél egyikét magának Batthyáynak, a másikat Ölbey Márton tatai vicekapitánynak írta, illetve íratta.⁶¹ A hangnem bizalmaskodó, szinte tolakodóan közvetlen; magát Ádám grófot is figyelmezteti, hogy üzenetvivőjét, vagyis mostoha apját, Fábián Jánost ne tartóztassa sokáig, s írja meg az ő üzenetét a kapitánynak. Végül kedveskedve jegyzi meg, hogy küld neki egy agarat „ajándokon”. Mind a bizalmaskodó hangnemből, mind az agárküldésből, mind a már fent említett párdücbőrös, süveges, tollforgós öltözetből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy Kösze György nemes ember volt, aki a kapitányokkal és hadnagyokkal jó ismeretségben állt. Foglyokat is tartott magánál Vértesen túli otthonában – egy szegény sorsú katona ezt nem tehetné meg. Levélét gyűrűspecstől zárja le. Azonban ennek ellentmond az a tény, amit Szapáry Miklós írt meg a már fentebb említett levelében: Kösze három évvel korábban Tatáról szökött át Zsámbékra. Természetesen egy nemes emberrel is előfordulhatott, hogy árulóvá vált, majd megtért övéhez. Azonban mind Török Ferenc újvári hadnagy, mind Wesselényi nádor levelükben Köszt egyszerűen pribéknek⁶² nevezik, míg Kisfaludyt urazzák. Ölbey Márton is – egyetlen kivételtől eltekintve, amikor is urazza a legényt – Kösze Györgyként írja nevét,⁶³ és Esterházy János győri vicekapitány is pribékként említi.⁶⁴ Az sem zárható ki, hogy úri mivoltát pribéksége miatt meggyalázták, elveszítettnek tekintették. Ha viszont nem volt nemesi származású, a frissen kapott kegyelemtől és a maga csinálta karriertől megszedült legény úri öltözetbe bújva, igen nagy öntudattal, sőt göggel igyekezett az urakhoz hasonulni. Kora szerint fiatal lehetett; erre utal névalírása, „Gyurkó”, valamint a „legin”-ként⁶⁵ történő említése. Ölbey leveleiből még azt is megtudhatjuk róla, hogy a Vértesen túl lakott.⁶⁶

Azonban a hitlevél megszerzésével együtt sorsa is megfordult vagy ismét jóra fordult: Kösze György neve ekkortól, 1657 májusától megjelenik Batthyány Adám continuous udvarnépe között.⁶⁷ A continuous sereg tagjai tartoztak a legszorosabban a várhoz és a várurához, a dominuszhoz. Lényegében ők vezették az udvartartást: ők irányították a gazdaságot, védték az úr személyét és családját, s magát a várat. Vagyis a continuous szervitorok

⁵⁹ Az „irattam” kifejezés arra utal, hogy a levélíró nem maga írta a levelet. Az aláírás mellől hiányzik a „manu propria” is.

⁶⁰ A levél címzése: „Az én Kegyelmes Uramnak, Ölbej Martonnak adassék, éjjel, nappal menjen.” (Eredeti, rányomott pecsételésű levél.) MOL Batthyány család levéltára. Missiles, P 1314. №. 25 510.

⁶¹ Ölbey Márton 1651–52-ben Keszthelyen volt tiszt, 1653-tól Tata lett az állomáshelye. A tatai ügyekben és katonák nevében ő levelez Batthyányval, ám neki írt leveleiben sosem írja magát kapitánynak, illetve vicekapitánynak. Vö.: uo. Ölbey Márton levelei Batthyány Ádámmal. №. 34 816–34 832.

⁶² Itt a pribék informátor, egyszersmind rabló, emberrabló, fosztogató értelemben is szerepelhetne, de Köszeről tudjuk, hogy valóban pribék volt a szó valós értelmében. Vö.: Pálffy Géza: A rabkereskedelem és rabtartás gyakorlata és szokásai a XVI–XVII. századi török–magyar határ mentén. (Az oszmán–magyar végvári szokásjog történetéhez.) *Fons*, IV. (1997) 1. sz. 18. 5–78. o. (A továbbiakban: Pálffy 1997b.)

⁶³ Vö.: MOL Batthyány cs. lvt. Missiles, P 1314. №. 32 829. Ölbey Márton levele Batthyány Ádámmal. Győr, 1658. január 7.

⁶⁴ Uo. №. 12 023. Esterházy János levele Batthyány Ádámmal. Győr, 1657. április 20.

⁶⁵ Török Ferenc újvári gyalog hadnagy említi Köszt levelében „pribék legin”-nek, mint akinek az információjából gróf Batthyány uram szolgálai rátörtek a falujára. Vö. az 5. jegyzettel!

⁶⁶ MOL Batthyány cs. lvt. Missiles, P 1314. №. 32 825. Ölbey Márton levele Batthyány Ádámmal. Tata, 1657. április 25.

⁶⁷ MOL Batthyány cs. lvt. Földesúri familiára vonatkozó iratok, P 1322. №. 1324. „Ab Anno 1657 die 17. May ad Annum 1658. diem similiter 17. May Continuus Udvarunk Népének, itidem Szalonaki és Rohonczy várainknál lévő Continuus Prebendásoknak consignatioja. Ezek közül ordinarie mennyi és micsoða féle kenyeret, gabonát és söt adnak fizetéssekben, annak rövidedden való fölírása” (MOL Filmtár, 4360. doboz.)

fölváltva adminisztráltak és katonáskodtak.⁶⁸ Egy 1657. augusztus 17-től 1658. augusztus 18-ig vezetett listából azt is megtudjuk, hogy Kösze a németújvári várban szolgált Sennyei Albert, Recsiesky György, Barkóczy Zsigmond úrfiak, Palotay Miklós, a Kisfaludyak (László és Ferenc), Sibrik Sándor, Palásty Zsigmond, Káldy Gáspár, Francsics Ádám, Tevely Miklós, Jankovics János stb. familiárisok, illetőleg hadnagyok társaságában, akiknek napi két cipó járt az első fehér kenyér-sütésből és egy pint bor.⁶⁹ Címszereplőnk egy 1658. februári udvari nép-összeírásban Káldy Gáspár, Tevely Miklós, Francsics Ádám, Jankovics János és másokkal együtt két lóval szolgált a főkapitányt.⁷⁰ Batthyány udvari népét 1658. április 10-én megmustrálta, ekkor Kösze György már három lóval szolgált az udvari zászló alá tartozó seregben.⁷¹ Gyors emelkedésének dokumentuma az 1658. május 12-én keltezett összeírás, amelyben az udvari sereg tagjai közt összeírt Kösze neve mellett a 3-as számot áthúzták, s kijavították 4-re: vagyis ekkortól már négy lovassal szolgált az urat.⁷² Kösze ennek megfelelően kapta az ellátmányát is: miként Teveli Miklós, Kisfaludy Ferenc és László, valamint a többi hadnagy, ő is 5 róf gránát posztót kapott.⁷³

Kösze sok lesvetésen vehetett részt, hiszen több török rabot is szerzett Kisfaludy Balázssal és másokkal együtt, s jól ismerték mind Tatán, mind Győrben, mind a Kanizsa ellen vetett végvidék váraiban. Az alább tárgyalt portya után is szervezett újabb akciót. Kisfaludy Balázs 1658. augusztus végén írt levelében Batthyány engedélyére hivatkozva türelmetlenül sürgette a győri vásár megtartása utánra tervezett próba végrehajtását: „Kösze György, Koszo és Kardos Uraimékkal valami három vagy négyszáz lóval, egyébaránt oly bizonyos helre mennénk, hogy Isten velünk lévén, talán nem járnánk heába.”⁷⁴

Batthyány nemcsak megbocsátott az egykori pribékeknek, hanem erősen meg is kedvelhette; talán merészségét, bátorságát becsülte, s nem utolsó sorban azt a sok török foglyot, akiket szerzett neki. Kösze olyan megbecsültségre emelkedett, hogy a főkapitány halála után, annak temetési menetében ott lépdeltetett fekete tafotába öltözött udvari familiárisként, s vitte az elhunyt katonai méltóságát szimbolizáló aranyos botot (buzogányt).⁷⁵

A portya

Visszatérve a fentebbi két levél tartalmához: Kösze György 1657. március 24-én értesítette a dunántúli főkapitányt, hogy pontosan egy hónap múlva, Szent György napján, április 24-én, keddi napon török lesre indulnak Buda és Zsámbék alá, egykori török baj-

⁶⁸ Varga 1981. 13. o.; Koltai 2012. 253–258. o.

⁶⁹ MOL Batthyány cs. lvt. Földesúri familiára vonatkozó iratok, P 1322. №. 1324. „Ab anno 1657. Die 17. Augusti ad Annum 1658. diem itidem 17. Augusti. Kenyérrül való Ordinárium Német Újvári Várunknál lévő Continuuus és egyéb rendbéli prebendásoknak conscriptioja” (MOL Filmtár, 4360. doboz.)

⁷⁰ Uo. №. 1325. „Anno Domini 1658. die 27. Februarii Udvarunk népe száma...” (MOL Filmtár, 4361. doboz.)

⁷¹ Uo. №. 1329. „Körmend városában megmustráltak az udvari continuus udvarunk népét...”, 1658. április 10. (MOL Filmtár, 4361. doboz.)

⁷² Uo. №. 1332. „Anno 1658. Die 12. May, Udvarunk népe száma, a’ kik jellen vadnak...” (MOL Filmtár, 4361. doboz.)

⁷³ MOL Batthyány cs. lvt. Földesúri familiára vonatkozó iratok, P 1322. №. 1334. „Anno Domini 1658. die 11. July, ki akarván pro Anno 1657 Continuuus Udvarunk népének és az Házi Uraimék közül némelyeknek posztóul való fizetéseket adni arra nézve, a’ mint föl irattuk őket, kinek michoda posztóval tartozunk.” (MOL Filmtár, 4361. doboz.)

Gránát posztó: értékes, kermessel, utóbb kosenillel festett posztó, a skarlát után a legdrágább posztó Magyarországon. *Endrei Walter*: Patyolat és posztó. Budapest. (Mikrotörténelem) 224. o. 1649-ben rőfjét 8, 1650-ben 18 kamarai forintért (általában 10 kamarai forintért) adták. *Dányi Dezső – Zimányi Vera*: Soproni árak és bérek a középkortól 1750-ig. Budapest, 1989. (A továbbiakban: *Dányi–Zimányi* 1989.) 346–347. o.

⁷⁴ MOL Batthyány cs. lvt. Földesúri familiára vonatkozó iratok, P 1322. №. 26 772. Kisfaludy Balázs levele Batthyány Ádámhoz. Csákány, 1658. augusztus 31.

⁷⁵ Erre az adatra Koltai András hívta fel a figyelmemet. Vö.: Koltai 2012. 473–474. o.

társai ellen, ahol legalább 100 lovassal lesznek jelen; e létszám nyilvánvalóan csak az ún. martalékra vonatkozott. Erre a kis csapatra hárult a legnagyobb veszély, hiszen az ő feladatuk volt a törököket lesre csalni. Csak csatákban tapasztalt, mindenre elszánt legények és gyorsíramú lovak vehettek részt ilyen akcióban.⁷⁶

A magyar portyáknak igen közkedvelt célja volt Zsámbék és Buda. Így ment ez már évtizedek óta, ahogyan Musztafa budai pasa jelentette 1578 márciusában Rudolf császárnak: „A sárvári, pápai, bőszipörémi [veszprémi], palotai, győri, tatai tisztartók gyakorlattal való várak alá száguldozástól, leshányástól, ragadozásoktól meg nem szűnnek. Ím mai napon is Sámbekek alá száguldottanak, a mieinket lesre akarták vönni, az vályiakat [váliakat] meg azonképpen. Gesztes alját egy nap háromszor száguldották meg. Buda környül immár sem barmot, sem juhót ugyan nem tarthatnak. Még csak fáért sem mernek kimönni, szőlőikben vagy kertökben sem mernek kijárni”⁷⁷ – az ilyen esetek tanúsága szerint voltak a törökök saját váraik foglyai.

1657. április 15-én Ölbey szép stílusban megírt, „hamarsággal” elküldött levelében is nagy meglepetéssel konstataulta a dolgok jó irányba fordulását: „Kegyelmes Uram, én eddig, szívem szerént fáradoztam az közönséges jóért és az mi nemzetünknek s az keresténségnek szeretetiért, immár utolsó válasza [!] és napját megírta az ember [ti.: Kösze György], kérem azért Nagyságodat alázatosan, értsen egyet az geörj [győri] generális⁷⁸ urakkal. Noha én por és hamunak legkisebbik részecskéje vagyok, s ha Nagyságodnak úgy tetszik, értsen [!]”⁷⁹ Nagyságtok engemet minél hamarább lehet..., várni mint kellessék az napot és azon órákat.”

Ölbey egyúttal megígérte, hogy másnap megjárja, vagyis ellenőrzi azokat a helyeket, ahol a csapatoknak várakozniuk kell.⁸⁰

Kösze azonban három és fél hét múlva, alig egy héttel a kitűzött lesvetés előtt, kénytelen volt újabb levelet írni – ez a fentebb közölt második írás –, amelyben Ölbey Márton arról értesíti, hogy a budai vezér váratlan bejövetele miatt egy héttel kénytelenek elcsúsztatni az akciót. A budai vezér közeledtéről Ölbey is tudott, és erről értesítette is a dunántúli főkapitányt, de érkezését talán későbbre várták. Kösze ezen leveléből kibontakoznak előttünk a tervezett lesvetés mozzanatai; a sereg számára a két várakozó, illetve rejtőzködő hely (a Tata közeli Grébics és Tömörd) és a pontos idő (vasárnap éjfél előtt). Kiemelten fontos a hírvivők szerepe. Az „első lesben”, hétfőre virradóan Kösze vakmerően maga indul lován az ellenség felé, pompás harci öltözékben csaletekként, miként 1584 őszén a dömsödi vásárt megütő portyán „Balassy Bálint volt az előttük járó.”⁸¹ Külön figyelmezteti a vicekapitányt, hogy amíg a törökök meg nem indulnak, addig az első les nem kezdődhet el. Ugyanis ha sietnek a kiütéssel, a lesre hozott ellenség még nem lesz elég közel, s kiszabadulhat a kelepceből.⁸² Jelen esetben a vitézeknek nem is kellett sokáig várakozniuk. Egy-egy lesvetésben a katonáknak halálessendben, néha napokig is egy helyben kellett állniuk.⁸³ Kösze felsorolja, hogy mire legyen különös gondjuk: a lovak ne-hogy nyerítsenek, s ezzel elárulják magukat; időben, azaz vasárnap este készen álljanak a

⁷⁶ Takáts 1915. 396. o.

⁷⁷ Idézi: Takáts 1915. 346. o.

⁷⁸ A győri végvidéki főkapitány 1643–1657 között Philipp Graf von Mansfeld volt, de éppen 1657 áprilisától 1658 elejéig Esterházy János magyar és Daniel Müller német főkapitány-helyettesek látták el a főkapitányi feladatokat. Pálffy 1997a. 277. o.

⁷⁹ Értesítsen.

⁸⁰ MOL Batthyány cs. lvt. Missiles, P 1314. №. 34 824. Ölbey Márton levele Batthyány Ádámnak. Tata, 1657. április 15.

⁸¹ Takáts 1915. 370. o.

⁸² Uo. 397. o.

⁸³ Uo. 394. o.

lesben mind a lovakkal, mind a fegyverekkel; vigyázzanak az élelmiszerre; jó erőnlétben legyenek, s meg ne ijedjenek; végül teljes titoktartás övezzé az akciót, különben ő maga és más is elveszhet. A levél a magyar katonák szokásos fohászával zárul: „Ezen jókra az Úr mindnyájunkat vezéreljen, Amen.”

Ölbey Mártonnak kulcsfontosságú szerepe volt a lesvetés előkészítésében és a dunántúli várak kapitányai, ill. a Kanizsa ellen vetett végvidéki és a győri vicegenerális, valamint helyettesei közötti hírközlésben, miként azt meg is írta Batthyánynak; abban a dologban ő másfél esztendeig fáradozott, amelyet Kösze György is tud bizonyítani.⁸⁴ A sikeres lesvetés a tataiaknál régi tradíció volt, gondoljunk csak az 1644. évi akciójukra, amely olyan nagyszabású volt, s olyannyira fölingerelte a pasákat, hogy magát a szultánt kérték, engedje meg Tata teljes elpusztítását.⁸⁵

1657. április 20-án Esterházy János is írt Batthyány Ádámnak, mellékelvén Kösze Gyurkó „pribék” levelét, és kérvén a címzettet, hogy idejében tudósítsa őt is a teendőkről; vagyis az egész akció legfelső szinten Batthyány kezében futott össze és tőle függött.⁸⁶

A katonai les másodszorra kitűzött idejét többé már nem módosították, amelyet a biztonság kedvéért Kösze ismételten megerősített: „...ma szerdán [április 25-én] bizonyos embertől, estvefele izent az Vértesen túl lakó ember [ti. Kösze], az ki utóbbi elvégzett napját, idejét és heleket meg nem változtat, hanem kéreti az nagy Istenért, Szent Fia érdemiért Nagyságtokat, hogy csendesen, szó kihirdetés nélkül [!] legyenek az Nagyságtok alatta valók. Már oly hírt vittek be Budára, hogy az Rába két felén feles katona és hajdú gyűlt, és igen nagy vigyázásban vannak az Vértesen túl, és leselkedtek, mely leselkedőknek pízet [pénzt] bocsáttak közikben, hogy inkább szót vihet az magyarságtól, de az föltett cílt, Isten vele lévén, el nem múlhatja, kire Isten segélje” – írta a tatai vicekapitány szerdán későn este, és küldette el a levelet lóhalálában⁸⁷ a győri vicekapitánynak. Feltehetőleg a magyar lesvetés kősa hírére mentek az esztergomi, pesti, váci és párkányi törökök túl a Dunán – jelentette egyúttal ezt is a Kösze embere Ölbeynek, akinek ugyanezt a hírt még aznap éjjel a budai csonkatoronybeli rabok gazdája is megírta. Jól működött ekkoron a hírszerzés. Utolsóként a győri vicekapitány is, április 27-én írt levélben megerősítette a tervet, hat- vagy hétszázán várják Batthyányt a „jó szerencsére”.⁸⁸ A győri Szapáry Miklós is saját embereivel a „Csanaki hegyben”⁸⁹ várta „jó készüllettel” az akciót: „csak az Nagyságod ordinantiájától várunk. Bár uzsonna közben megindítsa Nagyságod az seregeket szombaton,⁹⁰ és az mely emberséges embert elől elküld Nagyságod, az jelt is megizenje”.

Szapáry egyúttal figyelmeztette a dunántúli főkapitányt, hogy elindulásának híre már eljutott Budára, sőt a törökök „felessen özvegyültenek volt, és Wesprém alá mentenek, de semmi kárt nem tehettek.”⁹¹

⁸⁴ MOL Batthyány cs. lvt. Missiles, P 1314. №. 34 826. Ölbey Márton Batthyány Ádámmal. Tata, 1657. június 6. Takáts Sándor is azt írja, hogy egy-egy les előkészítése néha hónapokig tartott. *Takáts* 1915. 394. o.

⁸⁵ *Takáts* 1915. 411. o.

⁸⁶ MOL Batthyány cs. lvt. Missiles, P 1314. №. 12 023. Esterházy János levele Batthyány Ádámmal. Győr, 1657. április 20. (A mellékletként elküldött Kösze-levél nem maradt fenn.)

⁸⁷ A levél külsejére nem csak kétszer van ráírva a szokásos „cito, cito, cito...” jelzés, hanem az alábbi szöveg is: „Falusi bírák, fejetek és életetek veszése alatt, ma Geörre [Győrre] küldjétek ez levelet lóháton az úrnak.” Uo. №. 34 825. Ölbey Márton levele Esterházy Jánoshoz. Tata, 1657. április 25. „este későn”.

⁸⁸ Uo. №. 12 024. Esterházy János levele Batthyány Ádámmal. Győr, 1657. április 27.

⁸⁹ Csanak: falu Győrtől egy órányira, szőlőhegyei vannak. *Fényes* 1851. I. 199. o.

⁹⁰ 1657. április 28. *Szentpétery* 1912. 78. o.

⁹¹ MOL Batthyány cs. lvt. Missiles, P 1314. №. 45 903. Szapáry Miklós levele Batthyány Ádámmal. Győr, 1657. április 27.

A hosszasan és alaposan kitervelt akció, a törökök hírvevése ellenére végül is szerencsésen lezajlott. Baththyány Ádám gondosságának köszönhetően a portyán résztvevő egységek listája is fennmaradt.⁹²

„Az hadnagyságok mennyi lóval voltak, azoknak száma:

Az udvari sereg nro.	ló	232 ⁹³
Hertelendi Uram ⁹⁴ serege nro.	ló	64
Káldi Péter Uram ⁹⁵ serege nro.	ló	46
Káldi Ferenc Uram ⁹⁶ serege nro.	ló	53
Czáni Uram ⁹⁷ serege nro.	ló	36
Teveli István Uram ⁹⁸ serege nro.	ló	65
Palonyai Uram ⁹⁹ serege nro.	ló	57
Niczki János Uram ¹⁰⁰ serege nro.	ló	73
Szabó Balázs Uram ¹⁰¹ serege nro	ló	68
Körmen di sereg ¹⁰² nro.	ló	72
Deömeölki Uram ¹⁰³ serege nro.	ló	83
Kisfaludi Uram ¹⁰⁴ serege nro.	ló	54
Az németek nro.	ló	100 ¹⁰⁵
Facit	ló	1003

⁹² MOL Baththyány cs. lvt., I. Ádám másolati könyve P 1315/4. A köt. p. 455–464. „Anno 1657 in mense Decembris Kösze György Sambékból való kijövelekor a’ minemő nyereségünk esett, annak enumeratioja és megírása az magunk hadnagj menndy magokkal voltak és az megirt nyereségből mennyi esik az kótyavetőnek számozása szerint egy személyre.”

⁹³ Az udvari sereg létszámát az előző oldalon 234 főnek írták. Uo. p. 462.

⁹⁴ Hertelendi Ádám, a főkapitányság alá tartozó hadnagyság élén, 128 lóval szolgált. Uo. p. 327. 1650. augusztus 10-i összeírás. „Az mint fölírattuk hadnagyaikat, házi és egyéb rendbéli szolgáltaikat.” Továbbá: MOL Baththyány cs. lvt. Földesúri família, P 1322. №. 1330. 1658. április 10–11. „Keörmendi városunkban amint megmustráltuk mezei hadainkat, házi szolgáltaikat és continuus udvarunk népét, annak rendi és lajstroma.”

⁹⁵ Káldi Péter 1654-ben hat lóval szolgált, és „az ország lovas és gyalogjainak” hadnagya volt: 122 lovas és 101 gyalogos élén állt. MOL Baththyány cs. lvt. Földesúri família, P 1322. №. 1194. (MOL Filmtár, 4360 doboz.)

⁹⁶ Káldi Ferenc hadnagj 1658 áprilisában 97 lóval szolgált. Uo. №. 1330.

⁹⁷ Csányi Bernárd a szentpéteri lovasok kapitánya, 1658-ban 63 lóval szolgált. Uo.

⁹⁸ Teveli István hadnagj 1658 áprilisában 90 lóval szolgált. Uo.

⁹⁹ Palonyai István hadnagj 1658 áprilisában 122 lóval szolgált. Uo.

¹⁰⁰ Niczki János hadnagj 1658 áprilisában 151 lóval szolgált. Uo.

¹⁰¹ Szabó Balázs hadnagj 1658 áprilisában 114 lóval szolgált. Uo.

¹⁰² Ságodi István volt a körmen di sereg kapitánya 1658 áprilisában. Uo.

¹⁰³ A lista elején Deömöki Andrásként szerepel. Dömöki András hadnagj 1658 áprilisában 147 lóval szolgált. Uo.

¹⁰⁴ Kisfaludy Balázs, hiszen ő volt a csákányi lovasok kapitánya. 1658 áprilisában 97 lóval szolgált. Uo., továbbá: Koltai 2012. 296. o.

Ez időben a „házi uraimék”-nál és egyéb „szolga”-ként öt Kisfaludy is szolgált: Balázs, Zsigmond, János, Ádám és Gáspár. MOL Baththyány cs. lvt. Baththyány I. Ádám másolati könyve, P 1315/4. A köt. p. 327. „Az mint fölírattuk hadnagyaikat, házi és egyéb rendbéli szolgáltaikat”. 1650. augusztus 10. A Kisfaludyakról lásd az I. jegyzetet!

¹⁰⁵ A németek létszámát az előző oldalon 109 főnek írták, ráadásul az elszámolás sem stimmel; ennyi létszámnak ugyanis a személyenként jutó 2 ft 90 dénárral számolva 316 ft 10 dénár jutott volna, ehelyett azonban 333 ft 50 dénárt jegyeztek. Uo.

A győri sereg volt nro.	ló	139
Az másokban volt nro.	ló	153
Tataiban volt nro.	ló	70
Győri és tatai nro.	gyalog	240
Facit	lő[!]	602 ¹⁰⁶
Sárkány Uram ¹⁰⁷ lovasi nro.		250 ⁹

A tataiak mellett – ez az összeírásbeli „másak” kategória – gesztesiek, újváriak és szőnyiek (20 hajdú) voltak jelen. A hajdúkat Esterházy János kívánta a győri gyalogok elé, akik a szőnyi malom előtt várakoztak.¹⁰⁸ Ezen kívül Nádasdy Ferenc 270 szolgáját¹⁰⁹ számíthatjuk még a portyázó csapathoz, amely így 2125 főt tett ki. A veszprémiek 121, a pápaiak 175 és a devecsérik 55 katonával (összesen: 351 fő) vettek részt a vállalkozásban, talán valamilyen tartalék vagy üldöző csapattevésként, mert ők is kaptak kótyavetye pénzt, ám az összeírásban külön szerepelnek. A sereg létszáma ezek szerint 2467 főt tett ki. Ez igen magas létszám volt; ugyan kevesebb, mint az 1641 februárjában, a személyesen Batthyány által Igal palánkja ellen vezetett portyáé,¹¹⁰ de jóval több, mint az 1652-ben, Vezekénynél lezajlott szerencsétlen kimenetelű ütközet magyar seregéé, amelyet eredetileg Forgách Ádám érsekújvári főkapitány a törökök portyázásának megakadályozására vezetett.¹¹¹ Kisebb portyáknak számítottak a Kisfaludy Balázs fent említett próbái – ezeken a főkapitány nem vett részt –, amelyeket a hadnagyság 200–450 vitézzel hajtott végre.¹¹²

Az 1657 áprilisában kiállított vitézeknek mintegy 40 %-a közvetlenül Batthyány Ádám magánhadserégébe, illetve parancsnoksága alá tartozott. Az udvari sereg, azaz a „continuus udvar népe” és a „házoknál lakó” vitézek létszáma 1652-ben 516 fő volt,¹¹³ akik közül a portyán kevesebb mint a fele, 232 fő vett részt. 771 vitéz a főkapitányság hét hadnagyságába, illetve az ahhoz tartozó körmendi vicekapitányság, valamint a csákányi és szentpéteri lovasság kötelékeibe tartozott; mivel ezek létszáma 1658-ban 1146 fő volt,¹¹⁴ részvételi arányuk 67,3 %-os volt. (A fentebbi hadnagyságok és lovaskapitányok általában saját embereik felét vagy mintegy 60%-át vitték el a portyára. Kivételt képez Teveli hadnagyság, aki 90 lovasából 65 fővel állt ki.) Ez az 1000 fő körüli csapat igen összeszokott lehetett, gyakorta indultak együtt egy-egy akcióra. Láthattuk Kösze György leveléből, hogy a fegyelmezettségre és a pontosságra milyen nagy szükség volt. Például 1651 már-

¹⁰⁶ Az összeírás a győri és a tatai katonákat kifejezetten gyalognak írja, de mégis lovasként összegzik. Az előző oldalon ez a létszám: 607 fő. Uo.

Ez a szám teljes összecseng a fentebb idézett Esterházy János levelének tartalmával, miszerint Győrben hat- vagy hétszázán várják készen Batthyányt az akcióra. Vö. a 86. jegyzettel!

¹⁰⁷ Sárkány János.

¹⁰⁸ MOL Batthyány cs. lvt. Missiles, P 1314. №. 34 827. Ölbey Márton levele Batthyány Ádámmal. Tata, 1657. augusztus 22.

¹⁰⁹ Ezek is csak az előző oldalon szerepelnek. Uo.

¹¹⁰ Varga J. 1981. 105. o. A törökök 5–6 ezer főnek mondták őket. Vö.: *Fenyvesi László: Az igali portya és a körmendi kótyavetye balkáni tanulságai.* (Adalék a hódoltsági rác–vlach–iflák–vojnok problématikához, 1641). In: *Magyar és török végvárak* (1663–1684). Eger, 1985. 199–218. o. (A továbbiakban: *Fenyvesi* 1985.) 200. o.

¹¹¹ Vö.: *J. Újváry Zsuzsanna: „De valamin ez világ fennáll, mindennek szép koronája fennáll”. A vezekényi csata és Esterházy László halála.* *Hadtörténelmi Közlemények*, 119. (2006) 4. sz. 943–972. o. különösen: 949–950. o.

¹¹² MOL Batthyány cs. lvt. Missiles, P 1314. №. 26 735., 26 736., 26 737. Kisfaludy Balázs levelei Batthyány Ádámmal.

¹¹³ Varga J. 1981. 23. o.

¹¹⁴ Vö. MOL Batthyány cs. lvt. Földesúri família, P 1322. №. 1330., továbbá: Varga J. 1981. 25. o.

ciusában Ádám gróf Kányavárra, s onnét Kanizsa felé indult, és az erre az útra magával vitt embereinek összetétele nagyon hasonló volt a fentebbi zsámbéki portyához: az udvari sereg 229 lóval, a körmendí 100 lóval, a csákányi és szentpéteri 80 lóval, Fánicsik Pál 70 lóval, Tevely István 56 lóval, Niczki Boldizsár 95 lóval, Ságodi István és Kotai János 65 lóval, Palásti Péter és Hertelendi Ádám 65 lóval, összesen 760 lóval, vagyis lovassal indultak el. Ezekhez még 136 körmendí, 122 csákányi és szentpéteri gyalog, továbbá 79 fő ország gyalogja csatlakozott (összesen: 1097 fő).¹¹⁵

Egy igazán komoly portyához azonban még 1000 katona sem volt elegendő, ezért kérte a főkapitány a győri, tatai, veszprémi, pápai és devecei vitézek, valamint Nádasdy Ferenc katonái segítségét. Az akció megszervezéséhez pedig Ölbey Márton levele szerint másfél évre, hosszas levelezésre és egyeztetésre, hírszerzésre és nem utolsósorban budai kémekre volt szükség. Ahogy a fentebbiekben már említettem, mindebben nagy szerepet játszott a tatai vicekapitány és „a Vértesen túl lakó”, egykoron a törökhöz átállt, tehát az ellenséget személyesen is jól ismerő Kösze György.

A főkapitány április 23-án az utasítást is kiadta, hogy az udvari sereg, hadnagyai és a körmendí sereg katonái hová szálljanak és hová küldjék az „ordinantiákat” április 27-én, pénteken este, majd 28-án, szombaton hajnalban. Batthyány péntek éjjelre a következőképpen intézkedett: Szabó Balázs (68 lovassal) Kecölön és Vásárosfaluban,¹¹⁶ a németek (100 lovassal) Beleden,¹¹⁷ Hertelendi Ádám (64 lóval) szintén itt, Dömölki András (84 lovassal) és Niczky János (73 lovassal) Pályiban,¹¹⁸ az úr öngyásága (saját lovasaival együtt 232) Szilen,¹¹⁹ Kísfaludy Balázs (54 lóval) és Csányi Bernát (36 lóval) Keresztúrron,¹²⁰ Káldi Péter (46 lovassal) és Káldi Ferenc (53 lovassal) Csanakon,¹²¹ Ságodi István a körmendiekkal (72 lovassal) Sárkányban,¹²² Sárkány János (250 lovassal) Szanyban,¹²³ Palonyai István (57 lovassal) és Tevely István (65 lovassal) Szovátban és Bagyogban¹²⁴ szálljon meg. Tehát a sereg a Répce és a Rába öleléséből kiindulva (Kecöltől) ilyen útvonalon haladt észak-kelet felé, Győr, majd Komárom megyén át. El lehet képzelni, hogy a főkapitányon és a megnevezett tiszteken kívül az 1003 lovas és Sárkány János 250 lovasát, az összesen 1257 lovas számláló seregnek milyen csendben, feltűnés nélkül kellett haladniuk az előre kijelölt szálláshelyükre, nehogy a törökök tudomást szerezzenek róluk, vagy hogy a falvak lakói közül valaki is el ne árulja őket. Tizenegy községben kellett szállást venniük – Kecöl, Szil, Csorna és Szovát közelében –, településenként átlag több mint száz katonának és lovasnak kellett csendben éjszakázni. A következő napon a főkapitány Lakon,¹²⁵ az előző nap Sárkányban éjszakázó Ságodinak csapatával Szentivánfán,¹²⁶

¹¹⁵ MOL Batthyány család lvt. Batthyány I. Ádám leveleskönyve, P 1315/4. A köt. 334. p.

¹¹⁶ Kecöl, Keczel, Kecöl: magyar falu Sopron vármegye déli részén, Vas és Sopron megyék határánál, a Rába mellett. Vásárosfalu: magyar falu Sopron vármegyében a Rábaközben, Kecöl fölött. *Maksay Ferenc: Magyarország birtokviszonyai a 16. század közepén.* II. k. Budapest, 1990. (A továbbiakban: *Maksay* 1990.) 662. o. Vásárosfalu: magyar falu Sopron vármegyében a Rábaközben. Uo.

¹¹⁷ Beled: magyar falu Sopron vármegyében, a Rábaközben. Uo.

¹¹⁸ Páli, Pály: magyar falu Sopron vármegyében, a Rábaközben. *Fényes* 1851. II. 90. o.

¹¹⁹ Szil, Szil: magyar mezőváros Sopron vármegyében, a Rábaközben. *Fényes* 1851. II. 132. o.

¹²⁰ Keresztúr: Sopronkeresztúr, magyar falu Sopron vármegyében, közel Kapuvárhoz. *Maksay* 1990. 669. o.

¹²¹ Csanak: magyar falu Sopron vármegyében, a Rábaközben, Csorna mellett. Uo. 667. *Fényes* 1851. I. 198. o.

¹²² Sárkány: magyar falu Sopron vármegyében, Csanakhoz közel. *Maksay* 1990. 662. o.

¹²³ Szany: magyar mezőváros Sopron vármegyében, a Rábaközben, a pápai út mentén. *Fényes* 1851. II. 64–65. o.

¹²⁴ Szovát: Szováth, magyar falu Sopron vármegyében Győr megye határán, közel Csornához. *Maksay* 1990. 673. o.; *Fényes* 1851. II. 153. o. Bagyog, Bagyog: falu Sopron vármegyében, közel Győr megyéhez. *Fényes* 1851. I. 68.

¹²⁵ Lak: magyar falu Komárom vármegyében, a Csallóközben. Van ilyen nevű falu Vas megyében is, az is elképzelhető, hogy itt éjszakáztak. *Fényes* 1851. II. 8. o.

¹²⁶ Szentivánfa, Szentivány: magyar és horvát falu Győr vármegyében. *Fényes* 1851. II. 100. o.

a Keresztúrott pihenő Kisfaludy Balázsnak és Csányi Bernátnak Csanakon,¹²⁷ Szabó Balázsnak Szentgyörgyön,¹²⁸ a két Káldinak lovasaival a két Egerszezen,¹²⁹ a németeknek Hegyfaluban¹³⁰ és Hertelendi Ádámknak Újfaluban¹³¹ kellett éjszakázniuk.¹³²

Ilyen gondos előkészület után, ennyi katonát mozgósítva a vállalkozás már elég biztonságos lehetett ahhoz, hogy az egyébként bátor és kiváló katona hírében álló Batthyány Ádám dunántúli főkapitány és mindkét fia személyesen is részt vegyen benne. Naplója szerint Rohoncra április 27-én pénteken indult el „csatára”.¹³³ (Tehát Esterházy János április 27-én, ez ügyben írt utolsó levelét, miként Szapáry Miklósét, nem Rohoncon kapta kézhez.) Előtte, jó katolikus emberhez illően, felkészült: meggyónt, bár nem „kommunikált” meg, vagyis az áldozással adós maradt. Másnap a Répcéhez közeli Kisfaludy-birtokon, Lakon éjszakázott – Lak légvonalban kb. 50 km-re van Rohonctól –, mert hajnalban onnét indult tovább Török Jánoshoz. Április 29-én vasárnap Naplasban¹³⁴ volt kíséretével együtt. Erről Batthyány naplójában lejegyezte, hogy – szokás szerint – hiába való dolgokról gondolkodott, szitkozódott és misét sem hallgatott. 30-án, hétfőn Tatánál harcba bocsátkoztak az ellenséggel. (Tata légvonalban kb. 90 km-re van Laktól, s ellenkező irányban, 37 km-re Zsámbéktól.) Az eredeti terv is az lehetett, hogy a Zsámbék felé felvonuló martalék Kösze Györggyel az élen Tata felé vezeti a törököket, hiszen onnét nem messze volt a magyar sereg éjszakai várakozó helye: Grébics és Tömörd. A siker teljes volt.

A szerencsés akció után Batthyányék délben már Mocsán voltak – ez Tatától légvonalban mindössze kb. 11 km-re fekszik északnyugat felé –, nem messze az éjszakai gyülekezőhelytől, majd estére Győrbe mentek (légvonalban kb. 48 km).¹³⁵ Másnap, május 1-jén, délután az úr a kíséretével Győrből Szilre (légvonalban kb. 40 km) ment háltni, ahol igen jót mulatott a győzelem öröme; bűnlajstromát a szokásos „hejában való dolgokról való” gondolkodás, szitkozódás, lélekmondás és „rosáriomjának”¹³⁶ mellőzése mellett részegséggel tetőzte.¹³⁷ Mivel Szil Nádasdy-birtok volt,¹³⁸ valószínű, hogy Nádasdy Ferencsel együtt időzött itt. Május 2-án, szerdán délben Szilről Nickre¹³⁹ (légvonalban kb. 20 km) érkezett, majd estére Górbá¹⁴⁰ ment (légvonalban kb. 18 km), ahol ismét jól mulatott, itineráriuma szerint le is részegedett, majd másnap, csütörtökön érkezett haza.¹⁴¹

¹²⁷ Csanak: valószínű, hogy ez már nem a Sopron vármegyei Csanak, hiszen a sereg egy része az előző éjszakát töltötte ott, hanem lassan továbbhaladván vagy a Győr megyei faluról, vagy inkább a Komárom megyei pusztáról van szó, ahol éjszakáztak. *Fényes* 1851. I. 198. o.

¹²⁸ Szentgyörgy: falu vagy puszta Komárom vagy Esztergom vármegyében. *Fényes* 1851. II. 96–98. o.

¹²⁹ Szentivánfalva mellett a Répce mentén fekszik Iván-Egerszeg és Kemény-Egerszeg. *Fényes* 1851. I. 298. o.

¹³⁰ Hegyfalú: magyar falu Vas vármegyében, a Répce mellett. *Fényes* 1851. I. 97. o.

¹³¹ Nagyon sok Újfalú nevezetű község van, feltehetőleg a Győr megyei, a Szigetközben fekvő községről van szó. *Fényes* 1851. II. 231–236. o.

¹³² MOL Batthyány cs. lvt. Földesúri familiára vonatkozó iratok, P 1322. №. 1309. (MOL Filmtár, 4360. doboz.)

¹³³ MOL Batthyány cs. lvt. Batthyány I. Ádám iratai, P 1315. 2. cs. Batthyány I. Ádám Itineráriuma II. 1657. január 1 – július 31. Ezt a második naplót bűnkatalógusnak is szoktuk nevezni. Megjelent: *Szilasi László: „Vitéz-e avagy ájtatos? I. Batthyány Ádám sajátkezű bűnlajstroma s „nemely fontos kicsinyiség”.* (Peregrinatio Hungarorum 3.) Szeged, 1989. Sajnos a forrás kiadása meglehetősen pontatlan.

¹³⁴ Azonosítatlan hely.

¹³⁵ Vö.: MOL Batthyány cs. lvt. Batthyány I. Ádám iratai, P 1315. 2. cs. Batthyány I. Ádám Itineráriuma (lásd a 133. jegyzetet) 1657. p. 4. A gróf írása ekkor már rendkívül nehezen olvasható. A „Geore mentőnk” olvasható Győr-ként.

¹³⁶ Rózsafüzér.

¹³⁷ MOL Batthyány cs. lvt. Batthyány I. Ádám iratai, P 1215. 2. cs. Itineráriuma II. 1657. p. 4.

¹³⁸ *Maksay* 1990. 673. o.

¹³⁹ Nick: magyar falu Vas vármegyében, közel a Rábához és a Répcéhez. Újfalú és Nick a Batthyány familiáris Nicky család birtoka. Uo. 896. o.

¹⁴⁰ Górbá: magyar falu Vas vármegyében, közel a Répcéhez. *Fényes* 1851. I. 52. o.

¹⁴¹ Rohonc és Tata között Lakon keresztül légvonalban kb. 140 km az útszakasz. Visszafelé Tatától Mocsán, Győrön, Szilen, Nicken és Góron keresztül Rohoncig az út légvonalban kb. 165–170 km hosszú.

A sikeres vállalkozásnak azonnal szétfutott a híre, hiszen már másnap, május 1-jén Zichy István a következőket írta Pozsonyból Batthyánynak: „Szűbül örülöm az Kegyelmed vitézi szerencsáját, annál is inkább, hogy az úrfiak is jelen voltak. Kívánom szűbül ennél nagyobb próbákban is Kegyelmeteket Isten szerencséltesse!”¹⁴²

A Batthyány „botja alá” tartozó végvári kapitányok is – akik nem vettek részt az akcióban – azonnal gratuláltak uruknak. Pethő László kiskomáromi kapitány, aki egyúttal a főkapitány neheztelését is el akarta háritani, mivel az egyik vajdája nem volt jelen, eképpen fejezte ki jókívánságait: „Az Úr Isten sok ilyen s ennél is jobb szerencsékkel áldja meg Nagyságodat, mint az kit mast hazánk szolgálatjára dicséretesen cselekedék...”¹⁴³

Érdekes azonban, hogy a bécsi Hofkriegsrat nem reagált az akcióra, vagy legalábbis nem maradt fenn erről adat.¹⁴⁴

A portya mérlege

Azt, hogy a vitézi próba mennyire volt szerencsés, a kortársak több tényezőt is lemérték: egyrészt milyen arányú volt a saját, illetve az ellenfél vesztesége (a sereg mennyire épen tért vissza), másrészt mennyi volt a nyereség. A magyarok veszteségéről nincs adatunk, a törökökéről Esterházy János győri magyar vicegenerális Batthyánynak a következőket írta: 52 fő budai, 14 fő zsámbéki, 16 fő váli „hégával vannak”, továbbá valamennyi érdi és ercsi¹⁴⁵ katona is odaveszett.¹⁴⁶ E feltehetőleg száz fő körüli halott arra utal, hogy nem volt túl kicsi, de nem is volt túl nagy csetepaté. A törökök azonban ennyit sem akartak megtorlás nélkül hagyni; 1657 novemberében Budáról és Esztergom felől „az pogányságnak lovassal, gyaloggal, szekerekkel való nagy és derekas készüléteket mindenütt az török végházakban [hírül hozták,] hogy táborban indulnák Erdéli fele, de hihető inkább, hogy az szándékjok az mi kárunkra cselez.”¹⁴⁷ Másnap a főkapitánynak Budára küldött emberei már saját szemükkel látták: „derekas készüléteit az pogányságnak: az vezér áldgyukat vonyattott ki, öreg zászlóját az pesti mezőre kivitette; idegen jancsár is már három ezernél több érkezett be.”¹⁴⁸ Máshonnet olyan hírek érkeztek, hogy „mihelyt üdöt látnak”, Batthyány jószágának egy részét készülnek elrabolni,¹⁴⁹ de ugyanez az értesülés járta 1658 februárjában is.¹⁵⁰

1657. augusztus 25-én Esterházy János győri vicekapitány a következőképpen számolt be egy megakadályozott, sikertelen török portyáról a dunántúli főkapitánynak: „Ez jelen való holnapnak 22-dik napján, az Somogybúl és Balaton melléki végházbúl együvé gyült törökök, kétszáznál többen négy sajkával általjöttek volt, és Tihannál kiszállván az szárazra, csak közel állottak bé az várhoz lesben [ti. a tihanyi vár közelében], ötvent hagyván közzüllök meg az sajkák őrzésére. Ezt midőn a’ tihaniak észben vették volna egy közel lévő faluban, akkoron megszállván harminc veszprémi legénnyel conjungálták magokat [összefogtak], s elsőben az sajka őrző törökökre ütöttek, melyeket csakhamar

¹⁴² MOL Batthyány cs. lvt. Missiles, P 1314. №. 53 182. Zichy István levele Batthyány Ádámmhoz. Pozsony, 1657. május 1.

¹⁴³ Uo. №. 36 994. Pethő László levele Batthyány Ádámmhoz. Kiskomár, 1657. május 7.

¹⁴⁴ Österreichisches Staatsarchiv, Wien, Kriegsarchiv. Protokollen, 1657. május–július. Az iratokat Méhes Péter listája és fényképmásolatai alapján néztem át, amelyet ezúton is köszönök neki.

¹⁴⁵ Zsámbék, Vál, Erd (Hamzsabég), Ercsi: Buda környéki török várak. (Pest-Pilis, Fejér vármegyékben). A várakról és létszámukról lásd részletesen: Hegyi 2007.

¹⁴⁶ MOL Batthyány cs. lvt. Missiles, P 1314. №. 12 026. Esterházy János levele Batthyány Ádámmhoz. Győr, 1657. május 8.

¹⁴⁷ Uo. №. 12 032. Esterházy János levele Batthyány Ádámmhoz. Győr, 1657. november 15.

¹⁴⁸ Uo. №. 12 033. Esterházy János levele Batthyány Ádámmhoz. Győr, 1657. november 16.

¹⁴⁹ Uo. №. 34 828. Ölbej Márton levele Batthyány Ádámmhoz. Tata, 1657. november 28.

¹⁵⁰ Uo. №. 34 830. Ölbej Márton levele Batthyány Ádámmhoz. Tata, 1658. február 26.

az víznek futamtattak, elejtven benne ennihányat. Észben vévén pediglen ezt az szárazon lesekedő pogánság, midőn társaiknak segítségére indultak volna, egybe kapván az mieinkkel és nem szenvedhetvén az erőt, alkalmas ideig tartó ellenkezések után azok is megfutamodtak, kiknek mind hátokon volt az hajdúság, zászlóikat, dobjaikat, sípössát elnyervén, magokban huszonötöt vágtanak le és nyolevanötöt adott Isten elevenen pribékekkel együtt rabul kezekben, a' többi ki vízben, ki vérben veszett. Az mieinkben heten estek, húszan sebesedtek meg. Ezen jó szerencsének híreivel akarám Nagyságodat örvendtetnem, kívánván, hogy sok pogány ellenség confutióját [megfutamodását] engedje Isten Nagyságodnak érhetni [meg], megtartván Hazánkért sokáig.¹⁵¹

A részletes portyaleírás több tanulással is szolgál. A több mint 200 török katona négy nagy sajkával szállt partra, hogy a tihanyi vár körül portyázzon. Pribékeik is voltak, akik nyilvánvalóan kalauzként vezették őket. Óvatosságból a csapat negyedét a sajkák őrzésére hagyták, ám a szemfüles tihanyiak és a szomszéd faluban lévő (talán éppen portyára váró) veszprémi hajdúk észrevették őket, s lecsaptak a kisebbik csapatra. Nem lehet pontosan tudni, hogy a 30 veszprémi katonán kívül hányan voltak jelen a tihanyiak közül, mindenesetre a parton maradt csapat legyőzése után az ő segítségükre siető törököket is sikerült megverni, tehát külön-külön, még mielőtt amazok erőiket egyesíthették volna. Az összecsapás sikerét ebben az esetben is az ellenség és a sajátjaik veszteségével és a nyereséggel, vagyis a rabok számával adták meg: a 25 török halott és 85 rab a részvevők több mint 50 %-os veszteségét jelentette, míg a keresztények közül csupán 7 fő esett el és 20 fő sebesült meg. A 85 török rab mindenképpen jelentős nyereségnek számított.

Egy portya sikerességének másik mércéjéről, jelen esetben a zsámbéki akció nyereségéről, illetve annak kótyavetyéjéről is – hála Batthyány Ádám mindenre kiterjedő, gondos adminisztrációjának – maradt fenn levéltári anyag, mégpedig egy fölöttébb részletes kimutatás, amelyben mind a résztvevő egységek, mind a zászmány nagyobbik része, mintegy háromnegyede tételesen is fel van sorolva: a teljes összeg 6365 forint és 51 dénár volt, amelyből a vitézekre fejenként 2 forint 90 dénárt számoltak.¹⁵² A fő kótyavetyén – ez van részletezve – 4836 forint 30 dénár folyt be. Ehhez az összeghez még hozzá kell adni 57 forint 15 dénárt, majd az egerszegi, győri kótyavetyéből, illetve a körmendi vásárlásból befolyt pénzeket (900 forint, 562 forint 41 dénár és 9 forint 65 dénár), hogy a végső összeget (6365 forintot és 51 dénárt) megkapjuk. A Batthyány-féle számadásból kimaradt a tatai kótyavetye, pedig annak összegét és a portyán résztvevő tataiak számát a Szőnyön lévő hajdúkkal együtt pontosan megírta Ölbey Márton: 122 forint 32 dénár és 128 fő.¹⁵³

A vitézek a hadizsákmányt közös holminak tekintették: mindenki köteles volt beszállítani szerzeményét, majd azt kiárusítván a kótyavetyén a pénzt egyenlően szétosztották minden résztvevő között úgy, hogy a rabságba jutottak és az elesettek hozzátartozói is megkapták részüket.¹⁵⁴ Csak így lehetett méltányosan szétosztani a nyereséget, hiszen a különféle csapatoknak más-más feladatuk volt, s nem mindenki tudott a zászmány köze-

¹⁵¹ Uo. №. 12 029. Esterházy János levele Batthyány Ádámhoz. Győr, 1657. augusztus 25.

¹⁵² A kótyavetye részletezett tételei és a végső összesítés nem egyezik; az iratmásoló összegzése 6342 forint 17 dénár. A vitézek számában is van eltérés.

Valószínű, hogy a teljes portyán 2125 fő vett részt, és a veszprémi, a pápai és a devecseri 351 katona csak valamilyen kisegítő akcióban vitézkedett, mert nekik is adtak ugyan „kótyavetye pénzt”, de talán nem a teljes egy főre jutó összeget, és a vásárláson sem vettek részt. Ha a 2476 fő mindegyikének 2 ft 90 dénárt adtak volna, akkor az összegnek 7180 ft 40 dénárnak kellett volna lennie.

¹⁵³ MOL Batthyány cs. lvt. Missiles, P 1314. №. 34 826. Ölbey Márton levele Batthyány Ádámhoz. Tata, 1657. június 6.

¹⁵⁴ Takáts 1915. 365. o.; Varga J. 1981. 106. o.

lébe férközni. 1647-ben Körmenten a kapitányok olyan végzést hoztak, amely megszabta a nyereség elosztásának pontos mikéntjét.¹⁵⁵

A tatai vicekapitány a portya után mintegy öt héttel – kellő alázattal – érdeklődött Batthyánytól, hogy egy-egy résztvevőre mennyi pénz jut, s kérte annak elküldését.¹⁵⁶ Ezek szerint ekkorra már lezajlottak a kijelölt helyeken a választott „kótyavetyés uraimék” által rendezett kótyavetyék, s azokat a pénzeket is – legalábbis részben – elküldték a főkapitányhoz.¹⁵⁷ Batthyány Ádám azonban nem sietett a vitézek jussát elküldeni, így a tatai vicekapitány augusztus végén kénytelen volt ismételtlen írni ugyanabban a tárgyban.¹⁵⁸ Ráadásul a török rabok ügyében is akadt probléma: Batthyány magának követelte azt az esztergomi törököt is, akit Esterházy János Tatán őriztetett a maga számára.¹⁵⁹ Végül is hosszas könyörgés után, 1658 januárjában vagy februárjában eljutott a pénz az illetékesekhez, illetőleg a tataiakhoz, akik közé be-bejárt Kösze György is. Ezután többé már nem esik szó a katonákat megillető pénzről a levelekben, tehát a kérdés rendeződött.

A kótyavetye

Most nézzük meg a zsámbéki portyából származó zsákmánynak az első, részletes kótyavetyéjén vásárlók társadalmi palettáját és a felkínált áru összetételét. Batthyány Ádámon és két fián kívül 86 vitéz vásárolt összesen 4836 forint 30 dénár értékben, amely a teljes nyereség 75,4 %-át tette ki. A főkapitány 2279 forint 29 dénár értékben vett javakat,¹⁶⁰ ez a teljes kótyavetye 35,8 %-át, a fő vásár értékforgalmának pedig a 47,5 %-át teszi ki. Vásárlásai nagy részét – 1791 forint 54 dénárért (78,6 %) – török rabok képezik; a megvásárolt 6 fogoly közül a legdrágábban Oszmánt 457 forint 50 dénárért, a legolcsóbbat, egy névtelen Fábián Jánostól vette meg 100 forintért. Batthyány vásárlásainak másik tételét jószerivel a lovak teszik ki: 9 jószágra tett szert 295 tallérért, azaz 442 forint 50 dénárért. Közülük egy volt értékeesebb állat (90 forint), a többi ára átlagosan 35–45 forint körül mozgott. Végül a fegyverekre költött összeg – 45 forint 5 dénár (1,98 %) –, valamint egy tarisznya elenyészően csekély a rabok és a lovak vásárlására fordított pénzhez képest.

Batthyánynak a portyából származó fő jövedelmet a rabok jelentették, akiket a főkapitány olcsón megvett, illetőleg ajándékban is kapott, s vételárukhoz képest – amennyiben a sarcot be tudta hajtani, és a rab nem halt meg – tízszeres, de néha, kivételesen akár százszoros hasznót is hajthatott, de beleszámítva a sok meg nem fizetett sarcot és a veszteségeket, általában a rab vételárának néhányszoros hasznát hozta.¹⁶¹

A Dunántúlon köztudottan a Batthyányok váraiban őrizték a legtöbb török és rác rabot: például az 1641. január 1-jétől 1650. január 1-jéig terjedő időszakról készült összeírásban mintegy 260 fő szerepel, akik többségét a szervitorok hozták pénzért vagy

¹⁵⁵ Varga J. 1981. 106. o.

¹⁵⁶ MOL Batthyány cs. lvt. Missiles, P 1314. №. 34 826. Ölbey Márton levele Batthyány Ádámmal. Tata, 1657. június 6.

¹⁵⁷ A győri kótyavetye pénz elküldéséről Ölbey Márton leveléből tudunk. Uo. №. 34 829. Ölbei Márton Batthyány Ádámmal. Győr, 1658. január 7.

¹⁵⁸ Uo. №. 34 827. Ölbey Márton levele Batthyány Ádámmal. Tata, 1657. augusztus 22.

¹⁵⁹ Uo. №. 34 828. Ölbey Márton levele Batthyány Ádámmal. Tata, 1657. november 28.

¹⁶⁰ A lista összesítése hibásan szerepel: 2301 ft 79 dénár.

¹⁶¹ Lásd: MOL Batthyány cs. lvt. Török vonatkozású iratok, P 1313. 248. cs. №. 49. Batthyány I. Ádám rabkönyve. *Fenyvesi* 1985. 211. o. Az 1641 és 1652 között őrzött török és rác rabok hasznát nyolcvanszorosnak nevezi; azonban nem számol azzal, hogy egyrészt nem minden sarcot lehetett behajtani, másrészt sok rab ún. fejjálságon, vagyis sarc helyett magyar rabért szabadult, illetve a dominusz a kapott pénz egy részéért maga is keresztény rabokat váltott ki. (*Fenyvesi* 1985. 211–212. o.) Vö. *J. Újváry* 2006. Lásd erről legújabbban: *Tarkó* 2012.

ajándékon, de szép számmal akadt közöttük olyan is, akit az úr maga szerzett egy-egy portyán.¹⁶² A magánföldesúri katonák között még a XVII. században is szokásban maradt a zsákmányból a harmad-adás kötelezettsége, illetve az a gyakorlat, hogy a főrabok a főkapitányt illették.¹⁶³ Egy ilyen durva eset történt például 1660 szeptemberében, amikor az esztergomi Musztafa bég¹⁶⁴ a veszprémi katonák elfogták, s Bujákra¹⁶⁵ vitték. Forgách Ádám dunáninneni kerületi és érsekújvári végvidéki főkapitány¹⁶⁶ igen durva hangú levélben követelte a rabot Balassa Imre gyarmati főkapitánytól: „...tudom, hogy tudta Kegyelmed [ti., hogy a rabot Bujákra vitték], de eszt nem tudom, ha tudta-e, hogy az mely órában Bujákban vitték, mindgyárt közöm volt hosszá...”¹⁶⁷

Ugyanis a rabot az ő híre nélkül nem adhatták volna el, de Balassa másik két emberrel együtt megvette. Forgách azt parancsolta, hogy mindhárman vegyék vissza a pénzüket: „...ha vérrel ki nem akarják okádni Musztafa bék sarcsát, indubitatum jussum lévén hozzá... , mert az rabot törvényel is megnyerem.”¹⁶⁸

Két nappal később írt levelében Forgách a következőket írta: nemcsak régóta parancs, hogy híre nélkül nem adhatnak el rabot, hanem meg kellett volna őt kérdezni, hogy mit parancsol a rab felől. „...kérem Kegyelmedet, ne proscibáltassa másszor magát az engedtlenség miatt, tudván, hogy az hátul ütött páca súlyosabb lével az elsőnél.”¹⁶⁹

Visszatérve a kótyavetyéhez, Batthyány a lovakat nyilvánvalóan a szolgálainak vette, hiszen az igazán úrnak való paripákat igyekezett a megsarcolt fő raboktól beszerezni; egy pompás, díszes nyereggel és aranyozott ezüst lószerszámmal felékesített harci mén akár 1000–1500 forintot is megért.¹⁷⁰

Batthyány két fiának vásárlása (egy pisztoly tokostul 8 forintért, valamint egy tarisznya és egy köpönyeg 2 forint 2 dénárért) nem jelentős tétel.

A Tevely István, Palonyai István, Niczki János és Dömölki András hadnagysága alatt lévő katonák összesen 21 forint 94 dénárért, valamint Káldi Péter 153 forint 75 dénárért vásárolt, de ezek a tételek nincsenek részletezve.

Ezekon a vásárlásokon kívül tehát 85 főtiszt és közkatona vásárolt magának valamilyen árut a kótyavetyén, amelyekről részletesen tudunk: Sárkány János a Kanizsával szemben vetett végek vicegenerálisa, Ányos Péter kiskomáromi vicekapitány, Kisfaludy Balázs csákányi lovaskapitány, Káldi Ferenc, Káldi István, Hani György hadnagyok, Csányi Bernárd szentpéteri lovaskapitány, Kisfaludy Ferenc és László, Szecsódi István és György, Palotai Miklós, Mojko István és Szabó Balázs hadnagyok. Közülük kerültek ki a rab-vásárlók is. Tíz fő 9 rabot (kettő-kettő közösen egy rabot, Szecsódi István pedig egymaga 2 foglyot) vásárolt meg, összesen 1996 forint 45 dénár értékben. A tiszték vásároltak még fegyvereket, hegyestört, kardot és köpönyeget is. A közönségesebb lovakat,

¹⁶² MOL Batthyány cs. lvt. Török vonatkozású iratok, P 1313. 248. cs. №. 65. Vö.: *Varga J.* 1991. 119–120. o.; *Varga J.* 1991. 121–133. o.

¹⁶³ Lásd erre részletesen: *Pálffy* 1997b. 25–29. o.

¹⁶⁴ Arról a bégről lehet szó, aki már az 1652. évi vezekényi csatában vezéreként vett részt, majd 1658-ban, a II. Rákóczi György ellen, Szeidi Ahmed által vezetett seregben, a lippai csatában – a krónikás szerint – több török főtiszttel együtt rabságba esett. Úgy látszik, kiszabadulhatott, mert 1660. május 7-én Musztafa pasát megerősítették esztergomi bégeként. Azonban ekkor fogságba esett, mert 1661. március 16-án a korábbi koppányi béget, Iszkendert tették meg esztergomi bégeknek. Dávid Géza szíves szóbeli közlése: Archive Istanbul, Kepeci 434. p. 9. A vezekényi csatáról és abban Musztafa bég szerepéről lásd részletesen: *J. Újváry* 2006a.

¹⁶⁵ Buják: magyar végvár Nógrád vármegyében.

¹⁶⁶ Ghymeszi Forgách Ádám e tiszte 1644-től Érsekújvár elestéig, 1663-ig viselte. *Pálffy* 1997a. 271. o.

¹⁶⁷ MÓL Balassi Levéltár, P 1767. 3. cs. 12. t. fol. 131. Forgách Ádám levele Balassa Imréhez, Farkashida, 1660. szeptember 26.

¹⁶⁸ Uo.

¹⁶⁹ Uo. fol. 129. Forgách Ádám levele Balassa Imréhez, Királyfalva, 1660. szeptember 28.

¹⁷⁰ Ilyen lovakat kért Batthyány az ún. fő raboktól, bégektől, agáktól és vagyonos szpáhiktól. Vö.: *J. Újváry* 2006a.

lószerzők, fegyvereket, ruhafélét és lábbelit a közkatonák szerezték meg maguknak. Mindenekelőtt a legkelendőbb áru a köpeny (27 db) volt: hadnagyok, közkatonák és lovász legények egyaránt vásárolták. A lista vége felé – amely egyben rangsort is jelentett – két pribék (Farkas Pál pribék és Pribék Gyurkó) is felíratott mint vevő, majd a sort „Sárközi cigány vajda István” zárta, aki talán régi álmát váltotta valóra egy pallos megszerzésével, amelyért nem kevés pénzt, 6 forintot tett le az asztalra.

A kótyavetyén vásárolt áruk és vevői¹⁷¹

Az áru megnevezése	(Fő/db)	Összértéke (Ft-ban)	A teljes összeghez viszonyított %-os arány	A legdrágább áru Ft-ban	A legolcsóbb áru Ft-ban	Átlag ár Ft-ban	A vásárlók köre
I. Rab							
	15	3 788,04	78,90	457,50	100,00	252,54	B. Á. és kizárólag hadnagyok
II. Ló							
	17	709,56	14,78	90,00	15,00	41,78	B. Á., hadnagyok, közkatonák
<i>Summa:</i>		4 497,60 Ft	93,68%				
III. Fegyverek							
Hegyes tőr	5	20,95		5,75	2,90	4,19	B. Á. és hadnagyok
Kard	8	40,55		25,00	0,45	5,07	B. Á. és hadnagyok, közkatonák
Kardhüvely	1	1,60				1,60	hadnagy
Szablya	5	13,15		4,00	1,25	2,63	hadnagyok, közkatonák
Szablyahüvely	11	3,79		1,13	0,05	0,34	hadnagyok, közkatonák
Pallos	3	12,15		6,00	3,00	4,05	hadnagyok, cigány vajda
Pisztoly	4	15,70		7,00	1,40	2,24	B. Kr., hadnagyok
Pisztolytok	2	1,93		1,00	0,93	0,96	B. Kr., közkatonák
Karabély, puská	3	14,70		7,55	1,00	4,9	B. Kr., közkatonák
Puskatok	8	3,80		1,00	0,16	0,47	hadnagy, közkatonák
Lóding	11	8,01		1,80	0,20	0,73	hadnagyok, közkatonák
Karvas	4	14,41		5,00	2,15	3,6	hadnagy, közkatonák

¹⁷¹ A táblázat a rövidítései: B. Á.: Batthyány Ádám; B. Kr.: Batthyány Kristóf; B. P.: Batthyány Pál.

Az áru megnevezése	(Fő/db)	Összértéke (Ft-ban)	A teljes összeghez viszonyított %-os arány	A legdrágább áru Ft-ban	A legolcsóbb áru Ft-ban	Átlag ár Ft-ban	A vásárlók köre
Csákány	2	1,00		0,75	0,25	0,5	közkatonák
<i>Summa:</i>	67	151,74ft	3,16%				
IV. Lószerszám							
Nyereg	19	53,84		5,10	1,20	2,83	hadnagyok, közkatonák
Szj, kantár,	20	9,25		1,55	0,05	0,46	hadnagyok, közkatonák
heveder, patkó							
Pokróc	8	4,52		1,51	0,14	0,56	hadnagyok, közkatonák
Cafrang	4	3,41		2,10	0,05	0,85	hadnagyok, közkatonák
<i>Summa:</i>	51	71,02 Ft	1,48%				
V. Ruhaféle és lábbeli							
Köpönyeg	27	35,75		3,00	0,20	1,32	B. Á., hadnagyok, közkatonák
Nadrág	2	0,47		0,32	0,15	0,23	közkatonák
Mente és dolmány	6	7,56		2,10	0,30	1,26	hadnagy, közkatonák
Gatyakötő	3	0,50		0,22	0,10	0,16	közkatonák
Posztó (aba)	3	0,50		0,27	0,05	0,16	közkatonák
Nemez (darab)	7	3,20		0,80	0,10	0,46	közkatonák
Öv (selyem)	2	2,35		1,35	1,00	1,17	hadnagyok
Kapca	1	0,50				0,5	hadnagy?
Csizma	4	2,80		1,50	0,18	0,7	hadnagy és közkatonák
Salavári	1	0,05				0,05	közkatona
<i>Summa:</i>	56	53,68 Ft	1,12%				
VI. Egyéb							
Kés	3	0,33		0,11		0,11	közkatona
Palack	2	0,22		0,12		0,11	hadnagy, közkatona
Farkasbőr	1	1,00				1	közkatona
Tarisznya, iszák	18	5,74		1,00		0,32	B. Á., B. P., hadnagyok, közkatonák
<i>Summa:</i>	24	7,29 Ft	0,15%				
VII. Meg nem nevezett áru							
	?	17,46	0,36				
<i>Teljes summa:</i>	228+?	4798,79 Ft	100,00				

A táblázatból egyértelműen kitűnik, hogy a portya legnagyobb nyereségét a foglyok jelentették (a 15 fő értéke 3788 forint 4 dénár, a teljes összeg 78,9 %-a), vagyis a rabok megvásárlói remélhették a legnagyobb hasznot, ha csak azt nem saját vagy rokonuk fejtátságára vagy sarcára kellett fordítaniuk. A 17 ló eladása, illetve megvásárlása már összehasonlíthatatlanul kevesebb hasznot jelentett, de mégis jelentős tétel volt (709 forint 56 dénár értékben, a kótyavetyén belül 14,78 %-os részesedés).

A 67 különféle darabból álló fegyverszerzemény – értékben 151 forint 74 dénár, a teljes összeg 3,16 %-a – rendkívül vegyes: a hegyestőr (5 db) a lovas szpáhik és a magyar huszárok egyaránt alapvető fegyvere volt, hiszen a lovasok sodronyinge ellen volt hatékony, ezért páncélszúrónak is nevezték. Az összeírás a kardot és a szablyát, valamint a kardhüvelyt és a szablyatokat elkülöníti egymástól. A 3 db pallos alatt nyilván a lóra való pallost kell érteni, amelyet a nyereghez rögzítve hordtak. Ezeket hadnagyok és a már említett cigány vajda vette meg. Noha tudjuk, hogy a török lovas katonák nem voltak általánosan tűzfegyverrel ellátva, mégis kevés a lőfegyver a zsákmány között: négy pisztoly, két pisztolytok, három karabély és nyolc puskatok. Mivel a lőfegyvereknél több volt a töltényt- vagy töltést tároló lóding (11 db) és maga a puskatok is, nyilván több pisztolynak és puskának kellett lennie; azokat talán a másik kótyavetyén árusítottak ki. A lovasok védő felszerelését mindössze a négy karvas jelentette. A csákányt a huszárok és a gyalogosok, jobbra a magyar hajdúk egyaránt viselték, főként az övön lévő réz karikába akasztva.

A mintegy száz fő körüli török veszteséget és a rabok számát mérlegelve elmondhatjuk, hogy a zsákmány nem bizonyult túlságosan gazdagnak; mind a lovak, mind a fegyverek száma nem sok, ami azt jelentette, hogy az oszmán csapatok halottaik és sebesülteik egy részét magukkal vitték, s így a csatatéren nem sok zsákmányolni való maradt. Az sem elképzelhetetlen, hogy a Kösze Gyurkó vezette martalékra kicsapó ellenség nem volt jól felszerelt alakulat, s ez is csökkentette a zsákmányolható tárgyak számát és értékét.

Az 51 db nyereg és lószerszám (értékben: 71 forint 2 dénár, össz-részesedésben: 1,48 %), az 56 db különféle ruha és lábbeli, valamint az egyéb áru jobbra a közkatonák tulajdonába ment át.

Egy lovas és egy gyalog felszerelése

A fennmaradt kótyavetye-lista nem csak arra adott lehetőséget, hogy megtekintsük és összegezzük a zsákmány egészét, árai alapján megláthatjuk milyenségét, az áruajtákból bizonyos csoportokat állítsunk össze, s ezáltal súlyozzuk egy portya anyagi hasznát, valamint megállapítsuk a vásárlók társadalmi körét, hanem arra is, hogy egy-egy áru átlagértékét kiszámítva majdnem tetőtől talpig „felöltöztethessünk” egy lovast és egy gyalogot, igen olcsó, amolyan „kótyavetyés” összegért.

<i>Egy jó lovas katona felszerelése a fentebbi táblázat áruinak matematikai átlaga alapján</i>			<i>Egy gyalogos katona felszerelése a fentebbi táblázat áruinak matematikai átlaga alapján</i>		
Az áru megnevezése	Átlagos ár		Az áru megnevezése	Átlagos ár	
	<i>Ft</i>	<i>dénár</i>		<i>Ft</i>	<i>dénár</i>
Ló	41	74			
Hegyesőr	4	19			
Lóra való pallos	4	7			
Szablya	2	63	Szablya	2	63
Szablyatok	0	34	Szablyatok	0	34
Puska	4	90	Puska	4	90
Puskatok	0	47	Puskatok	0	47
Pisztoly	2	24			
Pisztolytok	0	96			
Lóding	0	73	Lóding	0	73
Karvas (1 pár)	7	20			
Huszárvért	?	?			
Sisak	?	?			
Nyereg	2	83			
Szj	0	46			
Kantár	0	46			
Egyéb lószerszám	0	46			
Pokróc	0	56			
Cafrang/csáprág	0	85			
Köpönyeg	1	32	Köpönyeg	1	32
Nadrág	0	23	Nadrág	0	23
Dolmány/mente	1	26	Dolmány/mente	1	26
Gatya	?		Gatya	?	
Gatyakötő	0	16	Gatyakötő	0	16
Ing	?		Ing	?	
Kapca	0	50	Kapca	0	50
Csizma	0	70	Csizma	0	70
Kés	0	11	Kés	0	11
Palack	0	11	Palack	0	11
Tarisznya	0	32	Tarisznya	0	32
Süveg	?		Süveg	?	
Csákány	0	50	Csákány	0	50
<i>Összesen</i>	<i>80</i>	<i>30</i>	<i>Összesen</i>	<i>14</i>	<i>28</i>

A táblázatból jól látható, hogy egy lovas felszerelése milyen nagy összeget emésztett fel, pedig pisztolyból egy pár helyett csak egyet és a meglehetősen drága huszárvértet és sisakot nem is számoltam, valamint az alsónemű és ing értékére sincs összeg a kótyavetye alapján. Ha teljes felszerelést akarnánk számítani, akkor 90 forintnál több jönne ki, pedig ez az összeg jóval kevesebb, mint a városi bolt-, céh- vagy vásárbeli áruk ára. Például egy felnőtt csizma Sopronban 1644-ben 350 dénárba, 1677-ben 120 dénárba¹⁷² került, míg a kótyavetye alapján én csak 70 dénárt számítottam. (A legjobb csizma a kótyavetyén 150 dénárba került.) A pokróc ára a csizmaéhoz hasonló eltérést mutat: Sopronban 1657-ben 160 dénár, 1658-ban 150 dénár,¹⁷³ míg a kótyavetye alapján csak 56 dénáros átlagot számoltam, igaz ugyan, hogy a legdrágább ára szinte megegyezett a soproniával (151 dénár), míg a leghitványabb csak 14 dénárba került.

Összefoglalva: egy lovas felszerelése többszörösét tette ki a gyalogosénak, amely – az alsóneműt nem számítva – alig haladta meg a 14 forintot, ami persze csak matematikai átlag. És mégis, ez az összeg egy katona többhavi zsoldjával volt azonos, ha egyáltalán megkapta azt. Bizony igen nehéz volt előteremteni ennyi értéket egy egyszerű szegény legénynek vagy a jobbágysorból szabadulni vágyó egyénnek. Egy kőműveslegény napi bére nyáron 45, télen 35 dénár volt 1648-ban, de a kőműves inas ennek csak a felét kereste meg.¹⁷⁴ Ugyanekkor egy szőlőkapás napszám bére alig érte el a 17,49 dénárt,¹⁷⁵ amelyen egy késnél vagy egy gatyakötőnél többet nem vásárolhatott volna, ha egyáltalán részt vehetett volna a kótyavetyén, s nem kellett volna egyébként is másra költenie nehezen megkeresett dénárjait.

A vitézi élet, ha kívülről nézzük, könnyebbnek, ha belülről szemléljük, nehezebbnek tűnik. Ha valaki önerőből, megfelelő születési és anyagi háttér nélkül akart a vitézlő rendbe bekerülni, minden izmát meg kellett feszítenie, hogy valamelyik királyi végvár iratos katonája legyen, hogy ott aztán jószerivel maga gondoskodjon magáról. Ugyanis a XVI. században a zsold még csak csordogált valahogy,¹⁷⁶ de korszakunkban már alig-alig fizettek. A vitéz jobban járt, ha valamelyik főúr magánhadseregébe lépett be, netán katonaparasztként, szabad földre letelepítve szolgált. Az ellátatlan, felújításra szoruló végvárakban vigyázó katonáknak egy-egy portyán való részvétel a mindennapi megélhetést biztosította – legalábbis egy időre. A végváriak egy-egy nagyobb portyával igyekeztek megoldani másik fontos feladatukat is – erről már szoltunk –, a hódoltságok magyar részre történő adózását és a hódolatlan rácok hódoltatását. De a portya mást is jelentett: a tétlenség demoralizáló hatása alóli szabadulást és azt a nagyon fontos tudatot, hogy megfizet az ellenségnek hazája romlásáért, vagy legalábbis bosszút áll a családján vagy a rajta esett sérelemért, kárért, rablásért, török fogságba hurcolásért. Az sem elhanyagolható szempont, hogy ezek a lesek élesben történő fegyvergyakorlatok voltak a magyar vitézek számára, miként a török végvárakban állomásozóknak is ugyanazt jelentette.

¹⁷² Dányi – Zimányi 1989. 390. o.

¹⁷³ Uo. 382. o.

¹⁷⁴ Dányi – Zimányi 1989. 460., 464., 466., 470. o.

¹⁷⁵ Uo. 502. o.

¹⁷⁶ A hadsereg ellátásáról, fizetéséről, táborozásáról lásd részletesen: *Bagi Zoltán Péter*: A császári-királyi mezei hadsereg a tizenöt éves háborúban. Hadszervezet, érdekérvényesítés, reformkísérletek. Budapest, 2011.

Összegzés

A jogi értelemben 1606 óta tartó oszmán–magyar béke ténylegesen sosem valósult meg. A magyar falvak további hódoltatását mind az Oszmán Birodalom érdeke, hódító szándéka, mind az itt állomásozó katonák megélhetése diktálta, de a portyázások és az azok során szerzett zsákmány és rabok jól ki is egészítették az egyébként egyre szűkülő zsoldot. A magyar végváriak ellenkező oldalról, de hasonló okokból portyáztak: egyrészt a törökellenes kicsapásokkal tudták megakadályozni az újabb hódoltatást, vagy ha azt nem is, legalábbis bosszút álltak az ellenfélen az újabb fosztogatásért, hódításért, másrészt – s nem utolsósorban – ők is portyázással igyekeztek megélhetésüket biztosítani. A katonák életüket, szabadságukat kockáztatták egy-egy kicsapás alkalmából, de ha szerencsével jártak, miként a fentebb tárgyalt magyar portya mintegy 2476 résztvevője, legalább egyhavi zsoldhoz jutottak, vagy hiányos felszerelésüket a kótyavetye adta kedvező lehetőségek közepette pótolhatták. Ha valamelyikük sebesülés következtében megnyomorodott vagy meghalt, családjára szomorú sors várt. Ha fogságba került, hosszú, gyakorta több éves kálvária és vagyonának szinte teljes, kényszerű feláldozása elé nézett, míg végül kiszabadult, ha egyáltalán visszanyerte szabadságát.

Az 1657. évi zsámbéki portya kieszelőjéről, illetve egyik főszereplőjéről, Kösze Györgyről sok mindent megtudtunk: Tatáról szökött meg, s állt be a zsámbéki törökök közé pribékként, majd visszatért övéihez, akik a pribékeknek kijáró karóbahúzás helyett megkegyelmeztek neki. Ennek az volt az ára, hogy gazdag zsákmánnyal kecsegető portyára viszi övéit, amelyet Kösze sikerrel végre is hajtott. Ezekben az években hírhedt rabszedőként kóborolta be a környéket, még saját rabokat is tartott. Batthyány Ádám, aki kedvelte az ilyenféle „fenegyerekeket”, udvari vitézei közé is besorolta, ahol négy lóval szolgált. Úgy látszik, Kösze olyannyira megbecsülte magát új uránál, hogy a főkapitány temetésén nemcsak ott lépdelhett a vitézek között, hanem az elhunyt katonai méltóságát **szimbolizáló aranyos botját ő vitte gyalogosan, fekete tafotában felöltözve.**¹⁷⁷ 1659 után Köszeről megszakadnak az adatok; egykori állomáshelyére, a tatai várba 1657 őszén és 1658 elején is be-bejárt, hogy a katonákkal tartsa a kapcsolatot és megkapja járandóságát. 1658-ban újabb portyát is szervezett. Nyilván a tataiak megbocsátották neki egykori elszakítását, de a zsámbéki törökök biztosan nem felejtették el árulását, s bosszúra szomjasan vadásztak rá.

1659 márciusában a dunántúli hadműveleteket több mint negyedszázadon át irányító és azt összefogó Batthyány Ádám távozott az élők sorából. Halálával nem csak a korabeli végvári harcok fontos főszereplője tűnt el a közéletből, hanem ezen események részletes dokumentumai is megritkultak vagy legalábbis nem maradtak fenn az utókor számára, hiszen a dunántúli főkapitány nemcsak kiváló katona és hadszervező, hanem mindenre odafigyelő, minden ügyet írásba foglaló és bámulatra méltóan gondosan adminisztráló és precíz „levéltárrendező” ember is volt. Így maradtak el Kösze Gyurkóról a további feljegyzések is.

¹⁷⁷ ?????????????????????

ZSUZSANNA J. ÚJVÁRY

AN ILL-FAMED AMBUSER FROM THE 17TH CENTURY –
GYURKÓ KÖSZE'S MANEUVER AT ZSÁMBÉK*Summary*

The news about the 'predator catfish' henchman got even to Palatine and Count Ferenc Wesselényi (1655–1667) in autumn 1657, who, together with the men of Transdanubian Captain-General and Count Ádám I. Batthyány and the captain-general of the border fortress opposite Kanizsa (1633–1659), plundered Serbian villages and captured their inhabitants.

The study presents a characteristic armed clash of the time by describing the short career of Gyurkó Kösze, a former horseman from Tata who became a henchman, then after returning home from the Turks he was pardoned. The henchman himself planned the ambush in spring 1657 against his former Turkish comrades, the Turks at Zsámbék. The grand raid was the result of an almost one and a half year long firm planning, with the help of Márton Ölbey, vice-captain at Tata, and some others. János Esterházy, Hungarian vice-captain at Győr, and Transdanubian Captain-General Ádám Batthyány also knew about the plan. The henchman needed an amnesty letter from both of them so that no harm would be done to him after he had escaped from the Turks. Executing the ambush was the pledge of his pardon. Gyurkó Kösze, the pardoned former henchman, could become a noble man, and after the successful ambush he could start a neat career among Ádám Batthyány's vassals and court horsemen: he served with three, then with four horses, and at the captain-general's funeral it was him who held the gilded stick symbolizing the captain-general's rank.

The fortunate survival of historical documents allows us not only to reconstruct the planning and the execution of the ambush, but we are also given information about the number of the participating soldiers (2476 men), the composition of their contingents, their route, then about the result of the skirmish and the losses of the Turks. We get a picture about the composition and value of the prey (more than 6300 forints), too, since the list of the auction has also survived. And this outlines how the clothing of a horseman and a foot soldier looked like and what was their value. The summary reveals that the soldiers who had risked their safety and life gained about 2,90 forints each at the auction, which equaled a tight monthly pay, and some cheap supplement to their valuable equipment.

ZSUZSANNA J. ÚJVÁRY

UN HOMME DU 17^E SIÈCLE RÉPUTÉ POUR SES GUET-APENS –
L'ACTION DE GYURKÓ KÖSZE À ZSÁMBÉK*Résumé*

En automne 1657, même le comte Ferenc Wesselényi, palatin de Hongrie (1655–1667) apprit qu'un ancien traître passé dans le camp turc pillait les villages serbes de Hongrie et faisait prisonniers de leurs habitants à l'aide des hommes d'Ádám Ier Batthyány, capitaine général de la Transdanubie et des confins militaires (1633–1659) en charge de libérer Kanizsa.

L'étude présente l'un des conflits militaires caractéristiques de l'époque, un guet-apens organisé au printemps 1657 contre les Turcs de Zsámbék par Gyurkó Kösze, un cavalier d'antan de Tata qui était passé dans le camp des Turcs avant de revenir auprès des siens qui le gracièrent à condition d'attirer ses anciens compagnons turcs dans un guet-apens à Zsámbék. Cette action importante fut précédée d'un travail d'organisation intense qui dura un an et demi auquel participaient Márton Ölbey, capitaine adjoint de Tata et d'autres et dont furent informés aussi le capitaine adjoint

hongrois de Győr János Esterházy et Ádám Batthyány, capitaine général de la Transdanubie qui dut délivrer une lettre de grâce pour protéger l'ancien traître des repréailles. Le gracié Gyurkó Kösze devait être un noble qui eut une belle carrière parmi les vassaux et cavaliers de cour d'Ádám Batthyány après le succès du guet-apens : il le servit avec 3 puis 4 chevaux et aux funérailles du capitaine général, c'est Kösze qui porta le bâton doré, symbole de la dignité de capitaine général.

Grâce à la conservation heureuse des documents d'histoire, nous pouvons suivre non seulement la mise en place et en œuvre du guet-apens, mais également l'effectif concerné (2476 personnes), la composition des contingents, leur trajet, le résultat de l'escarmouche, les pertes des Turcs, ainsi que le butin en détail et sa valeur (plus de 6300 florins). La liste conservée des objets vendus aux enchères permet aussi de reconstituer l'uniforme des cavaliers et des fantassins et d'en connaître le prix. Il en ressort que les soldats ayant risqué leur vie et leur intégrité physique ont pu compléter à bas prix leurs équipements précieux en gagnant 2,90 florins par personne aux enchères, ce qui correspondait à presque un mois de solde.

ZSUZSANNA J. ÚJVÁRY

EIN BERÜHMTER HINTERHÄLTNER AUS DEM 17. JAHRHUNDERT –
DIE AKTION VON GYURKÓ KÖSZE IN ZSÁMBÉK (SCHAMBECK)

Resümee

Im Herbst 1657 erfuhr sogar Palatin Graf Ferenc Wesselényi (1655–1667) von einem „als Wels raubenden“ Henkersknecht, der zusammen mit den Männern von Graf Ádám I. Batthyány, Kreisobrist von Transdanubien und Grenzbobrist des gegen Kanizsa (Kanischa) eingerichteten Grenzgebietes (1633–1659) die Dörfer plünderte und die Bewohner als Gefangene verschleppte.

Über die kurze Laufbahn des ehemaligen Reiters von Tata, Gyurkó Kösze, der zum Henkersknecht wurde und von den Türken zu den Seinen zurückkehrend begnadigt wurde, stellt die Studie einen charakteristischen militärischen Zusammenstoß der Zeit, den mit Hilfe der Beute gelegten Hinterhalt vor, der im Frühjahr 1657 vom Henkersknecht selbst gegen seine ehemaligen türkischen Kameraden, die Türken von ZsámbeK (Schambeck) organisiert wurde. Dem groß angelegten Streifzug ging eine harte Organisationsarbeit von etwa anderthalb Jahren voraus, die mit Hilfe des Vizeobristen von Tata, Márton Ölbey, und anderer verwirklicht wurde, und von der auch der ungarische Vizeobrist von Győr (Raab), János Esterházy, und der Vizeobrist von Transdanubien, Ádám Batthyány, wussten. Der Gnadenbrief beider war notwendig, damit der Henkersknecht, der von den Türken zurückflüchtete, unversehrt blieb. Das Pfand der ihm gewährten Gnade war die Durchführung des Hinterhalts. Gyurkó Kösze, der begnadigte ehemalige Henkersknecht, konnte zu einem edlen Mann werden. Nach dem erfolgreichen Hinterhalt brachte er es unter den feudalen Vasallen (Familiaris) und Hofreitern von Ádám Batthyány zu einer recht erfolgreichen Karriere: zu Beginn diente er mit drei, dann mit vier Pferden, und beim Tod des Kreisobristen war er derjenige, der bei der Beerdigung den vergoldeten Stock trug, der das Amt des Kreisobristen symbolisierte.

Dank der glücklichen Tatsache, dass die historischen Dokumente erhalten geblieben sind, können wir nicht nur die Organisation und Durchführung des Hinterhalts verfolgen, sondern auch die Zahl der teilnehmenden Soldaten (2476 Mann), die Zusammensetzung und Route ihrer Kontingente, das Ergebnis des Scharmützels, den Verlust der Türken sowie die Beute, deren Wert (mehr als 6300 Forint) und sogar deren Zusammensetzung,

da sogar das Verzeichnis der Beute erhalten geblieben ist. Aus diesem gehen auch die Bekleidung eines zeitgenössischen Reiters und Fußsoldaten und der Wert dieser hervor. Die Zusammenfassung macht deutlich, dass die Soldaten, die ihre körperliche Unversehrtheit und ihr Leben aufs Spiel setzten, pro Kopf etwa 2,90 Forint Gewinn an der Beute machten. Dieser Betrag bedeutete für sie einen knappen Monatssold und die Ergänzung ihrer Ausrüstung, die von nicht geringem Wert war.

ЖУЖАННА И. УЙВАРИ

ПРЕСЛОВУТЫЙ УСТРОИТЕЛЬ ЗАСАД ИЗ XVII ВЕКА – АКЦИЯ В ЖАМБЕКЕ КЁСЕ ДЬЮРКО

Резюме

Осенью 1657 года еще и к наместнику венгерского короля графу Вешеленьи Ференцу (1655–1667) дошла весть об одном разбойнике, который как „хищный сом”, вместе с людьми графа Баттьани I под руководством задунайского главного капитана Адама и главного капитана оконечных провинций (1633–1659) грабил деревни и уводил в рабство их жителей.

В статье описывается „деятельность” одного татайского кавалериста того времени Кёсе Дьюрко, который стал разбойником, затем возвратившись от турок к своим, получил помилование, участвовал в характерных вооруженных столкновениях того времени, весной 1657 года устраивал засады против своих бывших товарищей жамбекских турок и грабил. Гигантского размера налетам предшествовала серьезная полуторогодовая организация с помощью татайского вице-капитана Эльбеи Мартона и других. О них знали венгерский капитан из Дьёра Эстерхази Янош и задунайский главный капитан Баттьани Адам. От них обоим необходимо было получить письмо о помиловании, чтобы с разбойником не случилось беды. Устройство засады в профессиональном плане стало залогом полученной милости. Кёсе Дьюрко, получивший помилование разбойник, мог стать дворянином и после устройства удачных засад среди приближенных Баттьани Адама и его кавалеристов он добился высокой карьеры: сначала он проходил службу с тремя, затем с четырьмя лошадьми, а когда умер главный капитан, он нес на похоронах золотой посох - символ его высочества главного капитана.

Благодаря сохранившимся историческим документам мы сможем проследить не только за организацией засад, но можем узнать и число участвовавших солдат (2476 человек), состав их контингентов, их маршруты, результаты вооруженных столкновений, потери турок, а также ценность забранных трофеев (более чем 6300 форинтов) и даже их качественный состав, ибо сохранился также перечень продажи с торгов. Из него можно познакомиться с одеждой конников того времени, с их ценностью. Из сделанного обобщения выясняется, что солдаты, рискуя своей жизнью, зарабатывали каждый на торгах всего лишь 2,90 форинтов, что означало для них бедноватую месячную плату и небольшое, купленное по дешевке пополнение их воинского снаряжения.

MAGYAR RABOK SOPRONIAKHOZ ÍRT KÖNYÖRGŐ LEVELEI A XVII. SZÁZADBÓL*

A kora újkori Magyar Királyságban a rabságba kerülés, illetve az abból történő megszabadulás viszontagságai az élet szerves részét képezték. Mind az oszmán, mind a magyar vitézek átjártak rabot szedni a másik fél által uralt területre. Az áldozatok bármely társadalmi rétegből, csoportból kikerülhettek, lehettek nemesek, polgárok, kereskedők, falusi parasztok, katonák. A rabtartás és rabszedés – oszmán, de magyar részről is – komoly üzlet volt¹ a maga szabályaival és hagyományaival.²

Sopronban is megtalálhatók olyan kérvénylevelek, amelyekben a panaszosok a város segítségét és közreműködését kérték szabadulásukban, illetve részletezték rossz sorsuk körülményeit. Ezen supplicatiók közül több szempontból is kiemelkedik három asszony levele, akik a soproni polgármester segítségét kérték ahhoz, hogy össze tudják koldulni sarcukat, oszmán foglyul ejtőiknek fizetett váltságdíjukat. Levelükből kirajzolódik életük, sorsuk és fogságba esésük körülménye is. Az azonban, hogy pontosan mennyi pénzt is kellett megszerezniük, homályban marad. Van egy másik forrástípus, a kárösszeírások adatcsoportja, amely általánosságban véve kiváló példákat szolgáltat ezen összegekről, viszont kevesebbet árul el a járulékos körülményekről.

A függelékben közölt eddig kiadatlan levelek – különös tekintettel a három asszonyéira – mintegy „belülről”, míg a kontextus felvázolására használt kártételi listákból származó, már ismert adatok³ „kívülről” mutatják be a rabsorsra jutást, ezáltal kiegészítik egymást, együtt vázolják fel a mikro és a makro eseményeket, folyamatokat.

A fogságból való kiszabadulás alapvetően két úton volt lehetséges: a fogoly rendelkezett a megfelelő összeggel és kifizette. Ha nem, akkor hozzá kellett jutnia valahogyan, akár a család vagy a tágabb értelemben vett közösség segítségével. Azt nem lehet tudni, hogy a Magyar Királyságból pontosan mennyi embert raboltak el az oszmánok a XVI–XVII. század folyamán, illetve az sem ismert, hogy közülük mennyien jöttek vissza. A rendelkezésre álló részleges adatok alapján a Magyar Királyság megyéiből 1627–1642

* Szeretném megköszönni Dominkovits Péternek, a Magyar Nemzeti Levéltár (a továbbiakban: MNL) Győr–Moson–Sopron Megye Soproni Levéltára igazgatójának szíves szakmai segítségét, valamint azt, hogy ráirányította figyelmemet értékes forrásaikra. Továbbá köszönöm Kelenik József és Varga J. János professzor úr lektori segítségét és kritikai észrevételeit. Közleményemben két forrástípusra támaszkodtam: a Magyar Királyság különböző területeire vonatkozó kártételi listákra, és a soproni levéltárban megtalálható, rabkiváltásra vonatkozó, eddig nem publikált magyar nyelvű supplicatiókra.

¹ Ezt jelzi például, hogy a budai beglerbéget kétszer is figyelmeztették 1589-ben és 1590-ben, hogy számoltassa el saját, volt budai janicsár agáját, aki az egyik jelzés szerint 30 000, a másik szerint 35 000 gurussal tartozott a kincstárnak. Az aga azért kapta a hivatalát, mert megígérte, hogy a pozíciójáért cserében ennyi pénzt fog beküldeni a foglyok váltságdíjából. Azaz akkora rabkereskedelmi üzletet folytatott ez az egy ember, hogy vállalni merte a durván 20 000 arany megfizetését. Lásd: *Fodor Pál: A szimurg és a sárkány: az Oszmán Birodalom és Magyarország (1390–1533)*. In: *Közép-Európa harca a török ellen a 16. század első felében*. Szerk. *Zombori István*. Budapest, 2004. 12. o.

² *Pálffy Géza: A rabkereskedelem és rabtartás gyakorlata és szokásai a XVI–XVII. századi török–magyar határ mentén*. (Az oszmán–magyar végvári szokásjog történetéhez.) *Fons*, 1997. 1. sz. 5–79. o.; *Varga J. János: Rabtartás és rabkereskedelem a 16–17. századi Batthyány-nagybirtokon*. In: *Unger Máttyás emlékkönyv*. Unger Máttyás negyedszázados egyetemi történész-tanári működése emlékére, és születésének hetvenedik évfordulója alkalmából. Szerk. *E. Kovács Péter; Kalmár János, V. Molnár László*. Budapest–Eger, 1991. 121–133. o., valamint *Ivanics Mária: Rabszerzés és rabkiváltás a Krími Kánságban a 16–17. században* (Az 1657. évi lengyelországi hadjáratban fogságba esett erdélyiek történetéhez.) *Századok*, 2007. 6. sz. 1483–1514. o.

³ Vö. *Illik Péter: Minden nap háború: a Magyar Királyságbeli török kártételek anatómiája (1627–1642)*. Budapest, 2013. (A továbbiakban: *Illik* 2013.) 90–96. o.

között 4502 embert veszett oda ily módon. Az ország nádorának információja szerint az oszmánok fogságába esett rabok visszaváltására 205 825 forintot, azaz durván 128 665 tallért kellett költeni. Ezt kiegészítették a megyei adatok, amelyek alapján plusz 33 150 forint és 50 dénár ment el ugyanerre a célra.⁴

Ezek között ebben az időszakban Sopron nem szerepel. Az MNL Győr–Moson–Sopron Megye Soproni Levéltárában vannak olyan források, amelyek kifejezetten a rabkiváltással foglalkoznak, azaz arra vonatkoznak, milyen segítséggel lehetett kifizetni az arra maguktól képtelen rabok sarcát. Lackner Kristóf (1571–1631), a híres soproni polgármester, városbíró, tanácsos, humanista⁵ végrendeletében vagyonának egyharmadát az oszmánok fogságában lévő soproniak kiszabadítására hagyta.⁶ A „Lackner-alapítvány” ez irányú tevékenységének számos soproni származású, avagy Sopronhoz kötődő fogoly köszönhette szabadulását. Így például Sovány Tamás, akinek 102 forintos sarcából 40 forintot ez az alap fizetett, ő ezt 1634-ben, levélben köszönte meg.⁷ Az, hogy pontosan hányan és mekkora összegben kaptak segítséget, nem ismert. Az országos szinten elköltött közel 250 ezer forintos tételhez képest szerényebb, pár száz, esetleg néhány ezer forintos összeggel kell számolni.

A „Lackner-alapítványtól” függetlenül is voltak rabkiváltási ügyek Sopronban.⁸ Ezt példázza Bogyó Mihály, Pap István, Nagy Gergely és Illés István kérvénye, amelyet a soproni tanácsos urakhoz címeztek, és segítségüket kérték sarcuk összegyűjtésében. Mint írták, „Mivel az pogány ellenségnek erős és súlyos fogságában, ki tizenhárom esztendőtil fogván, s ki négy és öt esztendeje miulta igen keserves nyomorúságunkat senyvedünk. Sarcunknak nagy volta miatt, mind ez idáig szabadulásunk nem lehetett, mivel csak az kettőnknek az sarca is nyolc ezer tallért teszen...”⁹ Györgyöi György panasza egy oszmán rajtaütést ír le: 1652-ben, „Szent Mihály tájban”¹⁰ az oszmánok megdúlták Kassa környékét. A panaszost huszonhét magával elhurcolták, köztük feleségét és gyermekét. Faluját, Bocsárdot¹¹ teljesen kifosztották, házát felgyújtották, majorságából a marháit elvitték,

⁴ *Salamon Ferenc*: Magyarország a török hódítás korában. Budapest, 1886. 494–495. o. Itt kell megjegyezni, hogy ezek az adatok számos problémát felvetnek, tehát inkább viszonyítási alapként érdemes rájuk tekinteni. Vö.: MNL Országos Levéltár Transylvania A 98 8. doboz, 810. r–815v. 33 150 Ft 50 dénár helyett 71 703 Ft 50 dénárt közöl. Lásd: *Illik Péter*: Adalékok Salamon Ferenc forrásközléséhez: „Az 1642-iki békealkudozások okmányaiból”. In: Tíz éves a Történelemtudományi Doktori Iskola. (Khronosz III.) Szerk. *Fröhlich Ida*. Piliscsaba, 2011. 105–113. o.; *Uő*: Minden nap háború. A 17. századi török–magyar „kis háború” egy forrástípus mozaikjain keresztül. In: Történelmi emlékezet és identitás. Szerk. *Strausz Péter, Zachar Péter Krisztián*. (Modern Minerva Könyvek 5.) Budapest, 2012. 113–127. o.; *Illik* 2013, 21–27. o.

⁵ A róla szóló gazdag szakirodalom szinte kimeríthetetlen. Ezért csak jelzésértékkel emelek ki néhányat: *Kovács József László*: Lackner Kristóf és kora, 1571–1631. Sopron, 2004.; *Tóth Gergely*: Lackner Kristófnak, mindkét jog doktorának rövid önéletrajza. (Sopron város történeti forrásai C sorozat.) Sopron, 2008.; *Dominkovits Péter*: Egy gazdag városvezető, Lackner Kristóf polgármester javai. (Végrendeletek, hagyatéki- és vagyoneleltárak, osztályok 1591–1632). Besztztümer eines reichen Stadtleiters, des Bürgermeisters Christoph Lackner (Testamente, Verlassenschafts- und Nachlassinventare, Vermögensteilungen 1591–1632) Sopron, 2007. [2008]), amelynek bevezetőjében tömören és lényeglátóan emelte ki a Lackner-historiográfia legfontosabb vonulatait.

⁶ Bár Lackner magánszemély volt, de az általa létrehozott alapot a városi tanács kezelte, így megjelenhetett volna az 1627 és 1642 közötti országos összeírás rabváltságra kifizetett összegei között.

⁷ *Kovács József*: Török rabszolgák Sopronban, soproniak török rabságban a 17. század folyamán. *Soproni Szemle*, 1959. I. sz. 8. o. (Interneten is hozzáférhető: http://epa.oszk.hu/01900/01977/00043/pdf/EPA01977_Soproni_Szemle_1959-xiii-I.pdf), a letöltés utolsó időpontja: 2013. május 30.) (A továbbiakban: *Kovács* 1959.)

⁸ Ennek megfelelően ezek a kérvények nem a *Kovács* 1959. tanulmányában intenzíven használt, MNL Győr–Moson–Sopron megye Soproni Levéltára (a továbbiakban: SL), Sopron Város Tanácsának iratai, *Litteralia Lackneriana*, I. ladulájában vannak.

⁹ MNL SL Sopron Város Tanácsának iratai, Levelezések és folyamodások, XXXV. lad., II. fasc., №. 3/14. Az irat datálatlan.

¹⁰ Szeptember 29-én.

¹¹ Falu Kassától 17 km-re délre. A falut így emlegeti a panaszos: „Házomat, mindenféle takarmányomat kicsiny falummal együtt földik megégetvén...”

a falu elnéptelenedett. A kárt 12 ezer tallérra tartotta, ami nagyon komoly összeg volt a kor viszonyai között. Ezért saját maga és rokonai kiváltásához kérte a soproni tanács „subsidiomát”, anyagi támogatását.¹²

A harmadik levél¹³ írói, Dorottya, Katalin és Ilona egyes szám első személyben fogalmazva leírták (vagy leírátták), hogy 1652 szeptemberében az oszmánok rajtaütöttek a Batthyány család körmendi uradalmának két faluján, Hollóson és Szecsődön. Ekkor rabolták el őket családtagjaikkal együtt. Ez után a soproni polgármester közbenjárását és engedélyét kérték, hogy a helyi Szent György templom előtt koldulhassák össze a sarcuk kifizetéséhez szükséges összeget, illetve, hogy a helyi pap kérje fel a hívők közösségét e célra történő adakozásra. A rabok „tippet” kaphattak arra, hogy éppen a Szent György templom előtt próbáljanak szerencsét, tekintve, hogy korábban a Szent Mihály templomban volt szokás a rabok kiváltására perselyezni.¹⁴ A Batthyány-uradalomból származó asszonyok minden bizonnyal némi eredménnyel mehettek a belvárosi Szent György templomhoz.

A XVII. századból az 1644–1648 közötti, illetve 1665. évi templomszámadások maradtak fenn, de a legközelebbi, 1648. évi kiadási rovata egyértelműen jelzi, hogy rendszeresen szoktak némi pénzt adni a foglyoknak.¹⁵

Az utóbbi levelet érdemes először Györgyöi György supplicatiójának fényében szemügyre venni: mindkettő nem sokkal a vezekényi csata után (1652. augusztus 26.)¹⁶ történt eseményeket rögzíti. Ezt az ütközetet részben az erős oszmán katonai aktivitás – azaz a főként a sorozatos Bars megyei fosztogatás – provokálta ki, amely e két szöveg alapján úgy tűnik, hogy később sem szűnt meg. Ráadásul, kissé meglepő módon az 1650-es évekből – tudomásom szerint – jelenleg nem áll rendelkezésre kártételi lista. Így ez a két történet – még ha csak villanásnyi időre és csak szűk térben, de – viszonylag pontos, számszerűsíthető betekintést enged ezen időszak oszmán pusztításaiba is. Az is meglepő, hogy a kárvallottak a Soprontól mintegy 100 kilométerre lévő Körmend, illetve a hozzávetőleg 400 kilométerre lévő Kassa körzetéből a soproniakhoz fordultak segítségért. Ennek oka a város gazdasági ereje (a károsultak feltételezték, hogy a tehetősebbek tudnak segíteni) vagy jó híre (segítenek a rabságra jutottakon) lehetett.

Ez a kérvény ugyanakkor önmagában is felmutat bizonyos érdekességeket: az eset „szerencsére” egy Batthyány-uradalomban történt, így számos más itteni forrással egybe lehet vetni, ugyanis a család levéltára rendezett, viszonylag könnyen kutatható,¹⁷ valamint Batthyány I. Ádám (1610–1659) pontos adminisztrációs rendszerének köszönhetően, rendkívül gazdag adatokban. Az első kézenfekvő forrástípus a család török vonatkozású iratai között lévő kártételi listák anyaga. Azonban ezek között nemhogy az 1650-es évekből nincs kárösszeírás, de Körmendre vonatkozóan egyáltalán nem maradt fenn

¹² MNL SL Sopron Város Tanácsának iratai, Levelezések és folyamodások, XXXV. lad., I. fasc., №. 1/18.

¹³ A függelékben ez a szöveg szerepel másodikként, mivel ott jelzetrendben közlöm a leveleket.

¹⁴ Kovács 1959. 6. o.

¹⁵ MNL SL Sopron Város Levéltára, IV. A. 1009. m. Sopron Város Kamarási Hivatalának iratai, Templomszámadások, 31v. Szent György-templom, Raittung... Anno 1648. fol. 27r. Köszönöm Dominovits Péternek, hogy az adatot rendelkezésemre bocsátotta.

¹⁶ A téma irodalma igen gazdag, itt csak három cikket emelek ki: *J. Újváry Zsuzsanna*: Esterházy László temetési költsége. In: „Fényes palotákban, ékes kőfalokban” – Tanulmányok az Esterházy család történetéről. Szerk. *Maczák Ibolya*. Szigetmonostor, 2009. 9–23. o.; *Uő*: „De valámig ez világ fennáll, mindennek szép koronája fennáll”: A vezekényi csata és Esterházy László halála. *Hadtörténelmi Közlemények*, 2006. 4. sz. 943–972. o.; *Viskolcz Noémi*: Az Esterházyak temetkezéseiről a 17. században. *Művészettörténeti Értesítő*, 2010. 1. sz. 245–269. o.

¹⁷ A herceg Batthyány-család levéltára: Repertórium. Összeáll. *Zimányi Vera*. (Levéltári Leltárak 16.) Budapest, 1962.; *Koltai András*: A Batthyány család körmendi központi levéltárának kutatástörténete. *Levéltári Közlemények*, 2000. 1–2. sz. 207–231. o.

ilyen conscriptio. Ennek nyilvánvalóan nem az az oka, hogy ez az uradalom elkerülte az oszmán fosztogatást, míg Alsólindva, Dobra, Muraszombat és Rakicsán nem.¹⁸ Érdekes, hogy míg a kártételi listák számszerűen összesítik az inkvizíciókat, tanúvallomásokat – amelyek ma már nem mindig állnak rendelkezésre –, addig a három asszony levele személyes hangvétellel, belső perspektívából, az áldozatok szemszögéből rögzít egy oszmán rajtaütést. A forrásadottságok tehát jók, mivel rendelkezésre áll még a körmendi birtok urbáriuma,¹⁹ továbbá a supplicationum merita adatsoportja is.²⁰

Tóth István György az 1646-os körmendi urbáriumot elemezte, áttekintette Molnarszecsöd és Hidas-, illetve Egyházashollós birtokviszonyait.²¹ Az előbbiben 61 háztartással, az utóbbiakban 104 háztartással számolt, amelyekre egyenként átlagosan 15 hold föld esett.²² Megállapította, hogy „Mind 1646-ban, mind 1698-ban a mezőváros leggazdagabbjai kiugróan több földdel rendelkeztek, mint a falvakban, ahol viszont hiányzik az a teljesen föld nélküli réteg, amelyet Körmenden 1646-ban és 1698-ban egyaránt megtalálunk... A falvak között semmiféle számottevő különbség nincs a földeloszlásban.”²³ Ez az összeírás azért is fontos, mert a statisztikai megközelítésen túl felfed néhány részletet a panaszosok családi hátteréről: mind a három asszonyt Hidashollósról rabolták el. Az 1646-os urbáriumbejegyzés szerint Pál Andrásnak két fia volt, valamint $\frac{1}{4}$ sessióval, 3 lóval, 1 tehénnel, 2 tulokkal, 4 borjúval és 4 tyúkkal rendelkezett. De földjét Pál János vette át.²⁴ Hantó Márton katona 4 lóval birt, szintén $\frac{1}{4}$ -ed telkes, amelyet „Fodor István-nak adta Uram ó Nagyságod”.²⁵ Antal Balázsnénak 1 fia, 2 lánya volt, szintén $\frac{1}{4}$ sessióval gazdálkodott, de a földet Antal Jakab (a férj testvére) kapta meg.²⁶

A supplicationum meritában olyan kérvények találhatók, amelyekben a Batthyány-uradalmak szegény parasztjai kértek segítséget, például adócsökkentést földesuruktól, illetve

¹⁸ Ez utóbbiról részletesebben vö. *Illik Péter*: Török dúlás a Dunántúlon. Budapest, 2010. 74–82. o.

¹⁹ *Zimányi Vera* – *J. Újváry Zsuzsanna*: „Mindenik jobbágyunknak mennyi gyermeke vagyon és azok hány esztendősek.” Egy 17. századi uradalmi „népszámlálás” tanulmányai. In: Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére. Szerk. *Fodor Pál* – *Pálffy Géza* – *Tóth István György*. Budapest, 2002. 461–549. o. Azonban ez éppen nem a körmendi uradalomra vonatkozó urbáriumokat elemzi.

²⁰ Ez utóbbi értékes forráscsoport viszonylag kevés figyelmet kapott eddig: Supplicationum merita. A Batthyány I. Ádám földesúrhoz és dunántúli főkapitányhoz intézett kérvények kivonatai. [Közread.] *Tóth István György* [et al.]. [Bév.] *Zimányi Vera. Történelmi Szemle*, 1998. 3–4. sz. 299–331. o. (Interneten hozzáférhető: http://www.tti.hu/images/kiadvanyok/folyoiratok/tsz/tsz1998-3-4/299-331_zimanyi.pdf); a letöltés utolsó időpontja: 2013. május 30.) Ebben az írásban a kérvénykivonatok alapvető forrásadottságainak leírása és mintegy 200–300 szemelvény található. A kérvények statisztikai feldolgozására példa: *Sebestyén Hajnalka*: Az 1642-es és 1643-as években Batthyány I. Ádámhoz érkezett szupplikációk rövid áttekintése és összehasonlítása. In: Mindennapi élet a török árnyékában. (Khronosz I.) Szerk. *J. Újváry Zsuzsanna*. Piliscsaba, 2008. 143–153. o.; *Szalai Veronika*: A Batthyány I. Ádám földesúrhoz az 1649-es évben beérkezett kérvények statisztikai és tartalmi elemzése. In: uo. 129–142. o., valamint *Uő*: A Batthyány I. Ádám földesúrhoz az 1649-es évben beérkezett kérvénykivonatok statisztikai és tartalmi elemzése. In: *Uradalmak kora. (Discussiones Neogradienses 10.)* Szerk. *Dr. Szirácsik Éva*. Salgótarján, 2010. 103–122. o.

²¹ Ez a forrástípus (másokkal összevetésben) felveti a komplex mikro- és fronttörténeti elemzés lehetőségét is. A név- és lakóhely szerint feltüntetett kérvényező falusiak problémái összevethetők a Batthyány család Missiles anyagával, ennek adatbázisával (interneten: <http://old.mol.gov.hu/batthyany/>); a letöltés utolsó időpontja: 2013. május 30.), a birtokok urbáriumaiával, például: MNL Országos Levéltár Batthyány család Levéltára, Urbáriumok, P 1322. 79 cs., valamint a név szerinti áldozatokat rögzítő török kártételi listákkal is. MNL Országos Levéltár, Batthyány család Levéltára, Török vonatkozású iratok, P 1313. 248–249. cs. Így az egyén sorsáig lebontva bemutatható az élet a hódoltság peremvidékén, azaz a fronton.

²² Ennek filológiai problémáiról: *Tóth István György*: Jobbágyok, hajdúk, deákok: a körmendi uradalom társadalma a 17. században. Budapest, 1992. 9–10. o.

²³ Uo. 69–70. o.

²⁴ Uo. 71–75. o.

²⁵ MNL Országos Levéltár, Mikrofilmtár, 4333. d., 69. sz. 41. o.

²⁶ Uo.

²⁷ Uo. 43. o.

adták elő panaszait. Így ellenőrizhető, hogy milyen anyagi helyzetben lehettek, milyen mindennapi problémákkal küszködtek a kárvallottak.²⁷

Az egyik 1652-ben elrögzített asszonyról, Katalinról lehet tudni, hogy „Hidashollóson lakozó Antal Balásné”, akinek férje meghalt: ennek dátumát nem közli, de valamikor az 1646-os datálású kérvény előtt, viszont még ebben az évben lehetett.²⁸ „Most az ura öccse hatalommal van az házban, rútol szidalmazza és veri”, ezért kéri, hogy földesura, Batthyány I. Ádám oltalmazza meg. Erre a birtokos azt válaszolta, hogy „marcona dolog, nem engem illet, hanem az tisztartót”.²⁹

1649-ben egy másik bejegyzés szerint „Hidashollósiak, Palffy Thamás, Somogyi Balás és Antal Jakab jelentik, hogy Hollosi Bendek uram sörtevényes marháinak elveszéseiben sem hírek, sem tanácsok, fogságban jártanak. Könyörögnek azon, hogy Nagyságod kezeségen eressze el, s törvénytapon előállanak ...” A harmadik elkövető, Antal Jakab, az urbáriumbejegyzés alapján, Antal Balázs öccse, aki 1646-ban azonnal „átvette az uralmat” testvére házában. Batthyány I. Ádám megtagadta az „óvadékkérést”, ráadásként „lator kurafiaknak” nevezte a három szupplikálót.³⁰

Nem véletlen, hogy az özvegy esete után három évvel, 1649-ben Batthyány már jól ismerte a három kérvényező „kurafit”, és nem eresztette el őket kezeségen. Némi iróniával merülhet fel a kérdés, mivel Antal Balázs özvegyét „még az ág is húzta”: vajon az oszmánok rabjaként, utána pedig sarcára koldulva volt-e rosszabb a sorsa, vagy amikor saját rokona akarta kitűrni házából és naponta bántalmazta?

Pál Andrásról és Hantó Mártonról nincs hír a kérvények között, habár 1649 júniusában Hantó Ferenc körmendi hajdú – a név ritka volta miatt feltételezhetően Márton rokona – írta Batthyány I. Ádámnak, hogy Katafáról (Körmendtől 5 kilométerre lévő falu) feleségével együtt elvitték az oszmánok. A 100 forintos sarcnak csak a felével rendelkezett, így a maradékot urától kérte.³¹ Az ügy nem oldódott meg, mivel ugyanezen év júliusában újra kérvényt írt emiatt Batthyáynak.³²

Milyen viszonylatban lehet értelmezni a Bogyó Mihály, Pap István, Nagy Gergely és Illés István által említett 8 ezer talléros sarcot vagy éppen Hantó Ferenc 100 forintos váltásdíját? Mennyire számíthatnak ezek magasnak vagy alacsonynak? A magyar katonák és falusiak váltásdíjáról számos adat áll rendelkezésre. A XVII. század első felében készült conscriptiók, amelyekben a kortársak összeírták az őket ért, oszmánok által okozott károkat, mint a faluhódolatás és égetés, az emberrablás és emberölés, valamint az adóemelések eseteit. Ezek az összeírások tényeket közölnek, de azok összefüggéseit, valamint utóhatásait, csak igen ritkán rögzítik. Így nem engednek betekinteni a számszerűség mögött húzódó emberi sorsokba.³³ Ugyanakkor jól kiegészítik a nagyobb szöveges kontextust felvázoló, ezáltal mélyebb betekintést nyújtó forrásokat, mint az oszmán-török szpáhik vagy éppen a magyar földesurak missilisei, a falubírók, illetve a falusiak levelei, így a már elemzett, soproniakhoz címzett könyörgő supplicatiók.

²⁷ Hollósról, Hidashollósról, Szecsődről és Molnaszecsődről számos egyéb kérvény érkezett Batthyány I. Ádámnak az 1640-es években, például: MNL Országos Levéltár, Batthyány család Levéltára, P 1322. Kérvények, №. 192., 255., 260., 262., 263., 265., 264., 279., 291.

²⁸ Katalin az 1652-es, soproni polgármesternek írt levélben úgy említi magát, mint Antal Balázs feleségét, nem pedig a néhai Antal Balázs feleségét vagy özvegyét. Ettől függetlenül valószínű, hogy az 1646-os kérvény az övé.

²⁹ MNL Országos Levéltár, Batthyány család Levéltára, P 1322. Kérvények, № 199. 24. sz.

³⁰ Uo. №. 283. 10. sz.

³¹ Uo. №. 260. 38. sz.

³² Uo. №. 264. 5. sz.

³³ Vannak olyan kártételi listák, amelyek néhány érdekesebb esetet azért részletesen lejegyeznek.

Azt, hogy rabságra kerülése esetén kinek mekkora volt a váltságdíja, elsősorban a társadalmi státusza és az anyagi helyzete szabta meg. Ez Győr megyei példákat tekintve kiválóan, „kompakt módon”, szinte társadalmi rétegenként látszik. Egy itteni kártételi lista szerint például a birtokos nemes Szapáry Péter 1655-ben került az oszmánok fogságába, és csak négy év raboskodás után szabadult 22 000 talléron.³⁴ Kisfaludy László győri alkapitány 1681-ben ugyanígy járt, végül 8000 forintért és 12 előkelő török fogolyért váltotta ki magát.³⁵ 1621-ben az oszmánok 2 gyermeket fogtak el, akiket 12 forint „nyargaló pénzen” bocsátottak szabadon.³⁶ Csanakról az 1630-as években két ifjú legényt vittek el, akik 24 forintért szabadultak.³⁷ Ugyaninnen egy Földes János nevű falusit is elraboltak, aki 63 forint sarcon szabadult.³⁸ A sors fintora, hogy Csanak ekkor már „hódult” volt, azaz már behódolt az oszmánoknak és adót is fizetett, így a közösség elméletileg megvásárolta nyugalmát.³⁹

1646-ban Szalu pasa Fehérvárra hurcolta Horváth Mátyást a nyúli szőlőből. Azonban Horváth elszökött, így a falun hajtották be a „békóváltságot”, amely 41 tallér és 1 forint volt.⁴⁰

1649-ben a közeli Nagynyúlról elvittek egy bizonyos Tatár Jánost, aki 12 forinton szabadult.⁴¹ Az 1632–1641 között elrabolt kilenc győri katona, illetve hozzátartozóik és szolgálk⁴² közül például Bognár Pál és feleségének sarca volt a legmagasabb: 540 forint. Visi Nagy Pál⁴³ seregbíró kertésze 200 forintot ért. Összesen a kilenc fő 2538 forintot kellett, hogy fizessen a szabadulásért.

Fennmaradt egy rablista Kónyról is 1647-es datálással, amely sajnos a sarcok összegéről nem ír, csak neveket, illetve rokoni, „hozzátartozói” viszonyt, továbbá szerepel egy csecsemő gyermek is az elhurcoltak között.⁴⁴

A győri adatok csoportján keresztül látható, hogy nem volt teljesen biztonságban senki: hiába volt éppen katona, gyermek vagy nő, hiába lakott Győr erődváros közelében, a „frontvonal” mögött vagy az oszmánoknak meghódolt területen. A megyei felmérésekben talán nem véletlenül lett szállóige és gyakran előtűnő szófordulat a következő mondat: „...elvittek, kit sok költséggel és fáradtsággal hoztak ki.”⁴⁵

1633-ban elraboltak 6, vélhetőleg Lenti várában szolgáló „közkatonát”, akik összesen 1280 forinton szabadultak ki.⁴⁶ Felmerül a kérdés, hogy egy falu vagy vár környékének megrablása során mennyi kárt tettek az oszmánok, és pontosan mennyi elrabolt ember tért vissza, azaz szabadult ki sarcon. Kevés esetet ismerünk, a Lenti váráé ilyen.⁴⁷ Egy

³⁴ Ráth Károly: A Győr vármegyei hódoltságáról. *Magyar Történelmi Társulat Társulati Közlöny*, 1860. (A továbbiakban: Ráth 1860a.) 84. o.

³⁵ Bánkúti Imre: Két katonáskodó nemes a XVII. században: Kisfaludy László és Miskey István. *Arrabona*, 15. (1973) 257–271. o.

³⁶ Uo. 39. o.

³⁷ Ráth Károly: Győr vármegyének 1642. évben összeírt sérelmi jegyzőkönyve a török ellen. *Magyar Történelmi Társulat Társulati Közlöny*, 1860. (A továbbiakban: Ráth 1860b.) 102. o.

³⁸ Uo. 106. o.

³⁹ Bár az lehetséges, hogy nem minden lakosa, így az áldozatok sem, voltak hódoltak. De erről ez a kártételi lista nem ad információt.

⁴⁰ Ráth 1860a. 69. o.

⁴¹ Uo. 75. o. A Győr megyei Sokoróalja lakosságának életét bemutatja: Horváth József: *A monostorkörnyék falvainak mindennapjai a 16–17. században*. In: Mons Sacer 996–1996. Pannonhalma 1000 éve II. Szerk. Takács Imre. Pannonhalma, 1996. 25–37. o.

⁴² Idézi: Illik 2013. 93. o.

⁴³ Archontológiai adatai: Pálffy Géza: *Katonai igazságszolgáltatás a királyi Magyarországon a XVI–XVII. században*. Győr, 1995. 214–215. o.

⁴⁴ Részletesen: Illik 2013. 96. o.

⁴⁵ Például: Ráth 1860b. 96. o.

⁴⁶ MNL Országos Levéltár Batthyány család Levéltára, Batthyány Ádám iratai P 1315. 4A k., 201. p.

⁴⁷ Uo. Török vonatkozású iratok P 1313. 248. cs. № 22. 4. p.

kártételi lista szerint 1635 és 1638 között az oszmánok Lentiről és környékéről 40 embert (a listán katonák, katonafeleségek és hajdúk szerepelnek) vittek el, 23-at öltek meg és számos lovat hajtottak el. Ebből 1636-ban összesen 7 katona szabadult. Hatnak a sarcát forintban adták meg (összesen 1110 forint), míg az egyik 180 talléron (hozzávetőleg 288 forint) menekült meg. Ez azt jelenti, hogy 4 év alatt 63 embert vesztített a vár, akikből mindössze hét tért vissza, körülbelül 1400 forintért. Az érzékletesség kedvéért érdemes még hozzátenni, hogy ebben az időszakban ezen a területen 15 forintba került egy ló, egy tehén 7 forintba, míg egy bőr köntöst már meg lehetett venni 3 forintért.⁴⁸

Természetesen vannak további adatok a Magyar Királyság keleti feléből is, például a Borsod megyei Kondó falu mellett a szendrői magyar vitézek kétszer is összecsaptak az oszmánokkal. Először 45, majd 35 embert vesztettek, összesen tehát 80 ember veszett oda,⁴⁹ akik közül 54-en tértek vissza sarcon. Az átlag egy főre eső sarc durván 1100 forint, ami szokatlanul magas. Ennek oka, hogy a legalacsonyabb összeg 300 forint, míg a legmagasabb 15 550 forint! Vagyis a 60 069 forint sarcból egy ember fizetett ki 15 500 forintot (14 ezer plusz két, 1500 forint értékű török rab), 53 ember pedig a maradék 44 569 forintot.⁵⁰

A rabváltságok attól függttek, hogy az áldozat milyen társadalmi-vagyoni státusszal rendelkezett, illetve, mit gondolt erről a rabszedő. Volt számos olyan eset, amikor alul vagy éppen túlbecsülték a rab fizetőképességét. De az is gyakori, hogy maga a fogságba esett személy próbálta ez utóbbi lehetőségről meggyőzni rabtartóját. A sarcösszegek tehát a körülményeknek megfelelően széles skálán változtak, ezért nem lehet általános modellt felállítani. Eklatáns példáját adják annak, hogy az élet mindennapi struktúráit nem lehet élesen elhatárolt kategóriákba vagy képletekbe sűríteni. A rabsors sem pusztán anyagi kérdés, még akkor sem, ha jelen írás a sarcösszegek és a kiváltás szemszögéből közelítve meg a témát, csak erre az aspektusra koncentrálok.

Amint a három asszony írta, „[A]melyek között engemet, Dorottyát, Hanto Mártonnak meghagyatott özvegyét három gyermekimmel egyetemben. Engemet pedig Katalint, Antal Balás feleségét negyed magammal. Engemet pedig Pal Andras leányát, Ilonat, anyámmal, és több [mint] öt gyermekivel elvitték [...] Némelyek közülünk bizonyos summa pénzben megsarcoltunk, némelyek pedig gyermekink közül most is a fogságban vannak.”

Családok estek szét bizonytalan időre vagy örökre, gyakran egy élet alatt összekuporgatott „vagyon” veszett oda, vagy éppen évtizedes rabság volt az áldozat osztályrésze. Azt, hogy mi lett a fent bemutatott három történet vége, illetve mennyire voltak szolidárisak Sopron polgárai ezekben az esetekben, nem tudni. Az viszont bizonyos, hogy a rabságból való szabadulásnak azért voltak alternatívái. Ezt mutatják a rendelkezésre álló országos adatok, az egyéni szolidaritás, Lackner Kristóf alapítványa vagy éppen a három elrabolt asszony levelének hangvétele, amely a keresztényi jóézésre és az atyai segítség-re apellál, vélhetőleg sikerrel.

⁴⁸ Illik 2010. 38. o.

⁴⁹ Vö.: *Borovszky Samu*: Borsod vármegye története a legrégibb időktől a jelenkorig. I. k. Budapest, 1909. 332. o.

⁵⁰ A végvári katonák életéről lásd bővebben: *Illik Péter*: Végváriak a 17. század első felében a kártételi listák tükrében. *Hadtörténelmi Közlemények*, 2012. 4. sz. 1065–1078. o. A kondói eset részletei: uo. 1072–1075. o.

FORRÁSKÖZLÉS⁵¹

1.

[Címzés:]⁵² Kegyelmetekhez, mint böcsületes tanácsos urakhoz alázatos supplicationk.⁵³

Istentül, Ő Szent Fölségétül szép békességben virágozó szerencsés jó egészséget s hosszú életet kívánunk megadatni Kegyelmeteknek megadatni [!] szívbül!

Mivel az pogány ellenségnek erős és súlyos fogságában, ki tizenhárom esztendőitül fogván, s ki négy és öt esztendeje miulta igen keserves nyomorúságunkat senyvedünk. Sarcunknak nagy volta miatt, mind ez idáig szabadulásunk nem lehetett, mivel csak az kettőnknek az sarca is nyolc ezer tallért teszen, mostan azért szabadulásunk módját keresvén és abban fāradozván amint nyomorult fejünknek szabadulását találhatnánk. Kényszerítettén az Kegyelmetek jó akarattához is folyamodnunk ily nyomorúságunkban, és kérjük Kegyelmeteket alázatosan, hogy az Ūristen egy napját és egy óráját tegye szerén Kegyelmetek, méltóztasson Kegyelmetek ily szegény nyomorult rab szolgáláihoz jó akarattá megmutatni és segítségével lenni! Ha Kegyelmetek jóakarattábul adandó alami[z]snákal is gyámolíthassuk magunkat. Mely Kegyelmetek jó akarattá, ha mi meg nem szolgálhatnánk, az Ūristen mindezen ezen az világon s mind az jövőeli [következő] életben fizesse meg kegyelmeiteknek. Tartsa és éltesse Isten Kegyelmeteket jó egészségekben való esztendeig!

Kegyelmeteknek szegény alázatos rab szolgálái,

Bogyo Mihali, Pap Istvani, Nagy Gergeli, Iles Istvani
M[manu] p[ropria]

2.

[Címzés:]⁵⁴ Az nemes és nemzeti soproni polgármester urunkhoz, alázatos supplicationk.

Nemzeti Polgármester Urunk!⁵⁵ Istenhez nyújtandó alázatos imádságunknak áhíthatóságát ajánljuk, és kívánunk Istentől Uraságodnak hozzátartozóival egyetemben minden testi-lelki jókat megadatnia!

Nemzeti Polgármester Urunk, és Isten után patrónusunk nyilván vagy on uraságodnak, mi mondon, az elmúlt 1652 esztendőben, szeptemberben az pogány törökök Hollos⁵⁶ és Szeczód⁵⁷ nevű falukat, Gróf Battyani urunk önagsága⁵⁸ jószágában lévőket elégették és elrablottak [elégették és elrablották], s az népet rész szerint levágták, rész szerint többire [többnyire] keserűség[re] és rabságra vitték.

⁵¹ A leveleket a következő kiadási elvek szerint közlöm: a nyelvi sajátosságokat (például „u”-zás) és a nevek eredeti alakját megtartva, a szöveget modern központozással, átirással és szögletes zárójelbe tett [] nyelvű kiegészítésekkel, valamint lábjegyzet apparátussal.

⁵² MNL SL Sopron Város Tanácsának iratai, Levelezések és folyamodások, XXXV. lad., II. fasc., №. 3/14. Az irat datálatlan.

⁵³ Kérvényünk.

⁵⁴ MNL SL Sopron Város Tanácsának iratai, Levelezések és folyamodások, XXXV. lad., I. fasc., №. 1/11.

⁵⁵ Sopron polgármestere 1652/1653–1653/1654 során Zuanna Péter Menyhért, 1654/1655–1656/1657 között pedig Artner Vilmos volt.

⁵⁶ A Batthyány család körmendi uradalmában volt Hidashollós és Egyházashollós. A herceg Batthyány-család levéltára. Repertórium. Összeáll. *Zimányi Vera*. (Levéltári Leltárak 16.) Budapest, 1962. 15. o. Ebből a forrásból ugyan nem derül ki, hogy melyikről van szó, de a supplicationum merita adatai alapján Hidashollós szerepel itt. Ezek a települések Körmendhez közel, 10 kilométeren belül vannak.

⁵⁷ A Batthyány család körmendi uradalmában volt Molnaszecsöd és Németszecsöd (részbirtok). Ebből a forrásból ugyan nem derül ki, hogy melyikről van szó, de a supplicationum merita adatai alapján vélhetőleg Molnaszecsöd szerepel itt, mivel mindig Hidashollós mellett említik az összeírásban. Ezek a települések is Körmendhez közel, 10 kilométeren belül vannak.

⁵⁸ Batthyány I. Ádám dunántúli főbirtokos és végvári főkapitány (1610–1659).

[A]melyek között engemet, Dorottyát, Hanto Mártonnak meghagyatott özvegyét három (négy)⁵⁹ gyermekimmal egyetemben, engemet pedig Katalint, Antal Balás feleségét negyed magammal, engemet pedig Pal Andras leányát, Ilonat, anyámmal, és több [mint] öt gyermekivel elvittek. Némelyek közülünk bizonyos⁶⁰ summa pénzben⁶¹ megsarcoltunk, némelyek pedig gyermekink közül most is az fogságban vannak.

Mivelhogy pedig magunktól teljességesen elégtelenek vagyunk az megnevezett váltságunk megfizetésére, ké[ny]szerítettünk az keresztény patrónusinktól segítséget kérni. Azok között Uraságotat is alázatosan kérjük, méltóztassék rajtunk könyörölni, és segítséggel lenni, s nevezett szerint pedig (hogy)⁶² megengedni, hogy holnap reggeli könyörgéskor praedicator urunk az Szent György templomban⁶³ érettünk az hallgatóságnál intercedáljon [közbenjárjon], hogy így az uraságod engedelméből mind az templom előtt, s mind házonkél[n]t kéregethessünk valami alami[z] snát és segítségét [segítségét], hogy így szabadulhassunk meg az pogányoknak kegyetlen rabságából. Mely uraságod ebbéli segítségét, hogy Isten megjutalmazza, áhítatosan imádkozandók vagyunk.

Istennek kegyelmes gondviselése alá ajánljuk uraságotat! Atyai segítségét várván, uraságodnak alázatos szolgálói, fölül megnevezett szegény rabok.

P[ost] S[criptum, utóirat]: kettőnknek bizon[y]ság levele⁶⁴ velünk vagyon, az leánnak levele pedig az asszonyánál vagyon,⁶⁵ ki Beszperimben⁶⁶ ment segítséget és alami[z]snát kérni.

3.

[Címzés:]⁶⁷ Humilima suplicatio.⁶⁸

Rabságombeli alázatos szolgálatomat ajánlom Kegyelmeteknek, mint jóakaró fautor [jótevő] uraimnak! Hogy az Úristen Kegyelmeteket minden szerencsés jókkal megáldja és sok esztendeig jó egészségben éltesse, szívből kívánom!

Keserves panaszkodással kényszerítetem kegyelmeitek eleiben terjesztem, miképpen az elmúlt 1652 esztendőben, Szent Mihály nap tájban több pogányság gyívén ki földünket, Kassa táját pusztítani és rabolni, és az keresztény lelkeket rabságra vivén ugyanakkor engemet is huzsonhated magammal elvittének vala. Feleset [felét] levágván szegény emberekben is, úgy annyira, hogy Bochar⁶⁹ nevő kis falumban sokkal több egy embernél meg nem maradt. Házamat, mindenféle takarmányomat kicsiny falummal együtt földik [földig] megégetvén, majorságbeli feles marhámat mind elhajtották, úgy annyira, kárvallásom szerszámmal együtt ad minimum [legalább] 12 ezer tallérokra extendeáltatik [terjed]. Creditoraimtul [hitelezőimtől] bizonyos summa pénzt venév föl, bizonyos időkik [időkig] jószágomat mind el kellett zálogosítanom. Az ötezer tallérok és 5 nevezetes rabokban, sok órában is és sanyarúságom után sarcolnom meg [megegyeznem a sarcról], szegény feleségemnek és gyermekimnek holtig való siralmokra. Hogy

⁵⁹ Szövegben áthúzott rész. Nyilván az áldozat tudta gyermekeinek számát, habár felindultságában nyilatkozhatott rosszul. Ugyanakkor itt sokkal valószínűbb, hogy egyszerű elírásról van szó, hiszen a másik áldozatot – amint az, pár szóval később látható – negyedmagával vitték el.

⁶⁰ Itt adott összeget jelent, amelyet az ügyben érintettek nyilván ismertek, számunkra azonban ismeretlen.

⁶¹ A summa általában egy összegben befizetett adót, jelen esetben sarcot, mai kifejezéssel élve váltságdíjat jelent, amelyet – ha nem volt pénze – az áldozat maga is megpróbálhatott előteremteni, koldulással, vagy akár úgy, hogy a rokonoktól vagy a faluközösségtől kért kölcsön.

⁶² Szövegben áthúzott rész.

⁶³ A jelenlegi Szent György plébánia Sopronban, Szent György utca 7.

⁶⁴ Ez igazolja, hogy valójában az áldozatok rabok, akik „ideiglenesen vannak szabadlábon”, hogy összegyűjtsék sarcukat.

⁶⁵ Pál András feleségéről, Ilonáról van szó.

⁶⁶ Veszprém.

⁶⁷ MNL Győr–Moson–Sopron megye Soproni Levéltára, Sopron Város Tanácsának iratai, Levelezések és folyamodások, XXXV. ladula, I. fasc., №. 1/18.

⁶⁸ Alázatos kérés.

⁶⁹ Falu Abaúj vármegyében.

azért ilyen keserves és szánakozásra méltó rabságomból szabadulhassak és jószágocskámnak némely részét feleségemnek és gyermekimnek is szustentatiojokra [fenntartásukra] eliberálhassam [felszabadíthassam], kérem alázatosan Kegyelmeteket, mint jóakaró fautor bíráimat, mutassa Kegyelmetek szegény rabszolgájához keresztény jó akarattyokat mostani szomorú és keserves rabságomban és legyen valami subsidiommal [anyagi segítség] hozzám! Mely Kegyelmetek irgalmasságos jó akarattyáért teljes életemben meg igyekezem szolgálni! Az Úristentől is büsleges jutalmat veszen érette! Tartsa és éltesse az Úristen Kegyelmeteket sok esztendeik [esztendeig] egisigben [egészségben]!

Kegyelmetek alázatos szegény rab szolgája,

Geörgeői Geörgi
M[anu] p[ropria]

PÉTER ILLIK

HUNGARIAN PRISONERS' PLEADING LETTERS
TO THE DWELLERS OF SOPRON

Summary

The vast part of the territory of 17th-century Kingdom of Hungary turned into a front area, during the 'war-like years of peace' after the Peace of Zsitvatorok in 1606 it became a land of devastation, plundering, and village pillage. The grand, open war was thus replaced by small, everyday fights.

When Ottoman soldiers penetrated the line of fortresses of the Hungarian border region, they taxed villages, and often took fortress soldiers and villagers as prisoners, too. The victims could get free by paying their contribution. The present micro-history study is publishing letters written to dwellers of Sopron, and also tries to reconstruct the life of three women, who went from the Körmend estate of landlord Ádám I Batthyány as far as Sopron to raise their contribution by begging. These individual stories are put into a broader context, namely the survey of the amounts of contributions of Hungarian prisoners. This way the study combines the conclusions of two source types, Turkish damage lists and supplicatio, petitions.

The study exploited the extraordinary sources of the Batthyány estates on one hand, and draws the attention to the fact that with the help of these sources everyday events of life can be presented even on the level of individuals.

PÉTER ILLIK

LETTRES DE SUPPLICATION DU 17^E SIÈCLE ÉCRITES PAR DES PRISONNIERS HONGROIS À DES HABITANTS DE SOPRON*Résumé*

Une partie importante du Royaume de Hongrie du 17e siècle devint une zone d'opérations militaires dans les « années de paix belliqueuses » qui suivirent le traité de paix de Zsitvatorok de 1606 et qui furent remplies de pillages, de ravages et de soumission de villages. Ainsi la grande guerre ouverte fut remplacée par des petits combats quotidiens.

En plus d'exiger des impôts, les soldats ottomans qui réussirent à passer par la ligne des places fortes hongroises des confins prirent souvent des prisonniers militaires et civils. Les victimes devaient payer une rançon pour leur libération. Cette étude micro-historique publie des lettres écrites à des habitants de Sopron et tente de reconstituer le destin de trois femmes qui marchaient depuis le domaine de Körmend du propriétaire terrien Ádám Ier Batthyány jusqu'à la ville de Sopron pour mendier leur rançon. L'étude intègre ces destins dans un contexte plus large, à savoir dans l'examen du montant des rançons des prisonniers hongrois à partir de deux types de source : les listes de dommages turcs et les lettres de supplication.

L'étude exploite la richesse des sources des domaines Batthyány pour démontrer qu'elles permettent de présenter les faits quotidiens au niveau des individus.

PÉTER ILLIK

BITTBRIEFE UNGARISCHER GEFANGENER AN EINWOHNER VON SOPRON (ÖDENBURG)

Resümee

Ein bedeutender Teil des Königreichs Ungarn des 17. Jahrhunderts wurde zum Frontgebiet, zum Schauplatz der Raubzüge, der Dorfunterwerfungen und Verwüstungen in den „Kriegs-Friedensjahren“ nach dem Frieden von Zsitvatorok im Jahr 1606. Der offene, große Krieg wurde durch den kleinen Alltagskampf abgelöst.

Die osmanischen Soldaten gelangten durch das System der ungarischen Grenzfestungen und besteuerten nicht nur die Dörfer, sondern nahmen auch oft Grenzfestungssoldaten und Dorfbewohner gefangen. Die Opfer kamen frei, nachdem sie Tribut zollten. Die vorliegende mikrohistorische Studie veröffentlicht Briefe an Einwohner von Sopron (Ödenburg) bzw. versucht die Rekonstruktion des Schicksals und Lebens dreier Frauen, die vom Gut des Gutsherrn Ádám I. Batthyány in Körmend bis nach Sopron gingen, um ihren Tribut zusammenzubetteln. Diese menschlichen Schicksale werden in denjenigen weiteren Kontext gesetzt, der einen Überblick über die Tributbeträge der ungarischen Gefangenen gibt. Dadurch werden auch die Lehren zweier Quellenarten, der türkischen Schadenslisten und der Bittbriefe (Suppliken) miteinander verbunden.

Die Studie analysiert einerseits die seltenen Ressourcen des Batthyány-Gutes und verweist andererseits darauf, dass die alltäglichen Ereignisse des Lebens mit der Hilfe dieser bis hin zur Ebene des Individuums vorgestellt werden können.

ПЕТЕР ИЛЛИК

УМОЛЯЮЩИЕ ПИСЬМА ВЕНГЕРСКИХ РАБОВ, НАПИСАННЫЕ
К ЖИТЕЛЯМ ШОПРОНА*Резюме*

Значительная часть Венгерского Королевства в XVII веке превратилась в фронтную территорию, в территорию „военных мирных лет”, где после Житваторокского мира 1606-ого года велись грабежи и разрушения. Открытая большая война сменилась малой повседневной борьбой.

Османские солдаты, пройдя через линию венгерской системы оконечных крепостей, облагали налогами деревни, зачастую уводили в плен жителей деревень и оконечных крепостей. Эти жертвы могли быть освобождены лишь после уплаты выкупа. Настоящая микроисторическая статья сообщает письма, которые были написаны к жителям Шопрона и пытается реконструировать судьбу и жизнь трех женщин, которые с кёрмендского поместья феодала Баттьани I Адама шли до самого Шопрона, чтобы выпросить себе деньги на выкуп. Эти человеческие судьбы помещены в более широкий контекст, содержащий описание сумм выкупов венгерских рабов. При этом присоединяется еще анализ двух типов источников: перечни убытков, нанесенных турками и прошений о помиловании, освобождении.

Настоящая статья указывает на ценность владений Баттьани как редкого источника для исследователя, а с другой стороны, показывает, что события повседневной жизни могут быть показаны подробно, вплоть до судьбы одного человека.

AZ 1686-OS KATONAI KÓRHÁZ ÉS TEMETŐ RÉGÉSZETI FELTÁRÁSA A MARGIT-SZIGETEN

A Kárpát-medence legnagyobb középkori apácakolostora a Margit-szigeten helyezkedett el, IV. Béla király (1236–1270) és Laszkaris Mária királyné alapították. A tatárjárás idején (1241–1242-ben) a király és a várandós királyné megfogadták, hogy áldozatképpen maguk és országuk megszabadításáért ha „az Úristen leány magzatot adna, a szent apáca szüzek kezére adnák”.¹ 1242. január 27-én, Klissza várában megszületett Margit, a királyi család Istennek ajánlott gyermeke. A királyi család és a király 1242-ben az Adriai-tenger partján Trau (Trogir) várában érte meg a tatárok kivonulását. Két hónap múlva, IV. Béla és kísérete elindult Trauból és 1243. április 16-án megérkezett Óbudára. Csodával határos módon épségben maradt Margit-szigeti udvarházban szállt meg. Magával hozta az ország katonai védelmének és az ország újjáépítésének terveit. A stratégiai fontos helyeken kővárak építését, a Duna mentén a római limeshez hasonló, katonai védelmi vonal kiépítését tervezte. Két hónapi tanácskozás után elrendelte, hogy a budai Várhegyen erősített várost építsenek, amely a pesti és az (ó)budai polgároknak védelmet nyújt az újabb támadások idején. A budai vár a Duna-menti katonai védelmi vonal egyik erősítése lett.² IV. Béla király 1250-ben IV. Ince pápának küldött levelében beszámolt az építkezések elindításáról, megírta, hogy az első Duna-menti várak az ország „belsejében” felépültek és a várak építésébe bevonta a keresztes lovagokat.³ A történeti és a régészeti adatok szerint ország belsejében, Buda körül valóban kiépült az új katonai védelmi vonal. A budai vártól északra és délre több torony előkerült a Duna-parton, és a katonai védelmi vonal áthaladt a Margit-szigeten. A déli szigetcsúcson felépült a keresztes lovagok, az északi szigetcsúcson az esztergomi érsek vára, és átépítették a sziget legmagasabb fekvésű keleti oldalán elhelyezkedő királyi udvarhelyet.⁴ Az új királyi építkezések 1243-ban elkezdődtek, és 1255-re az erősített udvarhellyel együtt felépült az apácakolostor.

Az udvarhely és a kolostor területén az 1995–2004. évek közötti időszakban régészeti kutatásokat végeztünk, feltártuk az egyes épületek létrejöttének és pusztulásának adatait. Ezek megmutatták, hogy a középkor évszázadaiban az udvarhely két Duna-parti udvarháza teljesen összeépült a kolostortemplom szentélyével, de az is kiderült, hogy a késő középkori királyi épületegyüttest, kastélyt, továbbra is széles várfalak választották el a kolostortól. A Duna-parton lehetséges, hogy kettős várfalakat építettek, amelyek a jelenlegi árvízi töltés alá esnek, ezért ezeket egyelőre nem lehet feltárni. Mindössze a kastély előtt 120–140 cm-re húzódó belső várfal belső oldalának 9 m hosszú szakaszát vizsgálhattuk meg. A két udvarház közötti udvaron árkados folyosó vezetett a Duna-parti

¹ Árpád-kori legendák és intelmek. Vál., a bev. tanulmányt és a jegyzeteket írta *Érszegi Géza*. Budapest, 1983. 110. o.

² *Györffy György*: Budapest története az Árpád-korban. (Budapest története 1.) Szerk. *Gerevich László*. Budapest, 1973. 319–320.; *Szűcs Jenő*: Az utolsó Árpádok. Budapest, 1993. 18–32. o.

³ IV. Béla király 1250. november 11-én kiadott oklevelét *Gy. Ruitz Izabella* fordította magyar nyelvre. In: A tatárjárás emlékezete. Vál. és szerk. *Katona Tamás*. Budapest, 1981. 341–344. o.

⁴ *Írásné Melis Katalin*: A 13. századi kisvárok régészeti kutatása Budapest területén. Válogatott a történelemre. In: Tanulmányok Székely György tiszteletére. (Monumenta Historica Budapestinensia, 14.) Budapest, é. n. 65–71. o.

királyi kikötőbe. A várfal és a XVI. századi királyi kastély – a pesti Duna-partról nézve – eltakarta a templomot és a kolostori épületek többségét.⁵

A királyi kastéllyal egybeépült nagy középkori épületegyüttesben az 1510–1520-as években zajlottak az utolsó nagy építkezések, de az apácák már 1521-ben a kolostor elhagyására készültek. Félelmük nem volt alaptalan, hiszen Szulejmán szultán (1520–1566) balkáni török csapatai elérték a délvidéki magyar határt és elfoglalták a legfontosabb végvárat, Nándorfehérvárt, Szabácsot és Zimonyt. 1521-ben Pécsi László domonkos rendi provinciális azonban még nem találta veszélyesnek a helyzetet. Az apácák félelmére válaszulva megtiltotta, hogy elhagyják a kolostort, csak végszükség esetén, együtt menekülhetnek, de megengedte, hogy a kolostorban nevelkedő lányok hazamehessenek szüleikhez. 1526-ban a mohácsi csatavesztés hírére a kolostor lakói Kőszegre menekültek, de Mária királyné kérésére később visszatértek.⁶ Ebből arra lehet következtetni, hogy a Pestet és Budát félelgető, Mohácsról érkező török sereg a Margit-szigetet megkímélte. Az 1526 utáni években a két magyar király, Szapolyai János és Habsburg (I.) Ferdinánd csapatai szinte folyamatosan küzdöttek a hatalomért és Buda birtokolásáért.⁷ A két király közötti harcokban a szigetre zárt apácák nem érezték biztonságban magukat. 1529-ben, Báthory István nádortól Nagyszombat-Pozsony irányába menlevelet kértek és miután megkapták, végleg elhagyták a szigeti kolostorukat. 1536-ban azonban, Nagyváradon voltak. Az újabb török előrenyomulás elől (Temesvár 1552-ben, Gyula 1566-ban került török kézre), 1567-ben Nagyszombatba, majd Pozsonyba menekültek. 1637-ben a pozsonyi klarissza zárdában már csak egy szigeti apáca volt életben.⁸

1541-ben, miután a törökök elfoglalták Budát, feltehetően feldúlták és kifosztották a Margit-sziget egyházi intézményeit, de a királyi kastély és az apáca kolostor épületei sértetlen megmaradtak. Az elnéptelenedett szigetet a törökök az apácákra emlékezve Kizlar adaszin (Lányok szigetének) nevezték. Béke idején kaszálóként hasznosították, az elhagyott épületekben lovakat tartottak. A sziget Buda és Pest katonai védelmében nem játszott szerepet, ezért a törökök semmit sem építettek ott. Amikor pedig hírt vették, hogy Buda felszabadítására hadsereg közeledik, kivonultak, és a Buda felszabadítására érkező, egyesült európai sereg ellenállás nélkül elfoglalhatta.⁹ A török hódoltság idején a császári hadvezetés katonai felvonulási területként használta a szigetet. Azokon a XVI–XVII. századi ostromképeken, amelyeken a Margit-szigetet is feltüntették, a déli részen ágyúállásokat, a sziget belsejében pedig a középkori épületek helyére rajzolt romok között katonákat, katonai sátrakat lehet látni.

Buda visszafoglalását már 1542 őszén megkísérelték. Az egyesült német–magyar seregek észak felől érkeztek és letáboroztak a pesti oldalon. Először Pestet szerették volna elfoglalni, körbezárták a várost és heves ágyútűz alá fogták a városfalat. A törökök elszántan védekeztek és visszaverték a támadásokat. Közben eleredtek az őszi esők és az időjárás okozta nehézségekre a felmentő sereg nem volt felkészülve. A kedvezőtlen

⁵ *Irásné Melis Katalin*: A Budapest Margit-szigeti középkori királyi udvarhely régészeti kutatása. I. *Communicationes Archeologicae Hungariae*, 2007. 247–304. o.; *Uő*: A Budapest Margit-szigeti középkori királyi udvarhely régészeti kutatása II. *Communicationes Archeologicae Hungariae*, 2008. 295–358. o. (A továbbiakban: *Irásné Melis* 2008.); *Uő*: A budapest-Margit-szigeti középkori királyi udvarhely és a domonkos apáca kolostor kutatása. Régészeti, történeti adatok. In: *A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon*. Szerk. *Benkő Elek – Kovács Gyöngyi*. Budapest, 2010. 421–437. o.

⁶ *Rupp Jakab*: Buda-Pest és környékének helyrajzi története. Pest, 1868. 72.; *Harsányi András*: A domonkos rend Magyarországon a reformáció előtt. Debrecen, 1938. 110. o.

⁷ *Iványi Béla*: Buda és Pest sorsdöntő évei (1526–1541). (Tanulmányok Budapest Multjából, 9.) Budapest, 1941. 32–84. o.

⁸ *Némethy Lajos*: Adatok Árpád-házi Boldog Margit ereklyéinek történetéhez. Budapest, 1884. 60–77. o.

⁹ *Fekete Lajos – Nagy Lajos*: Budapest története a török korban. (Budapest Története 2.) Szerk. *Gerevich László*. Budapest, 1973. 358. o.

körülmények miatt Buda ostromához hozzá sem fogtak, néhány nap múlva a további veszteségek elkerülése érdekében a Buda felszabadítására érkezett hadsereg megkezdte a visszavonulást.¹⁰ A hadjárat eseményeit Enea Vico (Ferrara, 1523 – Párma, 1567) rézmetszetén követhetjük, amely 1542-ben ábrázolja Budát és Pestet (1. kép). Vico kelet felől, madártávlatból lerajzolta a Csepel-szigetet, Pestet, a Margit-szigetet, a Dunát és a budai oldalt.¹¹ A rézmetszet azoknak az európai városkép-együtteseknek a sorába tartozik, amelyek 1541 után Budát mint megszállott vagy ostromlott várost mutatták be. Voltak olyan művészek, akik felhasználták a korábbi látképeket, de voltak olyanok is, akik a hódoltság kezdetéről származó rajzokat másolták le.¹² Vico szemlátomást mind a két forráscsoportot használta. A budai oldal és Buda ábrázolása valóságghű és kitalált részleteket is tartalmazó, egyszerű, vonalas rajz. A pesti oldal rajza azonban több pontos, a valóságnak megfelelő részletet mutat, mert ezek között játszódtak az 1542. évi ostrom hadieseményei. Ezért a pesti oldal grafikai képe, rajzstílusa is más, mint a budai oldalé. Vico a pesti építményekkel megegyező stílusban megrajzolta a Margit-sziget keleti oldalát: a Duna-parton egy É–D-i tengelyű épület áll, mögötte kiemelkedik egy magas torony, amelynek a csúcsán nem félhold, hanem kereszt látható. Az É–D-i tengelyű nagy épület középső részéhez a pesti oldalról átvezet egy hajóhíd. Ez az egyik pontos részlete a rajznak, mert az ásatási megfigyelésekkel igazolható, hogy a középkori kikötő a Duna-parti XVI. század eleji királyi kastély középső része előtt helyezkedett el. A rézmetszeten a Duna-parti épület vesszőfonatos oszlopai között nagy ágyukat lehet látni. A hídon katonák menetelnek a szigetre. Egyértelműen látható, hogy a sziget legnagyobb, Budától legtávolabb eső épületegyüttesébe, a királyi kastélyba és a domonkos apácakolostorba bevonultak a császári csapatok. A metszet nemcsak katonai szempontból figyelemre méltó, hanem fontos történeti forrás is, mert a Margit-szigeti, középkori királyi kastélynak ez az egyetlen ábrázolása. Az ábrázolás történeti forrásértékét nagymértékben növeli, hogy az ásatások során a királyi kastély Duna-parti, keleti falában három olyan, vastag faágakkal körbevett oszlop helyét is megtaláltuk, mint amilyenek Vico rézmetszetén láthatók.¹³

Az 1598–1606 között készült ostromképek már nagyrészt rommezőnek ábrázolják a szigetet. Ez azt mutatja, hogy a löfegyverek XVI. századi fejlődése következtében a sziget déli kétharmada a támadók és az ostromlók részére egyformán érdektelenné vált. Wilhelm Dilich Buda 1602. évi ostromát ábrázoló rézkarcán a Margit-sziget a Duna két partján táborozó, ostromra készülő csapattestek között helyezkedik el, a sziget pesti és a budai oldalát hajóhíd köti össze a szárazfölddel. Északi fele katonai felvonulási terület, a keleti Duna-parton ágyúállások láthatók.¹⁴ Dilich egy másik, 1606-os rézkarcán, amelyen észak felől ábrázolta Óbudát, a Margit-szigetet telerajzolta romokkal. A Bocskai felkelést és a török elleni hadműveleteket lezáró bécsi és zsitvaroroki béke (1606) után a művész béke idején ábrázolja a teljesen romos Óbudát. A rézkarc középső részében helyezkedik el a Margit-sziget, és a látkép művészi értékének növelése érdekében a művész a sziget déli felére egy nagy kiterjedésű, romos épületegyüttest rajzolt. A képzeletbeli romok közül kiemelkedő többemeletes tornyok a perspektíva ábrázolásának szabályai szerint a háttérben feltűnő Buda és Pest közötti távolság érzékeltetésére szolgálnak.¹⁵ A valóságban pont fordított volt a helyzet, mert a sziget északi felén voltak magasabb épületmaradványok.

¹⁰ Lásd az előző jegyzetben hivatkozott munkát, 337–343. o.

¹¹ *Rózsa György*: Budapest legszebb látképei. Budapest, 1995. 14. o. 3. kép.

¹² Uo. 5. o.

¹³ *Írásné Melis* 2008. 301. o. 4. kép.

¹⁴ *Rózsa György*: Budapest régi látképei 1493–1800. Budapest, 1963. (A továbbiakban: *Rózsa* 1963.) 262–263. o. Katalógus: 115. XXI. tábla.

¹⁵ Uo. 163. o. Katalógus: 68. VII. tábla b.

Az 1680-as évek elején pápai kezdeményezésre az európai államok hosszas tárgyalások után 1684. március 5-én létrehozták a Szent Ligát. Ezt követően megkezdték a hadműveletek előkészítését, és az egyesült európai had 1684 júniusában megérkezett Buda alá. A törökök 1684. június 30-án felgyújtották és kiürítették Pestet, majd Lotharingiai Károly herceggel az élén az egyesített császári seregek bevonultak a pesti romok közé. Rövidesen kiderült, hogy a budai török ágyútűzben csak nagy veszteségekkel lehet Pestet megtartani, és miután lerombolták és ismét felgyújtották, ami még véletlenül megmaradt a városból, kivonultak. Budát nem sikerült elfoglalni és a sikertelen ostrom után a császári sereg visszavonult. A harcok alatt az európai sereg sebesültjeit pesti házakban ápolták. A császári sereg és a tábori kórház egészségügyi ellátásában uralkodó viszonyokat Luca Antonio Portio, híres nápolyi katonao orvos visszaemlékezéseiből ismerjük. Portio doktor 1683-tól szolgált a császári hadseregben. 1684-ben Lotharingiai Károly seregével mint a herceg katonai orvosa érkezett Buda alá. A tábori kórház felállítása és vezetése volt a feladata. A nápolyi orvos szerint az 1684-es ostrom idején a betegek ellátásában a legnagyobb fejtelenség alakult ki, ezért történhetett meg, hogy a visszavonuló császári sereg 400 sebesült katonát nem tudott elszállítani a felgyújtott Pestről. Az 1686-os ostrom idejére jobban megszervezték a császári sereg egészségügyi ellátását. Az 1686-os ostrom idején Lotharingiai Károly csapata tábori kórházának Solari orvos-generális volt a parancsnoka, több orvos, Renner, Kühl, Ruggiero páter, Paolo doktor, és a kézzátétellel gyógyító Marco d'Antonio páter dolgozott irányítása alatt.¹⁶

Az egyik, Buda 1686-os ostromát ábrázoló metszet feltűnteti a Margit-szigeti tábori kórházat és a temetőt.¹⁷ A Margit-szigeten egyetlen nagy, zárt épülettömb látható, amely, az apácakolostorral azonosítható. Az épület északi és déli oldalán a katonai temető sírhalmai sorakoznak, a kép bal alsó sarkában éppen egy temetést ábrázolt a művész. A meglehetősen nagy kiterjedésű temetőt katonai sátrak vették körül. A történeti források említik, hogy Lotharingiai Károly csapatának tábori kórháza a Margit-szigeten volt. A kortárs visszaemlékezők és tudósítók többször leírták, hogy az ostrom alatt sérült katonákat a Margit-szigetre vitték, ahol egyre nehezebb körülmények között ápolták a sebesülteket.

A katonai kórház helyét nem ismertük. A XIX. században, az 1838-as nagy dunai árvíz levonulása után az apácakolostor templomában előkerült egy nagy tömegsír. József nádor főkertésze, Toszt József, az 1850-es években beszélt erről a kolostortemplom első kutatóinak, Radványi Imrének és Kubinyi Ferencnek.¹⁸ A XX. század második felében az apácakolostor közelében a különféle építkezések, földmunkák során többször előkerültek régi, melléklet nélküli csontvázak; a feldúlt sírokat az 1686-os ostrom áldozatainak sírjaival azonosítottuk. Az 1686-os kórházra és a temetőre a szerény történeti adatok mellett a nádori főkertész elbeszélései utaltak. A tudományos közvélemény azonban csak az egyik sírból előkerült aranyozott ezüst XIII. századi liliomos korona előkerülési körülményeivel foglalkozott. Mai napig nagy kérdés, hogy V. István király (1270–1272) vagy a felesége Erzsébet királyné vagy valamelyik Árpád-házi hercegnő halotti koronája volt-e.

A főkertész visszaemlékezéseit elemezve biztosak voltunk abban, hogy a kolostor templomában feldúlt katonai tömegsír 1686-ban keletkezett, és a katonai kórház az apácakolostor területén lehetett. Feltételezéseinket erősítette, hogy az 1686-os katonai kórház és a katonai raktárak 1708-ban még feltűntek egy jogvitában, amely Pest város és a domonkos apácák örökösei, a klarissza apácák között, a sziget tulajdonjoga körül bonta-

¹⁶ R. Várkonyi Ágnes: Buda visszavívása 1686. Budapest, 1984. 274–295. o.

¹⁷ E. Nesselalter – G. D. Fontana: Buda ostroma 1686. Rézmetszet. In: *Rózsa* 1963. 78–83. o. Katalógus: 27. XXXIII. tábla.

¹⁸ Kubinyi Ferenc: Margit-sziget műemlékei. *Archaeologiai Közlemények*, 2. (1861) 1–25. o. (A továbbiakban: Kubinyi 1861.) 21. o.

kozott ki. A kamarai hivatalnok Bécsbe küldött jelentésében azt írta, hogy „bár a Nyulak szigetét a klarissza apácák bírják, a háborús időkben a katonák és a járványos betegek részére az elkülönítés lehetősége miatt itt rendeztek be kórházat.”¹⁹ Azok a XVII. század végéről és XVIII. század elejéről származó sírok, amelyek 2005-ben a templom szentélyének keleti oldalán előkerültek, ugyancsak a kamarai jelentésben említett, 1686-ban létesített és továbbműködő kórház közelségére mutattak.²⁰

A XX. század végi régészeti kutatások során elsőként a királyi kastély nyugati épületszárnyában találtunk olyan építészeti részleteket, amelyek a késő középkori helyiségek XVII. századi átalakítására mutattak.²¹ A 35 m hosszú, 9 m széles épület maradványait eltakaró XIX. századi feltöltés elhordása után kibontakozott az épület öt földszinti helyisége (2. kép). A falak között és az épület körül vastag réteget alkotott a középkori épület faltörmeléke. Előkerültek az épület felrobbantására mutató tűzfészkek, majd a leomlott faltörmelékben több 1800–1815-ös pénzérmét találtunk. A kastély épülettörmelékekkel betöltött földszinti falait a XIX. század eleji árvízi gát belső részévé alakították. A sziget tulajdonosa József nádor volt, aki mint később kiderült, a templom kivételével az egész épületegyüttes falait szétverette, és a kolostor helyén egzotikus fákból, bokrokból díszkertet építtetett. A díszkert kialakítását megelőző tereprendezés valamennyire megkímélt egy másik, a kolostor déli kerítése mellett álló épületet, amely a középkorban a kolostorban lakó világi nők háza volt. A középkori faltörmelék alatt, az 50–60 cm magas falrészletekkel határolt helyiségekben szintén megtaláltuk a XVII–XVIII. századi használat nyomait (2. kép). A királyi udvarház és az utóbb említett épület között 100–110 méter a távolság. A két épületben tapasztaltak alapján feltételezzük, hogy 1686-ban az udvarhely és a kolostor egész területén felhasználták a katonai kórház működéséhez átalakítható középkori épületmaradványokat. A jelenlegi romkert középső részét az apácakolostor épületmaradványai alkotják, de ezekről keveset tudunk. A calusura területén nem volt szakszerű feltárás, mert ezeket a helyiségeket 1861 és 1962 között különböző elképzelések szerint már kutatták, bontották és restaurálták. A munkálatokat építészek irányították, akik csak a falakat vizsgálták és nem foglalkoztak a nagy földmunkák közben előkerült régészeti adatokkal. Építészettörténeti dokumentációk sem készültek.²²

A kórház

A nyugati királyi kastélyszárny átépítése 1686-ban

A középkori kastély nyugati épületében öt helyiség volt (3. kép).²³ A faltörmelék kihordása közben az első helyiségben előkerült a XVII–XVIII. századi kápolna oltára, és kibontakoztak a többi helyiség átégett, kormos, füstös falai (4. kép). A negyedik helyiség szürke kőzúzalékkal volt betemetve, és egy 1945-ben épített, keskeny téglafolyosó, lövészárkok tartozott hozzá. A faltörmelék kihordása közben a második helyiség keleti, Duna-parti bejárata előtt előkerült egy tégl- és kődarabokból épített sárgaagyagos gödör, melynek alsó felében benne maradt az agyag.

¹⁹ A jelentésrészlet Gál Éva fordítása. *Gál Éva: Margit-sziget*. Budapest, 2000. 18–19. o.

²⁰ *Kovács Eszter: Budapest XIII., Margit-sziget, domonkos apácakolostor*. In: *Régészeti Kutatások Magyarországon*. Budapest, 2005. 208. o.

²¹ *Írásné Melis Katalin: A Budapest Margit-szigeti domonkos apácakolostor pusztulása a 16–17. században. Budapest Régiségei*, 38. (2004) 107–120. o. (A továbbiakban: *Írásné Melis* 2004.) 111–112. o.; *Írásné Melis* 2008. 307., 311–312., 325. o.

²² *Lux Géza: Újabb ásatások a Margit-szigeten. Technika*, 1938. június. 204–213. o.

²³ *Írásné Melis* 2008. 305–327. o.

Az 1. helyiség belső mérete 8,6×7,2 m (3. kép). A 170 cm széles főbejárat a nyugati oldalon helyezkedett el. A szemben lévő, keleti falban két, XIII. századi ablak részlete került elő. Az első helyiséget valószínűleg az alapító IV. Béla és Mária királyné emlékére a középkor évszázadaiban meghagyták az eredeti, XIII. századi állapotában, és az udvarház-kastély régi hagyományokat őrző, reprezentatív célokra szolgáló helyisége királyi fogadóterem lehetett. A középkorban a terem északi falában ajtó volt, amely a második helyiségbe vezetett. 1686-ban ezt az ajtót sárga agyagba rakott téglákkal befalazták. A téglafal az épület felrobbantása közben az ajtó két oldalára zuhant (5. kép). A járósínt lenyесése után előtűnt egy nagy beásás, gödör foltja, amely szinte betöltötte az egész helyiséget, három oldala a falakig ér. A középkori padlórétegekből csak 80–110 cm széles sáv maradt meg a helyiség keleti fala előtt. A beásás tetejét 8–10 cm vastag keményre lejárta földréteg borította. Az oltár ezen a kemény földrétegen állt. A betemetett gödör a katonai temető harmadik tömegsírja volt.

Az 1. helyiségben először temetkeztek, majd a tömegsír felett kápolnát építettek. Ez azt mutatja, hogy az első helyiség fedett volt.

A 2. átjáró helyiség (3×7,2 m) keleti bejáratát az agyagos gödörben tárolt sárgaagyagba rakott téglákkal befalazták (5–6. kép). A feltárás idejére a téglafal nagy része itt is leomlott. A 90 cm széles középkori ajtónyílás 1686-ra már feltehetően sérült volt, ezért kerülhetett az ajtó középkori küszöbköve az agyagos gödör aljára (7. kép). A nyugati bejárat sértetlen középkori állapotban maradt, de a küszöb előtti lépcsőfokokra sárgaagyagból és téglából rámpát építettek. A feltárás idején a járósíntet nagy terrazzo padlóteredékek, vörösmárvány és más kölaptöredékek borították. Ezek alatt megjelent egy in situ csontváz részlete, és a mélyítést abbahagytuk. A feltárás alatt a falakról leomlott az összeégett, füstös vakolat. A XVII. századi járósínt vastagon égett és kormos volt.

A helyiségben először temetkeztek, majd más funkciót kapott. A megszüntetéssel járó fertőtlenítő kiégetés alapján feltételezzük, hogy az ablaktalan, sötét helyiség talán a kórház halottasháza lehetett.

A 3. helyiség belső mérete az első helyiséggel azonos, 8,6×7,2 m (5., 8. kép). A termet betöltő 180 cm vastag épülettörmelékes betöltés felső részét a földemből és a tetőből származó törmelék alkotta, amelyben feltűnően sok tetőcserép volt. A törmelék alsó rétegét pedig középkori és kora újkori régészeti leletekkel kevert, XIX. századi szemét alkotta. A falak alja és a téglapadló vastagon kormos volt, a falak felső része sötétszürke volt a füsttől. A falakon a késő középkori festésen megmaradtak az utolsó meszelések égett foltjai, ezek azonban a feltárás közben azonnal leperegtek. Miközben fokozatosan eltávolítottuk a padlóról felszálló és mindent ellepő kormot, kiderült, hogy egészében megmaradt a terem középkori téglapadlója, és a terem közepén megtaláltuk a földem XVI. századi középoszlopának a lábát. A terem ÉK-i sarkában lerombolt cserépkályha állt, a tál alakú ép kályhaszemek és töredékei körbevették a kályha maradványát (9. kép).

A 35–40 cm magas kályhaalap a középkori helyiség második, XVI. századi cserépkályhájából maradt meg. 1686-ban a kályhát kijavították, illetve átépítették. Úgy látszott, mintha a helyszínen található ép kályhaszemeket összeszedték volna és ezek egy részét a harmadik teremben felhasználták. A középkori tüzelőteret kettéválasztották, a nyugati oldalt befalazták. Szürke habarcsba fektetett téglákból 60 cm széles új tüzelőteret építettek. Benne hagyták a XVIII. század eleji, fertőtlenítő kiégetésből, füstölésből megmaradt faszenet. A kályha elé leesett a XVII–XVIII. századi kovácsoltvas kályhaajtó. A kályha ÉK-i sarkánál a középkori külső fűtőnyílást beszűkítették, és ezen a kéménylyukon távozott a füst a kályhából. A helyiség a kórház XVIII. század eleji megszüntetéséig feltehetően kórterem lehetett.

A német katonák 1945-ben a Margit-sziget keleti oldalán lövészárkokat és földbemélyített ágyúállásokat ástak, és ezekből lötték a pesti oldalra érkezett oroszokat. Az udvarház 4. helyiségében és a templom déli oldalán előkerült egy-egy ágyúállás. Az ágyútűzben a neogótikus László-kápolna olyan nagymértékben megsérült, hogy a háború után le kellett bontani az életveszélyessé vált falakat. Téglával kifalazott lövészárkok vezetett az udvarház negyedik helyiségébe, és a lövészárkok építésével elbontották az udvarház melletti középkori folyosó északi végét. A háború befejezése után 160 cm vastag réteget alkottó, szürke közúzalékkal és felette 20–30 cm vastag kerti földdel feltöltötték a helyiséget. A közúzalék kihordása után kiderült, hogy az ágyúállás mélyítését szerencsére a XVI. századi járószint felett abbahagyták. A helyiség keleti falához épített, XVI. századi konyhai tűzhely nyugati oldalát alkotó széles kőfal az ágyúk támfala lett, és a tűzhely tetején rézsút hagytak a XIX. század elején beomlott faltörmelékéből. Sárba rakott középkori kövekkel megerősítették a rézsű felszínét, és ugyancsak sárba rakott kövekkel beépítették a szomszédos harmadik és ötödik helyiségbe vezető középkori ajtónyílásokat (3., 5. kép).²⁴

A 4. helyiség belső tere 4×7,2 m volt (3. kép). A nyugati falban volt a bejárat, amelynek északi oldalát 1945-ben szétszedték. 1686-ban is, mint a középkorban, a nyugati bejáraton keresztül lehetett belépni a negyedik helyiségbe, és innen lehetett bemenni a szomszédos helyiségekbe. A keleti falon volt egy ablak, de 1998-ban csak az ablakpárkány helye látszott. Ez a helyiség volt a középkori udvarház XIV–XVI. századi konyhája. Az alacsony középkori tűzhely a keleti fal előtt helyezkedett el, a füstöt a helyiség DK-i sarkában álló kürtőben vezették el. A kürtő az 1686-os sárgaagyagba rakott téglákkal volt befalazva (5. kép).

Nem tudjuk, hogy a XVII–XVIII. században mire használták ezt a helyiséget. Ide nem temetkeztek. Ezért a késő középkori padlórétegek alatt érintetlenül megmaradtak a XIII. és a XIV. századi padló alatti fűtőberendezések, hypocaustumok maradványai.

Az 5. helyiség belső tere 6,2×7,2 m volt (3. kép). Az épület törmelékes feltöltésén ugyancsak megtaláltuk a földem és a tetőcserepek törmelékeit. A helyiség DK-i negyede két különböző összetételű rétegben, tál alakú kályhacsempékből álló cserépkályhák törmelékével volt tele, amely a DK-i falsarok külső oldalán is vastag réteget alkotott. A kályhatörmelék elhelyezkedése és mennyisége alapján úgy látszott, hogy talán az épület emeleti helyiségét is használták, és mint a földszinten, az emeleten is a DK-i sarokban állt a cserépkályha. A földszinten az épület- és kályhatörmelék alatt vékony koromréteg került elő, amely egyenletesen befedte az alatta lévő, 2–3 cm vastag faszén réteget. A faszén alatt nagyobb foltokban megmaradt a középkori téglapadló. (A többi helyiségben nem volt faszén a kormos téglapadlón.) Az ötödik helyiség kőfalai sötétvörösre égtek, és már az égés közben a vakolat után az égett kődarabok is leomlottak a falakból. A nagy égésre rövidesen magyarázatot kaptunk. A korom és faszén eltávolítása után látszott, hogy a középkori téglapadlóban nagy hiányosságok voltak, és a helyiség ÉK-i sarkában volt egy nagy, korábbi (XVI–XVII. századi?), betemetett gödör is. A mélyületeket sárgaagyaggal betapasztották és helyenként lapjával XVII. századi téglákat mélyítették a kiegyenlített középkori téglapadlóba. A kissé kiemelkedő téglákra deszkapadlókat raktak: ezek elégségsből keletkezett a 2–3 cm vastag faszénréteg.

A terem fűtésére cserépkályhát használtak, amit szintén az összeszedett középkori csempékből a középkori kályhaalpra állították. A kályhák építési idejére a kályhaomladék átvizsgálása közben találtunk közvetett bizonyítékokat. A kályhaszemeken talált

²⁴ A harcok végeztével az elvonuló német katonák két bontatlan faládát hagytak a helyiségben. A feltárás közben tűzserészeket hívtunk, akik átvizsgálták az ásatási területet, a felszedett lövedékeket a bontatlan lőszeres ládákkal együtt elszállították.

festés és tapasztás nyomok azt mutatatták, hogy a kályhaszemeket már a középkorban is többször felhasználták és különböző helyzetekben építették be a kályhákba. Az om-ladéokban kályhaszögekkel összefogott, ép csempék és csempedarabok is előkerültek, a nagyobb tapasztás-darabokban drótszálak és vaspántok voltak. Kályhaszögeket, vaspántokat és drótszálakat nem használtak a középkori kályhákban. A kályhacsempék összefogására szolgáló lapos fejű szögek, valamint a kályha többi építőelemének összetartására szolgáló drótok és vaspántok a néprajzi kutatás szerint a XVII. századi kályhákban jelentek meg és a század végére széles körben elterjedtek. Ezekkel megnövelték a cserépkályhák használati idejét.²⁵ A fűthető, fapadlós helyiség, az égetésből következően, kórterem lehetett.

A déli udvar déli kerítése melletti épület

A késő középkorban a kolostor déli udvarán, a déli kerítéssel párhuzamosan helyezkedett el a kolostorba költözött világi nők és a kolostorban tanuló fiatal lányok háza (déli udvar II. épület). (2. kép). A több helyiségből álló 8,5 m széles épület keleti helyisége elpusztult egy XX. századi homokbánya gödörben. A feltárt 29 m hosszú épületrészletben három helyiség volt.

Az 1. helyiség belső tere 11×6,5 m volt. Az 1930-as években már feltárták. Ez azt jelentette, hogy a középkori téglapadlóig kihordták a feltöltést és a padlótéglákat durván letisztították. Ennek ellenére látszott, hogy a téglák megégték és a téglák közötti mélyedések kissé kormosak maradtak. Az 1930-as években, a műemléki helyreállítás előtt a falsíkokról leszedték az égett köveket, de helyenként látszott, hogy a köpenyfal mögött megmaradt egy-egy kissé égett kődarab. 1999-ben a terem DNy-i sarkában előkerült a középkori cserépkályha alapfalának részlete, amely korábban magasabb lehetett, de 1999-re a látogatók az alsó téglasorig szétrugdalták. 1686-ban és a későbbi években sem temetkeztek ebben a teremben.

Az 1930-as években az „ismeretlen épület” többi részén csak a faltetőt keresték meg, és a 2–3. terem maradványait visszatemetették.²⁶ Az eltelt évtizedekben a falakra és a helyiségekbe különböző védett fák nőttek, a feltárás idején a fák alatt nagy földbabákat kellett hagyni. Ezért a 2–3. helyiség nagyobb része feltáratlan maradt. A feltárás idején ezt az épületet is betöltötte és körbevett a ledöntött falak törmeléke, az eltüntetett épület maradványain keresztül haladtak a XIX–XX. századi épített kerti utak.

A 2. terem belső mérete 6,5×6,5 m. A déli fal az utolsó XVI. századi téglapadlótól számítva 127–130 cm magasan megmaradt. A téglapadló és a fal alja kormos volt, a falak többi része pedig sötétszürke volt a füsttől. Az alacsonyabb, 90–95 cm magas észak-i falban volt az épület főbejárata, az ÉNy-i sarokban volt az 1. helyiségbe vezető ajtó. Feltehetően a keleti oldalról lehetett átmenni a 3. helyiségbe. A védett fák korlátozták a feltárást, ezért nem tudjuk, hogy ha volt, hol helyezkedett el a cserépkályha. Egyik kutatóárkokban sem találtunk temetkezésre mutató jeleket.

A 3. terem belső mérete 8,5×6,5 m volt. A nyugati felében 4 m hosszan megmaradtak a falak és a téglapadló. Ugyanolyan kormosak és füstösek voltak, mint a 2. teremben. A helyiség közepén egy földes sétautt alatt áthalad a Margit-sziget keleti fő-gyűjtőcsatornája, amely egy 3 m széles mély árokban fekszik. A csatorna mellett visszatemetett homok bányagödör van, amelynek szélében megmaradt a 3. helyiség K-i falának a részlete.

²⁵ A magyar cserépkályha művesség neves kutatója, több monográfia és tudományos dolgozat szerzője, Sabján Tibor megnézte a kályhákból származó leleteket. Segítségét és szóbeli közléseit köszönöm.

²⁶ *Lux Géza*: Újabb ásások a Margit-szigeten. *Technika*, 1938. június. 204–213. o.

Az ÉK-i sarokban ajtó volt, amely átvezetett az elpusztult 4. helyiségbe. Ez a falrészlet alapfal volt és rajta már semmi sem látszott. A 3. teremben sem temetkeztek.

A bemutatott épületről nem lehet pontosan tudni, hogy a XVII. század vége felé mi-
kor vették használatba, de feltehetően ugyanakkor szüntették meg, amikor a távolabbi
kórházépületet. Azt biztosan tudjuk, hogy a szigeti kórház 1708-ban még fennállt, a jár-
ványos betegeket és a katonákat külön épületben tartották. Az ápoltak száma csökkent,
a kórház a XVIII. század első felében kiürült. Az üres épületeket a fertőtlenítés után már
senki sem használta.

A temető

A kórház felépítésével egy időben kiválasztották a sírok helyét is. Az egykori kolostor
temploma körüli nagyobb helyiségeket jelölték ki, hogy a megmaradt falak biztonságosan
határolják a különböző sírcsoportokat (2. kép). A kutatások közben eddig három tömeg-
sír került elő, ezek helyét feltehetően az ostrom megkezdése előtt előkészítették. Ez azt
jelentette, hogy a középkori falak közé sárgaagyagba rakott, új téglafalat építettek, vagy
befalaztak egy-egy középkori ajtót. A XVII. század végi tömegsírokban több rétegben
helyezkedtek el az egymásra rakott csontvázak. Miután az első tömegsírok megteltek, a
kisebb helyiségekbe is temetkeztek. Ez utóbbiakat a XIX–XX. században feldúlták. Az
1720–1730-as évekig működő kórház utolsó sírcsoportja soros temetkezés volt.

Az 1. tömegsír

1838-ra, amikor József nádor főkertésze a templom hajójában feltárta az első, nagy
tömegsírt, József nádor már nem tartotta fontosnak az 1686-os katonai kórház és temető
emlékét. Az 1. tömegsír a templomban helyezkedett el. Hozzá tartoztak a 17 m hosszú, és
7,5 m széles szentélyben talált sírok, amelyek a téglából vagy a kövekből épített közép-
kori sírok között helyezkedtek el. A tömegsír legnagyobb részlete a hajóban, a diadalívtől
az apácakórusig terjedt, 14 m hosszú volt, szélessége a hajóban álló falpillérek miatt 8 m
körül lehetett. A szentély 6,5 m hosszú keleti felében a középkori pilléralapozások és
mellékoltárok között is temetkeztek, ezzel a tömegsír teljes hossza 20 m-re növekedett.

Az 1838-as dunai jeges árvíz az egész Margit-szigetet elborította, nagy károk kelet-
keztek a növényzetben és az épületekben. Az árvíz levonulása után József nádor utasította
Toszt József főkertészt, hogy az apácakolostor melletti megrongált partszakaszt a romter-
ületről áthordott földdel hozzák rendbe. Toszt József az 1850-es években a kolostor első
kutatóinak elmondta, hogy a kolostor templomából kezdték kihordani a földet. Rövidesen
rábukkantak az első csontvázakra, és ezt követően a nádor utasítására felásták a templom
belső terét. A földkihordás célja megváltozott, ezután értékes régészeti leleteket kerestek.
A főkertész elbeszélése szerint a templom hajójában a kövezet alatt másfél láb mélyen
több száz csontváza akadtak, „melyek nem külön sírokban, de egymás mellé voltak sű-
rűn fektetve. Némelyek egészen csonka tagokkal, összevagdalt koponyákkal, de szinte
minden fegyverdarabok nélkül, némely csontváz alatt 30–40 összetapadt kis pénz, mely
pénzdarabok legjobban tájékoztathattak volna a sírok meghatározásában, de fájdalom,
azok mind veszendőbe mentek... A templomban talált csontvázak eltakarítására boldogult
József nádor külön kis kápolnát szándékozott építtetni, de ez abba maradván, a koponyák
közül számra mintegy 40, sokáig közszemlére ki volt téve a templomromok közt, a többi
csontokat pedig, Toszt egy közös nagy sírba temetteté.”²⁷

²⁷ Kubinyi 1861. 21. o.

A kolostorral foglalkozó XIX–XX. századi kutatók valamennyien foglalkoztak a nádori főkertész visszaemlékezéseivel, de a „több száz csontváz” különösebben senki érdeklődését sem keltette fel.

A főkertész folytatva a visszaemlékezéseit elmondta, hogy 1838-ban a szentélyben „négy helyütt hosszúdad tojás alakú nyílások találtattak, melyek nyilván csupán rablási célból lettek a kövezetbe vágva.” Állítólag ezek egyike volt az a sír, amelyből kikerült a XIII. századi királyi lilimosos korona. A többi sírből értékes középkori leleteket szedtek össze, ezeket átadták a nádornak. A főkertész további húsz sírről is beszélt, de már csak arra emlékezett, hogy ezeket is felszedték.

A templomban létesített tömegsír védelmére épített falakat a XIX. századi adatok között is megtaláltuk. 1861-ben Kubinyi Ferenc a keleti szentélyfaltól 4 méterre látott egy bizonytalan korú falhelyet, amelynek a régészeti kutatás során nyoma sem látszott az északi és a déli szentélyfalon. Ebből arra lehet következtetni, hogy nem habarcsos fal lehetett. A főkertész elmondta, hogy az 1838-as kutatás idején a hajó nyugati felében, az emeletes apácakórus földszintjét kettéválasztó középkori falban a középkori ajtót befalazva találták. A középkorban a keleti kerengőfolyosóból is nyílt ajtó a templomba. Ezt az ajtót Kubinyi Ferenc nem említette és az általa készített alaprajzon sem tüntette fel. Feltehetően 1686-ban ezt is befalazták.²⁸ A templomban lévő nagy tömegsírhoz tehát csak a szentély északi falában lévő középkori ajtón keresztül lehetett bejutni (3. kép).

A XX. századi régészeti kutatások során még néhány 1686-os sír előkerült. Feuerné Tóth Rózsa 1958–1962-ben két melléklet nélküli férfi csontvázat talált a szentélyben.²⁹ A sírok mélysége közel azonos volt az 1686-os temetkezések sírmélységeivel. Az 1995–1999. években a középkori járósínek vizsgálata és felmérése érdekében feltárásokat végeztünk a templom egész területén. A hajóban megtaláltuk az 1838-as kutatóárkokat. A kutatóárkok aljával egy szintből előkerült néhány sír alja és a kutatóárkokkal elvágtott csontváz részlete. A hajó keleti oldalán, a diadalív előtt feltártuk az 1838-as kutatóárkot (10. kép). A középső részében (11. kép) benne maradtak egy csontváz térd fölött elvágott alsó végtagjai (a. sír), mellette helyezkedett el az a középkori téglasír (b. sír) maradványa, amelybe 1838-ban a főkertész belerakatta a felszedett emberi csontokat. A feltárása érdekében kiszedett 1686-os csontokat mi is visszaraktuk. A középkori sírgödör mellett 45 cm-re kirajzolódott egy mélyebb sír (c. sír) feltárása. A melléklet nélküli csontváz magasabban fekvő koponyáját 1838-ban, a 2. kutatóárkokban kiszedték. A felszedett csontokat beraktuk a középkori téglasírgödörbe.

Miután 1686-ban megtelt a hajóban a kijelölt nagy sírgödör, a hajó nyugati felébe is temetkeztek. Az ÉNy-i sarokban egy különálló sírfolt jelent meg, mellette a középkori rétegek alatt két XIII. századi sírfolt részlete is előkerült (2., 12. kép). A feltárt XVII. századi férfi csontváz a középkori feltöltés rétegben feküdt. (A csontvázat nem szedték fel, dokumentálás után visszatemették.) Ugyanebben a mélységben a hajó DNY-i sarkában is előkerültek sírfoltok, az egyik É–D-i irányban feküdt. A sírgödörökben a középkori padlórétegekből származó épülettermeléssel, téglá, kő, habarcs darabokkal kevert föld volt. Ez utóbbi sírokat sem tártuk fel.

A kolostor területén, a kerengőben szintén több sír lehetett (2. kép). A templom melletti északi folyosóban, a jelenkori, 1995-ös kőburkolat alatt végighúzódott egy nagy, átlag 180 cm széles, 110 cm mély beásás, amely tele volt feldúlt sírok emberi csonttöredékeivel. A déli folyosóban hasonló bolygatások között egy csontváz részlete, az alkar,

²⁸ Uo. 19. o. Alaprajz: „IV és V Táb: 34 sz”.

²⁹ Feuerné Tóth Rózsa: V. István király sírja a margit-szigeti domonkos apácakolostor templomában. *Budapest Régiségei*, 21. (1964) 116. o.

a medence, comb- és a lábszárcsontok kerültek elő. (13. kép). A temetkezések feltehetően 1686-ból származnak, a bolygatások ideje bizonytalan.

A romkert területén esetenként előkerült melléklet nélküli, gyakran végtaghiányos csontvázakat korábban középkoriaknak tartották a kutatók. Ezek egyike 1914-ben a sekrestyében került elő, a hiányos csontvázat az 1272 őszén, a királyi udvarhelyen megölt Béla macsói herceg, trónkövetelő, földi maradványaival azonosították.³⁰

A 2. tömegsír

A 2. tömegsír a templomhajó mellett az északi kertben helyezkedett el (2. kép). Teljesen zárt terület, egyetlen bejárata volt, amely a kert DNy-i sarkánál helyezkedett el.³¹ A késő középkorban az É-i kerítésnél egy több helyiségből álló, többször felújított épület állt, amelyet a domonkos szerzetesek házával azonosítottunk. A tömegsír kiterjedését kutatóárokokkal kerestük meg. A 17×17 m kiterjedésű sír keleti és északi oldalát a kert középkori, széles, kövekből épült, magas kerítésfalai alkották. A déli oldal a templomhajó északi támpillérei előtt haladt, a tömegsír ÉNy-i sarka a domonkos szerzetesek lerombolt, késő középkori házának a belső terében húzódott.

A kutatóárkokban a felső sírretegig mélyítettünk, csak a tömegsír DK-i sarkában tártunk fel négy melléklet nélküli csontvázat (14. kép). Az első sírban a csontvázrészlet 110 cm hosszú volt. Az újkori építkezéssel a combnyak közelében elvagták a combcsontokat. A koponya a mögötte fekvő csontváz medencéjében feküdt. A másodikban a csontvázrészlet a medence és a koponyatető között, 108 cm hosszúságú volt. Alsó végtagjai az első csontváz alatt feküdtek. A koponya a mögötte lévő csontváz lábszárán helyezkedett el. A harmadik sírban a csontváz mérete térdtől a koponyáig 140 cm. Alsó végtagjai a második sír alatt, a koponya pedig (amit a látogatók összetörtek) a mögötte lévő sír bokáján és lábfején feküdt. A negyedik sírban az alsó végtagok benyúltak a kutatóárokba, a lábak hossza 65 cm. Rajta feküdt a harmadik sír koponyája. A romkert látogatói a harmadik sír koponyájával együtt a lábfej csontokat is szétdobálták. Az ötödik sírből csak egy koponya került elő. A sírokat nem szedtük fel, fotózás után az árkot visszatemettük.

A tömegsírt K–Ny-i irányban átszelő kutatóárkokban az 1998-as felszíntől 90, a középkori járószíntől (102,67 m/Adria tengerszint feletti magasság) 20–25 cm mélyen megjelentek az egymásra rakott keletelt csontvázak. Mivel a csontvázak a járószinthez képest magasan feküdtek, a felső csontvázakat az északi kert faltörmelékeivel kevert, vastag épülettörmelékes föld takarta. Koporsónak, vagy bármilyen más leletnek nyomát sem találtuk. A sírgödör mélységét nem ismerjük, mert csak a felső réteget láttuk, ezért hozzávetőleges adatunk sem lehet a csontvázak számával kapcsolatban. Az É–D-i kutatóárkokban ugyanolyan jelenségeket találtunk, mint az előző árokban. Az épülettörmelékes föld helyenként 90 cm vastag volt, két sír koponyája már ebben a rétegben is előkerült.

A sírgödör DK-i sarka felett előkerültek annak a kis kápolnának, ossariumnak a falai, amelyek építéséhez József nádor utasítására hozzáfogtak. A középkori kerítésfalhoz épített, középkori faragott kövekből álló falak 60–80 cm magasak voltak, az ossarium belső mérete 4×4,5 m lett volna.

³⁰ *Feuerné Tóth Rózsa: A margit-szigeti domonkos kolostor. Budapest Régiségei, 32. (1971) 260. o.*

³¹ *Írásné Melis 2004. 111. o.*

A 3. tömegsír

A 3. tömegsír a középkori királyi kastély Ny-i szárnyában, a XIII. században épült, udvarház első helyiségében helyezkedett el (3. kép). A terem belső mérete: 8,6×7,2 m. Korábban leírtuk, hogy az északi falba vágott XVI. századi ajtót 1686-ban befalazták.

A 3. tömegsír keleti széle és az épület keleti fala között egy 80–110 cm széles sávban meghagyták a középkori padlórétegeket, a helyiség többi részében faltól-falig temetkeztek. 1686-ban, a tömegsír kiásása közben a középkori padlórétegeket tartalmazó feltöltést kihordták a keleti udvarra, majd a holttestek elhelyezése után az ablakokon keresztül visszadobálták a betemetéshez szükséges földet. A kihordott föld maradékát pedig az ablakok alatt padkaszerűen hozzányomták az épület külső oldalához. A helyiség keleti fala előtt, az oltár két oldalán, a középkori járósíntek kutatására kutatóárkot ástunk. Ezen az oldalon a tömegsír 120 cm mély volt. A sírgödör szélén 3–4 sorban lefektetett csontvázak részletei látszóttak.

A régészeti kutatás során nem volt lehetőségünk ennek a sírnak a feltárására sem, csak a helyiség DNy-i sarkában ástunk egy szondát.³² Az ismert mélységben a keletelt, felső sírokból négyet kibontottunk, s ezeket is visszatemettük a dokumentálás után (15. kép). A feltárás szintjén, a déli fal előtt három csontváz feküdt egymáson, a sírok alatt pedig kirajzolódtak az alattuk lévő sírhelyek. Számításaink szerint legalább 80 csontváz fekszik a gödörben.

A kastély előtti nyugati folyosóban is temetkeztek. Az emeletre vezető lépcső északi oldalán egy török leleteket tartalmazó gödörben három csontvázat találtunk (3. kép). A folyosó középső szakaszában is voltak XVII. századi sírok. Ezeket a burkolat miatt nem tártuk fel. Ugyanis a folyosóban nagy foltokban megmaradt a késő középkori kőlapokból álló burkolat. Két nagyobb részlet között látható lett egy olyan felület, amely a XIII. századi hypocaustumok jellegzetes égett, kormos tégláiból állt. (Ennek a fűtőberendezésnek a maradványait még nem találtuk meg.)

A tömegsírokban eltemetett halottak nem a kórház betegek, hanem az ostrom áldozatai voltak. A holttesteket egyszerre, az előre kiásott nagy sírgödörbe temették.

A kápolna

A katonai temetőhöz hozzátartozott a kápolna. Az udvarház első helyiségében a 3. tömegsír felett alakították ki a tábori kápolnát, amely a harcok végeztével a katonai temető kápolnája lett.³³ A helyiség keleti fala előtt, a két ablak között felépítették az oltárt, amelynek a nyugati lépcsője, mint említettük, ráfeküdt a tömegsírra. Az oltár körül, illetve az egész helyiségben 6–8 cm vastag, kemény, lejárt földréteget találtunk, ami a kápolna hosszabb ideig tartó fennállására mutatott.

Az oltár déli oldala 1997-ben az első helyiséget betöltő épülettörmelékben bukkant elő (4. kép). Az oltár és az épület fala közé benőtt fagyökerek miatt az oltár előrebillent, és látszott, hogy hátlapján és a fagyökerek között megmaradtak a terem középkori falfestésének a darabjai.³⁴ Az oltár teljes magassága a lépcsővel együtt 140 cm volt. A 110 cm magas menza vízszintes tetejét 4–5 cm vastag, sima felületű, alakatlan kőlapok fedték. A kőlapok alatt a menza déli oldalába bemélyedt egy 34 cm széles, 45 cm magas fülke.

³² *Irásné Melis* 2004. 111. o.

³³ A Margit-szigeti kápolna létesítéséről és fennállásáról nincsenek adataink, de ismert, hogy a XVII–XVIII. században működtek a tábori kápolnák. A katonai táborok és a temetők kápolnáival kapcsolatos tudományos kérdések vizsgálata azonban túlnő a beszámoló keretein.

³⁴ *Irásné Melis* 2008. 306–307. o.

Az oltár nyugati oldalán 80 cm hosszú, 30 cm magas lépcső volt. A következő évben az egész helyiségből kihordtuk az épülettörmelékét, és előttünk állt az egész, 170 cm széles oltár, amelynek csak az ÉK-i sarka hiányzott. Három oldalát és a déli oldalon a fülke belsejét is vastag, homokos vakolat fedte, amely sértetlen állapotban került elő. A menza teteje sérült volt, mert a robbantás utáni lezuhanó faltörmelék összetörte a kőlapokat. Annak ellenére, hogy minden évben beburkoltuk kertész fóliával és nádszönyeggel, az oltár 2004-re teljesen szétfagyott. A feltárás idején még sértetlen vakolat nagy foltokban lepergett, és látható lett, hogy az egész oltárt különböző korú és különböző méretű középkori épületfaragványokból építették (16. kép). Ezért úgy döntöttünk, hogy az oltárt szét-szedjük, az értékes kőfaragványokat bevisszük a múzeum kőtárába. Abban az esetben, ha a kápolna bemutatására sor kerülne, a XVII. századi vastagon bevakolt felületű oltárt más építőanyagokból is rekonstruálni lehet.

Az oltár szétszedését a Ny-i oldalon kezdtük el. A lépcső három nagy kőlapból állt, amelyeket középkori lépcsőkőből, vagy széles küszöblapokból törtek le. A kőlapok alatt törtköves kiegyenlítés volt, és ugyanezzel az anyaggal töltötték ki a törött kőlapok és az oltár aljának Ny-i szélé közötti hézagot. Az oltár falmagja alaktalan tört kövekből, közúzalekkel kevert habarcsból állt. Az északi és a déli oldalt nagyméretű (50×50 cm) kváderekből, a nyugati oldalt különböző méretű, elnagyolt kváderekből és lapos kődarabokból építették. A lépcsőt alkotó sima kőlap darabok akár az első helyiség, vagy a közeli emeletre vezető lépcsőből is származhattak. Az oltár szétszedését a kilazult, kidőlt DK-i és ÉK-i sarokkövek – nagyméretű gótikus faragványok – kiemelésével folytattuk (17. kép). Az a puha mészkő, amelyikből kifaragták a rozettát, hogy négyzetes, kis fali fülkét alakíthassanak belőle, annyira szétfagyott, hogy a kiemelés közben darabokra hullott. Az 50×50 cm-es kváderek és az áttört mérműves faragványok (18. kép) valamelyik középkori épületben, egy reprezentatív, gótikus korlát elemei voltak.³⁵

A soros temetkezés

A XIX–XX. század fordulóján a Margit-sziget a Habsburg főhercegi család tulajdona volt. László herceg vadászbalesetben meghalt, és József főherceg a középkori domonkos templom szentélye mellett egy neogótikus kápolnát és kriptát építtetett az emlékére. A neogótikus László kápolna a középkori templom és a Duna-parti királyi udvarház keleti fala között helyezkedett el (2. kép). 2005-ben a középkori szentély helyreállítása érdekében elbontották a László kápolna maradványainak egy részét. A szabaddá vált területen egy négyrétegű, XVII–XVIII. századi soros temetkezés sírjai kerültek elő.³⁶ A Duna-parti udvarház falait a temetkezések miatt szedték szét, még a falak helye sem látszott, mert az alsó sírok a középkori falak aljánál mélyebben feküdtek. A temetőrészlet nyugati oldalát a középkori templom szentélye zárta le, az északi és a keleti oldalt a Duna-parti udvarház falai határolták. A temetőrészlet déli része még feltáratlan. A romterületből kimagasló, neogótikus László kápolna nyugati oldalán feltöltötték a középkori szentélyt. 1945-ben szétlőtték a László kápolnát, az életveszélyes falakat később lebontották, de a cementes kődarabokon álló, masszív, téglából épített alapozást és a kriptá falait meghagyták.

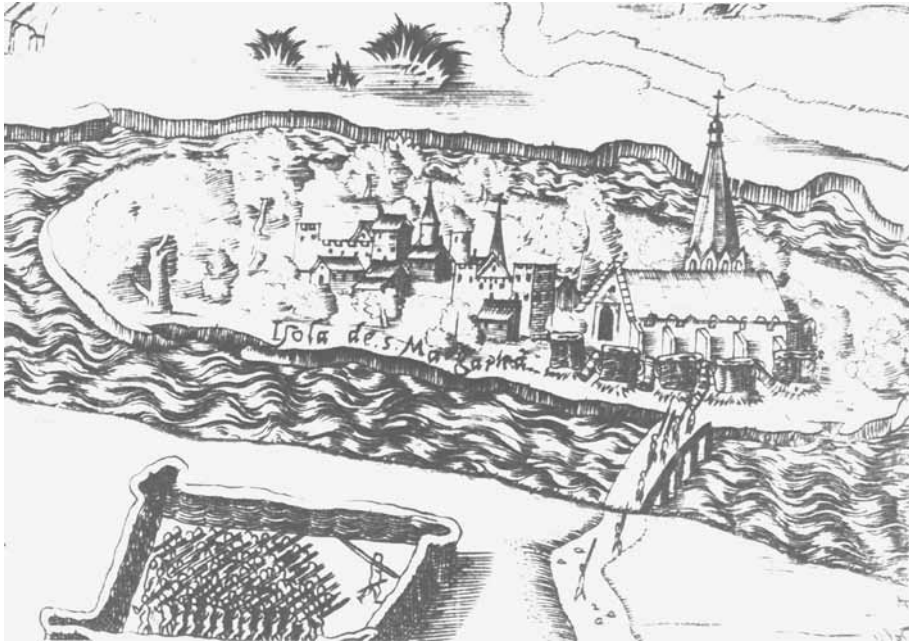
Nem tudjuk, hogy a Margit-szigeti kórház és a temető mikor szűnt meg, az ismert magyar történeti források 1708 után már nem említik. Lehetséges, hogy amikor a XVIII. század első harmadában felépültek a pesti kórházak, a Margit-szigeti kórház már üres volt. A kifüstölt kórházépületek, a kápolna és a temető gondozatlan, őrizetlen maradt.

³⁵ *Írásné Melis* 2008. 305–306. o.

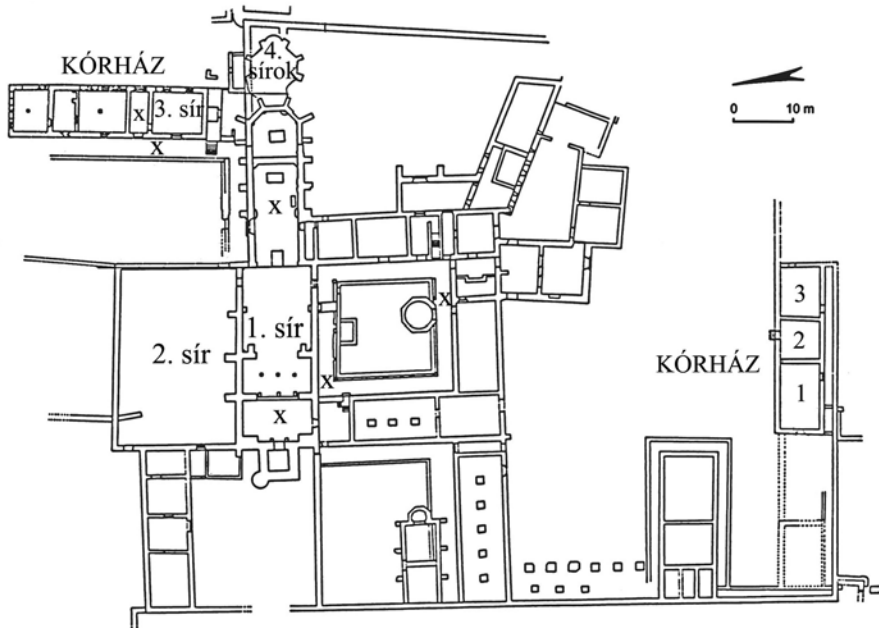
³⁶ Lásd a 20. jegyzetet!

A XVIII. század folyamán a sziget többször gazdát vagy bérlőt cserélt, végül a század végén József nádor tulajdonába került. A nádor utasítására a templomban feldúlták az első tömegsírt. Érdekes lenne, de nem tudjuk, hogy a kirándulóknak mutogatott negyven emberi koponyához milyen tájékoztatást adtak.

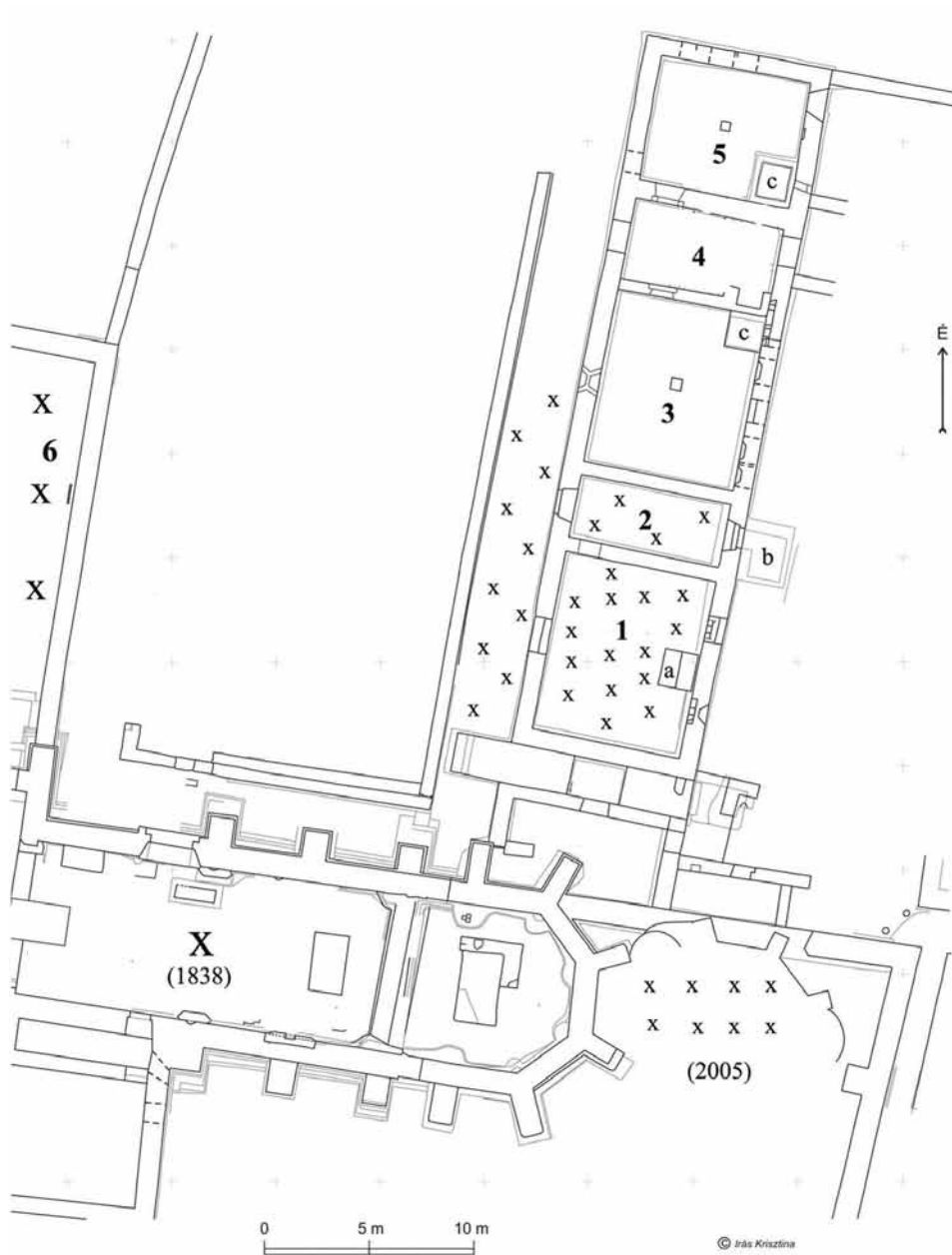
A régészeti feltárás eredményeinek bemutatása után reméljük, hogy az 1686-os Margit-szigeti kórház és temető felkelti a korszakkal foglalkozó kutatók figyelmét, és a romkert újabb kertészeti rendezése idején sor kerülhet a kutatás folytatására. Az eddig ismert adatok alapján azonban már tudjuk, hogy a középkori királyi kastély és apácakolostor területén egy olyan nagy kiterjedésű XVII. század végi katonai objektum létesült, amely Budapest történetének egyik jelentős történelmi eseményéhez kapcsolódik. Reméljük, hogy a jövőben az 1686-os Margit-szigeti katonai kórház és temető Buda török alóli felszabadulásának az első történelmi emlékhelye lesz.

1. kép: A Margit-sziget keleti oldala 1542-ben. Részlet. (Enea Vico: Buda és Pest látképe az 1542-es ostrom idején. Rézmetszet. (Budapesti Történeti Múzeum, lt. sz. 28173) (Tihanyi Bence)

2. kép: Budapest XIII., Margit-sziget. Romkert. Az 1686-os katonai kórház és a temetkezések a középkori királyi udvarhely és a domonkos apácakolostor területén. Ásatási alaprajz. (x. kisebb sírcsoportok, 1686.) (Felmérés: Dr. Vándor Andrásné, rajz: Kuczogi Zsuzsanna)

3. kép: Budapest XIII., Margit-sziget. Romkert. 1–5. A nyugati udvarház földszinti helyiségei.
 6. Az északi kert. Középkor. (a. oltár; b. agyagos gödör; c. cserépkályhák; x. sírok, 1686.)
 (Felmérés: Dr. Vándor Andrásné, rajz: Irás Krisztina)

4. kép: Budapest XIII., Margit-sziget. Romkert. Nyugati udvarház, 1. helyiség.
Az oltár déli oldala feltárás közben, 1686. (Bakos Margit, Tihanyi Bence)

5. kép: Budapest XIII., Margit-sziget. Romkert. Nyugati udvarház, 1–4. helyiség.
(a. oltár; c. cserépkályha; d. befalazott középkori kéménylyukak, 1686.) (Hack Róbert)

6. kép: Budapest XIII., Margit-sziget. Romkert. Nyugati udvarház, 2. helyiség. Téglafal maradványa a keleti ajtóban, 1686. (Bakos Margit, Tihanyi Bence)

7. kép: Budapest XIII., Margit-sziget. Romkert. Nyugati udvarház, 2. helyiség. Agyagos gödör a keleti ajtó előtt, 1686. (Bakos Margit)

8. kép: Budapest XIII., Margit-sziget. Romkert. Nyugati udvarház, 3. helyiség feltárás közben (Bakos Margit, Tihanyi Bence)

9. kép: Budapest XIII., Margit-sziget. Romkert. Nyugati udvarház, 3. helyiség. Középkori cserépkályha alapja az ÉK-i sarokban. (e. kéménylyuk, 1686.) (Bakos Margit)

10. kép: Budapest XIII., Margit-sziget. Romkert. Templom, az 1838-as kutatóárkok a hajóban, a diadalív előtt (Bakos Margit, Tihanyi Bence)

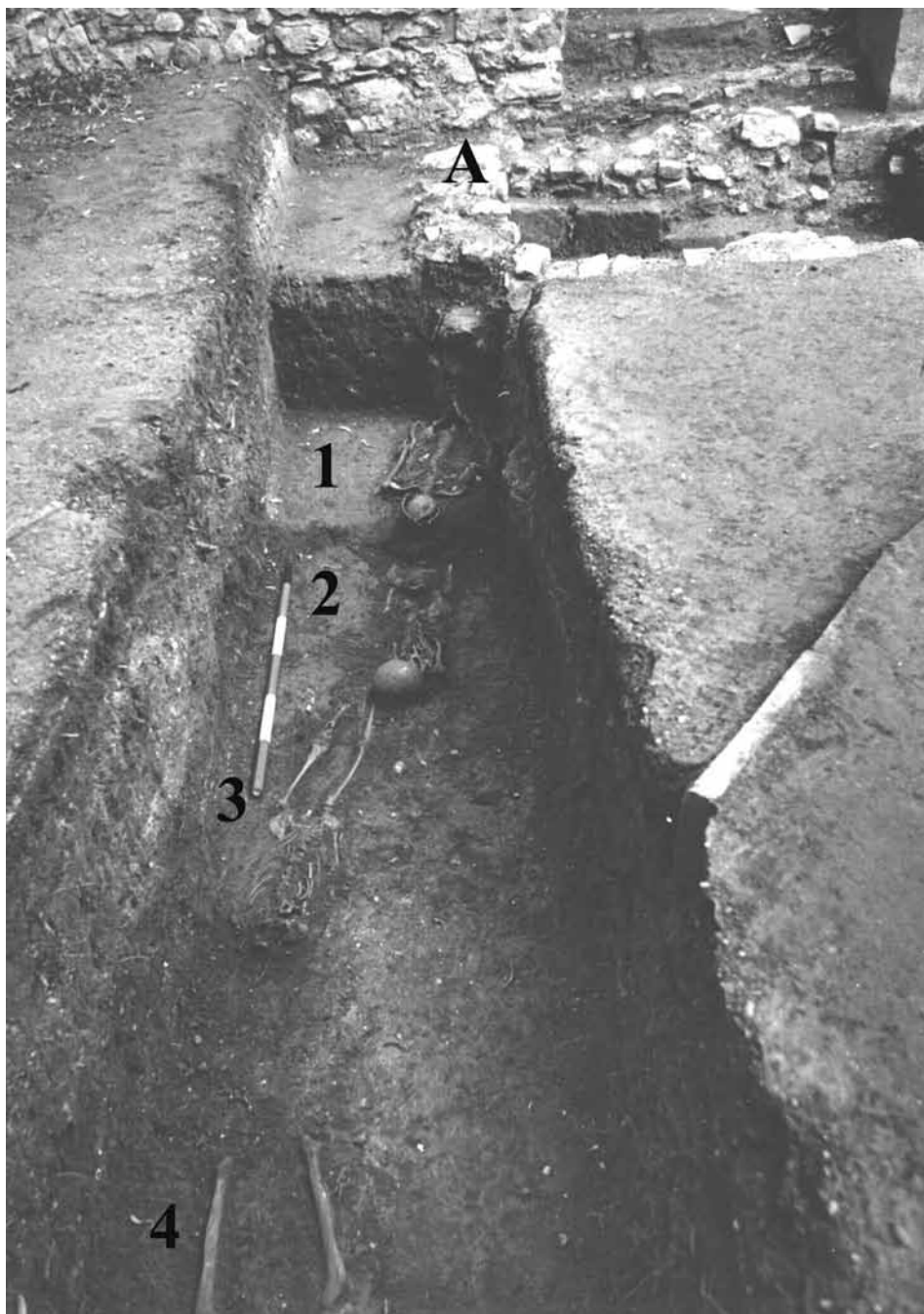
11. kép: Budapest XIII., Margit-sziget. Romkert. Templom, sírok a diadalív előtt. (a. bolygatott sír; b. középkori téglasír; c. sírfolt, 1686; d. Szent Margit sírja, 1272.) (Bakos Margit)

12. kép: Budapest XIII., Margit-sziget. Romkert. Templom, sírfoltok a hajó ÉNy-i sarkában
(Bakos Margit, Tihanyi Bence)

13. kép: Budapest XIII., Margit-sziget. Romkert. Kolostor, déli kerengőfolyosó.
Bolygatott sír a középkori falak között, 1686. (Bakos Margit, Tihanyi Bence)

14. kép: Budapest XIII., Margit-sziget. Romkert. Kolostor, É-i kert, 2. tömegsír. (1–4. feltárt sírok, 1686; félbehagyott ossarium, 1838 után) (Bakos Margit, Tihanyi Bence)

15. kép: Budapest XIII., Margit-sziget. Romkert. Nyugati udvarház,
1. helyiség. 3. tömegsír részlete, 1686. (Bakos Margit)

16. kép: Budapest XIII., Margit-sziget. Romkert. Nyugati udvarház, 1. helyiség. Kápolna, az oltár Ny-i oldala, 1686. (Bakos Margit)

17. kép: Budapest XIII., Margit-sziget. Romkert. Nyugati udvarház, 1. helyiség. Kápolna, az oltár déli oldalát alkotó középkori faragott kövek (Bakos Margit)

18. kép: Budapest XIII., Margit-sziget. Romkert. Nyugati udvarház,
1. helyiség. Gótikus kőrács eleme az 1686-os oltár déli oldalából, XIV–XV. század
(Budapesti Történeti Múzeum, lt. sz. 2006.1.20) (Varga Zoltánné Tóth Zsuzsa)

KATALIN MELIS IRÁS

EXCAVATION OF THE 1686 MILITARY HOSPITAL AND CEMETERY ON MARGARET ISLAND, BUDAPEST

Summary

In 1541 Turks devastated and plundered the medieval monasteries of Margaret Island, but the royal castle next to the Dominican nunnery survived damaged. During the Turkish occupation of Hungary (1541-1686), Margaret Island did not have a role in the military defence of Buda and Pest. Turks did not build anything, they just kept horses in the ruined buildings.

However, the imperial armies arriving to reconquest Buda used the island as a military deployment area. The events of the first siege in 1542, taking place on the Pest side opposite Buda, were recorded by the engraving of the Italian Enea Vico (1523–1576). The picture shows that the imperial army had marched into the royal castle, built a pontoon bridge in front of the castle, and placed huge canons between the columns of the castle. The siege pictures from 1598–1606 portray the island as a complete ruin field.

European states founded the Holy League on 5 March 1684. The united European army attacked Buda in 1684, but the town remained in Turkish hands.

During the siege in 1686, the field hospital of Charles de Lorraine's army was set up in the royal castle on Margaret Island, the cemetery was in the castle and in the area of the nunnery. The excavation revealed that in 1686 the ground-floor rooms 2-5 of the western mansion house were turned into a hospital. There were burials in room 1 first, then it was transformed into a field chapel. The altar was built from medieval architectural carvings. Three military mass graves from 1686 were found. (They were not excavated, we only measured their size.) The fourth cemetery detail included 18th-century graves, too. The last mention of the island hospital dates to 1708. Hospitals were built in Pest in the first half of the 18th century, and the unguarded hospital and cemetery from 1686 on Margaret Island was forgotten.

KATALIN IRÁSNÉ MELIS

FOUILLES ARCHÉOLOGIQUES DE L'HÔPITAL ET DU CIMETIÈRE MILITAIRES
DE 1686 SUR L'ÎLE MARGUERITE DE BUDAPEST

Résumé

En 1541, les Turcs dévastèrent et pillèrent les couvents médiévaux de l'Île Marguerite, mais le couvent des religieuses dominicaines près du château royal subsista malgré les dommages subis. Durant la période de la domination ottomane (1541–1686), l'Île Marguerite ne joua aucun rôle dans la défense militaire de Buda et de Pest. Les Turcs ne construisirent rien sur l'île, les bâtiments en ruines hébergeaient alors des chevaux.

En revanche, les armées impériales qui venaient reprendre Buda utilisèrent l'île comme base militaire. Les événements du premier siège de 1542 qui se déroulèrent en face de Buda, du côté Pest furent immortalisés par une lithographie de l'Italien Enea Vico (1523–1576) qui représente l'entrée de l'armée impériale dans le château royal, un pont de bateaux installé devant le château et de grands canons placés entre les colonnes du château. Sur les tableaux faits sur le siège entre 1598 et 1606, l'île était déjà un champ de ruines.

Le 5 mars 1684, les États européens créèrent la Sainte-Ligue. Malgré l'assaut de Buda par l'armée de la coalition dans la même année, Buda resta aux mains des Turcs.

Lors du siège de 1686, l'hôpital de campagne de la troupe de Charles de Lorraine se trouvait dans le château royal de l'Île Marguerite, alors que le cimetière fut installé dans le château et le couvent de religieuses. Les fouilles archéologiques ont révélé que les salles 2 à 5 du bâtiment occidental furent transformées en hôpital en 1686. La salle 1 servait d'abord de cimetière avant d'être aménagée en chapelle de campagne. L'autel fut construit à partir de sculptures architecturales médiévales. Trois fosses communes de 1686 furent découvertes. (Elles n'ont pas été mises au jour, seules leurs dimensions ont été déterminées.) Le quatrième fragment de cimetière contient aussi des sépultures du 18e siècle. La dernière mention connue de l'hôpital de l'île date de 1708. Après la construction des hôpitaux de Pest dans la première moitié du 18e siècle, l'hôpital et le cimetière de 1686 de l'Île Marguerite furent laissés à l'abandon et tombèrent dans l'oubli.

KATALIN IRÁSNÉ-MELIS

DIE ARCHÄOLOGISCHE ERSCHLIESSUNG DES LAZARETTES UND
FRIEDHOFS DES JAHRES 1686 AUF DER MARGARETENINSEL IN BUDAPEST

Resümee

Im Jahre 1541 wurden die mittelalterlichen Klöster der Margareteninsel in Budapest von den Türken verwüstet und geplündert, aber das Königsschloss neben dem Dominikaner-Nonnenkloster blieb beschädigt bestehen. Zur Zeit der Türkenherrschaft (1541–1686) spielte die Margareteninsel in der militärischen Verteidigung von Buda (Ofen) und Pest keine Rolle. Die Türken führten hier keine Bautätigkeiten durch, sie hielten lediglich Pferde in den Trümmergebäuden.

Die zur Rückeroberung von Buda ankommenden kaiserlichen Heere nutzten jedoch die Insel als Aufmarschgebiet. Die Ereignisse der ersten Belagerung des Jahres 1542, die sich auf der Seite von Pest, gegenüber Buda abspielten, wurden durch den Stich des Italieners Enea Vico (1523–1576) verewigt. Darauf ist zu sehen, dass das kaiserliche Heer in das Königsschloss einzog, vor dem Schloss eine Schiffsbrücke gebaut und zwischen die Säulen des Schlosses große Kanonen platziert wurden. Auf den zwischen 1598 und 1606 erstellten Belagerungsbildern wird die Insel bereits als vollkommenes Trümmerfeld dargestellt.

Die europäischen Staaten schufen am 5. März 1684 die Heilige Liga. Die vereinte europäische Armee belagerte im Jahre 1684 Buda, das jedoch in türkischer Hand verblieb.

Zur Zeit der Belagerung des Jahres 1686 wurden das Lazarett der Truppen Karls von Lothringen im Königsschloss auf der Margaretinsel sowie der Friedhof im Schloss und auf dem Gebiet des Nonnenklosters herausgebildet. Im Laufe der archäologischen Forschungen stellte sich heraus, dass im Jahre 1686 die Räume 2-5 im Erdgeschoss des westlichen Herrenhauses zum Krankenhaus umfunktioniert wurden. In Raum 1 wurden zuerst Bestattungen durchgeführt, später wurde hier die Feldkapelle herausgebildet. Der Altar wurde aus mittelalterlichen architektonischen Schnitzarbeiten errichtet. Es kamen drei militärische Massengräber aus dem Jahre 1686 zum Vorschein. (Die Massengräber wurden nicht freigelegt, es wurden lediglich ihre Maße bestimmt.) Im vierten Friedhofsteil mit Gräberreihen gab es auch Gräber aus dem 18. Jahrhundert. Die letzte bekannte Erwähnung des Insellazaretts stammt aus dem Jahr 1708. In der ersten Hälfte des 18. Jahrhunderts wurden die Krankenhäuser in Pest errichtet, und das unbewachte Lazarett und der Friedhof auf der Margaretinsel aus dem Jahre 1686 gerieten in Vergessenheit.

КАТАЛИН ИРАШНЕ МЕЛИШ

АРХЕОЛОГИЧЕСКОЕ ВСКРЫТИЕ ВОЕННОГО ГОСПИТАЛЯ 1686-ОГО ГОДА И КЛАДБИЩА НА ОСТРОВЕ МАРГИТ

Резюме

В 1541-ом году турки разрушили и разграбили средневековый монастырь на острове Маргит, но королевский замок возле доминиканского монастыря сохранился и поврежденным. Во время турецких завоеваний (1541–1686 гг.) остров Маргит не играл роли в военной защите Буды и Пешта. Турки не занимались строительством, они лишь содержали коней в разрушенных зданиях.

Однако кайзеровские войска, прибывшие для освобождения Буды, использовали остров, как исходную опорную территорию. События первой осады 1542-ого года, которые в противоположность Буде проходили на Пештской территории, были увековечены на гравюре итальянца Энеа Вико (1523–1576). На ней видно, что кайзеровские войска вошли в королевский замок, перед замком был построен понтонный мост, и между колоннами замка установили большие пушки. Картины с изображением осады 1598–1606 годов изображают остров как груду развалин. 5-ого марта 1684-ого года государства Европы создали Святую Лигу. Объединенная европейская арми в 1684 году осадила Буду, но Буда оставалась в руках турок.

Во время осады 1686-ого года полевой госпиталь Карла Лотарингского был оборудован в королевском замке острова Маргит, а кладбище – в замке и на территории монастыря. В ходе археологических изысканий выяснилось, что в 1686 году помещения 2-5-го этажей были оборудованы под госпиталь. В 1-ом зале сначала вели захоронения, затем здесь была оборудована полевая часовня. Altarь был построен из средневековых архитектурных резных работ. Было обнаружено три военных братских могилы 1686 года. (Братские могилы не были вскрыты, были лишь установлены их размеры). В четвертой по счету части кладбища были также могилы и XVIII века. Последнее известное упоминание о госпитале на острове относится к 1708-ому году. В первой половине XVIII-ого века были построены больницы в Пеште и о госпитале и кладбище на острове Маргит, которые не охранялись, позабыли.

MUNKÁCS 1711 – VÉGJÁTÉK A LATORCA MELLETT*

1711-ben, miután több tízezer fős császári haderő szorította vissza az ország keleti vidékeire a Konföderáció államát és hadseregét, II. Rákóczi Ferenc Munkács várának fontos szerepet szánt, azt remélve, hogy a vár „utolsó bástyaként” fogja képviselni ügyét.¹ A híres vár Rákóczi birtoka volt és bevehetetlennek tartották. Fontos volt stratégiai fekvése miatt is, hiszen három ország határán, az Erdélybe, Lengyelországba és a Magyar Királyságba futó utak kereszteződésében állott. Miután Szatmárban, az 1711 áprilisában megkötött béke lezárta a nyolc éve tartó harcot a Habsburg uralkodók és a konföderált rendek között, a vár kitartott Rákóczi mellett, és június közepéig ellenállt Pálffy Jánosnak és a császári csapatoknak.

Írásom Munkács várával, őrségével és a vár 1711-ben betöltött szerepével foglalkozik.² A munkácsi vár és őrsége szerepéről ebből a fontos időszakból szinte alig tudunk valamit, ám Sennyey Istvánnak és a munkácsi alsó vár parancsnokának, Szentiványi Jánosnak elsősorban Rákóczi Ferenchez írott levelei lehetővé teszik Munkács védelmének megismerését a Rákóczi-szabadságharc utolsó hónapjaiban.

Visszaszorulóban

1710-ben az országszerte tomboló pestis csak őszre csitult, rengeteg áldozatot szedett a lakosság és a katonaság körében egyaránt.³ Éhínség fenyegetett, az ősz újabb kemény tél követte. Rákóczi hadserege a gazdasági kimerülés és a pestis következtében ekkor már erősen megfogyatkozott, és a körülbelül ötvenezer főnyi, de ellátási nehézséggel küzdő magyarországi császári haderővel szemben Rákóczihoz 15–20 ezer katonája maradt. 1710. szeptember 24-én kapitulált Érsekújvár, majd október 17-én Szolnok. Eger őrsége november utolsó napján adta fel a várat. A Dunántúlról, a Vág vidékéről szekér-

* A kutatást az OTKA NK 81 948 sz. pályázata támogatta. Munkámhoz elsősorban az Magyar Tudományok Akadémia Könyvtárának Kézirattárában (a továbbiakban: MTAK Kt.) Ms. 4968. 18. d. jelzet alatt található XIX. századi levélmásolatokat használtam. Amennyiben az adott levél a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában őrzött eredeti vagy egykorú másolat alapján már ki lett adva, azt az „MTAK Kt. Ms. 4968. 18. d.” jelzet után tüntetem fel.

¹ Itt szeretném megköszönni R. Várkonyi Ágnesnek, Horn Ildikónak, Mészáros Kálmánnak és Vörös Péternek, hogy tanácsaikkal, észrevételeikkel segítették munkámat. Külön köszönettel tartozom Mészáros Kálmánnak, hogy rendelkezésemre bocsátotta két kéziratát: *Mészáros Kálmán: Akik legtovább kitartottak – Munkács védői 1711-ben.* (Előadasként elhangzott 2011. március 24-én Beregszászon a II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola által Rákóczihoz dicő kora címmel megrendezett konferencián) és *Bánkúti Imre – Mészáros Kálmán: Már nem háború, de még nem béke. Iratok a Rákóczi- szabadságharc végnapjainak történetéhez.* Előbbi megjelenés előtt áll, utóbbi időközben megjelent: *Hadtörténelmi Közlemények* (a továbbiakban: HK), 125. (2012) 4. sz. 1087–1137. o. (A továbbiakban: *Bánkúti – Mészáros* 2012.)

² A várak parancsnokait a korban kapitánynak, illetve főkapitánynak nevezték, ezzel szemben én a parancsnok, főparancsnok elnevezést használok írásomban. *Mészáros Kálmán: A szabadságharc tisztikara.* In: *Az államiság megőrzése. Tanulmányok a Rákóczi szabadságharcról.* Szerk. *Czigány István.* Budapest, 2002. 172. o.

³ „...mert Kassán alig marad 200, az többi kiholt, mezőben sincs mindenestül több 500-nál 4 regimentben...” II. Rákóczi Ferenc levele Vay Ádámnak. Szerencs, 1710. szeptember 5. In: Rákóczi Ferenc Fejedelem Emlékiratai a magyarországi háborúról, 1703-tól annak végéig (Archivum Rákócziánium. III. osztály, I. k.) Budapest, 1978. (A továbbiakban: Rákóczi Emlékiratai.) 155. o.; „A pestis mindenütt kezd elmúlni, itt [Üngvár] és Munkácson már régóta nincs, a németek felé terjed.” II. Rákóczi Ferenc levele Sieniawska hercegnőhöz. Üngvár, 1710. október 22. In: II. Rákóczi Ferenc válogatott levelei. Szerk. *Köpeczi Béla.* Budapest, 1958. 227. o.

karavánokon menekültek kelet felé. A kuruc hadsereg teljesen széttzilálódott, saját élete megmentésére gondolt mindenki.⁴

1709-től Rákóczi diplomáciája azon dolgozott, hogy a Magyar Konföderáció állami megállapodással, nemzetközi közvetítéssel és garanciával fejezhesse be a háborút.⁵ 1710 szeptemberében az uralkodó a horvát bán, gróf Pálffy János tábornagyot nevezte ki a magyarországi császári csapatok főparancsnokává. Pálffy megbízást kapott a háború befejezésére. Rákóczi Károlyi Sándor generálisra bízta, hogy tárgyaljon Pálffyval. A tárgyalások elhúzódtak. 1711. január 13-án fegyverszünet jött létre a két fél között, amelyet többször meghosszabbítottak.⁶ A császári csapatok fokozatos előrenyomulása következtében csupán a Felső-Tisza-vidék – Bereg, Szabolcs, Szatmár, Ung, Ugocsa és Máramaros – maradt Rákóczi hatalmában, Munkács, Ungvár, Kővár és Huszt váraival. Emellett Kassa városa a Lengyelországgal való kapcsolattartáson felül most a nyugat felől támadó császári csapatokkal szemben Ungvár és Munkács előterét is védelmezte.⁷ A munkácsi várnak akkor lett komolyabb katonai szerepe, amikor a szabadságharc kilencedik évére Rákóczi csapatai fokozatosan visszaszorultak a keleti országhatár mellékre.⁸ Hatékony védekezésre egyre kevesebb lehetőség kínálkozott. Bereg, Ugocsa, Máramaros és Szatmár vármegyék nem voltak elegendőek a katonaság és a menekültek ellátására.⁹ A jelentések egyre csak a hadak kedvetlenségéről, felbomlásáról, a parasztság és a vármegyék kimerültségéről, háborúellenes hangulatáról és békevágyáról szóltak.¹⁰ A teljes katonai összeomlás szélén, Rákóczinak minden nehézség ellenére sikerült megmaradt erőinek jelentős részét Munkács környékére összpontosítani. Legfontosabb váraiban igyekezett nemcsak az ott állomásozó őrség élelmezésére, hanem az esetleges ostromra minél nagyobb mennyiségű élelmet és hadianyagot felhalmozni.¹¹

Rákóczi 1711. január 30-án bejött a lengyelországi Stryből, hogy Vaján, Vay Ádám kastélyában személyesen tárgyaljon gróf Pálffy János tábornaggal. A salánki szenátori gyűlésen az erdélyi és a magyarországi szenátorok elutasították az uralkodó által felkínált

⁴ II. Rákóczi Ferenc: Vallomások. Szerk. Hopp Lajos. Budapest, 1979. (A továbbiakban: Rákóczi: Vallomások.) 444–445. o.

⁵ R. Várkonyi Ágnes: Esélyek és alternatívák a szatmári béketárgyaláson. *Hadtörténelmi Közlemények*, 124. (2011) 4. sz. 987. o.

⁶ A fegyverszünet többszöri meghosszabbítása érdekében Sarkadot, Sólyomköt, Ecsedet átadták a császáriaknak. Sarkad őrsége már 1710 decemberében a megadásról tárgyalta Pálffyval. A vár 1711. január 11-én kapitulált a nagyváradi császári parancsnok előtt. Sarkad kapitulációjáról a kapitulációs okmány szövegével: Márki Sándor: A sarkadi hajdúk. *HK*, 1924. 51–57. o.; Czigány István: A kuruc állam katonai helyzete és a szatmári béke. *HK*, 1990. 3. sz. 51. o.

1711. február 14-én Sólyomkő, majd két nappal később Ecsed vára is a császáriak kezébe került. E két vár körül érdekes huzavona volt a felek között, amely történetírásunkban sok félreértésre és Károlyi Sándor történelmi szerepének félremagyarázására adott alkalmat. Lásd: Bene regi – A király javára. Ebergényi László császári altábornagy szerepe a szatmári békekötésben. Ebergényi László válogatott levelei és Bivolinyi István töredék naplója (1710–1711). Szerk. *Mészáros Kálmán*. (Rákóczi Források.) Budapest, 2010. (A továbbiakban: Ebergényi 2010.) 10–11 o. Bánkúti Imre véleménye szerint Ecsed, Sólyomkő, Sarkad várainak átengedését történetírásunk túlbecsülte, mivel ezek alig rendelkeztek katonai jelentőséggel. Ecsedet még javában építették, továbbá egyik vár sem rendelkezett jelentős fegyver- és hadianyagkészlettel, inkább élelem és takarmányraktárnak használták őket. *Bánkúti Imre: A szatmári béke*. Budapest, 1981. (A továbbiakban: *Bánkúti* 1981.) 155. o.

⁷ Kassa szerepére lásd: *Bánkúti Imre: Források Kassa 1710–1711. évi védelméhez*. *HK*, 116. (2003.) 3–4. sz. 876–932. o.

⁸ „Egyre inkább hátráltunk a Tisza és a Beszkid-hegyek alkotta »zsákba«, melynek végén Munkács fekszik.” *Rákóczi: Emlékiratok*, 417. o.

⁹ *Rákóczi: Vallomások*, 403–404. o.

¹⁰ *Rákóczi: Vallomások*, 444–445. o.

¹¹ Károlyi Sándor levele II. Rákóczi Ferencnek. Gelényes, 1711. február 9. In: II. Rákóczi Ferenc felségáru-lási perének története és okirattára. Közli *Lukinich Imre*. Függelék: II. Rákóczi Ferenc kiadatlan levelei Károlyi Sándorhoz 1708–1711. (Archívum Rákóczinum, I. osztály, II. k.) Budapest, 1935. (A továbbiakban: *Lukinich* 1935.) 573. o.; *Bánkúti Imre: Hadellátás és hadtápszervezet Rákóczi-hadseregében*. In: *Rákóczi-tanulmányok*. Szerk. *Köpeczi Béla, Hopp Lajos, R. Várkonyi Ágnes*. Budapest, 1980. 169–181. o.

amnesziát, és a nemzetközi garanciával megkötött béke mellett döntöttek. Rákóczi 1711. február 21-én visszament Lengyelországba, hogy személyesen is tárgyaljon I. Péter orosz cárral, és a nemzetközi kapcsolatokat kézben tartva elérje, hogy a bécsi udvar a Konföderációval, mint államhatalommal kössön békét.

Munkács parancsnokai

A fejedelem diplomáciai törekvéseihez nélkülözhetetlen volt, hogy Munkács vára a birtokában maradjon. Munkácsot állami központnak szánta, ezért a vár főparancsnoka csak a legmegbízhatóbb hívei közül kerülhetett ki. 1711. február 21-én a határról írt Károlyi Sándornak, a munkácsi vár őrségén kívül az egész haderőt a parancsnoksága alá rendelte, majd a Verecke-hágón át elhagyta az országot.¹² Ekkor még meg volt győződve arról, hogy aratásra visszatérhet Magyarországra.¹³ Munkács főparancsnokának nem rendelte el, hogy Károlynak engedelmeskedjen. S bár Rákóczi állítása szerint Vay elszánta magát a védekezésre,¹⁴ a fejedelem utóbb mégis úgy döntött, hogy a munkácsi vár feletti főparancsnokságot a konföderáció kancellárjára, Sennyey István generálisra bízta.¹⁵

Károlynak ugyanerről így írt: „Munkács váráról én is tehetségem szerint provideáltam instrukcióról és commendansról, mivel Vay uramat, úgy látom, kénytelen leszek magam mellé hívatnom, – idegen országon is legnagyobb kincs lévén az hív szolgál, – helyében már Sennyey István resolválta magát, de még hadd maradjon közöttünk az dolog.” Majd Károlyi lelkére kötötte Munkács várának fontosságát: „... így azért legdrágább kincsemet: édes hazámat, Munkácsomat és abban lévő másik mindenemet Kegyelmedre hagynom, s lelkire, hitre kötöm, bízom...”¹⁶

Vay Ádám betegsége miatt, csak késve követte Rákóczit. Március 3-án átadta a parancsnokságot Sennyey Istvánnak, majd másnap elindult Lengyelországba.¹⁷ Sennyey március 13-án kelt levelében így tájékoztatta a fejedelmet minderről: „Felsőged levelét alázatosan vettem az commandónak kezemre való vétele felül, de minekelőtt[e] érkezett volna, már annak előtte, úgy mind 3. praesentis Vay Ádám Uram az instructióval

¹² Rákóczi: Emlékiratok, 422. o.; II. Rákóczi Ferenc levele Károlyi Sándornak. Verecke, 1711. február 21. *Lukinich* 1935. 581. o.

¹³ II. Rákóczi Ferenc levele Károlyi Sándornak. Verecke, 1711. február 21. *Lukinich* 1935. 582. o.

¹⁴ Rákóczi: Emlékiratok, 422. o.; „Vay úr resolválván magát ezen vár oltalmára...” II. Rákóczi Ferenc levele Károlyi Sándornak. Munkács, 1710. november 31. Uo. 211. o.

¹⁵ Rákóczi: Emlékiratok, 422. o. Báró Sennyey István (?–1726/1727?) és a Sennyey család birtokai a Bodrogközben feküdtek, központjaik Nagytárkány, Battyán (Bottyán), Bély és Pácín voltak. Részt vett a török elleni visszafoglaló háborúban. 1687-ben I. Lipót aranyosarkantyús vitézzé avatta. A Rákóczi-szabadságharc kitörésekor nagytárkányi várába húzódott, ahol a kuruc felkelők körülzárták. Ellenállni mégsem akart, a főnemsek közül az elsők között jelent meg Rákóczi táborában, 1703 augusztusában. Rákóczi egyik első tapasztalt és haredzett tisztje volt, először ezredesse, majd a tiszántúli hadak generálisává nevezte ki, és a szatmári vár ostromzárának parancsnokságával bízta meg. 1704 februárjában a császáriak szétverték csapatait, ezután vizsgálati fogságba került, majd eddig tisztázatlan körülmények között szabadult, tisztségét visszanyerte és újra hadjáratok vezetését bízták rá. Azonban súlyos közbély győzött, ezért a katonai szolgálatot nem vállalhatta tovább. Ezredét öccse, Ferenc (addigi alezredese) vette át. 1705-től szenátor, a konföderáció kancellárja, 1706-ban részt vett a nagyszombati béketárgyalásokon. A kiragadott példából is jól látszik, hogy nem csak tapasztalt katonaként, hanem politikusként is számíthatott rá Rákóczi, hiszen mint kancellár, a fejedelem mellett részt vett a legfelsőbb szintű államügyek intézésében. Sennyey pedig, Rákóczi bizalmi embereként jól ismerhette Rákóczi terveit és azok jelentőségét, ezért kapott különösen fontos szerepet a munkácsi vár védelmében.

¹⁶ II. Rákóczi Ferenc instrukciója Munkács főparancsnokának. Salánk, 1711. február 10. In: II. Rákóczi Ferenc fejedelem leveleskönyvei, levéltárának egykorú lajstromaival. 1703–1712. Közli *Thaly Kálmán*. (1710–1712) (Archivum Rákócziánium, I. osztály, III. k.) Budapest, 1874. (A továbbiakban *Thaly* 1874.) 572–590. o.; II. Rákóczi Ferenc levele Károlyi Sándornak. Salánk, 1711. február 18. Uo. 593. o.

¹⁷ Károlyi Sándor felesége, Barkóczy Krisztina, aki édesanyjával és gyermekeivel már 1710. december 31. óta tartózkodott Munkácson, férjének írt március 6-i levelében említi, hogy „Tegnapelőt mene el Vay Uram, betegen jobbára.” Barkóczy Krisztina levelei férjéhez, Károlyi Sándorhoz. Szerk. *Fogarassy Zoltán – Kovács Agnes*. Debrecen, 2011. 409–410. o.

edgyütt resignálta...¹⁸ Károlyi március 7-én Munkácsra érkezett. Másnap, miután a várbeli viszonyokról tájékozódott, levélben számolt be a fejedelemnek többek között a parancsnokváltás lezajlásáról, a várbeli állapotokról és az általa tett újabb rendelkezésekről. A várhegy lábánál, a sík terepen elterülő, „magyar módra”, palánkkal¹⁹ megerősített alsó vár parancsnokává a fejedelem Szentiványi János brigadérosat tette meg, aki már januárban is Munkácson tartózkodott. Szentiványi rangban közvetlenül a vár főparancsnoka után következett. A felső vár élén meghagyta Bay László korábbi parancsnokot, instrukciójában kiemelve, hogy Bay nincs alárendelve az alsó vár parancsnokának.²⁰

A munkácsi vár erődítési munkálatai

A munkácsi várról és környezetéről szemléletes képet festenek Anton Ernst Burckhard von Birkenstein szavai, amelyeket József főherceg, a későbbi I. József magyar király számára éppen akkor vetett papírra, amikor a vár II. Rákóczi Ferenc fejedelem anyjától, Zrínyi Ilonától királyi kézbe került:²¹

„Munkács igen jól megerősített magyar vár, a természet csodája, az emberi szorgalom remeke: a tágas, sík terepből kiemelkedő sziklák remek alapot szolgáltatnak megépítéséhez, s a tőle messze fekvő hegyek-dombok a biztonság megerősítéséhez. Az erődítmény alapját a kőzetbe vajták, ennek ellenére lenn a sík talaj mentén – magyar módra – hosszan elnyúló palánkkal övezték, amelyet átlagosan 12 láb mély vizesárokkal vettek körül, biztosítva vele a várat hirtelen támadás ellen. A körbefutó árok a vizét a Latrotius (Latorca) nevezetű patakból nyeri, amely feljebb a Bodrog folyóba ömlik. Az erőd körül síkság terül el. Itt repedésekkel, üregekkel teli a talaj, amely a folyamatos vízelnyelés miatt mély mocsárrá változott, így csak egyes helyeken, szűk utakon lehet megközelíteni a palánkot. Sziklába vajt út vizet a palánktól a hegyre, az alsó erődítménybe. 20–30 lépcsőfok után a középső várba jutunk, amely mögött a rezidencia-szárny található, ugyanolyan magasságban, mint az alsó- és a középső vár. A vár megközelítőleg téglalap alakot formál, szabályos és szabálytalan erődítményekből áll... az erődöt, a tulajdonképpeni várat... nem mondhatni jelentéktelennek.”²²

Munkács vára féléves blokád után, 1704 februárjában került Rákóczi kezére, azonban a fejedelem csak 1705-ben látogatott el ide. Miután a szomszédos Ecsed várában töltött el néhány hetet, átment Munkácsra, hogy megvizsgálja a két vár csatornával való összekötésének lehetőségét.²³ Rákóczi nagy szorgalommal látott hozzá a vár erődítési

¹⁸ Sennyey István levele II. Rákóczi Ferencnek. Munkács, 1711. március 13.

¹⁹ Anton Ernst Burckhard von Birkenstein: A körző és vonalzó használatának főhercegi fortélyai avagy válogatott bevezetés a velük való matematikai tudományba. (Részlet) In: *Kis Domokos Dániel – R. Várkonyi Ágnes: A Rákóczi-szabadságharc*. Budapest, 2004. (A továbbiakban: *Birkenstein* 2004.) 22. o. A várépítésben alkalmazott falazat típus, amelynek kő helyett fa és föld az alapanyaga. A kőből épített szilárd belső vár körül gyakran emeltek palánk szerkezetű elővárakat. A XVI–XVII. században gyakran „magyar módra” való építkezésnek is nevezték. Lásd bővebben: Magyar Művelődéstörténeti Lexikon. Palánk. (szócikk) Főszerk. *Kőszeghy Péter*. VIII. k. Budapest, 2003. 483. o. Az építési technológiának legjobb forrása Martonfalvy Imre emlékirata, melyben Pápa várának és városának megerősítését írja le. Török Bálint deákjának, Martonfalvy Imrének naplótöredéke és emlékirata, 1555, 1585. A kézirat hasonmása és betűhű átirata. Előkészítette *E. Abaffy Erzsébet, Kozocsa Sándor, Bak Borbála*. (A magyar nyelvtörténet forrásai, 1.) Budapest, 1986. 24–25. o.

²⁰ II. Rákóczi Ferenc instrukciója Munkács főparancsnokának. Salánk, 1711. február 10. In: *Thaly* 1874. 589. o.

²¹ A várat 1685 végétől Antonio Caraffa generális, majd 1686. május 5-ig Aeneas Caprara generális tartotta blokád alatt. A blokád és az ostrom alatt a várban tartózkodott a gyerek II. Rákóczi Ferenc is. Lásd bővebben: *R. Várkonyi Ágnes: Zrínyi Ilona: „Európa legbátrabb asszonya”*. Budapest, 2009. 170–200. o.

²² *Birkenstein* 2004. 22–23. o.; Továbbá: *Uő: Das Geometriebuch des Kronprinzen*. Közreadja *Rózsa György*. Budapest, 2001. (Reprint) 150–151. o.

²³ *Rákóczi: Emlékiratok*, 374. o.

munkálatainak megszervezéséhez. A várat annak ellenére igyekezett megerősíteni, hogy az a szabadságharc nagy részében messze esett a főhadszíntértől. Beniczky Gáspár fejedelmi titkár naplója szerint Rákóczi, amikor Munkácson járt, soha nem mulasztotta el megsejmelni az építkezést.²⁴ A vár erődítési terveinek elkészítését és a kivitelezés feladatát Rákóczi egy francia hadmérnökre, François Damoiseau-ra bízta.²⁵ A munkácsi alsó vár (palánk) területét, amely még I. Rákóczi György erdélyi fejedelem tereprendezése következtében alakult ki, Rákóczi egy hét bástyával ellátott csillagsáncsal és egy széles vizesárokkal vetette körbe.²⁶ Hogy ostrom esetén a vizét ne tudják lecsapolni, az árkot mélyebbre ásták, mint ahogy Latorca medre volt.²⁷ A vár megközelítését a mocsaras környezet jelentősen nehezítette, amelyről így számol be maga a fejedelem: „... Munkács meredek sziklán épült, amelyet csak kevés föld takar. Ez a szikla egy síkság közepén emelkedik, jó mérföldre azoktól a magaslatoktól, amelyek aztán a Beszkid-hegységig vezetnek. A négy órányira folyó Tisza felől nincsen egyéb, csak rendkívül sűrű erdő, melyeket a munkácsi hercegséggel határos máramarosi-hegyekből lefolyó vizek táplálnak. E vizek folyását beléjük dőlt fák akadályozzák, és ezért annyira átszivárognak a talajon, hogy az utak csak télen járhatóak. A Beszkid-hegyekből eredő Latorca folyó a várhegytől egy puskalövésnyire folyik. Egy zsilip segítségével az egész síkságot, amely már természettől fogva is eléggé mocsaras, el lehet borítani vízzel, és így a vár megközelíthetetlené válik.”²⁸

A már említett fejedelmi instrukció részletesen szabályozza a vár erődítési munkálatait. Ebből világosan látszik, hogy a vár körüli erődítéseket, melyeken 1705 óta folyamatosan dolgoztak, 1711 februárjáig sem sikerült befejezni.²⁹ Rákóczi Lengyelországra távozása és a munkácsi parancsnokváltás „holt időszakában” – tehát február utolsó és március első napjaiban – Károlyi maga látott hozzá a fejedelem instrukciójának megvalósításához. Miután február 21-én Vay Ádámot megismerhette az instrukció tartalmát, úgy látta, s erről Rákóczit is értesítette, hogy nem a megfelelő ütemben haladtak Munkács védelmének előkészületei. Ezért a katonai főparancsnok március végéig a vár erődítésétől a vár élelemmel való ellátásig, több ízben is rendelkezett Munkács ügyeiről.³⁰ A vár erődítési munkálatai, melynek nagy részét Bereg vármegyei jobbágyok végezték, egészen 1710-ig tartottak, viszont az építkezés befejező munkálatai – amint az a vár parancsnokainak Rákóczival történő levelezéséből is jól nyomon követhető – 1711 májusáig, a vár császári csapatok általi blokádjáig elhúzódtak.

Több idegen, elsősorban francia származású tiszt állt a fejedelem szolgálatában. Jelenlétük Rákóczi hadseregében már a szabadságharc első felétől folyamatosan kimutatható.³¹ Közülük számunkra a legfontosabbak a különböző műszaki végzettségű tiszték:

²⁴ Beniczky Gáspár naplója. 1707–1710. In: Rákóczi Tár. Szerk. *Thaly Kálmán*. I. k. Pest, 1866. 1–232. o. Újabbban: II. Rákóczi Ferenc ezertizenkét napja. Beniczky Gáspár fejedelmi titkár diáriuma 1707. május 24.–1710. február 28. S. a. r., az előszót és a jegyzeteket írta *Bánkúti Imre*. (Rákóczi Források.) Budapest, 2005.

²⁵ *Rákóczi*: Emlékiratok, 374. o.

²⁶ *Soós Elemér*: A munkácsi vár. *HK*, 1910. 513. o. Munkács várának XVII. századi kiépítésével kapcsolatban lásd: *Feld István*: A munkácsi vár a XVII. század közepén. In: Erdély és Patak fejedelem asszonya, Lorántffy Zsuzsanna. II. k. Szerk. *Tamási Edit*. Sárospatak, 2000. 23–42. o.

²⁷ *Rákóczi*: Emlékiratok, 374. o.

²⁸ *Rákóczi*: Emlékiratok, 374. o.

²⁹ *Lehoczky Tivadar*: Bereg vármegye monográfiája. I. k. Budapest, 2011. (Reprint.) 234. o.

³⁰ Károlyi Sándor levelei II. Rákóczi Ferencnek. Munkács, 1711. február 21.; 22.; március 8., 31. In: A szatmári béke története és okirattára. Közzétette, történeti bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel ellátta *Lukinich Imre*. Budapest, 1925. (A továbbiakban: *Lukinich* 1925.) 263. o.; *Bánkúti Imre*: Dokumentumok a szatmári béke történetéhez. Budapest, 1991. (A továbbiakban *Bánkúti* 1991.) 47–49., 54. o.; II. Rákóczi Ferenc levele Károlyi Sándornak. Lemberg, 1711. március 9. In: *Lukinich* 1935. 583. o.

³¹ A Rákóczi szolgálatába állt franciákról lásd bővebben: *Markó Árpád*: Francia katonák II. Rákóczi Ferenc seregében. *Magyar Katonai Szemle*, 1934. 200–205. o.; *Köpeczi Béla*: A Rákóczi-szabadságharc és Francia-

hadmérnökök, tüzértisztek. A fejedelem 1711. január 16-i levelében találkozunk először egy Munkácson szolgáló Lafond³² nevű francia tiszttel, aki hadmérnökként és a munkácsi vár tüzérségének előljárójaként őrnagyi rangban szolgált.³³ A fejedelem instrukciója is említi mint a vár erődítési munkálatainak irányítóját. Rá voltak bízva a felső és alsó vár erődítési tervei. Az instrukció részletesen felsorolja a hadmérnök elvégzendő feladatait és azok sorrendjét is.³⁴ Legelső munkája például az csigának³⁵ az elbontása volt, amit a fejedelem annak tűzveszélyessége miatt rendkívül veszedelmesnek tartott.

Nem csak elvégzendő munkáit szabta meg a fejedelem, hanem szabad kezet adott arra vonatkozóan, hogy mit és hogyan épített, változtat meg a védműveken abban az esetben, ha az ellenség a vár ostromához fogna.³⁶ Lafond azonban nemigen váltotta be a személyéhez fűzött reményeket, mert az egybehangzó panaszok szerint hol részeg volt, hol beteg, hol pedig különböző kifogások miatt elhanyagolta munkáját.³⁷ Utóbb némileg összeszedte magát, mert előljárói szerint serényebben látott munkához, miután közölték vele, hogy csak akkor kap fizetést, ha dolgozik is.³⁸ Persze nem csak rá panaszkodtak, időnként ő is panasszal fordult a fejedelemhez: „Laffon sokat ír s panaszkodik – de ösmerem az embert”; ennek ellenére a fejedelem mégis kérdőre vonta Szentiványit: „mindazonáltal szükséges, hogy informáljon Kegyelmed: micsoda út lehet az, a melyet csináltatott Kegyelmed a hegyoldalban?”³⁹

Lafondon kívül egy Svancz nevű mérnök, „machinista-insenér” is szolgált Munkácson, ő az alsó vár erődítésén dolgozott, de a fejedelmi instrukció szerint feladatai közé tartozott a felső vár számára száraz- és portörő malmok építése is.⁴⁰ Továbbá ő felügyelte a munkácsi lakatosokat, akik egyben fegyverjavítással is foglalkoztak.⁴¹ Svancz szorgalmasabban végezte munkáját, mint Lafond, mert Sennyey kiemeli serénykedését, s Károlyi is úgy látta, hogy inkább Lafond az, aki hátráltatja a munkát és Svancz munkáját is akadályozza.⁴² Áprilisban is folytatódott a vár erődítése. Sennyey István április 24-i levelében tájékoztatja a fejedelmet, hogy a vízimalom palánkkal való megerősítéséhez

ország. Budapest, 1966. Továbbá *Uő*: Magyarok és franciák. XIV. Lajostól a francia forradalomig. Budapest, 1985. A katonai felsővezetésben részt vevő franciákról: *Mészáros Kálmán*: II. Rákóczi Ferenc tábornokai és brigádérosai. A kuruc katonai felső vezetés létrejötte és hierarchiája 1703–1711. Budapest, 2006.

³² A forrásokban Lafond, Lafon, Laffon, La Fond névalakkal is.

³³ *Thaly* 1874. 566. o.

³⁴ „...kinél hagyattatott a városnak delineatiója...” II. Rákóczi Ferenc instrukciója Munkács főparancsnokának. Salánk, 1711. február 10. *Thaly* 1874. 587–588. o.

³⁵ Munkács nevezetessége volt a hegy keleti oldalán készült csúsztató, vagy ahogy a korban mondták: csiga. Ez a vár falába vágott és deszkákkal bélelt vályú volt, amelyben csigák segítségével kis taligára rakott terheket húztak fel a várba. *Varjú Elemér*: Magyar várak. Budapest, 1932. 104. o.; *Frecskay János*: Mesterségek szótára. Budapest, 1912. 430. o. Instrukciójában a fejedelem a csiga bontásából származó fa felhasználását is részletesen taglalja. *Thaly* 1874. 586. o. Károlyi ezzel ellenkezőleg a csiga megjavításán fáradozott. Károlyi idézett levele. 1711. február 22. *Bánkúti* 1991. 46. o.

³⁶ II. Rákóczi Ferenc instrukciója Munkács főparancsnokának. Salánk, 1711. február 10. *Thaly* 1874. 588. o.

³⁷ Sennyey István levele II. Rákóczi Ferencnek. Munkács, 1711. március 13. MTAK Kt. Ms. 4968. 18. d.; „...hanem Lafon talpig jó inzenier is, egészen rosz ember...” Károlyi Sándor levele II. Rákóczi Ferencnek. 1711. március 8. *Bánkúti* 1991. 49. o.

³⁸ Szentiványi János levele II. Rákóczi Ferencnek. Munkács, 1711. március 18. MTAK Kt. Ms. 4968. 18. d.; Sennyey István levele II. Rákóczi Ferencnek. Munkács, 1711. március 25. és április 20. MTAK Kt. Ms. 4968. 18. d.

³⁹ II. Rákóczi Ferenc levele Szentiványi Jánosnak. Zalusa, 1711. május 11. *Thaly* 1874. 653. o.

⁴⁰ II. Rákóczi Ferenc instrukciója Munkács főparancsnokának. Salánk, 1711. február 10. *Thaly* 1874. 587. o. Rákóczi 1711. január 16-án Vay Adámnak írott levelében azért írta latinul az „Újváros” kiépítésére vonatkozó sorokat, „hogy Svancz megértse”. Uo. 566. o.

⁴¹ Uo. 704–705. o.

⁴² Sennyey István levele II. Rákóczi Ferencnek. Munkács, 1711. március 13. MTAK Kt. Ms. 4968. 18. d.; „...még Svancot is impediálja...” Károlyi Sándor levele II. Rákóczi Ferencnek. Munkács, 1711. március 8. *Bánkúti* 1991. 49. o.

fogat. „Hogy csak valami nyargaló által is éjcekának idején fel ne égettessék.”⁴³ Majd öt nappal később már a folyamatban lévő építkezésről tudósít: „Amely lovas had ide jött,⁴⁴ azoknak most csináltak valami kis erősségecskét az vízi malom körül, hogy mind magok holmi portyázó ellenség ellen megmaradhassanak, mind pedig az malmot valamíg lehet, oltalmazhassam.”⁴⁵

A körbesáncolás munkálatai május 5-ére már a befejezéshez közeli állapotban voltak, ekkorra a paliszád⁴⁶ már elkészült, s a mellvédek építése is folyamatban volt.⁴⁷ Sennyey Rákóczi parancsa szerint járt el az ágyúállások építésével kapcsolatban is, melyek már március végére elkészülhettek volna, ha az esős időjárás nem lassítja le a munkálatokat. Azonban nem csak az eső, hanem a pénztelenség is hátráltatta ezt, amit Sennyey az építők jobb kedvre derítése érdekében pálinkával igyekezett ellensúlyozni.⁴⁸ Mindezek ellenére április végére a „bateriák az alsó bástyákon már mind készek, az ágyúk is már rajtok mind helyben vannak, egy szóval vagyok oly dispositióval mind alsó, s mind felső erősségekben, hogy az ellenségnek dühösségét már sustineálhatom.”⁴⁹

A munkácsi őrség

A Munkácsra és a vár alá küldött hadak számát a források szétszórtsága és elégtelensége miatt nehéz pontosan megállapítani. Károlyi március 7-én a fejedelemnek írt levelében a védők létszámát többnek ítéli a szükségesnél: „Az gvarmizon pedig itten jól megsaporodott, többre szükségünk annak idején [ostrom esetén] sem lenne, most pedig ennyi sem kellene.”⁵⁰

Hasonló véleményen volt Sennyey István is. Április 4-i levelében arról tájékoztatja a fejedelmet, hogy a száraz malom építéséhez fogat, mert: „feles lévén az had, sok liszt kívántatik.”⁵¹ Sennyey 2500 főnek mondta március közepén Munkács őrségének létszámát.⁵² Közlésének hitelességét támasztja alá Pálffy Jánosnak május végén a Haditanácshoz írt jelentése is, amely Munkács őrségét 1800 hajdúból (*Heyduggen*) és 500 lovasból (*Husaren*) állónak mondta.⁵³

A Munkács parancsnokának készült fejedelmi instrukció részletesen szabályozta a vár belső őrségére rendelt kapososok szolgálati rendjét.⁵⁴ A kaposos századot⁵⁵ a felső vár

⁴³ Sennyey István levele II. Rákóczi Ferencnek. Munkács, 1711. április 24. MTAK Kt. Ms. 4968. 18. d.; *Bánkúti* 1991. 65–66. o.

⁴⁴ Géczy Gábor regimentjéből körülbelül 200 ember és Zay András karabélyos regimentjéről van szó.

⁴⁵ Sennyey István levele II. Rákóczi Ferencnek. Munkács, 1711. április 29. MTAK Kt. Ms. 4968. 18. d.; *Bánkúti* 1991. 71. o.

⁴⁶ Palánk vagy paliszád, állhat egy vagy több sorban földbe ásott cölöpökből vagy két egymással párhuzamosan levert oszlopsorból, melyek közé földet döngöltek. A külső oldalát vesszőfonadékkal erősítették meg, majd bevakolták, belső oldalát pedig földtöltéssel erősítették meg. Lásd a 20. jegyzetet!

⁴⁷ Szentiványi János levele II. Rákóczi Ferencnek. Munkács, 1711. május 5. MTAK Kt. Ms. 4968. 18. d.

⁴⁸ Sennyey István levele II. Rákóczi Ferencnek. Munkács, 1711. március 25. MTAK Kt. Ms. 4968. 18. d.

⁴⁹ Sennyey István levele II. Rákóczi Ferencnek. Munkács, 1711. április 29. MTAK Kt. Ms. 4968. 18. d.; *Bánkúti* 1991. 71. o.

⁵⁰ Károlyi Sándor levele II. Rákóczi Ferencnek. Munkács, 1711. március 8. *Bánkúti* 1991. 47–49. o.

⁵¹ Sennyey István levele II. Rákóczi Ferencnek. Munkács, 1711. április 4. MTAK Kt. Ms. 4968. 18. d.

⁵² Sennyey István levele II. Rákóczi Ferencnek. Munkács, 1711. március 13. MTAK Kt. Ms. 4968. 18. d.

⁵³ *Lukinich* 1925. 406. o.

⁵⁴ II. Rákóczi Ferenc instrukciója Munkács főparancsnokának. Salánk, 1711. február 10. *Thaly* 1874. 583–584. o.

⁵⁵ A kapososok, kaposos palotások (deliák, deliások) Rákóczi udvari hadainak egyik reprezentatív századához tartozó gyalogos testőrök. *Ebergényi* 2010. 381. o. Lásd bővebben: *Kálmán Mészáros*: The Palatial Court Regiment of Ferenc II. Rákóczi. [II. Rákóczi Ferenc udvari palotászezrede. – Ford. *Oláh László*.] *Studia Caroliensia. A Károli Gáspár Református Egyetem folyóirata*, 5. (2004) 3–4. sz. (2006 elején jelent meg.); Európa és Magyarország II. Rákóczi Ferenc korában. Europe and Hungary in the Age of Ferenc II Rákóczi. Nemzetközi konferencia a Károli Gáspár Református Egyetem, a szombathelyi Berzsényi Dániel Tanárképző

oltalmával bizta meg Rákóczi, száz válogatott legénnyel egy strázsamester felügyelete alatt. Velük együtt a felső várba megfelelő számú tüzért is rendelt. Szigorúan meghagyta azonban azt is, hogy tisztekből csak annyi legyen a felső várban, amennyit annak őrsege indokol, mert a létszámfeletti csak az élelmet fogyasztanak.⁵⁶ Sennyey április 24-i levelében írja Rákóczinak: „Zay uramnak is írtam, hogy az karabélyos regementel jüjjon be mind azért [...] hogy itt, ha hostilitásra fakadunk, cavaleria nélkül éppen nem lehetünk.”⁵⁷ Öt nappal később Zay András, Rákóczi udvari lovas-karabélyos ezredével már Munkácson volt.⁵⁸ A fejedelem elsősorban a lovas hadak szaporítását és összevonását sürgette Munkács körül, ezért instrukciójában megígérte Rétey György, Nikházi György, Beleznay János és Máriássy Ádám ezredeinek odarendelését is. Az volt a véleménye, hogy amíg az ellenség formális ostromra nem készül, addig a lovasságnak nagyobb hasznát lehet venni a környékbeli falvakból történő élelem és pénz begyűjtésénél.

Munkácsra nem csak katonák, hanem azok családtagjai, tehát polgári személyek is menekültek. Még magának Károlynak a családja is Munkácsra érkezett: felesége, Barkóczy Krisztina, gyermekeik, Klára és Ferenc, valamint özvegy anyósa, Koháry Judit. Tovább akartak indulni Lengyelország vagy Moldva felé, de 1711. január 7-én a lengyelországi török–tatar támadásról szóló különböző bizonytalan hírek miatt Barkóczy Krisztina végül családjával együtt a munkácsi alsó várban kiépített szállásán maradt.⁵⁹ Nem csak Károlyi felesége volt Munkácson, itt volt Sennyey István felesége is már jóval azelőtt, hogy férje a vár főparancsnoka lett: „...más főasszonyság Senyey uraméké, s a többi... is itt Munkácson vagyon...”⁶⁰

Hadellátás és pénzügyek

A vár főparancsnokának készült fejedelmi instrukció a hadellátás kérdését részletesen szabályozta. Amint azt már fentebb említettem, Munkácson Rákóczi jelentős készleteket halmoztatott fel. A vár minél jobb ellátása végett egész télen jártak az élelmet, hadianyagot és egyéb hadfelszerelést szállító szekerek és szánok Munkács várába.⁶¹ A védők élelemmel való ellátásában kiemelt szerepe volt a különböző vízi és szárazmalmoknak, melyekben a felhalmozott gabonát őrölték meg.⁶² Amennyiben ostromra került sor, az ostromló csapatok igyekeztek a malmokat és gátjaikat megrongálni és mielőbb tönkreten-

Főiskola, a Közép-európai Egyetem, az Eötvös Loránd Tudományegyetem, a budapesti Francia Kulturális Intézet, a Magyar Honvédelmi Minisztérium Hadtörténeti Intézete és Múzeuma és a Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár szervezésében. Budapest, 2003. szeptember 24–26. 175–194. o.; *Mészáros Kálmán*: Egy reprezentatív testőrszázad II. Rákóczi Ferenc udvarában. A kapcsos palotások névjegyzékei (1706. május–szeptember). In: Az értelem bátorsága. Tanulmányok Perjés Géza emlékére. Szerk. *Hausner Gábor*. Budapest, 2005. 469–477. o.

⁵⁶ II. Rákóczi Ferenc instrukciója Munkács főparancsnokának. Salánk, 1711. február 10. *Thaly* 1874. 583. o.

⁵⁷ Sennyey István levele II. Rákóczi Ferencnek. Munkács, 1711. április 24. MTAK Kt. Ms. 4968. 18. d.; *Bánkúti* 1991. 65–66. o.

⁵⁸ Sennyey István levele II. Rákóczi Ferencnek. Munkács, 1711. április 29. MTAK Kt. Ms. 4968. 18. d.; *Bánkúti* 1991. 71. o.

⁵⁹ Rákóczinak is az volt a kívánsága, hogy Károlyi családja egyelőre maradjon Munkácson. *Lukinich* 1935. 565–567. o.

⁶⁰ Károlyi Sándor levele Eszterházy Dániel kassai parancsnokhoz. Munkács, 1711. január 15. *Bánkúti* 1991. 32–33. o.

⁶¹ Károlyi Sándor levele II. Rákóczi Ferencnek. Gelényes, 1711. február 9. *Thaly* 1874. 573. o.; Rákóczi rendelete a Nagybányán található ólomnak Munkácsra szállításáról. II. Rákóczi Ferenc levele Károlyi Sándornak. Munkács, 1710. december 3. II. *Lukinich* 1935. 553. o.

⁶² A malmok fajtáiról, szerepéről, működéséről bővebben: *Pongrácz Pál*: Régi malomépítészet. Budapest, 1967.; *Balázs György*: Előerővel működő malmok a Kárpát-medencében. *Magyar Mezőgazdasági Múzeum évkönyve, 1986–1987*. Budapest, 1987. 405–446. o.

ni.⁶³ Instrukciójában már Rákóczi is felhívta a vár parancsnokának figyelmét – aki akkor még Vay Ádám volt – a malmok védelmének kiemelt fontosságára, ezenkívül Sennyey és Szentiványi alparancsnok Rákóczihoz írt leveleikben is többször említést tettek a malmok építéséről és őrlési munkájáról.

Rákóczi a munkácsi vár gazdasági irányítását Eötvös Miklóstra, Károlyi Sándor birtokainak egykori jószágigazgatójára bízta.⁶⁴ Közvetlenül a vár főparancsnokának, Sennyey Istvánnak rendelték alá Eötvöst, aki már 1706-tól tiszántúli kerületi főhadbiztosként szolgált a fejedelmet. Felelt az élestarak feltöltéséért és egyéb készletek felhalmozásáért, továbbá az építkezésekhez szükséges anyagok és eszközök beszerzésének feladatai is rá hárultak. Jellemző az ellátás nehézségeire, hogy a fejedelmi instrukció szerint a kenyér- és húsfejadagon lehetőség szerint csalással is takarékoskodnia kellett.⁶⁵ Sennyey István hűen követte a fejedelem parancsát: „Az prófont házzal⁶⁶ is, olykor egy két napot ellopatom, annak erogatiójában punctualis kívánok lenni és nem másképpen, hanem csak secundum purum statum effectivum, hogy annyival is inkább conferáltassék az élés.”⁶⁷

A Munkácson felhalmozott készletekből azonban nem csak a védőket, hanem Rákóczi Lengyelországban lévő udvarát is el kellett látni: „Mellettünk levő udvarunk intertentiójára kívántató szalonna, bor és egyéb victuáléknak konyhához való eszközöknek munkácsi várunkból való kihozattatások iránt, nem különben tekintetes nemzeti vitéz Vay Ádám udvarunk és praetoriana militiánk marschallusa, úri hívünk szükségére való naturáléknak kivittetések iránt is midőn requiráltatni fog, bocsáttassa ki szabadosan Kegyelmed.”⁶⁸

Március második felében Sennyey még arról számol be a fejedelemnek, hogy gazdasági ügyei a körülményekhez képest jól haladnak, a malmok folyamatosan őrlnek, így lisztet nem csak a vár alatti palánkba, de fel a várba is tudnak hordani. A munkácsi felső vár készleteire utal a fejedelmi instrukció, mikor a felső várat védő katonasághoz annyi élelem (porciókészlet) rendelését írja elő, hogy az egy évig kitartson úgy, hogy az alsó vár készleteire ne legyen szükség.⁶⁹ Azonban hamarosan megsokasodtak Sennyey panaszai az élelmiszerkészlettel kapcsolatban, mivel időközben a Munkácson koncentrálló kuruc katonaság és az ide menekülők számának emelkedése miatt április elejére a liszt már jelentősen megfogyatkozott a várban. A malmok „örlő kapacitása” nem bírta az őréség liszttel való ellátását, „feles lévén az had, sok liszt kívántatik”. Sennyey ezért legfontosabb feladatának a malmok építését és munkába állítását tartotta, mivel a külső őrlés „az marha szekerek nem léte, és az utak gonoszsága miatt” lehetetlen.⁷⁰ Azonban a szigorú takarékoskodás dacára már május második felére annyira fogyóban volt a kenyér

⁶³ Amint azt itt, Munkácson és Kassán is tették. Lásd Bánkúti Imre 7. jegyzetben idézett munkáját, 879. o.

⁶⁴ Eötvös tevékenységéről bővebben: *Kovács Agnes*: Egy kelet-magyarországi karriertörténet: Eötvös Miklós pályája. In: Tanulmánykötet a 60 éves Gebei Sándor tiszteletére. Szerk. *Besze Tibor – Miskei Antal*. Eger, 2007.

⁶⁵ II. Rákóczi Ferenc instrukciója Munkács főparancsnokának. Salánk, 1711. február 10. *Thaly* 1874. 573., 587. o.

⁶⁶ Prófont vagy „prófont ház”, azaz katonai élelmészeti raktár. Felelős vezetője a prófontmester, akinek pontos listát kellett vezetnie a vár gabona és egyéb élelmiszerkészleteinek beviteléről és kiadásáról, amelyről állandóan tájékoztatnia kellett a vár parancsnokát. Felügyelte a molnárokat és a sütőket, gondoskodott a tűzifa beszerzéséről, a sütőház, a magazinum és környékének tisztán tartásáról. *Bánkúti Imre*: Hadellátás és hadtápszervezet Rákóczi hadseregében. In: a Rákóczi-tanulmányok c., 11. jegyzetben hivatkozott munkában, 174. o.

⁶⁷ Sennyey István levele II. Rákóczi Ferencnek. Munkács, 1711. március 13. MTAK Kt. Ms. 4968. 18. d.

⁶⁸ II. Rákóczi Ferenc levele Sennyey Istvánnak. Sztrij, 1711. március 21. MTAK Kt. Ms. 4968. 18. d.; „Innen az erősségből hopmester uram ő kegyelmének kívánságára, úgy Vay uram szavaira, nem csak portékát, de élést is kihordattak.” Sennyey István levele II. Rákóczi Ferencnek. Munkács, 1711. április 4. MTAK Kt. Ms. 4968. 18. d.

⁶⁹ II. Rákóczi Ferenc instrukciója Munkács főparancsnokának. Salánk, 1711. február 10. *Thaly* 1874. 583. o.

⁷⁰ Sennyey István levele II. Rákóczi Ferencnek. Munkács, 1711. április 4. MTAK Kt. Ms. 4968. 18. d.

és a hús, hogy a védők soraiban kisebb zúgolódás támadt a készletek megfogyatkozása miatt. Az alsó vár őrsége számára már liszt sem volt, és ha az alsó malom is elveszik, nem is lesz, írja Sennyey.⁷¹

Pénz tekintetében sem álltak jobban a védők, olyannyira, hogy röviddel az után, hogy Sennyey átvette a vár fölötti parancsnokságot, rögtön a hadak fizetlenségének problémájával kellett szembesülnie. A vitézlő rend arra vonatkozó panaszait, hogy egy hónapja nem kaptak a hadak hópénzt, Szentiványi János, Turcsányi János, Bagossy László, Bagossy Mihály közvetítették számára. Körössy György komornyik Rákóczi ezüstkészletéből 1000 rénes forintot fizetett ki a karabélyosoknak és más alakulatoknak.⁷² Balogh Gáspár fizetőmester – akinek a feladata a munkácsi helyőrség zsoldjának fizetése volt – biztatta Sennyeyt, hogy a fizetésekre áprilisban elég lesz az adóbeszedésből származó bevétel, de kételkedett abban, hogy a későbbiekben a közel 4000 rénes forintnyi összeget, ami az őrség havi fizetésére kell, csak az adószedésből elő tudják teremteni.⁷³ A kocsmázatásból származó bevételeket is felhasználták arra, hogy az őrség fizetlenségét valamelest orvosolják.⁷⁴

Rákóczi instrukciójának megfelelően öthetente kellett a hópénzt kiadnia, továbbá a felső vár és az alsó város őrségén kívül még a környéken állomásozó Charrière-ezred zsoldját is neki kellett előteremteni, azonban az ehhez szükséges pénz nem mindig állt rendelkezésére.⁷⁵ Sennyeynek már április elején saját pénzéből kellett 1000 rénes forint kölcsönt adnia, hogy a költségeket valahogyan fedezni tudják.⁷⁶ A pénztelenség az erődítési munkálatokra is kihatott. Április 20-i levelében Sennyey panaszkodik Rákóczinak, hogy jól folya a munka, és a sánc körül való elmaradt részek is készüléneek, ha lenne pénz, mert akkor a haddúkat is munkába tudná állítani, de még a rendes fizetésükre is alig van pénz hétről-hétre.⁷⁷

Munkács helyzete a béketárgyalások idején

Rákóczi diplomáciai céljainak eléréséhez rendkívül fontos volt, hogy Munkács vára a lehető legtovább kitartson. A vár parancsnokaihoz, majd a vár őrségéhez írt leveleiben nem mulasztotta el kitartásra buzdítani a védőket. Azonban ez egyre nehezebben ment.

A szövetkezett rendek Magyarországon levő tagjai 1711. április 6-án elfogadták az előzetes béketervet. A gyűlés határozataival a munkácsi és az ungvári őrség nem értett egyet.⁷⁸ Azonban Sennyey többekkel együtt azon az állásponton volt, hogy a tárgyalásokat még abban az esetben is folytatni kell, ha a „Felséges Fejedelmünk ezen pacificationnak rendesen leendő conclusiojára és végben vitelére [...] bizonyos akadály miatt ezen utolsó és peremptorius terminusra ki nem jöhetne.”⁷⁹

Sennyeyék bíztak benne, hogy Rákóczi hamarosan visszatér Lengyelországból, de április második felére egyre nyilvánvalóbb lett, hogy a fejedelem – egyelőre – nem készül vissza az országba. Április 16-i levelében a kuruc haderő általános békevágyáról megírta

⁷¹ Sennyey István levele II. Rákóczi Ferencnek. Munkács, 1711. május 20. MTAK Kt. Ms. 4968. 18. d.

⁷² Sennyey István levele II. Rákóczi Ferencnek. Munkács, 1711. március 13. MTAK Kt. Ms. 4968. 18. d.

⁷³ Sennyey István levele II. Rákóczi Ferencnek. Munkács, 1711. április 4. MTAK Kt. Ms. 4968. 18. d.

⁷⁴ Szentiványi János levele II. Rákóczi Ferencnek. Munkács, 1711. április 18. MTAK Kt. Ms. 4968. 18. d.

⁷⁵ Károlyi Sándor levele II. Rákóczi Ferencnek. Munkács, 1711. március 31. *Bánkúti* 1991. 54. o.

⁷⁶ Sennyey István levele II. Rákóczi Ferencnek. Munkács, 1711. április 4. MTAK Kt. Ms. 4968. 18. d.

⁷⁷ Sennyey István levele II. Rákóczi Ferencnek. Munkács, 1711. április 20. MTAK Kt. Ms. 4968. 18. d.

⁷⁸ Ebeczky István levele Szentiványi Jánosnak. Ungvár, 1711. április 14. MTAK Kt. Ms. 4968. 18. d.

⁷⁹ Sennyey István levele Károlyi Sándornak. Munkács, 1711. április 22. *Bánkúti* 1991. 64–65. o.; Pulyainál eltérő szöveggel: *Pulyai János: Szatmári békeség. S. a. r., a bevezetőt írta, a jegyzeteket és mutatókat Mészáros Kálmán közreműködésével összeállította Bánkúti Imre. (Rákóczi Források.) Budapest, 2007. 161–163. o.*

Rákóczinak, hogy „ez a mi hadakozást megunó és csak otthon lakni kívánó nemzetünk az hamar leendő succursus iránt teljességgel kétségben esvén, az Pálfi uram által, ám-bár imilyen-amolyan, oblatumokhoz gondolatlanul” ragaszkodik. Kénytelen volt azt is megvallani, hogy ha a fejedelem „vagy ki nem talál jöhetni az praefigált gyűlésre, vagy bizonyos succursussal nem fogja őket consolálni, Pálfi pedig mindent fog ígérni, bezzeg lesz mesterség benne mostani resolutiójokat [a háború folytatására] tovább is megtartani, amint is egyedül Istennek nagy munkája lesz – ha kiváltképpen Felséged ki nem talál jöhetni az huszti terminusra – az hadakozásban tovább való megmaradások”.⁸⁰

A fejedelem a kedvező diplomáciai híreket is felhasználta, hogy a vár védőit kitarásra buzdítsa. Amikor értesült arról, hogy az angol kormány megbízottat küldött Bécsbe „a mi békességünk elősegítésére”, ezt a cár közeledésének hírével együtt még aznap megírta Sennyeynek. Április 18-i levelében bizalmasan közölte Sennyeyvel, hogy a cár „még jövetele előtt” tudtára adta, „hogy resolválta a francia királlyal való colligatiót”, és kérte, hogy ne praecipitálja a tractát Rákóczi, „mert elérkezvén, kész minden lehetőképen megsegíteni bennünket”. Ennél is beszédesebbek Rákóczi Sennyeyhez intézett sorai. „Kegyelmed Istenére, lelkére s hitire kérem s kényszerítem Kegyelmedet: viselje gondját váramnak, a melyet, mint egyetleneg kéncsemet, particularis bizodalomtól viseltetvén, bíztam Kegyelmedre, – hadd ne csalattattassam már meg az Kegyelmed személyében is, úgy, mint Károlyiében, s lássa a keresztény világ, hogy állhatatos szívé magyar is találta-tik, s ne legyünk épen csúfjára az keresztény világnak, s ne tetézzük hitelenséggel dicsőséges Confoederatiókat! Vegye Kegyelmed szívére igyünknek igazságát, melyhez való zelustúl viseltetve, sokszor láttam könyvbe lábni az Kegyelmed semeit, s felbuzdulni szívé”.⁸¹

Tagadhatatlan, hogy a fejedelem optimizmusa hatással volt Sennyey Istvánra. Április 22-én levelében még a békés megegyezés mellett foglalt állást, Rákóczi levelének hatására két nap múlva már az elutasítás álláspontjára helyezkedett.⁸²

1711. április 17-én Bécsben váratlanul meghalt I. József császár és magyar király. Halálát Pálffyék eltitkolták, nehogy ez további nehézségeket okozzon, és a tárgyalásokat minél hamarabb be tudják fejezni. Károlyi Sándor és Pálffy János 1711. április 30-án aláírta Szatmár városában a békét, az uralkodó és az alattvalók megegyezését. Másnap Majténynál a hadiszemlére összehívott mintegy tizennégyezer főnyi kuruc katonaság földbe szúrt száznegyvenkilenc zászlót, letette a fegyvert, és hűséget esküdött az akkor már halott uralkodónak.⁸³

A szatmári béke mindenkinek bűnbocsánatot ígért és garantálta a felkelőknek elkobzott birtokaik visszaadását. A vallásügy rendezését az összehívandó országgyűlésre utalta, Erdélyt a karlócai békében rögzített állapotában hagyta. Első pontja rendelkezik Rákóczi személyére vonatkozóan: a kegyelem mellett összes ingó és ingatlan vagyonát meghagyta, mindkét országban azon birtokok kivételével, melyek vártartozékok voltak.

A hűségeskü letételére az okirat háromhetes határidőt adott Rákóczinak, de várait köteles volt a hűségeskü letételének elhalasztása esetén is azonnal átadni és tartozik azok átadására utasítást adni a várparancsnokoknak, továbbá ki kell vonnia a várakból a katonaságot. Ezzel szemben királyi részről azt ígérték, hogy a várak a fejedelem javaiban és

⁸⁰ Sennyey István levele II. Rákóczi Ferencnek. Munkács, 1711. április 16. MTAK Kt. Ms. 4968. 18. d.; Lukinich 1925. 127. o.

⁸¹ II. Rákóczi Ferenc levele Sennyey Istvánnak. Kukizów, 1711. április 18. *Thaly* 1874. 623–624. o.

⁸² Sennyey István levele II. Rákóczi Ferencnek. Munkács, 1711. április 24. MTAK Kt. Ms. 4968. 18. d.; Bánkúti 1991. 65–66. o.

⁸³ *Köpeczi Béla – R. Várkonyi Ágnes*: II. Rákóczi Ferenc. Harmadik javított kiadás. Budapest, 2004. (A továbbiakban: *Köpeczi – R. Várkonyi* 2004.) 465. o.

jövedelmeiben károkat nem okoznak, s őrségeik császári zsoldpénzen tartatnak.⁸⁴ Amikor a császár halálhíre eljutott a fejedelemhez, ismét azt írta Sennyei Istvánnak, hogy ne adja fel az erősséget, a császár halálában Isten „csudálatos munkáját” látta, mely az ellenségeskedések továbbfolytatását indokolatlanná tette, továbbá Rákóczi szerint tárgyalanná vált minden olyan megállapodás is, amit az uralkodó halála után kötöttek. „Mindaddig azért – írta Sennyeinek – míg királyunk nem lesz, én a tractát nem concludálhatom, se váramat s jószágomat valakinek adni nem tartozom, ha valaki pedig azt el akarja foglalni: az erő és törvénytelen hatalom ellen a természet és szabadságunktól adott facultással lehet élni, és azok, úgy a practicák ellen szükséges is, hogy megoltalmazza Kegyelmed [...] mivel az Isten maga csodálatos munkájával, az császár véletlen halála megsínálta a békeséget s ezentúl csak akkor és azok ellen reviviscál Confoederatiónk ereje, amikor és az kik szabadságunk rontására fognak igyekezni, és törvényes utakon nem fognak járni.”⁸⁵

Az uralkodó halálának kitudódása utáni feszült várakozás, a békekötés és a politikai esélyek latolgatása jól nyomon követhető Sennyei, Szentiványi és Rákóczi egymásnak írt leveleiben. Rákóczi álláspontját magukévé téve arra hivatkoztak a vár átadását követelő Pálffy Jánosnak és Károlyi Sándornak írt leveleikben, hogy a király halálával megszűnt az ellenségeskedés minden oka, nincs kinek feladni a várat, ezért meg kell várni az új király megválasztását, azt követően ők is egy akarattal csatlakoznak az ország döntéséhez.⁸⁶

Ebergényi László császári altábornagy is csupán okoskodásnak tartotta Sennyei érvelését, majd a következő ironikus példával summázta Károlynak a munkácsiak helyzetét: „...az torma egyszer akarván magát kölletni, avval dicsekedett, hogy ő mézzel igen jó. Arra az méz felel, s mondja, hogy ő torma nélkül is igen jó! Sennyei Uram is Munkáchostul az országgal jó, de az ország őkegyelmek nélkül is igen jó.”⁸⁷

A fejedelem felszólította mindazokat, akik aláírták a szatmári békét, hogy térjenek vissza hűségére, gyülekezzenek Munkácson és Esterházy Antal parancsainak, engedelmeskedjenek, akit azért küld haza – a fegyverszünet betartását szigorúan meghagyva –, hogy a hűségén megmaradt hadakat összegyűjtse és kihozza Rákóczi után Lengyelországba.⁸⁸ Utasította továbbá Sennyeit, hogy a parancsnoksága alatt lévő hadakkal tartózkodjon mindenféle ellenségeskedéstől, mert amíg nincs új király, a szabadságért való harcot is beszüntetik.⁸⁹ Szentiványi erről ekképpen tájékoztatta Náray László brigadéroszt: „nem bántjuk mi senkit, semmi hostilitást nem exerceálunk, offensive lenni nem is kívánunk, de az deffensiót el nem mulatjuk, ha bánt valaki.”⁹⁰ Esterházy bejövetelére végül nem került sor, mert miután megtudta, hogy Kővár, Ungvár és Huszt megnyitotta kapuit a császáriaknak, nem vállalkozott a rábízott feladat végrehajtására.⁹¹

⁸⁴ Lukinich 1925. 141. o.

⁸⁵ II. Rákóczi Ferenc levele Sennyei Istvánnak. Zalusa, 1711. május 10. *Thaly* 1874. 647–649. o.

⁸⁶ Rákóczi közjogi álláspontját Munkács védői több levélben is megfogalmazták. Sennyei István és a munkácsai őrség levele Pálffy Jánosnak. Munkács. 1711. május 13. után. MTAK Kt. Ms. 4968. 18. d.; *Bánkúti – Mészáros* 2012. 1106–1107. o.

⁸⁷ Ebergényi László levele Károlyi Sándorhoz. 1711. május 17. *Ebergényi* 2010. 132. o.

⁸⁸ II. Rákóczi Ferenc levele Sennyei Istvánnak. Zalusa, 1711. május 10. *Thaly* 1874. 647–649. o.; *Köpeczi – R. Várkonyi* 2004. 477. o.

⁸⁹ II. Rákóczi Ferenc levele Sennyei Istvánnak. Zalusa, 1711. május 10. *Thaly* 1874. 647–649. o.

⁹⁰ Szentiványi János levele Náray Lászlónak. Munkács, 1711. május 11. MTAK Kt. Ms. 4968. 18. d.; *Bánkúti – Mészáros* 2012. 1103–1104. o.

⁹¹ Lukinich 1925. 155. o. „Huszt már megvagyon”. *Ebergényi* 2010. 123. o.

Belső békétlenség

Május első napjaiban a várőrségen belüli villongások is nehezítették (csökkentve ezzel egy eredményes védelem esélyét) a munkácsi védők és Sennyey István helyzetét. A kapcsos század két főtisztje, Péchy Miklós és Nagyidai Sámuel nem bízván parancsnokaikban, árulással gyanúsították és életveszélyesen megfenyegették Sennyey Istvánt és Szentiványi Jánost, majd Bay László előtt is nyíltan fellázadtak. A „labancság”, az árulás vádját arra alapozták, hogy Károlyinét ki akarják Munkácsról engedni minden javával együtt, és hogy Rákóczi kukizóvi kiáltványát, valamint a beküldött békeokmány szövegét nem olvasták fel előttük. Miután május 3-án Sennyey mindkettőt kihirdette, utóbbit elküldte Rákóczinak is.

A két parancsnok életén kívül Rákóczi más, Munkácson maradt híveinek és Károlyi feleségének a testi épsége is veszélyben forgott. A két kapcsos főtiszt a fizetéssel is elégedetlen volt, továbbá a megfenyegetett személyek és Rákóczi várban hagyott javaira is szemet vetettek.⁹² Miután megmutatták nekik Rákóczi levelét az erre vonatkozó parancsokkal, sikerült némileg lecsillapítani a kedélyeket. Sennyey és Szentiványi másnap felhívatta a felső várba a tiszteket, és felajánlották, hogy ha kifogásuk van velük szemben, ők készek átadni a parancsnokságot és Rákóczi elé járulni: döntse el, vétkesek-e a „labancságban”. Sennyey levélben könyörgött a fejedelemnek, hogy küldjön más parancsnokot helyette.⁹³ Rákóczi azonban bizalmáról biztosította és megerősítette Sennyeyt munkácsi főparancsnoki tisztében, és megnyugtatta, hogy gyanúja nem a várban lévőkre, hanem a kintről érkezettek felé irányult, akik hűségében jogosan kételkedett. Túlzottnak nevezte a kapcsos tisztek buzgalmát, és kérte Sennyeyt, tartsa meg az erősséget jelenlegi állapotában. Biztassa a védőket, és ha támadás érné, védjék meg a várat. Kérte, legyen gondja arra is, hogy a hűségén maradt hadak ne tegyenek kárt. Sennyey és Szentiványi panaszára Rákóczi a kapcsos főtiszteket engedelmisségre intette és meghagyta: „respublicát ne csináljanak”.⁹⁴

Károlyi Munkácson rekedt családjának helyzete már áprilisban bizonytalan volt. Sennyey április 30-án keltezett levelében kért utasítást a fejedelemtől, hogy mitévő legyen az elpártoltak Munkácson maradt családtagjaival, többek között Károlyi feleségével. A fejedelem válaszában közölte Sennyeyvel, hogy a tisztek feleségeit, aki kéri, engedje szabadon és senki személyében a legkisebb bántódás se essék. Károlyi feleségének elengedéséhez azzal a megszorítással járult hozzá, hogy csak Károlyi másodszeri kérésére engedjék távozni, élésen és borán kívül minden vagyonával együtt. Ha Károlyi másodszor „nem requirálna” a felesége kibocsátása iránt, csak a maga kérésére az asszonyt ne engedje ki.⁹⁵ Miután Károlyi április 28-án Szentiványinak írt levelében is sürgette kibocsátásukat, Sennyey engedélyezte a család távozását, akik május 9-én már Károlyi olcsvai birtokán tartózkodtak.⁹⁶ A katonák fenyegetőzése miatt Sennyey úgy döntött, hogy előbb csak Károlyi feleségének anyja és Károlyi gyermekei térjenek haza, Károlyinét pedig a nagyobb biztonsága érdekében felköltöztette a felső várba.⁹⁷ Felesége leveléből Károlyi arról is értesült, hogy a várban a lázongó hajdúk azt tervezték, hogy miután a vár parancsnokaival végeznek, megölik őt is, gyerekeiket életben tartják addig, míg Károlyi a vár alá megy, s majd akkor kilövik őket az ágyúkból.⁹⁸

⁹² Sennyey István levele II. Rákóczi Ferencnek. Munkács, 1711. május 4. MTAK Kt. Ms. 4968. 18. d.

⁹³ Uo.

⁹⁴ II. Rákóczi Ferenc levele Sennyey Istvánnak. Zalusa, 1711. május 10. *Thaly* 1874. 648. o.; II. Rákóczi Ferenc levele Szentiványi Jánosnak. Zalusa, 1711. május 11. Uo. 652. o.

⁹⁵ II. Rákóczi Ferenc levele Sennyey Istvánnak. Zalusa, 1711. május 10. *Thaly* 1874. 648. o.

⁹⁶ Károlyi Sándor levele Ebergényi Lászlónak. Nagykároly, 1711. május 9. *Ebergényi* 2010. 119. o.

⁹⁷ Sennyey István levele Károlyi Sándornak. Munkács, 1711. május 4. *Lukinich* 1925. 359–361. o.

⁹⁸ Károlyi Sándor levele Ebergényi Lászlónak. Nagykároly, 1711. május 7. *Ebergényi* 2010. 118. o.

Blokád és kapituláció

A vár sorsa a szatmári békekötést követően sem dőlt el rögtön. Miután május derekáiig Kővár, Ungvár és Huszt megnyitotta kapuit a császáriaknak, már csak egyedül a Sennyey István vezette munkácsi őrség tartott ki Rákóczi mellett. A békekötés után a védők száma jelentősen megfogyatkozott, mindennaposak lettek a szökések.⁹⁹ A munkácsi őrség állapotáról Szentiványi János május 9-i levelében így tájékoztatta a fejedelmet: „Itt hányja az hab az embereket, még az eleit is, az mostani nem pacificációnak mézének mérges vize elkezdte fogni sokaknak száját, tekenőben levő vízhez hasonló elméket tántorítani”, rögtön hozzá is tette: „de ne búsuljon Felséged, valamint, valahogy, de lélekben találja Felséged Munkácsot”. Továbbra is kitartanak, de kérte Rákóczit, amivel lehet – lóval, emberrel –, támogassa őket, mert Szentiványi saját ezrede, Károlyi és Bagossy ezredei létszámban jelentősen megfogyatkoztak.¹⁰⁰ Május első felére szinte teljesen feloszlott a Pelargus János, Bélteki Tivadar és Kozma János hadnagyok parancsnokságai alatt álló három szabad század hajdúság, amelyeket még 1711 elején Rákóczi állíttatott fel a munkácsi őrség segítésére, és a strázsáláson kívül az éléshajtás, portyázás, adószedés volt a feladatuk.¹⁰¹

Május 13-án Nagymihályon keltezett levelében Pálffy meghódolásra és a vár átadására szólította fel a munkácsiakat. Abban az esetben, ha átadják a várat, módjában áll kiterjeszteni rájuk a béke érvényességét, mind személyükre, mind jószágukra nézve teljes kegyelmet kapnak. Kilátásba helyezte, hogy ha nem adják fel a várat, akkor ő maga fog odamenni és blokád alá veszi őket. Mihelyt azonban a vár alól elmegy, az odarendelt tiszttel már nem lesz módjuk tovább tárgyalni.¹⁰²

Sennyey Rákóczi álláspontját tolmácsolva arra hivatkozott, hogy a király halálával megszűnt az ellenségeskedés oka és minden alapja, nincs kinek feladni a várat. Meg kell várni az új király megválasztását, azt követően ők is egy akarattal csatlakoznak az ország döntéséhez. Addig azonban semlegesek kívánnak maradni és biztosították a császári csapatok főparancsnokát, hogy ők mindenféle erőszaktól tartózkodni fognak.¹⁰³ Eközben a császári csapatok közeledtek Munkács felé, május közepére ők tartották ellenőrzés alatt a vár környékét. A Tiszántúlon is megkezdték a hadműveleteket, Rabutin¹⁰⁴ már Szőlős¹⁰⁵ felé „comandiroztat”, Ebergényi László Kálló, Pálffy pedig Ungvár felől közelített, mintegy kétezer lovassal és néhány száz gyalogossal.¹⁰⁶ A császáriak megkezdték a szatmári erőd újjáépítését,¹⁰⁷ melynek lebontását még 1705 elején

⁹⁹ Sennyey István levele II. Rákóczi Ferencnek. Munkács, 1711. május 4. MTAK Kt. Ms. 4968. 18. d.

¹⁰⁰ Szentiványi János levele II. Rákóczi Ferencnek. Munkács, 1711. május 9. MTAK Kt. Ms. 4968. 18. d.; *Bánkúti – Mészáros* 2012. 1099–1100. o.; Barkóczy Krisztina is tájékoztatta férjét május 5-i levelében a szökésekről. Károlyi Sándor levele Ebergényi Lászlónak. Nagykároly, 1711. május 7. *Ebergényi* 2010. 117. o.

¹⁰¹ Szentiványi János II. Rákóczi Ferencnek. Munkács, 1711. május 9. MTAK Kt. Ms. 4968. 18. d.; *Bánkúti – Mészáros* 2012. 1099–1100. o.; II. Rákóczi Ferenc instrukciója Munkács főparancsnokának. Salánk, 1711. február 10. *Thaly* 1874. 589–590. o.

¹⁰² Pálffy János levele Sennyey Istvánnak és a munkácsi őrségnek. Nagyszentmihály, 1711. május 13. MTAK Kt. Ms. 4968. 18. d.; *Bánkúti – Mészáros* 2012. 1105–1106. o.

¹⁰³ Sennyey István és munkácsi őrség levele Pálffy Jánosnak. Munkács. 1711. május 13. után. MTAK Kt. Ms. 4968. 18. d.; *Bánkúti – Mészáros* 2012. 1106–1107. o.

¹⁰⁴ Itt feltehetően a Rabutin dragonyosvezredről van szó, mivel 1710–11-ben Jean Luis Rabutin de Bussy gróf a tényleges katonai szolgálathól már visszavonult. ez időben Carl Ludwig Acton báró (ezredes) parancsnoksága alatt állt az egység. *Ebergényi* 2010. 412–413. o.

¹⁰⁵ Nagyszőlős (Ugocsa vármegye), ma Vinohryyiv (Ukrajna).

¹⁰⁶ Sennyey István levele II. Rákóczi Ferencnek, Munkács, 1711. május 20. MTAK Kt. Ms. 4968. 18. d.; *Bánkúti – Mészáros* 2012. 1121–1122. o.

¹⁰⁷ Szentiványi János levele II. Rákóczi Ferencnek, Munkács, 1711. május 15. MTAK Kt. Ms. 4968. 18. d.; *Bánkúti – Mészáros* 2012. 1114. o.

rendelte el Rákóczi, és még az év végére gyakorlatilag a vár mint katonai objektum megszűnt létezni.¹⁰⁸

Rákóczi egyre világosabban látta a munkácsi őrség ingadozását. A vár parancsnokainak írt leveleiben,¹⁰⁹ hol gúnyosan, hol felháborodva szólt kishitűségükről: „...aki ittenvaló fáradságos munkáim által vígasztal, s nemzetem gyengeségével, óránként hanyatló sorsával szomorít...bóldogtalan eszetekkel mégis nem az Istenben vetitek reménségteket, s igyünk igazságában, – hanem nékem panaszozkodtok, s azt gondoljátok, hogy lehessen emberi mód szerént többet cselekednem, mintsem cselekszem”. Arra, hogy az uralkodó halála utáni megváltozott helyzetben „ki nem holt a német Magyarországból” és még mindig fenyegeti őket: „fogy bennetek a reménség, újonnan haldoklotok, s rész szerint kívánjátok, hogy bíztassalak benneteket, másfelől bennem is nincsen bizodalmatok, – mintha az én hatalmomba volna noscere tempora, quae Pater posuit in potestate sua, s én erővel vehetnék másokon.”

A fejedelem arra számított, hogy a császáriak nem fogják a várat blokád alá venni, mert „azon pusztá földön s Munkács környékén”, amelyet maguk pusztítottak el, hogy a munkácsi védők ne tudják élelmezni magukat, magukat sem tudnák élelmezni, ezért ne gondolják, hogy képes „nevezetes corpust tartani” ellenük? Látja Isten, szánom értetlenségteket; és a midőn annál, amit írtam s amit cselekszem, többet ne[m] cselekedhetem, s ha azoknak nem hisztek, haszontalan elmémet rátok fárasztani...¹¹⁰ Rákóczi azonban tévedett. Ugyanazon napon, amikor e sorokat papírra vetette, a császári csapatok megérkeztek Munkács alá. A fejedelem korábbi, minden ellenségeskedést megtiltó parancsa ellenére, május 17-én délelőtt 10 óra tájban Pálffy János vezetésével a vár alá érkező német corpust háromszori ágyúlövessel „köszöntötte” a munkácsi őrség.¹¹¹ Még aznap kiengedték Károlyi feleségét, Barkóczy Krisztinát is Munkácsról.¹¹² Másnap Pálffy indulatol levélben utasította el a védők minden kifogását, és további ellenállás esetén kilátásba helyezte, hogy nem katonai ellenségként, nem kurucként, hanem tolvajok s rablók módjára fog bánni velük.¹¹³ Május 19-én kelt levelében az őrség ezt a fenyegetést még visszautasította, s kitarítottak amellett, hogy minden ellenségeskedés nélkül, az ország törvényeinek megfelelően, mint ahogy azt többször hangoztatták, csupán a vár ura, Rákóczi Ferenc számára kívánják megtartani Munkácsot, de az új király megválasztása után készek azt átadni.¹¹⁴

A szatmári vár újjáépítésével kapcsolatos problémákról Ebergényi László és Károlyi Sándor egymásnak írt levelei tájékoztatnak: *Ebergényi* 2010. 202., 207., 214., 217., 228., 237., 244., 260. o. Pálffy János álláspontja a vár felújításával kapcsolatban: uo. 230. o.

¹⁰⁸ *Oross András*: Várombolások a Rákóczi-szabadságharc idején. *HK*, 124. (2011). 4. sz. 1043. o. Szatmár várával kapcsolatban lásd még: *Markó Arpád*: Le Maire francia-kuruc hadmérnök brigadéros szemlejelentése Szatmár és Ecsed várainak állapotáról 1705 februárjában. *HK*, új folyam 2. (1955) 3–4. sz. 432–451. o.

¹⁰⁹ II. Rákóczi Ferenc levele Szentiványi Jánosnak. Zalusa, 1711. május 17. *Thaly* 1874. 665–668. o.; II. Rákóczi Ferenc levele Sennyey Istvánnak. Zalusa, 1711. május 17., II. Rákóczi Ferenc instrukciója Munkács főparancsnokának. Salánk, 1711. február 10. Uo. 668–669. o.

¹¹⁰ II. Rákóczi Ferenc levele Szentiványi Jánosnak. Zalusa, 1711. május 17. *Thaly* 1874. 665–668. o.

¹¹¹ Szentiványi János levele II. Rákóczi Ferencnek, Munkács, 1711. május 20. MTAK Kt. Ms. 4968. 18. d.; *Bánkúti – Mészáros* 2012. 1118–1119. o.; Sennyey István levele II. Rákóczi Ferencnek. Munkács, 1711. május 20. és 21. MTAK Kt. Ms. 4968. 18. d.; *Bánkúti – Mészáros* 2012. 1121–1124. o.

¹¹² Károlyi Sándor levele Koháry Istvánnak. Olcsva, 1711. május 18. *Bánkúti* 1991. 77. o.

¹¹³ Pálffy János levele Sennyey Istvánnak és a munkácsi őrségnek. Munkács. 1711. május 18. MTAK Kt. Ms. 4968. 18. d.; Pálffy fenyegetőzéseire: *Pulyai János*: Szatmári békeség. S. a. r., a bevezetőt írta, a jegyzeteket és mutatókat *Mészáros Kálmán* közreműködésével összeállította *Bánkúti Imre*. (Rákóczi források.) Budapest, 2007. (A továbbiakban: *Pulyai*: Szatmári békeség.) 216. o.

¹¹⁴ A munkácsi őrség levele Pálffy Jánosnak. Munkács, 1711. május 19. MTAK Kt. Ms. 4968. 18. d.; *Bánkúti – Mészáros* 2012. 1115–1116. o.

A császári főparancsnok egyre türelmetlenebbül sürgette a vár átadását. Sennyey István írja Rákóczinak május 21-én, miután megírták Pálffyynak, milyen feltételek mellett adnák át Munkácsot, melyre neki egyéb válasza nem volt: „hanem össze szidván az anyánkat” elment, Löffelholzot¹¹⁵ hagyta ott olyan parancssal, hogy „valamit kaphat közülünk, mindgyárt felakasztassa”. Sennyey azért írta ezeket Rákóczinak, hogy a külföldi hatalmak is lássák „mely méltatlan, mely igaz ok nélkül kívánja eö Ngha Munkácsot, s oda nem adásért több vérontást, s könnyen következhető újabb hadakozást s édes hazánknak nagyobb pusztítását igyekezzen szerezni s tapasztalhatóképpen egyenesen arra fog okot adni csak ő nagysága és nem más, mert midőn szóval is kérdezték volna ő nagyságától embereink, hogy ki lesz már nekünk ellenségünk Munkácsnak fel nem adásért? Azt felelte, hogy senki nem egyéb, hanem Pálffy János.”¹¹⁶

A császári főparancsnok már távozni készült Munkács alól, amikor – május 19-én – Károlyi a vár alatti táborba ért, majd ő is kísérletet tett a Munkácsiak küldötteinek meggyőzése érdekében, de ő sem járt sikerrel. A tárgyalások eredménytelensége után ő is azzal távozott, hogy részéről a várvédők „vesszenek ottan”.¹¹⁷ Ebergényi László is nehezményezte, hogy tárgyalással nem sikerült megadásra bírni a munkácsi őrseget. Véleménye szerint körültekintőbben kellett volna tárgyalni velük, mivel ő is így ért el eredményt Kassán.¹¹⁸ Károlyi is azon az állásponton volt, hogy ha úgy tárgyaltak volna a munkácsiakkal, mint korábban Huszt és Ungvár védőivel, már német őrseg lenne a várban.¹¹⁹

Munkács szabályos ostromára nem került sor, a vár alatt Löffelholz altábornagy maradt az ostromzár kiépítésére, aki a város Podhering¹²⁰ felé eső kertjénél foglalt állást.¹²¹ A várvédők követve Rákóczi korábbi parancsát, továbbra is tartózkodtak ellenségeskedéstől, ahogy a császáriak is.¹²² Ők azért tartózkodtak a támadástól, mert Löffelholznak nem volt elég olyan katonája, aki ismerte volna a vidéket, május végén ezért száz katonát kért Károlyitól, aki azonban nem tudott eleget tenni a kérésnek.¹²³ Május 31-én vasárnap bekövetkezett az első összecsapás: a császáriak elhajtották a várbeliek vágómarháinak jelentős részét és számos lovat is, 16 embert vágtak le, és 12-t fogtak el.¹²⁴ A következő napokban Löffelholz megkezdte az ostrom előkészületeit, Sennyey István becslése szerint ekkor már a császáriak 1500 gyaloggal, 2000 lovassal és 12 ágyúval rendelkeztek, ez utóbbiak közül három 12 fontos, a többi pedig kisebb ágyú volt, melyekhez még három mozsárágyú is járult.¹²⁵

¹¹⁵ Löffelholz, Georg Wilhelm báró (1661?–1717/1720?), császári ezredes, 1707-től altábornagy. 1711-ben ő irányította a munkácsi vár blokádját és ostromműveleteit.

¹¹⁶ Sennyey István levele II. Rákóczi Ferencnek. Munkács, 1711. május 21. MTAK Kt. Ms. 4968. 18. d.; *Bánkúti – Mészáros* 2012. 1123–1124. o.; *R. Várkonyi Agnes: Esélyek és alternatívák a szatmári béketárgyaláson.* HK, 124. (2011) 4. sz. 1004. o.

¹¹⁷ Károlyi Sándor levele Ebergényi Lászlónak. Olcsva, 1711. május 21. *Ebergényi* 2010. 141. o.
¹¹⁸ „...s nem is hasznos ott ijesztéssel s fenegetéssel ágálni s haragra erupálni [gerjedni] a’ hol nem filnek...” Ebergényi László levele Károlyi Sándornak. Oros, 1711. május 24. *Ebergényi* 2010. 148. o.

¹¹⁹ Károlyi Sándor levele Ebergényi Lászlónak. Nagykároly, 1711. május 23. *Ebergényi* 2010. 143. o.

¹²⁰ Podhering, majd később Órhegyalja (Bereg vármegye), ma Munkács egyik városrésze.

¹²¹ Ebergényi szerint hibás döntés volt, hogy Löffelholzot hagyták Munkács alatt, mert ha tárgyalni akarnak is a munkácsiak, nem valószínű, hogy Löffelholznak adnák át a várat. Ebergényi László levele Károlyi Sándornak. Oros, 1711. május 24. *Ebergényi* 2010. 149. o.

¹²² „Miulta az német ideszállott, azulta mint egymás baráti valánk.” Sennyey István levele II. Rákóczi Ferencnek. Munkács, 1711. június 4. MTAK Kt. Ms. 4968. 18. d.

¹²³ „...a katonái tudatlanok” voltak „...az föld situációjában...” Károlyi Sándor levele Ebergényi Lászlónak. Nagykároly, 1711. május 23. *Ebergényi* 2010. 143. o.

¹²⁴ Sennyey István levele II. Rákóczi Ferencnek. Munkács, 1711. június 4. MTAK Kt. Ms. 4968. 18. d.; *Bánkúti – Mészáros* 2012. 1129. o. Károlyi már június 3-án tájékoztatta Ebergényit a rajtaütésről. *Ebergényi* 2010. 165. o.

¹²⁵ Sennyey István levele II. Rákóczi Ferencnek. Munkács, 1711. június 4. MTAK Kt. Ms. 4968. 18. d.; *Bánkúti – Mészáros* 2012. 1129. o.

Sennyey június 3-án Zay Andrászt küldte követségbe Pálffyhoz Kassára: háromhavi fegyverszünetért¹²⁶ cserében készek neki átadni az alsó várat, amely szerinte „úgyis oda lesz, ha a malom elvész”, mert az ellenség „még most csak malmainknak elrontására igyekszik”.¹²⁷ Pálffy hajthatatlan volt, a Zay által vitt fegyverszüneti ajánlatra elutasító választ adott.¹²⁸ Zay június 11-én tért vissza Pálffy válaszával, mire az őrségben felgyorsult a bomlás folyamata. Zay másnap így írt Rákóczinak: „Az újvári hadak¹²⁹ nem kívánván megvárni az capitulatiót, úgy magam tisztje is enyhány, íme elbocsátottam... magam pedig brigadiros Szent Iványi János Uram és több hadakkal csuportossan indulok, s valahol Felségedet feltalálom, elmegyek...”¹³⁰ Ezek szerint mind Zay, mind Szentiványi a Lengyelországba vonulást tervezte már a kapitulációs tárgyalások előkészítése előtt.

A várórség drasztikus megfoggyatkozásáról számol be Szentiványi János is Rákóczinak írt utolsó levelében. Saját ezredében¹³¹ június 12-re négy fő, Bagossy ezredében szintén csak négy, Turcsányiban¹³² kettő fő maradt, kapcsos viszont már egy sem volt a várban. Nem akarnak meghalni, mindenki haza kívánczik, írja Szentiványi.¹³³ Amíg a császáriak napról napra többen lesznek, és egyre közelebb jönnek, addig a várórséget kevésnek ítéli az erősség védelméhez, sem Rákóczi után menni, sem a várat védeni nem akarják, megfogdossák a tiszteket és az ellenség kezére, adják őket, így „az capitulatióban kell fognunk, minden igaz ok nélkül”. 27 fő rabot és sebesültet is említ, akik feltehetően a császári tüzérség belövésai következtében sebesülhettek meg. Szentiványi remélte, hogy lesznek, akik vállalják a lengyel földre vonulást, s a császáriak is hozzájárulnak a zászlóval, dobszóval történő, fegyveres elvonuláshoz, így „nagyobb böcsületemre esnék elmenetelem”. Leveléből bepillantást nyerhetünk a várban uralkodó hangulatról, a várórség és a császári csapatok magatartásáról.¹³⁴

Közben a császári tüzérség folyamatosan lőtte a várat. A fejedelem biztatta Sennyeyt: „Ne ijedjetek meg azért – kérlek – Lefelholcz díb-dáb álgvúitúl,” mert azokat, a felső és alsó vár bástyáira összehordatott ágyúkkal „csak félnap is őszve lehet lövettetni”.¹³⁵

De hiába minden biztatás, Sennyey István június 14-én kölcsönösen kezeseket állítva tűzszünetben állapodott meg Löffelholczal. A várvédők Turcsányi alezredest, az ostromlók pedig Stern őrnagyot küldték kezeseknek.¹³⁶

A vár feladásának körülményeit és lefolyását Pálffy titkára, Pulyai János munkájából ismerjük. A munkácsi őrség június 15-én egy háromtagú küldöttséget (Szentiványi János, Rhédey Ferenc és Dobay László) indított Pálffyhoz Kassára a kapituláció előzetes feltételeinek megtárgyalására. Munkács védői ebben a szatmári békepontok rájuk való kiter-

¹²⁶ Szentiványi négyhavi fegyverszünet ajánlását említi. Szentiványi János levele II. Rákóczi Ferencnek. Munkács, 1711. június 12. MTAK Kt. Ms. 4968. 18. d.; *Bánkúti – Mészáros* 2012. 1134. o.

¹²⁷ Sennyey István levele II. Rákóczi Ferencnek. Munkács, 1711. június 4. MTAK Kt. Ms. 4968. 18. d.; *Bánkúti – Mészáros* 2012. 1129. o. A császáriak itt is, mint ahogyan azt Kassán tettek, úgy rontották el a vízimalmok gátjait, hogy a védők már csak a szárazmalmokban örülhettek, ezzel is nehezebb helyzetbe hozva őket. *Bánkúti* 2003. 879. o.

¹²⁸ Szentiványi János levele II. Rákóczi Ferencnek. Munkács, 1711. június 12. MTAK Kt. Ms. 4968. 18. d.; *Ebergényi* 2010. 1134. o.

¹²⁹ Miután 1710. szeptember 24-én Érsekújvár kapitulált a császáriak előtt, az ott állomásozó őrség egy része tovább harcolt Rákóczi oldalán.

¹³⁰ Zay András levele II. Rákóczi Ferencnek. Munkács, 1711. június 12. MTAK Kt. Ms. 4968. 18. d.; *Ebergényi* 2010. 1133. o.

¹³¹ Szentiványi ezredének létszáma áprilisban még 916 fő volt.

¹³² Károlyi Sándor volt ezrede. Turcsányi János Károlyi gyalogezredének alezredese volt.

¹³³ Szentiványi János levele II. Rákóczi Ferencnek. Munkács, 1711. május 9. MTAK Kt. Ms. 4968. 18. d.; *Ebergényi* 2010. 1099–1101. o.

¹³⁴ Szentiványi János levele II. Rákóczi Ferencnek. Munkács, 1711. június 12. MTAK Kt. Ms. 4968. 18. d.; *Ebergényi* 2010. 1134. o.

¹³⁵ *Thaly* 1874. 685–687. o.

¹³⁶ Károlyi Sándor levele Ebergényi Lászlónak. Olcsva, 1711. június 17. In: *Ebergényi* 2010. 169. o.

jesztését és a békekötés után történekre is érvényes teljes amnesztiát kértek. Az okmányt Sennyey István, Szentiványi János, Bay László, Zay András, Bagossy László, Rhédey Ferenc, Turcsányi János, Nagyidai Sámuel, Horváth György és Boda István írták alá és pecsételték le.¹³⁷ A császári főparancsnok június 18-án, a követelések nagy részét elfogadva, visszaküldte őket, majd ő is Munkács alá érkezett.¹³⁸ Pulyai említi, hogy miután Pálffy Munkács alá ért, a várat rögtön át is adták neki, viszont Károlyi Sándor levelében azt írta, hogy a vár feladása éppen Pálffy neve napján, június 24-én történt.¹³⁹

A vár díszlövésekkel, dob- és trombitaszóval kapitulált a császári főparancsnok előtt, az átadást követően hálaadó szentmisét is tartottak.¹⁴⁰ Miután a helyőrséget Pulyai János feleskette a császár (király) hűségére, azok elvonultak a várból, helyüket császári alakulatok foglalták el.¹⁴¹ A várral együtt jelentős hadianyag és élelmiszerkészlet jutott a császáriak birtokába.¹⁴² Szent János napját a várban maradt volt kurucok és a császáriak már közösen ünnepelték, s a mulatságra Károlyi is megérkezett.

„Szent János napján megtáncoltatám az tiszteket és az male contentus köszvényeseket [az öreg Sennyeyt], hogy egyik egy, másik más szegeletben hevert.”¹⁴³ Egy nappal korábban, június 23-án Pálffy jelentette Eleonóra régens királynénak, III. Károlynak és Savoyai Eugén hercegnek Munkács meghódolását, s ezzel a magyarországi harcok lezárását.¹⁴⁴

A fejedelem véleménye szerint a várvédelem kulcsa az erős őrség, a sok élelem és a jó parancsnok. A várvédő katonaság tekintetében, 1711 elejére Rákóczi nem nagyon válogathatott. Ezredek töredékeit, maradékait sikerült Munkácsra és környékére összpontosítani. A megmaradt katonaság ellátása komoly nehézségek elé állította Sennyeyéket, melyeken csak ideig, óráig tudtak úrrá lenni. A várbeli készleteket nagyon leapasztotta a nagyszámú katonaság és a menekültek tömege, ezért a tervezettnél sokkal korábban fogytak ki az élelemből. A vidék elnéptelenedett, és nem volt már alkalmas a katonaság ellátására. Rákóczi szüntelen biztatása ellenére a vár védőinek „harci kedvét”, morálját erősen aláásták a fizetési és ellátási nehézségek.

Kétségtelen, hogy Sennyey István nem kellő eréllyel irányította a vár ügyeit, egyszer lázongás is volt ellene, de ennek ellenére Munkács őrsége Sennyeyvel az élen, a szatmári béke megkötése után még majdnem két hónapig őrizte a rábizott várat, és kitarzott a fejedelem mellett. Sennyey István 1710 végére betegsége – súlyos köszvénytől szenvedett – folytán, nem tartozott Rákóczi tábornoki karának aktív tagjai közé.¹⁴⁵ A fejedelem iránti hűségét azonban nem kérdőjelezhetjük meg. Rákóczi álláspontját pontosan közvetítette a vár feladását követelő Pálffy János és Károlyi Sándor felé.

Rákóczi világosan látta a vár és az őrség helyzetét, kitarításának sebezhető pontjait, mégsem tudott hathatós segítséget nyújtani nekik. Végül a külső segítség elmaradása, a császári csapatok túlereje és a vár védőinek demoralizálódása és általános békevágya miatt Munkács kapitulálni kényszerült. A vár védői, még ha nem is tudták megismételni azt az évekig tartó ellenállást, amelyet a Zrínyi Ilona vezetett várőrség vitt véghez negyed évszázaddal korábban, helyállásukkal mégis a végsőkig való kitarítás szép példáját mutatták.

¹³⁷ Pulyai: Szatmári békeség, 223–226. o. Károlyi is említi: Károlyi Sándor levele Ebergényi Lászlónak. Olcsva, 1711. június 17. *Ebergényi* 2010. 169. o.

¹³⁸ Pulyai: Szatmári békeség, 222–223. o., Pálffy válasza: 228. o.

¹³⁹ Károlyi Sándor levele Ebergényi Lászlónak. Olcsva, 1711. június 30. *Ebergényi* 2010. 183. o. Június 24. Szent Iván napja, azaz Keresztelő Szent János ünnepe.

¹⁴⁰ Hasonlóan szertartásos keretek között zajlott le Ungvár átadása is, mint arról Szentiványi János leveléből értesülhetünk. Szentiványi János levele II. Rákóczi Ferencnek. Munkács, 1711. május 15. MTAK Kt. Ms. 4968. 18. d.; *Bánkúti – Mészáros* 2012. 1114. o.

¹⁴¹ Károlyi Sándor levele Ebergényi Lászlónak. Nagykároly, 1711. július 5. *Ebergényi* 2010. 186. o.

¹⁴² Károlyi Sándor levele Ebergényi Lászlónak. Olcsva, 1711. június 30. *Ebergényi* 2010. 182. o.

¹⁴³ Uo. 183. o.

¹⁴⁴ *Lukinich* 1925. 476–477. o.

¹⁴⁵ 1705 végétől már csak szenátorként és kancellárként tevékenykedett, 1706-ban ezredétől is megvált.

ÁKOS SÁNTA

MUNKÁCS 1711 – ENDGAME AT THE RIVER LATORCA

Summary

The study writes about the fortress of Munkács and its guards, and also about the role the fortress had in 1711; by using mainly the letters written by commander-in-chief István Sennyey and by the commander of the lower fortress of Munkács, János Szentiványi, to Ferenc Rákóczi.

At the end of Rákóczi's War of Independence in 1711, after the imperial army of tens of thousands of soldiers fought off the state and the army of the Confederation to the eastern parts of the county, Ferenc II Rákóczi assigned an important role to the fortress of Munkács, hoping that the fortress would be the 'last bastion' to his cause. The renowned fort was in Rákóczi's possession and was thought to be impregnable. It was important because of its strategic location, too, since it stood at the border of three countries, at the crossing of routes going to Transylvania, Poland, and the Kingdom of Hungary. For the Prince's efforts in diplomacy it was essential that the fortress remain in his possession. He planned to turn Munkács into his state's center, therefore the fort's commander-in-chief could be chosen only from among his most reliable followers. Rákóczi wrote a letter to Sándor Károlyi from the border on 21 February 1711, ordering the whole armed force, except for the guards of Munkács, under his command, and then he left the country through the Verecke Pass. He left the commandership of the fortress to the chancellor of the confederation, General István Sennyey.

Later on, in April 1711, the peace signed at Szatmár put an end to the eight-year-long fights between the Habsburg rulers and the confederate orders. The fortress of Munkács, however, stood by Rákóczi and resisted János Pálffy and the imperial troops by mid-June. As a result of the blockade and the incessant operation of the imperial artillery, the guards of Munkács, considerably decreased in number after the peace signed at Szatmár, finally capitulated on 24 June.

ÁKOS SÁNTA

MOUKATCHEVE 1711 – FINALE PRÈS DE LA RIVIÈRE LATORY TSA

Résumé

L'étude traite du château de Moukatcheve, de sa garde et de son rôle en 1711 principalement sur la base des lettres écrites à François Rákóczi par le commandant en chef István Sennyey et le commandant du château inférieur János Szentiványi.

En 1711, à la fin de la guerre d'indépendance de Rákóczi (1703–1711), lorsque l'État et l'armée de la Confédération furent repoussés dans la région orientale du pays par une armée impériale de plusieurs dizaines de milliers de soldats, François II Rákóczi espérait que le château de Moukatcheve jouerait un rôle important en tant que « dernier bastion » de sa cause. Le célèbre château appartenait à Rákóczi et fut réputé imprenable. Situé au croisement des chemins menant en Transylvanie, en Pologne et au Royaume de Hongrie, son importance résidait, entre autres, dans son emplacement stratégique. Conserver le château de Moukatcheve fut indispensable pour les ambitions diplomatiques du prince qui souhaitait en faire le centre de son administration. Ainsi le commandant en chef du château ne pouvait être qu'un homme de confiance. Le 21 février 1711, Rákóczi écrivit à Sándor Károlyi depuis la frontière pour placer toute l'armée sous son commandement (à l'exception de la garde du château) avant de quitter le pays par le col de Verecke. Le commandement du château de Moukatcheve fut alors confié au général István Sennyey, chancelier de la confédération.

La paix conclue à Szatmár en avril 1711 mit fin à la guerre de huit ans qui opposa les Ordres confédérés aux empereurs Habsbourg, mais le château de Moukatcheve resta fidèle à Rákóczi et résista aux troupes impériales et à János Pálffy jusqu'à la mi-juin. La garde de Moukatcheve dont l'effectif baissa considérablement après la signature de la paix de Szatmár finit par capituler le 24 juin à la suite du blocus et aux tirs nourris de l'artillerie impériale.

ÁKOS SÁNTA

MUNKÁCS (MUNKATSCH), 1711 – ENDSPIEL AN DER LATORICA

Resümee

Die Studie beschäftigt sich mit der Burg und der Wache von Munkács (Munkatsch) und der Rolle der Burg im Jahr 1711, in erster Linie auf Grund der Briefe von Oberkommandant István Sennyey und des Kommandanten der unteren Burg von Munkács, János Szentiványi, an Ferenc Rákóczi.

Am Ende des Freiheitskampfes von Rákóczi (1703–1711), im Jahre 1711, nachdem der Staat und die Armee der Konföderation von dem mehrere zehntausend Mann starken kaiserlichen Heer in die östlichen Gebiete des Landes zurückgedrängt worden waren, hatte Ferenc II. Rákóczi für die Burg von Munkács eine wichtige Rolle bestimmt. Dabei hoffte er, dass die Burg als „letzte Bastion“ die Sache vertreten wird. Die berühmte Burg bildete das Gut Rákóczis und wurde für uneinnehmbar gehalten. Sie war auch wegen ihrer strategischen Lage wichtig, da sie sich an der Grenze dreier Länder, in der Kreuzung dreier Straßen befand, die nach Siebenbürgen, Polen und ins Königreich Ungarn verliefen. Für die diplomatischen Bestrebungen des Fürsten war es unabdingbar, dass die Burg in seinem Besitz verbleibt. Er wollte aus Munkács nämlich ein staatliches Zentrum machen, sodass der Oberkommandant der Burg nur einer seiner verlässlichsten Getreuen sein konnte. Rákóczi schrieb Sándor Károlyi am 21. Februar 1711 von der Grenze aus und verlieh ihm über die Wache der Burg von Munkács hinaus das Kommando über die gesamte Streitkraft. Danach verließ er über den Verecke-Pass das Land. Das Oberkommando über die Burg von Munkács überließ er dem Kanzler der Konföderation, General István Sennyey.

Im Anschluss daran schloss der Friede von Szatmár (Sathmar) im April 1711 den acht Jahre währenden Kampf zwischen den Habsburgerherrschern und den konföderierten Ständen ab. Die Burg von Munkács hielt aber zu Rákóczi und widersetzte sich bis Mitte Juni János Pálffy und den kaiserlichen Truppen. Die nach dem Frieden von Szatmár in bedeutendem Maße dezimierte Wache der Burg kapitulierte schließlich am 24. Juni als Folge der Umlagerung und der fortwährenden Tätigkeit der kaiserlichen Artillerie.

АКОШ ШАНТА

МУНКАЧ 1711 ГОД – ЭНДШПИЛЬ У ЛАТОРЦЫ

Резюме

В статье рассматривается роль крепости Мункач и ее роль в 1711-ом году, прежде всего на основании писем, написанных Ракоци Ференцу главнокомандующим Сенньей Иштваном и командиром мункачской нижней крепости Сентиваньи Яношем.

В конце освободительной борьбы Ракоци (1703–1711) в 1711-ом году, когда кайзеровские вооруженные силы в составе нескольких десятков тысяч человек оттеснили к восточным провинциям страны государство и армию Конфедерации, Ракоци Ференц II предусматривал важную роль крепости Мункач, надеясь, что крепость будет защищать его дело как „последний бастион”. Эта знаменитая крепость была владением Ракоци и считалась неприступной. Это была важная крепость и с точки зрения своего стратегического положения, так как находилась на пересечении границ трех дорог, которые вели в Трансильванию, Польшу и Венгерское Королевство, и для достижения дипломатических стремлений князя было необходимо, чтобы крепость Мункач оставалась во владении князя. Ибо князь предусматривал для Мункача роль центра государства. Поэтому командир крепости мог был быть назначен лишь из числа самых надежных приверженцев князя. 21-ого февраля 1711-ого года Ракоци с границы писал Каройи Шандору, что кроме охраны мункачской крепости он все вооруженные силы назначал под его командование, после чего через Верецкое ущелье оставил страну. Главнокомандование Мункачской крепостью он поручил канцлеру конфедерации генералу Сенньей Иштвану.

После этого заключенный в Сатмаре в апреле 1711-ого года мир положил конец длившейся восемь лет борьбе между господствовавшими Габсбургами и орденами конфедерации, однако крепость Мункач оставалась верной князю и до середины июня противостояла Палффи Яношу и кайзеровским войскам. После заключения сатмарского мира вследствие непрерывного осадного положения и постоянного артиллерийского обстрела со стороны кайзеровской артиллерии охрана Мункача значительно уменьшилась, и 24-ого июня крепость окончательно сдалась.

VITA

SZÁMVÉBER NORBERT

EGY FORRÁSKIADVÁNY MARGÓJÁRA

(A magyar megszálló csapatok a Szovjetunióban – Levéltári dokumentumok 1941–1947. Szerk. Krausz Tamás, Varga Éva Mária. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2013. 629 o.)

Penge Borisz és a Blöff című kultuszfilm óta tudjuk, hogy „a súly a megbízhatóság jele”. Ha ez valóban helyes megállapítás, akkor *A magyar megszálló csapatok a Szovjetunióban – Levéltári dokumentumok 1941–1947* című kötet a maga 629 számozott B/5 formátumú oldalával és tekintélyes súlyával a megbízható forráskiadványok mintapéldánya. Feltéve, hogy Penge Borisznak igaza van...

A kötetet Krausz Tamás és Varga Éva Mária szerkesztette, illetve állította össze. A kiadvány alapvetően öt különböző részből áll. Elsőként *Az elhallgatott népiértés* címmel Krausz Tamás meglehetősen terjedelmes (41 oldalas), ám sajnos, elfogultságtól sem mentes előszavával, valójában bevezető tanulmányával találkozhat az olvasó.

Ezt követi az úgynevezett „tábornoki perek” (nemes alsókománai Álgya-Pap Zoltán vezérőrnagy és társai, Somlay Zoltán ezredes és társai, vitéz Bakay Szilárd altábornagy) dokumentumaiból készített válogatás mintegy 200 oldalon.

Nagyjából hasonló terjedelemben közölnek a szerkesztők a magyar megszálló csapatok tevékenységével kapcsolatos iratokat, de ezeket kizárólag a szovjet hatóságok által készített jelentésekből, a helyi lakosság meghallgatása során készített jegyzőkönyvekből, tanúvallomásokból, a magyar hadifoglyok nyilvántartási lapjaiból, valamint mutatóban a magyar csapatok által közzétett korabeli hirdetményekből állították össze.

Ez után következnek – több mint 100 oldalon – a mellékletek sora, amelyek között az olvasó főleg érdemi képalírások nélküli fényképeket, életrajzi jegyzeteket, különféle mutatókat, valamint az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára egyik témablvágó, de ugyancsak 1945 után keletkezett iratsorozatát találja, utóbbit facsimile formában, bármiféle magyarázó jegyzetapparátus nélkül.

Egyoldalú forrásbázis

A kiadvány alcímében olvasható *Levéltári dokumentumok (1941–1947)* megnevezés kiegészítésre szorul az „orosz” szóval. A publikált anyag ugyanis szinte teljes egészében három orosz levéltár, az Oroszországi Szövetségi Biztonsági Szolgálat (FSZB) Központi Archivuma, az Oroszországi Föderáció Állami Levéltára és a Voronyezsi Terület Állami Levéltára őrizetéből származik. Sajnálatos módon a szerkesztők a budapesti HM HIM Hadtörténelmi Levéltárban vagy a freiburgi Bundesarchiv–Militärarchivban sem forrásfeltáró, sem pedig háttérkutatói munkálatokat nem folytattak. Mindössze egyes tisztek szolgálati adataival kapcsolatban kértek nem hivatalos levéltári segítséget a HM HIM Hadtörténelmi Levéltár egyik munkatársától, de magát a kutatást nem saját kezűleg végezték. Fenti körülmények miatt a feldolgozott forrásbázis meglehetősen egyoldalúnak tekinthető, és a legkevésbé sem csak az érintett felek tekintetében.

A kötetben közzétett dokumentumok megítélésünk szerint a feldolgozni kívánt téma fontos, de kizárólag másodlagos, kiegészítő, kordokumentum jellegű forrásaiként értékelhetők, főként a sztálini szovjet igazságszolgáltatás működésére jellemző „különleges” keletkezési körülmények (például a kikényszerített vallomások, befolyásolt tanúk, manipulált jegyzőkönyvek stb.) ismeretében. E körülményekkel a kötet szerkesztői egyáltalán nem foglalkoznak, amiből számomra az következik, hogy vagy nem ismerik ezeket (ezt azonban kutatási területük ismeretében nem tudom elképzelni), vagy ezek elemzésével nem akarták még inkább egyértelművé tenni a közzétett forrásokból amúgy is sugárzó elfogultságot. Ráadásul az élénk tárt szovjet eredetű dokumentumok látszólag imponáló adatbősége a szerkesztők által sajnálatos módon mellőzött forráskritika szűrőjén jórészt bizony fennakadt volna.

A közölt iratok jelentős terjedelmük ellenére sem helyettesíthetik a magyar királyi Honvédség állományából a Szovjetunióban megszálló feladatokat végrehajtó magyar parancsnokságok és csapatok saját iratanyagát, valamint az előljáró német parancsnokságok vonatkozó dokumentumait. Ilyen jellegű magyar vagy német irat azonban egy sem került a kötetbe, noha a 44. oldalon azt olvashatjuk, hogy az orosz levéltárakban is „jelentékeny magyar katonai dokumentumcsoport” (sic!) található.

A rendkívül indokolt, de egyben hallatlanul kényes kérdés tudományos igényű feltárása érdekében elengedhetetlen lett volna a megjelölt téma korabeli magyar és német katonai dokumentumainak minél alaposabb felkutatása itthon és külföldön egyaránt (s nem csak Oroszországban). Sajnos, a most közölt dokumentumok jelentős részében – elsősorban a források már említett „különleges” keletkezési körülményeiből fakadó ellentmondások miatt – az olvasó szinte képtelen megkülönböztetni egymástól a német és a magyar csapatok tevékenységét. Ebben nyújthatott volna segítséget, ha a szerkesztők kutatásokat végeznek például a HM HIM Hadtörténelmi Levéltárban, amely Krausz Tamás szavaival (7. o.) „sok anyagot rejthet magában e kérdéskörben”. Erről talán a kötet megjelentetése előtt meg is kellett volna bizonyosodni...

A másik oldal hiányzó dokumentumai

A HM HIM Hadtörténelmi Levéltárban a szerkesztők minden további nélkül tanulmányozhatták volna a német Kommandant für das rückwärtige Armeegebiet 580 (580. mögöttes hadseregterület parancsnoka, rövidítve: Korück 580)¹ iratanyagát is, amelynek alárendeltségében több magyar seregest és egyéb alakulat hajtott végre megszálló feladatokat éveken keresztül. Emiatt még Németországba sem kellett volna elutazniuk. E német nyelvű dokumentumok (összesen 12 mikrofilmtekercsen tárolva) igen részletesen, napi bontásban tárgyalják a mögöttes területen lezajlott tengelyhatalmi (s benne a magyar) megszálló tevékenységet.

A forráskiadványban ennek ellenére mindössze egy helyen bukkan fel ez a forráscsoport, egy lábjegyzet erejéig (23. o., 59. jegyzet), ott is alig azonosíthatóan, pontos levéltári jelzet nélkül. Itt még azt sem sikerült feloldania a szerkesztőknek, hogy a német „I. R. 46” rövidítés valójában a m. kir. 46. honvéd gyalogezredet jelöli. A lábjegyzet szerint az ezredhez vezényelt német összekötő tiszt (Crüwell főhadnagy) 1942. április 7-én kelt „jelentése arról tanúskodik, hogy a magyar katonák fosztogatnak, gyilkolnak, rabolnak, nőket megerőszakolnak, békés polgárokat kínoznak”. Ezzel szemben az említett jelentés-

¹ A német 580. mögöttes hadseregterület parancsnoka 1941. december 19-től 1945. április 18-ig Kurt Agricola vezérőrnagy (1943. augusztus 1-jétől altábornagy) volt, aki a német 2. hadsereg mögöttes területének biztosításáért felelt.

ben a vonatkozó helyen az alábbi szöveg olvasható szó szerint: „Tägliche Plünderungen, oft mit vorgehaltener Waffe, Mißhandlungen, Notzüchtigungen erreichen ein Maß, das das bisher feste Vertrauen der Bevölkerung zur deutschen Wehrmacht ernstlich gefährdet. Erlassene Befehle hatten bisher keine Wirkung.” („A mindennapos fosztogatások, gyakran előreszegezett fegyverrel, a bántalmazások és a nemi erőszak olyan méretet ölt, amely a lakosság ez ideáig szilárd bizalmát a német Wehrmacht felé komolyan veszélyezteti. A kiadott parancsok eddig hatástalanok voltak.”²)

Az idézett német dokumentumban tehát fosztogatásokról, fizikai és nemi erőszakról valóban esik szó, de gyilkosságokról nem. A német tiszt megjegyezte továbbá, hogy a magyar ezredparancsnokot érzékenyen érintette a téma, s többszöri kérésre sem volt hajlandó erről tárgyalni Crüwell főhadnaggal, aki emiatt az előljáró parancsnok, Agricola vezérőrnagy beavatkozását és büntetések kiszabását javasolta.³ Az említett lábjegyzetből ez utóbbi körülmény valami okból már kimaradt.

A fenti német forráscsoport irataiból az is kiderül, hogy nem csak a m. kir. 46. honvéd gyalogezreddel voltak fegyelmi gondok. Dulle hadnagy, a m. kir. 102. könnyűhadosztályhoz vezényelt német összekötő tiszt 1942. április 6-án távbeszélőn úgy nyilatkozott Crüwell főhadnaggal együtt a Korück 580-nak, hogy a magyar seregetest, különösen annak m. kir. 53. honvéd gyalogezrede által előállított helyi lakosságot és partizánokat azonnal német szerveknek kellene átadni kihallgatás céljából. Ennek oka az, hogy „a magyarok által használt módszerek – eltekintve az embertelen kegyetlenségtől, amivel eljárnak – teljességgel jogtalanok és értelmetlenek. Sem használható vallomásokot nem csikarnak ki, sem pedig különbséget nem tesznek vétkes és ártatlan között”.⁴ E magyar vállaltási és ítélezési gyakorlatnak a németek által Szevszk és Szeredina Buda településekre partizánellenes hírszerzés céljából kiküldött megbízható polgári egyének is áldozatul estek. Emiatt a két német tiszt azt javasolta, hogy a magyar 102. könnyűhadosztály által őrizetbe vett személyeket a továbbiakban a német Geheime Feldpolizei (Titkos Tábori Rendőrség) szervei hallgassák ki. Agricola vezérőrnagy még aznap elrendelte, hogy erre a feladatra a német 581. táboricsendőr-osztálytól vezényeljenek egy-egy tisztet a két megnevezett településre.⁵

A m. kir. 102. könnyűhadosztály csupán 1942. április folyamán 1300 partizán, illetve annak nyilvánított személy kivégzését jelentette. Saját vesztesége ezen idő alatt 36 halott, 44 sebesült és 52 eltűnt volt. A m. kir. 46. honvéd gyalogezred ebben az időszakban 80 partizánt és partizánsegítőt semmisített meg, miközben 15 halottat, 5 sebesültet, 15 eltűntet és 20 súlyos beteget veszített.⁶

Noha a megszálló feladatot végrehajtó magyar parancsnokságok és csapatok legtöbbszörének a HM HIM Hadtörténelmi Levéltárban saját, teljesnek tekinthető iratanyaga nem maradt fenn,⁷ rendkívül hasznos töredékek azért átvészelték a második világháborút és az

² HM HIM Hadtörténelmi Levéltár, Budapest (a továbbiakban: HL) mikrofilmtár, Kommandant für das rückwärtige Armeegebiet 580 iratai, Bericht des Verbindungs-Offizier zum kgl. ung. I. R. 46., 7. April 1942. 744. tekercs, 866. felvétel.

³ HL mikrofilmtár, Kommandant für das rückwärtige Armeegebiet 580 iratai, Bericht des Verbindungs-Offizier zum kgl. ung. I. R. 46., 7. April 1942. 744. tekercs, 867. felvétel.

⁴ HL mikrofilmtár, Kommandant für das rückwärtige Armeegebiet 580 iratai, Wesentliche Punkte aus Ferngespräch mit Obltn. Crüwell und Lt. Dulle betr. ungar. 102. le. Div., 6. April 1942. 744. tekercs, 672. felvétel.

⁵ HL mikrofilmtár, Kommandant für das rückwärtige Armeegebiet 580 iratai, fejléc nélküli parancs, 6. April 1942. 744. tekercs, 674. felvétel.

⁶ HL mikrofilmtár, Kommandant für das rückwärtige Armeegebiet 580 iratai, 745. tekercs, 145. felvétel.

⁷ A Szovjetunióban alkalmazott magyar megszálló csapatok különféle parancsnokságainak mindösszesen kettő doboznyi iratanyaga található a Hadtörténelmi Levéltárban. Ezek főleg különféle parancsok, hadrendek és térképázatok. A m. kir. Honvéd Vezérkar itt őrzött napi helyzettájékoztatói (1941. június 23-tól 1943. július

elmúlt több mint fél évszázadot. Ilyen például a m. kir. 44., 46. és 54. honvéd gyalogezredek közel sem teljes iratanyaga, amelyből a magyar megszállási feladatrendszer számos körülménye elsődleges források alapján, kiválóan tanulmányozható; a partizánellenes műveletek részletei pedig jól nyomon követhetők a m. kir. 19. honvéd gyalogezred 1943. április 12. és 1943. szeptember 5. között vezetett hadinaplójából.

Így a megszállással kapcsolatos fegyelmi problémák a magyar csapatok töredékes irataiban is felbukkannak. Már 1941. december 10-én napvilágot látott vitéz Kolossváry Imre vezérőrnagy, a m. kir. 105. gyalogdandár parancsnokának intézkedése *Önhatalmú harácsolások, rablások és üzérkedések elterjedése* címmel, amelyben többek között így fogalmaz: „A befutott jelentésekből megütközve állapítom meg, hogy az önhatalmú harácsolások, rablásnak minősülő lopások és üzérkedések egyre nagyobb mértékben kezdenek elharapódzni.

Megtörtént, hogy egy tanyán hat honvéd kilenc disznót lőtt agyon és vitt el, másik alkalommal egy osztag 50 liter tejszint 'szerzett'. A kisebb csoportokban felvételezésekre felelős parancsnokok nélkül kiküldött járművek legénysége a lakosságra fegyvert szegez, és úgy szerzi be az 'élelmi pótlék'-ot stb.

E kirívó esetek nemcsak a magyar honvédség jó hírnevén ejtenek csorbát, hanem az ellátás menetében is kiesést okoznak. Az élelmiszerek kiutalása ugyanis a németek által eszközölt összeírás alapján történik. Önhatalmú harácsolások elterjedése esetén tehát minden ilyen lehetőség megszűnik.

Az ilyen módon történt beszerzések – eltekintve a dolog fegyelem- és törvényellenes voltától – pazarlásra is vezethetnek. Azonkívül a lakosságnak lehetőséget adnak partizánok élelmezésére és fölös készletek gyűjtésére. (A harácsolási eseteket kihasználva az eltüntetett összeírt cikkekre ráfognak, hogy azt mind a magyar legénység vitte el stb.)⁸

A fegyelmi helyzet miatt 1941. december 27-én a m. kir. 105. honvéd gyalogdandár parancsnoka ismét kénytelen volt parancsot fogalmazni: „A beérkezett feljelentések alapján meginduló hadbíróági eljárásokból azt tapasztalom, a legénység egy része az itt töltött időt meggazdagodási alkalomnak tekinti és még egyéni meggazdagodást célzó zsákmányolást, stb. is beállít e célnak szolgálatába. Sőt, az a gyanú merült fel, hogy tiszt is feledkezett meg önmagáról és a magyar lovagiasságról.

A dandár feladata a biztosításon kívül a terület megbékéltetése. Rablás, lányokkal, asszonyokkal szembeni erőszakoskodás nemcsak a feladat megoldásának szellemével ellenkezik, hanem a lakosság jobb érzésű rétegének ellenséges érzületét is kiváltja és a magyar katona jó hírnevét is teljesen tönkre teszi. Aki ez ellen vét, azzal szemben kíméletlenek nincs helye. Az elkövetés előtt tehát vegye mindenki fontolóra, hogy rendfokozatvesztés és néhány esztendő hádbírói büntetés arányban áll-e a megszerzhető anyagi értékekkel.⁹

Ugyancsak Kolossváry vezérőrnagy volt az, aki 1942. június 16-tól a halálos kimenetlű fegyverhasználatok mindegyikét részletes bizottsági kivizsgálás tárgyává tette, hogy az önkényeskedést megakadályozza.¹⁰

A honvéd csapatok egyes tagjai által elkövetett nemi erőszak kérdése ugyancsak megjelenik a magyar iratokban is. Például a m. kir. 46/III. honvéd gyalogzászlóalj távbeszélő szakaszának hat tagja ellen Klubocsakaja községi előjárója (sztarosztája) a német szerveknél tett feljelentést, miszerint a magyar katonák 1942. április 29-én szénabeszerzés

30-ig) ugyan a karhatalmi szempontok miatt foglalkoznak a partizánkérdéssel is, de ezek csupán rendkívül szűkszavú, kevés tény tartalmazó rövid összefoglalók.

⁸ HL m. kir. 46. honvéd gyalogezred iratai, 168./105.gy.dd.I.a.41.XII.9. szám.

⁹ HL m. kir. 46. honvéd gyalogezred iratai, 362./105.gy.dd.I.a.41.XII.27. szám.

¹⁰ HL m. kir. 46. honvéd gyalogezred iratai, 425./105.k.ho.sgt.42.VI.16. szám.

céljából érkeztek, de ittasak voltak és több helyi asszonyon a lakosság szeme láttára nemi erőszakot követtek el. Az ügyből magyar hadbírószági eljárás lett, de végül ítélet nem született.¹¹ Az esetet a recenzio tárgyát képező forráskiadványban sajnos nem találtuk meg.

Cáfolhatatlan tény, hogy a magyar királyi Honvédség egyes alakulatai valóban végrehajtottak tömeges, a körülmények vizsgálata alapján indokolatlan kivégzéseket is a szovjet polgári lakosság körében. Erről a HM HIM Hadtörténelmi Levéltárban is örözk egy korabeli, megrendítően egyértelmű szövegezéssel megfogalmazott „általános tevékenységjelentést” a német „Seeger” harccsoportnak alárendelt m. kir. 44/II. honvéd gyalogzászlóalj által, részben nők és gyermekek sérelmére elkövetett gyilkosságokról 1943 januárjából. A vonatkozó rész szó szerint az alábbi (a könnyebb olvashatóság érdekében a korabeli rövidítéseket feloldottuk):

„A zászlóalj folyó hó [1943. január] 6-án 3 menetszázadban délkeleti irányban folytatja menetét [Luginyból]. Feladata volt bandákat egy kb. 180 km hosszú és 25–30 km széles területen megsemmisíteni. Állítólag az elrejtőzött bandáknak a létszáma kb. 600 fő volt.

Az első vállalkozást [sic!] Serojezita, Litki községeket és környékét tisztította meg. Kiirtott 3 családot (9 asszonyt, 2 férfit és 2 gyermeket).

A második vállalkozás megtisztította Rudjagamaria [sic!] és Rudja Vigranka községeket és környékét. Kiirtott 2 családot (2 asszonyt és 4 gyermeket).

A harmadik vállalkozás Rudna Makakowka és Rudna Luginszkaja községeket és környékét tisztította meg. Kiirtott 3 asszonyt és 4 gyermeket. A három csoport feladatának végrehajtása után veszteség nélkül visszatért.

Folyó hó 7-én a zászlóalj egy újabb csoportja Bolsumi községet és környékét tisztította meg. Kiirtott 3 családot (4 asszonyt, 5 férfit és 9 gyermeket). Ugyanaznap a déli órákban egy nagyobb csoportot (150 fő, 15 golyószóró, 1 géppuska) küldött ki a zászlóalj egy nagyobb terület átkutatására. Ez a csoport másnap 15 órára veszteség nélkül beérkezett. Egy embert irtott ki és pedig a vezetőt, mert szándékosan rosszul vezette a csoportot. [...]

A zászlóalj teljesítményével a felettes német hatóságok teljes mértékben meg vannak elégedve, mely kitűnt a zászlóaljparancsnokhoz beosztott német összekötő tisztnek a [német] harccsoport parancsnokságnak leadott jelentéséből.¹²

A miskolci 7. honvéd kerületparancsnokságnak küldött jelentést Szabovics Jenő alezredes, a m. kir. 44. honvéd gyalogezred akkori parancsnoka írta alá, aki a fenti eseményekkel kapcsolatban nem tett semmiféle megjegyzést egy esetleges vizsgálat elrendelésével vagy személyes megdöbbenésével kapcsolatosan, következésképpen a 45 polgári személy (ebből 19 gyermek) kivégzését teljesen helyénvalónak találta. Ezek ismeretében a forráskiadványban kerestük a fent ismertetett eseteket, illetve az ezredparancsnoki beosztást betöltő alezredesét, de sajnos semmiféle kapcsolatos adatot nem találtunk.

Ugyancsak régóta a kutatás rendelkezésére áll a magyar 2. hadsereg iratanyaga, amelyben a hadsereg saját mögöttes területének biztosításával kapcsolatban is számos irat található. Így például a hadsereg hadtápcsoportja 1942. július 1. és 1942. augusztus 3. között két saját halott és 17 sebesült mellett Korovino, Tyim és Sztarij Oszkol körzetében 148 harcban elesett szovjet katonát, 15 tiszt és 1821 katona elfogását, valamint 192 férfi és 11 női partizán, 14 „orosz zsidó” férfi és 3 nő kivégzését, illetve 2377 katonakorú vagy partizángyanús férfi és 3 nő internálását jelentette.¹³

¹¹ Lásd: HL m. kir. 46. honvéd gyalogezred iratai, 224./46/III.zlj. 115/22.42.VIII.5. szám.

¹² Lásd: HL m. kir. Honvédség csapatanyaga, m. kir. 44. honvéd gyalogezred iratai.

¹³ HL m. kir. 2. hadsereg iratai, 6. doboz, 402. számú hadinapló-melléklet.

Megítélésem szerint e fentebb említett magyar és német korabeli dokumentumok összevetése az orosz levéltárak anyagából most közölt iratokkal nagyságrendekkel árnyaltabb és forrásokkal hitelesebben alátámasztott képet eredményezhetett volna.

A „10. parancs”, amely soha sem létezett

Ezzel szemben a szerkesztők alapvetően két forrásból próbáltak a magyar csapatok által keletkeztetett dokumentumokat is felhasználni. Elsősorban Háy Gyula *Partizánok tükre* (Budapest, 1945) című munkájára alapoztak. Ez egy, a szerkesztők által is tudottan nem történész, hanem író által készített brosúra (lásd 23. o.), amelynek összeállítása 1943 tavaszán kezdődött meg Moszkvában. Amiért ez különös jelentőséggel bír, az a körülmény, hogy a szovjet hivatalos szervek, közöttük főként a Rendkívüli Állami Bizottság dokumentumain kívül a szerző a magyar megszálló csapatok saját iratanyagát is használhatta, amely hadizsákmányként a szovjet csapatok birtokába került. Háy kiadványa tehát már 1945-ben bizonyította, hogy a szovjet szervek birtokában van a magyar megszálló csapatok által keletkeztetett iratok egy része (ezek legtöbbször sajnós magyar levéltárakban még egy korabeli hiteles másolat sem maradt). Ám a szerkesztők ennek ellenére nem e rendkívül fontos és valódi bizonyító erejű korabeli dokumentumcsoport feltárását és leközlését választották, csupán Háy munkájának idézését, s ezzel elsődleges források közlése helyett csupán másodlagos forrásra támaszkodtak.

Másodsorban a szerkesztők a magyar megszálló csapatok tevékenységének alapokmányaként határozzák meg azt a dokumentumot, amely az egyik helyen „10. utasítás”, a másik helyen a „10. sz. direktíva”, megint másutt a „10. számú parancs” néven bukkan fel a kötet előszavában és jegyzetapparátusában. Jelen esetben teljesen mellékes az, hogy a magyar királyi Honvédségben soha nem adtak ki egyetlen direktívát sem (ellentétben a szovjet Munkás-Paraszt Vörös Hadsereggel). Az sokkal inkább fontos, hogy a széltében-hosszában emlegetett dokumentum valójában nem parancs vagy utasítás volt, hanem a m. kir. Honvéd Vezérkar 4. osztálya által készített, szabályzat formájában kiadott kiképzési segédlet, amely összefoglalta a partizánellenes hadviselés addig szerzett tapasztalatait, és a már megvívott partizánellenes harcok példáin keresztül vont le következtetéseket a hatékony ellenintézkedések helyszíni meghozatala érdekében. Ez 1942 tavaszán jelent meg egy sorozat részeként, s annak 10. füzetete volt.¹⁴ A szerkesztők bizonyára soha nem látták e kiadványt a saját szemükkel, mert akkor azt is tapasztalhatták volna, hogy vitéz Szombathelyi Ferenc vezérezredes, a m. kir. Honvéd Vezérkar főnöke sem aláíróként, sem más minőségben nem szerepel benne. Ezzel szemben a kiadványsorozat csapatoknak és parancsnokságoknak való szétosztását valóban a vezérkar főnöke rendelte el. Zachár Sándor vezérkari ezredes, a Keleti Megszálló Csoport vezérkari főnöke (s nem „törzsparancsnoka”, ahogy a szerkesztők említik őt¹⁵) ezen a kíséző iraton láthatta Szombathelyi vezérezredes aláírását (lásd a 29. o. 75. lábjegyzetét). Zachár vezérkari ezredes 1947-es pere során rosszul emlékezett, amikor úgy nyilatkozott, hogy „az utasításban például szó volt arról, hogy szükség esetén bármilyen települést fel lehet gyújtani, megfélemlítés céljából a helyszínen agyon lehet löni nem csak a partizánokat, de azokat a személyeket is, akiket a partizánokkal való kapcsolattartással gyanúsítanak és el lehet kobozni a lakosságtól az összes élelmet és szarvasmarhát”. A 10. számú füzetben települések fel-

¹⁴ A kiadványt a m. kir. Honvéd Vezérkar főnöke 4. osztálya 58.800/10. számon adta ki 1942. áprilisi lezárású adatokkal. Címe: A folyó háború tapasztalatainak ismertetése. 10. sz. kiadvány. Partizánharcok. Budapest, 1942.

¹⁵ A hivatásos vezérkari tisztet egyébként a forráskiadvány 94–99. oldalán közölt dokumentum fordítása a bevezetőben tartalékos tisztként említi, ami meglehetősen zavaró pontatlanság.

gyűjtásáról, valamint élelmiszerek és szarvasmarhák elkobzásáról egyetlen szó sincs. Azt azonban megtalálhatjuk benne, hogy a „lakosság bizalmának megnyerése – jóindulatú, emberséges és igazságos bánásmóddal” lehetséges.¹⁶ A partizánellenes harc során alkalmazandó megtorlásról azonban valóban tesz említést a magyar kiadvány az alábbi szövegezéssel: „A partizánosztagek leverését kövesse nyomon a legkönyörtelenebb megtorlás. Elnézésnek nincs helye! A kérlelhetetlen szigor el fogja venni mindenkinek a kedvét attól, hogy a partizánok közé álljon, vagy támogassa őket, míg a könyörületet csupán gyengegnek tekintenek.

A foglyul esett partizánokat – esetleges kihallgatásuk után – a helyszínen fel kell koncolni, vagy elretentő példaként a közel fekvő helységeken nyilvánosan, kötél által ki kell végezni. Hasonlóképpen kell eljárunk a leleplezett és kezeinkbe került partizánsegítőkkel is.

Fontos, hogy a megtorlásról a lakosság minél szélesebb rétegei tudomást szerezzenek.¹⁷

Egyébiránt az sem mellékes, hogy a forráskiadványból a magyar megszálló csapatok alkalmazott partizánellenes harceljárásait sem ismerhetjük meg elsődleges forrásból. Noha ez elengedhetetlen lenne annak vizsgálatához, hogy a megszálló csapatok esetében miként fordulhatott elő az, hogy elhanyagolható saját veszteség mellett feltűnően nagy létszámú partizánt és partizánsegítőt (illetve annak nyilvánított személyt) semmisítettek meg. A partizánokkal szemben követendő harceljárással kapcsolatban a 10. számú füzet valóban megjegyzi: „Kíméletnek tehát semmilyen vonatkozásban sincs helye. Csak könyörtelen és gyökeres kiirtásuk vezet célhoz”.¹⁸ A partizánok leküzdése 1942 tavaszán a 10. számú füzet alapján az alábbi elemekből állt:

hírszerzés (a partizánműködés felfedése és földrajzi behatárolása),
felderítés (a partizánok elhelyezkedésének és erejének pontos meghatározása),
támadás (a partizánok bekerítése és megsemmisítése),
megtorlás (a harcot túlélte és elfogott partizánok és partizánsegítők fizikai megsemmisítése).¹⁹

A támadást minden esetben egy teljesen körülrárt területen, összetartó irányokban megindulva, lehetőség szerint minél hatékonyabb tüzérségi²⁰ és légi támogatás igénybevételével, rohamjárőrökkel az élen kellett végrehajtani. A partizánok kedvelt elhelyezkedése miatt ez a harc szinte minden esetben erdei vagy helység-harc volt. A megszálló erők a partizánok rajtaütésével szemben minél nagyobb tűzerő-főlnyire törekedtek, így azokat a településeket, ahol partizánokat sejtettek, kezdettől fogva teljes tűzerővel támadták. Eközben bizony számos épület a lángok martalékává vált.

Mivel a partizánok rendkívül elővigyázatosan szervezték meg erőik biztosítását, a legtöbb esetben nem sikerült meglepni őket, és ha mégis harc alakult ki, eközben legtöbbször sikerült rejtve visszavonulni. A helyi lakosság azonban ritkán tudott időben elmenekülni a feljzott idegállapotban érkező megszálló csapatok elől, akiket sokszor fűtött a bosszúvágy is korábban kegyetlen körülmények közepette elveszített bajtársaik

¹⁶ A folyó háború tapasztalatainak ismertetése. 10. sz. kiadvány. Partizánharcok. Budapest, 1942. 29. o.

¹⁷ A folyó háború tapasztalatainak ismertetése. 10. sz. kiadvány. Partizánharcok. Budapest, 1942. 39. o.

¹⁸ Uo. 34. o.

¹⁹ Uo. 34. o.

²⁰ Erre a feladatra nem csak a tábori tüzérség lövegeit, de a légvédelmi tüzérség gépágyúit is számos alkalommal vetették be. Sőt, 1943-tól a partizánellenes harcokba két magyar önálló harcokcsiszázatot is bevetettek a különféle biztosító feladatokat ellátó német páncélosszázadok mellett. Egyébiránt a partizán csoportok közül több jelentős nehézfegyverzettel is rendelkezett. Ezek között főleg a szovjet csapatok által korábban hátrahagyott vagy éppen a megszálló csapatoktól zsákmányolt lövegek, aknavetők, sőt, néhány esetben páncélozott harcjárművek is voltak.

miatt. Talán egyetlen fegyveres erő sincs a hadtörténetben, amelynek hasonló helyzetben minden tagja felül tudott volna emelkedni személyes érzelmein és legalább egy részük tetteit ne ezek irányították volna.

Jelentős körülmény, hogy a magyar megszálló csapatok élőerő-vesztéseinek zöme nem a támadási, hanem a felderítési szakaszban keletkezett.²¹ Például az 1941. december 21-én végrehajtott Rejmentarovka elleni magyar–német–ukrán partizánellenes vállalkozás felderítő szakaszában a partizánok két magyar katonát elfogtak, kegyetlenül megkínozták, majd levették őket, levágták orrukat, fülüket, ujjukat és nemi szervüket, majd fejüket széttrancsolták. Ezek után a megszálló csapatok a körzetben elenyésző saját veszteség mellett mintegy 1000 megsemmisített partizánról tettek jelentést, valamint 264 fogolyról, akikkel kapcsolatban fontosnak tartották megjegyezni, hogy „legnagyobb rész zsidók” voltak, és akiket kihallgatás után ki is végeztek.²²

Haditörténet hadtörténészek nélkül

A magyar megszálló csapatok tevékenységét, benne a vitathatatlanul elkövetett tömeges kivégzések körülményeit tehát sokkal behatóbban kellett volna bemutatni és magyarázó jegyzetek vagy akár külön tanulmány formájában elemezni, mégpedig mindkét oldal vonatkozó korabeli forrásainak minél teljesebb feltárásával és közreadásával, forráskritika alkalmazásával, esetleg hadtörténészek és a hadijog területén járatos szakemberek bevonásával. Ám ez elmaradt, s ennek következtében a kötetben közzétett eseteket szinte kizárólag a szovjet fél szemszögéből ismerhetjük meg, legtöbbször az előzmények és a körülmények tárgyalása nélkül, hadtörténeti szempontból értelemzavaróan pontatlan szövevezéssel.

Az átlagos olvasó így a legtöbb esetben nem is tudja megkülönböztetni az idézett tanúvallomásokban, hogy a cselekményeket magyar vagy más nemzetiségű alakulatok követték-e el. Ugyanis a német megszálló rendszer a legkevésbé sem volt egységes. Példaként tekintsük át a német „B” hadseregcsoport mögöttes területét biztosító fegyveres szervezeteket 1943. január eleji adatok alapján:

biztosító csapatok és katonai szervezetek
német biztosító hadosztályok,
magyar megszálló hadosztályok,
a „B” hadseregcsoport mögöttes terület parancsnokának saját német csapatai,
a német katonai közigazgatás erői;

német Titkos Tábori Rendőrség erői

német Tábori Csendőrség erői

német Rendőrség erői
mozgó rendőri erők,
segédrendőrség,
helyi rendőrség (ebben a helyi lakosságból toboroztak is szolgáltak);

²¹ A folyó háború tapasztalatainak ismertetése. 10. sz. kiadvány. Partizánharcok. Budapest, 1942. 37. o.

²² Uo. 56–57. o.

védászlóalj (helyi lakosságból toborzott alakulatok német tisztek parancsnoksága alatt)

német SS Biztonsági Szolgálat (Sicherheitsdienst) erői

helyi (szovjet állampolgárokból szervezett) erők
keleti csapatok és segédcsapatok,
rendészolgálat,
rendőrök és segédőrségek a községekben.²³

Fentiek tükrében felettebb bizonyítalan, hogy Krausz Tamás mi alapján állapítja meg a kiadvány előszavában (14. o.), hogy „a Csernyigovi területen hozzávetőleg 103 ezer békés polgári lakos és több mint 24 ezer hadifoglyot öltek meg a német és magyar ’bűntetősztagosok’”. Az általa hivatkozott 70. számú dokumentumban (212–213. o.), a szovjet Rendkívüli Állami Bizottság²⁴ 1945. március 16-án kelt jegyzőkönyv-kivonatában a magyar csapatokról egyetlen szó sem esik.

A magyar királyi Honvédség iratanyagát a második világháború végéig különböző okokból (parancs szerinti megsemmisítés, ellenséges behatás következtében való megsemmisülés, hadizsákmány stb.) igen nagyarányú pusztulás sújtotta. Emiatt kizárólag a hazai levéltárak őrizetében fennmaradt töredékekből a magyar megszálló csapatok szovjet területen végrehajtott tevékenységének tudományos igényű feldolgozását nem lehet elkészíteni. Tehát sem 1989 előtt, sem pedig azután nem a szándék hiányzott e kérdéskör tudományos feltáráshoz, hanem az objektív feldolgozáshoz nélkülözhetetlen, elegendő mennyiségű, megbízható és egyben hozzáférhető korabeli levéltári forrásanyag. Az elmúlt években Ungváry Krisztián magyar és német, Szabó Péter pedig elsősorban magyar források felhasználásával megkísérelte ugyan a magyar megszálló tevékenység főbb eseményeinek és jellemzőinek felvázolását, de a magyar források hiánya jelentősen gátolta őket a téma részletes feldolgozásában.²⁵

Ezért lehetett volna valóban hézagpótló és tudományos jelentőségű, ha a szerkesztők feltárják és forrásközlés formájában részben vagy egészben közzéteszik azokat a szovjet csapatok által zsákmányolt és azóta is orosz levéltárakban őrzött magyar katonai dokumentumokat, amelyek e feldolgozni kívánt témával kapcsolatosak.

A kötetből szinte teljesen hiányzik a szovjet partizán-tevékenység tényeken s nem pedig érzelmeken alapuló bemutatása, továbbá e fegyveres ellenállás földrajzi kiterjedésének felvázolása (csak remélni tudom, hogy nem szándékosan). Az egyébként meglehetősen összetett, a legkevésbé sem egységes szovjet partizán-tevékenységgel kapcsolatosan a kiadványban például egyetlen térkép sem található, noha ez elengedhetetlen lenne a magyar megszálló csapatok által végrehajtott erőszakos cselekmények árnyaltabb elemzéséhez, amelyeket a szerkesztők külön térképen is bemutatnak. Talán ez is szándékos, hiszen a kötet szerkesztői azt sugalmazzák, hogy a magyar csapatok megszálló tevékenységének jellege és a partizán-tevékenység között semmiféle ok-okozati összefüggés nem

²³ Lásd: HL m. kir. 46. honvéd gyalogezred iratai, 3475./K.megsz.csop.I.a.43.I.3. szám.

²⁴ E bizottság tényfeltáró munkájának hitelességét erősen megkérdőjelezi, hogy ennek feladata volt például a szovjetek által kivégzett lengyel tisztek és polgári személyek Katyn környéki legyilkolását bármiféle eszközökkel a megszálló német csapatok nyakába varrni, amelyek amúgy is számtalan tömeges kivégzést hajtottak végre a Szovjetunióban és Európa más országaiban.

²⁵ Lásd: *Ungváry Krisztián: A magyar honvédség a második világháborúban*. Budapest, 2004. 38–155. o., valamint *Szabó Péter: Adalékok a magyar királyi honvédség megszálló alakulatainak tevékenységéről a keleti hadműveleti területen* (Rejmentarovka, 1941. december 21.). *Hadtörténelmi Közlemények*, 124. (2011) 2. sz. 481–495. o.

állt fenn. Krausz Tamás bevezetőjében többször is tervszerű népirtásnak nevezi a magyar megszálló erők által végrehajtott kivégzéseket, de egyetlen egy korabeli hivatalos forrást sem találunk a kötetben, amely alátámasztaná, hogy a magyar csapatok parancsot kaptak volna a megszállt területek polgári lakosságának tervszerű, a partizántevékenységtől teljesen független, ideológiai vagy kreált fajelméleti okokból végrehajtható fizikai megsemmisítésére (a német csapatok bizonyos kötelékei valóban ilyen célokkal, előre elkészített tervek alapján tevékenykedtek a Szovjetunióban). Ezzel szemben minden – a kötetben legtöbbször csak áttételesen, másodkézből, többször pontatlanul idézett – korabeli magyar utasítás vagy parancs a partizántevékenységgel szembeni fellépés keretei között, a partizánok és segítők (köztük is kiemelten a zsidóság és a szovjet kommunista párt tagsága) elleni megtorlásaként rendelt el különféle tisztogató akciókat, amelyek nem egy esetben valóban tömegesnek tekinthető, megtorló jellegű, a polgári lakosságot is sújtó kivégzésekbe torkolltak.

Ez persze nem jelenti azt, hogy egyes magyar parancsnokok ne adtak volna ki indokolatlan erőszakot kiváltó parancsot, illetve egyes csapatok ne követtek volna el a szovjet polgári lakosság körében – akár önkényes alapon – olyan erőszakos tetteket, amelyek sokszor bizony halálos áldozatokkal is jártak (például fegyveres fosztogatás, kínvallatás, indokolatlan kivégzések, amelyekre fentebb már példákat is idéztünk). Mindezeket azonban bármiféle korabeli hivatalos magyar forrás szó szerinti idézete nélkül, a német csapatok által végrehajtott tervszerű népirtással egyenértékűnek beállítani, továbbá a magyar királyi Honvédség megszálló feladatokat ellátó teljes állományára kivetíteni, megítélésem szerint nem más, mint a tények szándékos s egyben rendkívül tudománytalan elferdítése.

A kiadvány a hadtörténet, illetve a katonai szaknyelv szempontjából is számos kívánni valót hagy maga után. Az orosz nyelvből összesen öt személy által készített magyar nyelvű fordításokban számtalan pontatlan, szakszerűtlen vagy egyenesen értelemzavaró kifejezés bukkan fel. Jellemző például, hogy a katonai rendfokozatokat (például szakaszvezető) összekeverik a beosztással (ebben az esetben szakaszparancsnok, lásd például a 94. oldalon). Vajon mivel magyarázható az, hogy a szerkesztők még a teljesen egyértelműen téves, a meglehetősen bő szakirodalom ismeretében hovatovább megmosolyogtató megállapításokat (például egy állítólagos magyar SS-hadosztály 1942. nyári tevékenységét Korotojknál, lásd a 420. és a 422. oldalt) egyetlen magyarázó vagy korrigáló szó nélkül hagytak? Közismert, hogy a Waffen-SS csak 1944 második felében kezdte meg magyar állományú alakulatok szervezését.

Tudományos igényű munkánál, különösen ilyen jelentőségű téma esetén az is elfogadhatatlan, hogy a szerkesztők egyszerűen kijelentik (lásd a 261. oldal 182. számú lábjegyzetét), hogy ők maguk „terjedelmi okokból” meg sem kísérelték azonosítani az egyes, általuk közölt forrásokban pontatlanul megjelölt személyeket, illetve katonai alakulatokat. Így olyan erőszakos tetteket elkövető magyar kötelékekkel, illetve ezek állományába tartozó katonákkal is találkozhatunk (például „33. gyaloghadosztály” vagy a „2. ezred 28. százada”), amelyek soha nem léteztek a magyar királyi Honvédségben. A közölt dokumentumok forrásértékét e szerkesztői hozzáállás, tehát a forrásokban közölt állítások ellenőrzéséről, szükség szerinti pontosításáról való önkéntes lemondás tovább csökkenti. Természetesen ezzel nem a közzétett iratok szorosán értelmezett hitelességét, vagyis megadott keletkezési időpontját és helyszínét, valamint a keletkeztetők személyét vonom kétségbe, csupán a bennük foglalt állítások tényszerűségét, végeredményben ezek „elsődleges forrás” jellegét.

Indokolt problémafelvetés, gyenge megvalósítás

A kötet kétségtelenül egy olyan súlyos témát kívánt feldolgozni, amelyet a magyar szakemberek – elsősorban a hozzáférhető elsődleges magyar források szinte teljes hiánya miatt – eddig kizárólag magyarországi levéltárak anyagaiból még nem dolgozhattak fel teljes tudományos alapossággal. Ebben a tekintetben mindenképpen jelentős kiadványnak értékelhetjük, hiszen ráirányítja a figyelmet egy még feldolgozatlan (és tegyük hozzá: kibeszéletlen) problémára. Ugyanakkor a közzétett forrásbázis egyoldalúsága, a közölt adatok jelentős részének zavaró (és a szerkesztők által legtöbbször szó nélkül hagyott) pontatlanságai és ellentmondásai, valamint a legtöbb dokumentum keletkezésének vitatható körülményei együttesen kizárják, hogy e kötet, tekintélyes terjedelme ellenére, a szó tudományos értelmében a téma megbízható forráskiadványaként hasznosuljon. Arra viszont mindenképpen alkalmas, hogy a témáról végre szakmai és társadalmi vita kezdődjék. Valóban égető szükség lenne ugyanis arra, hogy mind a szűkebb történész szakma, mind pedig a szélesebb társadalmi közvélemény mielőbb szembenézzon történelmünk e komor fejezetével.

MÚHELY

NÉGYESI LAJOS

ÁRPÁD PAJZSRA EMELÉSE

A korai magyar történelem egyik emblematikus eseménye Árpád pajzsra emelése. Szinte alig van olyan történeti munka, melyben ne említenék, de számos képzőművészeti alkotáson is vizionálható. ¹ Nem túlzás kijelenteni, hogy történelmünk egyik legismeretesebb momentum, amit szemléletesen bizonyít, hogy az 1913 és 1915 között elemi iskolai használatra kiadott 20 darabos történelmi faliképsorozat első darabja is ezt ábrázolja. ²

A történet forrása Bíborbanszületett Konstantin bizánci császár a birodalom kormányzásáról írott munkájának (*De Administrando Imperio* – DAI) ³ egy mondata, mely Moravcsik Gyula fordításában így hangzik: „és így a kazárok szokása és törvénye szerint pajzsra emelvén, fejedelemmé tették.” ⁴

A meglehetősen forráshiányos korai magyar történet etelközi periódusának megítélésénél fontos szerepet kap, hiszen e szerint Árpádot a kazárok jelenlétében, a kazár uralkodó avatási szertartásával megegyező módon tették fejedelemmé. Ez alapján megkérdőjelezhető az a nézet, hogy a hét magyar törzs Etelközben, a kazárok uralma alatt, azok szolganépe lett volna. A pajzsra emelés jelentőségét Bartha Antal az alábbi szavakkal méltatja: „A kozmoszkrátor tekintélyét magának követelő bizánci császár beiktatásakor a kozmoszkrátosz méltóságát úgy ruházták reá, hogy testőrei a Napot jelképező kerek pajzsra emelték. A Nap a világmindenség központja. A bizánci körök jól tudták, hogy a kazár kagán előtt testőre fényes korongot, a Nap jelképét hordozta, és a jelkép előtt minden alattvalójának le kellett borulnia. A pajzsra emelt Árpádot és ivadékait a Nap fejedelmének a szentsége illette meg.” ⁵ Bakay Kornél célratorőbben fogalmaz: „Nézzük most a pajzsra emelés kérdését. Kiket tettek úgy uralkodóvá a Kr. sz. utáni első évezred második felében, hogy pajzsra emelték őket? A perzsa nagykirályt, a bizánci császárt és a kazár nagykagánt. Valamint a magyarok fejedelmét!” ⁶

Mint azt a fenti idézetek is mutatják, Konstantin császár művének idézett mondata a pajzsra emelés említésével a kor legnagyobb hatalmú uralkodóinak sorába emelheti Árpádot. ⁷ Ezzel szemben a kazár szokás átvételének okán fölmerült a magyar fejedelem alárendeltségének gondolata is. ⁸ A pajzsra emelés jelentősége és egyedisége a magyar uralkodók avatásánál indokoltá teszi a szertartás eredetének vizsgálatát. Nem utolsósorban azért, mivel már a szöveget fordító Moravcsik Gyula is szükségesnek tartotta megjegyez-

¹ Rózsa György: „Árpád emeltetése”. *Néprajzi Értesítő*, 1995. 35–43. o.

² Szabó László: Népiskolai szemléltető képek 1913–1915. <http://www.opkm.hu/orbis/szabo.htm> (Letöltve: 2010. 12. 28.)

³ *Bíborbanszületett Konstantin: A birodalom kormányzása*. Ford. Moravcsik Gyula. Szeged, 2003.

⁴ Moravcsik Gyula: *Az Árpád-kori magyar történelem bizánci forrásai*. Budapest, 1988. 45. o. □v ka□ □pxovta ka□ □ τ □v Χαζάρων □□□□□□□□ □□□□ □ζάκανον πεποιήκασι, σηκώσαντες α□τ□□v ει□□ σκουτάριον.

⁵ Bartha Antal: *A magyar nép őstörténete*. Budapest, 1988. 349. o.

⁶ Bakay Kornél: *Magyar múlt*. In: *A honfoglaló magyarság állama, kultúrája és az ősi vastermelés*. IV. Konferencia. Somogyfajs, 2000. 9–12. o.

⁷ A két idézetet abból a célból illesztettem írásomba, hogy érzékeltessem, milyen szélsőséges megállapításokra vezethet az említett szöveg.

⁸ Kristó Gyula – Makk Ferenc: *Az Árpád-házi uralkodók*. Budapest 1995. 14. o.

ni egy lábjegyzet erejéig, hogy más történeti források arról tanúskodnak, hogy a pajzsra emelés szertartása része volt a bizánci császárok avatásának is. Ettől függetlenül az említett szöveghelyre alapozva, bizonyítottan láttam annak meglétét a Kazár kaganátusban.⁹

Erdélyi István azonban már némi kételkedéssel veszi szemügyre az ominózus szöveget: „Érdekes, hogy egy bizánci császár kazár szokásként említi a pajzsra emelést, jóllehet ezt az aktust éppen egy kissé későbbi, de mégiscsak bizánci emlék tanúsága szerint, elsősorban Bizáncban gyakorolták.”¹⁰

Indokoltnak tűnik az általa sugallt kérdés alaposabb vizsgálata. Mi volt az oka annak, hogy a bizánci császár egy bizonyíthatóan bizánci szertartásról azt írja, hogy az a kazárok szokása? Amennyiben valóban fejedelemavatás történt, mi lehet az oka annak, hogy a császár szerint Árpádot emelik pajzsra, nem pedig atyját; Álmost, akit Konstantin szintén megnevez az említett szöveghelyen?

A fenti kérdések vizsgálata előtt elengedhetetlen a pajzsra emelés történetének és elterjedésének felvázolása, melyről az utóbbi évtizedek történeti irodalmában több kutató közölt részletekbe menően alapos elemzést. Arthur Edward Romilly Boak az V–VI. századi,¹¹ Georg Ostrogorsky pedig a későbizánci uralkodóavatási szertartásról¹² írt összefoglalást. Christopher Walter 1975-ben a pajzsra emelés bizánci ikonográfiájáról írott értekezésében nem csak a jelenleg ismert 21 ábrázolást, hanem a szertartás írott forrásokban való felbukkanását is számba vette.¹³ 2002-ben jelent meg Hans Teitler cikke a pajzsra emelés eredetéről és továbbéléséről.¹⁴ Megítélése szerint a szokás gyökerei Európa nyugati felén keresendők, a kiteljesedése pedig a Bizánci Birodalomban ment végbe. Szükségesnek tartotta megemlíteni a Bíborbanszületett Konstantin császár leírásán alapuló nézetet is, mely szerint a pajzsra emelés részét képezte a Kazár kaganátus uralkodóavató szertartásainak. Ugyanebben az évben jelent meg Balogh László tanulmánya a pajzsra emelés keleti párhuzamairól, melyben a címbe megfogalmazott kérdésen túl, a szokásra vonatkozó forrásadatokat és a magyar történeti szakirodalomban megjelenő véleményeket is ismerteti.¹⁵

A szokás elterjedése

A pajzsra emelés legelső írásos nyomát Tacitusnál találjuk, aki a 69. évi batáviai felkelés leírásánál megemlíti, hogy a caninefas törzs főnökét, Brinnót népének tagjai pajzsra emeléssel választották meg.¹⁶ Az eredetileg germán szokás azután 360-ban megjelent a Római Birodalom császáravató szertartásán, azonban nem lett része az állandó protokollnak, hanem megmaradt Európa nyugati részén. Flavius Claudius Julianus (Apostata), Nagy Constantinus császár testvérének fia, Gallia kormányzójaként a trónon ülő II.

⁹ G. Moravcsik: *Byzantium and the Magyars*. Budapest–Amsterdam, 1970. 49. o.

¹⁰ Erdélyi István: *A magyar honfoglalás és előzményei*. Budapest, 2002. 82. o.

¹¹ A. E. R. Boak: *Imperial Coronation Ceremonies of the Fifth and Sixth Centuries*. *Harvard Studies in Classical Philology*, Vol. 30. (1919) 37–47. o.

¹² Georg Ostrogorsky: *Zur Kaisersalbung und Schilderhebung im spätbyzantinischen Krönungszeremoniell*. *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*, 4. (1955) No. 2/3. 246–256. o. (A továbbiakban: *Ostrogorsky* 1955.)

¹³ Christopher Walter: *Raising on a shield in Byzantine iconography*. *Revue des études byzantines*, 33. (1975) 133–176. o. (A továbbiakban: *Walter* 1975.)

¹⁴ Hans Teitler: *Raising on a Shield: Origin and Afterlife of a Coronation Ceremony*. *International Journal of the Classical Tradition*, 8. (2002) No. 4 (Spring) 501–521. o. (A továbbiakban: *Teitler* 2002.)

¹⁵ Balogh László: *Árpád „pajzsra emelésének” keleti párhuzamai*. *Acta Historica* [Szeged], 117. (2002) 37–47. o. (A továbbiakban: *Balogh* 2002.)

¹⁶ Tacitus: *Korunk története*. Ford. *Borzák István*. Budapest, 2001. IV. könyv, 15. fejezet, 151. o. vagy <http://mek.oszk.hu/04300/04353/html/01.htm#9> (Letöltve: 2013. 05. 10.) „a nép szokása szerint pajzsra emelik, a hordozók vállukon lóbálják, s így vezérré választják”; *Teitler* 2002. 503. o.

Constantiussal szemben császárnak kiáltotta ki magát. A szertartásra Párizsban (Lutetia) került sor, ahol germán és gall katonái pajzsra emelték.¹⁷

A birodalom hanyatlásának időszakában, amikor a provinciák zsoldosai egyre komolyabb tényezőnek számítottak a császárok hatalomra kerülésében, a pajzsra emelés egyre inkább elterjedt a Római Birodalom kultúrkörében. I. Valentinianus nyugatrómai császárt 364-ben emelték pajzsra.¹⁸ A nyugati területen a források szerint Odoaker – aki a germán segédcsapatok vezéréként szerezte meg a hatalmat – 476-ban, I. Klodvig, 507 után,¹⁹ Witichis (Vitiges) 536-ban, I. Sigbert 575-ben,²⁰ Gundowald pedig 584-ben²¹ részesült pajzsra emelésben.

Évszázadokkal később, immár politikai szimbólumként éled újjá, amikor a németalföldi függetlenségi mozgalom Brinno felkelésében látta meg a maga előképét. Számos képzőművészeti alkotáson jelenik meg Cannanefates vezér pajzsra emelése a mozgalom allegóriájaként.

Franciaországban XIV. Lajosról és Napóleonnal készült pajzsra emelésüket megjelenítő képzőművészeti alkotás. Ez valószínűleg a frank hagyományok felélesztését célozta.²²

A Kelet-római Birodalomban is tovább élt a szokás. Bizánci források tanúsága szerint, Anastasiust 491-ben, I. Justinust 518-ban, II. Justinust 565-ben és Phocast 602-ben emelték pajzsra. Olyanok is részesültek ebben a szertartásban, akik csak nagyon rövid ideig birtokolták a trónt, mint János 518-ban, Hypatius 532-ben és Germanus 588-ban.²³

602 után azonban eltűnik a forrásokból a szertartás említése, és csak a XIII. században bukkan fel ismét: II. Theodort 1254-ben, VIII. Mihályt 1258-ban, IX. Mihályt 1294-ben emelték pajzsra.²⁴

Ostrogorsky szerint 602 és 1254 között nem csak a forrásokból, hanem a császáravató szertartások közül is eltűnik a pajzsra emelés.²⁵ Vitatja ezt a megállapítást Teitler, aki felhívja a figyelmet az ebben az időszakban készült ábrázolásokra és Leo Tornicus esetére, aki a hadsereg és a tartományok támogatásával fellázadt IX. Konstantin ellen, majd 1047 szeptemberében pajzsra emelték. Ez a jelenet Skylitzes 1300 körül készült krónikájának egyik ábrázolásán is szerepel.²⁶

A szokás elterjedését mutatja a bizánci kultúrkörben, a bizánci hatalom elleni bolgár felkelést vezető Delján Péter – Szent István lánytestvérének fia – pajzsra emelése 1040-ben.²⁷

¹⁷ *Ammianus Marcellinus*: Róma története. Ford. Szepesy Gyula. Budapest, 1993. 20. könyv, 4. fejezet. <http://hu.scribd.com/doc/118057313/Marcellinus-Ammianus-Roma-Tortenete#page=101> (Letöltve: 2013. 05. 10.) „Egy gyalogos katonai pajzsra helyezve a magasba emelték, és egyhangúlag császárrá kiáltották ki”; Teitler 2002. 505. o.

¹⁸ Teitler 2002. 507. o.

¹⁹ *Tours-i Gergely*: Korunk története – A frankok története. Ford. Adamik Tamás és Mezey Mónika. Pozsony, 2010. II. könyv 40. fejezet, 228. o. „Ők pedig meghallgatva ezeket, tetszésük jelüléül összeütogették fegyvereiket, majd pajzsra emelték és királlyá tették maguk felett.”

²⁰ *Tours-i Gergely*: i. m. IV. könyv, 51. fejezet, 315. o. „Majd egy Vitry nevű birtokra ment, ahol köré gyűlt az egész hadsereg, s pajzsra emelve királyukká választották.”

²¹ *Tours-i Gergely*: i. m. VII. könyv, 10. fejezet, 446. o. „Mióttán Gundowald az említett hercegekkel, Desideriusszal és Mummolusszal Limoges-ba ment, elért Bimes-la-Gaillarde faluba, ahol a hagyomány szerint Szent Márton, a mi Mártonunk tanítványa nyugodott, s itt pajzsra emelve királlyá tették. Azt mondják azonban, hogy amikor harmadszor hordozták körbe, leesett róla, és a körülállóik alig tudták elkapni kezükkel.”

²² Teitler 2002. 512. o.

²³ Uo. 507. o.

²⁴ Uo. 509. o.

²⁵ Ostrogorsky 1955. 252–256. o.

²⁶ Teitler 2002. 509–510. o.

²⁷ *Michael Psellus*: Chronographia. 4. könyv, 40. fejezet. <http://www.fordham.edu/halsall/basis/psellus-chrono04.asp> (Letöltve: 2013. 05. 10.) Delján Péter pajzsra emelésével kapcsolatban, egy érdekes jelenségre

Napóleon pajzsra emelése

Keleti eredet?

A pajzsra emelés említése a kazárokkal és a magyarokkal kapcsolatban lehetőséget ad a szokás keleti párhuzamainak vizsgálatára. A V. és XIX. század közötti időszakban széleskörűen elterjedt volt a sztyeppe népei körében az uralkodó felemelése, azonban erre a célra nem pajzsot, hanem nemeztakarót használtak. Általában a frissen megválasztott uralkodót a főemberek fehér vagy fekete nemeztakarón az ég felé emelték és körülhordozták. Első pillantásra van némi hasonlóság, és a két szertartás között felismerhetünk párhuzamot a felemelés és a körülhordozás tényében. A keleti népeknél azonban a felemelést további szertartáselemek követik, gyakran az új vezető fajtogatása, amikor eljutva az eszméletvesztés határára, meg kell mondania, hogy milyen hosszan kíván uralkodni. Balogh László felhívja a figyelmet a forrás azon megjegyzésére, mely szerint Árpád pajzsra emelése a kazárok szokása és törvénye szerint történt. A törvény szóra, a görög szövegben használt kifejezés íratlan szokásjogot jelent, tehát azt sugallja, hogy a szertartás a kazárok ősi szokása. A Moravcsik Gyula²⁸ nevéhez köthető korábbi nézetrel szemben, mely szerint a pajzsra emelés szokását Bizáncból vették át a kazárok, Dieter Ludwig,²⁹ Terplán Zoltán³⁰ és Balogh László³¹ ősi kazár szokásnak tartja, ami a sztyeppe népek nemeztakarós szertartásának egy formája lehet. Mivel a bizánci császár a szertartást kazár szokásként írja le, azt sem tartják kizártnak, hogy a bizánciak vették át a kazároktól, tehát egy keleti szokás nyugati adaptációjáról lehet szó.

A pajzsra emelés kérdésével foglalkozó magyar történészek egyhangúlag elfogadják Árpád pajzsra emelésének megtörténtét. A szokás eredetének kérdésében azonban van-

hívja fel a figyelmet D. Madjarov. Scilytzes krónikájában képi ábrázolása is van a Psellus által leírt pajzsra emelésnek, azonban Pétert csak a kezükkel emelik fel a körülötte álló férfiak, pajzs nélkül. Valószínűleg ezzel kívánta érzékeltetni a krónikás, hogy trónbitorlóról van szó, akit jogtalanul helyeztek méltóságba. (További érdekessége Scilytzes krónikájának, hogy a szövegben meg sem említi a pajzsra emelés megtörténtét. (Köszönöm Veszprémy Lászlónak, hogy megismertetett a tanulmányal.) *D. Madjarov: L'histoire de Petăr (Pierre) Deljan – souverain légitime et du prince Arpad – dula. Relations entre le rituel et la titulature. Bulgarian Historical review, 2011/1–2.*

²⁸ G. Moravcsik: Byzantium and the Magyars. Budapest–Amsterdam, 1970. 49. o.

²⁹ Dieter Ludwig: Struktur und Gesellschaft des Chazaren-Reiches im Licht der schriftlichen Quellen. Dissertation. Münster, 1982.

³⁰ Terplán Zoltán: Az etelközi fejedelemválasztás és vérszerződés kérdéseiről. *Századok*, 1996/4. (A továbbiakban: Terplán 1996.) 973. o. Terplán így ad hangot kételyének: „ha ez a pajzsra emelés Bizáncból átvett szokás lett volna a kazároknál, azt nagyon valószínű, hogy Konstantinos császár nem hallgatta volna el. Nem azt írta volna, hogy ez kazár szokás, hanem – legalább célzott volna rá –, hogy a kazárok ezt csak átvették a bizánciaktól.” Uo. 973. o.

³¹ Balogh 2002.

nak eltérő vélemények, melyek közül az európai történettudomány szempontjából is új irányvonalat jelent a keleti párhuzamok vizsgálata. Az ugyanis, hogy a pajzsra emelést a bizánci császár kazár szokásnak tartja, felveti annak a lehetőségét, hogy a szertartás keletről került nyugatra.

A Terplán Zoltán által megfogalmazott gondolatmenet azonban, nem áll meg Bizánc és a kazárok viszonylatában, hanem azt feltételezi, hogy a pajzsra emelés szokása a sztyeppei régióból már sokkal korábban átkerülhetett Nyugat-Európába a germánokhoz. Az ugyanis nehezen képzelhető el, hogy a Római Birodalomban élő és Nyugat Európában továbbélő szokás teljesen ismeretlen volt Bizáncban, azonban a sztyeppei régió nemeztakarós szokását átvéve, spontán a nyugati pajzsra emeléssel megegyező szertartás alakul ki akár Kazáriában, akár Bizáncban.

A zsidó kazár kagánok avatási szertartása

Véleményem szerint, továbbra sem kellene elvetni Konstantin szövegének szó szerinti értelmezését, mely szerint a pajzsra emelés kazár szokás. Figyelembe véve, hogy korábban ezt a szertartást Bizáncban gyakorolták, valaminek történni kellett, hogy a DAI elkészítésének időszakában, tehát 950 körül, a kazárok fejedelemavató szertartásának említésekor Bizáncban a pajzsra emelésre asszociáljanak. Ehhez kevés lenne, hogy 602 után eltűnjön a bizánci gyakorlatból, hiszen még így is bizánci szokás maradna. Ahhoz, hogy a bizánci forrás egyértelműen kazár szokásként írja le, arra van szükséges, hogy Kazáriában valóban gyakorolt szertartás legyen, és a bizánci köztudatban egyértelműen a kazárokhoz kapcsolódjon az adott időszakban.

Kazár források hiányában ezt nehéz bizonyítani, azonban az, hogy Konstantin császár a bizánci udvar szertartásairól írott munkájában nem szerepelteti a pajzsra emelést, meggyőzően bizonyítja, hogy a X. század közepén nem volt része a császáravató szertartásnak. Az ábrázolások mégis azt jelzik, hogy ott élt a köztudatban. Amennyiben helyes az előbbi gondolatmenetünk, akkor a IX–X. századi ábrázolásokon a pajzsra emelést nem a korábbi bizánci császárok, hanem kazár kagánok ihlették.

A legkorábbi ábrázolás a IX. század második feléből származó Hludov zsoldároskönyvben (Hludov Psalter)³² szerepel, ahol Ezekiást emeli pajzsra három kardot viselő harcos. A jelenet a Jeruzsálem ellen támadó asszírok fölötti győzelem szimbóluma.

A kép magyarázata a 21. zsolttár 6. sora: „Nagy az ő dicsősége a te segítséged által; fényt és méltóságot adott reája.”³³

Mivel Ezekiás történetében nem szerepel a pajzsra emelés leírása, így feltételezhető, hogy az ábrázolás elkészítésénél az illusztrátornak egy zsidó királyt kellett megjelenítenie, mégpedig olyan helyzetben, ami a 850–860 körüli időszakban a dicsőség és méltóság felvételét szimbolizálta. Ez jelenti a kapcsolatot a kazárokkal, ugyanis a kazár kagán és az uralkodó réteg a IX. század elején áttért a zsidó hitre. Ennek elég jelentős visszhangja volt Bizáncban. A köztudatban a kazár uralkodó lett a zsidó király, így valószínűsíthető, hogy Ezekiás személyében a kazár kagán jelenik meg. Tovább erősítheti a gyanút, hogy József kazár kagán 960 körülre keltezett levelében önmagán kívül 12 uralkodót sorol fel az áttéréstől kezdődően.³⁴ Csak egyszer fordult elő, hogy testvérek követték egymást

³² Хлудовская псалтырь. Москва, Állami Történeti Múzeum, MS. D.129. (Robin Cormack: Writing in Gold, Byzantine Society and its Icons. London, 1985.) Az illusztrált zsoldároskönyv a kutatók szerint konstantinápolyi udvari műhelyben készült. Nevét Alexej Hludov moszkvai műgyűjtőről, az első tulajdonosáról kapta, aki a XIX. században szerezte meg, az egyik athisoz-hegyi kolostorból.

³³ Walter 1975. 149–150. o.

³⁴ Kohn Sámuel: Héber kulforrások és adatok Magyarország történetéhez. Budapest, 1881. 38. o.

a trónon, a többi esetben a fiú követte az apját. Bulán vette fel a hitet, de az unokája alapította a zsidó Kazáriát. Őt a fia, Chizkijah (Ezekiás) követte. A kazár zsidó állam kronológiájával kapcsolatban egy mérvadó dátummal rendelkezünk. Az 1999-ben Svédországban előkerült kincsleletben volt néhány 830-ra keltezhető kazár pénz, melyeken az arab dirhemeken szokásos *Mohammed, isten prófétája* helyett, *Mózes, isten prófétája* felirat szerepel.³⁵ A pénzverés ténye működő államot feltételez, tehát a 830-as dátum, már Bulan unokájának, Chizikijah (Ezekiás) apjának uralkodására eshetett. Ennek megfelelően, a Hludov zsoltároskönyv Ezekiás ábrázolása a kazár Chizkijah (Ezekiás) uralkodásának időszakában készülhetett. Ibn-Rusza leírja, hogy a kazár király előtt „egy naphoz hasonló tárgyat hordanak, mely a dob mintájára van készítve”³⁶ de ez nem azt jelenti, hogy a kazárok napimádók lennének, hiszen korábban megjegyzi, hogy a vezető réteg zsidó vallású, tehát kizárható, hogy a kagán előtt hordozott dob alakú tárgy istenszimbólum lenne.³⁷ Sokkal valószínűbb, hogy méltóságjelző volt. A naphoz hasonló tárgy alapján ösztönösen arra következtetünk, hogy magasra emelve, függőleges helyzetben hordozzák, azonban vihetik derék- és fejmagasság között. Csak az biztos, hogy a kagán előtt hordozták.

A Hludov zsoltároskönyvben ábrázolt pajzssal kapcsolatban már Walter is kétségeket fogalmaz meg.³⁸ Kör alakú, de nem domború és a szegélye feltűnően széles. Engem inkább egy dob alakú tárgyra emlékeztet, ami inkább lehet kagáni jelvény, mint bizánci pajzs. Skylitzes XIV. századi krónikájában a pajzsra emelés jól felismerhető bizánci kerék pajzsokon történik, melyek közepén markáns pajzsdudort láthatunk. Leo Tornicus esetében pedig egy kisebb pajzsot, azonban ennek széles lapos körbefutó pereme van.³⁹

A fenti gondolatmenet alapján nem zárható ki, hogy a zsidó hitre tért kazár uralkodót egy dob alakú fényes tárgyra – bizánci értelmezésben, pajzsra – emelték, ezzel kifejezve a méltóságát.

Ez a dob alakú, a peremén díszített tárgy a későbbiekben is előfordul a bizánci ikonográfiában. Az 1066-ban készült Teodor zsoltároskönyvben (Theodore Psalter)⁴⁰ Ezekiás ábrázolása olyan mértékben hasonlít a Hludov zsoltároskönyv képére, hogy joggal feltételezhetjük, hogy a művész onnan másolta. Itt is dob alakú tárgyon állva emelik a királyt. A könyvben több ábrázolás van Dávid királyról és Salamonról, akik egy ilyen dob alakú tárgyon állnak, ami valószínűleg egy díszes dobogó. Azonos azzal, melyen II. (Bolgárölő) Bazileioszt a velencei zsoltároskönyv⁴¹ ábrázolja. Ehhez kapcsolódóan, Árpád esetében is meg kell vizsgálni a pajzs kérdését. Mivel a nyugati és bizánci katonák fegyverzetének általában része a pajzs, ezért a szertartáshoz eleve kéznél van. Ellenben a magyar harcosok – a források és a régészeti leletek tanúsága szerint – nem használtak pajzsot.

³⁵ Peter B. Golden: The conversion of the Khazars to Judaism. In: World of the Khazars. Ed. Peter B. Golden, Haggai Ben-Shammai & András Róna-Tas. Brill, Leiden–Boston, 2007. 156. o.

³⁶ MHK 156. o.

³⁷ Uo. 153. o.

³⁸ Walter 1975. 150. o.

³⁹ Teitler 2002. 511. o.

⁴⁰ Theodore Psalter. The British Library, London, Department of Manuscripts, Add. Ms.19352.

⁴¹ II. Bazileiosz zsoltároskönyve. Velence, Biblioteca Marciana, Menologion of Basil II Vat. gr. 1613.

Ezekiás, Salamon és II. Bazileosz ábrázolása a díszített dobogón

Leo Tornicus és I. Mihály pajzsra emelése Skylitzes krónikájában

Árpád pajzsra emelésének jelentősége

Christopher Walter az ábrázolások és az írott források elemzése alapján megállapította, hogy Bizáncban a katonai ceremóniák közé tartozott a pajzsra emelés, mégpedig az új uralkodó hatalmának elfogadását jelképezte a hadsereg fölött.⁴² Az uralkodóavatás általános szertartása a koronázás volt, azonban bizonyos időszakokban a hatalom szempontjából a legfontosabb tényezővé a hadsereg lépett elő, melynek támogatását külön szertartással kellett hangsúlyozni. Különösen nagy szerepet kapott ez az aktus abban az esetben, amikor a hatalom megszerzése a hadsereg alkalmazásával történt.

Azokban a közösségekben, ahol az elit döntően harcosokból állt, a vezetőt közvetlenül ők választották. Az uralkodó a harcosok vezére lett, akit szó szerint maguk fölé emeltek. A germánoknál, majd később a frankoknál a pajzsra emelés közvetlen uralkodóavató szertartás.

A Római Birodalomban a germán zsoldosok honosították meg, mint saját elfogadó gesztusukat az uralkodó irányában. Az esetek többségében háborús időszakban, még inkább felkelések során került rá sor.

Bizáncban nem véletlenül kapott fontos szerepet éppen 602 előtt, hiszen ez volt a birodalom sötét időszaka, amikor egymást érték a külső támadások és a háborúk. Az ezt követő nyugodt időszakban, fokozatosan jelentőségét veszítette, legközelebbi alkalmazására 1047-ben került sor, amikor Leo Tornicus ismét a hadsereg támogatásával jutott hatalomra.

Maga az aktus az állami vezető és a hadsereg kapcsolatát fejezi ki. Egyfelől azt, hogy a hadsereg támogatja a vezető hatalmát, másfelől, hogy elfogadja vezérének, hiszen háborúban ő irányítja a sereget.

A Hludov zsoldároskönyv ábrázolásán – ami időben legközelebb áll Árpád pajzsra emeléséhez, és nagy valószínűséggel a kazár szertartás hiteles ábrázolása – az uralkodót három, kardot viselő harcos emeli fel. Ez hasonlóan a pajzsra emelés korábbi gyakorlatához, a hadsereg elfogadó gesztusa, ami kapcsolódik a civil beiktató szertartásokhoz, de nem válik azok részévé. Az Ószövetség idézett helye tovább erősíti az aktus katonai jellegét, hiszen az asszírok feletti győzelmet kapcsolja a pajzsra emeléshez.

Valószínűleg a kazár kagán hatalma, főleg a zsidó hitre való áttérés után, a hadseregen nyugodott. A Chludov Psalter három harcosa – képletesen szólva – jelzi, hogy kiknek a vállán nyugszik a hatalom. Ennek megfelelően, a pajzsra emelés a kagán avatási szertartásának nem kizárólagos és nem elsődleges formája volt. Valószínűleg az ünnepélyes avatási szertartás az arab forrásban leírt módon zajlott,⁴³ azonban a hadsereg megnövekedett súlya miatt megjelent a pajzsra emelés is.

A magyar törzsek Levédiában kerültek először kapcsolatba a kazárokkal, mégpedig Levedí vojvoda (hadúr) közvetítésével. Három éven keresztül részt vettek a kazárok hadjárataiban. Ez a kapcsolat nagyon hasonló lehetett a Krími tatár kánság és az Oszmán Birodalom viszonyához.⁴⁴ A magyarok nem leigázott, beolvasztott segédnépként harcolnak, hanem szövetséges kontingensként. A nehezebb fegyverzetű kazár seregben igény volt a könnyűlovasok portyázó, felderítő szolgálatára, főleg a hasonló módon harcoló besenyők

⁴² *Walter* 1975. 166. o.

⁴³ Isztakhri, arab történetíró szerint, az új kagánt az ünnepélyes beiktatásán selyemzsinórral fojtogatják, és amikor közel van a fulladáshoz, nyilatkoznia kell, hogy hány évig akar uralkodni. In: *A magyar honfoglalás kútfői*. Szerk. *Pauler Gyula és Szilágyi Sándor*. Budapest, 1900. 237. o.

⁴⁴ A Krími Kánság az Oszmán Birodalom szövetségi viszonyát a hűbéri kapcsolat fejezi ki. Nyilvánvaló, hogy a két államalakulat katonai potenciálja nem egyenrangú, azonban a tatárok alávetettsége elég laza volt. Ezt jelzi a kánság önálló diplomáciája és a nemzetségek szabad kánválasztáshoz való joga. Ennek korlátozásával sikertelenül próbálkozott a Porta a tizenöt éves háború időszakában. (Lásd: *Ivanics Mária*: Krími tatár követjárások a bécsi udvarban 1598–1682. *Aetas*, 1999/4.)

ellen. Levedi volt az akkori „katonadiplomácia” kulcsszereplője. Tartotta a kapcsolatot a kazárokkal, összegyűjtötte, megszervezte és valószínűleg vezette is a magyar seregrészt. A szolgálatát a kazárok nagyra értékelték, azonban ez nem azt jelenti, hogy a kazárok szolgálója lett volna.

Megváltozott a helyzet, amikor a besenyők kiszorították a magyarokat Levédiából. A harcosok joggal lázadtak fel Levedi ellen, hiszen megbukott, mint katonai vezető. A konfliktus odáig fajult, hogy a harcosok többsége – tehát nem egyes törzsek, hanem a vitézebb magyarok – kiváltak és keletre mentek. Legalábbis erre következtethetünk, hogy azok, akik megmaradtak Levedi mellett – és az ő vezetésével Etelközbe költöztek – továbbra is hét törzset alkottak, mégpedig elfogadott törzsfőekkel – hiszen majd ők kötik meg a vérszerződést. Ez a tény rávilágít arra, hogy a hét magyar törzs harcos rétege a törzsi szervezettől független réteget alkotott, akik saját katonai szempontjaik – a vezető rátermettsége, sikeresége, kapcsolatai – alapján ítélték meg Levedit, aki elvesztette a bizalmukat.

A jelentős népmozgást okozó háború miatt a kazár–magyar kapcsolatok egy időre megszakadtak. Etelközben azután a kazárok ismét felvették a kapcsolatot, amikor Levedit a kagán magához hívta. Biborbanszületett Konstantin szerint a kagán felajánlotta, hogy kazár támogatással népének fejedelmévé emelik, de cserébe legyen Kazária vazallusa. Ezt Levedi nem tudta elfogadni, mivel a besenyőktől elszenvedett vereség után katonai vezetőként elvesztette a tekintélyét. Nem tehetett mást, minthogy felhívta a kagán figyelmét Álmosra és fiára, Árpádra, aki elfogadta a javaslatot.

Követei elkísérték Levedit Etelközbe, akik tárgyalásokat folytattak a magyar vezérekkel, és végül elfogadták Árpád jelölését. Mivel a magyar források szerint, a későbbiekben a vérszerződéssel Álmost választották vezetőjüknek a törzsfők, Árpád nem lehetett a Konstantin által leírt, kazár vazallus nagyfejedelem. A kazár függőségről nem írnak a korabeli források, azonban arról igen, hogy a magyarok rendszeresen vezetnek hadjáratokat a szlávok ellen. Önállóan folytattak katonai tevékenységet, függetlenül a kazároktól, és ezt a bizánci császárnak is tudnia kellett, mivel a bolgárok elleni háborúban közvetlenül a magyarokkal kötött szövetséget, és ehhez nem kellett jóváhagyást kérnie a kazár kagántól.

Árpád pajzsra emelése valószínűleg Levedi korábbi státuszának átvételét és a magyar törzsek önállóságát jelzi. A kazár befolyás ugyanis nem volt elég erős ahhoz, hogy Levedit rákényszerítsék a magyarokra, pedig a kagánnak ez lett volna a kényelmesebb megoldás. A poszt, amit Árpád a pajzsra emelés után betöltött, valószínűleg magában foglalta Levedi korábbi feladatait – hiszen ennek megújítása érdekében keresték meg közvetlenül Levedit –, azonban minőségileg többet jelentett, hiszen a független magyar törzsszövetség katonai vezetőjének elfogadása történt. Ezt a minőségi változást jelzi, hogy Konstantin Levedit vajdának (*vojvoda*), Árpádot pedig fejedelemnek (*arkhon*) nevezi. Azonban ennek értelmezésénél figyelembe kell vennünk, hogy a magyar források szerint ebben az időszakban Álmos volt a fejedelem, tehát Árpád nem kaphatta meg ezt a méltóságot. Később azonban, a bolgár háború után, a honfoglalás Árpád irányításával zajlik le, aki akkor már a fejedelmi tisztséget viselte. Konstantin azonban Leventét nevezi meg fejedelemként – aki a szövetséges magyar hadakat vezeti – ebben az időszakban. Ezek alapján valószínűsíthető, hogy a bizánci császár a magyar hadak vezérét nevezi arkhonnak.

Összegzés

A pajzsra emelés kérdésében nem zárható ki a keleti eredet, hiszen a Római Birodalom idegen zsoldosai magukkal hozhatták a szokást, azonban ezek többsége lovaskatona volt, a források pedig általában gyalogosokról írnak. A nagy méretű pajzs is inkább gyalogosokra utal. Konstantin, bizánci császár leírását értelmezhetnénk úgy, mint a kazárok

ősi szokásának említését – akár nemeztakarón való felemelést, amit ő a pajzsra emeléssel azonosít – azonban a nyugati források alapján végig követhető a pajzsra emelés szokásának terjedése, nyugatról a Balkánra és feltételezhetően Kazáriába. Úgy gondolom, a források adatai alapján nem vitatható, hogy Bizáncban a pajzsra emelés ismert szokás volt, és nagy valószínűséggel tudatában voltak annak, hogy korábban már a Római Birodalomban nyugati részén is gyakorolták.

Ha nem ismernénk ezeket a forrásokat, akkor kereshetnénk a pajzsra emelés gyökerét a nemeztakaróra emelés szokásában, de még ekkor is figyelembe kellene vennünk, hogy ez a keleti szokás nem csak a nemeztakaróban való felemelést tartalmazta, hanem egy összetett aktus volt, megváltozott tudatállapot előidézésével és kérdésekkel. A pajzsra emelésnél a pajzsot nem kizárólagosan főemberek emelik és nincs fojtogatás.

Ettől függetlenül a magyar történetírás azonosíthatná nemeztakaróra emeléssel, ha lennének további forrásaink a szertartás más esetekben történő alkalmazásáról. Ezzel szemben a magyar történeti hagyományból ismerjük a magyar fejedelemavató szertartás, a vérszerződés leírását. A kazárok uralkodó avató szertartását szintén leírják az arab források, azonban a felelmeletet nem említik, csak a fojtogatást.

Ezek után, úgy gondolom, hogy nem a pajzsra emelés megtörténtét kell kétségbe vonni, hanem a célját kell tisztázni. A nyugati gyakorlatban a katonai vezetők avatási szertartása, amit a hadsereg tagjai gyakorolnak. Amikor uralkodó részesül a pajzsra emelésben, az rendszerint valamilyen hadi eseményhez kapcsolódik. Bizáncban és a bolgároknál hasonló körülmények között kerül rá sor. Kazáriában is – nagy valószínűséggel – a hadsereghez kötődő aktus lehetett.

Árpádot kazár hatásra emelik pajzsra, amikor átveszi Levedi vajda feladatát. Ebben az esetben is tisztán jelen van a katonai funkció, hiszen a kazárok oldalán harcoló magyar haderő vezérét választják meg.

A pajzsra emelés szokása elsődlegesen a harcosok közösségének elfogadó gesztusa volt a vezérükkel szemben. A források az uralkodók hatalomra kerülésével kapcsolatban őrizték meg a leírását, de ez nem bizonyítja, hogy elsődlegesen uralkodó avató szertartás lett volna. Sokkal inkább a katonai vezető hatalmának kifejezése, amit a katonák rendszeresen gyakoroltak a vezérek kinevezésekor. Minél nagyobb szerepet játszik a hatalom fenntartásában a hadsereg, annál nagyobb jelentőséget kap a pajzsra emelés, azonban a békés időszakokban nem ez a módja az uralkodói hatalom megerősítésének.⁴⁵

Árpád esetében a pajzsra emelés nem a nagyfejedelmé válását jelzi, hanem azt, hogy a kazárok is elfogadják mint katonai vezetőt, Levedi vojvoda utódjaként.

A leírásból kitűnik, hogy a pajzsra emelés nem a magyarok szokása, hanem a kazároké, tehát Árpád megválasztásakor egy olyan szertartás zajlott le, ami a magyar szokásrendben nem volt értelmezhető. A kazárok számára volt fontos, hogy Árpádot pajzsra emeljék, míg a magyarok számára ennek nem volt jelentősége.

A kazárok szempontjából a lényeg, hogy a magyarok legyenek katonai szövetségesek. A hadjáratok során a magyar csapat működjön együtt. Ennek a legfontosabb tényezője a magyar hadvezér, aki fogadja a kazár utasításokat és végrehajtja a harcosaival. Ezért fontos, hogy a kazárok felmérjék, ki az, akit elfogadnak a harcosok? Ha megvan a megfelelő személy, akkor őt a kazár szokások és törvények szerint vezérré teszik, így rá érvényesek a kazár törvények a hadjárat idején, másrészt az egyesített sereg egyik vezére lesz, tehát a kazár haderőben is megilletik jogok.

⁴⁵ Ebből a szempontból téves Napóleon pajzsra emelésének két alakos ábrázolása, ugyanis a jobb oldalon a szenátus egy tagja áll, azonban a pajzsra emelést minden esetben katonák végezték, mint az a második érmen helyesen szerepel.

A TUDÓS KATONA KÉPE

**Luigi Ferdinando Marsigli:
hogyan alkossuk meg saját történelmi emlékezetünket**

Henri-Irénée Marrou a történetírás elméletéről írott könyvében az egyik fejezetnek ezt a címet adta: „A történetírást források segítségével műveljük.” És valóban, még a mai módszertani kérdésekből kiábrándult posztmodern korunkban is,¹ minden magára valamit adó történész, ha egy téma kutatásába kezd, első lépésként azokat a történeti dokumentumokat (forrásokat) kutatja fel, melyek alapján ellenőrizni tudja felállított elméletének igazságtartalmát. Nos, a források szempontjából az a kutató, aki Luigi Ferdinando Marsigli,² bolognai nemes (1658–1730), császári tábornok és tudós életét szeretné tanulmányozni, látszólag nagyon könnyű helyzetben van: a Bolognai Egyetemi Könyvtár 146 kötetnyi kéziratkolligátuma, a bécsi és az angliai levéltárak anyagai, melyeket számos kiváló európai kutató hasznosított már,³ Marsigli életében és halála után kiadott művei (elsősorban az önéletírása), valamint a XVIII. századtól napjainkig róla megjelent számos monográfia,⁴ szinte áttekinthetetlenül gazdag anyagot kínálnak a kutatónak. Ugyanakkor furcsa is ez a bőség egy olyan személy esetében, aki életében úgy katonapolitikai, mint tudományos téren inkább kudarccokat, semmint sikereket könyvelhetett el magának. Sőt, a források és értelmezések nagy mennyisége akár csapdába is ejtheti azt a gyanútlan kutatót, aki nem veszi figyelembe azt, hogy nemcsak az egyes dokumentumok, hanem a dokumentumok összességének elrendezése, azaz a hagyatéék szerkezete is (és elsősorban

¹ Ez a minősítés Paolo Violától származik: *Paolo Viola: L'Europa moderna. Storia di un'identità*. Torino, 2004. X. o. Henri-Irénée Marrou fejezetcímét lásd: *Henri-Irénée Marrou: La conoscenza storica*. Bologna, 1975. (a továbbiakban: *Marrou 1975.*) 69. o. Szeretném kifejezni köszönetemet a bolognai egyetemi könyvtár (Biblioteca Universitaria di Bologna, a továbbiakban: BUB) munkatársainak, akik önzetlenül segítettek ottani kutatásaimat. Elsősorban Rita De Tatának, aki megosztotta velem a könyvtár fondjainak történetére vonatkozó ismereteit; a kéziratár munkatársainak, mindenekelőtt Maria Cristina Bacchinak, a könyvtár igazgatónőjének Biancastella Antoninónak és Cristiana Aresti, Michele Catarinella, valamint Franco Pasti könyvtárosoknak. Szintén köszönet illeti a bolognai levéltárban (Archivio di Stato di Bologna, a továbbiakban: ASB) dolgozó összes barátomat, ahogy a bolognai San Domenico kolostor könyvtárának igazgatóját, Angelo Piagno atyát is; továbbá a bolognai Archiginnasio könyvtárosait, Pierangelo Bellettinit, Maria Grazia Bollinit, a bolognai középkori múzeum (Museo Civico Medievale di Bologna) munkatársát, Antonella Mampierit; a modenai állami levéltár (Archivio di Stato di Modena) igazgatónőjét, Euride Fregnit és végül de nem utolsó sorban kollegáimat: Antonio Danielét, Paolo Driussit, Stefano Magnanit és Gianluca Volpiz az udinei egyetemről; Raffaella Gherardit és Fabio Martellit a bolognai egyetemről, valamint Nagy Leventét a budapesti egyetemről.

² Az olasz szakirodalomban ugyan a „Marsili” névalak terjedt el, de jómagam inkább a Marsigli alakot használom, mivel hősünk is így írta saját nevét. Ha viszont idézetekben, könyvcímekben, levél- és kéziratári fondok elnevezésében eredetileg a „Marsili” alak volt, akkor azt megtartottam.

³ Legutóbb lásd: *Raffaella Gherardi – Fabio Martelli: La pace degli eserciti e dell'economia. Montecuccoli e Marsili alla Corte di Vienna*. Bologna, 2009. (A továbbiakban: *Gherardi – Martelli 2009.*) Marsigli kéziratgyűjteményének ismertetését lásd: *Ludovico Frati: Catalogo dei manoscritti di Luigi Ferdinando Marsigli conservati nella Biblioteca Universitaria di Bologna*. Firenze, 1928. (A továbbiakban: *Frati 1928.*)

⁴ *[Louis] D[ominique] C. Hébert de Quincy: Mémoires sur la vie de Mr. le comte de Marsigli [...]*. Zurich, 1741. (a továbbiakban: *De Quincy 1741.*); *Giovanni Fantuzzi: Memorie della vita del generale co: Luigi Ferdinando Marsigli [...]*. Bologna, 1770. (a továbbiakban: *Fantuzzi 1770.*); *Giuseppe Bruzzo: Luigi Ferdinando Marsigli. Nuovi studi sulla sua vita e sulle opere minori edite e inedite*. Bologna, 1921.; *Mario Longhena: Il conte L. F. Marsili, un uomo d'arme e di scienza*. Milano, 1930.; *John Stoye: Marsigli's Europe, 1680–1730. The Life and Times of Luigi Ferdinando Marsigli, Soldier and Virtuoso*. New Haven–London, 1994. (a továbbiakban: *Stoye 1994.*); *Giuseppe Gullino – Carlo Preti: Marsili (Marsigli) Luigi Ferdinando*. In: *Dizionario biografico degli Italiani*. (A továbbiakban: *Dizionario.*) Vol. LXX. Roma, 2008. 771–781. o. Marsigli önéletírásának kiadása: *Luigi Ferdinando Marsili: Autobiografia [...]*. A cura di *Emilio Lovarini*. Bologna, 1930. (A továbbiakban: *Marsigli: Autobiografia.*)

a személyes hagyatékok és levéltárak esetén érvényes) forrásértékkel bír. Ha nem kellő kritikai érzékkel közelítünk hozzá, akkor könnyen megeshet, hogy a hagyatékok megalkotójának szándéka érvényesül az egyes forrásdokumentumok értelmezésekor.⁵ Marsigli olyan személyiség volt, aki már életében különös gondot fordított a saját személyéről szóló dokumentáció olyan módon való elrendezésére, hogy az azt a képet közvetítse az utókor számára, melyet megalkotója szeretett volna közölni.

Fenti állításom bizonyítására e tanulmányban először a Marsigli-hagyatékok történetét fogom röviden bemutatni, majd néhány konkrét példa alapján azt fogom bebizonyítani, hogy Marsigli miként befolyásolta (sőt talán meg is határozta) saját történelmi emlékezetének felépítését a későbbi tanulmányírók számára, akik Marsigli életének épp azokat az eseményeit hanyagolták el, melyeket maga Marsigli is árnyékban hagyott. Szeretném hangsúlyozni, hogy a Marsigli-hagyatékok történetét illetően áttekintésem nem teljes, hisz a több száz dokumentum több évszázados történetét lehetetlen ezen írás keretei között kimerítően leírni. Arra is szeretném felhívni a figyelmet, hogy csak a Marsigli által termelt iratokról lesz szó (saját maga írta, másolta vagy gyűjtötte), arról a kb. 900 „keletinek” nevezett kéziratról nem, melyeket szintén Marsigli gyűjtött össze. Ezek Marsigli az oszmán világ és a Közel-Kelet iránti érdeklődéséről tanúskodnak, és ezeket már maga Marsigli is elkülönítette gyűjteménye többi részétől, ezért azok ma is külön bánásmódot igényelnek.⁶

Élet, hírnév, becsület – avagy hogyan alkotta meg Marsigli saját hagyatékát?

Hogyan és mikor alkotta meg Marsigli saját személyi levéltárát? Az első, töredékes feljegyzések e tekintetben 1701–1702-ből, Marsigli számára sorsfordító évekből maradtak ránk. A karlócai békét követő határmegállapítás után vagyunk, melyben, mint tudjuk, Marsigli a császári határmegállapító bizottság vezetője volt. E minőségében tevékenyen kivette részét a Habsburg Monarchia politikai, katonai és gazdasági megerősítésében. Ezzel párhuzamosan tudományos karrierje is emelkedően volt: épp sikerült nyomtatásban megjelentetnie a *Danubialis operis Prodromus* című művét; tervezte az általa addig összegyűjtött keleti kéziratok katalógusának a kiadását, és közben lázasan dolgozott egyik

⁵ Minderről lásd *Giorgio Cencetti* alapművét: *Scritti archivistici*. Roma, 1970. Lásd még: *Izabella Zanni Rosiello*: Gli archivi nella società contemporanea. Bologna, 2009. 33–39. o. A magánlevéltárakról: *Archivi nobiliari e domestici. Conservazioni, metodologie di riordino e prospettive di ricerca storica*. A cura di *Laura Casella, Roberto Navarrini*. Udine, 2000. A Marsigli-hagyatékok szerkezetéről: *Bene Sándor*: Acta pacis. Béke a muzulmánokkal. Luigi Ferdinando Marsigli terve a karlócai béke iratainak kiadására. *Hadtörténelmi Közlemények* 119. (2006) 2. sz. 329–372. o.; *Stefano Magnani*: Il giovane Marsigli tra scienza e politica: le lettere inedite da Costantinopoli. In: *La politica, la scienza, le armi. Luigi Ferdinando Marsigli e la costruzione della frontiera dell'Impero e dell'Europa*. A cura di *Raffaella Gherardi*. CLUEB. Bologna, 2010. (A továbbiakban: *La politica, la scienza, le armi.*) 217–237. o.

⁶ Az anyag rendszeres feldolgozásáig lásd a BUB katalógusait: *Biblioteca Universitaria di Bologna. Catalogo delle provenienze dei manoscritti*. A cura di *Patrizia Moscatelli*. Bologna, 1996.; *Rita De Tata*: Tavole di concordanza tra le antiche e le nuove segnature dei manoscritti della Biblioteca Universitaria di Bologna. Bologna, 1994.; *Ludovico Frati*: *Inventario dei codici della BUB divisi per lingua*. [1922–1945 között]; *Alessandro Olivieri*: *Indice de' codici greci bolognesi*. Firenze–Roma, 1895.; *Angelo Bernasconi*: *Un gruppo di codici greci bolognesi dalla biblioteca del sultano Mustafá I. Scriptorium*, 60. (2006) 254–268. o.; *Victor E. Rosen*: *Remarques sur les manuscrits orientaux de la Collection Marsigli à Bologne suivies de la liste complète des manuscrits arabes de la même collection*. Académie Royale des Lyncéi. Rome, 1885.; *Catalogo dei manoscritti persiani conservati nelle biblioteche d'Italia*. A cura di *Angelo Michele Piemontese*. Roma, 1989.; *Leonello Modona*: *Catalogo dei codici ebraici della Biblioteca della R. Università di Bologna*. In: *Cataloghi dei codici orientali di alcune biblioteche d'Italia stampati a spese del Ministero della Pubblica Istruzione*. Firenze, 1889. 323–372. o.; *Gabriella Uluhogian*: *Un'antica mappa dell'Armenia. Monasteri e santuari dal I al XVII secolo*. Ravenna, 2000.; *Esplorazioni in biblioteca*. A cura di *Livia Orlandi Frattarolo, Irene Ventura Folli*. Bologna, 1991. 14–17. o. A török kéziratokról Orazgozel Machaeva készít katalógust.

főművének (*Danubius Pannonico-Mysicus*) megírásán.⁷ 1701 végén ezredével együtt át-helyezték Magyarországról az újonnan megnyíló Rajna menti frontra. Ezért Bécsből négy ládányi anyagot küldött Bolognába: ásványokat, török fegyvereket és sátorponyvákat, lo-vagló felszereléseket, porcelánedényeket, festményeket, három doboz, két köteg és egy zsák kéziratot, 14 db arab karakterekkel írt füzetet, valamint néhány bekötetlen lapot külön-féle ásványok, növények és állatok rajzaival. A küldeményt Marsigli bolognai titkáranak Nicolò Maria Gucciardininak címezte, aki aztán a bolognai matematikusnak, Eustachio Manfredinek, a Marsili-gyűjtemény akkori őrének és kezelőjének adta át.⁸ A kéziratok tartal-máról nincs semmilyen feljegyzés, de az a tény, hogy botanikai könyvek és rézmetsz-tek társaságában érkeztek Bolognába, arra enged következtetni, hogy Marsigli valamelyik tervezett természettudományos kutatásához szerette volna azokat használni.⁹

1702 júliusában Marsigli katonai egységét Bécsből Landauba helyezték át. Útköz-ben Marsigli Nürnbergben felkereste Georg Christoph Einmarten. A rézmetsző antikvá-rius Marsigli számára a Dunáról szóló monográfiához készített a kutatáshoz szükséges természetudományos műszereket és felszereléseket. Ez alkalmából Marsigli ásvány-, könyv- és kéziratgyűjteményének egy részét Einmartenél hagyta. A következő évben Nürnberg katonai ostroma alatt a gyűjteményt a Löffelholz család rejtette el, hogy ké-sőbb visszaküldje azt régi tulajdonosának. Marsigli tehát gyűjteményének csak egy részét küldte el Bolognába, a másikat magánál tartotta. Ez utóbbi, mintegy nyolc ládányi anyag-ról, 1703. június közepén készült is egy részletes leltár, mely alapján megállapítható, hogy a gyűjtemény ezen részéből számos kézirat ma is megtalálható a bolognai egyetemi könyvtár Marsili-gyűjteményében. A leltár szerint a gyűjtemény ekkor főleg az oszmán-Habsburg határ meghúzására vonatkozó dokumentációt, térképeket, valamint a Duna-mongráfia megírásához szükséges botanikai, régészeti és a halak természetrajzára vonat-kozó anyagokat tartalmazott. Ebben a leltárban már felfedezhető valamiféle rendezőelv: az első és a hatodik kötet „különböző kéziratokat”, míg a tizenkettedik „a megállapított határokra vonatkozó térképeket” tartalmazta.¹⁰ Nem sokkal ezután következett be az az esemény, mely teljesen felborította Marsigli életét. 1703. szeptember 8-án a Habsburg csapatok feladták Breisach várát (Breisach am Rhein, Freiburg mellett) a franciáknak. Marsigli várparancsnok-helyettes volt, ezért haditörvényszék elé idézték, katonai rang-jától megfosztották, a császári hadseregből kizárták, és javait elkobozták. Hiába utazott Bécsbe, nem tudta elérni, hogy ügyét újra tárgyalják. Ezért aztán Svájcban telepedett le, hogy terjedelmes emlékiratát, melyben saját magát igyekezett tisztázni az ellene felho-

⁷ Marsigli életének ezen szakaszáról lásd: *Gherardi – Martelli* 2009. 257–289. o.; *Stoye* 1994. 224–226., 232–234. o. A hivatkozott Marsigli-művek: *Danubialis operis Prodromus. Norimbergae, 1700.*; *Michael Talman: Elenchus librorum orientalium manuscriptorum [...]* a domino comite Aloysio Ferdinando Marsigli [...] collectorum [...]. Viennae Austriae, 1702.; *Marsigli: Danubius Pannonico-Mysicus. Observationibus geographicis, astronomicis, hydrographicis, historicis, physicis perlustratus [...]*. Hagae Comitum-Amstelodami, 1726.

⁸ A küldemény, melyet 1701. november 22-én adtak fel, 1702. január 6-án érkezett meg. Gucciardinótól Manfredi január 22-én vette át. Marsigli az elküldött anyagról készült leltár másolatát magánál tartotta. Minderről lásd: BUB ms. 1044. [=BUB ms. *Marsili*], 104. 4r–27v. Gucciardiniról: *Stoye* 1994. 147., 236., 253.; Biblioteca comunale dell'Archiginnasio di Bologna (a továbbiakban: BCB), *Fondo Fantuzzi*. b. 30. fasc. 4. inc. „Nicolò Maria Gucciardini.” Manfrediről: *Ugo Baldini: Manfredi, Eustachio*. In: *Dizionario*. Vol. LXVIII. 2007. 668–676. o.; *Marta Cavazza: Innovazione e compromesso. L'Istituto delle Scienze e il sistema accademico bolognese del Settecento*. (A továbbiakban: *Cavazza* 2008.) In: *Storia di Bologna*. Dir. da *Renato Zangheri*. Bologna (a továbbiakban: *Storia di Bologna*), vol. III. t. II. 2008. 317–374. o.

⁹ A kéziratra való hivatkozásokat lásd: BUB ms. *Marsili* 104. 12r–v.

¹⁰ Az 1703. évi leltárt lásd uo.: 62r–76r., 78r., 81r–v. A következő, ma is meglévő, kéziratokról van szó: BUB ms. *Marsili* 5–7., 20–22., 24., 27–28., 38–39., 42., 45–46., 48–51., 55., 59–61., 66., 116. A térképek jel-zetei: A. M. C. I. 5. nr. 1., 13., 30., valamint a 23., 32. sz. tekercsek. Az ezekre való hivatkozásokat lásd még: BUB ms. *Marsili* 104. 63r–v.

zott vádak alól az európai közvélemény előtt, kinyomtathassa. Bécsből való elutazása előtt, 1704 júliusában tizenhat ládányi megmaradt emléktárgyait, festményeit és iratait Bolognába küldte.¹¹ Ez utóbbiak között a csomagolási igényességtől függően ömlesztve találhatók kéziratos herbáriumok, gombák rajzai, különböző műfajú tudományos művek, hadtudományi és politikai írások, részletek a Duna-monográfiából, térképek, Marsigli ezredére vonatkozó német nyelvű levelek, valamint egy „Fasciculus epistolarum ab agente Breitenbucher ad suam excellentiam” 1703 nyaráról.¹²

A másik forrás, melyből releváns információkat nyerhetünk Marsigli saját hagyatékának történetéről, az az önéletírása. A Milánóban 1705 májusa és augusztusa között összeállított (és talán meg is írt)¹³ önéletírásában Marsigli összesen hatvankétszer (a nyomtatott kiadásban szinte négy oldalanként) hivatkozik saját irataira. Ezek alapján harminckét olyan hivatkozott kéziratot sikerült azonosítani, melyek ma is megtalálhatók a bolognai Marsigli-hagyatékban.¹⁴ Ezek azonban az önéletírás írásakor nem voltak mind a szerző keze ügyében: „Irataim közt megkeresni ezt a jelentést” – írta például egy helyütt. A hagyaték egy része Bolognában volt, ahová Brentából küldte 1704 végén, a másik része Zürichbe maradt, ahol Marsigli 1705 januárja és júniusa között tartózkodott, főleg azzal a céllal, hogy a már említett breisachi esetet magyarázó apológiáját kinyomtattassa. Önéletírásában azt írja, hogy Bolognába az 1702 előtt, míg Zürichbe az ezután keletkezett iratok kerültek.¹⁵ Mindez nemcsak Marsigli kiváló emlékezőtehetségéről árulkodik, hanem arról is, hogy az iratokat már ekkor valamilyen szabály szerint osztályozhatták. Marsigli általában csak az „én irataim” kifejezéssel utal rájuk. Néhány esetben azonban pontosabb leírást is ad: „Utazásom” (Itinerario a parte, ez az 1679. évi első konstantinápolyi útja), „A don Livio-féle ügylet szerződésai és jegyzőkönyvei” (Protocollo de’ trattati per don Livio, Livio Odesclachinak egy horvátországi „hercegség” [valójában a Szerémség – a ford. megj.] megszerzése érdekében indított akciójáról van szó); „Értekezés az oszmán hadseregről” (Trattato della milizia ottomana).¹⁶ Emellett önéletírásában Marsigli még hivatkozik számozott „könyvekre,” egy „2. számú iratra,” betűvel jelölt (pl. D és O) „jegyzőkönyvekre,” valamint egy O jelzetű „kartonra”.¹⁷ A fentiek alapján nyilvánvaló, hogy Marsigli egy katonai, politikai, életrajzi, valamint tudományos iratokat tartalmazó személyi levéltárat hozott létre, melyet mozgalmas élete során igyekezett magánál tartani.¹⁸ Míg a császár szolgálatában állt, addig Bécsben helyezte azt el, majd később Bolognában. Azt is tudjuk, hogy leveleit a családi pecséttel zárta le, és legalább 1704-ig volt egy leveleskönyve is, melybe a levelek másolatait írta/íratta be.¹⁹

¹¹ A jegyzékeket lásd: BUB ms. *Marsili* 104. 40r–58r., 88r–126v.

¹² Uo: 42r–v., 45v., 51v–54r. Breitenbucher futárként biztosította Marsigli ezrede és a Habsburg udvar közti összeköttetést: *Stoye* 1994. 129., 326. o.

¹³ I. Lipótról, (aki 1705. május 5-én hal meg) még úgy ír, mint aki életben van (*Marsigli: Autobiografia*. 36. o.); ugyanakkor azt is megjegyzi, hogy önéletírását 1705. augusztus 4-én fejezte be (uo: 231. o.). Lásd még: *Stoye* 1994. 158–159. o.

¹⁴ Ezek ma: BUB ms. *Marsili* 6., 8., 24., 29., 44., 50–55., 58., 81., 83., 87., 96., 109–113., 127–136. (ez utóbbi csak melléklet: *Marsigli: Autobiografia*. 229. o.), valamint a BUB ms. 2013., mely ma nem a Marsigli-hagyatékban található, de biztosan tudjuk, hogy Marsigli irata volt: *Fрати* 1928. 137–138. o. Ez utóbbit, valamint a 127–136. sz. kéziratokat az 1702 utáni, míg a többi, az ez előtti időszak leírásakor hasznosította Marsigli.

¹⁵ *Marsigli: Autobiografia*. 54., 213–218., 225. o. A BUB ms. *Marsili* 53–54., 58., 81. kéziratokról az önéletrajzban: *Autobiografia*. 229–230. o. A breisachi esetről: *Stoye* 1994. 238–263. o.

¹⁶ *Marsigli: Autobiografia*. 13., 107., 160. o. A BUB ms. *Marsili* 51. fol. 15–38.; 54., fol. 90–105.; 96D. számú kéziratokat említi.

¹⁷ A BUB ms. *Marsili* 52. fol. 643–666.; 53. fol. 572–606. iratokról lásd: *Marsigli: Autobiografia*. 32., 71. o.

¹⁸ Az önéletírásban említett azon kéziratok, melyek ma is megvannak a BUB-ban, arra engednek következtetni, hogy az életrajz írása közben is ugyanaz volt a szerkezetük, mint ma, és maga Marsigli alakította azt ki.

¹⁹ ASB *Notarile, Agostino Ignazio Pedretti*. 5/9, Instrumenta 1717., nr. 15. Deposizioni Giovanni Battista Berrettoni. A családi pecsétről lásd még: BUB ms. *Marsili* 104. 123r.

Iratának másik egységét a gazdasági jellegű okiratok képezik, melyekre azonban ön-életírásában egyáltalán nem hivatkozik. Az apa, Carlo Francesco Marsigli (1620–1680) – aki hiába akart végrendeletében Luigi Ferdinándnak kedvezni – halála után a fiúk nem osztották szét a csekélyke vagyont. Miután kicsapongó testvérük Ippolito Domenico (1653–1682) meghalt, a megmaradt testvérek (Antonio Felice, Luigi Ferdinando és Filippo Nerio) úgy döntöttek, hogy törvényesen osztják fel egymást közt a család régi tartozásainak terhét.²⁰ A családi birtokok elosztására azonban csak 1693-ban került sor. Ekkorra Marsiglit már ezredessé nevezték ki, és ezzel katonai karrierje és gazdasági helyzete is konszolidálódott. Mégis a családi vagyonból a legjobban jövedelmező birtokot, a Bologna melletti Castel Maggiore-t kapta meg.²¹ E gazdasági tranzakciókra vonatkozó gyűjtemény bérbe adott ingatlanokról szóló főkönyvi bejegyzéseket, előjegyzési naplót, nyugtákat, váltókat és egyéb gazdasági, adminisztratív feljegyzéseket tartalmazott.²² Mennységét tekintve nem lehetett túlságosan nagy, hisz 1708-ban a család titkárának Nicolò Maria Guicciardininak a halálakor, annak testvére Domenico, az egész irattárat „az ezredes úr [Luigi Ferdinando Marsigli] politikai, tudományos és családi kéziratával, rajzaival valamint nyomtatványával együtt” egy zsákban adta át Filippo Nerio Marsiglinak. Néhány évvel később, a testvérével támadt viszály során Luigi Ferdinando Marsigli hat vékányi iratanyagról beszélt, ami kb. 236 liternek felel meg, azaz ma egy folyóméter levéltári anyagnak.²³

A gazdasági-adminisztratív levéltár iránt, mely mindig Bolognában maradt, Marsigli kevés érdeklődést mutatott, ahogy egyébként saját személyi vagyonának kezelésére sem fordított sok időt.²⁴ Annál több figyelmet szentelt tudományos gyűjteményének, melybe főleg az életrajzi, a tudományos és a politikai vonatkozású iratokat helyezte el.²⁵ Ha csak tehetett, ezt mindig magánál tartotta. 1708-ban, amikor úgy döntött, hogy Franciaországban lepedik le, gyűjteményének ezt a részét Firenzébe küldte, azzal a céllal, hogy onnan Livornón át Marseille-be postázzák. A küldemény azonban mégsem érkezett meg Franciaországba, mert Marsiglit épp akkor kérte fel XI. Kelemen pápa az itáliai félszigetre bevonuló Habsburg csapatok elleni harc megszervezésére.²⁶ Mindezek ellenére 1704-ben, azért, hogy Bécsben a breisachi ügy felülvizsgálatát elindíthassa, még arra is hajlandó

²⁰ A Marsigli családról lásd: BCB *Fondo Fantuzzi*, b. 30. fasc. 1. Geneológiai táblák: uo. ms. B. 698. II. nr. 79. A bolognai levéltárban: ASB, *Giuseppe Guidicini*: Alberi genealogici. nr. 80–81. Lásd még: BUB: *Centenario Marsiliano*. b. VI. inc. *Agostino senatore*; BUB ms. 770. vol. XXXII–XLIX. Carlo Francesco Marsigli-ről lásd: *Marsigli*: Autobiografia. 30. o.; BUB ms. 770. vol. XL. 621–622., 640–641., 653. o. Az elsőszülött Ippolito Domenicóról uo: vol. XXXIX. 829–831. o., vol. XL. 225–229., 253. o.; *Aldobrandino Malvezzi*: Bolognesi a Parigi nel 1682. *Strenna storica bolognese*, 5. (1955) 159–163. o. Antonio Felicéről (1651–1710) lásd: *Marta Cavazza*: Marsili (Marsigli) Antonio Felice. In: *Dizionario*. Vol. LXX. 2008. 751–758. o. Filipp Nerióról (1662–1729) még nem készült tanulmány. Az 1682. évi osztozkodásról: Alla Sacra congregazione particolare deputata da nostro signore dell’Ill.mi. e R.mi Signori li Monsignori Ansaldo, Falconieri, Amadori, Ansidei e Gentili per il Co: Filippo Nerio Marsilij, Sommario, s. I. 1713., másolata: BUB: Antica segnatúra Aula V. Fol. 892. b. „Familiarum Bononiensium iura, privilegia, documenta, genealogiae II” fasc. Marsili, nr. 30.

²¹ Marsigli karrierjének 1693. évi felíveléséről: *Marsigli*: Autobiografia. 167–169. o.; *Stoye* 1994. 119. o.; *Piero Del Negro*: Luigi Ferdinando Marsili e le *armes savantes* nell’Europa tra Sei e Settecento. In: La politica, la scienza, le armi. 101–147. o.; BUB ms. *Marsili* 152. 179r.; ASB: *Tribunali civili*, *Giuseppe Gateano Gardini*. filza 167. nr. 39–43., nr. 128–129.; *Marsigli*: La schiavitù [...] sotto i tartari e i turchi da lui stesso narrata. A cura di *Emilio Lovarini*. Bologna, 1931. 1–53., 153–173. o. A birtokokról: BUB ms. *Marsili* 126.

²² BUB ms. 152. 178r–193r.; ms. 3885. nr. 22. ASB: *Notarile*, *Agostino Ignazio Pedretti*. 5/9. Instrumenta 1717. nr. 15. deposizione di Tommaso Simiani.

²³ BUB ms. 3885. nr. 22. Lásd még: BUB ms. 152. 186v. A bolognai véka mértékegysége: 39,3224 liter. Lásd: *Angelo Martini*: Manuale di metrologia ossia misure, pesi e monete in uso attualmente e anticamente presso tutti i popoli. Torino, 1883. 92. o.

²⁴ ASB: *Notarile*, *Notaio Agostino Ignazio Pedretti*. 5/9. Instrumenta 1717. nr. 15. deposizione di Tommaso Simiani. Vö. még: *Marsigli*: Autobiografia. 30. o.

²⁵ BUB ms. 152. 180v.

²⁶ BUB ms. 3885. nr. 22.; ms. 152. 178r–193r. Vö. még: *Marsili*: Scritti inediti. Bologna, 1931. 131. o.

volt, hogy a család titkáranak, Guicciardininak szabad kezét adjon arra, hogy szükség esetén, a tudományos gyűjteményt is áruba bocsássa. Marsigli így szeretett volna pénzt szerezni az újabb per megindításához, hisz a császári hadbíróság nem csak katonai rangjától fosztotta meg, hanem a Monarchia területén található összes javait és jövedelmét elkobozta. Később azonban hálásan vette tudomásul, hogy titkára és testvére, Filippo Nerio, nem éltek ezzel a lehetőséggel.²⁷

A gyűjtemény két része aszerint is elkülöníthető, hogy kiket bízott meg Marsigli azok kezelésével. Az adminisztratív iratanyagot kezdetben (1693–1695 között) kisebbik testvére, Filippo Nerióra, később pedig bátyjára, Antonio Felicére és egy bizonyos Camillo Boccadiferróra bízta. 1697–1708 között, a már említett titkár, Nicolò Maria Guicciardini és az őt időnként helyettesítő Tommaso Simiani kezelte az anyagot, a család mindenkori legtekintélyesebb fejének a felügyelete alatt. Ez kezdetben a bolognai katedrális főesperese, Antonio Felice volt, akit, miután a pápa Perugia püspökének nevezett ki (1702), Filippo Nerio követett a család élén.²⁸ A gyűjtemény „tudományos” része fölött a fizikus és matematikus Vittorio Francesco Stancari őrködött éberben, aki egyben a Marsigli család palotájában épült csillagvizsgáló öre is volt. Stancari levéltári munkájáról kizárólag csak Marsiglinak számolt be.²⁹

Úgy vélem, 1708-ra a politikai-kulturális vonatkozású iratanyag elrendezése nagyjából befejeződött. Természetesen Marsigli már 1705 előtt is kezdeményezte az iratok elrendezését, amint arról egy 1702-ből való rendezési utasítás is tanuskodik. Az iratokról azonban az első komoly jegyzéket 1708-ban Stancari állította össze, mikor Marsigli elhatározta, hogy Dél-Franciaországba telepedik át.³⁰ Ebből világosan kiderül, hogy milyen kéziratosokat, milyen rendezőelv alapján kötöttek egybe: az alapsorozatot a Marsigli életrajzára vonatkozó, kronológikusan kilenc kötetbe rendezett iratok alkották,³¹ melyekhez egy tárgyutató is tartozott. A mutató alapján könnyen kideríthető, hogy a fenti kötetekből hiányoztak azon munkák kéziratai, melyeken Marsigli 1708-ban még épp dolgozott. Szintén hiányoztak a térképek, Marsigli levelezése, valamint a szegényteljes katonai lefokozásához kapcsolódó bőséges dokumentáció, melyet azonban Marsigli igyekezett minél szélesebb körben terjeszteni Európában.³²

A fentiek alapján azt hiszem könnyen meghatározható, hogy Marsigli milyen szerepet szánt személyi levéltára három gócpont köré csoportosítható részeinek. Az első részbe a

²⁷ Alla Sacra congregazione particolare deputata da nostro signore dell' Ill.mi, e R.mi Signori li Monsignori Ansaldo, Falconieri, Amadori, Ansidei e Gentili per il Co: i. m. nr. 8-10; Alla Sacra congregazione particolare deputata da nostro signore dell' Ill.mi, e R.mi Signori li Monsignori Ansaldo, Falconieri, Amadori, Ansidei e Gentili fra il Co: Filippo Nerio Marsilij et il Sig. Generale Conte Luigi Ferdinando Marsilij. Memoriale. s. l. 1713.: másolat BUB antica segnatura Aula V. fol. 892. b. „Familiarum Bononiensium iura, privilegia, documenta, genealogiae II” fasc. Marsili, nr. 5.

²⁸ A Simianira, valamint Boccadiferróra (a Marsigli család bizalmasa) vonatkozó adatok hiányoznak [Filippo Carlo Sacco]: I signori anziani consoli, e gonfalonieri di giustizia della città di Bologna dall'anno 1670 sino a tutto l'anno 1732 [...]. Bologna, [1732]. A család titkáiról: BUB ms. 152. 178r–180r.; Alla Sacra congregazione particolare deputata da nostro signore dell' Ill.mi, e R.mi Signori li Monsignori Ansaldo, Falconieri, Amadori, Ansidei e Gentili per il Co: i. m.; BCB: *Fondo Fantuzzi*. b. 30. fsc. 4. ins. „Nota di varie robbe mandate a Bologna in una cassa sotto nome di monsignor Marsiglii, archidiacono di Bologna, e raccomandate al signor Cherubino Caprara, Venezia, e marcata M'M numero 99.”; Humanities Research Center-University of Texas (a továbbiakban: HRC) ms. *Ranuzzi*, Phillipps b. 12735. nr. 128–129.

²⁹ BUB ms. 3885. nr. 22.; Stancarirol: *Giovanni Fantuzzi*: Notizie degli scrittori bolognesi. Bologna. Vol. VIII. 1790. 41–53. o.

³⁰ BUB ms. *Marsili* 107.; BUB ms. 3885. nr. 22.

³¹ A jelenlegi BUB ms. *Marsili* 51–58. számú kéziratoknak felelnek meg.

³² BUB ms. 166. nr. 7.; BCB ms. B. 3583.; HRC, ms. *Ranuzzi*, Phillipps b. 12694, b. 12879. nr. 88; British Library London (a továbbiakban: BLL) ms. *Additional* nr. 16465. 63–65. o., nr. 16467. 79–84. o., nr. 16474. 398–400. o. A BUB ms. *Marsili* 107 kolligátumból a kötés után kitéptek 32 lapot, kézenfekvő azt feltételezni, hogy ez volt a breisachi ügyről szóló rész.

gazdasági-adminisztrációra és a napi folyó ügyekre vonatkozó iratok tartoztak. Gyakorlati jellegű iratanyagról van szó, mely főleg arról tanuskodik, hogy Marsigli miként biztosította saját maga számára az anyagi megélhetéséhez szükséges (főleg 1704 után) eszközöket. Ahogy már említettem, levéltárának ez a része érdekelte Marsiglit a legkevésbé. A gyűjtemény második csoportjába tartoztak Marsigli műveinek kéziratai, a térképek, valamint az önéletírás alapjául szolgáló dokumentáció, melyből egy szegény bolognai nemes család másodszülött fiának – aki apja tanácsára lemond a házasságról, hogy aztán az elszegényedés elől menekülve Isten és a császár szolgálatába szegődjön, mint tudós és katona – élettörténete rekonstruálható.³³ Marsigli gyűjteményének ez az életrajzi-politikai-tudományos jellegű iratanyaga képezi a legrégebbi magját, mely egyben a szerző nemzetközi politikai, katonai és tudományos hírnevének a megalkotására is szolgált. És ezek után következett a breisachi szegény, mely Marsiglinak a már-már éledező hírnevét zúzta szét, nyilvánosan megszégyenítve egy ártatlan katonát. Arról nem is beszélve, hogy anyagilag is a tönk szélére jutott: az elkobzott javainak érték elérte a 92 000 lírát, emellett a katonai eljárás költsége 50 000 lírájába került a családnak.³⁴ A breisachi kalandnak köszönhetően alakult ki a gyűjtemény harmadik része, mely az 1704. évi katonai rangfosztása után keletkezett iratokat tartalmazta, melyek talán a legfontosabbak voltak az adott pillanatban Marsigli számára. Az önéletírásra hárult volna az a feladat, hogy az 1704-ben kettétört életszakaszt koherens elbeszéléssé formálja.

A Marsigli-gyűjtemény sorsa

Élet, hírnév, becsület: a levéltár három magjának szánt különböző szerepekről árulkozik a gyűjtemény későbbi története is, mely hála a bolognai egyetemi könyvtárban, valamint a bolognai állami levéltárban fennmaradt forrásoknak, elég jól rekonstruálható. 1712-ben a bolognai tudományos akadémia felállításának szándékával Marsigli Bologna városának adományozta gyűjteményének legnagyobb részét: csillagászati, matematikai, fizikai és hadászati műszereit és feleszerelésiet, régészeti leleteit, valamint könyveit és kézirateit.³⁵ No, de pontosan milyen kézirateit is? Az átadási jegyzőkönyv szerint: „plurium manusciporum ad res physicas, et civiles spectantium: necnon plurium figurarum, seu typorum ad praedictorum generum argumenta pertinentium, sunt vero omnia ista italico idioma.”³⁶ A későbbi bolognai tudományos akadémia (Istituto delle Scienze) könyvtárba (ma a BUB), ahogy az az átadási jegyzőkönyvhöz mellékelte listából is kiderül, a Marsigli-gyűjtemény második (tudományos-életrajzi) része került, néhány térkép társaságában, nagyjából az 1708-ban készült leltári rendezés szerkezetét megőrizve.³⁷ 1717 előtt a gyűjteményt csekély mértékben átrendezték, ahogy erről a Giovanni

³³ *Marsigli: Autobiografia*. 7–8., 15–16., 21–27. o., *Emilio Lovarini: Prefazione*. In: *Marsigli: Autobiografia*. (A továbbiakban: *Lovarini: Prefazione*.) 18–19. o.

³⁴ BUB ms. 152. 178r–193v.; ms. 3885. nr. 22–23. E két kézirat a bolognai levéltárból került a BUB-ba: Alla Sacra congregazione particolare deputata da nostro signore dell’Ill.mi, e R.mi Signori li Monsignori Ansaldo, Falconieri, Amadori, Ansidei e Gentili fra il Co.; Alla Sacra congregazione particolare deputata da nostro signore dell’Ill.mi, e R.mi Signori li Monsignori Ansaldo, Falconieri, Amadori, Ansidei e Gentili per il Co.; i. m. nr. 25. Ezekben van szó a Bécsben elkobzott javak értékéről, és Marsigli Filippo testvére iránti hálálkodásairól. Az egész anyag megtalálható még: HRC ms. *Ranuzzi*, Phillipps b. 12887. nr. 23.

³⁵ Instrumentum donationis Illustrissimi et Excellentissimi viri domini comitis Aloysii Ferdinandi de Marsiliis favore illustrissimi et excelsi senatus et civitatis Bononiae in gratiam Novae in Eadem Scientiarum Institutionis. [Bononiae, 1712.] Másik példány Giacomo Antonio Bergamori jegyző másolatában: BUB ms. *Marsili* 146. (A továbbiakban: Instrumentum.) A kéziratok felsorolása: 41–45. o.

³⁶ Instrumentum. 42. o. Valójában, ahogy az a leltári jegyzékből kiderül, német, latin, török nyelvű iratok, valamint román és horvát szójegyzékek is voltak az iratok közt.

³⁷ Az Istitütőről: *Cavazza* 2008. A könyvtár történetéről: *Franca Arduini: La storia della biblioteca*. In: *Le grandi biblioteche dell’Emilia-Romagna e del Montefeltro*. I tesori di carta. A cura di *Giancarlo Roversi*,

Domenico Bacialli jegyző által készített leltár is tanúskodik. Bacialli azt is feljegyezte, hogy ekkor hol és miként nyúltak bele a gyűjtemény szerkezetébe: az eredetileg 7. kötetet például hét, míg a 13. kötetet nyolc kolligátumra bontották szét; a 23–24. köteteket pedig összevonták. Így ekkor összesen 128 kötetbe kötött kolligátumból állt a Marsigli-gyűjtemény.³⁸ A következő (valamikor 1717 és 1720 között végbement) revízió alkalmával készült részletesebb listából kiderül, hogy ekkor még 38 kötetettel bővült a gyűjtemény, és így lett összesen 166 kötet. A leltári jegyzőkönyvből az is világos, hogy a párizsi akadémia visszaküldte az *Histoire physique de la mer* című kötetet, melyet Marsigli azért vitt magával Párizsba, hogy kiegészítő jegyzetekkel lássa el.³⁹ Ez egyben azt is jelenti, hogy ekkor még korántsem mondhatjuk lezártnak a gyűjtemény történetét. Igaz ugyan, hogy Marsigli megtiltotta a könyvek, kéziratok és minden egyéb felszerelés kölcsönzését, de saját magát felmentette e tiltás alól. Ezért, ha munkájához szüksége volt rá, akkor könyveket és kéziratokat is vitt el a gyűjteményből, ahogy újabb anyagokat is helyezett el benne.⁴⁰ Bizonyíték erre Marsigli első biográfusa, Louis Dominique de Quincy, aki azt írja, hogy a bolognai akadémia elnöke, Matteo Bazzani a Marsigli halálos ágya körül álló professzorokat arra kérte, hogy legyen majd gondjuk azon kéziratok visszaszerzésére, melyeket Marsigli kikölcsönzött a gyűjteményből. Quincy szerint a *Stato militare dell'Imperio Ottomano*, az *Histoire physique de la mer* és az *Osservazioni intorno al Bosforo tracio* című művekről volt szó.⁴¹ Így történhetett meg az, hogy az 1712. évi listán szereplő egyes kéziratok ma nem a Marsigli-hagyatékban, hanem más fondokban találhatóak a bolognai egyetemi könyvtárban; egyesek megvannak ugyan, de a felületes információk és az újrendezések miatt lehetetlen őket azonosítani, míg mások egész egyszerűen eltűntek.⁴² A Quincy által 1741-ben leírt állapot valójában megegyezett az

Valerio Montanari. Casalecchio di Reno, 1991. 79–98. o. A kéziratgyűjtemény történetéről: *Rita De Tata*: „Per Istituti aedes migraverit.” La collocazione dei manoscritti della biblioteca Universitaria di Bologna dalle origini ai nostri giorni. *L'Archiginnasio*, 88, (1993) 323–418. o. (A továbbiakban: *De Tata* 1993.)

³⁸ A rendezésről lásd: BUB ms. 421. 2v–3r., 4r–v., 8v. Ezeket a helyeket később egy kéz – mely minden bizonnyal az Istituto könyvtárszáé, Ludovico Montefani Capraráé volt – megjelölte. Lásd: *De Tata* 1993. 340–341. o.

³⁹ A leltárt lásd: BUB ms. 417. (az idézetek: 41r., 42r.) A datálásról: Inventari dei manoscritti delle biblioteche d'Italia. Vol. XVII. A cura di Ludovico Frati. Forlì, 1910. 119. o. Hasonló leltárjegyzék található még: ASB: *Assunteria d'Istituto. Diversorum*. b. 20. fasc. 6. A szóbanforgó mű: *Marsigli*: *Histoire physique de la mer* [...]. Amsterdam, 1725. (A mű kéziratát lásd: BUB ms. *Marsili* 97–98.) A leltározásokról lásd még: BUB ms. 595. Y. 2., 13r–v.; BUB ms. 421; BUB ms. 417. 19r–v.

⁴⁰ Instrumentum. 109. o. Lásd még a bolognai levéltárban az alábbi két iratot: ASB: *Assunteria d'Istituto, Diversorum*. b. 19. fasc. 4., ins. Carte riguardanti la biblioteca e il bibliotecario abate Alessandro Branchetti, inc. Inventario di libri consegnati al signor dottore Alessandro Branchetta come bibliotecario dell' Instituto delle Scienze, da unire alla libreria del medesimo Istituto e da custodire come parte della libreria medesima. Az 1727. évi leltárról, valamint az 1727–1728. évi kisebb könyvadományokról lásd: BUB ms. 2047. 246r–329v., 474r–483v.

⁴¹ *De Quincy* 1741. Vol. II. 261–263. o.; Bazzaniról: *Giovanni Fantuzzi*: *Notizie degli scrittori bolognesi*. Bologna. Vol. I. 1781. 400–402. o.; Az említett *Marsigli* művek: *Histoire*. i. m.; *Osservazioni intorno al Bosforo Tracio* ovvero Canale di Costantinopoli, rappresentate in lettera alla sacra real maestà di Cristina regina di Svezia [...]. Roma, 1681.; *Stato militare dell'Imperio Ottomano*, incremento e decremento del medesimo [...]. L'Aja, 1732. (kézirata ma: BUB ms. *Marsili* 96D. 111, 112). A kevésbé ismert *De Quincy*ről lásd: *Stoye* 1994. 286., 343. o.

⁴² Így például *Biagio Bagni*: *Cronica di Cento* c. műve valószínűleg a mai BUB ms. 210. sz. kézirata (lásd: BUB ms. 417. 21r.) A Capitolazioni fra li tredici cantoni svizzeri c. kézirat ma azonban már nincs meg (BUB ms. 417. 21r.) Úgy tűnik, hogy az eredeti 128 db kéziratból az újjárendezése során főleg a „keleti” (török, örmény) kéziratokat, a térképek nagy részét, valamint néhány egyéb kéziratot emeltek ki. (Így például *Bartolomeo Alberti*: *Il cacciatore bolognese* c. művét, melynek modern kiadását lásd: *Il cacciatore bolognese* ovvero brevi notizie intorno alla generazione degli ucelli e a' vari modi più facili o sicuri per prenderli in buon numero [...]. A cura di *Giulio Brighenti*. Bologna, 1929. Kézirata: BUB ms. 96.). Más kiemelt művekről. BUB ms. 319.; BUB ms. 935.; BUB ms. 417., 23r., 30r.; BUB ms. 421. 15v. Ezek ma a Dipartimento di Astronomia di Bologna (törölni) dell'Università di Bologna könyvtárában találhatóak. Lásd: *Enrica Baiada*: *Notizie sull'origine e lo sviluppo della Specola bolognese e delle sue strumentazioni negli archivi cittadini*. In: *Gli strumenti nella storia*

1720. évi gyűjteményszerkezettel. A XVIII. század közepéről azonban már vannak olyan adatok, melyek azt mutatják, hogy ekkor egy újabb rendezés történt.⁴³ 1760-ban, majd 1785-ben Ludovico Montefani Caprara könyvtáros rendezte és katalogizálta az anyagot, melyről 1767-ben Marsigli második monográfusa, Giovanni Fantuzzi is készített egy katalógust *Catalogo e notizie dei manoscritti del conte Luigi Ferdinando Marsili* címmel. Ezeknek köszönhetően alakult ki a Marsigli gyűjtemény mai szerkezete, melyet 1928-ban Ludovico Frati újból részletes katalógusban ismertetett.⁴⁴

A hagyaték megosztása: a breisachi esetre vonatkozó iratok

A bolognai egyetemi könyvtárban ugyanakkor gazdag anyag található a Marsigli-levéltárnak a breisachi estre vonatkozó anyagából is. Hol voltak ezek az iratok 1712-ben, a hagyaték odaajándékozásának idején? A leltári elismervényben Marsigli az alábbi megjegyzést tette: „rövidesen e város levéltárába lesznek elhelyezve egy dobozban azok az eredeti iratok, melyekre Marsigli gróf a breisachi esetről, a saját védelmében, kiadott munkájában hivatkozott, azért, hogy úgy a kortársak, mint az utánuk következők szabadon olvashassák és másolhassák azokat, természetesen csak a levéltár méltóságos vezetőinek engedélyével.”⁴⁵ 1720-ra azonban teljesen megváltozott a helyzet. A hagyaték ekkor készült leltárában a következőt olvashatjuk: „a breisachi esetről kinyomtatott védekezés megírásához használt összes kézirat és másolat a bolognai domonkos kolostor levéltárában található egy dobozban.” Az Istituto könyvtárában csak a domonkos atyáknak átadott anyagról készült lista másolata került elhelyezésre.⁴⁶ Marsigli Franciaországba tervezett kitepedése előtt, 1717-ben vitte át hagyatékának ezt a részét az Istituto könyvtárából a bolognai San Domenico kolostorba, a következő megjegyzéssel: „nemcsak a kortársak, hanem az utókor előtt is kötelességem, hogy a breisachi történetet elmesélő nyomtatott apológia megírásához felhasználjak dokumentumokat biztos és tiszteletreméltó gyűjteményben helyezzem el, hozzájuk adva még azokat az iratokat is, melyeket az érintettek

e nella filosofia della scienza. A cura di *Gino Tarozzi*. Istituto per i Beni artistici naturali culturali della Regione Emilia-Romagna. Bologna, 1983. 127–138. o.

⁴³ *De Quincy* 1741. Vol. III. 147–155. o.; ASB: *Assunteria d’Istituto, Diversorum*. b. 21. fasc. 7., ins. Varie legature fatte per la biblioteca dell’Istituto. 23. dicembre 1756. Nem teljesen egyértelmű, hogy Lovarini is ezekre az eseményekre hivatkozik: *Lovarini*: Prefazione. V–XI. o. A Ruinetti könyvkereskedő-dinasztiáról: *Euride Fregni*: Librai e botteghe di libri. In: Produzione e circolazione libraria a Bologna nel Settecento. Avvio di un indagine. Istituto per la storia di Bologna. Bologna, 1987. 295–310. o., különösen: 301–302., 305–309. o. A kéziratok korábbi bekötéseiről: Volume sesto de’ manoscritti del conte Luigi Ferdinando Marsigli coll’indice di tutte le scritte che ci si contengono. BUB ms. *Marsili* 94. 161r–163v. Ez a „hatodik” kötet valójában a jelenlegi BUB ms. *Marsili* 56. sz. kolligátum. Az indice-ben megjelölt kéziratok a jelenlegi 87–110. számú Marsigli-kolligátumokba kerültek bekötésre.

⁴⁴ A két leltárjegyzéket Ludovico Montefani Caprara nem írta alá, de ennek ellenére azok az ő munkái: *Catalogo dei manoscritti, alfabetico*. vol. MAR-MI. fasc.: Marsigli comes Ludovicus Ferdinandus Bononiensis. BUB ms. 3695. Fantuzzi Marsigli-életrajza 1768-ban már kész volt, lásd Flaminio Scarselli levelét Fantuzzihoz (1768. január 3.): BCB: *Fondo Fantuzzi*, b. 30. fasc. 1. Montefaniról lásd. *De Tata*: 1993. 346–370. o.; Fantuzziról: *Alfeo Giacomelli*: Fantuzzi, Giovanni. In: *Dizionario*. i. m. vol. XLIV. 1994. 716–723. o.; Fantuzzi leltára ma lappang. Marsigli feljegyzése (Memoriale informativo) a testvérével, Filippo Nerióval való esetről: BUB ms. 3965. 74v.

⁴⁵ BUB ms. 421. 30v. A bolognai városi tanács az Assunteria d’archivio-t bízta meg a városi levéltár kezelésével: *Zanni Rosiello*: L’Archivio, memoria della città. In: *Storia di Bologna*. Vol. III. t. I. 2008. 413–445. o. Marsigli apológiája Breisachról: *Informazione* [...] sopra quanto gli e [sic] accaduto nell’affare della resa di Brisacco [...]. [Zug], [1705].

⁴⁶ BUB ms. 417. 41v. Ismeretlen kéz megjegyzése: „elutazás előtt átadni” a leltár másolatát (uo. 42r.) Ha a leltár 1720 előtt készült, akkor ez a megjegyzés Marsigli tervezett hollandiai és angliai útjára vonatkozhat. (Vö. *Stoye* 1994. 291–303. o.) A leltárról készült másolat ma nincs a BUB-ban.

való tisztelem jeléül nem kívánok nyilvánosságra hozni: hivatalos okiratokat, pápai körleveleket és egyéb okmányokat.”⁴⁷

A hagyaték megosztása se nem véletlen, se nem öncélú, hanem határozott koncepció szerint történt: a politikai és tudományos jellegű iratok elhelyezése az Istituto-ban a szerzőjük hírnevét, míg az inkvizícióban jeleskedő domonkosoknak átadott dokumentáció annak becsületét voltak hivatottak képviselni. Ez utóbbiak iránt egyébként Marsigli különös tisztelettel viseltetett. A hagyaték kezelését illetően teljesen mellőzte Marsigli a bolognai városi tanácsot, jöllehet az rendszeresen ellenőrizte, Marsiglival együtt, az Istituto-t és annak gyűjteményét.⁴⁸ Mindezek ellenére Marsigli a hagyaték mindkét részét a nyilvánosságnak szánta. Az 1712-ben készült ajándékozási jegyzék kilencedik fejezetében az áll, hogy mindenki szabadon tanulmányozhatja az Istituto-ban elhelyezett anyagot. 1717-ben a domonkosoknak átadott rész tekintetében Marsigli megtiltotta a kölcsönzést (kivéve saját magát), de az megengedte, hogy „a rokonok, az örökösök és minden érdeklődő ingyen másolatot készítsen az eredeti iratokról”. Csupán annyi kikötése volt, hogy a Breisachra vonatkozó eredeti anyag „olvasásánál és másolásánál mindig legyen jelen egy szerzetes”.⁴⁹ Az 1717. évi lista alapján ma is pontosan meghatározható, hogy milyen iratokat adott át Marsigli a domonkosoknak: ezek jelenleg a bolognai egyetemi könyvtár Marsigli-hagyatékának a 121–143., valamint a könyvtár általános kéziratfondjának a 2013. számú kéziratjai. A domonkosoknak átadott anyag 1717 után is bővült. Így például 1721-ben Marsigli egy nyomdagépet adományozott a kolostornak.⁵⁰ Quincy, aki egyébként gyakran pontatlan adatokat ad meg, néhány, a holland mocsarak lecsapolásáról szóló iratról tesz említést, melyeket Marsigli a Londonból Hollandiába tett utazása alkamával (1721–1723) készíthetett.⁵¹ A jelenlegi 97A és 99A számú Marsigli-kéziratokról van szó, melyek az 1712. évi adományozási listán nem szerepelnek, tehát azután kerültek csak be a gyűjteménybe. A Marsigli-hagyaték az a része 1798. június 1-jéig maradt a domonkosok birtokában. Ekkor a Ciszalpin Köztársaság (Repubblica Cisalpina) direktórium elrendelte az egyházi gyűjtemények felszámolását. A Marsigli-anyagot a domonkosoktól a Reno-i (folyó Bologna mellett) kerületi kulturális bizottság vette át, melytől Giovanni Aldini, az Istituto (mely időközben Istituto Nazionale lett) könyvtárosa 1799. május 22-én szerezte vissza a bolognai tudományos intézet számára. Egy hónappal később azonban „Luigi Marsigli polgártárs azzal a kéréssel fordult az intézményhez, hogy a család személyes ügyeire vonatkozó iratait adják ki neki.” Az iratok kiválogatását ismét Aldinira bízta a kerületi vezetés, így 1799 októberében saját házában adta át a családnak a kért anyagot. Az Istituto könyvtárában maradt anyagot, az ideiglenes osztrák kormányzóság által újonnan kinevezett könyvtárosnak, Antonio Magnani apátnak adták át. Ezúttal azonban sem jegyzék, sem átvételi elismervény nem készült az iratokról.⁵²

⁴⁷ ASB: *Demaniale*, b. 129/7463. fasc. 22. A megjegyzés: uo. *Notariale*, Agostino Ignazio Pedretti, 5/9. Instrumenta 1717. nr. 16.

⁴⁸ A bolognai inkvizícióról: *Guido Dall’Olio*: L’attività dell’Inquisizione di Bologna dal XVI al XVIII secolo. In: *Storia di Bologna*. Vol. III. t. II. 2008. 1097–1176. o. A bolognai domonkosokról: *Alfonso D’Amato*: I Domenicani a Bologna. Bologna, 1988. (A továbbiakban: *D’Amato* 1988.) Marsigli kapcsolatai a domonkosokkal: *Uó*: I Domenicani e l’Università di Bologna. Bologna, 1988. 577–588., 591–592. o.; BCB: ms. B. 132., 2389–2414. o.; ms. B. 3871. nr. 1–3. Marsigli vallásosságáról: ASB: *Assunteria d’Istituto*, *Diversorum*. b. 18. fasc. 3: Informazione al padre reverendissimo Glose, generale dell’ordine Domenicano, sopra più punti per stabilire la commemorazione di 25 in 25 anni dello stabilimento dell’Istituto bolognese delle Scienze et arti protetto da san Tomaso d’Aquino. Lásd még: *Marsigli*: Autobiografia. 104–105., 176–177., 190. o., *Stoye* 1994. 278–290. o.

⁴⁹ Instrumentum. 109. o.; A két idézet: ASB: *Demaniale*, 129/7463. fasc. 22. 4r.

⁵⁰ ASB: *Demaniale*, 129/7463. fasc. 23. Az 1721. donációról: *D’Amato* 1988. 577–585. o.; *Venturino Alce*: La stamperia bolognese di San Tommaso d’Aquino. *Culta Bononia*, 6. (1974) 29–60. o.

⁵¹ *De Quincy* 1741. Vol. II. 13–14., 185., 236–238. o.

⁵² *Umberto Marcelli*: Saggi economico-sociali sulla storia di Bologna. Dal secolo XVI al XVIII. Bologna, 1962. 193–232. o.; ASB: *Amministrazione demaniale dei Beni nazionali*. b. 165. fasc. 5 Brumaio-10 Brumaio

Így aztán nehéz pontosan megállapítani, hogy mennyi iratot adtak át 1799-ben a Marsigli családnak. Az Istituto könyvtárában maradt anyag alig volt valamivel több, mint 1717-ben. Mindeközben kézen-közön is tüntek el iratok a gyűjteményből. De Quincy például azt írja, hogy „Hollandiából való visszatértek a tábornok [azaz Marsigli] átadta nekem feljegyzéseit, melyeket most is magamnál tartok”.⁵³

A fentiek alapján megállapíthatjuk, hogy a XVIII. század elején a Marsigli-gyűjtemény nyilvánosságnak szánt két része (a politikai tudományos, valamint a breisachi esetre vonatkozó iratok) már elnyertek egy olyan kulturális potenciált és értéket, melyek képesek voltak olyan képet sugározni szerzőjükről, mint amilyent az épp szeretett volna magáról közvetíteni. Ez a tudós katonának a képe, mely a mai napig meghatározza a Marsigli-ról való diskurzusunkat.

Marsigli önéletírása

Külön figyelmet érdemel ebben a kontextusban Marsigli önéletírása, melyet eddig elsősorban történeti forrásként, és nem olyan dokumentumként értelmeztünk, mely arra lenne hivatott, hogy Marsigli életútjának és gyűjteményének szerteágazó történetét egységes elbeszéléssé forrassza össze.⁵⁴ Az önéletírás egyetlen példányának kézírata ma a bolognai Egyetemi Könyvtár Marsigli-gyűjteményében található (ms. *Marsili* 145.) A mű két kötetből áll, melyet két külön kéz jegyzett le. Az első kötet teljesen, míg a második részben a másolók írása. Milánóból való távozása (1705. augusztus 4.) előtt Marsigli diktálta le a másolóknak az önéletírás már elkészült részeit, a következő megjegyzéssel: „Milánóból való távozással életemben új szakasz kezdődik, melyet ugyanúgy le fogok jegyezni, mint ezt az előbbit.” Természetesen az önéletírás következő része így kezdődik: „Életem folyásának leírása 1705-től. III. kötet, melyet saját kezemmel írtam és O jeltzettel jelöltem.”⁵⁵ Mindebből teljesen világos, hogy Marsigli 1705-től kezdődően folytatta önéletírását, immár a másolók nélkül. A probléma csak az, hogy a ma meglévő második kötet nem az 1705., hanem *ex abrupto* az 1710. évi események leírásával kezdődik. A kézirat régi lapszámozása alapján az is nyilvánvaló, hogy az önéletírásból 115 lap eltűnt, épp az a rész, melyben az 1705–1710 közötti eseményeket jegyezte le Marsigli. Az önéletírás jelenleg meglévő kézírata a következő megjegyzéssel zárul: „Az átadási jegyzőkönyvet összeállítani és befejezni az 1711. évet.”⁵⁶ Ez arra enged következtetni, hogy Marsigli tovább tervezte írni saját életrajzát. Emellett az önéletírásban elmesélt élettörténet híven követi az egész gyűjtemény megszerkesztésének történetét. Önéletírását eredetileg azért kezdte írni Marsigli, hogy a breisachi eset után bebizonyítsa ártatlanságát, később azonban a második részben a hangsúlyokat eltolta a saját tudományos hírnevének felépítése irányába. Az önéletírás kézírata nem volt sem az 1712-ben az Istituto-nak ajándékozott, sem az 1717-ben a San Domenico kolostorban elhelyezett anyagban. Az 1720-ban készített leltárban viszont a következőket olvashatjuk róla: „van még egy vaskos kötet, melyben mindent leírt, ami

VII, ins. 186. Az idézett szövegrész: uo. *Archivio napoleonico*. b. IV/20. 9r–v., 97v–98r. Vö. még: uo. b. VI/1. 61v–62v.; uo. *Assunteria d’Istituto, Diversorum*. b. 19. fasc. 9. inc. 3 ottobre 1799. in Istituto. A Deputazione amministrativa dell’Istituto 1801. augusztus 7-i jelentése a Reno-i kerületi bizottsághoz: *Archivio napoleonico*, b. XI/292. Aldiniről: Mario Gliozzi: Aldini, Giovanni. In: *Dizionario*. Vol. II. 1960. 90–91. o., Magnianiről: *De Tata* 1993. 370–377. o. Luigi Marsigli (1760–1843) Marsigli testvérének, Filippo Nerionak a dédunokája volt. A családi geneológiáról: BCB: *Fondo Fantuzzi*, b. 30. fasc. 1.; uo. ms. B 698. II. nr. 79.; *Guidicini*: Alberi genealogici. ASB: nr. 80–81.; BUB: *Centenario Marsiliano*. b. VI. inc. Agostino senatore.

⁵³ *De Quincy* 1741. Vol. II. 167. o. Az átadott feljegyzéseket még nem sikerült azonosítani.

⁵⁴ Kivéve *Sotye* 1994. 158–159. o. *Lovarini*: Prefazione. V–XI. o.

⁵⁵ *Marsigli*: Autobiografia. 231., 233. o.

⁵⁶ *Marsigli*: Autobiografia. 233., 244. o. Vö. még: BUB ms. *Marsili* 145. vol. II. 235. o.

vele gyötrelmes életében történt, nem hallgatva el a titkos dolgokat sem, de szerénysége azt diktálja neki, hogy csak halála után hozzák azt nyilvánosságra. Kezeskedik azonban arról, hogy halála után a kézirat biztosan az Istituto könyvtárába kerüljön.⁵⁷

Marsigli minden bizonnyal azért tartotta magánál önéletírásának kéziratát, mert folyamatosan dolgozott rajta. A kézirat későbbi sorsáról azonban csak feltevéseink vannak. Elképzelhető, hogy ott volt azok között a befejezetlen művek között, melyeket halálos ágyán mutatott meg az Istituto tagjainak. Az sem kizárt, hogy – mivel nem tudományos, hanem olyan életrajzi műről van szó, mely sokak számára, akik szerepelnek benne, esetleg kínos lehetett – az Istituto és a rokonok (főleg Marsigli sógornője, Aurelia Marsigli, aki Filippo Nerio özvegye és a másik Marsigli-testvér, Carlo Francesco fiának gyámja volt)⁵⁸ megegyeztek abban, hogy az önéletírást a San Domenico kolostor jól őrzött levéltárában helyezik el. Közben eltűnnek a Marsigli életének legzavarosabb időszakára vonatkozó eseményeket leíró lapok: a Breisach utáni időszakról, a francia udvarral való kapcsolatáról, az 1708. évi háborúban elszenvedett kudarcokról, testvérelvel Filippo Nerióval való viszályáról, valamint az Istituto megalapítása körüli bonyodalmakról van szó. Az is valószínűnek látszik, hogy az 1711 utáni történésekről csak rövid feljegyzéseket készített Marsigli.⁵⁹ De Quincy néhány adata arra enged következtetni, hogy 1741-ben biztosan a domonkosok birtokában volt Marsigli önéletírása. Itt talált rá 1767-ban Giovanni Fantuzzi is, aki másolatot is készített róla. Ez alapján megállapítható, hogy már ekkor hiányzott belőle az említett 115 lap.⁶⁰ Azt nem tudjuk mikor és milyen körülmények között került az önéletírás kézírata a jelenlegi helyére, a bolognai egyetemi könyvtárba, de nagyon valószínű, hogy 1799-ben a domonkosoktól átvett többi anyaggal együtt.⁶¹ A Marsigli-ünnepségek alkalmával, 1930-ban sietősen adta ki Emilio Lovarni, sajnos minden tárgyi és szövegkritikai jegyzet nélkül.

A Marsigli-levéltár homályban maradt iratai

Említettem már, hogy Marsigli kevés figyelmet szentelt személyi levéltára gazdasági, adminisztratív vonatkozású iratainak. Ezek kezelését általában megbízható titkárainak engedte át.⁶² A sors iróniája, hogy, mivel testvérei közül ő halt meg utolsónak, végül nemcsak a saját, hanem az egész család adminisztratív levéltára rámaradt. Nyilván többet tudnánk a levéltárnak erről a részéről, ha ismernénk Marsigli végrendeletét, melyről De

⁵⁷ BUB ms. 417. 41v.

⁵⁸ Aurelia (megh. 1753) Alessandro Marsigli szenátor leánytestvére volt: BCB: ms. B 698. II. nr. 79.; *Guidicini*: Alberi genealogici. ASB: nr. 80–81.; BUB: *Centenario Marsigliano*. b. VI. inc. Agostino Senatore; Stoye 1994. 279. o.

⁵⁹ *Andrea Gardi*: La Valacchia nella *Descrittione delle Misie, Dacie e Illirico* di Luigi Ferdinando Marsigli (1698). In: Per Teresa. Studi e ricerche in ricordo di Teresa Ferro. A cura di *Giampaolo Borghello, Daniela Lombardi, Daniele Pantaleoni*. Udine, 2009. Vol. I, 589–623. o.; *Nagy Levente*: Dáciától a Magyar Monarchiáig. Luigi Ferdinando Marsigli Magyar királyság-koncepciója. *Hadtörténelmi Közlemények*, 122. (2009) 4. sz. 1055–1095. o.

⁶⁰ De Quincy többször megemlíti, hogy bizonyos Marsigli által írt *mémoires*-okat is felhasznált műve megírásához. Ez talán az önéletírás kézírata, vagy esetleg az Istituto-ban elhelyezett Marsigli-iratok valamelyike lehetett. A domonkosoknál elhelyezett Marsigli-iratok szerinte a breisachi eset „magyarázatát” tartalmazták. (*De Quincy* 1741. Vol. I. 36., 66. o.; Vol. II. 13–14. o. Fantuzzi másolata: BCB: *Fondo Fantuzzi*. b. 30. fasc. 1. Vö. *Fantuzzi* 1770. 3., 10., 210. o.)

⁶¹ A XIX. század második felében már nem került sor újabb leltározásra (lásd: *Laura Miani – Maria Cristina Bacchi*: I fondi manoscritti e raccolte di incunaboli e cinquecentine della Biblioteca Universitaria come fonti per la storia della cultura rinascimentale. *Schede umanistiche*, 3. (1989) 7–45. o. Az önéletírás kéziratát katalógusában jelzi Frati, aki valójában Fantuzzit követte: *Frati* 1928. 133–134. o. Vö. még: BUB ms. 3695.

⁶² Ilyen volt, például Domenico Pio Cavallina, vagy a De Quincy által említett Domenico Benati. Róluk lásd: BCB: *Fondo Fantuzzi*. b. 30. fasc. 4. ins.: Cavalina segretario del generale Marsigli; *De Quincy* 1741. Vol. II. 244. o.

Quincy csak ennyit mond: „hívatta a jegyzőt, unokaöccsét (a már említett Carlo Francescót) és néhány más közeli rokonát, akikkel közölte végakarátát.”⁶³ Utána De Quincy nyomban rátér arra a jelenetre, melyben a halottas ágy körül összegyűlő tudós férfiaknak adja át Marsigli tudományos kézíratainak még nála maradt darabjait. Az örökösök azonban megőrizték Marsigli személyi levéltárának adminisztratív részét.

Tudjuk például, hogy Fantuzzi 1767-ben Filippo Marsigli (Luigi Ferdinando Marsigli unokaöccse) jóvoltából használhatta a levéltárnak ezt a részét. Fantuzzi ekkor 150 levélről készített másolatot. Marsigli-életrajzában Fantuzzi negyvenszer idéz ezekből a levelekből, és azt is megígéri, hogy Marsigli tudományos levelezésének összes darabját közzéteszi, ezt azonban nem sikerül megvalósítania.⁶⁴ Azt is tudjuk, hogy ekkor a levelezés már a levélírók és a címzettek szerint kötetekbe és csomagokba volt rendezve.

Ezek után jó egy évszázadra Marsigli levelezése teljesen kiesett az európai tudományos közvélemény emlékezetéből. Amikor 1892-ben Áldásy Antal Bolognába érkezett, senki sem tudott semmit a Marsigli család magánlevéltáráról.⁶⁵ Áldásynak sikerült azonban felfedeznie, hogy a levéltár mégis csak létezik, és a Bevilacqua család tulajdonában van. A Marsigli család egyik leszármazottja, Elena Marsigli a XIX. század második felében Luigi Bevilacqua grófhhoz ment feleségül, és így került Marsigli személyi levéltára is a Bevilacqua család tulajdonába, melyet a bolognai állami levéltár akkori igazgatója Carlo Malagola rendezett.⁶⁶ A Marsigli levéltárnak ez a része főleg az Istituto történetére és a családi ügyleteire vonatkozó anyagot, valamint Marsigli levelezésének egy részét tartalmazta. Áldásy számára, akit főleg a Magyarországra vonatkozó adatok érdekeltek, különösen ez utóbbi volt érdekes, annál is inkább, mert Bevilacqua gróf amúgy se engedte meg neki a másik két rész átkutatását. A tíz kötegnyi anyag az 1683–1726 évekből tartalmazta Marsigli levelezését testvéreivel és különböző európai tudósokkal. Áldásy hírt adott ugyan a levélgyűjtemény létezéséről, de – mivel tanulmánya egy magyar nyelvű folyóiratban jelent meg – az olasz tudományos közvélemény előtt teljesen ismeretlen maradt úgy Áldásy írása, mint Marsigli levéltárának a Bevilacqua családnál lévő része. Csak 1930-ban, a Marsigli centenárium alkalmával sikerült a szervező bizottságnak Albano Sorbelli, (a bolognai Archiginnasio könyvtárának akkori igazgatója) közbenjárásának köszönhetően bevonni Lamberto Bevilacqua herceget is a Marsigli kutatásokba.⁶⁷ A herceg beleegyezett abba, hogy Sorbelli közöl-

⁶³ *De Quincy* 1741. Vol. II. 261. o.

⁶⁴ *Fantuzzi* 1770. VI–VIII., 270., 334. o. Az idézett levelek: uo. 97., 330. o. A Fantuzzi által készített levél-másolatok: BCB: *Fondo Fantuzzi*. b. 30. fasc. 4.

⁶⁵ *Áldásy Antal*: Olaszországi történelmi kutatások. *Magyar Könyvszemle*, 17–18. (1892–1893) 240–277. o., különösen: 258–262. o. Áldásy szerint a gyűjteményt előzőleg már Thaly Kálmán is átnézte.

⁶⁶ Legalábbis Áldásy ezt állítja: uo. 261. o. Az anyag (főleg a levelezés) elrendezése azonban tizennyolcadik századnak tűnik. Vö. Archivio Ariosti Bevilacqua, Bologna (a továbbiakban: AABB) *Lettere spettanti al generale Marsigli*. b. 5. fasc.: *Diversi da dividere, anche per cose militari. Sembrano di caratteri noti, benché per ora non anco [?] riconosciuti. Una credesi d'Ansidei*, b. VII. m. 17. Az iratanyagra vonatkozó fenti cím lehet, hogy Fantuzzitól származik. Malagola és a Bevilacqua-kapcsolatról csak néhány szerény adat árulkodik: 1886-ban a család arra kérte Malagolát, hogy segítsen egy okmányt felkutatni Rómában: ASB: *Archivio della Direzione, Protocollo riservato*. b. 1888–1894. fasc.: *Materiale archivistico, scansioni, mobili e locali. Consegne, rivendicazioni e compre di carte*. prot. ris. 162. II. 1. Malagoláról lásd: *Commemorazione di Carlo Malagola. Atti e memorie della Deputazione di storia patria per le province di Romagna*, s. 4, 1. (1910–1911) 278–311. o.; *Repertorio del personale degli Archivi di Stato*. A cura di *Maurizio Cassetti*. Ministero per i beni e le attività culturali vol. I. Roma, 2008. 386–389. o. Elena Marsigli, a már említett Luigi Marsigli unokája volt: BUB: *Centenario Marsigliano*. b. VI. inc. Agostino senatore.

⁶⁷ A Marsigli bizottság iratanyaga: BUB: *Centenario Marsigliano*. b. I. fasc.: *Verbali delle sedute e documenti attinenti*. ins. 24. ore 16.30. Bevilacqua herceg az 1930. november 24-i ülésen vett részt először a bizottság munkálataiban, jöllehet már egy évvel korábban (1929. november 14. ülés) kezdeményezték bevonását a Marsigli-ünnepségek megrendezésébe. Sorbelliről lásd: *Loretta de Franceschi*: *Biblioteche e politica culturale a Bologna*

jön a hagyatékából Marsigli fogságára vonatkozó nyolc levelet.⁶⁸ Amikor Sorbelli tudatta vele, hogy a Marsigli-levelezés kiadására sikerült 35 000 lírát kieszközölnie az olasz kormánytól, Bevilacqua herceg a tulajdonában lévő teljes Marsigli-anyagot Sorbelli rendelkezésére bocsájtotta.⁶⁹

A kiadás tervét 1931-ben ismertette Sorbelli nyilvánosan a bolognai egyetemi könyvtár akkor igazgatójával, Antonio Bosellivel közösen. 1932 elejére a kiadás pontos menete is kész volt: a három kötetre tervezett forráskiadványban főleg Marsiglinak az európai tudósokkal és értelmiségiekkel folytatott levelezése (az általa írt és kapott levelek egyaránt) került volna kiadásra magyarázó jegyzetekkel és néhány tuat levél fakszimiléjével együtt. Sorbelli és Boselli mellett a kiadásban részt vett volna még a matematikus Salvatore Pincherle (akkor épp a Marsigli bizottság elnöke, és számos tudományos akadémia tagja); a Marsigli önéletírását már kiadó Emilio Lovarini, valamint Michele Gortani, aki a geológus Marsigli-ról írt egy vasikos tanulmányt.⁷⁰ A munkálatok azonban az archigminaso-i Fantuzzi-gyűjteményben lévő levélmásolatok átírása után megszakadtak, talán azért is, mert 1932. júliusában Lamberto Bevilacqua meghalt.⁷¹ A Marsigli-levéltárnak ez a része ismét a feledés homályába merült, olyannyira, hogy 1994-ben Marsigli angol monográfusa John Stoye azt írta róla: „egyszerűen eltűnt.”⁷² A helyzet ezzel szemben az, hogy Marsigli levelezése ma is a Bevilacqua család levéltárában van. A levélírók és a levelek tartalma alapján kilenc kötegbe osztott gyűjtemény kb. 1000 db levelet tartalmaz az 1703–1730 közötti évekből. Az anyagot valószínűleg még Fantuzzi rakta össze, majd Malagola rendezte újra; ezt látta Áldásy, és ezen dolgoztak 1931–1932-ben a levelezést kiadni szándékozók is. Ezek után nem kizárt, hogy a rendezetlen és a kutatók által is csak felületesen ismert Bevilacqua levéltárban még egyéb Marsigli-ra vonatkozó anyag is található: pl. az Istituto történetéről és a Marsigli

nella prima metà del Novecento: l'attività di Albano Sorbelli. Verona, 1994.; *Pierangelo Bellettini*: Momenti di una storia lunga due secoli. in Biblioteca comunale dell' Archiginnasio Bologna. A cura *Eiusdem*. Firenze, 2001. 9–50. o. Bevilacqua herceg (1861–1932) – aki 1931–1934 között Romagna tartomány heraldikai bizottságának tagja, a bolognai történeti és művészeti bizottság tanácsosa (Comitato per Bologna storica e artistica), valamint a Banca d'Italia felügyelő bizottságának a tagja volt – közéleti tevékenységéről lásd: *Indicatore generale della città di Bologna e notizie di tutti i comuni della provincia*, 7. (1884–1885)-50 (1931), *ad indices* (in particolare in 50., 1931. 104., 210., 427. o.).

⁶⁸ *Marsigli*: La schiavitù. i. m. 15., 33–34., 47–48., 153–154., 162–163., 171. o. Egyébként a fogságra vonatkozóan összesen 70 db Prospero Lambertininek írt Marsigli-levél található a hagyatékban. Lovariniról lásd: *Gianfranco Folena*: La vita e gli studi di Emilio Lovarini. In: *Emilio Lovarini*: Studi sul Ruzzante e la letteratura pavana. A cura di G. Folena. Padova, 1965. VII–XLIII. o.; *L[ui]gi Marinelli*: Luigi Ferdinando Marsigli nell' arte ossidionale. *Atti e memorie della Deputazione di storia patria per le province di Romagna*, s. 4, 20. (1929–1930) 81–86. o.; BUB *Centenario Marsiliano* b. VI. Dono duca Bevilacqua.

⁶⁹ Sorbelli és a Marsigli bizottság elnöke, Salvatore Pincherle a bizottság 1931. január 15-i ülésén számolt be a Marsigli-levelezés kiadásának tervéről. Az ülés jegyzőkönyve: BUB: *Centenario Marsiliano*. b. I. fasc.: Verbalis delle sedute e documenti attinenti. ins.: Minute di verbali delle sedute della Commissione esecutiva.

⁷⁰ Celebrazioni di Luigi Ferdinando Marsili nel secondo centenario della morte (29–30 novembre 1930) [...]. Bologna, 1931. 187. o. A bizottság 1931. január 31-i ülésén a kiadni szándékozott kötetek tartalmát és szerkezetét beszélték meg, valamint felkérték Gortanit és Lovarinit is az ediccióban való részvételre; az 1931. február 7-i ülésen a szövegkiadás alapelveit határozták meg, és egyben felkérték Sorbellit a közlésre szánt levelek kiválogatására. Az ülések jegyzőkönyvei: BUB: *Centenario Marsiliano*. b. III. fasc.: Dopo la cerimonia l'opera continua; és b. V. fasc.: Ultime corrispondenze. Pinchereléről: *Leonida Tonelli*: Salvatore Pincherle. *Annali della Scuola Normale Superiore di Pisa*. Cl. di Scienze. s. 2, 6 (1937) 1. sz. 1–10. o. Boselliről: *Armando Petrucci*: Bosselli, Antonio. In: *Dizionario*. Vol. XIII. 1971. 232–233. o. Gortaniról: La figura e l'opera di Michele Gortani [...]. Ed. *Libero Martinis*. Tolmezzo, 1986. Gortani tanulmánya Marsigli-ról: *Michele Gortani*: Idee precorritrici di Luigi Ferdinando Marsili su la struttura dei monti. In: *Memorie intorno a Luigi Ferdinando Marsili* [...]. Bologna, 1930. 257–276. o.

⁷¹ L'improvvisa morte del duca Lamberto Bevilacqua. *Il Resto del Carlino*, 1932. július 12. 5–6. o.

⁷² *Stoye* 1994. 313. o. Vö még: BCB: *Fondo Fantuzzi*. b. 30. fasc. 4.; AAB: *Lettere spettanti al generale Marsigli*. b. 5. fasc.: Lettere copiate (e da copiare in parte). A gyűjtemény későbbi sorsáról a Sorbelli hagyatékban sem maradt fenn semmi: BCB: *Archivio della biblioteca. Fondo Albano Sorbelli*. Vö még: BUB: *Archivio della biblioteca. Archivio della Direzione*.

család gazdasági és adminisztratív ügyeiről szóló iratok, valamint – miért ne? – az önéletrírásnak a hiányzó része. Nem ártana, tehát, tovább folytatni a kutatásokat ebbe az irányba.⁷³

A nyilvánosságnak szánt Marsigli-kép

Ez, tehát, nagyvonalakban a Marsigli-iratok története. Természetesen vannak még más iratok is, melyek fontosak lehetnek Marsigli kortársaihoz való viszonyának elemzésekor, de ezek soha sem tartoztak az ő saját levéltárához. (Ilyen, például, a Londonban és Austinban található Ranuzzi-gyűjtemény.⁷⁴) A Marsigli-gyűjtemény különböző részeinek történetét tanulmányozva, könnyen beláthatjuk, hogy gyűjteményét Marsigli nagyon is tudatosan úgy állította össze, hogy az nagymértékben kijelölje a későbbi értelmezők kutatási nyomvonalait. Így Marsigli a róla szóló elbeszéléseknek egy olyan virtuális modelljét (*Meistererzählung*) alkotta meg, melyet a későbbi korok történészei szinte kivétel nélkül tiszteletben tartottak.⁷⁵ Ezen azonban nincs is mit csodálkoznunk: Marsigli egy európai léptékű személyiség, élete tele lenyűgöző kalandokkal, önéletrajzot (igaz csak részlegest) ír, és hatalmas gyűjteményt hoz létre a köz javára. Komoly tudós és hűséges katona, akit igaztalanul vádoltak meg és fosztottak meg rangjától a Habsburgok. Ezt a képet sugallják a nyilvánosságnak szánt Marsigli iratok, miközben a családi és társadalmi gyökereire vonatkozó dokumentációt szigorúan elzárja a nyilvánosság elől. Barátja, De Quincy személyes emlékekkel színesítette a Marsigli-ról szóló életrajzát, élesítve ezáltal a nyilvánosságnak szánt Marsigli-képet. A Marsiglihoz hasonlóan Habsburg-párti Fantuzzi a XVIII. századi tudományosság legmagasabb szintjén írta meg Marsigli monográfiáját. A Risorgimento korában a geográfusok (Giuseppe Bruzzo és Mario Longhena) is felfedezték maguknak Marsigit, hogy aztán 1930-ban a bicentenáriumi ünnepségek szervezői, a kor hangulatá-

⁷³ A Bevilacqua család levéltárában található Marsigli-hagyaték rövid leírását lásd a függelékben. Néhány adat még a Bevilacqua levéltárról: Scrigni di memorie. Gli archivi familiari nelle dimore storiche bolognesi. Fondazione Cassa di risparmio. Bologna, 2006. 13–20. o.

⁷⁴ *Maria Xenia Zevelechi Wells*: The Ranuzzi Manuscripts, selected and described. HRC. Austin, 1980. A gyűjtemény fondjegyzéke az interneten: <http://research.hrc.utexas.edu:8080/hrcxtf/view?docId=ead/00254pl.xml>. A londoni gyűjtemény: British Library: *Additional ms.* 16451–16468., 16494–16497., 16537–16538., 20824. Fondjegyzéke szintén elérhető az interneten is:

<http://www.bl.uk/catalogues/manuscripts/INDX0095.ASP?Type=I>. Ranuzziék Marsigli Rossi révén kerültek rokonságba a Marsigli családdal. Minderről lásd: Genealogien zur Papstgeschichte. Hrsg. von *Christoph Weber, Michael Becker*. Vol. II. Stuttgart, 1999. 797. o.; *Giacomelli*: Famiglie nobiliari e potere nella Bologna settecentesca. In: I „giacobini” nelle Legazioni. Gli anni napoleonici a Bologna e Ravenna. A cura di *Angelo Varni*. Vol. I. [Bologna, 1999.] 77–80. o.; *Francesca Boris*: „Carte politiche.” La carriera di Angelo Ranuzzi (1626–1689) nei documenti dell’archivio familiare. In: *Offices et Papauté (XIVe–XVIIe siècle)*. Charges, hommes, destins. Sous la direction de *Armand Jamme, Olivier Poncet*. École française de Rome. Rome, 2005. 939–959. o. Úgy tűnik, hogy a Ranuzzi család segítette Marsigit a franciákkal, valamint a Mediciekkel való kapcsolatainak alakításában: HRC ms. *Ranuzzi*, Phillipps b. 12824. nr. 25.; Alla Sacra congregazione particolare deputata da nostro signore dell’Ill.mi, e R.mi Signori li Monsignori Ansaldo, Falconieri, Amadori, Ansidei e Gentili fra il Co: i. m. nr. 6–7.; Alla Sacra congregazione particolare deputata da nostro signore dell’Ill. mi, e R.mi Signori li Monsignori Ansaldo, Falconieri, Amadori, Ansidei e Gentili per il Co:, cit., 14., 18–19., 21., 29.; *Marsigli*: Autobiografia. 57–58. o. A BUB könyvtárában a Marsigli-gyűjteményen kívül elhelyezett Marsigli-ra vonatkozó iratokról lásd: *Inventari...* A cura di *Ludovico Frati*. i. m. Vol. XV., XVII., XXII., XXV., XXVII.; BUB: *Autografi*. Schede „Luigi Ferdinando Marsili,” „Alessandro Marsili Duglioli,” „Giorgio Marsili Duglioli.” Ezenkívül Marsigli-iratok találhatóak még a bolognai Archiginnasio könyvtárában (*Inventari*. A cura di *Ludovico Frati*. i. m. Vol. XL., LIII., LXV., LXIX., LXXIX., XC., XCII., CII., CV.), valamint a bolognai érseki könyvtárban is (Biblioteca Arcivescovile): *Inventari*. Ed. *Ludovico Frati*. i. m. Vol. XVI. 1910. 58. o.)

⁷⁵ *A Meistererzählung-ról: Konrad H. Jarausch, Martin Sabrow*: „Meistererzählung.” Zur Karriere eines Begriffs. In: *Die historische Meistererzählung. Deutungslinien der deutschen Nationalgeschichte nach 1945*. Hrsg. von *Iisdem*. Göttingen, 2002. 9–32. o.

nak megfelelően, már-már olasz fasiszta hőst csináljanak belőle.⁷⁶ Az utóbbi időkben John Stoye, Carlo Preti, Giuseppe Gullino és más XX. századi kutatók már kritikussabban közelítették a Marsigli-hagyaték hatalmas mennyiségű anyagához, és igyekeztek összevetni azokat más lelőhelyeken (elsősorban Bécsben és Londonban) található Marsigli vonatkozású iratokkal is. Ennek ellenére a bőségesen tenyésző szakirodalom alapforrása természetesen még mindig a bolognai Marsigli-hagyaték maradt, mely iránt, a Marrou-féle *foi historique* jegyében, a kutatók ma is feltétlen bizalommal viseltetnek.⁷⁷ Mindennek eredményeként még ma is Marsigli szándéka érvényesül. Minden amit el akart rejteni, az ma is homályban van, és mindent, amit a nyilvánosságnak szánt, azt az ő nézőpontjából értelmezzük.

Különösen érvényes ez az önéletírás izgalmas és magával ragadó szövegére. Az őszinteségében és a Habsburgok iránti hűségében esteleg kételekedő jövőbeni biográfusának kétszer is kiszól Marsigli önéletírásában, azt állítva, hogy hűségének legfőbb bizonyítéka az, hogy a Breisach utáni nehéz időkben sem engedett a Bourbonok csábításának.⁷⁸ [Értsd: nem fogadta el XIV. Lajosnak azt az ajánlatát, hogy francia támogatással a Habsburgok ellen harcoljon. – A fordító megjegyzése.] Ugyanakkor az önéletírásban valósággal sorjáznak a Marsigli ellen szőtt összeesküvés- és hálátlanság-történetek. Nemcsak a Habsburgok (közülük főleg a Marsigli pártfogója, Franz Ulrich von Kinsky ellenes udvari frakció tagjai),⁷⁹ hanem a konstantinápolyi francia követ Gabriel-Joseph de la Vergne comte de Guilleragues, a Velencei Köztársaság és Benedetto Erba bíboros is minduntalan álnok módon ügyeskednek „jőtevőjük” (Marsigli) ellen.⁸⁰ Ezek a jellegzetességek Marsigli önéletírását a Marziano Guglielminetti által a XVII. század végi katonai emlékiróknak nevezett szerzők művei felé közelítik. E szerzők valamiféle idealizmusba burkolva fogalmazták meg lázadásuk és elidegenedésük stádiumait.⁸¹ Marsigli idealizmusa abban áll, hogy hősiesen harcol a társadalom normái ellen, melyeknek közben szeretne is megfelelni, ugyanakkor, mivel igazságtalannak tartja ezeket a normákat, egyúttal át is hágja azokat. Amint azonban Marsigli képének megalkotását nem az általa felkínált nézőpontból kíséreljük meg, az elénk táruló látvány is nyomban megváltozik. Vegyük csak szemügyre, például, milyen szerepet szánt Marsigli önéletírásában saját családjának. Nos, azt mondhatjuk, szinte semmilyen. Nem véletlen, hogy eddig szinte egyetlen kutató sem foglalkozott a családdal, jóllehet a főhős annak segítségével nélkül sem tanulni, sem utazni, sem kapcsolatba lépni a velencei patricius családokkal, a bécsi vagy akár a pápai udvar képviselőivel nem lett volna képes. A szüleiről alig ír valamit Marsigli önéletírásában, a lánytestvéreiről semmit; a fivéreit, ha említi, akkor általában

⁷⁶ Lásd erre vonatkozóan a *Centenario Marsiliano* anyagát, valamint még: *Pericle Ducati*: Marsili. „Libro e Moschetto.” Milano, 1930. Marsigli alakja egyébként kapóra jött az olasz–magyar kapcsolatok kultúr-diplomáciai eszközökkel történő megerősítéséhez is: *Maria Emilia Amaldi*: La Transilvania attraverso i documenti del conte Luigi Ferdinando Marsili Istituto per l’Europa Orientale. Roma, 1930.; *Alberto Gianola*: L. F. Marsigli e la Transilvania. in *Memorie intorno a Luigi Ferdinando Marsili*. Bologna, 1930. 233–255. o. A két világháború közötti magyar–olasz kulturális kapcsolatok általános átekintését lásd: *Giorgio Petracchi*: Mediatori culturali italiani in Ungheria negli anni Trenta. L’istituzione della cattedra di „Storia della civiltà italiana” presso l’università di Budapest. In: „Hungarica varietas.” Mediatori culturali tra Italia e Ungheria. A cura di *Adriano Papo*, *Gizella Németh*. Mariano del Friuli, 2003. 103–113. o.

⁷⁷ Marrou szerint a történelmi megismerés előfeltétele a források, és az azokat létrehozó személyek iránti bizalom és jóhiszeműség: *Marrou* 1975. 136–138. o.

⁷⁸ *Marsili*: Autobiografia. 228–229. o.

⁷⁹ Uo. 75–77., 193–203., 210–213. o. A közegről melyben Marsigli mozgott lásd: *Jean Bérenger*: Léopold Ier (1640–1705) fondateur de la puissance autrichienne. Paris, 2004. 439–461. o.

⁸⁰ *Marsili*: Autobiografia. 23–27., 208–210., 244. o.

⁸¹ *Marziano Guglielminetti*: Biografia ed autobiografia. In: *Letteratura italiana*. A cura di *Alberto Asor Rosa*. Vol. V. Torino, 1986. 829–886., 875–876. o. Az önéletírásról általában: *Philipp Lejeune*: Il patto autobiografico. Bologna, 1986.; *Uő*: Signes de vie. Le pacte autobiographique II. Paris, 2005.; *Andrea Smorti*: Il sé come testo. Costruzione delle storie e sviluppo della persona. Firenze, 1997.

névtelenül, közömbös, sőt, néha egyenesen ellenséges hangnemben szólva róluk.⁸² Más korabeli bolognai források azonban komoly teret szentelnek a Marsigli család ügyeinek tárgyalására. Így például a család jó ismerőse, de 1678-tól inkább ellensége, mint barátja, Antonio Francesco Ghiselli krónikájában Marsigli édesapját, Carlo Francescót elszegényedett kismanesként mutatja be, aki pálinkakimérésből kénytelen biztosítani megélhetését.⁸³ Ghiselli szerint Carlo Francesco az elszegényedés elől menekülve házasodott be az Astorre Ercolani családba. Fiai tőle örökölték a nemesi becsület és erőszak iránti szeretetüket, kivéve az elsőszülött Antonio Felicét, aki papi pályára adta a fejét, és aki Luigi Ferdinándót is a kultúra iránti szeretere nevelte.⁸⁴ A másodszülött, Ippolito Domenico azzal szerzett kezes hírnevet magának, hogy elcsábított egy apácát, így aztán később kénytelen volt Franciaországba menekülni. A legkisebbik fiú, Filippo Nerio huszonhárom éves korában katonának állt, és azt híresztelték róla, hogy bátyjához hasonlóan a császár szolgálatába lépett.⁸⁵ Luigi Ferdinando Marsigli hűszévesen tűnt fel a bolognai társadalmi élet színpadán: hol úgy mint különböző utcai civakodások résztvevője, hol, pedig úgy, mint Eleonora Zambeccari grófnőnek szerenádot adó szerelmes ifjú. Emellett rendszeres résztvevője volt a lovagi tornáknak is. Az ilyen alkalmakkor készült nyilvános kihívó kártyák fényt vetnek Marsigli lovagi etikájára: egy nemes csak katonai értéke tesz méltóvá a nők szerelmére.⁸⁶ Igaz ugyan, hogy Ghiselli részletes Marsigli családtörténete tele van rosszindulatú megjegyzésekkel, de azért egyvalami kiderül belőle: Luigi Ferdinando nem magányos hős, aki pusztán saját erejére támaszkodva lesz sikeres; hanem olyan egyéniség, aki egy családi hálózat részeként tevékenykedik. A család nagymértékben befolyásolja mentalitását és döntéseit. Ugyanakkor Marsigli egyéni karrierjének építése során sem pusztán saját érdekeit tartotta szem előtt; hanem egyben a bolognai nemesi társadalom peremére került elszegényedett család régi becsületét és gazdagságát is szeretete volna visszaállítani. A családi együttműködésre jó példa Marsigli 1684. évi török fogsága. A váltságdíj előteremtése végett (12 000 líra) testvérei két családi birtokot zálogosítottak el, úgy, hogy még száz év múlva sem sikerült az akkori családtagoknak visszaszerezni azokat.⁸⁷ Filippo Nerio és a hűséges családi titkár, Guicciardini, Breisach után még arra is hajlandó lett volna, hogy „mindent eladjanak, és így a fenegyerekből egy igazi tudóst faragjanak”, felajánlva Marsiginak egyben azt, hogy lépjen papi pályára. 1708-ban, amikor „Luigi gróf végső kétségbeesésében arra gondolt, hogy az Indiákra hajózik”, ugyancsak

⁸² Marsigli szüleiéről: *Marsigli: Autobiografia*. 3–4., 7–8., 30. o. A testvéireiről: *uo.*: 57–58., 86–87. o. Mivel Marsigli két leánytestvéréről csak néhány ellentmondásos adat maradt fenn, csupán annyit tudunk róluk, hogy a fiútestvérek előtt születtek, és mindketten apácák lettek: BCB: *Fondo Fantuzzi*. b. 30. fasc. 1.; *uo. ms. B.* 698. II. nr. 79.; ASB, *Guidicini*: Alberi genealogici, nr. 80–81.; ASB: *Tribunali civili, Giuseppe Gaetano Gardini*. filza 167. nr. 114.; BUB *Centenario Marsiliano*. b. VI. inc.: Agostino senatore.

⁸³ Ghiselliről: *Fulvio Pezarossa*: La storiografia a Bologna nell'età senatoria. In: *Storia di Bologna*. Vol. III. t. II. 209–316. o. A Marsigli családdal való ellenségeskedés eredetéről *uo.* 283–286. o.; valamint: BUB *ms.* 770. vol. XXXVIII. 709–712. o. Carlo Francescóról: *uo.* főleg a vol. XXXIII. 398–400. o.; vol. XXXIV. 43–46. o.; vol. XL. 640–641., 653. o. Lásd még: *Lovarini*: Prefazione. 166. o.

⁸⁴ BUB *ms.* 770. vol. XXXV. 453–454. o.; vol. XXXIX. 73–75., 513–514. o.; vol. XLII. 266. o. Antonio Felice, amellett, hogy a híres Accademia dei Gelati tagja volt, saját házában is alapított még két akadémiai társaságot: *Cavazza* 2008. 751–753. o.; *Andrea Battistini*: Le accademie nel XVI e nel XVII secolo. In: *Storia di Bologna*. Vol. III. t. II. 179–208. o.

⁸⁵ Ippolitoról: BUB *ms.* 770. vol. XXXIX. 827–831. o.; vol. XL. 225–229., 253., 466–467. o. Filippóról *uo.* vol. XLVII. 123., 145. o.; *Lovarini*: Prefazione. 20. o. A tizenhetedik század végi bolognai nemesek viselkedéséről és társadalmi életéről: *Giancarlo Angelozzi, Cesarina Casanova*: La nobiltà disciplinata. Violenza nobiliare, procedure di giustizia e scienza cavalleresca a Bologna nel XVII secolo. Bologna, 2003.

⁸⁶ A kártya: BUB *ms.* 770. vol. XXXVIII. 83–84. o. Lásd még *uo.* 70–73., 382–383., 468–471. o.; *Marsigli: Autobiografia*. 6–8. o.

⁸⁷ BUB: *Centenario Marsiliano*. b. VI. inc.: Del 1684 gl' infrascritti; Alla Sacra congregazione particolare deputata da nostro signore dell' Ill. mi, e R. mi Signori li Monsignori Ansaldo, Falconieri, Amadori, Ansidei e Gentili fra il Co: i. m. nr. 2.; *Lovarini*: Prefazione. 9., 34. o.

Filippo Nerio volt az, aki az utazás költségeit (40 arany) hajlandó lett volna finanszírozni.⁸⁸ Marsigliának testvére iránt érzett hálája azonban nem akadályozta meg őt abban, hogy 1709-ben egy tíz évig tartó pert akasszon Filippo Nerio nyakába, melyet meg is nyert, és testvérét 15 000 líra kártérítés megfizetésére kötelezték.⁸⁹

Az életrajz elhallgatott témái

A családi viszonyok figyelmen kívül hagyása, egyébként Marsigli szándékainak megfelelően, a későbbi kutatók részéről azonban csak egy a Marsigli-életrajz elhallgatott témái közül. Ilyen homályban maradt úgy még Marsigliának a bolognai és a pápai udvar Habsburg-párti tagjaival való kapcsolata,⁹⁰ valamint a XIV. Lajossal folytatott tárgyalásai II. Rákóczi Ferenc esetleges megsegítése érdekében.⁹¹ Marsigli saját életének szinte minden mozzanatát megörökítette az utókor számára. Azonban csak azokat, melyeket ő maga fontosnak tartott, tálcán kínálva ezáltal későbbi életrajzíróknak azt a nézőpontot, mely felől életének eseményeit majd leírhatják. Önéletírásával és hagyatékának elrendezési módjával elrejtette a későbbi kutatók elől életének nehézségeit és kudarcait. Aki egy kevésbé hősies, de sokkal emberibb Luigi Ferdinando Marsigli képet szeretne felépíteni, annak előbb elemeire kell bontania ezt a zseniális konstrukciót, majd kellő kritikai távolságtartással újraépíteni azt.

⁸⁸ Alla Sacra congregazione particolare deputata da nostro signore dell'III.mi, e R.mi Signori li Monsignori Ansaldo, Falconieri, Amadori, Ansidei e Gentili per il Co.i. m. nr. 9.; Alla Sacra congregazione particolare deputata da nostro signore dell'III.mi, e R.mi Signori li Monsignori Ansaldo, Falconieri, Amadori, Ansidei e Gentili fra il Co.; cit., 12.

⁸⁹ A per anyaga: ASB: *Tribunali civili. Gaetano Giuseppe Gardini*. bb. 1–5., 167.; Alla Sacra congregazione particolare deputata da nostro signore dell'III.mi, e R.mi Signori li Monsignori Ansaldo, Falconieri, Amadori, Ansidei e Gentili, per il Co. i. m. nr. 5–6., 22., 25–26.; Alla Sacra congregazione particolare deputata da nostro signore dell'III.mi, e R.mi Signori li Monsignori Ansaldo, Falconieri, Amadori, Ansidei e Gentili fra il Co.; cit., nn. 3–4., 10–12., 35. BUB ms. 152. 178r–193r.; ms. 3885. nr. 22–23. Az ítélet: Sententia lata ab Illustrissima Congregatione a sanctissimo d. nostro deputata, sive ab illustrissimis et reverendissimis dominis Falconerio, Cerro, Amadorio et de Gentilibus, in causa Bononien[is] vertente inter excellentissimum d. generalem Aloysium Ferdinandum de Marsiliis, et illustrissimum dominum comitem Philippum Nerium de Marsiliis illius fratrem [...] Bononiae, 1720. Egy másolata: BUB: 17.U.IV.8. op. 32.

⁹⁰ A XVI–XVII. századi Habsburg-párti itáliai csoportosulásokról: *Marcello Verga*: Dilatar l'Impero in Italia. Asburgo e Italia nel primo Settecento. *Cheiron*, 11. (1994) 21. o.; *Giuseppe Galasso*: L'Italia una e diversa nel sistema degli Stati europei (1450–1750). In: *Giuseppe Galasso, Luigi Mascilli Migliorini*: L'Italia moderna e l'unità nazionale. Torino, 1998. 275–345. o. A XI. Ince és XI. Kelemen pápa környezetében lévő Habsburg-párti frakciókról: *Antonio Menniti Ippolito*: Innocenzo XI, papa. In: *Dizionario*. i. m. vol. LXII. 2004. 478–495. o.; *Stefano Andretta*: Clemente XI. in *Enciclopedia dei Papi*. Vol. III. Istituto della Enciclopedia italiana. Roma, 2000. 405–420. o.; *Gianvittorio Signorotto*: Lo Squadrone volante. I cardinali 'liberi' e la politica europea nella seconda metà del XVII secolo. In: *La corte di Roma tra Cinque e Seicento* "teatro" della politica europea. A cura *Eiusdem, e di Maria Antonietta Visceglia*. Roma, 1998. 93–137. o.; *Stefano Tabacchi*: Cardinali zelanti e fazioni cardinalizie tra fine Seicento e inizio Settecento. uo. 139–165. o.; *Idem*: Tra riforma e crisi: il "buon governo" delle comunità dello Stato della Chiesa durante il pontificato di Clemente XI. in *Papes et papauté au XVIIIe siècle*. Sous la direction de *Philippe Koepfel*. Paris, 1999. 51–85. o. A bolognai Habsburg-pártiakról: *Giacomelli*: La storia di Bologna dal 1650 al 1796: una cronologia. In: *Storia di Bologna*. Vol. III. t. I. 61–197. o. A törökellenes harcokban részt vevő bolognaiakról Marsigli önéletírásában is található néhány elszórt adat. Vö. még: *Lovarini*: Prefazione. 45. o.

⁹¹ Néhány magyar történész szerint 1706-ban Marsigli részt vett a francia flotta II. Rákóczi Ferenc megsegítését célzó hadműveleteiben. Az biztos, hogy XIV. Lajos felajánlotta Marsigliának, hogy titokban (azaz nem, mint a reguláris francia hadsereg része) egy hadtesttel támogassa a magyar szabadságharcot, de Marsigli csak úgy lett volna hajlandó elfogadni az ajánlatot, ha a francia király zászlaja alatt, reguláris hadseregként vezethette volna a katonákat a magyarországi hadszíntérre. (Vö. HRC: ms. *Ranuzzi*. Phillipps b. 12887. nr. 24.) Lásd még: *Benda Kálmán*: Les relations diplomatiques entre Venise et la Hongrie au temps de la guerre de succession d'Espagne. In: Venezia, Italia, Ungheria fra Arcadia e illuminismo. Rapporti italo–ungheresi dalla presa di Buda alla rivoluzione francese. A cura di *Kőpeczi Béla, Sárközy Péter*. Budapest, 1982. 35–42., 39. o.; *Jászay Magda*: Marsigli a katona, diplomata és tudós Magyarországon a török kor alkonyán. *Történelmi Szemle*, 42. (1999) 1. sz. 31–52. o.; *Renzo Reggiani*: La riabilitazione militare. In: *Memorie* i. m. 57–91. o.; *William B. Slottman*: Ferenc II Rákóczi and the great powers. Boulder, 1997.

FÜGGELÉK

MARSIGLI TÁBORNOK LEVELEZÉSE
(ARCHIVIO ARIOSTI BEVILACQUA, BOLOGNA. LETTERE SPETTANTI
AL GENERALE MARSIGLI, BB. 9.)

A Bevilacqua levéltár fenti fondja Luigi Ferdinando Marsigli személyi levéltárának azt a részét tartalmazza, mely nem került a bolognai Egyetemi Könyvtár Marsigli-gyűjteményébe. Az anyagot részben valaki Marsigli halála után, a XVIII. században rendezte (lásd b. 7., fasc. 17.) a levelek tárgya és írója szerint 21 kötegbe osztva azokat. Mindegyik köteghez egy név- és tárgymutatót is készített az anyag rendezője. Egyes kötegek azonban ma hiányoznak (1–3., 16.) ugyanakkor mások kétszer szerepelnek (10., 13., 17–18.). 1930-ban egyes leveleket kiemelték a gyűjteményből, és nem a megfelelő helyre tették azokat vissza. Az anyag nincs kronológikusan rendezve, de az iratok legnagyobb része az 1703–1730 közötti évekből való, kivéve néhány XVII. század végi dokumentumot, valamint egy fasciculust, melyben XVI. századi gazdasági feljegyzések találhatók. A gyűjteményt komolyabban át kellene kutatni, nekem csak egy röpke átnézésre futotta 2008. július 18-án. Ez alapján a gyűjtemény tartalma a következő:

I. Karton

Fasc. „Lemásolt és részben lemásolandó levelek, XVIII. század.” Ez a megjegyzés a Marsiligi Bizottság (Comitato per le onoranze a Luigi Ferdinando Marsigli nel secondo centenario della sua morte) fejlődés papírján található.

fasc. A. Levelek a levírók szerinti sorrendben, XVIII. század

fasc. B1. Gazdasági feljegyzések, számlák, XVI–XVII. sz.

fasc. B2. Gazdasági feljegyzések, számlák, XVI–XVII. sz.

II. Karton

4. köteg: a breisachi ügyre vonatkozó levelek, 3 db* (hiányzik)

5. köteg: a pápai szolgálat idejéből való levelek, 54 db*

6. köteg: Gian Giuseppe Orsi márkival folytatott levelezés, főleg a breisachi esetről, 2 db* (hiányzik)⁹²

7. köteg: bolognai nemesekkel folytatott levelezés különböző ügyekről, 34 db*

III. Karton

8. köteg: Bíborosokkal, főpapokkal és más fontos vatikáni személyekkel folytatott levelezés, 72 db*

10. köteg: Aláírás nélküli levelek római ügyekről, 7 db*

IV. Karton

9. köteg: olasz tudósokkal folytatott levelezés tudományos ügyekről, 81 db*

10. köteg: nem olasz tudósokkal folytatott levelezés tudományos ügyekről, 65 db*

17. köteg: levélfogalmazványok tudományos ügyekről, 12 db*

V. Karton

11. köteg, első rész: a bolognai orvossal Giuseppe Montival, valamint fiaival folytatott levelezés botanikai és természetrajzi kérdésekről, 1692–1730⁹³

13. köteg: külföldi kereskedőkkel folytatott levelezés különböző megrendelésekről (pl. Pera), 17 db

⁹² Giovanni Giuseppe Orsi márkai segített Marsiglinak a breisachi eseményeket megőrkítő röpiratának az elkészítésében: *Stoye* 1994. 253., 255–256. o.; *Fantuzzi*, *Notizie*, cit., vol. VI. 1788. 197–209. o.

⁹³ Giuseppe Monti, bolognai botanikus az Istituto tanára volt. Őt követte fia, Gaetano Lorenzo. Lásd: *Fantuzzi*, *Notizie*, cit., vol. VI. 1788. 91–94. o.

Fasc. Egyveleg, katonai dolgok. Egy hitlevél Ansideinek⁹⁴

VI. Karton

13. köteg: az Istituto-ra vonatkozó fogalmazványok, 18 db*

14. köteg: különböző bolognai tudósokkal és festőkkel folytatott levelezés, az Istituto és a nyomda ügyében, 73 db*

Fasc. Tosini bolognai apát levele. A nyomda ügyében ír Hollandiából⁹⁵

Fasc. Bolognai tanárokkal folytatott levelezés tanulmányi ügyekről

VII. Karton

15. köteg: családi ügyekről folytatott levelezés a rómaiakkal, 5 db*

17. köteg: családi titkárával, aki 1713–1718 közt állott szolgálatában, a kiváló Pio Cavallina-val folytatott levelezés, különböző dolgokról. Sok adat található bennük a tábornok életéről is

VIII. Karton

17. köteg: a bolognai Domenico Benati, a marseilles-i Gaetan és a néhai amsterdami Mattia Pffijster⁹⁶ levelei

18. köteg: bolognai kereskedőkkel folytatott levelezés különböző ügyekről, 11 db*

19. köteg: családi ügyekről folytatott levelezés, 37 db*

20. köteg: A tábornok fogalmazványai és feljegyzései, 8 db*

IX. Karton

21. köteg: megtartásra érdemes egyveleg, 89 db*

Fasc. fogalmazványok, 23 db*

*A csillaggal jelölt kötegek tárgy- és névmutatót tartalmaznak.

(Fordította: Nagy Levente)

⁹⁴ Marco Antonio Ansidei, perugiai jogász a Marsigli és testvére, Filippo Nerio között folyt első római per bírója volt: Die päpstlichen Referendare 1566–1809. Chronologie und Prosopographie. Hrsg. von Christoph Weber. Stuttgart, 2003–2004. 414–415. o.

⁹⁵ Pietro Tosini, janzenista apátról lásd: *Pietro Stella: Il giansenismo in Italia*. Roma, 2006. Vol. I. 143–148. o.

⁹⁶ Bologna város hivatalos becsüese volt, aki a pénzermék összetételét vizsgálta meg: Inventari. vol. LXXXII. i m. A cura di Francesco Leonetti. Firenze, 1957. 49. o.; ASB. *Assunteria d'Istituto, Diversorum*. 19. fasc. 1.; *Giovanni Battista Salvioni: Il valore della lira bolognese dalla sua origine alla metà del secolo XVII*. Torino, 1961. 301–302. o.

FORRÁSKÖZLEMÉNYEK

GERMUSKA PÁL

A HONVÉDELMI BIZOTTSÁG („TROJKA”) 1950–1952. ÉVI JEGYZŐKÖNYVEI

„Létrehoztunk egy háromtagú bizottságot, amelynek rajtam kívül tagja Gerő és Farkas honvédelmi miniszter. Ez a bizottság felel az összes, az ország védelmével összefüggő kérdésért” – írta Rákosi Mátvás, a Magyar Dolgozók Pártjának (MDP) főtitkára 1950. október 31-én Sztálinnak küldött levelében.¹ Ez volt az első írásos bizonyíték a „Trojka” létezésére, amelyet Baráth Magdolna egy orosz forráskiadvány alapján 2001-es PhD-disszertációjában adott közre. 2004-ben Nagy Tamással közösen írt tanulmányunkban² már felhívtuk a figyelmet arra, hogy a Rákosi-korszak legfontosabb szereplőinek memoárjaiban, visszaemlékezéseiben, vallomásaiban ugyancsak találhatóak különféle utalásokat a háromtagú Honvédelmi Bizottságra, az orosz kifejezéssel közkeletűen „Trojkának” nevezett testületre.³ Akkor közvetett források segítségével igazoltuk a Trojka szervezetszerű működését, és megjegyeztük: „A Honvédelmi Bizottságnak jegyzőkönyve eddig nem került elő, ami – az Államvédelmi Bizottság dokumentumainak sorsából okulva – persze nem zárja ki, hogy létezzék, vagy létezett ilyen irategyüttes.”⁴

2013 februárjában beigazolódtott korábbi gyanúnk, ugyanis több évtizednyi lappangás után megkerült a Honvédelmi Bizottság jegyzőkönyvei: a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára M szekciójában, az MDP Központi Vezetősége (KV) Adminisztratív Osztálya (276. fond 96. csoport) „F” (Fegyveres Erők Alosztálya) alcsoportjának 214. és 215. őrzési egységéből. Ez a két őrzési egység nincs feltüntetve a 96)F csoport iratjegyzékén, a Honvédelmi Bizottság anyagát csak hosszas keresés után találta meg az MDP iratok referense.⁵

A 215. őrzési egységben megtalálható egy kézzel írott lista, amely arra utal, hogy valamikor – az MDP Államvédelmi Bizottsága csoportjához (84. cs.) hasonlóan – önálló csoporttá kívánták alakítani a Trojka jegyzőkönyveit, „A Honvédelmi Bizottság ülésanyagai” néven. A három oldalas lista szerint egy-egy jegyzőkönyvből (és esetleges mellékleteiből) egy-egy őrzési egységet kívántak kialakítani. Erre végül ismeretlen okból nem került sor.

A 214. őrzési egység 18 jegyzőkönyvet tartalmaz, ebből nyolchoz semmilyen melléklet nem tartozik. Ahol mellékeltek az előterjesztéseket, ott sem minden napirendi

¹ Baráth Magdolna: Gerő Ernő politikai pályája 1944–1956. Budapest, 2001. PhD-disszertáció. Kézirat. 255–256. o.

² Germuska Pál – Nagy Tamás: Az MDP Államvédelmi Bizottsága, Honvédelmi Bizottsága és a Honvédelmi Tanács. *Múltunk*, 49. (2004) 1. sz. 180–210. o. (A továbbiakban: *Germuska – Nagy* 2004.)

³ Lásd például: Hegedüs András: A történelem és a hatalom igézetében. Életrajzi elemzések. Budapest, 1988. 164. o.; Vas Zoltán: Betiltott könyvem. Életem III. Budapest, 1990. 88., 91–92., 102. o.; Rákosi Mátvás: Visszaemlékezések. 1940–1956. Szerk.: Feitl István, Gellériné Lázár Márta, Sipos Levente. Budapest, 1997. (a továbbiakban: Rákosi 1997.) 2. k. 897. o.; A Legfelsőbb Bíróság Katonai Kollégiumának ítélete Farkas Mihály ügyében. In: Horváth Ibolya – Solt Pál – Szabó Győző – Zsanthy János – Zimmer Tibor (szerk.): Iratok az igazságszolgáltatás történetéhez. 2. k. Budapest, 1993. 612. o.

⁴ *Germuska – Nagy* 2004. 191. o.

⁵ Ehelyütt szeretnék köszönetet mondani S. Kosztricz Anna Mária főlevéltárosnak, az MDP iratok referensének, aki megtalálta a két dossziét.

ponthoz. Ennek talán az lehet az oka, hogy – az Üzemgazdasági Tanáccsal (ÜT) ellentétben – a Honvédelmi Bizottságnak, mint testületnek, nem volt külön titkársága. Noha Rákosinak, Gerőnek és Farkasnak is tekintélyes saját apparátusa volt, úgy tűnik, a jegyzőkönyvezésen túl nem fordítottak különösebb figyelmet a Trojka napirendjére kerülő jelentések és előterjesztések következetes irattározására. Több jel mutat arra, hogy az ülések előkészítését Farkas Mihály Honvédelmi Minisztériumbeli miniszteri titkársága végezte. (A Gerő elnökölte Üzemgazdasági Tanácsnak 1950. októberi megalakulásától volt titkársága, ennek köszönhetően a határozatok mellett szinte hiánytalanul rendelkezésre állnak az előterjesztések is.⁶)

A Honvédelmi Bizottság (HB) fennmaradt jegyzőkönyvei géppel írt tisztázatok, minden esetben Rákosi Mátyás főtitkár eredeti aláírásával („Rákosi”) hitelesítve. A jegyzőkönyveket a legépeléskor sorszámmal látták el: az 1950. októberi első üléstől 1951. december végéig 1-től 15-ig számozták be az okmányokat (kivéve az 1951. június 16-át, amelyről lemaradt a 9-es sorszám), majd 1952-ben ismeretlen okból újrakezdték a számozást. A párthatározatokhoz hasonlóan, ám a Minisztertanács vagy az Üzemgazdasági Tanács határozataival ellentétben, a Honvédelmi Bizottság üléseinek határozatai nem kaptak számot.

A 215. őrzési egység dossziéjába néhány, a 3-as Bizottsághoz kapcsolható iratot gyűjtöttek össze, különösebb logika nélkül. Megtalálható itt az utódszervezetének tekinthető Honvédelmi Tanács 1952. december 4-i röpszavazásának lapja a Romániába küldendő vegyipari delegációról; a Honvédelmi Tanács 1953. január 26-i határozata a függetlenített pártfunkcionáriusok „M” estén való igénybevételéről vagy Házi Árpád belügyminiszter 1952. májusi feljegyzésének másodpéldánya, amely a 214. őrzési egységben az adott jegyzőkönyvhöz csatoltan is megvan. Érdekesebbnek tűnik az a füzet, amelynek vignettáján a „Farkas titk[kársága] Honvédelmi Bizottság jkv-i 1950–52” cím olvasható, és még a Rákosi Titkárság körbélyegzőjét is ráragasztották. A füzet A5-ös méretű, rózsaszín kartonokat tartalmaz, amelyekre géppel felírták bizonyos határozatok kivonatait („Határozat”), és alatta meglehetősen rendszertelenséggel, címszavakban rávezették a határozat végrehajtásának állását („Ellenőrzés”). Az „Elintézés” rovatba a fennmaradt 9 karton egyikére sem írtak semmit. A rövid megjegyzések így nem alkalmasak a határozatok végrehajtásának érdemi nyomon követésére. (Ezzel ellentétben az Üzemgazdasági Tanács Titkársága például negyedévente jelentéseket állított össze Gerő Ernő számára a tanács határozatainak végrehajtásáról.)

Nincsen információ arról, hogy ki vezette a Honvédelmi Bizottság ülésein a jegyzőkönyvet. A párt más vezető testületeinek üléseivel ellentétben itt, úgy tűnik, nem készült gyorsírói leirat a tanácskozásról, hanem eleve csak rövid határozati jegyzőkönyvet szerkesztettek. Egy esetben, az 1951. december 30-i ülésnél egyértelmű, hogy a Trojka egyik tagja, Farkas Mihály vezette a jegyzőkönyvet. A háromoldalas kézzel írt tisztázat alján ugyanis a következő szerepel: „Készült egy példányban. Fogalmazta: Farkas Mihály”. A tisztázatot pedig 1952. január 3-án küldte át Rákosinak. Ez alapján nem lehetetlen, hogy más alkalmakkal is maga Farkas szerkesztette a jegyzőkönyvet.

Erdemes néhány szót szentelni a testület névhasználatának. Az első jegyzőkönyvtől az utolsóig Honvédelmi Bizottságként nevezi magát a három pártvezető. Ugyanakkor első ízben 1951 májusában találkozunk olyan kivonatokkal, amelyek a „3-as bizottság” határozataiként tájékoztatnak a Honvédelmi Bizottság döntéseiről, és ez vált gyakorlattá a következő hónapokban. Az 1952. január 21-i HB-jegyzőkönyv mellékletei között pedig

⁶ Lásd az ÜT iratait: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL) XIX-A-98 204–221. d.

található egy ÁVH javaslat a kitelepítésekről (lásd a 16. dokumentumot), amelyben kifejezetten „Trojkának” nevezik a testületet. Ehhez hasonlóan, Farkas Mihály 1952. június 6-i előterjesztésében (lásd a 18. dokumentumot) „A Trojka napirendi pontjai”-ról írt. Rákosi, Gerő és Farkas, illetve legközvetlenebb munkatársaik tehát nemcsak szóban, hanem egy idő után az írásbeli névhasználatban is hármás fogatként aposztrofálták magukat, illetve a pártvezetés csúcsán lévőket.

A Honvédelmi Bizottság megalakításának körülményei továbbra is homályosak. A Trojka 1950. október 21-én tartotta első ülését (lásd az 1. dokumentumot), ám semmilyen ügyrendet vagy egyéb működési okmányt nem fogadott el. Farkas Mihály egy 1957. áprilisi vallomásában azt állította, hogy a Trojkát a „politikai bizottság hozta létre Rákosi javaslatára. Rendkívüli események, veszélyes helyzetek azonnali intézkedést követelnek a párttól. Egy kislétszámú szervre van szükség, ezért kellett a trojka. A proletárdiktatúra megvalósulásáért jött létre” – szöveget indoklása.⁷ Ennek ellentmond, hogy az MDP Politikai Bizottsága október 19-én ülésezett, annak jegyzőkönyvében nincs nyoma a Honvédelmi Bizottságnak.⁸

Egyértelmű ugyanakkor, hogy a 3-as Bizottság pártszervként jött létre. Az 1951. december 30-i jegyzőkönyvben egyenesen „az MDP Honvédelmi Bizottsága”-ként nevezték meg a testületet (15. dokumentum). Bizonyos vonatkozásban a Honvédelmi Bizottságot akár a soha meg nem szüntetett MDP Államvédelmi Bizottság utódának is lehet tekinteni. Utóbbi testület 1948. szeptember 7-én jött létre, utolsó jegyzőkönyvezett ülését pedig 1950. április 22-én tartotta Rákosi, Farkas, Gerő, Marosán György (főtitkár-helyettes), Péter Gábor (az Államvédelmi Hatóság vezetője), Kádár János (főtitkár-helyettes, belügyminiszter) tagok részvételével. Júniusban Marosán Györgyöt letartóztatták, Kádár Jánost pedig leváltották beosztásából; így nyilvánvalóan megszűnt tagsága.⁹ A hármás fogat és az ÁVH vezetője jelenlegi tudomásom szerint ilyen összetételben nem tanácskozott a későbbiekben „Államvédelmi Bizottság” néven.

Arra is érdemes felhívni a figyelmet, hogy a 3-as Bizottsággal szinte egyidőben létesült állami szerv, az Üzemgazdasági Tanács megalakításáról a Minisztertanácsi döntött 1950. szeptember 22-én. Az ÜT október 23-i első ülésén el is fogadta ügyrendjét, amely három oldal terjedelemben szabályozta a testület feladatát, szervezetét és munkarendjét.¹⁰ Rövidesen elkészült az ÜT Titkárságának ügyrendje és ügykezelési szabályzata is.¹¹

A Honvédelmi Bizottság első ízben 1951. május 11-én foglalkozott a hatáskörébe tartozó ügyek meghatározásával. (Lásd a 7. dokumentumot.) A határozatból kitűnik, hogy a pártvezetői hármás magának tartotta fenn a legfontosabb honvédelmi és államvédelmi kérdésekben való döntést: eszerint a bizottság foglalkozott a hadseregfejlesztéssel, a hadműveleti tervekkel, a mozgósítással, a hadiipar elvi kérdéseivel, az Államvédelmi Hatósággal, a hírszerzés kérdéseivel, valamint a területet érintő személyzeti ügyekkel. Ekkor kéthetenkénti ülésezést írtak elő maguknak, az Üzemgazdasági Tanács üléseit megelőző időpontban. Amint az a jegyzőkönyvekből kiderül, a Trojka – formálisan legalábbis – lényegesen ritkábban ült össze, és az ÜT-vel egy napon csak egyetlen alkalommal, 1951. december 30-án tanácskozott.

⁷ A Legfelsőbb Bíróság Népbírói Tanácsának jegyzőkönyve az 1957. április 19–20-án Farkas Mihály ügyében tartott tárgyalásról. *Horváth Ibolya – Solt Pál – Szabó Győző – Zanathy János – Zimmer Tibor* (szerk.): *Iratok az igazságszolgáltatás történetéhez*. 3. k. Budapest, 1994. 805. o.

⁸ Lásd: MNL OL M-KS 276. f. 53. cs. 62. ó. e.

⁹ Az MDP Államvédelmi Bizottságáról lásd: *Germuska – Nagy* 2004. 184., 187. o.

¹⁰ Az ÜT megalakulásáról lásd: *Germuska – Nagy* 2004. 188–189. o.

¹¹ MNL OL XIX-A-98 205. d. XXVI-os dosszié.

1951. december 15-én (14. dokumentum) a 3-as Bizottság – az egyelőre ismeretlen Hunyadi-terv kapcsán – döntött úgy, hogy egy hónapon belül ki kell dolgozni a Honvédelmi Bizottság hatáskörét és kádertervét. (Utóbbi talán egy külön titkárság felállítását célozhatta.) Ügyrend vagy bármifajta működési szabályzat benyújtására azonban nem került sor a következő fél év során sem.

Nem tudni miért, 1952-ben három-három hónap telt el a 3-as Bizottság ülései között a korábbi néhány hét helyett. Az utolsó Honvédelmi Bizottsági jegyzőkönyv 1952. június 7-én kelt, ezt követően nincsen nyoma a Trojka ilyen formában való tanácskozásának. A 214. őrzési egység dossziéjában megtalálható még egy iratcsomag, amely a Szovjetunióba továbbképzésre küldendő tisztekről szól: a HM Vezérkar személyügyi főcsoportfőnök 1952. július 10-i, illetve az MDP KV Adminisztratív Osztályának július 29-i javaslata, valamint Gerő Ernő augusztus 5-i feljegyzése.

1952 augusztusában Rákosi Mátyás átvette a Minisztertanács elnöki tisztét, és mind több jel mutatott arra, hogy az addig másodlagosan kezelt állami pozíciókba szándékozik áthelyezni a hatalom centrumát. 1952 őszén – miközben az Üzemgazdasági Tanács változatlan intenzitással, kéthetenként ülésezett – a Honvédelmi Bizottságot nem hívták össze. Rákosi 1952 októberében hosszabb időt töltött Moszkvában, és részt vett a Szovjetunió Kommunista Pártja XIX. kongresszusán, majd hazatérve a legfelsőbb vezetési struktúrák átszervezésébe kezdett. November 12-én döntés született a Népgazdasági Tanács megszüntetéséről, 14-én megalakult a Minisztertanács Elnöksége.¹²

Majd az MDP KV Titkársága november 27-i ülésén a főtítkárs javaslatára a következő határozatot fogadta el: „a 3 tagú katonai bizottságot meg kell szüntetni, helyette a pártban Honvédelmi Tanácsot kell létrehozni, melynek tagjai Rákosi, Gerő, Farkas, Hidas [István], Házi [Árpád], Bata [István] elvtársak.”¹³ A határozat arról is intézkedett, hogy az Üzemgazdasági Tanács megszűnése után „állami vonalon” a Honvédelmi Tanács foglalkozzon a katonai és hadiipari vonatkozású kérdésekkel is, a tanács tagjait a Minisztertanács Elnöksége nevezze ki, valamint hogy a határozatot jóváhagyásra a Politikai Bizottság következő ülésére be kell terjeszteni.¹⁴ Nehezen képzelhető el, hogy Rákosi ne tudta volna a feloszlatandó testület pontos nevét, valószínűbb, hogy a 3-as Bizottság létrehozásáról nem született Titkársági vagy PB-határozat, és erre itt nem akarta ismét felhívni a figyelmet. Ugyancsak furcsa, hogy miért a párt Honvédelmi Tanácsáról határoztak, miközben egyértelmű volt, hogy azt állami testületként hozzák létre. A Trojkát mindenesetre hivatalosan megszüntették.

A Trojka 18 ülésének jegyzőkönyve különösen fontos forrás nemcsak a katonapolitikai és hadiipari kérdések feldolgozásához, hanem az egész korszak megértéséhez is. Számos ponton árnyalják, pontosítják korábbi ismereteinket, a korabeli párt és állami vezetés döntéseinek eddig hiányzó, kulcsfontosságú mozaikjait illesztik helyükre. A Honvédelmi Bizottság 1950. decemberi és 1951. januári jegyzőkönyveinek (4. és 5. dokumentum) és az 1951. januári moszkvai csúcstalálkozó már ismert dokumentumainak egymás mellé illesztésével válik például világossá, hogy a Magyar Néphadsereg számára miért nem léptettek életbe új hadrendet 1951 tavaszán. A 10. dokumentum olyan újdonságot tartalmaz, amely nemzetközi érdeklődésre is számot tarthat: eddigi ismereteink szerint az

¹² Az 1952 őszi kormányzati átszervezésről lásd részletesen: *Germuska – Nagy* 2004. 193–197. o.

¹³ Tisztségeik sorrendben: a Minisztertanács elnöke és pártfőtítkárs, a Minisztertanács elnökének helyettese, honvédelmi miniszter, a Minisztertanács elnökének másik helyettese, a Minisztertanács elnökének harmadik helyettese, valamint vezérkari főnök. Az első négy személy az MDP KV Titkárságának és a PB-nek is tagja, Házi pedig a PB póttagja volt.

¹⁴ MNL OL M-KS 276. f. 54. cs. 220. ö. e. 6. o. A Titkárság határozatát az MDP PB 1952. december 11-i ülésén hagyta jóvá. Lásd: MNL OL M-KS 276. f. 53. cs. 111. ö. e. 1. o.

1951. januári moszkvai értekezleten megalakított ún. Koordinációs Bizottság sohasem ült össze, a 3-as Bizottság azonban e bizottság (sajnálatos módon nem mellékelt) javaslatai alapján döntött a haderőfejlesztés további irányáról. Több esetben találkozhatunk olyan döntésekkel (az 1951. június 2-i ülésnél, lásd 8. dokumentum), amelyeket mint a Titkárság döntését ismertették a HM különböző csoportfőnökségei előtt, miközben azok a Trojka határozatai voltak. Időnként pedig szinte mellbevágó az a nyers és részvétlen hangnem, ahogyan a hármas fogat kiadta utasításait: akár az AVH „zsidó kispolgároktól” való szisztematikus megtisztítására (lásd a 7. dokumentumot), akár a határzónából való kitelepítésekről (lásd a 17. dokumentumot).

Az alábbiakban a jegyzőkönyveket szöveghűen (a korabeli helyesírásnak megfelelően), kizárólag az értelemzavaró elütéseket javítva adom közre. Ahol a jegyzőkönyv mellett megtalálható volt a tárgyalt jelentés, előterjesztés, ott azt lábjegyzetben röviden ismertetem. Előterjesztés hiányában igyekeztem más forrásokból kiegészítő információkkal szolgálni az adott napirendi pont részleteiről, annak előzményeiről vagy későbbi következményeiről.

1.

1. sz.

J e g y z ő k ö n y v

a Honvédelmi Bizottság 1950. október 21-én megtartott üléséről.¹⁵

Jelen vannak: Rákosi Mátvás, Gerő Ernő és Farkas Mihály elvtársak.

1.) A Honvédelmi Bizottság utasítja a Káder Osztályt, hogy két héten belül készítse el azoknak az elvtársaknak a listáját, akik számba jöhetnek a hadsereg káderállományának megerősítésére béke idején, valamint akik hadműveletek idején vezető beosztásba kerülnének a hadseregben. Ezeknek az elvtársaknak a katonai kiképzéséről a Honvédelmi Minisztériumnak kell gondoskodnia listák elfogadása után.

2.) A Honvédelmi Bizottság elhatározza, hogy 1951. október 1-ig a tervezett honi légvédelmi tüzérhadosztály helyett négy hadosztályt kell felállítani.

Megbízta a Honvédelmi Minisztériumot, hogy dolgozza ki azokat a rendszabályokat, amelyek szükségesek a fejlesztés biztosítására, és azokat terjessze két héten belül a Honvédelmi Bizottság elé.

3.) Az Üzemgazdasági Tanács dolgozza ki hadi iparunk fejlesztésének a tervét, külön figyelemmel a légvédelmi tüzérség fejlesztésére.¹⁶

4.) A Honvédelmi Bizottság megbízta a Honvédelmi Minisztériumot, hogy dolgozza ki egy hónapon belül az erődítési rendszerrel kapcsolatos elvi szempontokat.¹⁷

5.) A Honvédelmi Bizottság megbízta Rákosi elvtársat, hogy levelet írjon Mikoján [sic!] elvtársnak a vonatkozó és a gépkocsik kérdésében.¹⁸

¹⁵ A jegyzőkönyvhöz tartozó előterjesztések hiányoznak. Az egyes határozatokról szóló kivonatokat átvette Kovács István, az MDP KV Káderosztályának vezetője, Farkas Mihály, Gerő Ernő, valamint Oczel János, a Belügyminisztérium (BM) Légoltalmi Főosztály vezetője.

¹⁶ Az ÜT 1950. november 20-án foglalkozott a légvédelmi tüzérség problémájával. Lásd az ÜT 11(3)1950. sz. határozatát – Az aktív légvédelmi eszközök (37mm és 85mm-es légelhárító lövegek) gyártásának meggyorsítása és fokozása, mint az egész hadianyaggyártásból kiemelendő feladat. MNL OL XIX-A-98 204. d.

¹⁷ Vélhetően a HB határozata alapján dolgozta ki a HM Hadművelési Csoportfőnökség a déli országhatár megerősítésére vonatkozó tervét, amelyet 1950. november 8-án terjesztett elő. Lásd részletesen: *Suba János: A déli védelmi rendszer*. In: *Ravasz István* (szerk.): *Betonba zárt hidegháború*. Az 1950-es években épített déli védelmi rendszer kutatása és feltárása. Budapest, 2010. (A továbbiakban: *Suba* 2010.) 98–100. o.

¹⁸ A jegyzőkönyvhöz mellékelt kézírásos cédula szerint „Levél Mikoján el.[vtárs]nak elment 1950. okt. 25-én” A. I. Mikoján, a Szovjetunió miniszterelnök-helyettese volt ekkor.

6.) A Honvédelmi Bizottság megbízza Oczel elvtársat, hogy a légoltalmi tanácsadóval együtt egy héten belül írásban közöljék a szükséges tennivalókat és szempontjait a légoltalom megszerzésére vonatkozólag.

7.) A Honvédelmi Bizottság javasolja a Politikai Bizottságnak, illetve a Titkárságnak, hogy a Párt hívja haza Simics elvtársat, jelenlegi koreai követünket, a hadseregben való felhasználásra.¹⁹

8.) A Honvédelmi Bizottság javasolja a Politikai Bizottságnak, hogy Péter Gábor elvtárs rendszeresen legyen részt a PB ülésein.²⁰

K. m. f.

[eredeti aláírás: Rákosi]

2.

2. sz.

[kézzel ráírva: L. Farkas XI/13]

J e g y z ő k ö n y v

a Honvédelmi Bizottság 1950. november 11-én d. u. 5 óraker meg tartott üléséről.

Jelen vannak: Rákosi Mát yás, Gerő Ernő és Farkas Mihály elvtársak.

1.) Országos légoltalmi központ létesítése.²¹

A Honvédelmi Bizottság megállapítja, hogy a beterjesztett javaslat túlméretezett és nem fo g adható el.

Írányt kell venni egy szűk törzsre, amely azonban nem lehet 85 tagú, hanem kisebb (Országos Főosztály).

A főosztály mellé nem egy zászlóaljra, hanem egy zászlóalj törzsre van szükség.

Azonnal meg kell kezdeni az üzemek helyi légoltalmának társadalmi megszervezését. (Tehát nem függetlenített alkalmazottakkal, hanem erre a célra munkaidőn kívül kiképzett erő kkel.)

Ehhez a kezdeti szervezethez ki kell dolgozni a létszámot és a költségvetést.

A riadóztatási tervet, a légoltalmi helyek állapotának megvizsgálását, karbantartását, esetleges megrendelésének kérdését azonnal ki kell dolgozni. A javaslat beadásának határideje 4 hét.

A Bizottság jelentést kér, hogy az új építkezéseknél milyen utasításokat adtak ki a légoltalmi berendezésekre vonatkozólag.

Farkas elvtárs fenti kérdéseket a jövő hét folyamán a szovjet tanácsadó elvtársakkal és Oczel elvtárral megtárgyalja.

2.) A hadsereg káderállományának megerősítésére vonatkozó javaslat.²²

A Honvédelmi Bizottság átdolgozásra és kiegészítésre visszaadja a javaslatot.

¹⁹ Simics Sándor (1901–1976) koreai követet rövidesen hazahívták, és a légierőnél a MiG–15-ös vadászgépek hadrendbe állításával bízták meg.

²⁰ Az MDP PB 1950. november 10-i ülésén, napirend előtt, Rákosi Mát yás javaslatára hozzájárult, hogy az ÁVH vezetője részt vegyen a PB ülésein. MNL OL M-KS 276. f. 53. cs. 63. ö. e. 1. o.

²¹ A napirendhez mellékeltek a BM VI. Főosztályának 1950. október 28-án kelt, Az országos légoltalom kiépítésének leírása című előterjesztést. Ebben Oczel János a légoltalmi főosztály 38 főről 85 főre való bővítését és nagyszabású országos légoltalmi szervezet kiépítését javasolta. Ugyancsak csatolták az 1950. november 9-én kelt előterjesztést – BM VI. Főosztály: Javaslat a Párt Titkárságának az országos légoltalom kiépítésére. Ennek mellékletei összesítették a költségkihatásokat (mintegy 298 millió Ft-ot előirányozva az építkezésekre és a szervezet kiépítésére); a személyi szükségletet; a riasztás kiépítésének ütemtervét; valamint az egyenruhára javasolt csapatjelzés, hajtóka és váll-lap rajzát. A BM előterjesztését véleményezte november 11-én Bíró Ferenc, az Üzemgazdasági Tanács titkára; továbbá Gerő Ernő kézírásos feljegyzésében. Utóbbi a következőket írta: „A terv túlméretezett. Békeidőben nincsen szükség 5000 főnyi függetlenített légoaparátusra [sic].” A napirendhez tartozó határozatból kivonatot kapott Oczel János.

²² Az 1950. november 10-én kelt kétoldalas javaslat 50 főt és 9 tartalékot terjesztett fel, hogy a KV tagjai, a KV és a Budapesti Pártbizottság apparátusából, a megyei és kerületi titkárok közül, pártiskoláról és az államigazgatásból kiválasztott személyeket katonai kiképzésre vezényeljenek. A napirendhez tartozó határozatból kivonatot kapott Kovács István.

A Központi Vezetőségi tagok közül ki kell hagyni: Kádár János, Donáth Ferenc, Orbán László, Szirmai István, Apró Antal, Házi Árpád, Prieszol József elvtársakat, a K. V. és a Budapesti Pártbizottság apparátusából: Tisza József, Szegedi Andor, Sebes Sándor, Biszku Béla, Mező Imre, Farkas László elvtársakat,

A megyei és kerületi titkárok közül Szikra Sándor elvtársat ki kell hagyni, Jegyinná János, Ács Lajos, Némethi József, Koczina Gyula, Pöcze Tibor, Vándor Béla, Juhász László elvtársakat elfogadja a Bizottság. Zsidi Gyula, Kovács Rudolf, Egri Gyula, Nagy János, Király László, Horváth Vince elvtársak kérdését még egyszer meg kell vizsgálni, mert a Bizottság tagjai nem ismerik őket.

A pártiskoláról jelöltek kiesnek, mert az egyéves és azon felüli pártiskolákon be kell vezetni a katonai foglalkoztatást az egyetemekhez hasonlóan. A Honvédelmi Bizottság megbizsa Farkas elvtársat, hogy két héten belül dolgozza ki a programot január 1-től kezdődően.

Irányt kell venni, hogy a kétéves vállalatvezetői akadémián is legyen katonai kiképzés.

Az államapparátusból és a tömegszervezetekből jelöltek közül Nemes Dezső elvtársat ki kell hagyni.

A tartalékból kimaradt a pártiskoláról jelölteken kívül Fock Jenő elvtárs.

Kossa István elvtársat fel kell venni a listába.

Többet fel kell venni a nagybudapesti kerületek, budapesti üzemek és vidéki üzemek titkárai, esetleg üzemvezetői közül.

Fel kell venni a listába Erdei Mihály, Gosztonyi János, Jancsik Béla elvtársakat, Erdei Ferencet és néhány elvtársat az ifjúság vezetői közül.

A kiegészítésnél tekintetbe kell venni a Szovjetunióból visszatért kádereket.

Gazdasági és termelési vonalon dolgozó elvtársak közül 10-12-öt ki kell válogatni, akik hadtáp és műszaki vonalon jöhetnek tekintetbe.

A fenti szempontok alapján kiegészített listát egy héten belül vissza kell hozni a Honvédelmi Bizottság elé.

A Honvédelmi Minisztérium segítségével ki kell dolgozni az ÁVH vezetőinek katonai kiképzését. A határidő 4 hét.

3.) HM és ÁVH költségvetése.²³

Farkas elvtárs állapítsa meg és [olyó] hó 13-án közölje Gerő elvtárral, mennyibe kerül 1 jugoszláv, 1 angol és 1 amerikai katona egy év alatt.

3.b) Államháztartás feleslege.²⁴

Az államháztartás 3 milliárd feleslegéből 1.200 millió forgótőke juttatást kapjanak az állami vállalatok, 450 milliót kell kimutatni, mint többlet, a különbözetet átvenni különleges forgótőke számlára.

4.) Erődítés.²⁵

²³ A napirendhez tartozó előterjesztés nem maradt fenn.

²⁴ A napirendhez tartozó előterjesztés nem maradt fenn. Az MDP KV Titkársága 1950. november 22-i ülésén határozott a nyílt és titkos állami költségvetésről. A HM számára a nyilvános költségvetésben 3 503 millió Ft-ot, 500–500 milliót a Pénzügyminisztériumnál „tartalék” és „forgóalap-juttatás” címen, 2 900 milliót pedig költségvetésen kívüli kezelésben biztosítottak. Az ÁVH számára 588,4 millió Ft-ot a nyilvános költségvetésben, további 453,6 milliót pedig költségvetésen kívüli kezelésben biztosítottak. 1949-ről 1 milliárd Ft felesleget görgetett tovább a költségvetés, valamint az 1950. évi állami gazdálkodás feleslegeként 2,4 milliárdot mutattak ki. Az összesen 3,4 milliárd Ft-os feleslegből 150 milliót kívántak kimutatni a nyilvános költségvetésben, 1 milliárdot az 1950. évi vállalati forgóalap-rendezésre fordítani (bankhiteleket költségvetési forgóalap-juttatással átalakítani), a többi pedig költségvetésen kívüli kezelésben kívánták felhasználni. Az MDP KV Titkárság 1950. november 22-i határozata; Előterjesztés az 1951. évi költségvetés tárgyában. MNL OL M-KS 276. f. 54. cs. 119. ó. e. 3., 22–26. o.

²⁵ A napirendhez tartozó előterjesztés nem maradt fenn. Vélhetően az 1. dokumentumnál már említett 1950. november 8-i, a HM Hadművelési Csoportfőnöksége által kidolgozott tervezetet tárgyalhatták meg. A terv egy „A” típusú lövészhadtest számára kívánt védelmi rendszert kiépíteni a Jugoszlávia felől várt fő támadási irányok lezárására, 8 védőkörlet kialakításával, mintegy 230 km hosszan Murakeresztúrtól Algyóig. A csoportfőnökség három változatot dolgozott ki az erődítésekre, és azt javasolta, hogy 1951 áprilisáig a második változatot építsék meg úgy, hogy szükség esetén a harmadikban jelölt objektumokkal kiegészíthessék. E második változat arcvonal-kilométerenként 4 db erődítési elemet tervezett építeni, mindösszesen 308 db vasbeton elemet, illetve 616 föld-fa tüzelőállást. A harmadik változat 1115 erődítési elemmel számolt (384 vasbeton, 770 föld-fa). Vélhetően a HB döntése nyomán vezette rá a tervezetre Szűcs Miklós alezredes a következőket: „a Honvédelmi

A Honvédelmi Bizottság úgy határoz, hogy egyelőre a komolyabb erősítési munkálatok elvégzését mellőzzük és a néphadsereg egységei gyakorlatozás közben ássák ki saját anyagaikkal a tábori erősítések legszükségesebb részét, amely alkalmas arra, hogy szükség esetén elfoglalhassák.

Külön kivizsgálandó Szeged, Pécs és a lispei olajvidék kérdése.²⁶

5.) Csehszlovák katonai attaché kérése.²⁷

A Honvédelmi Bizottság úgy határoz, hogy fel kell venni a kapcsolatot az attachéval. Közölni kell, hogy a 4.) pont azonnal teljesíthető. A többi kérdést az illetékes intézmények megvizsgálják.

Karczag elvtárs a kérdéssel további utasításig ne foglalkozzék.

A kérdésről azonnal értesíteni kell a szovjet katonai tanácsadók vezetőjét. A további lépés a velük való megbeszélés eredményétől függ, felelős Farkas elvtárs.

K. m. f.

[eredeti aláírás: Rákosi]

3.

3. sz.

J e g y z ő k ö n y v

a Honvédelmi Bizottság 1950. december 2-án déli 12 órakor tartott üléséről.

Jelen vannak: Rákosi Máttyás, Gerő Ernő és Farkas Mihály elvtársak.

1.) Javaslat a légoltalom fejlesztésére.²⁸

a.) A Honvédelmi Bizottság a tervezet első részét, a 27 milliós keretet és a vele kapcsolatos létszámot a légoltalom szervezésének megkezdésére, alapul elfogadja.

b.) A már meglévő nagyüzemi légoltalmi pincéket üzemképes állapotba kell hozni. Az újonnan építendő kérdését a szovjet tapasztalatokkal egybevetve 2 héten belül tisztázni kell.

c.) Az új épületek légoltalmi utasítását át kell alakítani oly értelemben, hogy ne minden új épület pincéje legyen külön légvédelmi pincévé átalakítva, hanem egyes, légvédelmi szempontból kiválogatott épületek pincéjét alakítsák ki maximális biztonságú közös légvédelmi pincévé.

A belügyi tárca tárgyalásánál a belügy teendői között megemlíthető általánosságban a légoltalom kérdése, mint olyan feladat, amely a Belügyminisztérium fokozott figyelmét kívánja meg és megfelelő költségkihatással is jár. Zöld elvtárs beszédének erre vonatkozó részét Farkas elvtárral beszélje meg.²⁹

Miniszter bajtárs döntése, hogy állandó erősítést nem létesítünk. Tábori erősítést »A« riadóval kapcsolatban a III. hadtest készíti el.” *Suba* 2010. 98–100. o.

²⁶ Lispe Bázakerettyével szomszédos térség, a korabeli legfontosabb hazai olajmező. A későbbiekben Piros László vezérőrnagy, a Hátárőrség parancsnoka külön intézkedett a határsávba eső zalai olajkútak kiemelt védelméről. *Jakus János*: A magyar–jugoszláv katonai szembenállás kialakulásának körülményei és következményei, a déli államhatár biztosításának (védelmének) problémái. In: *Ravasz István* (szerk.): *Betonba zárt hidegháború. Az 1950-es években épített déli védelmi rendszer kutatása és feltárása.* Budapest, 2010. (A továbbiakban: *Jakus* 2010.) 86. o.

²⁷ A napirendhez tartozó előterjesztés nem maradt fenn.

²⁸ A BM VI. Főosztálya a következő előterjesztéseket nyújtotta be: *Javaslat a légoltalom fejlesztésére.* 1950. november 17.; *Javaslat a Nehézipari, valamint a Közlekedési és Postaügyi Minisztérium (KPM) által az 1951. évben BGS bunkerépítéséről és az egészségügyi szolgálat részbeni műszaki kiépítéséről.* 1950. november 22.; *Jelentés az újonnan épülő objektumoknál érvényesített, illetve érvényesítendő légoltalmi követelményekkel kapcsolatosan.* 1950. november 17. A VI. Főosztály légoltalmi parancsnokságok megszervezésére tett javaslatot a városokban, minisztériumokban és üzemekben – mindösszesen 225 fő függetlenített dolgozóval, mintegy 27,1 millió Ft 1951. évi költségkihatással. A Nehézipari Minisztériumnál 12 üzemben 17 bunker építésére tett javaslatot a BM 52 millió Ft-os költséggel. A KPM-nél 7 vasútállomás légoltalmi kiépítésére 13,4 milliót szántak, az egészségügyi szakszolgálat részbeni kiépítésére pedig 3 millió Ft-ot irányoztak elő. A napirendhez tartozó határozatból kivonatot kapott Oczel János.

A Honvédelmi Bizottság iránymutatása alapján döntött aztán az Üzemgazdasági Tanács 1950. december 4-én az 1951. évi légoltalmi programról, 25)4)1950. sz. határozatában. MNL OL XIX-A-A-98 204. d.

²⁹ Zöld Sándor (1913–1951) ekkor belügyminiszter volt.

2.) A hadsereg fejlesztése.³⁰

Egy héten belül kivizsgálandó, hogy a megváltozott nemzetközi helyzettel kapcsolatban nem lehetne-e az 1951-es hadsereg fejlesztési tervet úgy átalakítani, hogy két teljes A típusú lövész-hadtest alakuljon. A szükséges kádereket és anyagot részben az átmenetileg csökkentett B típusú alakulatok terhére teremtenénk elő.³¹

3.) Határőrség átcsoportosítása.³²

A H.B. a javasolt változtatásokat jóváhagyja.

Megvizsgálandó, nem lehetne-e még megtriknítani a csehszlovák határ őrségét és részben ebből pótolni a hiányzó 400-as létszámot, illetve azokat a jugoszláv határra irányítani.

Megvizsgálandó, hogy a 11.8% szakember és 12.2% parancsnoki karban nincs-e rejtett tartalék.

4.) Üzemgazdasági Tanács ülései.³³

A H.B. tudomásulveszi [sic!], hogy az Ü.T. terveinek végrehajtása normálisan folyik.

5.) Koreaiak támogatása.³⁴

A H. B. úgy határoz, hogy

5 wagon [sic!] húskonzervet,

10 wagon kockacukrot,

200 ágyas kórházat felszereléssel, félmillió forint értékű gyógyszert)benne 5.000 individuális kötszercsomag),

5.000 bakancsot és

15.000 méter katonapozítót

küldünk a koreaiaknak.

Végrehajtásért felelős Vas elvtárs. Vas elvtárs igénybe veheti e célra a Terhivatal és a Párt Gazdasági Osztályának 1-1 munkatársát.³⁵

6.) Funkcionáriusok [sic!] katonai kiképzésére vonatkozó személyi javaslatok.³⁶

A H.B. a beterjesztett javaslatot az alábbi változtatásokkal fogadja el.

³⁰ A napirendhez tartozó előterjesztés nem maradt fenn. A HM Honvéd Vezérkar Főnöke Hadművelési Csoportfőnöksége iratai között megtalálható ugyanakkor egy 1950. november 18-án kelt felterjesztés. A Szücs Miklós alezredes által összeállított, Javaslat Néphadseregünk 1951–52 évi békefejlesztésére című, a hadművelési csoportfőnök részére megküldött dokumentumból ugyanakkor kiderül, hogy a „Tanácsadó Bajtárs” javaslata alapján készült az új terv. A „Honvédelmi Miniszter Bajtárs elrendelte, hogy Néphadseregünk 1951–52. eddigi békefejlesztési tervét vizsgáljuk felül, és – szem előtt tartva a feszült nemzetközi helyzetet, az imperialisták támadása esetén Néphadseregünkre váró feladatokat – készítsünk új javaslatot a Néphadseregünk erőteljesebb fejlesztésére.” – szöveget az indoklás. A Hadművelési Csoportfőnökség Hadművelési Osztálya ennek alapján elkészítette az új variánst. Eszerint 1951 tavaszán fel kívánták állítani egy csökkentett állományú hadsereg-parancsnokságot, egy „A” típusú lövészadosztályt, egy „A” típusú páncéltörőágyús-dandárt, egy „A” típusú tüzérhadosztályt, egy „A” típusú kivonuló légvédelmi hadosztályt, egy „A” típusú műszaki dandárt, egy „A” típusú pontosos dandárt, valamint feltölteni egy légvédelmi hadosztályt. 1951 őszén fel kívánták teljesen tölteni a hadsereg-parancsnokság állományát; továbbá két azonnal bevethető lövészadosztállyal kívánták növelni a déli határon állomásozó erőket. Ugyancsak a tanácsadó javaslatára ejtőernyős alakulatok helyett egy lovashadosztály felállítását tervezték. 1952 őszén pedig kilencre kívánták emelni az azonnal bevethető lövészadosztályok számát, és egy második páncéloshadtestet felállítani; illetve továbbfejlesztetni a tüzér, a műszaki, a repülő és honi légvédelmi erőket. Hadtörténelmi Levéltár Magyar Néphadsereg (a továbbiakban: HL MN) 1950)T 10. d. 1. ő. e. 211–227. o.

³¹ Az „A” típusú hadosztály feltöltött, a „B” típusú pedig keretjellegű magasabbegységet jelentett. Utóbbi csak a mozgósítást követően lehetett volna bevetni.

A napirendhez tartozó határozatból kivonatolt Farkas Mihály.

³² A napirendhez tartozó előterjesztés nem maradt fenn. A napirendhez tartozó határozatból kivonatolt Péter Gábor és Piros László.

³³ A napirendhez tartozó előterjesztés nem maradt fenn.

³⁴ A napirendhez tartozó előterjesztés nem maradt fenn. Az MDP KV Titkársága 1951. december 13-i ülésén megbízta Rákosit, tegyen javaslatot egy, a népi demokráciák megbízottaiból álló bizottság létrehozására, amely a tábor országai között felosztaná, ki milyen gazdasági segítséget tud nyújtani a(z észak-)koreaiaknak. MNL OL M-KS 276. f. 54. cs. 122. ő. e. 8. o.

³⁵ Vas Zoltán az Országos Terhivatal elnöke volt.

³⁶ A – vélhetően az MDP KV Káderosztálya által összeállított – kétoldalas listán tételesen szerepelt a katonai kiképzésre „eddig elfogadottak” névsora (13 fő), valamint a „további javaslatok” (40 fő) plusz a „hadtáp és műszaki vonalra” javasolt újabb 15 káder neve.

Az eddig elfogadottak közül Keresztes Mihály elvtársat, a további javaslatokból Zsofinyec Mihály, Czotner Sándor és Herczegh Ferenc elvtársat ki kell hagyni, miután ők szakmai oktatásban részesülnek.

A DISZ funkcionáriusok közül kiképzendőkhöz fel kell venni Szücs Lajos elvtársat és Neszelyi János elvtárs kérdését még egyszer meg kell nézni, mert a bizottság nem ismeri.³⁷

A hadtáp és műszaki vonalra javasoltak közül ki kell hagyni Szobek András, Altomáré Iván elvtársat és még egyszer kell vizsgálni Varga István elvtárs kérdését.

A HM dolgozza ki a hadtáp és műszaki vonalra kijelölt elvtársak kiképzésének tanrendjét.

A vidéken lakó elvtársak oktatására külön terv készítendő.

Az 1 és 2 éves iskolások 6 hónap alatt elvégzik a szakaszparancsnoki iskolát, a H.M. által javasolt módon.

A beterjesztett listán szereplő és elfogadott elvtársak kiképzési tanterve heti 4 órára szóljon, és hat hónapnál hosszabb ideig tartson.

7.) Titkárság tagjainak fokozottabb védelme.³⁸

A H.B. úgy határoz, hogy a Titkárság minden tagjának házában legyen megfelelő légoltalmi pince és minden tagjának legyen páncélozott autója.

A Titkársági tagok légoltalmi pincéjének kérdésében a szakértők tartsanak helyszíni vizsgálatot és utána tegyék meg javaslatukat.

K. m. f.

[eredeti aláírás: Rákosi]

4.

4. sz.

J e g y z ő k ö n y v

a Honvédelmi Bizottság 1950. december 15-én d. e. 11 órakor tartott üléséről.

Jelen vannak: Rákosi Mátyás, Gerő Ernő, Farkas Mihály elvtársak.

1.) Javaslat a magyar Néphadsereg [sic!] 1951–52. évi fejlesztésére.³⁹

A Bizottság megerősíti a 03993/HVK. Hdm. o. – 1950. szám alatti, a Magyar Néphadsereg 1951/52. évi fejlesztésére vonatkozó javaslatot.⁴⁰

A változások a régi javaslattal szemben a következők:

a.) Töröltük, illetve csökkentettük:

Egy vasúti zászlóalj,

Egy közúti zászlóalj,

Egy „B” típusú műszaki dandárt,

³⁷ DISZ: Dolgozó Ifjúság Szövetsége, a kommunista párt ifjúsági szervezete 1950 és 1956 között.

³⁸ A napirendhez tartozó előterjesztés nem maradt fenn. A napirendhez tartozó határozatból kivonatot kapott Péter Gábor és Moravetz László. Moravetz államvédelmi (áv.) alezredes 1949. december 30-tól 1951. május 18-ig az ÁVH közvetlen alárendeltségébe tartozó X)1. Osztály, a Kormány- és Pártórség vezetője volt. *Cserényi-Zsitnyáni Ildikó*: Az Államvédelmi Hatóság szervezeti változásai (1950–1953). *Betekintő*, 2009/2. sz. http://www.betekinto.hu/2009_2_cserenyi_zsitnyanyi (A továbbiakban: *Cserényi-Zsitnyáni* 2009.)

³⁹ A napirendhez tartozó előterjesztés nem maradt fenn. 1950. november 1-jével ismét új hadrend lépett életbe a honvédségnél: a „Kossuth”-hadrend. *Markó György*: A Honvédelmi Minisztérium szervezete 1945–1956. Budapest, 2011. (A továbbiakban: *Markó* 2011.) 81. o. A haderő katonalétszáma ekkor elérte a 123 ezer főt, és a következő magasabbegységeket tartalmazta: egy lövészhadtest (3 „A” típusú hadosztállal), egy lövészhadtest (3 „B” típusú hadosztállal) és egy önálló „B” típusú lövészadosztály, egy áttörő tüzérhadosztály, egy páncéltörő dandár, egy ágyús dandár, egy aknavető dandár, egy gépesített hadtest (egy gépesített- és két páncélosadosztállal), egy légszavaras vadászrepülő hadosztály, egy honi légvédelmi tüzérhadosztály, valamint egy műszaki dandár. *Ehrenberger Róbert* (szerk.): A béketábor magyar hadserege. A magyar demokratikus hadsereg és a Magyar Néphadsereg Hadtörténelmi Levéltárban őrzött katonai irataiból 1945–1957. Budapest, 2001. 176–177. o.

⁴⁰ E számon nem található irat a HM Honvéd Vezérkar Főnöke Hadművelési Csoportfőnökség iratai között. Lásd: HL MN 1950/T 6–10. d.

Egy „B” típusú vonalépítő zászlóaljat,
 Egy „A” típusú lovas ezredet,
 Egy „B” típusú sorozatvető dandárt,
 Egy „B” típusú nehéz tüzér ezredet,
 Egy „A” típusú rádiótechnikai osztályt,
 Egy „B” típusú vegyivédelmi dandárt egy „A” típusú vegyivédelmi zászlóaljra,
 Egy „A” típusú fényszórós ezredet egy „A” típusú fényszórós osztályra.

b.) Új alakulatként felvettük:

Egy páncéltörő tüzér dandárt „A”.
 Egy lövész hadosztályt „B”-ről „A”-ra.
 Egy áttörő tüzér hadosztályt „B”-ről „A”-ra.
 „A” típusú folyamór ezredet folyamór d[an]d[ár]-á.
 Egy műszaki dandárt „B”-ről „A”-ra.
 Az 1952-es hadseregfejlesztési terv egy „A” típusú teljes hadseregére vesz irányt.
 K. m. f.

[eredeti aláírás: Rákosi]

5.

5. sz.

J e g y z ő k ö n y v

a Honvédelmi Bizottság 1951. január 16-án d. u. 6 órakor tartott üléséről.⁴¹

Jelen vannak: Rákosi Mátyás, Gerő Ernő és Farkas Mihály elvtársak.

1.) A Honvédelmi Bizottság tudomásul veszi Vas elvtárs beadványát, amelyben nagy elfoglaltságára való tekintettel felmentését kéri katonai kiképzésben való részvétele alól.

2.) A Honvédelmi Bizottság elhatározza, hogy eredeti határozatától eltérően ez év tavaszán ne történjen meg a hadsereg továbbfejlesztése, azaz B. lövészadosztály A. hadosztálya való átalakítása stb.

A hadsereg továbbfejlesztése összeel történjék.⁴²

3.) Az ezévből felállítandó lökhajtásos vadászrepülő-hadosztály számára a pilóták és műszaki személyzet kiválogatását egy speciális bizottság hajtsa végre. A bizottság elnök Szabó István altá-

⁴¹ Egyetlen napirendhez tartozó előterjesztés sem maradt fenn.

⁴² A szovjet blokk egységes fegyverkezését biztosítandó, J. V. Sztálin 1951. január 9-ére Moszkvába hívta Bulgária, Csehszlovákia, Lengyelország, Magyarország, valamint Románia pártvezetőit és honvédelmi minisztereit. A résztvevő országok haderőfejlesztésének kidolgozását az Alekszandr M. Vasziljevskij marsall, szovjet honvédelmi miniszter vezetésével alakult ad hoc előkészítő bizottság végezte el. A január 11-i plenáris ülésen meghatározták az egyes országok hozzájárulási kvótáját a haderőfejlesztéshez – a hadseregek békebeli és mozgósítási létszámát stb. –, 12-én pedig, az utolsó plenáris tanácskozáson döntés született egy hadianyag-ellátással foglalkozó állandó bizottság felállításáról. Az ügynevezett Koordinációs Bizottság elnökévé Ny. A. Bulganyin marsallt választották. (Lásd részletesen: *Germuska Pál*: Vörös arzenál. Magyarország részvétele a nemzetközi hadiipari együttműködésben a KGST keretei között. Budapest, 2010. 32–33. o.) Az értekezleten Emil Bodnăraş vezéreztetés, román honvédelmi miniszter feljegyzései szerint a következő hadsereglétszámok elérését irányozták elő 1953-ra: Bulgária békeidőben 140 ezer fő, háború esetén 400 ezer fő; Csehszlovákia 250 ezer fő, illetve 700 ezer fő; Lengyelország 350 ezer fő, illetve 900 ezer fő; Románia 250 ezer fő, illetve 600 ezer fő; Magyarország pedig 150 ezer, illetve 400 ezer fő. (*C. Cristescu*: Ianuarie 1951: Stalin decide Inarmarea Romanei. *Magazin Istorie* [Bucharest], [29] 10. 15–23. o.) A moszkvai tanácskozásról Rákosi Mátyás is beszámolt emlékiratában, és úgy kommentálta: Farkas Mihállyal egyetértésben „az volt a véleményünk, hogy az a szám, ami nekünk jutott, a többi országhoz képest nem nagy, s elfogadhatjuk”. (*Rákosi* 1997. 861. o.) Az irodalom eddig állításaiival szemben (lásd például *Ókváth Imre*: Bástya a béke frontján. Magyar haderő és katonapolitika 1945–1956. Budapest, 1998. 197. o.; *Markó* 2011. 81–82. o.) tehát nem a fejlesztés túlfeszített-ségének belátása miatt engedélyezte a Trojka, hogy az addig menetrendszerinti félévenkénti új hadrendre való átállás és létszámnövelés elmaradjon, hanem mert a Moszkvában előírt létszámot már eleve megközelítette a Magyar Néphadsereg.

bornagy elvtárs, tagjai: Janza Ferenc elvtárs, a Párt Káder Osztálya részéről, Zalka András ezredes, Vértés József alezredes és Hazai Jenő ezredes elvtársak.

A káderek kiválogatását (első csoport) a bizottságnak február 10-ig be kell fejezni.

A káderek kiválogatásáról Farkas elvtárs tegyen jelentést a Honvédelmi Bizottságnak.

4.) A Honvédelmi Bizottság megerősíti az Üzemgazdasági Tanács határozatát a hadiipar kapacitása felméréséről.⁴³

5.) A hadiközlekedési beruházásokkal kapcsolatban 1951. évre a Honvédelmi Bizottság elhatározza, hogy ezen a területen elsőbbséget kell biztosítani a hidak, elsősorban a szolnoki és marosi közúti hidak megerősítésének.

A Sátoraljaújhely–Miskolc közötti vasútvonalat 1951. évben kettősvágányúvá kell tenni.

Csökkentett mértékben biztosítani kell vasúti tartalékanyagot és ebben az évben meg kell tervezni a Kecskemét–kiskunhalasi utat.⁴⁴

6.) A Honvédelmi Bizottság Gerő és Farkas elvtársakat küldi be a koordinációs bizottságba [sic!]. Erről Rákosi elvtárs értesíti a Szovjetunió kormányát.⁴⁵

K. m. f.

[eredeti aláírás: Rákosi]

6.

6. sz.

J e g y z ő k ö n y v

a Honvédelmi Bizottság 1951. március 6-án d. u. 6 órakor tartott üléséről.

Jelen vannak: Rákosi Mátyás, Gerő Ernő és Farkas Mihály elvtársak.

1.) Hadseregfejlesztés, hadiipar, nyersanyag kérdése.⁴⁶

A Honvédelmi Bizottság a beterjesztett javaslatot elvben elfogadja.

A színes fémek kérdését még egyszer meg kell vizsgálni.

Meghatározott fegyvernemeknél jóváhagyja a kiképzési idő felemelését. (Repülőknél 3 év, tü-zéreknel és páncélosoknál 2 1/2 év.)

Ebben az évben irányt kell venni arra, hogy egy évfolyammal kijöjjön a szükséges létszám. Jövőre tervet kell kidolgozni, amely esetleg feleslegessé tenné két évfolyam behívását.

A HM dolgozzon ki javaslatot arra vonatkozóan, hogy a már korábban kiképzetteket csak rövidebb időre hívják be az új fegyverek kezelésének elsajátítására.

A hadiüzemekben a pártszervezeteket meg kell erősíteni.

A hadiüzemekben az elhárítást meg kell erősíteni.

⁴³ Az ÜT 1951. január 15-én 46/7/1951. sz. határozatával fogadta el a hadiipar 1951. évi tervét. Ennek 2. pontja előírta, hogy fel kell mérni a hadiüzemek kapacitását, és a következő két évre is ki kell dolgozni a kapacitásokat úgy, hogy a tömeggyártásnál folyamatos legyen a termelés, illetve ahol lehet, zárt ciklusú haditermelésre térjenek át. MNL OL XIX-A-98 206. d.

⁴⁴ Az Üzemgazdasági Tanács 1951. február 12-én fogadta el a Közlekedés- és Postaügyi Minisztérium katonai beruházásairól szóló előterjesztést. Ez 222,4 millió Ft-ot irányzott elő a vasúti közlekedés beruházásaira – közte a Miskolc–Sátoraljaújhely vonal második vágányának megépítésére 37,5 milliót; illetve 142,6 millió Ft-ot a közúti beruházásokra – közte 0,5 millió Ft-ot a Hatvan–Cegléd, illetve Kecskemét–Kiskunhalas műút tervezésére. Lásd az ÜT 75/9/1951. sz. határozatát: MNL OL XIX-A-98 206. d.

⁴⁵ Rákosi 1951. január 26-i táviratában értesítette Bulganyin marsallt, az előbb említett Koordinációs Bizottság elnökét, hogy Magyarország Farkast és Gerőt jelöli a felállítandó állandó bizottságba. Lásd: *Rainer M. János: Sztálin és Rákosi, Sztálin és Magyarország 1949–1953.* In: *Litván György* (szerk.): *Evkönyv VI: 1998.* Budapest, 1998. 100. o.

⁴⁶ A napirendhez tartozó előterjesztés nem maradt fenn.

Az Üzemgazdasági Tanács 1951. január 15-én elfogadta a hadiipar éves tervét. Lásd az ÜT 46/7/1951. sz. határozatát: MNL OL XIX-A-98 206. d. Március 5-i ülésén határozatot fogadott el a hadiipar gyártmányok szerinti kapacitásfelméréséről (79/10/1951), illetve a hadiipari anyagnormák kidolgozásáról és jóváhagyásáról (80/10/1951). MNL OL XIX-A-98 207. d.

2.) Honvédelmi építkezések.⁴⁷

A Honvédelmi Bizottság tudomásul veszi a HM építkezések 300 millióval való felemelését.

A HM egy hét alatt közölje illetékes szervekkel, melyek azok az új objektumok, amelyeknek október 15-ig feltétlenül el kell készülniük, és melyek építése nyúlhat bele a tételbe.

A HM dolgozzon ki javaslatot: hogyan tud a hadsereg munkaerővel, mérnökökkel, szállítóeszközökkel segíteni az építkezéseknél.

K. m. f.

[eredeti aláírás: Rákosi]

7.

7. sz.

J e g y z ő k ö n y v

a Honvédelmi Bizottság 1951. május 11-én d. u. 6 órakor tartott üléséről.

Jelen vannak: Rákosi Mátyás, Gerő Ernő és Farkas Mihály elvtársak.

2.) napirendi ponthoz meghíva [sic!]: Péter Gábor elvtárs.

1.) Honvédelmi Bizottságra tartozó kérdések.

A Bizottság foglalkozik a hadsereg fejlesztéssel, hadműveleti tervvel, az országos mozgósítással, a hadiipar elvi kérdéseivel, az Államvédelmi Hatósággal, a hírszerzés kérdéseivel, bizalmas jellegű káderkérdésekkel.

A Honvédelmi Bizottság kéthetenként, pénteken d. u. tartja üléseit, az Ü.T. ülései előtt.

2.) Jelentés az Államvédelmi Hatóság helyzetéről.⁴⁸

⁴⁷ A napirendhez tartozó előterjesztés nem maradt fenn.

Az Üzemgazdasági Tanács 1951. április 23-án hagyta jóvá a „Közület II.” építkezések 1951. évi keretét (139/13/1951. sz. határozat). Eszerint a honvédelmi építkezések értéke 1950. évi árbázison 2 385 350 000 Ft-ot tettek ki 1951-ben. Az ÜT felhívta az illetékes minisztériumokat, hogy az 1950–1951. évi téli munkaprogram keretében megkezdett építkezéseket 1951. augusztus 1-jéig; az 1950. évi beruházások kiegészítő építkezéseit 1951. október 15-ig; az új, jelentős honvédelmi építkezések közül a legénységi, parancsnoki, konyhaépületek és istállók szerelési munkálatait 1951. október 1-jéig; a lakások, kórházak és egyéb honvédelmi építkezéseket 1951. december 31-ig fejezzék be. MNL OL XIX-A-98 207. d.

⁴⁸ A napirendhez mellékelt előterjesztés: Jelentés az Államvédelmi Hatóság helyzetéről és fejlődéséről. Budapest, 1951. április 24. A jelentés az MDP PB 1949. december 21-i és 1950. február 22-i határozatait alapul véve vette sorra a szervezet problémáit: a szervezeti felépítés gondjait, az alkalmatlan beosztottakat és „ellenséges elemeket” vezető funkciókban, a tervszerűtlen kádermunkát és a „kispolgári elbizakodottságot”. Majd részletezte a szovjet tanácsadók segítségével végrehajtott intézkedéseket: átszervezték a Katonai Elhárítást, a Határőrséget és Belső Karhatalmat. A PB segítségével átvizsgálták a vezetői garnitúrát: „ellenséges tevékenység, politikai megbízhatatlanság, valamint alkalmatlanság” miatt 268 vezetőből 86-ot eltávolítottak a szervezettől. Javult és „céltudatosabb lett” az operatív munka. Az AVH 31 218 fős állományát (ebből 24 561 fő a Határőrség és a Belső Karhatalom) származási-foglalkozási kategóriák szerint osztályozták; még mindig magasnak ítélték a „kispolgári származásúak” arányát. „Számos még a megbízhatatlan elem a Hatóságnál, jelentékeny azoknak a száma, akikre a Hatóságnál kompromittáló [sic!] anyag fekszik el.” – fogalmaz a jelentés. Ezért fokozott kádercserét irányzott elő a dokumentum, valamint az operatív munka javítását, a vizsgálati munka tervszerűbbé tételét és az őrzendő objektumok számának felülvizsgálatát. Részletesen felsorolták, hogy mely részlegeket (hadiipari elhárítás és mezőgazdasági osztály) kell megerősíteni, valamint ütemtervet javasolt a fontos objektumok, illetve a határőrség „titoista ügynökgyanus személyektől” való megtisztítására.

A jelentésnek lehetett egy első változata is (amelyet nem őriztek meg), ugyanis április 17-i dátummal, aláírás nélkül, egy kétoldalas szempontrendszerrel kapott Péter Gábor – talán Rákositól, esetleg Farkastól. Az irat világosan fogalmaz: a jelentés „pontról-pontra mutassa meg az ÁVH eredményeit abban a sorrendben, ahogy a Politikai Bizottság határozatai a hibákra rámutattak”. A célok ugyancsak egyértelműek: „Az előttünk álló speciális feladatok a Kongresszus határozataiból adódó feladatok: a felemelt 5 éves terv végrehajtásának államvédelmi biztosítása, a falu szocialista átépítésével kapcsolatos tennivalók, a feszültebb nemzetközi helyzetből és az élesedő osztályharcból adódó feladatok. A Hatóság egyik feladata a Titó-banda elleni küzdelem itthon és Jugoszláviában. A Hadsereg és a hadi termelés növekedésével járó feladatok. (A Honvédségen belül külön a repülés.)”

A határozatból rövid kivonatot kapott Farkas Mihály és Házi Árpád. Péter Gábor jegyzőkönyvi másolatot kapott az államvédelemmel kapcsolatos jelentés tárgyalása kapcsán.

A Bizottság a jelentésnek azt a részét, mely 3.058 új operatív vezetőt és beosztottat kér a Hatóság részére, nem fogadja el.

Ugyancsak nem fogadható el az a terv, mely rövid időn belül 2.000 belső karhatalmi és államvédelmi egyént kíván kiszelektálni és helyükbe újakat hozni.

Ez a két rendszabály együtt azt jelentené, hogy a Hatóság majdnem 50%-a új erőkből állna, felhígtaná az állományt és nem nyújtana biztosítékot nem kívánatos elemek beözönlésével szemben. A szelektálást egyelőre kisebb méretűre kell tervezni és fel kell állítani annak sorrendjét.

Legsürgősebben megtisztítandó a pártórség. Utána az operatív osztályok, majd a vizsgálati osztály és a többiek.

A szelektálás ne globálisan történjék, hanem elsősorban a vezetők felé irányuljon és fokozatosan lefelé.

A Párttól közvetlenül kérendő utánpótlást a minimumra kell leszorítani és elsősorban olyan esetekben, amikor politikai képzettség, munkásmozgalmi tapasztalat, nemzetközi viszonyok ismerete stb. szükséges.

Fokozatosan át kell térni arra, hogy az utánpótlás a már meglévő államvédelmi káderekből és a honvédség, valamint a határórség kiváló és erre a célra előzőleg külön kiválogatott, idejüket kiszolgált egyéneiből történjék.

A kiválogatás a hadsereg és a határórség Párt és Disz [sic!] szervei, illetve a politikai főcsoportfőnökség állandó közreműködésével történjék.

Péter elvtárs két héten belül adjon jelentést a Bizottságnak az iskoláztatás helyzetéről és az ezzel kapcsolatos tervekről.

Írányt kell venni arra, hogy az ÁVH munkatársainak egy megfelelően magas része, állandó szakmai és politikai továbbképzésben részesüljön.

Az ÁVH vezetője a határórség, a belső karhatalom, a pártórség jobb kézbentartására és vezetésére rendelkezzen kis apparátussal, melyet egy ezredparancsnoki minősítéssel rendelkező, honvédségtől kapott munkatárs vezessen.

Nagy gondot kell fordítani az ÁVH-nál lévő – különösen a zsidó – kispolgárok szisztematikus eltávolítására.

Nem szabad túrni a pongyola, civiles, nem katonás, nem harcos szellemet.

Az ÁVH Kollégiumának megerősítése céljából a Titkárság legközelebbi ülésére be kell hozni a kollégium összetételére vonatkozó javaslatot.

Ki kell dolgozni az ÁVH nomenklaturájára [sic!] vonatkozó javaslatot. A nomenklatura maximumán 30–40 funkcióra vonatkozzék és azokkal csak a Titkárság foglalkozhat.

A nomenklatura kidolgozásáért felelős Kovács István és Péter Gábor elvtárs. Határidő két hét.

Következetesen végre kell hajtani azt a határozatot, hogy legyen egy minden időben rendelkezésre álló belső karhatalom, mely nem forgácsolódhat szét különböző objektumok őrzésére.

Újabb objektumok őrzését csak a Honvédelmi Bizottság engedélyével lehet vállalni.

Megvizsgálandó, hol lehet az objektumok őrzését nem a belső karhatalomra, hanem egyéb fegyveres alakulatra, vagy a polgári őrségre bízni.

Szervesen gondoskodni kell az ÁVH és a rendőrség koordinálásáról.

Az ÁVH-nak a honvédség D. tisztjeihez hasonló szervezettel kell bírnia a rendőrségnél.

K. m. f.

[eredeti aláírás: Rákosi]

A 3-as Bizottság döntését követően gyökeres átszervezésre és személycserére nem került sor. Ezekben a napokban a következő új vezetőket nevezték ki az ÁVH-nál: az I. (Hálózati) Főosztály élére május 11-ével Ferencsik József áv. őrnagyot; a IV/A. Osztály (Politikai Osztály) élére május 11. után Körösi György áv. őrnagyot; a VI/2. (Börtönügyi Osztályon) a VI/2-III. alosztály (Allambiztonsági Büntetőintézet, Kozma utca) élére májusban Bánkuti Antal áv. századost; a VII/3. Osztály (Gépjárműosztály) élére május 18-ával Znamenák István áv. századost; valamint a X/1. Osztály (Kormány- és Pártórség) vezetőjévé ugyancsak 18-ával Jamrich Mihály áv. alezredest. *Cserényi-Zsitnyáni* 2009.

8.

8. sz.

J e g y z ő k ö n y v

a Honvédelmi Bizottság 1951. június 2-án d. e. 11 órakor tartott üléséről.⁴⁹

Jelen vannak: Rákosi Mátyás, Gerő Ernő és Farkas Mihály elvtársak.

5.), 6.), 7.), 8.) és 9.) napirendhez meghiva [sic!] Bata István elvtárs.⁵⁰

1.) Javaslat az ÁVH Kollégium tagjaira.⁵¹

A Bizottság a beterjesztett javaslatot jóváhagyja.

2.) ÁRHI⁵² raktárak őrzése.⁵³

Meg kell állapítani, melyek azok az ÁRHI raktárak, melyek nem igényelnek ÁVH őrséget, vagy egyáltalán nem igényelnek speciális őrséget (vas raktárak, nem égő, nem túlértékes anyagok raktára). A megmaradóknál meg kell állapítani a fontosság és az időpont sorrendjét.

A Bizottság elvben hozzájárul, hogy a fontos ÁRHI raktárakat az ÁVH megfelelő osztaga őrizze. Utasítja Piros elvtársat, vizsgálja meg a raktárak kérdését és két héten belül dolgozzon ki menetrendet az őrzés átvételére.

A menetrend tartalmazza azt is, hogy mennyi a meglévő őrség használható része, mely megfelelő gondos ellenőrzés után az ÁVH őrségbe beállítható.

Amennyiben az ÁRHI raktárak átvétele létszámemeléssel jár, úgy Piros elvtárs készítsen előterjesztést a megfelelő létszámemelésre és a velejáró költségvetésre.

Végrehajtásért felelős Vas Zoltán és Piros László elvtárs.⁵⁴

3.) ÁVH belső karhatalom fejlesztése.

Piros elvtárs 4 héten belül készítsen javaslatot a belső karhatalom olyirányú [sic!] fejlesztésére, hogy október 1-én már négy zászlóalj álljon rendelkezésre.

A fejlesztési terv a belső karhatalom létszáma mellett a fegyverzés fejlesztését is tartalmazza.

4.) A hús-ellátás kérdése.

A Bizottság megbízza Nagy Imre, Friss István, Janza Károly elvtársakat, tárgyalják meg, hogy a 4 hónapig tartó, napi 3 dkg-os húsadag csökkentést a hadseregnél, ÁVH-nál és rendőrségnél milyen egyéb élelmiszerrel (liszt, cukor, főzelék és zsír) pótolják.

Határidő június 9.

5.) Déli országhatár megerősítése.⁵⁵

⁴⁹ A jegyzőkönyv előzéklapjára kézzel ráírták: „1.) – 2.) melléklet csatolva Többi[t] visszaadták a Biz[ottság] tagjai Bata elvtársnak VI. 2.” [olvashatatlan aláírás] A 3–9. napirendi pontokhoz tehát nem maradt fenn előterjesztés.

⁵⁰ Bata István vezérőrnagy ekkor vezérkari főnök volt.

⁵¹ A mellékelt előterjesztés szerint (Javaslat az Államvédelmi Hatóság Kollégiumának tagjaira. 1951. május 12.) Péter Gábor saját magát, Piros László vezérőrnagyot (a Határőrség és Belső Karhatalom parancsnokát), a nevén nem nevezett párttitkárt, Lakatos Dezső ezredest (káderosztály vezetője), Kutika Károly ezredest (Katonai Elhárítási Főosztály vezetője), Farkas Vladimír alezredest (Határon túli Hírszerzés Főosztálya vezetője), Juhász László ezredest (Vizsgálati és Börtönügyi Főosztály vezetője), Ferencsik József őrnagyot (I. Főosztály – operatív osztályok megbízott vezetője), Jamblich Mihály alezredest (Pártbiztosítási Főosztály vezetője), Bakos Pál alezredest (Ellenőrzési Osztály vezetője) javasolta a kollégiumba.

Az ÁVH párttitkára ekkor Koczina Gyula volt. *Cserényi-Zsitnyáni* 2009.

⁵² Az 1949. évi 11. törvényerejű rendelettel hozták létre az állami készletgazdálkodás irányítására az Áru-raktározási Gazdasági Irodát (ÁRGI). Mivel az államigazgatás különféle szerveinek beszámolót kellett volna küldenie szigorúan titkos készleteiről, ezért az Üzemgazdasági Tanács 1951. január 29-én az ÁRGI-t Áru-raktározási Hivatallá (ÁRHI) alakította 65/8/1951. sz. határozatával. MNL OL XIX-A-98 206. d.

⁵³ A mellékelt jelentés eredeti címzettje az ÚT volt. (Előterjesztés az Üzemgazdasági Tanácshoz – az ÁRHI raktárainak őrzése az ÁVH által. 1951. május 29.) Az OT ebben javasolta, hogy az addigi ipari őrség helyett az ÁVH vegye át a raktárak őrzését. Az ekkor 210 fős őrlétszámot (akik 11 objektumot őriztek) év végéig 550–580 főre kívánta növelni a tervehivatal, mivel további 16 raktárat csatoltak az ÁRHI-hoz. Piros László vezérőrnagy nem értett egyet az őrzés átvételével, mivel a karhatalom létszámihiánnyal küzdött.

⁵⁴ A határozatból kivonatolt kapott Vas Zoltán és Piros László.

⁵⁵ A tárgyalat előterjesztés nem ismert. Jakus János fentiekben említett tanulmányában olvasható ugyanakkor, hogy „1951-ben a párt- és katonai vezetés már 30 db megerősített védőkörlet létrehozásáról döntött, amelyek költségét 30 millió forintra árazták be a szakértők. Az ország védelmi tervének első változata, amelyet a honvédelmi miniszter is jóváhagyott, 1951 júniusára készült el.” *Jakus* 2010. 50. o.

A Bizottság elvben elfogadja a déli országhatár megerősítésére, 30 drb. zászlóalj támpont kiépítésére vonatkozó tervet.

Kivizsgálendő a lovászi petróleum terület védelmi műve és amennyiben a 30 támpont nem volna elegendő, egy hónapon belül kiegészítő javaslatot kér a Bizottság.

Szeptember 1-re kimutatást kell készíteni az országhatár megerősítésének összes anyagszükségletéről és annak kihatásáról, valamint arról, hogy az anyagszükségletből mennyi foglaltatik az általános hadsereg-fejlesztési tervekben és mennyi a speciális megerősítéssel kapcsolatos szükséglet.

Farkas elvtárs készítse el a jövő hét folyamán a szovjet kormányhoz intézendő, a speciális erődítéssel kapcsolatos levelet.

Az erődítések építő szervezetének kidolgozásáért felelős Gerő Ernő, Farkas Mihály és Vas Zoltán elvtárs.

6.) Vasútvonalak és közutak kérdése.⁵⁶

Kidolgozandó, hogy a javasolt vasútvonal kiegészítés sin és egyéb anyagszükségletéből és munkaerőszükségletéből mennyi esik 1952. és 1953. évre.

Amennyiben kiderülne, hogy a terv 1953-ig nem teljesíthető, fontossági sorrendet kell megállapítani.

A javaslat kidolgozásának határideje: július 1.

A közutak kiszélesítésére vonatkozó anyagmérleget ugyancsak július 1-ig kell elkészíteni.

A javaslatok kidolgozásáért felelős Bata István és Vas Zoltán elvtárs.

7.) Kórházvonatok és parancsnoki páncélvonat kérdése.

A Bizottság az 1953. végéig elkészítendő 10 kórházvonatra vonatkozó javaslatot jóváhagyja. A 10 kórházvonat anyagszükségletének tervét július 1-re ki kell dolgozni.

Felelős Vas Zoltán, Bata István és Bebrics Lajos elvtárs.⁵⁷

A Bizottság úgy határoz, hogy 3 vagonból álló parancsnoki páncélvonatot kell készíteni. Farkas elvtárs szakemberekkel dolgoztassa ki az anyagszükségletre vonatkozó javaslatot.

8.) Munkaerő meghagyási bizottság.

A Bizottság a betervezett javaslatot az alábbi módosításokkal fogadja el: [...]⁵⁸

Előterjesztést kell készíteni, hogy:

a Minisztertanács bízta meg az Ü.T. elnökét és a Honvédelmi Minisztert meghagyási bizottság létrehozásával.

A meghagyási bizottság elnökét, titkárát és tagjait a Minisztertanács nevezze ki.

A működési szabályzat kidolgozásával a Minisztertanács az Ü.T. elnökét és a Honvédelmi Minisztert bízta meg.

Egy vezérkari irat az MDP KV Titkárságának 1951. június 2-i határozatához kötötte a déli határ megerősítésének előkészületeit. *Suba* 2010. 132. o. Mivel a Titkárság e napon nem ülésezett, csakis a Honvédelmi Bizottság döntésére utalhattak.

⁵⁶ Kiemelt hadszíntér-előkészítési feladat volt a közutak és vasutak korszerűsítése a Magyar Néphadsereg országon belüli szállítása, illetve a Szovjet Hadsereg kelet–nyugati áthaladásának biztosítása érdekében. A Jugoszlávia irányába tervezett hadműveletek miatt kiemelt jelentőségű volt a dél-alföldi folyami hidak teherbírása: a Tiszán a szolnoki, tiszaujai, csongrádi, algyői és szegedi, a Maroson a makói hídnak el kellett bírnia a 35 tonnás harcokcsik áthaladását. Balló István az MDP KV Titkárságának 1951. június 2-i döntésére hivatkozik 8 fontos vasútvonal átépítésének, modernizálásának jóváhagyásánál. A Titkárság azonban csak május 30-án, illetve június 6-án tartott ülést. Ennek értelmében tehát a Honvédelmi Bizottság június 2-i döntése hagyta jóvá a következő beruházásokat: 1. Csap (Csop, Szovjetunió) – Miskolc, 2. Érmihályfalva (Lui Mihai, Románia) – Debrecen – Budapest – Szombathely, 3. Nagyvárad (Oradea, Románia) – Mezőtúr – Szentés – Baja – Nagykanyizsa, 4. Nagyszalonta (Salonta, Románia) – Szeged, 5. Pozsony (Bratislava Csehszlovákia) – Hegyeshalom – Nagykanyizsa, 6. Budapest – Kunszentmiklós – Baja, vagy Budapest – Bátaszék – Baja, 7. Ipolyság (Sáhy, Csehszlovákia) – Szolnok – Kecskemét – Szeged, 8. Kassa (Košice, Csehszlovákia) – Miskolc – Füzesabony – Szentés. Az útvonalakból egyértelmű, hogy megfelelő kapacitású összeköttetést kívántak létesíteni a szomszédos szövetséges országokkal is. *Balló István*: Törekvések Magyarország háborús felkészítésére (1951–1953). In: *Balló István*: Fejezetek a magyar katonai múlt történetéből. Budapest, 2005. 79–84. o.

⁵⁷ Bebrics Lajos 1949. február 18. és 1949. június 11. között közlekedésügyi, aztán 1952. január 5-ig közlekedés- és postaügyi, majd 1953. július 4-ig közlekedésügyi miniszter volt.

⁵⁸ Itt részletes szövegszerű változtatásokkal éltek a nem mellékelt előterjesztéshez.

A Meghagyási Bizottságot a Minisztertanács 1951. június 15-i ülésén hozott 389/9/1951. sz. Határozat az állami élet, a hadiipar, valamint a népgazdaság fontos területein dolgozók katonai szolgálat alóli felmentését célzó Meghagyási Bizottság létesítéséről című határozatával hozta létre. MNL OL XIX-A-83-a/52225 sz. mikrofilm.

A Jövőben a tartalékosok behívásánál már tekintettel kell lenni a meghagyásra.

9.) A hadsereg segítsége az aratási munkáknál.

A Bizottság tudomásul veszi, hogy a hadsereg 34.000 esetleg 40.000 munkanappal segíti az aratási munkálatokat.

K. m. f.

[eredeti aláírás: Rákosi]

9.

J e g y z ő k ö n y v

a Honvédelmi Bizottság 1951. június 16-án d. e. 10 órákor tartott üléséről.

Jelen vannak : Rákosi Mátyás, Gerő Ernő és Farkas Mihály elvtársak.

1., 2., 3.) napirendi ponthoz meghíva [sic!] Házi Árpád elvtárs.

1.) Javaslat a pedagógusok légoltalmi kiképzésére, valamint az iskolán belüli légoltalmi kiképzésre.⁵⁹

Előadó Házi Árpád elvtárs.⁶⁰

A Bizottság a beterjesztett javaslatot az alábbi kiegészítésekkel fogadja el:

Légoltalmi oktatás egyelőre a középiskolákban és az egyetemeken legyen.

Az általános iskola kifejezést az egész anyagból ki kell hagyni.

Még egyszer megvizsgálandó a heti 1 órás oktatás kérdése.

A kapott oktatáson kívül a pedagógusokat megfelelő tananyaggal és tankönyvvel kell ellátni.

A Köznevelési Minisztérium dolgozza ki a heti 1 óra iskolai programba [sic!] való bedolgozását.

A tanrend és a tananyag augusztus 15-ig legyen készen.

Meg kell vizsgálni, szükséges-e nyomtatott segédanyagot elkészíteni és kiadni.

A középiskolák anyaga az első évben valamennyi osztályban azonos legyen.

Külön ki kell dolgozni a tantervet és tananyagot az egyetemre. Az 1951/52. évben az egész egyetemen azonos lehet, jövőre ki kell dolgozni a fokozatokat.

Ki kell hagyni, hogy az iskolákban az anyag vizsga tárgyát képezzi.

2. oldal 2. bekezdésében: „bizottság előtt vizsgázni kötelesek” helyett „tanfolyam való részvételről [sic!] igazolványt kapnak”.

Külön ki kell dolgozni a nők légoltalmi feladatait, képzését.

Már szeptember 1-től bizonyos fokig másképp kell tanítani a lányokat, mint a fiúkat.

Tantervet és tananyagot kell készíteni (brosúrák, ismeretterjesztő füzetek, szemléltető táblák stb.) az üzemi és ifjúsági légoltalmi csoportok és szervezetek részére.

Révész elvtárs nézze meg a kapitalista országokban használt tananyagot és bocsássa a Belügy-minisztérium rendelkezésére.

A rendelkezésünkre álló szovjet anyag kiválasztásáért felelős Házi elvtárs.

Házi elvtárs dolgozza ki a légoltalom tanításával kapcsolatos kiadások büdzsáját és nyújtsa be az Ü.T.-hez.

2.) Javaslat a légoltalom önvédelmi egységeinek szervezetére és a parancsnokok megbízására.⁶¹

⁵⁹ Az MDP KV Adminisztratív Osztálya és a BM előterjesztése (Javaslat a Titkársághoz a pedagógusok légoltalmi kiképzésére, valamint az iskolán belüli légoltalmi kiképzésre. 1951. június 15.) az általános iskolák 8. osztályaitól a középiskolákban, az ipari tanulóiskolákban és minden középfokú iskolában, valamint az egyetemeken és főiskolákon tervezte bevezetni a légoltalmi oktatást. A tantervet 3 napos tanfolyamon kívánták felkészíteni a diákság légoltalmi oktatására. 1951. szeptembertől minden iskolatípusban heti 2 órát terveztek beállítani e célra, kivéve az ipari tanulóiskoláknál, ahol csak heti 1 órát.

⁶⁰ Házi Árpád Zöld Sándor 1951. április 20-i tragikus öngyilkosságát követően, aznapotl vette át a belügy-miniszteri tisztelet, amelyet 1952. november 14-ig töltött be.

⁶¹ Az MDP KV Adminisztratív Osztálya és a BM előterjesztése (Javaslat a Titkársághoz a légoltalom önvédelmi egységeinek szervezetére és a parancsnokok megbízására. 1951. június 16.) a légoltalmi törzsek megszervezése után a házakon belüli önvédelmi szervezetet kívánta felállítani. Város belterületén kb. 300 lakónként,

Előadó Házi Árpád elvtárs.

A Bizottság a betervezett javaslatot az alábbi kiegészítésekkel fogadja el:

A kérdés budapesti vonatkozásait a Budapesti Pártbizottsággal és a tanáccsal meg kell tárgyalni és biztosítani, hogy a háztömb és házbizalmi szervezetekben azok, akikre a légmentes bízást, politikailag megfelelőek legyenek s olyanok, akik háború esetén nem vonulnak be.

1. oldal 3. bekezdésében „kerületekben” helyett „külsőterületeken” kifejezést kell használni.

A szervezetet Budapesten, a megyei székhelyeken, ipari városokban a helyi párttitkár bevonásával kell létrehozni.

A szervezet a legapróbb részletekig kidolgozandó.

2. oldal 5. bekezdés utolsó mondat helyett:

A parancsnok és helyettese lehetőleg olyan legyen, aki előreláthatólag nem vonul be mozgósítás esetén.

A Belügyminiszter két hónapon belül tegyen jelentést, hogy *megy* folyik [javítás tollal] a végrehajtás milyen további intézkedések szükségessége.

3.) Javaslat a hatósági légmentes tiszti és irodai állományú személyeinél egyenruha rendszeresítésére és rendfokozatok megállapítására.⁶²

Előadó Házi Árpád elvtárs.

A Bizottság a betervezett javaslatot elfogadja.

A vállpánt színével és a jelzésekkel nem foglalkozik.

4.) Javaslat 20 ÁVH beosztott Szovjetunióbeli iskoláztatására.⁶³

A Bizottság a betervezett javaslatot elfogadja.

5.) Szovjet tanácsadó kérése az ÁVH Határőrség Politikai Osztályára.⁶⁴

Bizottság a betervezett javaslatot jóváhagyja.

K. m. f.

[eredeti aláírás: Rákosi]

10.

10. sz.

J e g y z ő k ö n y v

a Honvédelmi Bizottság 1951. július 16-án d. u. 6 órakor tartott üléséről.

Jelen vannak: Rákosi Mátyás, Gerő Ernő és Farkas Mihály elvtársak.

Meghiva [sic!] Bojkó, Vasilecsenkó és Nógrádi elvtársak.⁶⁵

vidéki városban házcsoporthoz vagy utcacsoporthoz, községekben 30–40 udvaronként kívánták felállítani a légmentes csoportokat.

⁶² Az MDP KV Adminisztratív Osztálya és a BM előterjesztése (Javaslat a Titkársághoz a hatósági légmentes tiszti és irodai állományú személyeinél egyenruha rendszeresítésére és rendfokozatok megállapítására. 1951. június 16.) a légmentes szervezethez tartozó mintegy 250 fő részére kívánta bevezetni az egyenruha viselését. Formájában és színében a rendőrség egyenruhájával megegyező uniformist terveztek, csak eltérő válllappal és sapkajelvényvel. A légmentes főosztályvezetőknek örnagyi vagy alezredesi, míg a legalsó szinten az előadóknak alhadnagyi rendfokozatot kívántak biztosítani.

⁶³ Péter Gábor előterjesztésében (Javaslat a Titkársághoz. 20 ÁVH-beosztott Szovjetunióbeli iskoláztatásával kapcsolatban. d. n.) javasolta 20 „alaposan kiválasztott” ÁVH-s kiküldését a Szovjetunióba egyéves államvédelmi iskolára. Az iskola elvégzése után vezető pozíciókba kívánták helyezni őket az ÁVH hálózati, vizsgálati és káderosztályán. A jegyzőkönyv mellett megtalálható egy jelentés is, amely az ÁVH továbbképzési helyzetéről ad képet: Jelentés a Magyar Dolgozók Pártja Titkársághoz az Államvédelmi Hatóságon folyó iskoláztatás helyzetéről és tervéről. 1951. május 20.

⁶⁴ Péter Gábor még 1951. április 18-án továbbította Rákosihoz Nógrádi Sándor altábornagy, politikai főcsoportfőnök Farkas Mihályhoz írt (ugyanaznap kelt) levelét, amelyben az ÁVH Határőrség Politikai Osztályára javasolta szovjet tanácsadót kérni. Indoklása szerint „nem ismerjük azokat a különleges formákat és módszereket, amelyeket ennek a szervnek munkájában alkalmazni kell, s ezért fennáll az a veszély, hogy mechanikusan alkalmazza a Honvédség tapasztalatait”.

⁶⁵ Vaszili Romanovics Bojkó altábornagy a HM főtanácsadója, Konsztantin Fedorovics Vaszilijszenko vezérőrnagy pedig a főtanácsadó helyettese volt. (A tanácsadói kar névjegyzékét lásd: MNL OL M-KS 276. f. 65. cs. 195. ó. e. 17. o.) Nógrádi Sándor altábornagy a Magyar Néphadsereg politikai csoportfőnöke volt.

1.) A Koordinációs Bizottság javaslatai a hadsereg fejlesztésére.⁶⁶

A Honvédelmi Bizottság hozzájárul a Koordinációs Bizottság hadseregefejlesztési javaslataihoz.
K. m. f.

[eredeti aláírás: Rákosi]
főtitkár.

11.

11. sz.

J e g y z ő k ö n y v

a Honvédelmi Bizottság 1951. október 6-án d. e. 11 órakor tartott üléséről.⁶⁷

Jelen vannak: Rákosi Mátyás, Gerő Ernő és Farkas Mihály elvtársak.

1.) napirendi ponthoz meghíva [sic!]: Ponyemázs, Vaszilcsenko, Szergejev és Bata elvtársak.⁶⁸

1.) Erődítések kérdése.⁶⁹

Az 1952/53-as építkezésekre vonatkozólag 1951. november 8-ig írásos, az anyagi szükségleteket is magábanfoglaló tervet kell benyújtani a Honvédelmi Bizottság részére.

Felelős a Honvédelmi Minisztérium.

2.) Államvédelmi határőrség létszámának felemelése.

A Honvédelmi Bizottság hozzájárul a határőrség 1.000 fővel való felemeléséhez.

Értesítendő Péter Gábor és Piros László elvtárs.

3.) ÁVH szerveinek létszáma.

A Honvédelmi Bizottság legközelebbi (október 20-i) ülésére jelentés készítendő, mely az ÁVH összes szerveinek (kivéve a határőrséget) részletes létszámát tartalmazza. A jelentés úgy állítandó össze, hogy belőle a Hatóság státusza pontosan megállapítható legyen, hogy a jelentés alapján le lehessen rögzíteni a Hatóság státuszát, illetve javaslatokat lehessen készíteni [a] Hatóság egyes szervei létszámának csökkentésére.

A jelentés 3 példányban készítendő és 1951. október 18-án nyújtandó be.

Felelős Péter Gábor elvtárs.

4.) Államvédelmi Hatóság Hírszerző főosztályának épülete.

Az ÁVH készítsen pontos költségvetést a Hírszerző főosztály épületének összes költségéről és állapítsa meg, hogy e költségek beállíthatók-e az ÁVH 1952-es építkezési terveibe.

A költségvetés 1951. október 18-ig benyújtandó.

Felelős Péter Gábor elvtárs.

K. m. f.

[eredeti aláírás: Rákosi]
főtitkár.

⁶⁶ A jegyzőkönyv mellett nem maradt fenn semmilyen előterjesztés. Eddigi ismereteink szerint az 1951. január 12-i moszkvai határozattal megalakított Koordinációs Bizottság sohasem ült össze. Erre utal Bata István honvédelmi miniszter Rákosi Mátyás MDP első titkárhoz intézett 1954. április 21-i feljegyzése (MNL OL M-KS 276. f. 65. cs. 195. ö. e. 553–556. o.); illetve hogy eddig nem került elő erre vonatkozó más irat. A Koordinációs Bizottság tevékenységéről, illetve az általa tett javaslatokról így nincsen információ.

⁶⁷ Egyetlen napirendhez tartozó előterjesztés sem maradt fenn. A 2., 3. és 4. pont határozatairól külön-külön kivonatot kapott Péter Gábor.

⁶⁸ Alexander Jakovljevic Szergejev vezérőrnagy, főtanácsadó helyettes, a Politikai Főcsoportfőnökségnél volt beosztva.

⁶⁹ Az előterjesztést végül 1951. november 11-én terjesztették fel Rákosi Mátyásnak. *Suba* 2010. 100. o. Lásd alább részletesen a 13. dokumentumnál.

12.

12. sz.

J e g y z ő k ö n y v

a Honvédelmi Bizottság 1951. október 27-én d. e. 12 órakor tartott üléséről.

Jelen vannak: Rákosi Máttyás, Gerő Ernő és Farkas Mihály elvtársak.

1.-2.-3.)napirendi ponthoz meghíva [sic!] Péter Gábor elvtárs.

1.a) ÁVH szerveinek létszámemelése.⁷⁰

A Honvédelmi Bizottság visszaadja a javaslatot azzal, hogy az ÁVH vezetője vizsgálja meg azokat a lehetőségeket, amelyek segítségével a továbbfejlesztést létszámemelés nélkül, a belső erők átcsoportosításával végre lehet hajtani.

A Bizottság nincs meggyőződve arról, hogy a jelen esetben a létszám mennyiségi emelése a minőség javára szolgálna.

b.) ÁVH létszámemelés a H.B. elé.

Az ÁVH a jövőben minden néven nevezendő létszámemelésre kérje ki a H.B. előzetes hozzájárulását.

2.) ÁVH Hírszerző Főosztály fejlesztése.⁷¹

A Honvédelmi Bizottság szükségesnek tartja a fejlesztést, de kizártnak tartja, hogy 138 főnek egy éven belül 325 főre emelése eredményesen keresztülvihető és reális. Új, csökkentett javaslatot kér.

3.) Vállalat szervezése az ÁVH bizalmas építkezéseikhez.⁷²

A Honvédelmi Bizottság a javaslatot elfogadja.

4.) „Szabad Európa” rádió zavarása.⁷³

A Honvédelmi Bizottság a beterjesztett javaslatot jóváhagyja.

K. m. f.

[eredeti aláírás: Rákosi]

főttitkár.

⁷⁰ A napirendhez tartozó előterjesztés nem maradt fenn. Az 1., 2. és 3. pont határozatairól külön-külön kivonatot kapott Péter Gábor.

⁷¹ A napirendhez tartozó előterjesztés nem maradt fenn.

Az ÁVH-nál az Államvédelmi Hírszerző Osztályt (X/3.) 1951 szeptemberében átszervezték VIII. (Hírszerző) Főosztállyá, ennek vezetőjévé Farkas Vladimír áv. alezredest nevezték ki. A főosztály feladata: „Hálózati beépülés az Ausztria és Nyugat-Németország területén működő amerikai–angol, francia és a titóista Jugoszlávia hírszerző és elhárító szerveibe, a magyar fasiszta emigrációs alakulatokba, amelyek a Magyar Népköztársaság elleni ellenséges tevékenységet külföldről szervezik és irányítják; Hálózati beépülés az USA, Anglia, Franciaország, valamint Nyugat-Németország és Jugoszlávia politikai és gazdasági szerveibe, a Magyar Népköztársaság és a békétábor más országai ellen irányuló háborús készülődésük és aknamunkájuk felderítése céljából; Illegális összeköttetési csatornák szervezése”. A főosztály létszáma 1951. októberben 135 fő volt. *Tóth Eszter: A politikai hírszerzés szervezettörténeti vázlata, 1945–1990. Betekintő, 2011/2. sz. http://www.betekinto.hu/2011_2_toth_e (A továbbiakban: *Tóth 2011.*)*

⁷² Péter Gábor 1951. október 17-i javaslata szerint az ÁVH „bizalmas építkezéseikhez tatarozási, átalakítási, szerelési munkák elvégzéséhez olyan kisebb vállalat szükséges, amely kizárólag a Hatóságnak dolgozik, annak irányítása alatt áll és a konspirációs követelményeknek megfelel”. A vállalat létszámát 200 főben javasolta megállapítani.

A Trojka döntése alapján Péter Gábor 1951. évi 96. számú parancsával, az ÁVH Központi Anyagellátó Osztály átszervezésével felállította a X/4. (Gazdasági) Osztályt. Az új osztály 1951. november 27-ével alakult meg, feladata az ÁVH központi épületének és a Farkas Vladimír vezette Hírszerző Főosztály épületeinek karbantartása, valamint a konspiratív célú házak, lakások megszerzése és karbantartása, valamint kisebb méretű „bizalmas” építkezések és átalakítások lebonyolítása. Az osztály vezetője Csapó Andor áv. alezredest volt, majd 1953. január 30-tól Bácsvány János áv. százados. *Cserényi-Zsitnyáni 2009.*

⁷³ A napirendhez tartozó előterjesztés nem maradt fenn.

13.

13. sz.

J e g y z ő k ö n y v

a Honvédelmi Bizottság 1951. november 10-én d. u. 1)2 5 óraker tartott üléséről.

Jelen vannak: Rákosi Mátyás, Gerő Ernő és Farkas Mihály elvtársak.

1.) napirendi ponthoz meghíva [sic!]: Bojkó, Szirovatkin, Ponyemáz és Bata István elvtársak.⁷⁴1.) Erődítmények kérdése.⁷⁵

A H.B. elvben hozzájárul 37 zászlóalj védő-körlet létrehozásához az 1952. esztendő folyamán. A védő-körlet építését végső szervezeti struktúráját a H.M. és az N[épgazdasági] T[anács] Farkas és Gerő elvtársak vezetésével dolgozza ki két héten belül hozza a H.B. elé.

Farkas elvtárs értesítse Vas elvtársat, mint a Tervhivatal elnökét, azokról az anyagmennyiségekről, amelyeket a védő-körletek megépítésével kapcsolatban az 1952-es anyag-tervbe fel kell venni.

2.) ÁVH Hírszerző főosztályának káderjavaslati.⁷⁶

A H.B. 51 új operatív beosztott beállítását és a mellékelt kihelyezési tervet jóváhagyja.

3.) ÁVH Hírszerző főosztályának épülete.⁷⁷

⁷⁴ A. F. Szirovatkin a HM Honvéd Műszaki Parancsnokság tanácsadója volt. Az adatért köszönettel tartozom Kolontári Attilának.

⁷⁵ A napirendhez tartozó előterjesztés nem maradt fenn.

A HM Hadművelési Csoportfőnöksége 1951. november 11-én terjesztette fel Az első ütemben elvégzendő védelmi munkák hozzávetőleges erő és eszközszükséglete című javaslatot. Ebben a déli védelmi rendszert a jugoszláv–magyar határ (627 km) teljes hosszában, 100–160 km mélységben javasolták kiépíteni. A védelmi rendszert előtérre és három védőövre tagozták, amelyeket 10–25 km mélységben kívántak kiépíteni. Az előtérben szakasz- és rajtpontok, a védőövekben zászlóalj-védőkörleteket és századtámpontokat terveztek építeni. Vasbeton építményeket terveztek tüzelőállásoknak, védőkörleteknek és támpontoknak. A tervezett létesítmények száma: 7 687 tüzelőállás, 2 000 harcálláspont és figyelőhely, 2 469 óvóhely, 4 158 km harc- és közlekedőárak. *Suba* 2010. 100–101. o.

⁷⁶ Farkas Vladimír áv. alezredes előterjesztésében (Javaslat. Az Államvédelmi Hatóság hírszerző főosztályának káderfejlesztési javaslata. 1951. november hó 9.) a Trojka 1951. október 27-i határozata alapján felülvizsgálta a főosztály terveit. Eszerint a korábban tervezett 88 operatív beosztott helyett 51 fő kihelyezésére tett javaslatot a következő állomáshelyekre: Jugoszlávia (1 fő), Egyesült Államok (9 fő), Anglia (5 fő), Franciaország (6 fő), Olaszország (5 fő), Nyugat-Németország (1 fő), Ausztria (6 fő), Svájc (5 fő), Belgium (2 fő), Svédország (2 fő), Törökország (2 fő), Egyiptom (2 fő), Izrael (2 fő), Argentína (3 fő). „A kihelyezések helyének és számának megállapításánál elsősorban a titóista Jugoszlávia elleni hírszerzés harmadik országokban való megszervezését, valamint a reakciós magyar emigráció elleni hírszerző feladatokat vettük figyelembe” – szövelt az indoklás. További 14 fő operatív-technikai személyzet kiküldését tartotta kívánatosnak. Az 1950. szeptember 22-én jóváhagyott létszámemelést káderhiány miatt nem tudták végrehajtani, a meglévő 182 fős központi állományt még 12 operatív beosztottal kívánta bővíteni. A káderhiány enyhítésére 30 fő külső szakértő felvételére, 20 fő ÁVH-n belüli átcsoportosítására és 35 fő végzős főiskolás-egyetemista kiemelésére tett javaslatot.

A határozatról kivonatot kapott Péter Gábor.

Az ÁVH VIII. (Hírszerző) Főosztálya 1951–1952-ben – a már meglévő bécsi mellett – Párizsban, Londonban, Washingtonban, Rómában, Brüsszelben, Bernben és Buenos Airesben állított fel rezidentúrákat. *Tóth* 2011.

⁷⁷ Farkas Vladimír áv. alezredes előterjesztésében 1951. november 8-án kelt javaslatában a konspirációs szabályok be nem tarthatóságát eredményező elhelyezés megszüntetését kérte (többnyire 4 operatív beosztott kapott egy-egy szobát). Ezért javasolta a főosztálynak egy 100–120 helyiségből álló új épület felépítését az ÁVH hírszerzőtisztai iskolája közelében, a Budakeszi úton.

Az ÁVH 1951 januárjában költözött a Sztálin útról a „Fehér Házba” – a BM 1947–1949 között épült székházába a Jászai Mari téren, a Margit-híd pesti hídfőjénél. (Ma Széchenyi rkp. 19. szám.) Az épület első emeletén kapott helyet – Péter Gábor irodájának közelében – a Hírszerző Főosztály. 1953 nyarán az ÁVH-t beolvastották a BM-be, ekkor az államvédelmet kiköltöztették, és helyére az Országos Rendőrkapitányság települt. Az épület 1961-től a Magyar Szocialista Munkáspárt központi irodaháza volt, majd 1990-től Képviselői Irodaház. *Tabajdi Gábor*: Kis állambiztonsági topográfia 2. A politikai rendőrség ingatlanhálózatának kiépülése (1945–1953). *Betekintő*, 2011/1. sz. http://www.betekinto.hu/2011_1_tabajdi Nincs tehát adat arra vonatkozóan, hogy a Hírszerző Főosztály 1953-ig elhagyta volna a Fehér Házat.

A H.B. a beterjesztett javaslatához hozzájárul.

4.) Híradó hálózat igénybevétele.⁷⁸

A H.B. hozzájárul, hogy a légvédelmi szervek a vezetékes híradóhálózatot a mellékelt előterjesztés szerint igénybevegyék.

K. m. f.

[eredeti aláírás: Rákosi]
főtitkár.

14.

14. sz.

J e g y z ő k ö n y v

a Honvédelmi Bizottság 1951. december 15-én d. u. 6 óraker tartott üléséről.

Jelen vannak: Rákosi Máttyás, Gerő Ernő és Farkas Mihály elvtársak.

- 1.) napirendi ponthoz meghíva [sic!]: Agyajev és György (mérnök) elvtársak.
- 2.) „ „ „ : Boyko [sic!] és Bata elvtársak.

1.) Árpád-utcai óvóhely.⁷⁹

A Bizottság a mellékelt tervet jóváhagyja azzal, hogy csak egy lift legyen és helyette szélesebb legyen a lépcső.

2.) Hunyadi terv.⁸⁰

Az előterjesztett tervet a Bizottság elfogadja.

Egy hónapon belül kidolgozandó a Honvédelmi Bizottság káderterve és hatásköre.

3.) Bulgár [sic!] kérés.⁸¹

Bíró Ferenc elvtárs a jövő hét végén konkrétan közölje, hogy a kért anyagokból mit és mikor tudunk szállítani.

4.) Egyéves katonai tanfolyam.⁸²

A vezető pártmunkások jövő évi egyéves katonai tanfolyama hallgatóiul a mellékelt névsorban felsoroltakat elfogadja a Bizottság.

⁷⁸ Az Országos Légvédelmi Parancsnokság előterjesztése (Előterjesztés az Üzemgazdasági Tanácsoshoz – A légvédelmi érdekből történő vezetékes összeköttetések megszakítása. 1952. február 1.) javasolta, hogy a honi légvédelem hadműveletek vagy akár határsértések esetén használhasson bármely hazai hírközlési hálózatot. Az egyes ellenséges tevékenységek (ellenséges légitévékenység, saját repülőtevékenység, ellenséges földi tevékenység) esetére külön jelszavakat is javasoltak. A rendelkezés nem terjedt ki az AVH használatában lévő kormányzati vonalakra.

⁷⁹ Az 1951. december 14-én kelt, Árpád utcai óvóhely című előterjesztés szerint a létesítményt 300 fő számára kell megépíteni, egy kisméretű tanácsteremmel egyetemben. Az óvóhely bejáratát az Árpád utca 12. számú épület udvarára tervezték, a lejárati aknába 2 tízszemélyes gyorsliftet és 70 cm széles lépcsőt terveztek. Az elsődleges számítások, amelyek csak a mélyépítési kiadásokkal számoltak (a gépészettel és berendezéssel megfelelő tervek hiányában még nem) 22,3 millió Ft-os beruházást irányoztak elő. A vállalkozás nagyságrendjét mutatja, hogy 4157 tonna cement, 12 881 m³ kavics és 364 tonna vas beépítésével számoltak.

A bunkerről lásd *Szabó Balázs*: Legendák helyett tények az F4-ről, Rákosi bunkeréről. <http://epiteszforum.hu/legendak-helyett-tenyek-az-f4-rol-rakosi-bunkererol> A cikk szerint az MDP KV Pártgazdasági Osztálya 1951. december 28-i utasítása alapján kezdődött meg a létesítmény tervezése, építkezését 1952. május 1-jén kezdték meg. Az Akadémia utca 17-ben található Pártközpontból gyorsan át lehetett jutni az Árpád (ma Steindl Imre) utca 12-be, ahol valóban az udvarra került a lejáró: egy légvédelmi vasbeton hengerben két duplakarú lépcső és az akkori leggyorsabb magyarországi lift biztosította a lejutást. Az óvóhely végül 3500 négyzetméteren épült meg, és 2200 ember befogadására tették alkalmassá.

⁸⁰ A napirendhez tartozó előterjesztés nem maradt fenn.

⁸¹ A napirendhez tartozó előterjesztés nem maradt fenn. Jelenlegi ismereteink szerint Bulgáriával 1952 szeptemberében kezdődtek tárgyalások, amelyeken Szófia mintegy 1,2 milliárd Ft értékű hadfelszerelésre jelentette be igényét 1953–1954-re. *Okvát* 1998. 273. o.

⁸² A napirendhez tartozó előterjesztés nem maradt fenn. A mellékelt két névsor 1951. december 20-i keltezésű. Míután változtatás nem történt a névsoron, az vélhetően azonos az előterjesztettel. Az első listán 50 PB-tag, Pártközponti osztályvezető, szakszervezeti és budapesti pártfunkcionárius; míg a másodikon 10 vidéki pártvezető szerepel.

5.) Egyéves katonai tanfolyamot végzett vezető pártmunkások további képzése.⁸³

Az egyéves katonai tanfolyamot végzett pártmunkások a jövő év folyamán havonta egy teljes napot kötelesek katonai foglalkozással tölteni. A foglalkozás programját [sic!] a H.M. dolgozza ki.

K. m. f.

[eredeti aláírás: Rákosi]
főtítkár.

15.

15. sz.
KÜLÖNÖSEN FONTOS!
SZIGORÚAN TITKOS!

J e g y z ő k ö n y v

a[z] MDP Honvédelmi Bizottságának 1951. december 30.-án d. u. 6 óraker tartott üléséről.

Jelen vannak: Rákosi Mátyás, Gerő Ernő, Farkas Mihály, Boiko [sic!] altábornagy és Pogrebnyik vezérőrnagy elvtársak.⁸⁴

Pogrebnyik vezérőrnagy jelentést tesz arról, hogy a Szovjetunió Kormányától új megbízatást kapott. A jövőben Pogrebnyik vezérőrnagy a Magyar Népköztársaság Honvédelmi Minisztériuma mellett mint a Szovjetunió Légierőinek [sic!] megbízottja azzal a feladattal fog működni, hogy segítse megszervezni a Magyar Népköztársaság légvédelmét.

Pogrebnyik vezérőrnagy elvtárs továbbá jelentést tesz arról, hogy a Magyar Népköztársaság légvédelmének hathatós megszervezéséhez a Szovjetunió kormánya kész a magyar kormányának szükséges mennyiségű távol- és közelfelderítő radar készülékeket átadni. A radar készülékekkel megfelelő számú szovjet kezelő személyzet is érkezik Magyarországra azzal a feladattal, hogy kiképezze a szükséges magyar kezelő személyzetet.

Biztosítani kell a magyar radar jelzőszolgálat együttműködését a román, csehszlovák szolgálattal, valamint az Ausztriában állomásozó szovjet csapatok jelzőszolgálatával és a Szovjetunió jelző szerveivel.

Pogrebnyik elvtárs kijelenti, hogy a Szovjetunió kormánya kész a magyar kormány rendelkezésére bocsájtani egy kettő ezredből álló MIG 15[-ös] lökhajtásos vadász hadosztályt. A hadosztály feladata lenne: először közösen a magyar légierővel biztosítani a magyar légitér védelmét és másodsor egy újabb magyar lökhajtásos vadász h[ad]o[sztály] felállítását, személyzetének, parancsnoki karának kiképzését. A szovjet lökhajtásos hadosztály a magyar Néphadsereg kötelékében fog működni.

HATÁROZAT.

1.) A[z] MDP Honvédelmi Bizottsága üdvözlí és elfogadja a Szovjetunió Kormányának újabb baráti segítségét és megbízta Farkas Mihály honvédelmi minisztert, hogy a szovjet tanácsadó elvtársakkal egyetértésben kezdje el a szükséges előkészítő munkálatokat.

2.) Ki kell dolgozni a szükséges intézkedések tervét. Ennél különös figyelmet kell fordítani politikailag megbízható repülő műszaki, parancsnoki és fordító káderek biztosítására.

3.) Javaslatot kell kidolgozni a légvédelmi szervek önálló hírhálózatának megszervezésére.

4.) Különös gondot kell fordítani a légvédelmi szervek kiépítésénél a szigorú titoktartás biztosítására.

⁸³ A napirendhez tartozó előterjesztés nem maradt fenn. A 2., 4. és 5. ponthez tartozó határozatból kivonatot kapott Farkas Mihály.

⁸⁴ A jegyzőkönyvhöz nem mellékeltek előterjesztést. A dossziében a gépelt, hitelesen aláírt jegyzőkönyv mellett megtalálható Farkas Mihály kézzel írt, eredeti jegyzőkönyve.

5.) Farkas Mihály elvtárs folyamatosan teygen jelentést a légvédelem megszervezésével kapcsolatos munkálatokról.

K. m. f.

[eredeti aláírás: Rákosi]
főtitkár.

16.

1. sz.

J e g y z ő k ö n y v

a Honvédelmi Bizottság 1952. január 21-én d.e. 12 óraker tartott üléséről.

Jelen vannak: Rákosi Mátyás, Gerő Ernő és Farkas Mihály elvtársak.

4.) napirendi ponthoz meghiva [sic!]: Péter Gábor és Jambrich Mihály elvtársak.⁸⁵

1.) A Közlekedésügyi és Postaügyi Minisztérium, valamint a Néphadsereg Vezérkari Főnöksége közötti viszony békében és háborúban.⁸⁶

A H.B. az előterjesztést elfogadja azzal, hogy miután külön Közlekedésügyi és külön Postaügyi Minisztérium létesült, a határozványt ennek megfelelően két részre kell osztani. Világosan meg kell határozni külön a Közlekedésügyi Minisztérium és a Néphadsereg Vezérkari Főnöksége és külön a Postaügyi Minisztérium és a Néphadsereg Vezérkari Főnöksége közötti viszony kérdéseit.

A Postaügyi Minisztériumban, hasonlóan a Közlekedésügyi Minisztériumhoz, fel kell állítani megfelelő részleget, amely a mozgósítás kérdéseivel fog foglalkozni.

A dokumentum átdolgozására a H.B. kétheti határidőt szab meg.

2.) Erődítések építésének kérdése.⁸⁷

A H.B. hozzájárul, hogy az erődítések építését egy katonai építési csoport végezze, megfelelő munkás zászlóaljakkal. A munkás zászlóaljakra be kell hívni a segédszolgálatra besorozottakat, akik a hadseregben nem teljesítenek szolgálatot.

⁸⁵ Jambrich Mihály áv. alezredes nevét vélhetően elhallás miatt írták a jegyzőkönyvben „Jambrich”-nak. Eredeti aláírása látható a 4. ponthoz mellékelt előterjesztésen.

⁸⁶ A napirendhez tartozó előterjesztés nem maradt fenn. Az Üzemgazdasági Tanács 1951. december 17-én fogadta el a Közlekedési és Postaügyi Minisztérium „KR”-tervét. (290/29/1951. sz. határozat), majd vélhetően a Honvédelmi Bizottság ezen határozata alapján teljesen új határozatot szerkesztettek: ugyanazon a számon az 1952. január 11-i keltezésű határozat már csak a Közlekedésügyi Minisztérium „KR”-tervét tartalmazta. (MNL OL XIX-A-98 214. d.) 1952. január 28-án pedig az ÚT utasította a Postaügyi Minisztériumot a KR-feladatokat ellátó Szervezési Főosztály felállítására. (15/32/1952. sz. határozat, MNL OL XIX-A-98 215. d.). Az országmozgósítási munka fedőneve volt a „Koordinációs és Racionalizálási Munka”, előbb „KORA”, majd „KR” rövidítéssel.

⁸⁷ A napirendhez tartozó előterjesztés nem maradt fenn. Ugyanakkor több későbbi, az erődítéshez kapcsolódó javaslatot is csatoltak a jegyzőkönyvhöz. Gerő Ernő 1952. február 12-i javaslatában az erődítmények építéséhez szükséges földterületet esere, vagy végső esetben kisajátítás útján kívánta biztosítani. Az ezzel foglalkozó bizottságoknak a cseréket és kisajátításokat 1952. március 10-ig kellett volna végrehajtaniuk. A Matolcsi János, az MDP KV Mezőgazdasági és Szövetkezeti Osztályának vezetője által jegyzett 1952. február 22-i, Rákosinak címzett feljegyzésből megtudható, hogy a földkisajátítások végrehajtására megalakult a Központi Operatív Bizottság. Matolcsi csatolta feljegyzéséhez a községi tanácselnököknek szóló kisajátítási utasítást is. Ugyanitt található az aláírás és fejléc nélküli, vélhetően Péter Gábertól származó, az erődítéseket „segítő” február 19-i javaslat is: „Rákosi és Gerő elvtársaknak. Azzal kapcsolatosan, hogy déli és délnyugati határunkon megindulnak az erődítési munkálatok, szükségesnek tartom, hogy az Államvédelmi Hatóság kitelepítse a megépítendő zászlóaljvédőkörletek területéről vagy azok közvetlen közelségéből a kulák vagy más politikailag megbízhatatlan elemeket. Szükséges az Államvédelmi Hatóságot utasítani, hogy zászlóalj körletek szerint állapítsa meg, hogy kik azok a személyek, illetve családok, amelyeket ki kell telepíteni. Erre vonatkozólag az Államvédelmi Hatóság teyge meg a Trojkának március 25-ig konkrét javaslatait.”

Rákosi Mátyásnak 1952. január 7-én terjesztették fel a Javaslat az Erődítési Csoportfőnökség szervezetére című dokumentumot. A szovjet tanácsadók segítségével összeállított utasítás intézkedett a HM Műszaki Parancsnokság Erődítési Csoportfőnökség és annak alárendeltségében 8 építőzászlóalj (4176 fővel) felállításáról. A csoportfőnökség február 1-jétől kezdte meg a munkát, az építőzászlóaljakat munkaszolgálatnak tekintették, ezért politikailag megbízhatatlanok, sőt, büntetett előéletűek kerültek zömében az alakulatokhoz. *Suba* 2010. 122–123. o.

Az építési csoport káder- és technikai, valamint anyagszükségletének megállapítására és biztosítására a H.B. 3 tagú operatív bizottságot állít fel. A Bizottság tagjai: Gerő, Farkas és Vas elvtárs.

Az építési csoport tehergépkocsi szükségletének biztosítására a népgazdaságból 50 tehergépkocsit kell átadni, a többi szükségletet a Honvédelmi Minisztérium biztosítja.

3.) A földalatti gyorsvasút légoltalmi kiépítésének kérdései.⁸⁸

A H.B. elfogadja a 3. számú változatot, amely teljes védelmet biztosít 12 órára, kivéve Budát, ahol a légvédelmi megerősítéseket nem kell megépíteni.

4.) A pártórség megerősítésének kérdése.⁸⁹

A H.B. nem fogadja el a javasolt emelést. Utasítja Péter elvtársat, mint az ÁVH vezetőjét, hogy a pártórség azon tagjait, akik fegyveres szolgálatra nem alkalmasak és állandóan betegeskednek, helyeztesse át az ÁVH más területére, kiegészítő szolgálatra, vagy ha szükséges, biztosítson nekik polgári elhelyezést. Helyezzük a Belső Karhatalomtól illetve a Határőrségtől csoportosítson át politikailag megbízható, teljesen egészséges harcosokat a pártórséghez.

A pártórséget le kell építeni a Szabad Népnél, a Munkásmozgalmi Intézetnél, a Parlamentnél, a szovjet tanácsadó elvtársak lakóövezetében. A Szabad Népnél és a Munkásmozgalmi Intézetnél a leépítést 1 hónap alatt be kell fejezni s mindkét helyen portásokat kell beállítani.

Az ÁVH vezetője egy hónap múlva adjon jelentést a határozatok végrehajtásáról.

5.) Az ország vadászvédelmi kérdései.⁹⁰

A mezőtúri univerzális repülőtér helyett Dunántúlon meg kell építeni két vadászrepülőteret, amennyiben a mezőtúri repülőtér költségvetése mindkettőt fedezi.

⁸⁸ A Belügyminisztérium 1952. január 10-én kelt előterjesztése hat változatban dolgozta ki az épülő budapesti Földalatti Gyorsvasút légoltalmi célú felhasználásának tervét. Az első alternatíva a maximális légoltalmi kiépítés anyagigényeit és költségkihatásait tartalmazta: föld feletti és földalatti védelmi építmények és berendezések, légoltalmi irányító központ; 10 óra üzemeltetési idővel és 10 óra tartalékolással (azaz 20 óra benntartózkodással) a légszűrés és a levegő regenerálás szempontjából. A második változat 16 óra, a harmadik pedig 12 óras benntartózkodással számolt. A negyedik változatban a budai oldalon elhagyták a földfelszíni védelmi építményeket. Az ötödik változatban a pesti oldalon a Kossuth és a Blaha Lujza téri tervezett állomások felszíni védelmi építményeit hagyták el; a hatodikban pedig a szellőzőaknáknak védelmi kiépítésénél 1000 kg-os romboló bomba helyett csak 500 kg-osra méretezték a betonozást. A teljes védelem 607 millió Ft-os költségéhez képest a 2. változat 65,6 millió, a 3. változat további 65,6 millió, a 4. változat 25 millió, az 5. 16,7 millió, a 6. pedig 2,8 millió Ft megtakarítást jelentett volna. A BM légoltalmi szempontból azt javasolta, hogy valamennyi pesti állomást és szellőzőaknát teljes értékű védelemre építsék ki, így 450,7 millió Ft-ra tették a várható kiadásokat. Házi január 21-én átvette a határozati kivonatot.

A földalatti gyorsvasút tömegóvóhelyként való kiépítésének alapfeltételeit az ÚT 245/22/1951. sz. határozta meg 1951. augusztus 27-én. (MNL OL XIX-A-98 212. d.) Majd 1951. október 22-én az ÚT határozatban (271/26/1951.) szólította fel a Belügyminisztériumot, hogy a Földalatti Gyorsvasút légoltalmi kiépítésének tervét két változatban készítse el: a csak ténylegesen óvóhelyként használt tér és a szellőzőnyílások védelmére, illetve a fentieknek túl a kijáratok és mozgólépcsők légoltalmi védelmére is. (MNL OL XIX-A-98 213. d.)

⁸⁹ Jamrich Mihály államvédelmi alezredes 1952. január 17-i jelentésében (Javaslat a Pártórség létszámának felemelésére 100 fővel) beszámolt az ekkor 1069 fős pártórség feladatairól. Az MDP PB tagjait és Dobi István miniszterelnök személyi biztosítását 70 nyomozó és gépkocsivezető végezte. (A jelentés név szerint fel is sorolta kinek hány testőre és gépkocsivezetője volt, Rákosi nevét azonban nem írták le – csak kikövetkeztethető, hogy őrá vigyázhatott 18 személyi biztosító és állt rendelkezésére 7 gépkocsivezető.) A helyszínbiztosítók végezték a rendezvényeken a vezetők biztosítását – 85 fővel. Az útvonalbiztosítók 54 fővel a „vezető elvtársak” lakásaitól a főútvonalakig tartó szakaszokat ellenőrizték Budapesten. Az objektumbiztosítók őrizték 85 fővel a Pártközpontot és környékét, az épülő óvóhelyet, a Parlament kapuit, a Kútvolgyi kórházat, a szovjet tanácsadó lakásait, valamint a „Tildy-lakást”. (Utóbbi vélhetően az 1948 augusztusától házi őrizetben lévő egykori köztársasági elnök, Tildy Zoltán lakását jelentette.) A „hálózatartó és környezetelő” részleg 29 fővel a hálózati információs munkát végezte a Pártórség zászlóalján belül (!), illetve a vezetők lakásának és a gyakran használt objektumok környékén. A 600 fős őrségi zászlóalj 114 őrhelyen adott szolgálatot vezetők lakásainál, a Pártközpontnál, a balatonligai és a balatonföldvári üdülőnél, a pártgarázsnál, a Parlamentnél, a Szabad Nép Székházánál, a Munkásmozgalmi Intézetnél és a Tildy-lakásnál. (Az itt csak „és”-sel jelölt Rákosit 20 őrhelyen 88 fő őrizte!) A fentieket egészítette ki a gazdasági hivatal és a gépkocsivezetők 132 fős csoportja. Jamrich indoklása szerint az 1951. december közepén elvégzett orvosi vizsgálat alapján 135 őrszolgálatot teljesítő pártór egészségügyi állapota miatt fegyveres szolgálatra alkalmatlannak bizonyult. Helyettesítésükre 100 fővel kívánta megerősíteni a Pártórséget, valamint egy 90 fős kiképzőszázadot létesíteni a folyamatos utánpótlásra (szabadságolások, pártiskolára vezénylés stb.). A napirendhez tartozó határozatból kivonatot kapott Péter Gábor.

Jamrich Mihály államvédelmi alezredes 1951. május 18-tól 1952 decemberéig volt az ÁVH közvetlen alárendeltségébe tartozó X/1. Osztály, a Kormány- és Pártórség vezetője. *Cserényi-Zsitnyányi* 2009.

⁹⁰ A napirendhez tartozó előterjesztés nem maradt fenn.

Mindenesetre ebben az évben egy vadászpülőteret a Dunántúlon meg kell építeni.

Rákosi elvtárs levélben kéri a Szovjetunió kormányát, hogy szükséges mennyiségű dugattyús vadászpülőgépet bocsásson rendelkezésünkre, hogy a vadászhadosztály számára időben biztosítani tudjuk a lökhajtásos gépekre való kiképzést, valamint kérjük a Szovjetunió támogatását, hogy két repülőternek éjjeli fel- és leszálláshoz szükséges berendezéseit is megkapjuk.

6.) Atomkutatás kérdése.⁹¹

A H.B. szükségesnek tartja Atomkutatási Tanács felállítását, amelynek főfeladata, hogy atombomba elleni védekezéssel kapcsolatos kutatási munkákat végezzen.

Az Atomkutatási Tanács a Fizikai Kutatóintézet mellett működjék.

A H.B. utasítja Péter elvtársat, hogy a Fizikai Kutatóintézet vezetőjét, dr. Kovács Istvánt politikai szempontból vizsgálja felül és adjon írásos véleményt a Honvédelmi Bizottságnak.

A H.B. egyetért azzal, hogy Simonyi professzor megfelelő tisztí rangban belépjen a Néphadsereg kötelékébe és mint a hadsereg tisztje dolgozzon az Atomkutatási Tanácsban.

A H.B. a párt és a kormány részéről az Atomkutatási Tanács munkájának irányításával és ellenőrzésével Farkas Mihály elvtársat bízta meg.

7.) Ellenséges rádióadók zavarása.⁹²

Az ellenséges rádióadók zavarásával kapcsolatos technikai és műszaki feladatok végrehajtását a Postaügyi Miniszter, Katona Antal elvtárs biztosítsa.

Az ellenséges rádióadók zavarásának irányítását 4 tagú bizottság végzi. A bizottság vezetője Révai [József] elvtárs, helyettese Horváth elvtárs.

A bizottság tagjai: Katona Antal postaügyi miniszter, Szirmai István, a Rádió igazgatója, Béres Pál az ÁVH-tól.

Az ellenséges rádióadók zavarásával kapcsolatos kiadásokat a Postaügyi Minisztérium költségvetésében kell biztosítani.

K. m. f.

[eredeti aláírás: Rákosi]
főtitkár.

⁹¹ A napirendhez tartozó előterjesztés nem maradt fenn. Kovács István 1950–1956 között volt a Központi Fizikai Kutatóintézet (KFKI) igazgatója. Simonyi Károly (1916–2001) fizikus a KFKI atomfizikai osztályát vezette 1952-től.

⁹² Révai József, az MDP KV Titkárságának tagja 1951. október 8-án kelt javaslatában szorgalmazta, hogy a Szabad Európa Rádió adását feltétlenül szükséges zavarni. A rádió ugyanis október 6-tól kezdve napi 12 órában és lényegesen erősebb adóval sugárzott (kb. 50 kW) Magyarországra. Révai az ÁVH, a KPM, a Kohó- és Gépipari Minisztérium és a HM képviselőinek bevonásával bizottság létrehozását kezdeményezte a zavarás tervének kidolgozására.

Szirmai István, a Magyar Rádió vezérigazgatója az MDP Titkárságához címzett 1952. január 21-i levelében az „ellenséges rádióműsorok” hazai zavarását két intézkedéssel látta megoldhatónak: egy a műszaki és adminisztratív apparátust összefogó új intézmény, illetve egy politikai, műszaki irányító szerv létrehozásával. Javasolta a „Rádió Kísérleti Intézet” felállítását a postaügyi miniszter felügyelete alatt. Az irányításra pedig egy háromtagú bizottságot létrehozni: Katona Antal postaügyi miniszter, Szirmai és Béres Pál av. örmagy részvételével. A zavarás műszaki feltételeinek kidolgozását egy háromtagú szakmai bizottságra kívánta bízni (a Postaügyi Minisztérium, a rádió és az ÁVH szakembereiből). A politikai és műszaki irányító bizottság szovjet segítséggel egy héten belül javaslatot kellett tennie a Titkárságnak a megoldásra.

Béres ekkor az ÁVH X/3. (Operatív Technikai) Osztályának vezetője volt. *Cserényi-Zsitnyányi* 2009.

17.

2. sz.

[kézzel ráírva: I[áttam] F[arkas] IV)22.]

J e g y z ő k ö n y v

a Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetősége Honvédelmi Bizottságának 1952. április 19-én d.e. 12 óraker tartott üléséről.⁹³

Jelen vannak: Rákosi Máttyás, Gerő Ernő és Farkas Mihály elvtársak.

1.) Magyarország és Románia védelmi rendszere csatlakozásának biztosítása.

A Honvédelmi Bizottság úgy határoz, hogy a román Honvédelmi Minisztérium javaslataival szemben a további tárgyalások alapjául a magyar Honvédelmi Minisztérium által kidolgozott terveket kell tekinteni és azt az illetékes szerveknek felterjeszteni.

2.) Magyarország légvédelmi rendszerének kiépítése.

A Honvédelmi Bizottság tudomásulveszi [sic!], hogy 1952. április 20.-val a vadász- és légvédelmi rendszer működésbe lép.

Megerősíti és jóváhagyja a déli légvédelmi tüzér-csapatot és a budapesti légvédelmi csoportot.

3.) Lökhatásos repülőgépjavitó-üzem kérdése.⁹⁴

A Honvédelmi Bizottság úgy határoz, hogy katonai szempontból megvizsgálandó: a tököli repülőter közelében lévő magas rádió antenna és az a tény, hogy amennyiben a repülőgépjavitó üzemet Tökölön építenék meg, nem nehezítené-e meg komolyan az üzem működését háború alatt. Ha komoly kételyek merülnének fel a Tökölön való megépítéssel szemben, úgy a lökhajtásos repülőgépjavitó üzemet Debrecenben kell megépíteni.

Az ütem kapacitása havonta 20 lökhajtásos vadász és 10 lökhajtásos bombázó [kézírással besúruva: fö]javitása.

4.) A párt és a kormány központi óvóhelyével kapcsolatos kérdések.⁹⁵

A Honvédelmi Bizottság úgy határoz, hogy az óvóhelyen háború alatt az Állami Honvédelmi Bizottságot, annak tagjait és az Állami Honvédelmi Bizottság számára legszükségesebb szerveket kell elhelyezni éspedig:

[a] Pártközpont szűk operatív szervét, [a] vezérkar operatív szervét, a népgazdaság operatív szervét, valamint az ÁVH operatív szervét.

Az óvóhelyről biztosítani kell összeköttetést a Budapesti Pártbizottság, a budapesti kerületi pártbizottságok, a megyei pártbizottságok, a legfontosabb városok és legfontosabb üzemek, elsősorban hadiüzemek felé. Továbbá biztosítani kell az összeköttetést a legfontosabb állami szervek, minisztériumok és hivatalok felé. Biztosítani kell az összeköttetést a magyar frontparancsnokság, hadseregek, hadtestek, hadosztály parancsnokságok felé. Összeköttetést kell biztosítani a légvédelmi parancsnokság, a vadászvédelmi parancsnokság és a légtalmai parancsnokság felé.

A meglévő helyiségek felosztásáról a Honvédelmi Bizottság a szemrevételezés után dönt.

5.) A lökhajtásos vadászadosztály káder kérdései.

A Honvédelmi Bizottság úgy dönt, hogy Központi Vezetőség által kiküldött bizottság vizsgálja felül a lökhajtásos vadászadosztály kádereit és teygen jelentést a párt Titkárságának.

⁹³ Egyetlen napirendhez tartozó előterjesztés sem maradt fenn.

⁹⁴ Az Üzemgazdasági Tanács 1952. június 16-i ülésén tárgyalta a tököli repülőgép-javitó üzemről. Az ÚT 14/41/1952 sz. határozatában előírta, hogy a HM a tököli repülőternél lévő egyik csarnokot adja át a Középgépipari Minisztériumnak. A telephelyen Pestvidéki Mechanikai Üzem néven kívántak repülőgép-javitó üzem létesíteni, amelynek célja lökhajtásos gépek javítása, valamint a Debrecenbe tervezett újabb repülőgép-javitó szakembereinek kiképzése. MNL OL XIX-A-98 218. d.

⁹⁵ Nem világos, hogy a 3-as Bizottság melyik objektumról döntött. Az utolsó mondat azt sugallja, hogy már meglévő objektumról van szó. Ebben az esetben ez nem lehet az F-4 jelű fentebb említett bunker, mert annak építése csak 1952. május 1-jén kezdődött meg. Valószínűbb, hogy a P-50 kódjelű kormányóvóhelyet jelöli, amely a két világháború között épült a Várhegy belsejében, és 1950-tól jelentősen kibővítették. Jamrik Levente adatai szerint a Honvédelmi Tanácsnak külön ülésterem készült. (Lásd http://falanszter.blog.hu/2012/10/13/meg_ma_is_szupertitkos_a_horthy_epitette_gigabunker) Az Üzemgazdasági Tanács 1951. január 15-én 49/7/1951. sz. határozatával döntött a P-50 létesítmény 1951. évi munkalatairól. MOL XIX-A-98 206. d.

6.) Atomvédelmi Tanács kérdése.

A Honvédelmi Bizottság jóváhagyja az Atomvédelmi Tanács következő összetételét:

Jánossy Lajos, Dr. Szamosi Géza,
Kónya Albert, Dr. Bognár Dezső,
Dr. Kovács István, Dr. Wald Béla,
Dr. Simonyi Károly, Dr. Tarján Rezső.

A Tanács titkárára és egy építési statikus tagra vonatkozólag Farkas elvtárs tegyen javaslatot a Honvédelmi Bizottság legközelebbi ülésére.⁹⁶

7.) Tanácsadók kérdése.

A Honvédelmi Bizottság hozzájárul ahhoz, hogy Zolotov Alexander Nikonorovics szovjet elvtárs – aki a Sztálin politikai tisztí Akadémia főtanácsadója – a Magyarországon való tartózkodásának meghosszabbítását kérjük a Szovjetunió kormányától.

A Honvédelmi Bizottság elfogadja azt a javaslatot, hogy a Sztálin politikai tisztí Akadémiára, annak dialektikus és - történelmi materializmus tanszékére egy évre tanácsadót kérjünk.

A Honvédelmi Bizottság hozzájárul ahhoz is, hogy egy csatabombázó szakképzettségű tanácsadót kérjünk a Szovjetunió kormányától.

8.) Határzónából való kitelepítések.⁹⁷

A Honvédelmi Bizottság elfogadja az Államvédelmi Hatóság vezetőjének javaslatát a határzónából való kitelepítésekre vonatkozólag.

Felhívja az Államvédelmi Hatóság vezetőjét, hogy a kitelepítés gondos egyéni kiválogatás alapján történjék és biztosítsa annak szervezett, fegyelmezett végrehajtását.

Tárgyalja ki az állami gazdaságokkal a kitelepítettek elhelyezésének kérdését.

Az Államvédelmi Hatóság vezetője tegyen külön jelentést és javaslatot a Honvédelmi Bizottságnak Szeged város politikailag megbízhatatlan egyénektől való meg tisztítására.

9.) Új (Kraszovszki-féle) [sic!] háromszögelésre való áttérés.⁹⁸

A Honvédelmi Bizottság az új (Kraszovszki-féle) háromszögelésre való áttéréssel kapcsolatos javaslatot elfogadja.

Felhívja a Honvédelmi Minisztert, hogy az eddig elkészített térképeket továbbra is használja és az áttérésnél biztosítsa a legszigorúbb takarékoságot.

K. m. f.

[eredeti aláírás: Rákosi]
főtitkár.

⁹⁶ Jánossy Lajos (1912–1978) asztrofizikus, 1951-től a KFKI Kozmikus Sugárzási Laboratórium vezetője. Szamosi Géza ugyancsak a KFKI-ban az Elméleti Fizikai Csoportot vezette. Kónya Albert (1917–1988) fizikus, 1950–1952 között a Miskolci Nehézipari Műszaki Egyetem Fizikai Tanszékének vezetője. Wald Béla (1904–1960) röntgenológus, a Rádium és Röntgen Intézet, majd 1952-től az akkor létrehozott Országos Onkológiai Intézet vezetője. Tarján Rezső (1908–1978) fizikus, matematikus, ekkor a Posta Kísérleti Allomás helyettes vezetője volt.

⁹⁷ A napirendhez tartozó határozatból kivonatot kapott Péter Gábor.

⁹⁸ Feodoszjij Nyikolajevics Kraszovszkij (1878–1948), orosz asztrogeodéta, a szovjet Geodézia, Légi Felmérés és Térképészet Központi Intézetének megszervezője. Az 1930-as években korabeli pontossággal meghatározta a Föld méreteit és alakját. A Szovjetunió 1941-es náci lerohanását követően a szovjet térképek megváltoztatták az alapfelületet a Bessel-félfőlől a Krassovszkij-féle ellipszoidra. (Az eltérő matematikai közelítés miatt a tereptárgyak koordinátái megváltoznak, ami különösen a tüzérség számára jelent komoly problémát.) Ezután a Szovjetunióban minden térképre ráírták, hogy az 1942-es koordináta rendszer szerint készült, hogy a régi térképektől megkülönböztessék azokat. Magyarországon a haderő szovjetizálásának részeként tanácsadó érkezett a Honvéd Térképészeti Intézetbe is. 1949-ben elrendelték a topográfiai térképek szovjet mintájú elkészítését, ugyanakkor azt nem közölték, hogy 1942-es koordináta rendszerű térképeket kérnek, ezért régi rendszerben készültek a térképek. Németh Ferenc mk. őrnagy visszaemlékezése szerint 1952 végén vált nyilvánvalóvá a fatális tévedés, ugyanis Magyarország keleti határszélének térképszelvényei nem illeszkedtek a szovjet térképekkel, sőt, az egyik koordinátában kb. 600 m különbség volt. Lásd részletesen: *Németh Ferenc*: Hat év a Honvéd Térképészeti Intézetben. In: *Skerletz Iván – Papp-Váry Árpád – Hegedűs Ábel* (szerk.): *Térképvilág. A Magyar Térképbarátok Társulata első negyedszázada* (1981–2006). Budapest, 2006. 102–105. o. Ehelyütt szeretném megköszönni Hegedűs Ábel, a HM Hadtörténelmi Intézet és Múzeum Térképtára munkatársának segítségét.

Farkas Mihály előterjesztésére a Minisztertanács 1952. április 25-én elfogadta 431/7/1952. sz. határozatát, A geodéziai és térképészeti munkáknál áttérés a Kraszovszkij-féle ellipszoidra címmel. A bizalmas határozatot nem kellett kihirdetni. MNL OL XIX-A-83-a 52226 sz. mikrofilm.

18.

3. sz.

J e g y z ő k ö n y v

a Honvédelmi Bizottság 1952. június 7-én d.e. 11 órakor tartott üléséről.⁹⁹

Jelen vannak: Rákosi Mátvás, Gerő Ernő és Farkas Mihály elvtársak.

1.) A 4. lövész hadosztály próbamozgósítása.¹⁰⁰

A Honvédelmi Bizottság az előterjesztést elfogadja azzal, hogy a Honvédelmi Minisztérium tárgyalja meg Bebrics elvtárral:

irányítson megfelelő számú gépkocsit Szabolcs-Szatmár megyébe, ahol a próbamozgósítás egybeesik a burgonyaszedéssel.

Szükség esetén hasonló szempontból Borsod-Abaúj-Zemplén megyében is gondoskodjon gépkocsi pótlásról.

2.) Vadászvédelmi együttműködés Szovjetunióval, Csehszlovákiával és Romániával.¹⁰¹

A Honvédelmi Bizottság jóváhagyja a Szovjetunióval, Csehszlovákiával és Romániával megkötött vadász légvédelmi együttműködés tervét.

3.) Lokátorok gyártása.¹⁰²

A Honvédelmi Bizottság elvben hozzájárul a MOSZT 2. és LUCS-típusú lokátorok gyártásához.

⁹⁹ 1952. június 6-án Farkas Mihály megküldte Rákosinak „A Trojka napirendi pontjai” című előterjesztését. Ebben a következő pontok tárgyalást javasolta: 1. A 4. lövész hadosztály próbamozgósítása. 2. Vadászvédelmi együttműködés. 3. Lokátorok gyártása. 4. Néphadsereg akadémiáin és tisztképző intézetein hároméves képzésnek a bevezetése. A Meghagyási Bizottság titkáranak a kérdése. 6. Kormányrepülőgépnek a kérdése. A tervezett 1., 3. és 4. ponthoz részletes előterjesztést is csatolt, ezeket lásd alább a jegyzőkönyv megfelelő pontjánál. Farkas előterjesztésének másodpéldánya megtalálható miniszteri iratai között is, lásd: Honvédelmi miniszter magánlevelei. HL MN HM Elnökség 1952/T. 1. d. 2. cs. 353–358. o.

¹⁰⁰ Farkas Mihály 1952. június 6-i előterjesztésében javasolta, hogy az október elejére tervezett hadtestméretű hadgyakorlattal kapcsolatban hajtsák végre a 4., „B” típusú lövészhadosztály próbamozgósítását, és az a „zöld fél szerepében” vegyen is részt a gyakorlaton. „Mo zgósítási terveink, intézkedéseink, amelyet a Trojka már múlt évben jóváhagyott, részleteiben is ki vannak dolgozva.” – fogalmazott a miniszter. A próbamozgósítással fel kívánta mérni, hogy a helyi hadkiegészítő parancsnokságok mennyire sajátították el feladataikat.

A fentiekben közölt jegyzőkönyvekben nincsen nyoma annak, hogy a Honvédelmi Bizottság komplett mo zgósítási terveket jóváhagyott volna.

¹⁰¹ A napirendhez tartozó előterjesztés nem maradt fenn.

¹⁰² Farkas Mihály 1952. június 6-i előterjesztésében közölte, hogy a Középgépipari Minisztérium már korábban megkapta a P3A típusú lokátor technikai dokumentációját, amelyet addig a TAKI pincéjében tároltak. A „napokban” várták a „Moszt–2” lokátor, illetve júliusban a „Lucs” lokátor technikai dokumentációjának átadását. A hazai légvédelmi tüzéség fejlesztése érdekében a honvédelmi miniszter javasolta a két utóbbi típus gyártásba vételét. Ehhez további intézkedéseket tartott szükségesnek a Középgépipari Minisztériumnál, és a TAKI vezetésének mielőbbi megoldását sürgette.

Az önálló hadiipari főhatóság, a Középgépipari Minisztérium felállításáról 1951. december 30-án döntött az Üzemgazdasági Tanács. A minisztérium megszervezéséről, annak hatás- és feladatkörének megnevezése nélkül, nyilvános jogszabályként az 1952. évi I. törvényerejű rendelet intézkedett. Az Országgyűlés az 1953. évi VI. törvénnyel, július 7-i hatállyal módosította a Magyar Népköztársaság Alkotmányát, és a Középgépipari Minisztériumot Kohó- és Gépipari Minisztériummá vonták össze az Általános Gépipari Minisztériummal és a Kohászati Minisztériummal. Lásd részletesen: *Germuska Pál*: A hazai hadiipar szervezeti keretei és irányítása, 1945–1980. *Hadtörténelmi Közlemények*, 125. (2012) 3. sz. 730–735. o.

1950. december 16-án döntött az Üzemgazdasági Tanács az ígéretesnek tűnő hazai lokátor-kutatás egy intézménybe való koncentrálásáról: 1951. júniusig kívánták összevonni a Távközlési Kutatóintézetben (TAKI) a témával foglalkozó műhelyeket (33/5/1950. sz. határozat, MNL OL XIX-A-98 204. d.). Az ÜT 1952. március 17-én elrendelte, hogy a TAKI-ban egy külön fordítóosztályt kell szervezni 10–15 fordítóval, 15–20 rajzolóval, valamint gépirókkal a szovjet dokumentációk fordítására és adaptálására. (49/35/1952. sz. határozat, MNL OL XIX-A-98 216. d.)

A TAKI-ban foglalkoztak tüzéségi lokátor, távelfelderítő lokátor és közelfelderítő lokátor fejlesztésével is. Majd 1952-ben kapta feladatul két szovjet lokátor – a „Moszt” (magyar fedőneven: „Duna”) légvédelmi felderítő, illetve a „Lucs” („Dráva”) tüzéségi lokátor – dokumentációjának adaptálását. A feldolgozás segítése érdekében két szovjet tanácsadó is érkezett, akik a két radartípus gyártásának elindítását is felügyelték az újonnan alapított Finommechanikai Vállalatnál. *Komporday Aurél*: A hradástechnikai hadiipari tevékenység fejlődésének története 1980-ig. Kézirat, 1985. HL MN Különgyűjtemény, A IV/B–33., 121., 125–128. o.

Farkas elvtárs 3 héten belül közölje Zsofinyecz elvtárrsal, hogy a hadseregnek a jelenlegi sémák alapján 2 évre előre hány lokátorra van szüksége. Zsofinyecz elvtárs állítsa össze, milyen ütemben tudják elkészíteni a lokátorokat és mire van szükség a gyártáshoz.

Kossa elvtárrsal sürgősen meg kell tárgyalni Ács Ernő elvtársnak (a Műszeripari Kutatóintézet igazgatója) a TÁKI igazgatójává való kinevezése kérdését.

Meg kell vizsgálni, kit lehetne Ács elvtárs helyére adni a Kohó- és Gépipari Minisztériumnak. Az AVH adjon információt Ács Ernőről a Honvédelmi Bizottságnak.¹⁰³

4.) Néphadsereg Akadémián és tisztképző intézeteiben hároméves képzés bevezetése.¹⁰⁴

A Honvédelmi Bizottság az előterjesztést jóváhagyja.

A Honvédelmi Minisztérium vegyen irányt honvédségi állami középiskola megnyitására 1953. szeptember 1-re.

5.) Meghagyási Bizottság titkárnak kérdése.¹⁰⁵

A Meghagyási Bizottság titkárára vonatkozó javaslatot két héten belül a Honvédelmi Bizottság elé kell terjeszteni.

6.) Kormányrepülőgép kérdése.¹⁰⁶

A Honvédelmi Bizottság elhatározza a kormányrepülőgép kicserélését.

Rákosi elvtárs írjon levelet a Szovjetunióba és rendeljen egy LI 2. típusú repülőgépet.

7.) Szovjet tanácsadó elvtársak Magyarországon tartózkodásának meghosszabbítása, illetve új tanácsadók kérése.¹⁰⁷

A Honvédelmi Bizottság elyben hozzájárul:

a 3 évet az idén betöltött szovjet tanácsadó elvtársak helyére új tanácsadók kéréséhez,

egy sor tanácsadó elvtárs vezénylési idejének 1 évvel való meghosszabbítási kéréséhez.

¹⁰³ Péter Gábor 1952. június 19-i dátummal nyújtotta be kétoldalas jelentését Ács Ernőről. Eszerint 1951 februárjában került a Műszeripari Kutatóintézet élére, és 1952-ben Kossuth-díjat kapott. Az AVH nem emelt kifogást személye ellen.

¹⁰⁴ Farkas Mihály 1952. június 6-i előterjesztésében javasolta, hogy az 1952/53-as tanévtől a Honvéd és Sztálin Akadémián, valamint a tisztképző intézetekben az addigi két év helyett háromra emeljék a képzés időtartamát.

Az előterjesztésben nem említett honvédségi középiskola, a II. Rákóczi Ferenc Katonai Középiskola 1953 őszén kezdte meg működését Esztergomban, majd következő évben Budapestre, Mátyásföldre költözött. 1958. szeptember 15-i hatállyal aztán megszüntették. *Kovács Tibor – Földesi Ferenc: Jutastól Szentendrétig. Altszti- és tiszthelyettesképzés a magyar haderőben. Budapest, 2012. 62–66. o.*

¹⁰⁵ Bata István altábornagy, vezérkari főnök 1952. június 6-i előterjesztésében (Előterjesztés a meghagyási bizottság felállításával kapcsolatban) ismertette, hogy a Meghagyási utasítás 1951. április 21-én elkészült a honvédelmi miniszter parancsa alapján. 1951. június 3-án az utasítást jóváhagyta a Párt. (Mint fentebb láttuk a Honvédelmi Bizottság 1951. június 2-án tárgyalta a témáról.) Bata szerint a „Párt jóváhagyta a meghagyási bizottság tagjainak névsorát és ezzel egyidejűleg Gerő Elvtárs megbízta Friss [István] elvtársat, hogy tegyen javaslatot a bizottság mellett működő titkár és titkársági munkatársak személyére vonatkozólag”. Am az azóta eltelt 8 hónapban nem sikerült létrehozni a titkárságot, nem működött a bizottság. „A meghagyási bizottság munkájának hiánya azt eredményezheti, hogy az általunk elkészített mozgósítási tervek realizálása igen nagy mértékben csökken, sőt ezen túlmenően az esetleges mozgósítási terv végrehajtását a népgazdaságra vonatkoztatva KR tervek végrehajtását a legjelentősebb mértékben dezorganizálhatja.” A vezérkar ki is dolgozta ráadásul 6 minisztérium és 5 főhatóság meghagyási javaslatát. Ezért mihamarább intézkedés szükséges.

Az 1., 3., 4. és 5. pont határozataiból kivonatot kapott Farkas Mihály.

¹⁰⁶ A napirendhez tartozó előterjesztés nem maradt fenn. Zsaludek Endrének a Li-2-es repülőgép történetével foglalkozó honlapja szerint a 18436306 gyártási számú, Li-2P típusú repülőgép szolgált kormánygépként. A Budaörsön állomásozó 16. vegyesrepülő század kötelékébe tartozó, utasszállító kialakítású gép 1950. szeptember 19-én érkezett Magyarországra. 1952. december 12-éig használták a gépet, amikor Kunmadarason a leszállásnál az erős oldalszél miatt a kifutópályáról lesodródott, és olyan mértékű sérüléseket szenvedett, hogy le kellett selejtezni. Lásd: www.li-2.hu

Fentiek alapján nem egészen érhető, miért kívánta a Trojka lecserélni a gépet egy ugyanolyan típusra.

¹⁰⁷ A napirendhez tartozó előterjesztés nem maradt fenn.

8.) Szovjet vendégalakulatok gazdasági irányú kérdései.¹⁰⁸

Rákosi elvtárs tárgyalja meg Szviridov elvtárssal a kérdést abban az értelemben, hogy az összeg nagysága a két kormány tárgyalását teszi szükségessé.

K. m. f.

[eredeti aláírás: Rákosi]
főtitkár.

¹⁰⁸ Janza Károly vezérőrnagy, a Magyar Néphadsereg Hadtápszolgálatának főnöke, honvédelmi miniszter-helyettes jelentésében (Feljegyzés Rákosi Mátyás Elvtársnak, a Magyar Dolgozók Pártja Főtitkárának. Magyarországon lévő Vendégalakulatok költségei, melyeket a Magyar Néphadsereg biztosít. 1952. július 2. – a dátum vélhetően elírás, mert az iratra rávezetett iktatószám 1352/VI.3.; azaz júniusi) összegezte a Magyarországon állomásozó „vonalbiztosító” szovjet alakulatok ellátási költségeit. Erre mindösszesen 105 millió Ft-ot irányoztak elő, amelyből a 25 milliót kitevő közüzemi díjat a Szovjet Hadsereg negyedévente visszatérített. A többi 80 millió kiadás a következőkből tevődött össze: karbantartási költségek 3 millió Ft, gyümölcsbeszerzés 4 millió Ft, valamint különféle beruházások. Ezen kívül a néphadsereg készleteiből mintegy 10 ezer fő elhelyezéséhez szükséges felszerelést (ágy és ágynemű, szalmazsák, bútorzat és laktanyaberendezés) adott kölcsön a szovjeteknek, 15 millió Ft értékben.

SZEMLE

KATHRYN HURLOCK

BRITAIN, IRELAND AND THE CRUSADES, C. 1000–1300

(*British History in Perspective. Ed. Houndsmills, Basingstoke, Palgrave Macmillan, 2013. 222 o.*)

A szerző, a manchesteri Metropolitan University középkori történelem oktatója rendkívül nehéz feladatra vállalkozott, amikor egy vékonyka, részben népszerűsítő jelleggel írott könyvecskében tett kísérletet arra, hogy az angol szigeteknek a klasszikus keresztes háborúkkal való kapcsolatát összefoglalja. A téma a magyar olvasóknak sem ismeretlen, hiszen Bárány Attila az utóbbi években foglalkozott a Nikápolyi hadjáratban részt vett angolok kérdésével,¹ ami egyébként teljesen kimaradt jelen kötetből. A kötet erőssége ugyanakkor, hogy rendkívül jól szerkesztett, s a címnek megfelelően szigorúan szelektálja mondanivalóját. Elsőként egy általános historiográfiai és angol történelmi áttekintést talál az olvasó, amit a hadjáratok toborzásának és finanszírozásának, a résztvevők számának, a politikai jelleg erősödésének, belpolitikai hatásuknak, végül a lovagrendek szigetországbeli történetének a bemutatása követ.

A keresztes hadjáratok szervezése vonatkozásában világosan érzékeli, hogy a határkö III. Ince pápa tevékenysége, amittől kezdve a hadjáratok sokkal szervezettebbé válnak, a hadjáratokat formalizálják, központilag irányítják. A nagy megrázkódtatás, Jeruzsálem elvesztése után a Harmadik hadjárat finanszírozására II. Henrik bevezette a – rögtön nagy népszerűtlenségre szert tevő – Jeruzsálem elfoglalójáról elnevezett Saladin-adót, ami aztán a későbbiekben is mintául szolgált a rendkívüli adók kivetésére. Nem sokkal később, rögtön Richárd király fogságból való kiváltására vetettek ki 25 százalékos, hallatlanul magas adót 1194-ben. Maga az adó az egyházi és világi birtokok ingóságainak és jövedelmeinek egy évi 10 százalékos adóját jelentette, ami alól számos mentességet adtak (lovak, könyvek, ruházat stb.) További kibúvást jelentett, ha valaki felvette a keresztet, hiszen akkor természetben, részvételével rója le adóját. A szigetországiak személyes részvétele csak fokozatosan vált gyakorlattá, először 1128-ban toboroznak Angliában és Skóciában, ekkor személyesen jelenik meg Hugh (Hugo) de Payens, majd Heraclius jeruzsálemi pátriárka. A helyi lakosság érzékenységét, nyelvi hátterét a prédikálók maximálisan figyelembe vették, így 1217-ben Londoni Henrik, a dublini érsek Írországból az anglo-norman telepesekekhez, míg társa, Mellifont ciszterci apátja az őslakos írekhez szólt. A direkt szóbeli agitációt szervesen egészítették ki a templomokban tartott imádságok, mint például a Szt. Pál katedrálisban 1188-ban, vagy a szentfölddel kapcsolatba hozható ereklyék, így a Szent Verré, közszemlére és tiszteletre való kihelyezése. Nem véletlenül az első, részleteiben ismert toborzó körút is 1188-hoz kapcsolódik, amikor azt Baldwin, Canterbury érseke irányította, s azt a beszédekben résztvevő Gerald of Wales részletesen lejegyezte. Állítólag 3 ezren vették fel a keresztet, miközben a király szabadulni igyekezett a wales-i bajkeverőktől, akik lázadoztak ellene.

Egy keresztes hadjárat pénzügyi igénye hatalmas volt, amit II. András magyar király esetében még soha nem vizsgáltak. 1189-ben Oroszlánszívű Richárd az adó kivetése mellett számtalan méltóságot is pénzért értékesített, mint a kortársak mondták, „még Londont is eladta volna, ha akadt volna vevő rá”. A királyi bevételeket 1188-ban kétszeresére növelte, igaz, a hadjáratra való felkészülés jegyében annak jelentékeny részét otthon költötte el hajókra, felszerelésre és utánpótlásra, a hazai gazdaságot élnékitve. A Szentföld javára beszedett adót rendszerint egyházmegyei keretek között szedték, de a világi klérus mellett a ferencesek és domonkosok is aktív szerepet vállaltak. A pénz országból való kivitele számos esetben vitára adott okot, mivel a pénz célszerű és jogos

¹ *Had történelmi Közlemények*, 118. (2005) 3. sz. 517–572. o., legutóbb *Uő*: I. Edward és a tatár veszély témájáról magyarul: *Had történelmi Közlemények*, 122. (2009) 2. sz. 251–280. o. és angolul: *Annual of Medieval Studies at Central European University*, 16. (2010) 202–223. o.

felhasználását nem látták biztosítottak, vagy egyszerűen a királyi kincstárban volt rá nagyobb szükség. Komoly bevételt jelentett, amikor a keresztes fogadalom megváltása gyakorlattá vált, ami a nők és gyermekek esetében volt a legindokoltabb. Különleges esetét képezte a finanszírozásnak, amikor valami büntetés, esetleg bírósági ítélet vagy megváltásaképpen kellett a Szentföldre menni, illetve annak javára adakozni. Ez történt Becket Tamás meggyilkolása után II. Henrikkel, akinek 200 lovag egy éves ottani tartózkodását kellett állnia, s a tényleges gyilkosokat is hasonló jellegű büntetés sújtotta. Az adót ott lehetett beszélni, ahol a politikai viszonyok megengedték, egyébként az egyes területek, mint 1251-ben Skócia, függetlenségére hivatkozva hallani sem akart róla. Előzőleg pedig 1189-ben Vilmos skót király a Saladin-adó beszédésének engedélyezése fejében komoly kedvezményeket csikart ki Richárdtól.

A nagyarányú személyes részvétel kezdetei is a XII. század végével kezdődnek, amikor II. Henrik felveszi a keresztet, de arra hivatkozva, hogy országát fenyegetik a walesiek és skótok, annak teljesítését fiára, Oroszlánszívű Richárdra hagyja. III. Henrik esetében is fia, Edward volt az, aki eljutott a Szentföldre, s esetében ugyanazt emlegetik a történészek, mint II. Andrásnál, hogy utazás alatt olyan harci tapasztalatokra tett szert a hadszervezés és logisztika területén, melynek egész további életében hasznát látta. A nemesek és lovagok részvétele mindig a király személyes jelenlététől függött, egyébként pedig a 1204-es V. keresztes hadjárat idején volt kimagasló, még a király távolléte ellenére is. Skóciában a csúsz 1270-re tehető, amikor erre dinasztikus kapcsolatok adnak magyarázatot, mivel II. Sándor özvegye a jeruzsálemi király fiának lett a felesége. Egyúttal az 1270-es volt az utolsó, nagy részvételt kiváltó vállalkozás, amelyen Angliából és Írországból is részt vettek.

Rendkívül érdekesek a politikai keresztes hadjáratokra vonatkozó fejtegetések, azaz a nem szentföldi céllal hirdetett hadjáratok esetei. II. és III. Incétől kezdve bevett gyakorlattá vált, kezdetben elsősorban a pápaság szicíliai ellenfeivel szemben. De éppen a magyarországi tatárjárás idején a tatárok ellen is meghirdettek ilyet, igaz komolyabb eredmény nélkül. Még érdekesebb az a jelenség, maikor Anglián belül a királlyal szembeálló keresztes terminológiával felvértezve védik igazukat, mint a Földnélküli Jánossal szembeálló bárók. János halála után, a gyermek király, III. Henrik érdekében a franciák ellen vívott háborút aztán maga a pápa is keresztes jellegűnek minősítette. Ennek hátterében nyilván az állhatott, hogy az európai válságok megakadályozzák az európai uralkodók szentföldi együttműködését, így azok felszámolása megegyezik a keresztes háborúk céljaival, még ha azokat nem is a Szentföldön vívják. Hasonló politikai és ideológiai felhangokat kap Simon Monfort mozgalma, aki maga is korábbi keresztesként vezette a felkelést III. Henrikkel szemben, s hívei 1264-ben fehér keresztet visznek magukkal a csatába, sőt még oldalukon Becket Tamás megjelenését is vizionálták a csatában. Egyúttal kihasználhatták a körülményt, hogy III. Henrik bár felvette a keresztet, nem teljesítette fogadalmát, melynek jogi következményeivel kellett szembenéznie. Hasonlóan izgalmas kérdés, hogy II. Henrik idején Írország meghódítását keresztes háborúnak tekintették-e, s a pápai „Laudabiliter” bulla eredeti-e? Más a helyzet az első skót függetlenségi háború idején, amikor az angol uralkodó, I. Edward már felvette a keresztet, így a skótok azzal voltak vádolhatók, hogy harcukkal akadályozzák a király részvételét, igaz, skót oldalról is keresztes érveléssel vágtak vissza.

A könyv mellett, hogy remekül összefogott áttekintését nyújtja a keresztes háborúk kül-, belpolitikai, finansziális és jogi hátterének, a lovagrendek szerepének és pénzügyi jelentőségének, érzékletesen mutatja be a szigetország egyes tartományai és királyságai közötti alapvető különbségeket és ellentéteket, melyek felett a kontinentális olvasó sokszor átsiklik. Az angolszász igényes népszerűsítő olvasmányok legjobb hagyományait követő kötet a sorozat egyik sikerült darabjának tekinthető.

Veszprémy László

JOHN JEFFERSON

**THE HOLY WARS OF KING WLADISLAS AND SULTAN MURAD:
THE OTTOMAN–CHRISTIAN CONFLICT FROM 1438–1444***(History of Warfare 76. Ed. Brill, Leiden, 2012. 514 o.)*

Régóta vártunk egy, a Várnai hadjáratot és előzményeit bemutató monográfiára. A kötetet mintegy előkészítette a jeles oszmanista, Colin Imber forráskötete,² ami nyilvánvalóvá tette, hogy a hazai történetírásban még a források számbavétele sem történt meg a maga teljességében. Jelen kötet szerzője 2011-ben szerezte doktori fokozatát a mainzi egyetemen, vélhetően a kötetben olvasható témában. Annak köszönhetően, hogy Krakóban szerezte fokozatát, a szláv szakirodalmat alaposan ismeri, ami az egyúttal lengyel király, I. Ulászló esetében igen szerencsés. Tájékozódását arab és török nyelvtudása is segítette (nyilván ezért tartozik az amerikai 66th Military Intelligence Group állományába), így elmondható, hogy az eddig jórészt Bistra Cvetkova – ideológiailag is szűklátókörű, ám magyarul is olvasható – munkájára korlátozódó képünket jelentősen kiszélesítette. Előrebocsátva, csak sajnálhatjuk, hogy nem konzultált magyar szakemberekkel, s megelégedett Szakály Ferenc, Engel Pál, Borosy András, Fügedi Erik, Held József idegen nyelven olvasható munkáival. Az már valóban meglepő, hogy a magyar törvények fordításában nem használja Bak János sorozatát,³ illetve figyelmen kívül hagyta Ágoston Gábor angol nyelvű munkáit, vagy éppen M. Spremic Brankovicsról szóló, Belgrádban, 1999-ben megjelent monográfiáját. Az esetleges hiányoknál azonban sokkal nagyobb a hazai olvasó nyeresége azzal, hogy egy helyen találja a kérdésre vonatkozó nemzetközi szakirodalom és források színe javát.

Az újabb eredményeket Engel csak magyarul megjelent munkáiból, részben Pálosfalvi Tamás tanulmányaiból⁴ ismerhette volna meg. Részletesen foglalkozik Hunyadi marosszentimrei–vaskapui győzelmével, s ebben szemmel láthatóan földrajzi problémái támadtak, sőt, Hunyadi személyes jelenlétével is számol a csatában, míg például újabban Pálosfalvi Tamás szerint Hunyadi Temesvárról figyelte az események alakulását, s így tudott a Vaskapunál csapdát állítani. Általában a magyar résztvevők azonosítása a külföldi források alapján rendkívül bizonytalan, s a hazai történetírásban a részletes tanulmányok megírására – felhasználva a teljes okleveles anyagot – még csak véletlenszerűen került sor. Sok esetben a lábjegyzetekből sem derül ki, hogy állításait mire alapozza, például hogy Zsigmond lengyel vitéze a Sárkányrend tagja lett volna (133. o.). (A szerző Hosszú hadjáratról szóló tanulmányát még nem értem el.⁵)

A kötet alapos bevezetést nyújt a török és magyar hadszervezetbe, a törököknek a Balkánon folytatott harcaiba 1442-ig. Ezt alapvetően a hozzáférhető nemzetközi szakirodalom alapján teszi, magyar vonatkozásban azonban hiányolhatók Kubinyi András részben németül is hozzáférhető tanulmányai, vagy a részletesen tárgyalt Tallóci-testvérek esetében Mályusz Elemér alapvető tanulmánya. A bonyolult közép-európai, különösen erdélyi etnikai képlettel igyekszik megbirkózni, bár az erdélyi helyzet (s annak a romániai szakirodalomban közölt értelmezései) többször próbára teszi. Használja a hazai forráskiadásokat, kár, hogy a Magyar Országos Levéltár és ARCANUM által létrehozott középkori könyvtár lehetőségeit nem látszik ismerni. Zsigmond magyar király esetében a király képét és jelentőségét átértékelő legújabb német nyelvű szakirodalom nyomokban sem tűnik

² The Crusade of Varna, 1443–1445. Crusade Texts in Translation. Burlington, 2006. Interneten hozzáférhető a teljes kötet: <http://books.google.hu/books?id=xauaoghuc3cC&pg=PA36&lpg=PA36&dq=The+Crusade+of+Varna,+1443%E2%80%931445,+Crusade+Texts+in+Translation.&source=bl&ots=Vurk41MMcq&sig=v1wYo-YPQXoB6qiHuhloGOuEGug&hl=en&sa=X&ei=J16LUbyvHOKr4AS1hYGgDQ&ved=0CFUQ6AEwBg#v=onepage&q=The%20Crusade%20of%20Varna%2C%201443%E2%80%931445.%20Crusade%20Texts%20in%20Translation.&f=false> (Az utolsó letöltés időpontja: 2013. május 9.) Ismertette *Vészprémy László, Hadtörténelmi Közlemények*, 119. (2006) 4. sz. 1104–1105. o.

³ The Laws of the Medieval Kingdom of Hungary. Decreta Regni Mediaevalis Hungariae, 1000–1490. 3 vols. Ed. Charles Schlacks Jr. Bakersfield, 1989–1997.

⁴ Pálosfalvi Tamás: Az 1442. márciusi török hadjárat. Adalékok Hunyadi János első török ellenes harcaihoz. *Történelmi Szemle*, 43. (2001) 43–54. o. és *Uő*: Nikápolytól Mohácsig 1396–1526. Budapest, 2005.

⁵ The Ottoman–Hungarian Campaigns of 1442. *The Journal of Medieval Military History*, 10. (2012).

fel, például technikai újítások iránti fogékonysága, tűzfegyverek iránti vonzódása stb. vagy éppen legújabb, a galambóci csatáról szóló tanulmányunk.⁶ Érthetően érdemi mondandójának lényegét Zsigmond és Albert uralomváltásának időszakára helyezi, s az első katonai akció, amelyiknek nagy figyelmet szentel, az 1437-es kruševaci magyar betörés. Hasonlóképpen jó érzékkel emeli ki Belgrád (Nándorfehérvár) 1440-es sikeres megvédését, s nyújtja az ostrom széles forrásbázison alapuló bemutatását (235–246. o.). Helyesen mutat rá, hogy a firenzei egyházi unióból következő keresztes háború kötelezettsége először Albertre nehezedett, amitől csak halála mentette meg, s logikusan várták annak teljesítését I. Ulászlótól.

A Hosszú hadjárat kapcsán felteszi a hazai történészek által is vizsgált kérdést: valóban siker volt-e? Készséggel elismeri, hogy a stratégiai célt, a török főváros elfoglalását nem érte el, a zlaticei csata nem nevezhető keresztény sikernek, a visszavonulás pedig viszontagságos volt. Mégis e részeredmények is komoly hatással voltak az oszmán belpolitikára, s komoly válsághullámokat gerjesztettek. Ennek része volt, hogy a bizánciak a Peleponnészoszt védő Hexamilion vonalat ismét megerősítették, s fenntartotta a nyugati segítség illúzióját. Mindmáig kérdés, hogy a Hosszú hadjárat egy biztató kezdetnek tekinthető-e vagy éppen súlyos figyelmeztetésnek a jövőre nézve? A hadjáratnak úgy tűnik, mindkét olvasata lehetséges, a kortársak s jelen mű szerzője is az előbbi részesítették előnyben. Meglehet, nagy hangsúlyt kap a Magyarországot (és ezzel együtt Európát) védő ütközőállamok rendszere a könyvben, s utólag joggal merül fel, hogy a támadó hadjáratok helyett nem inkább ezt a rendszert kellett volna-e továbbfejleszteni s az ország védelmi potenciáját erősíteni, kihasználva a Birodalom 1443–1444-es megingását és válságát.

A kutatást mindmáig foglalkoztatja és megosztja, hogy a török ellenes katonai sikerek után érdemes volt-e belevágni a végzetesnek bizonyuló 1444. évi várnai hadjáratba. A szerző alapján pozitív véleményt fogalmaz meg, s úgy látja, hogy az Oszmán Birodalomban olyan súlyos válságjelenségek mutatkoztak (többek között a karamán támadás, trónviszály és trónbitorló jelentkezése, Hunyadi 1442–1443-as sikereiknek demoralizáló hatása), hogy a nyugatiaknak valóban ekkor volt a legnagyobb, s egészen a XVII. századig az utolsó esélyük arra, hogy egy nagy közös nemzetközi vállalkozás keretében megingassák az oszmán birodalmat. Egyetérthetünk vele, hogy még egy keresztény győzelemnek sem lett volna végzetes és visszafordíthatatlan következménye, de legalább az 1402-es ankarai vereséghoz hasonlóan, néhány évtizedre komolyan visszavetette volna a török nagyhatalom fejlődését, s Bizáncnak is adott volna néhány évtizedet.

A hadjárat megindításának realitása ennél bonyolultabb kérdés. A szerző helyesen hívja fel a figyelmet arra, hogy a kortársak, de a korábbi szakirodalom is érthetetlenül a szegedi esküt és a váradi békét állította a történelem középpontjába, mintha ettől vettek volna az események tragikus fordulatot. Az eskü és a békekötés kronológiájának a rekonstrukciójában Engel Pált (*Acta Orientalia*, 1994.) követi, annyiban módosítva eredményeit, hogy szerinte Ulászló, sőt, a budai országos gyűlés is tudott a kétkulacsos politikai játszómáról. A hadjárat indításában meghatározó szerepet játszott a pápai politika, ami nem is olyan régen harcolta ki a firenzei uniót. Az unió ortodox részről való teljesítésének kezdettől fogva előfeltétele volt a Bizáncnak nyújtandó nyugati katonai segítség, melynek bázisát csak is a Magyar királyság jelenthette. Ezt pontosan tudta a pápai legátus, Cesarini, aki ily módon a hadjáratot kapcsolta össze saját személyes jövőjét. Tekintettel arra, hogy Cesarini kora egyik legragyogóbb szónoka volt, s egyúttal híres kánonjogi szakértője, véleménye és agitációja az esküszegéssel és taktikázással kapcsolatban sokat nyomhatott a latba. Mindezt támogathatta az Ulászló magyarországi elfogadottságát növelni akarók tábora, míg gyengíthette a királyt lengyel földre hazahívók köre. Hunyadi személyes felelőségét (Bulgária odaigérése stb.) nem érzi olyan mértékűnek, mint azt Engel gondolta, szerinte Hunyaditól függetlenül is létezett egy erős háborús párt az udvarban, ami erős nemzetközi politikai és anyagi támogatást élvezett. Érvelése szerint a szerződést alapvetően azért kellett megkötni, mert Brankovics csak ezt követően kapta vissza birtokait a törököktől (a cserebirtokok révén ezzel persze Hunyadi anyagilag is remekül járt). Szerinte mindvégig a szövetséges hadiflotta felállításáról érkező híreket várták a magyar udvarban, illetve azt, hogy azzal Murád szultánt valóban meg lehet akadályozni abban, hogy csa-

⁶ *Veszprémi László*: King Sigismund of Luxemburg at Golubac (Galamboc). In: *Worlds in Change: Church Union and Crusading in the Fourteenth and Fifteenth Centuries*. Ed. by *Christian Gastgeber, Ioan-Aurel Pop, Oliver Jens Schmitt, Alexandru Pop*. *Transylvanian Review*, 18. (2009) 2. sz. 291–308. o.

patival átkeljen Ázsiából. A pápai, velencei és burgundi segítséggel összeálló, végül is 19 hajóból álló, később két bizánci hajóval kiegészített flotta felállítása a későközépkori kereszties hadjáratok egyik legfényesebb eseménye volt, s későbbi működését sem ítéli meg kudarcként. Az oszmánok áthajózását Gallipolinál megghiúsították, az ókori Trójánál bátran partra szálltak, s a Boszporusz-nál sem viselkedtek gyáván. Feladatukat végül is a genovaiak oszmánokhoz fűződő kereskedelmi kapcsolatain alapuló együttműködése miatt nem tudták teljesíteni, akik az oszmánok rendelkezésükre bocsátották a szükséges szállító kapacitást. Továbbá az oszmán parti tüzérség a korban még páratlanul mondható sikeres tevékenysége – valóban hajókat süllyesztettek el – jelölhető meg a kereszties stratégia kudarca alapvető okként. A törökök valóban megpróbálták megzavarni a keresztény flottát azzal, hogy a békekötés példányát mutogatták, de a kudarc alapvetően nem erre a körülményre vezethető vissza.

A hadjárat indításához a szerző szerint végül is minden együtt állt, a huszita taktikát hasznosító, gyalogosokkal és tüzérséggel megerősített harci szekerek sokasága (két ezernyi), lengyel segédcsoportok ezer körüli létszáma, s a havasalföldiek Vidinnél csatlakozó négyezer fős segédhada, nem beszélve a fő seregről, mindent együttvéve 16–20 ezer fős létszámáról. Brankovics a hadjáratban ugyan semleges maradt, az albánok pedig Szkander bég korábbi sikerei ellenére sem tudtak csapatokat küldeni, mégis a felvonultatott erő az oszmánok szemében tekintélyes és félelmetes volt. A mai történész a stratégiai helyzet megítélését illetően óvatosabb lenne, a kortársak többsége azonban mindezt páratlanul kedvező lehetőségnek ítélte meg, különösen azért, mert a békekötéssel összezavarták az oszmán döntéshozókat. A hadjárat útvonalában meggyőzően látszik korrigálni Cvetkovát, amikor Orsova, Nikápoly, Nikup/Nicopolis ad Istrum, Sumen, Novi Pazar, Provardia, Manasztir, Mihalics helységeken át vezeti őket. A fő probléma a Balkán-hegységen való átkelés volt, amit több irányban is megkíséreltek. Véleménye eszerint súlyos hiba volt, hogy elügyetlenkedtek a Sipka-hágó felé, majd Kamcsijánál való áttörést, ahol a leggyorsabban érték volna el a síkságot és megközelíthették volna az oszmán fővárost, Edirnet. Így Várna nem előre elhatározott stratégiai cél volt, hanem kényszer szülte megoldás, ahol a tenger közelsége miatt az utánpótlás biztosítására is lehetőség nyílt volna. A vonulás során mindvégig probléma volt a török és ortodox népességgel való bánásmód. Kezdetben nem erőszakolták ki minden erősség ostromát (így Nikápoly erődjét sem tudták elfoglalni), majd taktikát váltottak, s a helységek lakosait a megadás-bántatlanság vagy erőszakos halál választása elé állítva valóban sikeresen pacifikálták, s biztosították a sereg ellátását. Magát az ütközetet is részletesen mutatja be, noha annak megítélése változatlan maradt: a keresztények nem álltak messze a győzelemtől, amivel valóban átírhatták volna a XV. századi balkáni történelmet.

Joggal érezzük úgy, hogy a magyar történetírásban valóban nagyobb odafigyelést érdemelne I. Ulászló személye, a várnai csata korának forrásai, pl. Dlugosz. E hiányt első lépésként már megjelent művek fordításával, második lépcsőben pedig egy magyar szempontokat jobban figyelembe vevő monográfiával lehetne pótolni.

Veszprémy László

NORMAN HOUSLEY

CRUSADING AND THE OTTOMAN THREAT, 1453–1505*(Oxford, Oxford University Press, 2012. 242 o.)*

A középkori hadtörténelem, s különösen a keresztes háborúk jeles kutatója, Norman Housley (University of Leicester) jól ismert a magyar történészek előtt is. Nemcsak azért, mert vendégelőadóként is megfordult már a CEU-n, hanem mert számos tanulmányban az angolszász előadók közül elsőként foglalkozott magyar tárgyú témákkal.⁷

Norman Housley kötete – már a címéből kikövetkeztethetően is – a keresztes háborúk eszméjét, mozgósító erejét nem tekinti idejétmúltnak és anakronisztikusnak. Éppen ellenkezőleg, úgy gondolja, hogy a Konstantinápoly bukását követő fél évszázad a keresztes háborúk szervezésének páratlanul aktív időszaka, még ha eredményekben nem is tekinthető túlságosan gazdagnak. Persze ebben sem szabad igazságtalannak lennünk, hiszen Nándorfehérvár megvédése és a Kapisztrán János tevékenysége az egész korszakra nézve azt a reményt keltette, hogy a török túlerővel szemben van esélye a keresztes seregeknek. Közvetve ezt a tapasztalatot erősíthette 1480–81-ben az Otrantónál, Dél-Itáliában partra szállt törökökre mért vereség és Rodosz sikeres megvédése.

A kötet a magyar történelem szempontjából többszörösen is érdekes, hiszen Velence mellett Magyarország volt az az ország, amelyiktől a közös európai hadjárat megindítását várták. Ehhez képest a magyar kutatók rendkívül kis számban jelentettek meg idegen nyelven publikációkat a témában – legutóbb Szakály Ferenc, Bak János és Rázsó Gyula. Ez még inkább szembeszökő, ha a nagyszámú romániai kiadvánnyal állítjuk szembe, még ha Housley nem is ismeri a *Déli harangszó* című kötet olasz kiadását,⁸ vagy Szörényi Lászlón és Pajorin Klára témába vágó, magyar és idegen nyelvű tanulmányait. Mátyás alakja egyébként is központi jelentőségű, akinek török ellenes politikáját szemmel Housley láthatóan túlértékeli. A magyar király 1463–64-es boszniai helytállása valóban fordulatot hozott az oszmán előrenyomulás történetében, s azt fél évszázadra megakasztotta, de Mátyás komoly támadó hadjáratot sosem forgatott a fejében. Úgy gondolhatta, hogy a vazallus román fejedelemségek segítségével a nyugati hódítások és a fekete sereg elrettentő erejére, valamint a római és velencei segélypénzekre támaszkodva egy határmenti korlátozott katonai aktivitással fel tudja tartóztatni a törököket, s az általuk az ország területén okozott károkat minimalizálni tudja. Ezzel egyidejűleg az évszázados velencei–magyar érdekellentéteket alábecsüli, amiket csak súlyosbított Mátyás aragóniai házassága. Ez utóbbi szempontnak azért van nagy jelentősége, mert a támadó keresztes tervek a két frontország erőforrásainak és seregének mobilizálásán alapultak, amit megtámogattak volna a nagy európai segélypénzekkel. A reálpolitika szempontjai azonban alapvetően más irányt adtak az eseményeknek: Velence 1479-ben békét kötött az oszmánokkal, de 1456, különösen 1463 után a magyar stratégia alapvetően defenzívvé vált, melynek támogatásában fontos szerep jutott a keresztes diplomáciának, de hadjárat megindítását várni tőlük hiú remény maradt. Összességében Housley-nak igaza van, hiszen a korszakkal és témával kapcsolatban, így a humanizmus és keresztes háború, humanizmus és iszlám témakörében rengeteg új publikáció született, s nem utolsósorban a Regesta Imperii-projekt előrehaladása a forrásbázist jelentősen kiszélesítette. A szerző ezen belül is a főbb személyiségekre, így Kapisztrán Szt. Jánosra (1386–1456), Piccolominira, azaz II. Piusz pápára (1405–1464), Raymond Perault-ra (1435–1505), írásaikra és tevékenységükre koncentrálni igyekszik a témát új szempontból megközelíteni. Legérdekesebb fejezete ennek az 1500-as évek elejének keresztes háború terve, ami Perault legatúsi fáradozásai-

⁷ Matthias Corvinus and crusading. In: *Worlds in Change: Church Union and Crusading in the Fourteenth and Fifteenth Centuries. Transylvanian Review*, 18. (2009) 2. sz. 239–253. o.; Giovanni da Capistrano and the crusade of 1456. In: *Crusading in the Fifteenth Century: Message and Impact*. Ed. N. Housley. Basingstoke, 2004. 94–115. o.; Crusading as social revolt: The Hungarian peasant uprising of 1514. *Journal of Ecclesiastical History*, 49. (1998) 1–28. o.; *Boucicaud marsall Nikápolynál. Hadtörténelmi Közlemények*, 111. 1998. 593–602. o.; King Louis the Great of Hungary and the crusades, 1342–1382. *The Slavonic and East European Review*, 62. (1984) 192–208. o.

⁸ La campana di mezzogiorno. Ed. *Visy Zsolt*. Budapest, 2000.

nak eredményeként sikeresen bontakozott ki, melynek aztán a törökkel kötött magyar és velencei 1503-as béke véget vetett.

Az első nagy fejezet az elméleti és diplomáciai háttérrel vázolja fel. Érdekes, hogy a traktátusok egyre szakszerűbbekké válnak, Bessarion írása, a *De discordiis sedandis* szisztematikusan tárgyalja a török hadsereg felépítését, s felvázolja az ellenük szükséges keresztény erőket. Pozitívan utal arra, hogy V. László csekélyke seregével is meg tudta futamítani őket 1456-ban. Konstantinápoly elestét olyan súlyosnak tekintették, hogy ezután Európa (maga a fogalom is ekkor születik) megszabadtásáról kezdenek beszélni. Eközben Itáliában 1470 után Negroponte, Otranto, Modon és Coron megtámadása, illetve elfoglalása valóban komoly aggodalmakat kelthetett. Árnaltan vizsgálja a pápai kezdeményezés jogi alátámasztásának fogadtatását, miszerint a kereszténység védelme mindenki kötelessége; továbbá, hogy milyen vitákat eredményezett, amikor a gyakorlatban a keresztények uralkodójuk megkérdezése nélküli adóztatásáról volt szó, mind az egyháziak mind a világiak vonatkozásában. A kereszties felhívások fogadtatása is területenként különbözött, sokkal visszafogottabb volt Franciaországban, míg német földön inkább a déli területeken fogadták pozitívan, de a tényleges mozgósításig a birodalmi gyűléseken sosem jutottak el. Velence török-politikája is rendkívül érzékeny volt az erőviszonyok alakulására: a városállamban jogosan élt a félelem, hogy behajszolják egy olyan török háborúba, amelyben aztán támogatás nélkül magára marad. E vonatkozásban nem véletlenek az olyan rémhírek, miszerint Nándorfehérvárnál is 600 velencei harcolt a törökök oldalán, akik közül 300-at Hunyadi lefejeztetett. Érdekes a kereszties eszme helyi, eltérő fogadtatásának bemutatása, amit legjobban a III. Frigyes után a Miksa által 1493–94 között (újja)alapított Szent György lovagrend mutat. A tagok a teljes bűnbocsánatot egyévi török elleni harc után nyerhették el.

A technikai részletek tárgyalása sem tartogat kevesebb érdekességet. A hadjáratok tervezői tudatában voltak a több irányból indított támadások összehangolása szükségességének, miként Miksa 1494-es jól tájékozottságát térképekkel bizonyítva fejtegette a támadások javasolt irányát. Miként már 1464-ben is az egyik sereget a magyarok lengyelekkel és havasalföldiekkel alkották volna, a másikat Miksa vezette volna, míg a tengeren támadó hajóhadat a velenceiek és a spanyolok állították volna fel. Valóban, a reneszánsz pápák egyik legfontosabb felismerése a flotta szükségessége, az 1450-es években Rómában a Tiberis partján hajóépítő műhelyt alapítottak, s 1457-re az első tengeri sikereket el is könyvelhették. Mindezt támogatta a török hercegek, leginkább Dzsem európai jelenléte, ami látszólag megnövelte a lehetséges kereszties hadjárat sikerességébe vetett hitet.

A hadjáratához szükséges mozgósítást, a nemzeti kontingenseket diplomáciai találkozókön tervezték eldönteni, melyek sorában a II. Piusz által szervezett mantuai a legjobban feldolgozott. Ennek kudarcában szerepet játszott 1456 sikere, hiszen annak eredményeképpen a török támadás iránya keletre tolódott, s csökkent az európaiak fenyegetettség érzete. A pénzügyi háttér is alaposan átgondolták. Jól becsülték fel 1463-ban, hogy Mátyásnak a hadjáratához 600 ezer dukára lenne szüksége, mégis 1465-ben csak 50 ezerhez jutott hozzá, igaz ajándéku megkapta II. Mohamed feltelezett testvérét is (il turchetto), míg a legtöbb hatalom a pápai megkeresésre inkább katonákat, mint pénzt ajánlott.

Jól látták, hogy a csapatoknak megfelelő arányban kell professzionális és önkéntes egységekből állniuk, miként azt a nándorfehérvári siker is megmutatta, de velencei jelentések 1464-ben a Jajca felmentésére induló magyar királyi seregben is több ezer keresztiesről tudnak, igaz 30 ezres professzionális főssereg mellett. Kapisztrán példájához fogható önkéntes sereg felállításával Perault német földön próbálkozott meg, s prédikáló körútja eredményeként nem is sikertelenül. A finanszírozás kérdését a kúria az egyházi és világi adónemek (egyházi tized, zsidó huszad, világi harmincad stb.) révén tervezte megoldani, amelyeknek, elsősorban a királyok tiltakozása miatt, csak töredéke került beszedésre, ami jócskán felértékelte a búcsúk révén beszedett pénzek szerepét. Rendkívül tanulságosak Perault németföldi búcsú árusító tevékenységét, e tevékenységet innovatív módon továbbfejlesztő technikáját, a Miksával a pénzek felhasználása felett kialakult ellentétét bemutató fejezet.

A társadalmi mozgósítás területén a XV. században a ferencesek, s azon belül az obszervánsok maradtak a legaktívabbak. A pénzek elszámolása, dokumentálása és célba juttatása azonban számos problémával, gyanakvással és gyanúsítással, visszaéléssel járt. Elég, ha a Rodosz és Otranto javára egy időben prédikáló szerzetesek közötti súrlódásokra utalunk, vagy arra, hogy a Johanniták nem

engedték tovább a Lengyelországban javukra gyűjtött pénzt Otranto számára. Mindezt a diplomácia szintjén a pápák, illetve pápai nunciusok, orátorok beszédei jelentették meg. II. Piusznak a mantuai kongresszuson elmondott beszéde 1459 szeptemberében 120 kéziratos példányban, s közel húsz nyomtatott változatban maradt ránk, mutatva, hogy szerzője beszédét nem teljesen alaptanul mérte a clermonti beszéd jelentőségéhez. Mindehhez a nyomtatás egyre növekvő jelentősége is társult az 1450-es évektől, egyúttal utat nyitva a „Turcica” műfajú művek, s egyúttal a búcsúcédulák egyre nagyobb számban való kiadásához.

A kötet magyar történeti szempontból is rendkívül tanulságos, hiszen általános kereszties hadjáratot egyet sem sikerült megszervezni a vizsgált időszakban, ami a részsikerek ellenére is azt bizonyította, hogy a frontállamok, így Magyarország által választott defenzív stratégiának nem volt valós alternatívája, miként az is igaz, hogy a kereszties retorika eredményeként nem kevés pénzügyi segélyhez jutott az ország. A szerzőnek valóban igaza van abban, hogy az 1453 utáni nemzetközi, leginkább pápai kereszties tervek és azok kudarcainak elemzése a hadtörténet, a korabeli katonapolitika és stratégiatörténet számára is rengeteg háttér információt szolgáltat.

Veszprémy László

HAUSNER GÁBOR

MÁRS KÖNYVET OLVAS

Zrínyi Miklós és a 17. századi hadtudományi irodalom

(A Hadtörténeti Intézet és Múzeum könyvtára, sorozatszerk. Veszprémy László. Argumentum, Budapest, [2013.] 220 o.)

Hausner Gábor monográfiája két évtizedes alap kutatás, illetve számos, a témában írott tanulmány és kötet összegzése, betetőzése. Az ízléses borítóterv – a Zrínyi Ádámról készült rézmetszet képe ráhelyezve a Zrínyi-Újvár 1664. évi ostromáról készült tollrajz-háttérre – és a kötet cím – amely egy Csokonai idézet – igényes külsejű, ragasztott gerincű, puhafedeles kiadványra hívja fel a figyelmet. A szerző stílusa világos és közérthetőre törekvő, a kötet helyesírási hibát, elgépelést, vagy egyéb formai hibát lényegében nem tartalmaz. A bibliográfia irigylésre méltóan gazdag, a kötet témájának megfelelően betekintést ad a Zrínyi-szakirodalomba, illetve a korszakra vonatkozó hazai és külföldi hadtudományi munkákba is. Ugyanakkor kissé meglepő módon a források szintén az irodalomjegyzékben szerepelnek, azaz nincs külön forrásjegyzék. A névmutató ugyancsak pontos és jól használható. A könyv végén az átlagos gyakorlattól pozitívan eltérően, hosszú német és angol nyelvű rezümé található, amely jól összefoglalja a kötet tartalmát. A hozzátetűleg 150 oldal terjedelmű főszöveg lábjegyzet-apparátusa szintén precíz, könnyen átlátható rendszerben közli a hivatkozott munkákat, például Koltai 2002., amelyet az „Irodalom” rész old fel. Ez azonban az ötödik fejezetben, a 117. oldaltól megbomlik, a lábjegyzetekben (például: 13., 16., 17., 21., 22., 23., 24.) teljes címleírások tűnnek fel, amelyek az irodalomjegyzékben nem szerepelnek. A 87. lábjegyzetben a két formai megoldás keveréke is megjelenik: Trencsényi Balázs: Államrezon – állam nélkül. = Trencsényi 2007.

A kötet tartalmára két fő irányvonal jellemző: a rendszerbe foglalás és a retrospektív értékeléstől való tartózkodás. A főszöveg hat, logikus rendben egymást követő részből áll, amelyek a következő témákat tárgyalják: az európai hadtudományi irodalom a XVII. században, a magyarországi idevágó irodalom ugyanebben az időszakban, külföldi hadtudományi nyomtatványok Magyarországon, Zrínyi Miklós hadtudományi könyvei és műveltsége, Zrínyi hadtudományi művei és a „Berekesztés”. A kötet címe mindenképpen stílusos, bár kicsit „becsapós”, tekintve, hogy a könyv mindössze egyharmad (hozzátetűleg 50 oldal) része szól Zrínyi Miklósról. Így talán érdemes lett volna megcserélni a kötet alcímét ekképpen: A 17. századi hadtudományi irodalom és Zrínyi Miklós. A rendszerező attitűdöt jelzi, hogy a szerző szemléletes vázlat-ábrán mutatja be a

korabeli hadtudományi munkák helyét a tudományban (30. o.), majd ugyanilyen következetességgel rendszerezi a második fejezetben (36–86. o.) a magyar hadtudományi munkákat, ide sorolva a különböző orációkat, prédikációkat, morálfilozófiai és államelméleti műveket, fejedelmi tükröket, tervezeteket, politikai röpiratokat, hadiszabályzatokat, haditechnikai és elméleti traktátusokat. A széles palettát tekintve a katonai vonatkozású instukciók kimaradása viszont hiányérzetet kelt. Különösen azért, mert ez az egyik leggyakorlatiasabb műfaj, amely kifejezetten azt rögzíti, hogy mit vár el a földbirtokos egy adott, például katonai, helyzetben. Ez annak fényében érdekes, hogy Hausner Gábor rögzíti: Zrínyi könyvtára is a folyamatos harcoknak köszönhetően a gyakorlati tudást tartalmazó, praktikus könyvekben bővelkedik (112–113. o.).

Számos magyar történeti munkában megfigyelhető, hogy a szerző retrospektív módon értékeli témáját, azaz saját szemszögéből, a számára utólagosan már hozzáférhető tudás alapján méltat vagy marasztal el például történelmi személyiségeket vagy cselekedeteket. Hausner Gábor e helyett – a recensens szerint példaértékűen – úgy jár el, hogy modellezi a Zrínyi Miklós „fejében lévő” tudást, a korszak jellemzői, illetve a hadvezér könyvtárában lévő kötetek alapján. Azaz Zrínyi perspektíváját, a kor viszonyait és lehetőségeit tekinti mércének. Továbbá a korszak nyugati viszonyaival való összevetésben megállapítja a következőket: a nyugati hadtudományi szerzők közül számosan olyan értelmiségiek, akik harcmezőn sohasem jártak (25. o.), a kora újkori magyarországi hadi szakirodalomból hiányoznak az elméleti munkák, tekintve a folyamatos háborús állapotot (36. o.), illetve a hazai munkák száma töredéke a nyugatinak, de strukturáltsága lényegében ugyanaz, így inkább csak mennyiségi lemaradásról van szó, amely szintén következik a kor magyar körülményeiből (36. o.). Habár talán meg lehetett volna említeni Misztótfalusi Kis Miklós önéletírását (Maga személyének, életének, és különös tselekedetének Mentsége. Mellyet Az Irigyek ellen kik a közönséges Jónak eránt meggátolói, irni kénszerítettett. Kolozsvár, 1698.), amelyből kiderül, hogy nemcsak a háborús helyzet, hanem belső problémák is okai lehettek a hazai „könyvpiac” gyengeségének.

Zrínyi személyét és műveit tekintve a kötet kulcsfejezete az ötödik, amelynek három alrészéből az első azt elemzi, hogy a történészek hogyan olvassák és értékeli Zrínyit, míg a másik kettő Zrínyi két művének – *Tábori kis tracta* és *Vitéz hadnagy* – szellemi gyökérzetét mutatja be. Az előbbiről megállapítja, hogy „...a korabeli hadtudományi irodalom hadiszabályzat (regulamentum) műfajába tartozik... Semmiképpen sem Zrínyi fő műve, nem is egy nagy hadtudományi rendszerezés első fejezeteinek egyike, hanem a török ellen táborba szálló katonai gyakorlati célokat szolgáló írása... Az abban megfogalmazott elvek és a magyar katonai nyelv fejlődéstörténetében elfoglalt helye miatt azonban még ma ismert töredékes voltában is kiemelkedően jelentős hadtudományi szöveg.” (141. o.) Míg utóbbit úgy értékeli, hogy az „Befejezetlensége ellenére hadtudományi szempontból is Zrínyi fő műve, amelynek óriási jelentősége van mind a tematika, mind a műfajok hazai meghonosításában.” (149. o.) Az ötödik fejezet első szekciója az *Az értelmezési hagyomány(ok)* címet kapta, amely kissé félrevezető, mert valójában értékelési hagyományról szól, azaz arról, hogy a történészek hogyan értékelték, illetve értékeli Zrínyi Miklóst és műveit. Egészen Perjés Gézáig az volt jellemző, hogy a Zrínyi–Montecuccoli szembeállításban a romantikus–nacionalista (sőt, Habsburg-ellenes) nézőpont testesült meg. Ehelyett Perjés rámutatott a két hadvezér közötti valódi, katonai és politikai természetű ellentétre, illetve hadtudományi elveik rokon vonásaira. (123., 127. o.) Majd az 1990-es években új irodalomtörténeti diskurzus indult meg, „...amely Zrínyi katonai, hadtudományi elképzeléseit és 1660-as évekbeli tevékenységét a műveiből feltáruló heroikus életfelfogással kapcsolta össze, beemelve egyúttal a Zrínyi elméleti képzettsége és katonai működése kérdésében csaknem három évszázada zajló nemzetközi vitában megfogalmazódó kritikai észrevételeket.” (128. o.) A kötet záró része a *Berekesztés* címet kapta, amely stílusosan jelzi, hogy egy ilyen hatalmas témáról, egy ennyire kiterjedt alapkutatót bemutató könyvet inkább csak abbahagyni, semmint befejezni lehet. Ugyanakkor a közel 150 oldalas szöveg mindenképpen többet érdemelt volna egy háromnegyed oldalas zárszónál, hiszen hagyományos értelemben véve az összegző fejezet célja a tartalom frappáns összefoglalása. Vagy érdemes lett volna esetleg a *Berekesztést* elhagyni. Annál is inkább, mert a recensens által talált egyetlen ortográfiai hiba (temati-kai, 151. o.) itt található, illetve ez a rövid rész lényegében az V. 1. alfejezet kivonata. Azonban némiképp annak ellentmondó állítást fogalmaz meg. Hiszen míg ott az állt, hogy Perjés Géza leszámolva a romantikus–nacionalista képzetekkel hadtudományi–szakmai alapokra helyezte

Zrínyi, illetve a Zrínyi–Montecuccoli vitát, addig itt ez szerepel: „A romantikus–nacionalista történetírói hagyomány Montecuccolival szemben határozta meg Zrínyi hadtudományi helyét, de a szűk értelemben vett hadtörténeti megközelítés sem tudta átlépni a Montecuccolival való összevetés korlátait. Napjaink hazai irodalomtörténeti és történeti kutatásai már egy új Zrínyi-kép kialakulása felé mutatnak.” (151. o.)

Hausner Gábor monográfiájának talán legnagyobb értéke, hogy egy igényes külsejű és nyelvezetű kötetben fejt ki önmagában is fontos témáját úgy, hogy az interdiszciplinaritást nem pusztán tematikájában – Zrínyi maga is polihistor volt –, hanem terminológiájában – a szerzővel ellentétben a legtöbb történész ritkán használja például a recepció kifejezést –, módszerében – egyszerre hadtudományi és filológia megközelítésben vizsgál – és rendszerező szemléletmódjában is érvényesíti, valamint Zrínyi műveltségét a nyugat-európai kontextusba helyezi bele.

Illik Péter

SÜLI ATTILA

A NEMZETŐRSÉG, A HONVÉDSÉG ÉS A KOSSUTH-SZABADCSAPAT SZERVEZÉSE ERDÉLYBEN 1848-BAN

(Charta Kiadó, Sepsiszentgyörgy, 2011. 224 o.)

Még 1973-ban jelent meg Urbán Aladár összefoglaló munkája a nemzetőrség és a honvédség 1848 nyarán történő szervezéséről, amely nemcsak részletesen foglalkozott az új magyar haderő alapjainak megeremtésével, hanem a gróf Batthyány Lajos vezette magyar kormány honvédelmi politikáját is új megvilágításba helyezte. Ez a kötet azonban csak a magyarországi szervezőtörténettel foglalkozott, így a korabeli erdélyi események bemutatása elmaradt. Ezt a hiányt pótolja most Süli Attila könyve, amelyben a szerző közel két évtizedes kutatási eredményeit összegzi, és pontos képet rajzol az 1848 márciusától egészen november közepéig tartó időszakban az erdélyi nemzetőri és honvéd csapatok felállításáról és harcairól.

A mű három nagy tematikus egységből áll. Az első, egyben legnagyobb része az erdélyi nemzetőrségek megszervezésével és tevékenységével foglalkozik. A bevezetésben a szerző előbb röviden ismerteti a nemzetőrség szervezésének különböző fokozatait, majd tömören összegzi a témáról eddig megjelent kisszámú munkákat, kitérve arra is, hogy mindaddig miért volt „árményben” ez az 1848-as erdélyi hadszervezés szempontjából olyan fontos időszak. Végezetül pedig köszönetet mond mindazoknak, akik jelentős mértékben segítették kutatásait.

A következő fejezetben Erdély katonai és politikai viszonyai kerülnek bemutatásra. Itt Süli Attila ismerteti a korabeli nagyfejedelemség kormányzati rendszerét, etnikai felépítését, a magyar, székely, szász és román nemzetiségek eltérő politikai elképzeléseit, majd szakítását 1848 őszén. Ezután kerül sor az erdélyi cs. kir. hadszervezet, valamint az itt állomásozó alakulatok bemutatására, amelyek közül magyar szempontból csak a székely határhozredek bizonyultak hosszabb távon megbízhatónak (bár harcképességük ebben az időszakban a határhozredek elleni elégedetlenségük miatt jelentősen csökkent). Végezetül az unió utáni magyar haderő-szervezési tevékenységet, a honvédszászlóalj felállítását követhetjük nyomon, egészen a magyar vezetés és cs. kir. nagyszabani főhadparancsnokság 1848 októberi nyílt szakításáig.

A harmadik fejezet a nemzetőri szervezés folyamatát és törvényi háttérét ábrázolja, külön bemutatva 1848 tavaszi „önkéntes”, majd a nyári, a XXII. törvencikk által szabályozott „törvényes” nemzetőrség megszervezését, elsősorban magyar és székely viszonylatban. A harmadik szakasz, az „önkéntes mozgó nemzetőrség” augusztus 13-i rendelet szerinti tömeges felállítására Erdélyben nem került sor. A szerző szerint egyetlen ilyen jellegű alakulat sem jött létre. Ennek ellenére némileg kérdésesnek tűnik, hogy az eredetileg megyei és városi nemzetőrségként szerveződő, de a körülmények miatt „mozgóvá” váló, 75. honvédszászlóaljja csak 1849 tavaszán alakuló torda-

aranyosszéki önkéntes nemzetőr zászlóalj hova sorolandó (48. o.). Hasonló kérdés merül fel az 1848 szeptemberében szervezett, végül három századból álló marosszéki „mozgó” nemzetőregységgel kapcsolatban is (96., 100. o.), amely a későbbi 87. honvédszászlóalj alapjául szolgált. Itt külön kiemélést kap, hogy a felfegyverzésben a helyi erőforrások mellett fontos szerepet játszott a cs. kir. főhadparancsnokság is, amely 1848 szeptemberéig több-kevesebb lelkesedéssel ugyan, de együttműködött a magyar hatóságokkal.

A következő, egyben legnagyobb fejezet a vármegyei, illetve a szabad királyi városokban felállított nemzetőrségek történetét ismerteti. Először Erdély „fővárosa”, Kolozsvár, majd sorrendben Belső-Szolnok, Doboka, Kolozs, Torda, Alsó-Fehér, Küküllő, Hunyad és Felső-Fehér vármegyék, végezetül Fogaras-vidék nemzetőrségeinek szervezését és harcait mutatja be a szerző. Részletes leírásaiban feltárul az egyes törvényhatóságok belső berendezkedése, politikai és nemzetiségi viszonyai, amelyek különböző mértékben segítették és nehezítették a nemzetőri összeírásokat, illetve az „önkéntes”, majd a „törvényes” nemzetőrség felállítását. Rengeteg forrás és adat segítségével képet kapunk arról, hogy milyen problémákkal kellett megküzdenie a városi és vármegyei hatóságoknak és végül is milyen eredményeket értek el. Süli Attila elemzései rámutatnak, hogy igazán sikeres csak azokban a városokban és vármegyékben volt a szervezés (Kolozsvár és Nagyenyed, illetve Kolozs és Torda vármegyék), ahol jelentős számú és koncentráltan elhelyezkedő magyar lakosság élt. Később az ezeken a területeken megszerveződő, kisszámú reguláris alakulatokkal is megerősített magyar nemzetőrcsapatok többnyire sikeresen vették fel a harcot 1848 őszén a román népfelkelőkkel, és csak a cs. kir. reguláris erővel szemben maradtak alul. Ennek következtében sikerült az itt élő magyar ajkú lakosság életét és javait zömében megóvni. Azonban nemcsak az ismertebb események (Kolozsvár–Torda–Nagyenyed körüli harcok, az Alsó-Fehér vármegyei helységek lefegyverzése, a zalatnai tragédia) kerülnek ismertetésre, hanem a dél-erdélyi, szórványban élő magyarság szervezési kísérletei is, olyan kuriózumok bemutatásával, mint például a cs. kir. 16. (orláti, 1. román) határőrezred fennhatósága alá tartozó, magyar kismemesi származású rákosdi határőrök mozgalma.

Az ötödik fejezet a Székely-székekben végbemenő nemzetőri szervezést ismerteti. Itt először a Háromszék, majd Csík-, Udvarhely- és Marosszék, valamint Marosvásárhely, végezetül pedig Aranyosszék nemzetőrségeinek történetét ismerhetjük meg. A szerző részletesen bemutatja a Székelyföld belső viszonyait, a társadalmi és politikai feszültségeket és azt, hogy miért hatott itt 1848 tavasza olyan elementáris erővel. Érzékletesen ábrázolja a határország bomlását, valamint azt, hogyan próbálta meg a székelység zöme felhasználni a nemzetőri szolgálatot a gyűlölt, szinte élethossziglan tartó katonai szolgálattól való megszabadulásra. Ezután az „önkéntes”, majd „törvényes” nemzetőrség szervezésének eredményeit ismerhetjük meg helyhatóságokként; végezetül pedig a román fenyegetésre megalakuló „székely tábor” nemzetőri és határőri csapatainak 1848 őszi harcait, egészen a november 5-i marosvásárhelyi vereségig. A fejezet végén található – némi leg „kakuktktojásként” – a szászöldi szász és magyar nemzetőrségről szóló rövid összefoglaló is.

Az első részt lezáró hatodik fejezet az Erdélyben alakult magyar nemzetőrségek tisztikarával és személyi állományával kapcsolatos elemzést tartalmaz, amely megállapítja, hogy a fő- és köznevelés, valamint az értelmiség vezető szerepet játszott ezen alakulatok irányításában.

A második tematikus rész a honvédség 1848 nyarán és őszén leuajlott szervezésével foglalkozik. A bevezetésben a szerző röviden ismerteti a témában eddig megjelent alakulatörténeteket, majd röviden összefoglalja a honvédség szervezésének magyarországi előzményeit és eredményeit. Ezután kerül bemutatásra az erdélyi honvédség felállítása előbb július közepéig, majd szeptember végéig. A magyar kormány 1848. június elején eredetileg négy zászlóaljat tervezett felállítani, Kolozsvár, Marosvásárhely, Fogaras és Déva központokkal. Kezdetben ehhez megfelelő támogatást is kapott a cs. kir. nagyszebeni főhadparancsnokság alárendelt szerveitől toborzó- és kiképzőtisztek, hadfogadók, ruházat, felszerelés és fegyver formájában. Süli Attila azonban részletesen bemutatja, hogy míg Kolozsvár és Marosvásárhely esetében a helyi hatóságok támogatása és a környékbeli magyar lakosság száma jó eséllyel ígért sikert, addig délen mindezeket nélkülözte a szervezés. A szerző a toborzás, felszerelés és kiképzés folyamatát ábrázolva világosan érzékelteti, hogy még az északi központokban is (a fegyver, a felszerelés és a pénz hiánya miatt) milyen nehezen haladt az alakulatok felállítása, amit a cs. kir. szervek egyre ellenségesebb magatartása

csak tovább lassított. Így végül szeptember végén a honvédséget irányító Országos Nemzetőrségi Haditanács kénytelen volt összevonni az alakulatokat: a dévaiakat Kolozsvárra, a fogarasiakat Marosvásárhelyre rendelték.

A továbbiakban Süli Attila először a zászlóalj felszerelését mutatja be. Megállapítja, hogy bár a hatóságok minden lehetőséget megragadtak, a katonák egy részét még október elején sem sikerült előírászerűen ellátni, és még lőfegyverrel sem rendelkezett mindenki. Ezután röviden összefoglalja a zászlóalj október-novemberi tevékenységét. Ismerteti, hogy míg a kolozsvári 11. honvédszászlóalj a „kolozsvári védsereg”, a marosvásárhelyi 12. honvédszászlóalj pedig a „székely tábor” kötelékében tette több-kevesebb sikerrel a dolgát, addig a fogarasi honvédeket lefegyverezték és elfogták, a dévaiak pedig csak a Bánságba való visszavonulással tudták elkerülni ezt a sorsot. A szerző itt még röviden összefoglalja az októberben szervezni kezdett 32. honvédszászlóalj történetét, majd a rendelkezésre álló adatok alapján elemzi a honvédszászlóalj tisztikarát és álmományát. Megállapítja, hogy a magyarországi első tíz honvédszászlóaljhoz hasonlóan az erdélyi zászlóaljakban is magas volt az értelmiségiek aránya, és itt is jellemző volt kora ősszel, hogy a cs. kir. soralakulatok magyar legénysége nagy számban állt be honvédek. Zárásként végül egy kevésbé ismert témával, az erdélyi honvédtüzérség 1848-as szervezésével foglalkozik, összehasonlítva azt a cs. kir. és a magyarországi mintákkal. Bemutatja, hogy bár végül önálló útegre nem sikerült szert tenniük az erdélyi magyar csapatoknak, de a Magyarországról érkező lövegek egy részét már Kolozsváron szerelték fel és látták el tüzerekkel. Végezetül összegzi a honvédség felállításának eredményeit és megállapítja, hogy – bár az eredeti terveket nem sikerült megvalósítani – a létrejövő alakulatok megállták a helyüket, és ezek alkották később az erdélyi hadsereg magját. Ezt a részt az erdélyi honvédtoborzás havi eredményeit, valamint a zászlóaljak kinevezett tisztikarát tartalmazó mellékletek egészítik ki.

A harmadik tematikus rész Kossuth Lajos erdélyi szabadcsapatának 1848-as szervezésével foglalkozik. A bevezetésben bemutatásra kerül, milyen politikai manőverek vezettek ahhoz, hogy a kormány 1848 augusztusában engedélyt adott Kossuth Lajos akkori pénzügyminiszternek arra, hogy mind Magyarországon, mind Erdélyben saját szabadcsapatot állíthasson fel. Ezután a szerző röviden összegzi a témában eddig megjelent szakirodalmat.

A második fejezet az erdélyi szabadcsapatból kifejlődő 15. (Kossuth, majd Mátyás) huszárezred kolozsvári osztályának történetét dolgozza fel. Süli Attila itt rávilágít arra, hogy a kolozsvári egység Kossuth kezdeményezésétől teljesen függetlenül jött létre még júliusban; abba csak később tagozódott be. A továbbiakban részletesen bemutatja a kolozsvári, majd a dési század felállítását és felszerelését; az osztály tisztikarát és kiképzését. Ezután összefoglalja az egység 1848 őszi harcait, és megállapítja, hogy a huszárok mind a román felkelőkkel, mind a cs. kir. csapatokkal szemben kiválóan helytálltak.

A harmadik fejezet az erdélyi lovas szabadcsapat székelyföldi szervezését foglalja össze 1848 szeptemberétől november közepéig. A szerző először a szervezéssel megbízott Berzenczey László képviselő, későbbi kormánybiztos politikai pályáját, majd a szervezés első lépéseit ismerteti. Ezután következik az ezred négy székelyföldi osztálya felállításának bemutatása, ahol Süli Attila a rendelkezésre álló források segítségével minden eddiginél pontosabb képet rajzol a toborzás eredményeiről, illetve a huszárság elhelyezkedéséről, létszámáról, felszereltségéről. A továbbiakban a szabad lovas sereg oktatási szabályzatával és tisztikarával ismerkedhetünk meg, majd azokkal a problémákkal, amelyek októberben jelentősen lelassították a felszerelést. Végezetül pedig az ezred egységeinek „székely tábor” kötelékében vívott harcai kerülnek bemutatásra november 5-ig, ahol a szerző megállapítja, hogy a kiképzettségi és felszereltségi hiányosságok miatt csak a huszárok egy része nyújtott jó teljesítményt. Ezt a részt a szabadcsapat szervezés visszhangjainak és következményeinek ismertetése, illetve az összegzés zárja, amelyben Süli Attila leszögezi, hogy bár az ezred teljes felállítása 1848-ban nem járt sikerrel, a kolozsvári osztály és háromszéki „vegyes” osztály mind a vizsgált időszakban, mind később becsülettel megállta a helyét. A könyvet végezetül a bibliográfia, a tartalomjegyzék és a képmelléklet zárja.

A kötetben, mint minden munkában, előfordulnak kisebb hibák, elírások is. A mű gerincén például „Kossuth-szabadcsapatok” szerepel „Kossuth-szabadcsapat” helyett. Hasonlóan sajnálatos, hogy az illusztrációként a borítón szereplő székely határőrök Napóleon-kori csákót viselnek.

Problémás, hogy egyes szervezetek vagy alakulatok többféle írásmódban is előfordulnak. Például a cs. kir. 17. (2. román) határőrezred (12. o.) előfordul még „17. (II. román) határőrezred” alakban (22. o.), valamint „II. román határőrezred” (43. o.) alakban is. Az erdélyi cs. kir. tüzérség nem 18 „ágyúval”, hanem 18 „löveggel” rendelkezett (12. o.). Az erdélyi cs. kir. haderő létszámviszonyait bemutató táblázatnál talán szerencsésebb lett volna a „Rendszeresített állomány” helyett inkább a „Tényleges állomány” elnevezést használni, elvégre például egy feltöltött szorezredi tábori zászlóalj „rendszeresített állománya” elérte a kb. 1200 főt. Hasonlóképpen a második rubrikánál a „Tényleges állomány” helyett célszerűbb lett volna a „Rendelkezésre álló állomány” elnevezést használni (12. o.). Kérdéses: milyen fegyvert jelent pontosan a „Landwehr puska” (19. o.)? Baldacci Manó honvéd tábornokról sajnos nincs lábjegyzet (27. o.). A tordai nemzetőrség szervezésénél a „17.” és nem a „16. (2. román)” határőrezredről van szó (41. o.). A „szamosfalvi” ütközet szerepel „apahidai” ütközetként is (42., ill. 138. o.). (Mindkét esetben november 15-i dátummal, bár a hivatalos összefoglalókban 16-a szerepel.) A 345–348. lábjegyzet hibás (44. o.); a 386-tól a 412. lábjegyzetig a lábjegyzetelés eggyel elcsúszott (48–50. o.). A Déván állomásozó cs. kir. 2. (Hannover) huszárezredi csapat vezetőjére, Kiss Sándor alszázadosra aligha vonatkozik a lábjegyzetben megadott hivatkozás, mivel az a cs. kir. 11. (Székely) huszárezredben szolgáló Kiss Sándor életrajzát tartalmazza; ő pedig ekkor az ezred alezredesi osztályával a Bácskában harcolt (69. o.). „Simonfi József” százados valójában „Simonffy Miklós” (102. o.). A honvéd gyalogság részére rendszeresített atilla barna és nem sötétkék volt (123. o.). A Déván állomásozó cs. kir. 2. (Hannover) huszárezredi fél század nem vonult Krassóba, hanem átállt a cs. kir. csapatokhoz (130., ill. 69. o.). A cs. kir. hadseregben, illetve a magyar honvédségben lévő korabeli lovasütegek esetében a tüzérek a löveg talpszárán lévő „börhurkan” ültek, nem volt mindenkinek saját lova. Utóbbi csak az ún. „lovaglő-ütegek” esetében volt; ezek pedig csak a külföldi hadseregekben voltak ekkoriban rendszeresítve (135. o.). Kérdéses, hogy Kossuth Erdélyben végül is milyen összetételű szabadcsapatot akart: egy huszárezredből, egy gyalogzászlóaljából, tüzérségből és műszakiakból állót (147. o.) vagy csak huszárokból, műszakiakból és tüzérekből állót (168. o.). Nem egyedül Dés városának, hanem egész Belső-Szolnok vármegyének volt összesen 143 lovas nemzetőre, és nem Makray László, hanem Weér Sándor volt a parancsnokuk (154., ill. 31. o.). Karl Urban alezredes csapatai október második felében két, egymástól eltérő hadrenddel is rendelkeznek (188., ill. 191. o.). Végül a bibliográfiában a levéltári jelzetek (pl. H2) kétszer szerepelnek egy hivatkozásnál (199. o.), míg a „Hadtörténelmi Közlemények” kétszer is említve van (199–200. o.). Viszont a 146. oldalon lábjegyzetben szereplő „Urbán, 1988” rövidítés nincs feloldva a helyén (203. o.).

A fentiek ellenére a recenzens csak ajánlani tudja Süli Attila hiánypótló munkáját, amely Urbán Aladár már említett kötetének méltó párja. Az erdélyi nemzetőrség és honvédség szervezés-történetét részletessége és adatgazdagsága miatt nemcsak a szűkebben vett „szakma” és az érdeklődő nagyközönség, hanem a határon túli helytörténészek is sikerrel forgathatják.

Kemény Krisztián

NAGY-L. ISTVÁN (SZERK.)

VESZPRÉM MEGYEIEK AZ 1848–1849-ES SZABADSÁGHARCBA

(*Acta Musei Papensis – Pápai Múzeumi Értesítő 13. Pápa, 2010. 322 o.*)

Ahogy azt a szerkesztői bevezetésből megtudhatjuk, egy rendhagyó kötetet tarthatunk kezünkben, mivel adott területen élő vagy onnan származó emberek sorsát vizsgálja a szabadságharc idején. A kiadvány a 2008-ban Pápán megrendezésre került helytörténeti konferencia előadásából készült tanulmányokat tartalmazza. Szerzői történészek, levéltárosok, muzeológusok: a téma, illetve Veszprém megye helytörténetének kiváló kutatói.

Hudi József levéltáros-történész szakavatott ismerője a megye, az itt élő emberek történetének. Veszprém vármegye „Állandó Bizottmányának” jegyzőkönyvei alapján írta meg összefoglalóját a megyei újoncozásról. Az újoncozás, bár nem volt ismeretlen a megyei közigazgatás számára, mégis problémát okozott, mivel nagy létszámú sereg kiállításáról volt szó. Konklúzióként megállapítja, hogy a megyei közigazgatás ezen a téren végzett munkája „megfelelt azoknak az elvárásoknak, amelyeket vele szemben a kormányzat és a katonai vezetés támasztott”. Másrészt a megye életére közvetlenül is hatással volt az 1848. őszi és a 1849. tavaszi honvédsorozás. Ez 1848-ban sokszor csak nagy nehézségek árán sikerült, egyrészt a szűkös határidő, másrészt a kedvezmények megléte miatt. 1849-ben megváltoztak a körülmények; a megye felszabadult. Ekkor az osztrák megszállás, a tavaszi hadjárat sikerei és az orosz intervenció hírére „hazafiságból” többen állítottak ki saját költségükön katonákat.

Hangodi László tapolcai történész-muzeológus a megye Balaton-felvidékének nyugati részéről származó nemzetöreibek és honvédek szerepvállalását kutatta, leginkább Tapolca környékére fókuszálva. Itt is az áprilisi törvények kihirdetése után és annak alapján kezdődött meg a nemzetőri szolgálatra kötelezettek összeírása. A környékről 1500 nemzetőrt állítottak ki, akiket egyenként 300 fős századokba szerveztek. A megyei vezetésnek végig nagy gondot jelentett fegyverrel és egyenruhával való ellátásuk. Később tábori szolgálatra vezényelték őket a magyar–horvát határra, a Dráva vonalára, ám alkalmazásukat nagyban hátráltatta, hogy a nemzetőrök katonai szempontból teljesen képtelenek voltak.

*Hermann Róbert*nak, a korszak kutatójának és számos alapmunkája írójának is ez a megállapítása tanulmányában (*A veszprémi önkéntes mozgó nemzetőr zászlóalj, és a 70. honvédszászlóalj története*). Megállapítja: a nemzetőrök általában képtelenek voltak, mire belejöttek a harcéri szolgálatba, már le is cserélték őket (4–8 hetes váltásban). Ezért önkéntes mozgó nemzetőr csapatokat állítottak fel, melyek zöme hosszabb tábori szolgálatra is alkalmas volt. Így alakult meg a dunántúli önkéntes mozgó nemzetőrség is, amelynek egyik zászlóalja a veszprémi lett. A Batthyány-kormány 1848. augusztus 27-i rendelete a mozgó nemzetőrség egységeit négy kerületi táborba vonta össze: a dunántúli nemzetőrség összpontosítási helye Pápa volt; parancsnoka Kosztolányi Móric őrnagy lett. Az ő levelező- és parancskönyve alapján követi végig a csapat mozgását egészen a schwechati csatában való részvételig, majd bemutatja honvédalakulatokká való átalakítását. Kosztolányi csapataiból három honvédszászlóalj alakult (18., 46., és a veszprémi 70.). Ez utóbbi az egyik leghosszabb ideig működő alakulata volt az új honvédségnek. A tanulmány függelékében megtaláljuk a zászlóalj tisztikarának névjegyzékét és annak változásait. Mindezt a csatákról készített térképvázlatok egészítik ki.

A tanulmányok alapján összefoglalóan elmondhatjuk, hogy a nemzetőrséget rendvédelmi feladatokra hozták létre; szervezésük a helyi törvényhatóságok feladata volt. Tábori szolgálatuk alatt azonban megjelentek „gyengeségeik” is: képtelenségük, fegyelmezetlenségük, rövid szolgálati idejük. Számos nehézséget okozott fegyverrel és élelemmel való ellátásuk, valamint egészségügyi problémáik. Mégis fontos volt szerepük, mert az új, alakuló hadsereg „feltöltéséhez” járultak hozzá. A hadi helyzet súlyosabbra fordulásával, 1848 augusztusától kezdtek meg az önkéntes nemzetőri zászlóaljak felállítását azokból a nemzetőrökből, akik hajlandók voltak egy-két éves szolgálatot vállalni. Végül az önkéntes nemzetőri zászlóaljak többsége is honvédszászlóaljjá alakult.

A Batthyány-kormány, az Országos Honvédelmi Bizottmány, majd a Szemere-kormány több mint 150 honvédszászlóaljat állított fel a magyar oldalra álló cs. kir. serezek mellé 1848 májusa és 1849 augusztusa között. E zászlóaljok történeke feldolgozása igen fontos feladata a korszak történéseinek. A kötetben három tanulmány szerepel ebben a témakörben.

Lázár Balázs, a HM HIM Hadtörténelmi Intézet történésze a cs. kir. 19. (Schwarzenberg) gyalogezred 3. zászlóaljának (a későbbi 109. honvédszászlóaljnak) történetét dolgozta fel, amely csapat az egyik legkiválóbb, mai szóval élve „elit alakulata” volt a honvédseregnek.

Kemény Krisztián, a Hadtörténelmi Levéltár levéltárosa viszont arról a 39. honvédszászlóaljról írt, amelyik ugyan nem nyújtott kiemelkedő teljesítményt, „de ott volt mindenhol, ahová parancsolták”, és pontosan teljesítette feladatát. Történetét egyébként is nehéz volt megírni, mivel parancskönyve hiányzik; zászlóaljbeli katonák visszaemlékezései pedig nem ismertek. Tisztikarának névsorát viszont megismerhetjük a mellékletből.

A harmadik tanulmányt *Solymosi József* jegyzi, aki szintén a Hadtörténelmi Levéltár levéltárosa. Ő a 98. 99. és a 201–204. honvédszászlóaljak történetét kutatta ki, melyek története szintén csak vázlatos lehet a forráshiány miatt. De itt is találunk összeállítást a tisztikarról, valamint kivonatokat a 204. zászlóalj parancskönyvéből.

Ezekben a tanulmányokban több olyan momentum is felfedezhető, amelyet tulajdonképpen minden zászlóaljtörténetben el lehet mondani: felállításuk körülményeiről, ellátásukról, felszerelésükről, fegyverzetükről.

Bona Gábor a szabadságharc szinte teljes tisztikarát feldolgozó trilógiájából (*Tábornokok és törzstisztek az 1848/49. évi szabadságharcban, Századosok az 1848/49- évi szabadságharcban I–II. k., Hadnagyok és főhadnagyok az 1848/49. évi szabadságharcban I–III. k.*) válogatta ki a Veszprém megyei honvédtiszteket, ezredestől a hadnagyig a tisztí rangsor alapján. Függelékéből megismerhetjük a nem a megyében született, de ott meghalt honvédtisztek névsorát is.

Hermann Róbert még egy tanulmányt közölt *A Mednyánszky-szabadcsapat és a pápai vértanúk* címen. Kossuth Lajos 1848. december közepén adta ki felhívását mozgó gerilla csapatok felállítására. Az egyik leghíresebb, Dunántúlon alakult csapat parancsnokává Mednyánszky Sándort, a 2. honvéd utászszászlóalj főhadnagyát nevezték ki. Csapata januárban Bakonybélnél került összetűzésbe Althann alezredes különítményével. Az elfogott gerillákat Pápan rögtönítélő bíróság elé állították, kettőt kivégeztek, a szabadcsapat megmaradt része szétszóródott. A csapat sikereként könyveli el mégis a szerző, hogy zavart tudtak okozni a cs. kir csapatok működésében, ugyanakkor viszont hozzájárultak Veszprém megye megszállásához.

A kötetet egy, a korábbi, főként hadi cselekményeket taglaló témáktól eltérő tanulmány zárja le. *Rainer Pál* muzeológus, a veszprémi Laczkó Dezső Múzeum munkatársa a múzeum néhány olyan hadfelszerelési tárgyát mutatja be, „amelyek részben vagy egészben eltérnek a rendszeresített, előírt példányoktól”. Ami nem szokatlan, hiszen nagyipar híján, ezeket a sapka-, és csákórózsákat, zsinóröveket, karszalagokat kis céhes műhelyek állították elő. Az írást bő képanyag egészíti ki.

A hozzám hasonló laikus, de történelmet szerető olvasóban persze felmerül a kérdés: van egyáltalán valami az 1848–49. évi forradalom és szabadságharc történetében, amit nem ismernek még a korszak kutatói? – Ez a kötet is rávilágít arra, hogy mennyire hiányosak még a különböző személyek, alakulatok történetei, illetve mennyire forráshiányosak ismereteink. Mint optimista levéltáros bízom abban, amit *Solymosi József* végjegyzetében megfogalmaz: bármikor kerülhetnek elő új iratok, amelyek kiegészítik, magyarazzák, vagy éppen átírják jelenlegi ismereteinket.

Farkas Gyöngyi

CSEPREGI KLÁRA – CSEPREGI OSZKÁR – FÜLÖP ÁRON – ILLIK PÉTER – NÁNAY MIHÁLY – WEISZHÁR ATTILA

A TÖRTÉNELEM PEREMÉN. Adalékok Magyarország történetéhez

(*L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2012. 316 o.*)

A történelem nem csak országos szintű politikai és hadi eseményeket jelent, hanem figyelme kiterjed az egyes emberek, a szűkebb közösségek életének mindennapjaira is. Az Illik Péter szerkesztésében és a francia–olasz–magyar L'Harmattan Kiadó gondozásában megjelent kötet tanulmányainak összekötő vezérfonala rendhagyó.⁹ A könyv műfajilag eklektikus, sőt, interdiszciplináris jellegű, amit a szerkesztői előszó is hangsúlyoz. Egymás mellett olvashatók művelődés-, életmód- vagy hadtörténeti dolgozatok, többségük „részletkérdéseket” taglal, de vannak szintézisre törekvő írások is. A 16 tanulmány közül nyolcat a „Hypothesis”, nyolcat a „Praxis” részbe sorolt be a szerkesztő: talán aszerint, hogy általánosabb, elméletibb, le nem zárt, vagy szűkebb, adalék jellegű témákkal foglalkoznak-e.

Szerzőnként csoportosítva a tanulmányokat, *Csepregi Oszkár* öt tanulmánya egyetlen fő kérdésre a bűvárkodás, kezdve a bűvár szó etimológiai vizsgálatától egészen az ismert és eddig ismeretlen had-, ipar- és sporttörténeti vonatkozásig. Imponáló, ahogy a bűvár szót illetően a bűjni, bűvő szóból eredeztetve bibliai, latin és indoeurópai nyelvi összehasonlításban „magyar specialitást” talál, átvizsgálva a középkori krónikát, az összes újkori magyar szójegyzéket és számos költői művet.

Időrendben az 1052-ben, Pozsony alatt történt, legendáinkból közismert esemény valóság tartalmának a boncolása következik: újdonság lehet az olvasók számára a szerző megállapítása, miszerint a *Képes Krónikában* és Bonfininél a Zotmund néven nevezett, III. Henrik császár hajóit megfűró vitéz mára elterjedt Bűvár Kund nevét Vörösmarty Mihály adta. (Személyes véleményünk, hogy a „Kund” a känd, kende régi méltóságnév régies írása, mint ahogyan a Bánk bánból ismert „Petur” bán is helyesen Pétér bánnak ejtendő.) Csepregi Oszkár is létező személynek tekinti Zotmundot és észreveszi, hogy a források soha nem bűvárnak, hanem „az úzás művészetében jártas” embernek nevezik. Nem tér ki viszont arra, milyen eredetű a Zotmund név. Aligha kétséges a germán hangzás; de hogyan került a magyar seregbe egy „német”? Pozsony királyi várával szemben áll Oroszvár (németül Carlbürg, ma Pozsony kerülete: Rusovce) vára. Az Árpád-házi uralkodók testőrségét Gézától a känd–oros közösség adta, akik közül a krónikákban Szent István hadvezéreként a Koppány vezér ellen harcoló Hont (Hunt), Pázmán (Baseman) és Vencelin közismertek. Az már kevésbé ismert, hogy e testőrök királyaik kegyéből birtokokat, kiváltságokat kaptak és a birtokokon letelepedtek. Így Könyves Kálmán (1095–1116) a krónikák szerint Galíciából behozott ajtónállóinak adta a nógrádi Nagyoroszit és vele együtt „testvérfaluként” a Duna Szentendrei-szigete északi csücskében a csak hajóval megközelíthető Kisoroszit, s lakói kiváltságait 600 éven át megőrizték.¹⁰ Úgy véljük, Oroszvárban, a Visegrád közeli, folyóparti Kisoroszihoz (vagy Nemesoroszihoz) hasonlóan ilyen, az evezéshez, úzásához értő testőrök laktak már korábban, is ezek egyike lehetett Zotmund.

A bűvárok a történettudományt is segítik, amikor víz alá került romok, elsüllyedt hajók kincseinek feltárásában működnek közre. Egy régóta, de sok tévedéssel ismert esemény, az 1723-ban Szegednél római kori feliratos kövekkel teli dereglye lelőhelyének beazonosítása a kötet egyik szenzációja. Közül 300 éves olasz nyelvű katalógusok maradtak fenn bécsi és itáliai könyvtárakban a végül Bécsbe került ún. Ariosti gyűjteményről, de ezek sem azonos, sőt ellenmondásos tartalmúak. Csepregi Oszkár hosszú bécsi kutatásokat folytatott és feltárta, tanulmányában pedig fordí-

⁹ Hat szerzője nem főállású tudományos munkatársa valamely akadémiai, egyetemi kutatóhelynek, nem is levéltáros vagy muzeológus, aki a gondozására bízott irat- vagy tárgyi gyűjteményeket feldolgozva foglalkozik egy-egy történelmi kérdéskörrel. Négyen történelem szakot végeztek, majd – a mai igen szűkös kutatóhelyi álláslehetőségek miatt – elismert iskolai tanárok lettek. A Csepregi házaspár hölgytagja könyvtárosként, férje pedig honvédtisztként és a bűvárkodás szenvedélye által vezérelve mélyült el történelmi témákban.

¹⁰ *Erdős István*: Nagyoroszi. Salgótarján, 1998.

tásban közli a korabeli hivatalos jelentések hiteles változatait. Így sikerült beazonosítani a Bécsbe eljutott három bárkával elszállított, ott a mai Osztrák Nemzeti Könyvtár épületébe beépített, máig jó állapotban lévő műkincseket, ami nem kis művészettörténeti kutatási eredmény. A szerző azonban továbbment, és bár korabeli térképeket nem talált, a leírásokból minden eddiginél pontosabban sikerült behatárolni a hajdani szegedi sókikötő és sóraktárak helyét. Az önzetlenül segítő szegedi búvárok megállapították, hogy a keresett római feliratos kövek nem a mai folyómederben vannak, hanem beépültek a szegedi vár parti védművei alá.

A Csepregi házaspár egyik közös munkája látszólag résztéma: gróf Széchenyi István és az új világtalálmány, a búvárharang első hazai alkalmazása a Lánchíd építési munkálatai során 1837-ben. Szerzők e munkájukban is csillogtatják erényeiket, a pillanatképet széles európai és hazai keretbe és Széchenyi életművébe illesztik. Korabeli újsághírek felidézésével, olvasmányos stílussal teszik élvezetes olvasmánnyá írásukat.

Csepregi Klára két önálló közleménye közül az első egy évszázados parlamenti eseményt idéz fel. A radikális függetlenségi ellenzék és „Ófelsége” parlamenti rendesinálásra rendelt katonái leg súlyosabb összecsapását az jelentette, amikor Ferenc József utasítására karhatalommal oszlatták fel az országgyűlést. Az eseményeket bőven tárgyalta a korabeli sajtó, s azóta a korszak politikatörténetéről szóló számos történeti mű. Most azonban egy eddig ismeretlen forrás, egy szemtanú, Kropfacher Jenő, az idő tájt a IV. hadtest századosa 1948-ban írt, máig kéziratossá visszaleltékeltézéseivel ismerkedhetünk meg az eredetileg az *Új Honvédségi Szemle* 1996/1. számában megjelent, most javított és átdolgozott szöveggel újra kiadott cikkben. A fő újdonság, hogy herceg Lobkovitz Rudolf tábornagy, a IV. hadtest cseh-osztrák parancsnoka magyarbarátsága jelenként az uralkodónál tett audiencia után nem vállalta az alkotmányellenes parancs teljesítését, inkább nyugdíjazását kérte. Egyetlen észrevétel kell tennünk: az írás nem nevezi meg, mikor volt a „nagy nap”, amikor az országgyűlést szétkergették. A szövegben az szerepel, hogy Fejérváry Géza miniszterelnök és Kristóffy József belügyminiszter utasítását hajtotta végre Fabricius Viktor ezredes, de ez tág időhatár, a darabont kormány 1905. június 18 és 1906. április 8-a között ténykedett és közben kétszer is lemondott (1905. június 22., szeptember 12.). A szerzővel egyeztetve megállapítottuk, hogy a parlament szétkergetésére – Nyíri Sándor teljhatalmú királyi biztos utasítására Fabricius Győző honvéd ezredes által – 1906. február 19-én került sor. 1906. április 8-án Wekerle Sándor másodsorú kapott megbízatást a kormányalakításra és ezzel némileg békésebb évek következtek.

Csepregi Klára *Xántus János a kémjelentések tükrében* című közleménye e sorok írója számára különösen értékes. A reformkori országgyűlési politikusok prozopográfikus almanachja névcikkeinek, illetve az 1848/49. évi első népképviseleti országgyűlés képviselői, tagjai almanachjai életrajzainak összeállítása során jömagunk is sok száz titkosrendőri „jellemzést”, illetve Bach-korszakbeli megfigyelési kartont fordítottunk le és közöltük összefoglaló tartalmukat. A Xántus Jánosról írt kémjelentéseket a bécsi Állami Levéltárban a Külügyminisztérium Információs Hivatalának (Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Ministerium des Äusseren Informationsbüro) „A-Akten” elnevezésű irattömege őrizte meg. Kubassek János, az erdi Magyar Földrajzi Múzeum igazgatója jóvoltából ismertté váltak a híres székely-magyar felfedező és természettudós Xántus János (1825–1894) emigrációból édesanyjához, barátaihoz hazairt levelei, melyeket a levéltitok szemérmetlen megsértésével a postahivatali spiclik itthon és külföldön (!) felbontottak és lemásoltak. A levélíró teljes naivságát bizonyítja, hogy névsorokat írt a magyar emigránsok külföldi segítőről, az Egyesült Államokban „Új-Budán” (New Buda) élő telepesekről, és Xántus horvát kapcsolatait sem maradtak ismeretlenek a kutakodó, buzgó hivatalnokok előtt. További felfedezése a cikknek, hogy Xántusról – és más volt 1848-as hazafiakról – még amnesztiával való hazatértük után is készültek kémjelentések, hősünkről pl. 1864-ben. Ótátrafüreden, pihenése során. Hiába, a titkosrendőrségnek működnie kellett... Egyetlen észrevétel: a levelek egyik címzettje, Muyszer József (1809–1882) plébános és 1848-as népképviseelő alapos életrajzát megírta Nagy Pál, és az megjelent az általunk szerkesztett *Az 1848/49. évi első népképviseleti országgyűlés történeti almanachja* című kötetben (585–586. o.) Így nem „gyanítható”, de biztosan tudható, hogy Muyszer 1849-ben Debrecenben, sőt még Szegeden is részese volt a szabadságharc parlamentje hősi helytállásának. Mivel a 11 titkos ügyiratból a cikk egyelőre hármat ismertetett, a továbbiak feldolgozását is reméljük.

Fülöp Áron érdeklődése a hadtörténelem felé irányul. A kötetben mégsem háborúkkal, csatákkal, hadsereg szervezettel, vagy nagy hadvezérekkel foglalkozó írással jelentkezik, hanem egy igazi „peremjelenséggel”. Az I. világháborút magyar közkatonák naplói alapján mutatja be. A paraszti naplókát a néprajzosok, helytörténészek már régóta nagyra becsülik kutatásaik során, ezekből közvetlen közelről – és nem a hivatali szervek szemszögéből – ismerhető meg az egyszerű falusi emberek élete, munkája, gondolatvilága. Nyújtanak-e újat, különlegesen egy világháborúról a parasztból lett közkatonák egyszerű stílusban, néha helyesírási hibákkal füzetekbe rótt gondolatfüzerei? Fülöp Áron a Néprajzi Múzeum Adattárában három, a Hadtörténelmi Levéltár pedig két háborús naplót talált. Kuriózum a taktaharkányi Boros Zsigmond műve, aki a nagy háború kezdetétől végéig – az ősi balladák hagyományörzőjeként – versebe szedte élményeit. Csonka Mihály és Szombati József Kiskunhalasról, a jeles, ősi hajdú családból való Karap Imre Hadházáról, a 18 éves önkéntes Balogh Imre pedig Mezőberény környékéről került a seregbe. A szerző általános képet is alkot, amikor a katonák szemével ismerteti a sorozás, a kiképzés, a felszerelés, a frontra utazás lefolyását, az elhelyezés, az étkezés, a higiénia körülményeit, az első ütközetek, visszavonulások élményeit és az emberi viszonyokat a tisztekkel, a más nemzetiségű katonátsákkal, s nem utolsó sorban a helyi lakossággal. A legnagyobb élmény azonban mindenkinek a háború túlélése és a szerencsés hazatérés volt.

Illik Péter négy tanulmánnyal jelentkezik a kötetben. Kutatási területe régóta a török elleni nyílt háborús és „békés” – valójában mindennapos „kis háborúkkal” zajló – másfél évszázad viszonyainak feltárása. A kölcsönös – a királyi és a török hadak kisebb, nagyobb csapatai által egyaránt üzött – fogolyszedő, vagyont rabló stb. akciók a hódoltsági peremvidéknek nevezett végvári vonal mindkét hátsószárában szüntelenül folytak. Milyen következményeket jelentett mindez a hadak árnyékában élő adózó nép mindennapjaiban? Ennek speciális forrásai ama kártételi jegyzékek, melyeket a XVII. századi békekötéseinek évtizedeiben állítottak össze a magyar vármegyék és földesúri uradalmak. A török kártételek adatai, leírásai számos aspektust teremtenek, így megismerhetők a hódoltatás, summáltatás legális és illegális adóterhei, a védtelen lakosság foglyul ejtéséből és értük váltságdíj követeléséből kiszarolt összegek nagysága, ami nyomorba döntötte a népet. E jegyzékek adatai alapján Illik Péter semmiféle más forrásból nem kikövetkeztethető, merőben újszerű vizsgálatokat is végez. Így az emberrablások, gyilkosságok, s a falvak házainak száma alapján megkísérel demográfiai adatokra – népességszámra és fogyásra – következtetni, de végül korrekteen megállapítja: néhol sokkal több volt az elrabolt és megölt ember, mint ami a házak számából arányosan következne. A *Török kártételi listák és végrendeletek a 17. századi Győr városban* című tanulmány egy konkrét, Győr vármegye által 1642-ben írt sérelmi jegyzőkönyvet és kártételi jegyzéket hasonlít össze a város polgárainak 1631–1654 közötti magyar nyelvű végrendeleteivel. E kedvező forrásadottság lehetővé teszi, hogy összevetésükkel azt is érzékelnünk tudjuk, a károsodott polgárok milyen mértékben szegényedtek a rablások miatt. A tanulmány bőséges táblázatokban gyűjti egybe és mutatja be a károsultak nevét, életkorát, haláluk esetlegesen ismert idejét, a végrendelet létét vagy nem létét, a kéreset időpontját, típusát (értsd jellegét: személyek, jószágok és számuk). Illik Péter az objektivitás szép és követendő példáját mutatja, amikor a „szent békeség”, de valójában „kis háborúk” évtizedei kártételeinek török aspektusát is bemutatja. A magyar történészek részéről nem ő az első, aki ezt teszi. Már az 1547. évi drinápolyi békét követő évben megindultak a kárendezés mellesleg megbeszélések, majd az 1606. évi zsitvatoroki béke után is 75 éven át folyamatosak volt a kimeríthetetlen témákban a tárgyalások. A magyar végvárai katonái is raboltak, sőt, a töröknek adózó magyar jobbágyokat is elfogtak, marháikat pedig százával hajtották el. Erre sok példát ad a *Török kárvallások a 16–17. századi Magyar Királyságban* című közlemény, amely pl. a budai pasák panaszait ismerteti. Hogy mennyire ellentétesen lehet magyarázni egy kor jelenségét a történészeknek, jellemző, hogy a török iskolákban ma is úgy tanítják, hogy a törökség fél évezredes balkáni s másfélszáz éves magyarországi jelenléte során magas rendű kultúrát terjesztett. Meghonosítottak számos gyümölcs- és zöldségfajtát, forgalmaztak kiváló kézműipari termékeket, terjesztették a fürdőkultúrát stb. Mindebben van igazság, de a néptelenné, kirabolttá tett vidékek ténye ennek ellentétét, a vandalizmust és a pusztulást is bizonyítja.

Nánay Mihály érdeklődése a XIX–XX. századi közjogi kérdések, illetve a Habsburg–Lotharingiai uralkodóház „magyar ágának” szerepe felé irányul. Két esszéje közül az első (*Legitimitási átme-*

netek a 20. századi Magyarországon) a legitimitás fogalmának tanáros precizitását értelmezésével kezdődik, kiemelve, hogy a társadalmi felhatalmazás és konszenzusos elfogadottság, ha együtt jár a vezetési alkalmassággal, szentesíti és erősíti a hatalmat, míg annak hiánya, az erőszakos rendszer előrevetíti a közeli bukást. A kiegyezés utáni dualista monarchia erős legitimitását a magyar történelmi alkotmányból való szerves kifejlődése biztosította, de gyengítette a választójog szűk volta. Szerző álláspontja világos: a monarchia 1918. őszi bukása után a legitimitás kérdése akuttá vált, a kommunista „tanácsköztársasággal” teljesen megszűnt, Horthy Miklós kormányzósága viszont helyreállította azt. A II. világháború végén a közjogi legitimitás még bonyolultabb kérdéssé vált, hiszen mind Szálasi és a nyilasok hatalomra jutása, mind a szovjet csapatok által elfoglalt területen megalakult Ideiglenes Nemzetgyűlés és kormány megalakulása külső fegyveres beavatkozás következménye volt. Nánay arra az álláspontra helyezkedik, hogy mindkét esetben voltak a hatalomra kerülésnek legitim és illegitim vonásai. Ami újszerű és merész, hogy a szerző mérlegre teszi a kommunista rendszert is, hangsúlyozva, hogy a legitimitás és a diktatúra egymást kizáró fogalmak, így a Kádár korszak „puha” diktatúrája sem legitim. Az 1989. október 23-án kikiáltott III. Köztársaság legitimitását elismeri, azonban legnagyobb hibájának tartja, hogy nem húzott erős cezúrát az előző rendszer után, hanem a „kerekasztal tárgyalásokon” aktívan el nem ismerve a régi rendszert, de passzívan átalakítva annak alapvető törvényeit (elsősorban az 1949. évi XX. tc. „népköztársasági alkotmányát”) hozott létre valódi demokráciát. Ez a kérdés napjainkig erősen megosztja a magyar politikai közvéleményt és meggyőződésünk, hogy nem válaszolható meg ilyen sommásan.

Nánay Mihály másik esszéje Fülöp Áronhoz hasonlóan az I. világháború egyes kérdéseit egy napló alapján közelíti meg. A szubjektív forrás szerzője azonban ez esetben Habsburg-Lotharingiai József Ágost főherceg, a VI. hadsereg parancsnoka, aki hat kötetes, 1933-ban megjelent, *A Világháború, amilyenek én láttam* című memoárjában részletesen foglalkozik az 1918. júniusi döntő jellegű piavei csata elvesztésének okaival. A rövid, de velős írás elemzi, hogy nem a monarchia hadiipara és az emberanyagot, ellátást biztosító hátország kimerülése, hanem az elhibázott haditerv volt a vereség fő oka, amit a legfőbb hadvezérek (Conrad von Hötzendorf, Svetozar Borojevic, Arz vezérkari főnök) versengése okozott, és az offenzíva céljaiban való egyet nem értésük „harcászati abszurdumot” hozott létre, s ez okozta az októberi teljes katonai összeomlást előidéző piavei kudarcot.

Weiszhár Attila A Habsburg birodalomépítés és a Magyar Királyság viszonyának alapvonalai című tanulmánya igazán nagy ívű áttekintésre vállalkozik. A Habsburg–magyar viszonyt, a császári ház dinasztikus, abszolutisztikus terjeszkedését több évszázadon át egy modell segítségével kívánja bemutatni és értelmezni. Az angolszász mintára nálunk is gyökeret vert modellalkotásban van előzmény és példa. Több neves történészünk, így Szakály Ferenc és Varga J. János, akik a magyar török viszonyt, R. Várkonyi Ágnes, aki a XVII. századi Habsburg abszolutizmust tárgyalta európai összefüggésben. A téma felettébb széleskörű és bonyolult voltát az tény okozza, hogy a Habsburg-dinasztia hetedfél évszázadon át (1272–1918) uralta Közép-Európa nagyobbik felét és viszonya a Magyar Királysággal ugyanilyen hosszú volt (1282–1918).

A tanulmánykötet értékes adalékokkal és figyelemre méltó elvi és általános megállapításokkal, hipotézisekkel gazdagítja történettudományunkat. Mindenki számára hasznos kötet ez, legyen az akadémiai kutató vagy egyetemi tanár, levéltáros vagy történelem iránt érdeklődő mutató olvasó.

Pálmány Béla

ALEIDA ASSMANN

CULTURAL MEMORY AND WESTERN CIVILIZATION Functions, Media, Archives

(Cambridge University Press, 2012. 422 o.)

1999-ben látott magyarul napvilágot Jan Assmann *A kulturális emlékezet* című, német nyelven eredetileg hét évvel előbb kiadott alapvető műve. A magyar kiadás évében publikálta felesége, Aleida Assmann *Erinnerungsräume. Formen und Wandlungen des kulturellen Gedächtnisses* (Emlékezeti helyek. A kulturális emlékezet formái és változatai) címen a heidelbergi iskola másik fontos írását. A két klasszikussá vált kötet angol fordítása tavaly egyszerre került kiadásra a Cambridge Egyetem kiadójának gondozásában.

Az emlékezetkutatás (*memory studies*) – nem utolsó sorban az Assmann házaspár és Pierre Nora úttörő munkásságának köszönhetően – az elmúlt két évtizedben a társadalomtudományok egyik leghatásosabb tudományos paradigmájának bizonyult, amelynek ereje önálló elnevezése mellett külön folyóiratokban, könyvsorozatban, nemzetközi kutatási központokban érhető tetten. Mára olyan nemzetközi inter- vagy traszdiszciplináris területté nőtte ki magát, amely találkozási pontot és az együttgondolkodás esélyét jelenti a természet-, társadalom- és bölcsészettudományok különböző részterületei számára a neurobiológiától és informatikától a pszichológián át akár a művészet-, irodalom- és társadalomtörténetig, összetettségében és szerteágazó voltában magában hordozva lehetőségeket és korlátokat egyaránt. A még mindig születőben lévő tudományterület ugyanakkor ezer szállal kötődik a tágabb értelemben vett hadtörténelemhez is. Egyrészt mert a régmúlt időkől kezdve a „szívekért és elmékért” folyó küzdelem a hadviselés fontos elemét képezte, ez pedig nem választható el a múlt reprezentációja, az emlékezet kérdéskörétől. Másrészt mert a 20. századi totalitárius rezsimek működésén túl, elsősorban éppen a háborúk, polgárháborúk, forradalmak tapasztalata, a konfliktusos és traumatikus múlttal való szembenézés hajtóereje hozta létre és formálja továbbra is a vizsgálódásnak ezt az új, diszciplinának átívelő terepét.

A hazai tudományosságban az ezredforduló környékén gyökeret verő irányzat talán először Gyáni Gábor munkásságában tükröződött, majd néhány fiatalabb pályatársa, valamint az 1956-os Intézet kiadványaiban is megjelent. A Debreceni Egyetemen pedig 2011 óta komplex európai uniós kutatási program keretében vizsgálják és gyűjtik össze a magyar emlékezeti helyeket, amelynek tavalyi nyitó konferenciáján nem véletlenül Aleida és Jan Assmann volt diszvendég. A terület és az előadó sokoldalúságát mi sem jelzi jobban, mint az emlékezet átalakító erejéről szóló (a *Studia Litteraria* legfrissebb számában megjelent) előadás, amelyben Aleida Assmann a konfliktusos múlt meghaladásának módjairól szólva a spanyol polgárháború emlékezetének példáján keresztül mutatta be az emlékezetnek a felejtés konszenzusától a múltfeldolgozás és szembenézés felé mutató dinamikáját.

Jan és Aleida Assmann angolul most megjelent kötetei kiegészítik egymást, érdekes látni, ahogyan eltérő tudományterületek és korszakok keretében fejtik ki ugyanazt a gondolati tartalmat. Forrásvidékük is ugyanaz, nem csupán a házassági kötelék okán: a heidelbergi egyetem egyiptológia tanszékén már az 1980-as évek végén elkezdődő előadások, műhelymunka folyamánai mind ezek, mind a témában született további kötetek. Ahogyan Jan Assmann az egyiptológia és az ókori közel-keleti magaskultúrák világából veszi példáit, amelyek adott esetben a 20. századi diktatúrákra is alkalmazhatók, úgy Aleida Assmann Shakespeare drámáiban, vagy az újkori angol költők műveitől kiindulva az angol irodalom és a modern vizuális művészet területein mutat rá az emlékezet működésére. Amit Jan Assmann a politika és a hatalom nézőpontjából látat, azt Aleida Assmann a művészetek felől közelíti meg.

Aleida Assmann könyve angol alcímének megfelelően három nagy részre tagolódik, az első a kulturális emlékezet működésének sajátosságait, a második annak hordozóit, míg a harmadik rész megőrzésének sajátosságait, változó formáit és korlátait elemzi. Az emlékezet működéséhez a szerző elsősorban irodalmi látószögből közelít: így az emlékezetpolitika a politikai identitással szorososan összefüggő sajátosságai, amelyre nem egy érzéketes példa adódna akár az elmúlt század

totalitárius törekvéseinek mezejéből is, a közelmúlttól elrugaskodva, Shakespeare történelmi drámáinak tükrében jelenik meg.

A könyv második része a kulturális emlékezet tartalmait hordozó és közvetítő médiumokat, az írásos és képi megjelenési formáit, a test és a helyek emlékezetét veszi sorra. A kilencedik és tizenegyedik fejezetben a – Frances Yates 1960-as években megjelent alapvető munkájában részletesen elemzett – római szónoki hagyomány nyomán az erőteljes képi ábrázolás (*imagines agentes*) és a földrajzi helyek emlékezetre gyakorolt hatását számos irodalmi idézet támasztja alá. Ebben a részben található a könyv egyik közvetlen magyar vonatkozása is, amely 1956 emlékezetéhez és annak 1989-ben játszott szerepéhez kapcsolódik. A funkcionális emlékezet működésére és a hivatalos kánonnal szembeni ellenemlékezet erejének érzékeltetésére a szerző Nagy Imrét hozza példaként, akinek emlékezetét ugyan törölték a történelemkönyvekből, személyét és működését pedig felejtésre ítélték a Kádár-rendszerben, a rendszerváltás idején mégis a hivatalosan törölt emlékezet megnyilvánulásaként az ellenemlékezet szimbolikus alakjává vált, elősegítve az átmenet magyarországi folyamatát.

Különösen érdekes, Goethe különbségtétele a személytelen tér és a hely különös jelenést és titkokat hordozó fogalma között, akinek gondolata – tehetjük hozzá – évszázadokkal később Hamvas Béla írásában visszhangzik: „A helyet nem szabad összetéveszteni a térrel. A tér és a hely között az a különbség, hogy a térnek száma, a helynek arca van. A tér, hacsak nem kivételes, minden esetben pontos vonalakkal lehatárolható, területe négyzetmilliméterre kiszámítható és alakja körzővel és vonalzóval megrajzolható. A tér mindig geometriai ábra. A hely mindig festmény és rajz, és nincs belőle több, mint ez az egy. A térnek képlete, a helynek génusza van”.

Az erőteljes képek és hatások ugyanakkor az emlékezet rögzítéséhez járulnak hozzá csakúgy, mint a komplex tartalmakat sűrítő szimbólumok, vagy a pszichoszomatikusan is jelentkező traumák. A traumatikus emlékezet kapcsán részletesen és érzékenyen mutatja be a szerző a holocausthoz és Auschwitz tapasztalatához való viszony irodalmi feloldási kísérleteit és hatás, szimbólum, trauma hármásának kölcsönhatásait is. Aleida Assmann a traumákat elemezve hosszan és részletesen mutatja be a hamis emlékek (*false memory*) érdekes és talán kevésbé ismert problémakörét is, bemutatva a parázs társadalmi vitát is, amely a kilencvenes évek közepén az Egyesült Államokban a gyermekkori bántalmazás és traumatikus emlékek kapcsán folyt. A vita egyik kulcsfigurája Elizabeth Loftus amerikai pszichológusnő volt, aki az emlékezet működését tanulmányozva bizonyította, hogy (nem is túl bonyolult) kísérleti módszerek alkalmasak szemtanúk saját tapasztalaton alapuló emlékeinek megváltoztatására, bizonyos részletek kicserélésére, akár olyan mértékben, hogy a felidézés során feltett kérdés egyetlen szavának módosítása jelentősen befolyásolja az esemény emlékképét. A kísérletek során sikerrel változtatták meg a kísérletben részt vevők saját élettörténetére vonatkozó emlékeit is, akár egész emlékekre vonatkozóan is. A kísérletek alanyai saját emlékként idéztek fel és írtak le teljes részletességgel olyan, akár hétköznapi, akár különleges eseményekre vonatkozó emlékeket, amelyek valójában sohasem történtek meg. A hamis emlékképek kialakulásában elsődleges szerepe volt a vizualitásnak és a képzeletnek. Olyan kísérletek alanyai, akiket egy videoklip megtekintése után egy kitalált jelenet elképzelésére kértek, a későbbiekben az elképzelt jelenetre megtörténtként emlékeztek. A pszichológusnő és munkatársai megállapítása szerint, ha személyes emlékeink ennyire befolyásolhatók, még inkább igaz ez olyan (nyilvános) események lenyomatára, amelyekről nem rendelkezünk ilyen részletgazdag vagy személyes tapasztalaton alapuló emlékképekkel. Loftus úgy találta, hogy „egy hiedelem vagy emlék megváltoztatásának jelentős hatása lehet a gondolatokra és viselkedésre”, egészen az ízlés, táplálkozási szokások szintjéig. Az emlékezet megváltozása végső soron a személyiség megváltozását vonja maga után. A vita tehát az emlékezet sebezhetőségére és működésének érdekes új vonatkozásaira irányította a figyelmet.

A testben hordozott traumatikus emlékezet gyakran jelent háborús emlékezetet. Ennek feloldási kísérletei jelennek meg nem egy huszadik századi irodalmi műben, így Kurt Vonnegut *Ötös számú vágóhíd* című, a II. világháború alatti drezdai bombázásokat megörökítő művében is. A szerző külön figyelmet szentel a regény jellegzetes elbeszélési formájának, kiemelve az író sajátos nézőpontját, aki német bevándorlók leszármazottjaként, az amerikai hadifogoly szemszögéből látatja a szövetségesek bombázását az 1960-as évek amerikai békemozgalmainak idejéből visszatekintve.

A traumatikus emlékezet ugyanakkor földrajzi helyekhez is kapcsolódhat, ahogyan egy-egy ellentmondásos vagy tragikus esemény helyének megnevezése önmagában hordozza annak sűrített jelentését. Innen csak egy lépés, hogy a szerző az emlékhelyek és múzeumok kialakításának érdekes problematikájára hívja fel a figyelmet, ahol a tárgyak és helyek a múlt és jelen közötti közvetítőként, az „emlékezet mádiájaként” jelennek meg. Ez egybevág a muzeológia új irányzataival, amelyek a történelmet megélt tapasztalatként próbálják a látogató felé közvetíteni, ahol a történelmi ismeretek „felszívódását” a közvetlen érzékelés és az „érzelmi színezés segíti és fokozza”. Ugyanakkor Assmann olyan paradoxonokra is felfigyel, hogy a megőrzés nem csupán konzervál egy állapotot, hanem egyben változtatást is jelent egy történelmi helyszínen, illetve hogy a szimbolikus megemlékezéstől sokkal könnyebb a felejtéshez eljutni, mint az emlékezet aktív feldolgozásához. Ugyanakkor az emlékezet helyeit egyfajta „kontakt zónákként” értelmezi, melyek egyszerre hordozzák a megtapasztalható jelenlétet és a történelmi hiányt („itt, de nem most”).

A könyv harmadik része az emlékezet megőrzésének problematikájában merül el, különösen a szelekció és az archiválás kérdéseit járja körül. A szerző különös hangsúllyal tárgyalja a levéltárak és levéltározás a technikai fejlődés kihívásaira adott válaszként történő gyökeres és koncepcionális megváltozását, amelynek eredményeként a megőrzésről a hangsúly a „folyamatos másolásra”, „az információ átírásának permanens gyakorlatára” tevődik és a kulturális emlékezet a technológia tartományába helyeződik át. Nem csupán az emberi elmén és testen kívül helyeződik tehát ezáltal, de az automatizmusok révén az emberi kezeléséből is kikerül, ugyanakkor Assmann az általa „megaagynak” nevezett külső emlékezet felépítését az emberi emlékezet neurológiai szerkezetéhez hasonlítja.

Aleida Assmann könyve gondolatébresztő, a közelmúlt, a kultúra és az emlékezet összetett kérdéseit boncolgató, magyar fordításra érdemes alapmű.

Tulipán Éva

TARTALOM

	TANULMÁNYOK	
TÓTH SÁNDOR LÁSZLÓ	A kavarak (kabarok) katonai és politikai szerepe	315
CSIKÁNY TAMÁS	Egy céltalan haditerv – Komárom 1849. július 11.	353
KINCSES KATALIN MÁRIA	Szellemtörténet és hadtörténetírás. A magyar hadtörténetírás kapcsolódási pontjai, különös tekintettel az 1930-as évekre	377
	KÖZLEMÉNYEK	
TŐSÉR MÁRTON	II. Basileios bolgár háborúja és a balkáni hadjáratok nehézségei a bizánci hadügyi irodalom tükrében	413
STEFAN ALBRECHT	Das griechische Projekt Andreas II.	440
BÁRÁNY ATTILA	II. András és a Latin Császárság	461
J. ÚJVÁRY ZSUZSANNA	Egy hírhedt lesvető a XVII. századból – Kösze Gyurkó zsámbéki akciója	481
ILLIK PÉTER	Magyar rabok soproniakhoz írt könyörgő levelei a XVII. századból	510
ÍRÁSNÉ MELIS KATALIN	AZ 1686-os katonai kórház és temető régészeti feltárása a Margit-szigeten	522
SÁNTA ÁKOS	Munkács 1711 – Végjáték a Latorca mellett	549
	VITA	
SZÁMVÉBER NORBERT	Egy forráskiadvány margójára (A magyar megszálló csapatok a Szovjetunióban – Levéltári dokumentumok 1941–1947. Szerk. Krausz Tamás, Varga Éva Mária.)	571
	MŰHELY	
NÉGYESI LAJOS	Árpád pajzsra emelése	583
ANDREA GARDI	A tudós katona képe. Luigi Ferdinando Marsigli: hogyan alkossuk meg saját történelmi emlékezetünket	593
	FORRÁSKÖZLEMÉNYEK	
GERMUSKA PÁL	A Honvédelmi Bizottság („Trojka”) 1950–1952. évi jegyzőkönyvei	613
	SZEMLE	
KATHRYN HURLOCK	Britain, Ireland and the Crusades, c. 1000–1300 (<i>Veszprémy László</i>)	645
JOHN JEFFERSON	The holy Wars of King Wladislas and Sultan Murad: the ottoman–christian Conflict from 1438–1444 (<i>Veszprémy László</i>)	647
NORMAN HOUSLEY	Crusading and the Ottoman Threat, 1453–1505 (<i>Veszprémy László</i>)	650
HAUSNER GÁBOR	Márs könyvet olvas. Zrínyi Miklós és a 17. századi hadtudományi irodalom (<i>Illik Péter</i>)	652

SÜLI ATTILA	A nemzetőrség, a honvédség és a Kossuth-szabadsapat szervezése Erdélyben 1848-ban (<i>Kemény Krisztián</i>)	654
NAGY-L. ISTVÁN (SZERK.)	Veszprém megyeiek az 1848–1849-es szabadságharcban (<i>Farkas Gyöngyi</i>)	658
CSEPREGI KLÁRA – CSEPREGI OSZKÁR – FÜLÖP ÁRON – ILLIK PÉTER – NÁNAY MIHÁLY – WEISZHÁR ATTILA (SZERK.)	A történelem peremén. Adalékok Magyarország történetéhez (<i>Pálmány Béla</i>)	660
ALEIDA ASSMANN	Cultural Memory and Western Civilization. Functions, Media, Archives (<i>Tulipán Éva</i>)	664

CONTENTS

	STUDIES	
SÁNDOR LÁSZLÓ TÓTH	Military and political Role of the Khavars (Kabars)	315
TAMÁS CSIKÁNY	A Battle Plan Without Goal. 11 July 1849, Komárom	353
KATALIN MÁRIA KINCSES	Intellectual History and Military History. Connection Points of Hungarian Military History with Special Respect to the 1930s	377
	PUBLICATIONS	
MÁRTON TÖSÉR	Basil II's Bulgarian War and the Difficulties of the Balkan Campaigns in the Light of Byzantine Warfare Literature	413
STEFAN ALBRECHT	Andrew II's Greek Venture	440
ATTILA BÁRÁNY	Andrew II and the Latin Empire	461
ZSUZSANNA J. ÚJVÁRY	An Ill-famed Ambusher from the 17th Century – Gyurkó Kösze's Maneuver at Zsámbék	481
PÉTER ILLIK	Hungarian Prisoners' Pleading Letters to the Dwellers of Sopron in the 17th Century	510
KATALIN MELIS ÍRÁS	Excavation of the 1686 Military Hospital and Cemetery on Margaret Island, Budapest	522
ÁKOS SÁNTA	Munkács 1711 – Endgame at the River Latorca	549
	DISPUTE	
NORBERT SZÁMVÉBER	To the Margin of a Source Publication	571
	WORKSHOP	
LAJOS NÉGYESI	Raising Prince Árpád on Shield	583
ANDREA GARDI	The Picture of the Scholarly Soldier. Luigi Ferdinando Marsigli – how to create our own historical recollection?	593
	SOURCE PUBLICATIONS	
PÁL GERMUSKA	Minutes of the National Defence Committee ('Troika') from the years 1950–1952	613
	REVIEW	
KATHRYN HURLOCK	Britain, Ireland and the Crusades, c.1000–1300 (<i>László Veszprémy</i>)	645
JOHN JEFFERSON	The Holy Wars of King Wladislas and Sultan Murad: The Ottoman–Christian Conflict from 1438–1444 (<i>László Veszprémy</i>)	647
NORMAN HOUSLEY	Crusading and the Ottoman Threat, 1453–1505 (<i>László Veszprémy</i>)	650

GÁBOR HAUSNER	Márs Is Reading a Book. Miklós Zrínyi and the 17th century Literature on Warfare (<i>Péter Illik</i>) 652
ATTILA SÜLI	Organizing the National Guard, the National Army, and Kossuth's Volunteers Corps in Transylvania in 1848 (<i>Krisztián Kemény</i>) 654
ISTVÁN NAGY-L. (ed.)	Men from Veszprém County in the 1848–1849 War of Independence (<i>Gyöngyi Farkas</i>) 658
KLÁRA CSEPREGI – OSZKÁR CSEPREGI – ÁRON FÜLÖP – PÉTER ILLIK – MIHÁLY NÁNAY – ATTILA WEISZHÁR	On the Edge of History. A Contribution to the History of Hungary (<i>Béla Pálmány</i>) 660
ALEIDA ASSMANN	Cultural Memory and Western Civilization. Functions, Media, Archives (<i>Éva Tulipán</i>) 664

TABLE DES MATIÈRES

	ETUDES	
SÁNDOR LÁSZLÓ TÓTH	Le rôle militaire et politique des khavars (kabards)	315
TAMÁS CSIKÁNY	Un plan de guerre sans but. Komárom, le 11 juillet 1849	353
KATALIN MÁRIA KINCSEI	L'histoire des idées et l'historiographie militaire. Les points de connexion de l'historiographie militaire hongroise, en particulier dans les années 1930	377
	PUBLICATIONS	
MÁRTON TÖSÉR	La guerre bulgare de Basile II et les difficultés des campagnes dans les Balkans à la lumière de la littérature militaire byzantine	413
STEFAN ALBRECHT	L'entreprise grecque d'André II de Hongrie	440
ATTILA BÁRÁNY	André II de Hongrie et l'Empire latin	461
ZSUZSANNA J. ÚJVÁRY	Un homme du 17 ^e siècle réputé pour ses guet-apens – L'action de Gyurkó Kösze à Zsámbék	481
PÉTER ILLIK	Lettres de supplication du 17 ^e siècle écrites par des prisonniers hongrois à des habitants de Sopron	510
KATALIN MELIS ÍRÁS	Fouilles archéologiques de l'hôpital et du cimetière militaires de 1686 sur l'Île Marguerite de Budapest	522
ÁKOS SÁNTA	Moukatcheve 1711 – Finale près de la rivière Latorytza	549
	DEBAT	
NORBERT SZÁMVÉBER	En marge d'une publication de source	571
	ATELIER	
LAJOS NÉGYESI	Árpád élevé sur le pavois	583
ANDREA GARDI	Image d'un militaire savant. Luigi Ferdinando Marsigli – Comment créer notre propre mémoire historique ?	593
	PUBLICATIONS DE SOURCE	
PÁL GERMUSKA	Procès-verbaux du Comité de Défense nationale («Troïka»), 1950–1952	613
	REVUE	
KATHRYN HURLOCK	Britain, Ireland and the Crusades, c.1000–1300 (<i>László Veszprémy</i>)	645
JOHN JEFFERSON	The Holy Wars of King Wladislas and Sultan Murad: The Ottoman–Christian Conflict from 1438–1444 (<i>László Veszprémy</i>)	647
NORMAN HOUSLEY	Crusading and the Ottoman Threat, 1453–1505 (<i>László Veszprémy</i>)	650
GÁBOR HAUSNER	Miklós Zrínyi et les ouvrages de science militaire du 17 ^e siècle (<i>Péter Illik</i>)	652

ATTILA SÜLI	L'organisation de la garde nationale, de l'armée hongroise et les corps francs Kossuth en Transylvanie en 1848 (<i>Krisztián Kemény</i>) 654
ISTVÁN NAGY-L. (ed.)	Les habitants du département de Veszprém dans la guerre d'indépendance de 1848–1849 (<i>Gyöngyi Farkas</i>) 658
KLÁRA CSEPREGI – OSZKÁR CSEPREGI – ÁRON FÜLÖP – PÉTER ILLIK – MIHÁLY NÁNAY – ATTILA WEISZHÁR	En marge de l'histoire. Contributions à l'histoire de la Hongrie (<i>Béla Pálmány</i>) 660
ALEIDA ASSMANN	Cultural Memory and Western Civilization. Functions, Media, Archives (<i>Éva Tulipán</i>) 664

INHALT

STUDIEN	
SÁNDOR LÁSZLÓ TÓTH	Die militärische und politische Rolle der Kavaren (Kabaren) 315
TAMÁS CSIKÁNY	Ein Schlachtplan ohne Ziel. Komárom (Komorn), 11. Juli 1849 353
KATALIN MÁRIA KINCSES	Geistesgeschichte und Militärgeschichtsschreibung. Die Verknüpfungspunkte der ungarischen Kriegsgeschichtsschreibung, mit besonderem Blick auf die 1930er Jahre 377
MITTEILUNGEN	
MÁRTON TÖSÉR	Der bulgarische Krieg Basileios' II. und die Schwierigkeiten der Balkan-Feldzüge im Spiegel der byzantinischen Kriegsliteratur 413
STEFAN ALBRECHT	Das Griechische Projekt Andreas II. 440
ATTILA BÁRÁNY	Andreas II. und das Lateinische Kaiserreich 461
ZSUZSANNA J. ÚJVÁRY	Ein berühmter Hinterhältler aus dem 17. Jahrhundert – Die Aktion von Gyurkó Kösze in Zsámbék (Schambeck) 481
PÉTER ILLIK	Bittbriefe ungarischer Gefangener an Einwohner von Sopron (Ödenburg) aus dem 17. Jahrhundert 510
KATALIN MELIS ÍRÁS	Die archäologische Erschließung des Lazarets und Friedhofs des Jahres 1686 auf der Margareteninsel in Budapest 522
ÁKOS SÁNTA	Munkács (Munkatsch), 1711 – Endspiel an der Latorica 549
DISKUSSION	
NORBERT SZÁMVÉBER	Randnotiz einer Quellenpublikation 571
WERKSTATT	
LAJOS NÉGYESI	Das Auf-den-Schild-Heben Árpáds 583
ANDREA GARDI	Das Bild des gelehrten Soldaten. Luigi Ferdinando Marsigli – Wie schaffen wir unser eigenes historisches Andenken? 593
QUELLENPUBLIKATIONEN	
PÁL GERMUSKA	Die Protokolle der Landesverteidigungskomitees („Troika“) der Jahre 1950–1952 613
RUNDSCHAU	
KATHRYN HURLOCK	Britain, Ireland and the Crusades, c.1000–1300 (<i>László Veszprémy</i>) 645
JOHN JEFFERSON	The Holy Wars of King Wladislas and Sultan Murad: The Ottoman–Christian Conflict from 1438–1444 (<i>László Veszprémy</i>) 647

NORMAN HOUSLEY	Crusading and the Ottoman Threat, 1453–1505 (<i>László Veszprémy</i>)	650
GÁBOR HAUSNER	Mars und seine Lektüren. Miklós Zrínyi und die militärwissenschaftliche Literatur des 17. Jahrhunderts (<i>Péter Illik</i>)	652
ATTILA SÜLI	Die Organisierung der Nationalgarde, der Honvéd-Armee und der Kossuth-Freischar in Siebenbürgen im Jahr 1848 (<i>Krisztián Kemény</i>)	654
ISTVÁN NAGY-L. (ed.)	Soldaten aus dem Komitat Veszprém im Freiheitskampf des Jahres 1848–1849 (<i>Gyöngyi Farkas</i>)	658
KLÁRA CSEPREGI – OSZKÁR CSEPREGI – ÁRON FÜLÖP – PÉTER ILLIK – MIHÁLY NÁNAY – ATTILA WEISZHÁR	Am Rande der Geschichte. Beiträge zur Geschichte Ungarns (<i>Béla Pálmány</i>)	660
ALEIDA ASSMANN	Cultural Memory and Western Civilization. Functions, Media, Archives (<i>Éva Tulipán</i>)	664

СОДЕРЖАНИЕ

	СТАТЬИ	
ШАНДОР ЛАСЛО ТОТ	Военная и политическая роль кабаров	315
ТАМАШ ЧИКАНЬ	Бесцельный военный план. Комаром, 11. июля 1849. года	353
КАТАЛИН МАРИЯ КИНЧЕШ	История духов и военная историография. Точки соприкосновения венгерской военной историографии, уделяя особое внимание 1930 годам	377
	СООБЩЕНИЯ	
МАРТОН ТЁШЕР	Болгарская война Базилеиоса II и трудности балканских военных походов в зеркале византийской военной литературы	413
АЛЬБРЕХТ СТЕФАН	Греческий проект Андрея II.	440
АТТИЛА БАРАНЬ	Андрей II и Латинская Империя	461
ЖУЖАННА И. УЙВАРИ	Пресловутый устроитель засад из XVII века – Акция в Жамбеке Кёсе Дьюрко	481
ПЕТЕР ИЛЛИК	Умоляющие письма венгерских рабов, написанные к жителям Шопрона из XVII века	510
КАТАЛИН ИРАШНЕ МЕЛИШ	Военный госпиталь и кладбище 1686 года на острове Маргит	522
АКОШ ШАНТА	Мункачево 1711 год. Эндшпиль около селения Латорца	549
	ДИСКУССИЯ	
НОРБЕРТ САМВЕБЕР	На поля одного сборника источников	571
	МАСТЕРСКАЯ	
ЛАЙОШ НЕДЬЕШИ	Поднятие щита Арпада	583
АНДРЕА ГАРДИ	Облик военного-ученого. Луиджи Фердинандо Марсигли – как создать нашу собственную историческую память	593
	СООБЩЕНИЯ ИСТОЧНИКОВ	
ПАЛ ГЕРМУШКА	Протоколы 1950–1952 годов Военной Комиссии („Тройки”)	613
	ОБЗОР	
КАТРИН ХЭРЛОК	Britain, Ireland and the Crusades, c. 1000–1300 (<i>Ласло Веспреми</i>)	645
ДЖОН ДЖЕФФЕРСОН	The Holy Wars of King Wladislas and Sultan Murad: The Ottoman– Christian Conflict from 1438–1444 (<i>Ласло Веспреми</i>)	647
НОРМАНН ХОУСЛЕЙ	Crusading and the Ottoman-Threat, 1453–1505 (<i>Ласло Веспреми</i>)	650

ГАБОР ХАУСНЕР	Марс читает книгу. Зрини Миклош и военно-научная литература XVII-ого века (<i>Петер Иллик</i>) 652
АТТИЛА ШЮЛИ	Организация национальной гвардии, армии и свободных войск Кошута в Трансильвании в 1848 году (<i>Кристиан Кемень</i>) 654
ИШТВАН НАДЬ-Л. (ред.)	Жители Веспремской области в освободительной борьбе 1848–1849 гг. (<i>Дьёнди Фаркаш</i>) 658
КЛАРА ЧЕПРЕГИ – ОСКАР ЧЕПРЕГИ – АРОН ФЮЛЁП – ПЕТЕР ИЛЛИК – МИХАЙ НАНАИ – АТТИЛА ВЕЙСХАР (ред.)	На кромке истории. Материалы к истории Венгрии (<i>Бела Палмань</i>) 660
АЛЕИДА АССМАНН	Cultural Memory and Western Civilization. Functions, Media, Archives (<i>Ева Тулитан</i>) 664

„A HADTÖRTÉNETI INTÉZET ÉS MÚZEUM KÖNYVTÁRA” SOROZAT
MEGJELENT KÖTETEI

1. *Dombrády Lóránd*: Werth Henrik akiről nem beszéltünk. Budapest, Argumentum, 2005.
2. *Mészáros Kálmán*: II. Rákóczi Ferenc tábornokai és brigadérosai. A kuruc katonai felső vezetés létrejötte és hierarchiája, 1703–1711. Budapest, Argumentum, 2006.
3. *Hermann Róbert*: Kossuth hadserege, Kossuth fővezérei. Budapest, Argumentum, 2007.
4. *Kubinyi András*: Nándorfehérvártól Mohácsig. A Mátyás- és Jagelló-kor hadtörténete. Budapest, Argumentum, 2007.
5. *Jankó Annamária*: Magyarország katonai felmérései, 1763–1950. Budapest, Argumentum, 2007.
6. *Veszprémy László*: Lovagvilág Magyarországon. Lovagok, keresztesek, hadmérnökök a középkori Magyarországon. Válogatott tanulmányok. Budapest, Argumentum, 2008.
7. *Torma Béla Gyula – Veszprémy László* (szerk.): Egy elfeledett diadal. A 907. évi pozsonyi csata. Budapest, HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2008.
8. *Urbán Aladár*: Batthyánytól Kossuthig. Hadsereg és politika 1848 nyarán és őszén. Budapest, Argumentum, 2009.
9. *B. Szabó János*: A honfoglalóktól a huszárokig. A középkori magyar könnyűlovasságról. Budapest, Argumentum, 2010.
10. *Borosy András*: Hadakozók, keresztesek, hadi érdekem a középkori Magyarországon. Válogatott tanulmányok. Budapest, Argumentum, 2010.
11. *Székely György*: Népek, rendek, dinasztiák. Tanulmányok Közép- és Kelet-Európa hadtörténetéből. Budapest, Argumentum, 2010.
12. *Balla Tibor*: A nagy háború osztrák–magyar tábornokai. Budapest, Argumentum, 2010.
13. *Markó György*: A Honvédelmi Minisztérium szervezete, 1945–1956. Budapest, Argumentum, 2011.
14. *Farkas Katalin*: Magyar függetlenségi törekvések, 1859–1866. Budapest, HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Line Design, 2011.
15. *Hausner Gábor*: Más könyvet olvas. Zrínyi Miklós és a 17. századi hadtudományi irodalom. Budapest, Argumentum, 2011.
16. *Kovács László*: A magyar kalandozások zsákmányáról. Budapest, HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Line Design, 2011.
17. *Tulipán Éva*: Szigorúan ellenőrzött emlékezet. A Köztársaság téri ostrom 1956-ban. Budapest, Argumentum, 2012.
18. *Dombrády Lóránd*: Szombathelyi Ferenc vezérezredes. Budapest, HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2012.
19. *Czigány István – Kincses Katalin Mária* (szerk.): Az újrakezdés esélye. Tanulmányok a Rákóczi-szabadságharc befejeződésének 300. évfordulója alakalmából. Budapest, HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2012.
20. *Pete László*: Garibaldi magyar parancsnokai. Budapest, HM Hadtört. Intézet és Múzeum, Line Design, 2013.
21. *Kálmán Peregrin – Veszprémy László*: Európa védelmében. Kapisztrán Szent János és a nándorfehérvári diadal emlékezete. Budapest, HM Hadtört. Intézet és Múzeum, Line Design, 2013.

